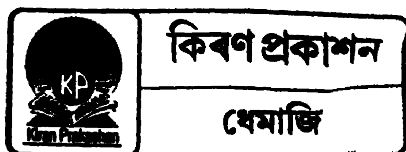
উপলা নদীৰ দৰে

মহেন্দ্ৰ বৰা

'Upala Nadir Dare' Like a Pebbled River, an autobiography written in Assamese by Dr. Mahendra Bora, Professor of Assamese, Lakshminath Bezbarua Chair, Dibrugarh University and Ex-President, Asam Sahitya Sabha. Published by Sri Nava Kalita on behalf of Kiron Prakashan, D. K. Market, Dhemaji -787 057.
2nd Edition, December, 2005
Price Rupees : 150 only.

প্ৰকাশক ঃ
শ্ৰী নৱ কলিতা
কিৰণ প্ৰকাশন,
ডি. কে. মাৰ্কেট,
ধেমাজি - ৭৮৭ ০৫৭

দ্বিতীয় প্ৰকাশ ঃ ডিচেম্বৰ, ২০০৫ চন।

মূল্য ঃ ১৫০.০০ টকা

ডি.টি.পি. ঃ
ৰাজীৱ বৰা
ডিব্ৰুগড়
(০৩৭৩) ২৩১৪৭৮৩

মুদ্ৰক ঃ
ধেমাজি বুক ষ্টল এণ্ড অফ্‌ছেট্‌ প্ৰিণ্টাৰ্ছ
ৰতনপুৰ, ধেমাজি
ফোন ঃ ২২৪২৮৮/২২৫৮০৩/২২৪৩৭৮

উপলা নদীৰ দৰে

..... মোৰ ওৰেটো জীৱন যাৰ পৰা পালোঁ
আটাইতকৈ বেচি মৰম
মোৰ ওমলাঘৰৰ শেষ-পদুলিৰ পৰা
বৰ-পঢ়াশালিৰ শেষ ডেওনাখন পাৰ হৈ
উভতি অহাৰ পাচৰ দিনবোৰলৈকে
অথচ যাৰ মৰমৰ ঋণ
কোনোদিনে শুজিব নোৱাৰিম
সেয়া মোৰ
ৰ'জ মামী
— সেই মামীৰ হাততে দিলোঁ
এৰি অহা দিনবোৰৰ
সোঁৱৰণী-ভৰপূৰ এই কথাৰ পাচিটো .

সূচীপত্ৰ

।। কৈফিয়ৎ।।

খাঁটি আত্ম-জীৱনী নহয় এইখন। তেনেকুৱা কিবা এখন লেখাৰ অধিকাৰো মোৰ নাই। চেষ্ট কৰিছোঁ মাথোন মই পাৰ হৈ অহা সময়ছোৱাৰ পৰিৱেশটো বন্দী কৰি থোৱাৰ। সামাজিক বুৰঞ্জী, অৰ্থনৈতিক বুৰঞ্জী ইত্যাদি ডাঙৰ কথাবোৰৰ ওচৰেদি যোৱাৰ চেষ্টা কৰা নাই। মই লেখি গৈছোঁ, যেনেকৈ মনলৈ আহিছে তেনেকৈয়ে, জীৱনৰ বাটত লগপোৱা ডাঙৰ মানুহ, সৰু মানুহ বহুতৰে কথা। লেখি গৈছোঁ, সৰুসুৰা ইটো-সিটো ঘটনাৰ কথা, যিবোৰে মোক স্পৰ্শ কৰি গৈছিলহি, মোৰ সমকালৰ অনেক বন্ধুৰো জীৱন স্পৰ্শ কৰি যোৱাৰ দৰেই।

সেয়া এখনৰ পাচত এখনকৈ শিলনিৰ ওপৰেদি বাগৰি যোৱা নদীৰ দৰে। পোনতে সিখনৰ এটা থমকিব নজনা জিৰজিৰণি আছিল। তাৰ পাচত দোকোলটকা প্ৰবাহ; মাজে মাজে তাৰ পাক-ঘূৰণিত শুদ্ধ হৈ পৰা দুয়োটা পাৰৰ আৱৰ্জনা। এতিয়া যেতিয়া জীৱনৰ আবেলি হৈছেহি, সিখনৰ পানীৰ ধাৰত আছে মাথোন বৈ আহিব পৰাৰ ধীৰ প্ৰশান্তি। ইপাৰৰ পৰা সিপাৰ নমণি — মাজত মাথোন এডৰা পানী, লহিয়াবলৈ লোৱা বেলিটোৱে তাক সেন্দুৰীয়া কৰি তুলিছে, তাৰ পাতল ধেনুভিৰীয়া ঢৌবোৰৰ ওপৰত সিঁচি দিছে মুঠি মুঠি সোণৰ মণি। মই বৰ্ণনা কৰিছোঁ, অতদিনে দেখি অহা দুটা নৈ-ডঁৰিয়লিৰ কথা, কোনটো ডঁৰিয়লিয়েদি উঠি জীৱনৰ কঁহুৱাডৰাৰ হাতবাউলটোক সঁহাৰি জনাওঁ — সেই মোৰ দোধোৰমোধোৰ লহমাবোৰৰ কথা। মাথোন সেইটো অৰ্থতেই এইখন এখন আত্ম-জীৱনী। প্ৰাত্যহিকতাৰ তুচ্ছ অভিজ্ঞতা, অনাৱশ্যকীয় অশ্লীল কথা — এইবোৰ সেইখন জগতৰ ঘেৰলৈ সোমাই অহা নাই। গতিকে, সিবোৰৰ ডেওনা গচকি পাৰ হোৱাৰ ভাললগা কাহিনীয়েও এই আত্ম-জীৱনীত ভুমুকি মাৰি ইয়াক নীতিকথাৰ চোতাল কৰি তোলা নাই। ইয়াত আছে কেৱল জীৱন নামৰ নেলেখা কবিতাটো বুজা-নুবুজাকৈ পঢ়ি চোৱাৰ এটা ধাউতি। পাচত লেখিবলৈ ল'লে জানোচা বহুতো কথা পাহৰণিৰ সুৰুঙাটোৰে সৰকি হেৰাই যায়, সেইকাৰণেই এই আবেলিতে উভতি চোৱা।

আৰু মই ক'ব নোৱৰাকৈয়ে, সিবোৰৰ লগতে যোগ হৈ গ'লহি এক বিদেশ-ভ্ৰমণৰ কাহিনী। আপোনাআপুনি কলমৰ আগেদি ওলাই আহিল যেতিয়া, তাৰো সোঁৱৰণীৰে ভৰপূৰ চাৰি-পাঁচটা অধ্যায়ৰ কাৰণেও ঠাই আজৰাই দিলোঁ। নাইবা ক'ব পাৰোঁ, এক খাঁটি ভ্ৰমণ-কাহিনীয়ে লেখি গৈ থকা আত্মাৰ ভ্ৰমণ-কাহিনীৰ লগতে টিকেটবিহীন যাত্ৰী হৈ পৰিলহি আচল যাত্ৰীৰ ক্ষতি নকৰাকৈ।

এটা ভয়। সেইটোৱেই মোক সেই সোঁৱৰণীবোৰ ভালকৈ জাপি-কুচি সজাই যাবলৈ প্ৰেৰণা যোগালে। তাহানিখনৰ মকৰাৰ ভয়, যিটো আজিও শেষ হোৱা নাই। মনে মনে

গুণগুণাই গান গাই পাচত লাজ পোৱাৰ ভয়। অনাহক নিন্দা-অপকীৰ্তিৰ ভাৰ পাচ-চোতালত থৈ গুচি যোৱাৰ ভয়। জীৱনটো যাপন কৰিলোঁ, বৰ বেচি অকোৱা-পকোৱা নকৰাকৈ — প্ৰায় এডাল সৰল ৰেখাৰ গতিৰে। তাতে যে কত খুন্দা-খুন্দলি খালোঁ। মই মচ খাই নোহোৱা হৈ যোৱাৰ ভয়ে মোৰ কিন্তু অকণো আমনি কৰা নাই। মৃত্যুৰ ভয় মোৰ নিজৰ ববীয়াটোৰ কাৰণে নহয় — মোৰ আপোন মানুহবোৰৰ ভাগত সমূহীয়াকৈ পৰাটোৰ কাৰণেহে। তাহানি শিৱসাগৰত হাইস্কুলীয়া জীৱনৰ দিনবোৰ যাপন কৰি থাকোঁতে, এদিন সুৰশিল্পী কীৰ্তিনাথ বৰদলৈৰ মুখত এষাৰ কথা শুনিছিলোঁ।

মনত পৰে, সেই কথাষাৰ। তেখেতে কৈছিল, "বোপাইহঁত, তোমালোকক কৈ থৈ যাওঁ। আৰু ডেৰ কুৰি মান বছৰৰ পাচত শৰৎ গোসাঁইৰ ভূগোলখনৰ সলনি যিখন ভূগোল পঢ়িব তোমালোকৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে, সেইখনত সিহঁতে কি পঢ়িবলৈ পাব জানা? পঢ়িব — "উত্তৰ-পূৱ সীমান্ত প্ৰদেশ ঃ ইয়াত এবিধ জগা-খিচিৰি মানুহে বাস কৰে। সেই আদিম অধিবাসীবোৰক এসময়ত অচমিয়া বুলি কৈছিল। সিহঁতৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য — সিহঁত বৰ চকু-চৰহা।" আমাৰ বৰ লাজ লাগিছিল। ধেৎ, আমাৰ দেখোন বিয়াই হোৱা নাই, আমাৰ আকৌ ল'ৰা-ছোৱালীৰ কথা কৈছে! আৰু যে কিমান বছৰ আছে, সেইবোৰৰ গৰাকী হ'বলৈ! তেতিয়া ভয় খোৱা নাছিলোঁ। আজিহে ভয় খাইছোঁহি — জীৱনৰ এই আবেলিপৰত।

সেই তাহানি — ৭ম শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ হৈ থাকোঁতেই, মোৰ সহপাঠী এজনৰ বিয়ালৈ আমাক নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। বিয়ালৈ মই যাব নোৱাৰিলোঁ — কি কাৰণত, পাহৰিলোঁ। অৱশ্যে আমাৰ সকলোৰে হৈ প্ৰীতি-উপহাৰখন ময়েই লিখি দিছিলোঁ। বিয়াৰ পিচদিনা প্ৰধান শিক্ষক ৰাজেন বৰুৱাই এজন-এজনকৈ বিয়া খাবলৈ যোৱা গোটেই জাককে এঘণ্টা বেঞ্চৰ ওপৰত থিয় কৰাই থৈছিল। তেনেকুৱা কত যে স্মৃতিৰে ঠাহ খাই আছে মনৰ কুঠৰী!

সেইবোৰ যত দোধোৰমোধোৰ, ভয়-শংকা, নিয়ম-অনিয়ম আৰু স্বপ্ন-বাস্তৱৰ স্মৃতি। সেইবোৰকে লৈয়েই এইখন আত্মজীৱনীৰ আধাৰত মাথোন এক আত্মাৱলোকন। তাকে কৰোঁতে, সময়-ৰেখাডালে মাজে মাজে উজনি-ভাটি কৰিছে। ক'ৰবাৰ কাহিনী ক'ৰবাত সোমাই পৰিছে লেখি যোৱা কাহিনীৰ আঁচল ধৰি।

'..........

জীৱন ফুকন নগৰ   মহেন্দ্ৰ বৰা

ডিব্ৰুগড়

।। সুদূৰ অতীতলৈ ।।

'Nothing begins, and nothing ends,
That is not paid with moan;
For we are born in other's pain
And perish in our own.'

– A. E. Housman

ওচৰ-অতীতৰ কথাবোৰ মোৰ মনত আছে। বৰ বেচি মনত নাই, সুদূৰ-অতীতৰ কথা। যিখিনি মনত আছে, সেইখিনিও মনত আছে খেলিমেলিকৈ।

ওচৰ-অতীতলৈ উভতি চাওঁতেও চন-তাৰিখৰ আউল লাগি যায়। কাৰণ, মোৰ জীৱনত এটা বস্তু ৰাখিব নেজানিলোঁ। সেয়া হ'ল, দিনলিপি। কেইবাবাৰো চেষ্টা কৰিছিলোঁ। কি লিখি থ'ব লাগে, কেনেকৈ লিখি থ'ব লাগে — একোৱেই নেজানিলোঁ। দিনলিপি বুলি যদি অন্ততঃ দুটামান ঘটনাৰ তাৰিখকেইটাকে ক'ৰবাত টুকি থ'লোহেঁতেন, তেতিয়া হ'লে সেইবোৰৰে খেও ধৰি ঘটনাবোৰৰ ইফালে-সিফালে থকা কথাখিনিকে গাঁথি উলিয়াব পাৰিলেহেঁতেন।

জীৱনৰ এই আবেলি পৰত দুই-এঠাইৰ পৰা সাধনি পাইছোঁ, আত্মজীৱনীৰ নিচিনা কিবাকিবি লিখি পঠিয়াব লাগে। নিচিনা কিবাকিবি লিখি উলিয়াবলৈহে বহিছোঁ। খাটি আত্মকথা নহয়। আৰু এটা কথা। যোৱা কেইমাহমান ধৰি পণ্ডিত নেহৰুৰ 'আত্মকথা'খনৰ বাচকবনীয়া অংশবোৰ ভাঙি আছোঁ 'আকাশবাণী'ৰ যোগেদি নিয়মীয়াকৈ প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে। গতিকে, লিখি উলিওৱাৰ পটিটো বিচাৰি পাইছোঁ। কিন্তু মোৰ নিজৰ জীৱনৰ কথা লিখিবলৈ একো নাই। লিখিব লাগিব, এৰি অহা দিনবোৰৰ কথা — যিবোৰ দিনৰ ধ্যান-ধাৰণা আৰু বাতাবৰণে মোৰ প্ৰজন্মৰ বহুতকে জীৱনৰ গৰু-বাটটো দেখুৱাই দি আহিছে, মাথোন সেইবোৰ কথা।

তাহানি আমাৰ নিয়ম এটা আছিল, বিহুৰ দিনাখন শৰাইত গামোচা এখন লৈ শিক্ষকৰ ঘৰলৈ গৈ সেৱা কৰি আহিবগৈ লাগে। জীৱনত মই প্ৰথমতে যিগৰাকী লোকক এইদৰে সেৱা কৰি আহিছিলোঁগৈ, সিগৰাকীৰ নামটো আছিল — কনক গোহাঁই। তাহানি ছৈখোৱা প্ৰাথমিক স্কুলৰ সহকাৰী শিক্ষক। সিজনায়েই মোক বাৰেমতৰা শিকাইছিল। ঘৰতে শিকাইছিলহি। চৰকাৰী ঘৰৰ কাষতে দেউতাই এচলীয়া টিনৰ সৰু ঘৰ এটা সজাই দিছিল। তাতে এদিন — যিমানদূৰ মনত পৰে, মাঘমহীয়া কুঁৱলীৰ মাজত বুৰ গৈ থকা ৰাতিপুৱা এটা — আমাৰ পঢ়া-শুনা আৰম্ভ হৈছিল।

আমাৰ মানে মোৰ আৰু মোৰ পাচতে ওপজা ভাইটোৰ। ছৈখোৱাতে তাৰ অকাল মৃত্যু ঘটিছিল, তিনিদিনীয়া জ্বৰ এটাত। পাচত গম পাইছিলোঁ, জ্বৰটোৰ নাম 'চেৰিব্ৰেল মেলেৰিয়া'। আজিও মনত পৰে, তাৰ মৃতদেহটো ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ ছৈখোৱা নামৰ সুঁতিটোৰ সিপাৰে থকা চাপৰিত সমাধিস্থ কৰি থৈ আহিবলৈ উলিয়াই নিয়া দৃশ্যটো। মৃতদেহটো চাঙী এখনত তুলি কঢ়িয়াই নিছিল, আমাৰ শিক্ষক কনকচন্দ্ৰ গোহাঁই আৰু কোনোবা কেইজনমানে।

দেউতাক সেইদিনাই প্ৰথম কন্দা দেখিছিলোঁ। মা আৰু দেউতা তাৰ গাত ঢলি পৰিছিল, তাক সাৱটি ধৰি। ডাক্তৰজন বাৰাণ্ডালৈ ওলাই আহিছিল। মোক মা আৰু দেউতাই বাহিৰত ফুৰি আহিবলৈ পঠিয়াই দিছিল। মই আমাৰ চৰকাৰী ঘৰটোৰ বাটৰ ফালৰ চুক এটাত থকা কৰবী গছ এজোপাত উঠি বহি আছিলোঁগৈ। ওচৰতে থকা চৰাইঘৰটোত কেতিয়াবা নিশা জাকে জাকে মিছিমি থাকেহি; দুদিনমান থাকি গুচি যায়গৈ। সেইদিনাও আছিল। এজনী মিছিমি বুঢ়ীয়ে মোৰ ওচৰলৈ আহি মৰমকৈ কিবাকিবি কৈছিলহি। মই একো বুজি পোৱা নাছিলোঁ। কেৱল বুজিছিলোঁ, আনদিনা মিছিমিবোৰৰ মুখত শুনা কঠুৱা আৰু দীঘলীয়া মাতেৰে সেই মানুহজনীয়ে কথা কোৱা নাই। তাই মোৰ ফালে চাই বৰ মৰমকৈ জিভাৰে টিক্‌টিকাই উঠিছিল। আনকালে মই চৰাইঘৰলৈ অহা মিছিমি আলহীবোৰৰ দুটা বস্তু চাই বৰ ৰং পাইছিলোঁ। এটা হ'ল, মুকলিত খাবলৈ বহি পাতত বাঢ়ি লোৱা ধক্‌ধকীয়া বগা ভাতৰ দ'মবোৰ। আজিও ক'ব নোৱাৰোঁ, সেইবোৰ কি চাউলৰ ভাত আছিল। আনটো হ'ল, জোনাক ৰাতি সিহঁতে চৰাইঘৰৰ চোতালত খেলা তৰোৱাল-যুঁজৰ খেল। তৰোৱাল মানে দীঘলীয়া মিছিমি দা।

মোৰ সেই সমনীয়া ভাইটোৰ নাম আছিল, বাছা। ভাল নামটো অমূল্য। ছৈখোৱাত আমি দুয়োটাই একেলগে খ-শ্ৰেণীলৈকে পঢ়িছিলোঁ। ধুঁৱলি কুঁৱলীকৈ মনত পৰে, তাতে দুদিনমান ১ম শ্ৰেণীলৈ উঠিও পঢ়িছিলোঁ। সেই ছোৱাত মই অকলশৰীয়া — সি মোক লগ দিবলৈ নাছিল। সি মোতকৈ পঢ়াত ভাল আছিল। কথাই-কথাই আমাৰ শিক্ষকে দেউতাক কোৱা শুনিছিলোঁ — "দীনেশতকৈ অমূল্য অলপ বেচি ভাল। অমূল্যৰ ভাল আখৰকেইটা, আৰু দীনেশৰ ভাল মনত থকাটো।"

মনত পেলালে হাঁহি উঠি যায়, সেই দীনেশটো যে মোৰেই নাম আছিল। নামটো থৈছিল, নলবাৰীৰ সামুদ্ৰিকাচাৰ্য জয়কান্ত দেৱশৰ্মা বেদব্যাকৰণতীৰ্থই মোৰ জন্ম-পত্ৰিকাৰ শিতানত। নামটো মোৰ পচন্দ হোৱা নাছিল। মাকুমলৈ আহি যেতিয়া ২০২ নং মাকুম প্ৰাথমিক স্কুলত নাম লগাবলগীয়া হৈছিল, তেতিয়া ময়েই সেই স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক তিলেশ্বৰ চাংমাইৰ সাক্ষাততে দেউতাক কথাষাৰ ক'লোঁ। শিক্ষকে

মোক সুধিছিল, মোৰনো পচন্দৰ নামটো কি? মই ক'লোঁ, মহেন্দ্ৰ। তেখেতে ঘপৰাই ক'লে, “ওঁ, সেইটোৱেই ভাল। সিংহ ৰাশি হয়গৈ। দ-চ মীন — ভয়াতুৰ।” মোৰ মনটো ফৰকাল লাগি গ'ল। সময়ৰ মূৰকত মাকুম স্কুলৰ হাজিৰা বহীত এতিয়াৰ নামটো উঠিল — সমানে আপচু। আগৰটো আছিল কেচেমাকেচেম, এতিয়াৰটো কিবা ঘেৰ্ঘেৰীয়া হ'লেও এটা সান্ত্বনা — নতুন নামটোৰ চলন্তি বেচি। ১৯৫৫ চনৰ পৰা ১৯৫৮ চনলৈকে মই যেতিয়া গুৱাহাটীৰ চেনিকুঠিত কমলাকান্ত ভট্টাচাৰ্য ৰোডত আছিলোঁ, তেতিয়া আমি তিনিজন মহেন্দ্ৰ বৰা ওচৰাওচৰিকৈ আছিলোঁ। চিঠিবোৰ পিয়নে আমাৰ যেই-সেই এজনৰ ঘৰতে দি যায়হি। কেতিয়াবা গধূলি একেলগে বহি থিৰাং কৰিবলগীয়া হয়, কোনটো খামৰ গৰাকী কোনজন। চুবুৰীৰ ল'ৰাই আমাৰ তিনিজনৰ তিনিটা আধা-চোৰাং থৈছিল। এজন ঋষি মহেন্দ্ৰ বৰা — বৰ বেচি ওলাই-সোমাই নুফুৰে, তবলা বজাই ৰেওৱাজ কৰি থাকে,আৰু যোগাসন কৰে; এজন ৰামধেনু মহেন্দ্ৰ বৰা — 'ৰামধেনু' কাকতলৈ প্ৰবন্ধ-কবিতা লিখে; আৰু শেষৰজন ইণ্ডিওৰেঞ্চ মহেন্দ্ৰ বৰা — অৰিয়েণ্টেল ইণ্ডিওৰেঞ্চৰ সৰবৰহী এজেণ্ট। শেষৰ গৰাকীৰ আৰু এটা নিফুট চোৰাং নাম আছিল — চেনিগুটি মহেন্দ্ৰ বৰা। কাৰণ, সিজন অলপ চুটি-চাপৰ আছিল, মাতটোও মিঠা।

তিনিজনীয়া মহেন্দ্ৰ বৰাই আজিও লগ এৰা নাই। এজন অসম কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এসময়ৰ ডীন ড° মহেন্দ্ৰ বৰা — মোতকৈ হেজাৰ গুণে যশস্বী। অন্য এটা পৰিচয়, তৰুণ ঔপন্যাসিক ডাঃ ধ্ৰুৱজ্যোতি বৰাৰ দেউতাক। তেওঁৰ কিবা ভাল খবৰ থাকিলেই, ভুলতে বহুতে মোকেই সম্বৰ্ধনা জনায় — মই কৈফিয়ৎ দি মৰোঁ। এজন ড° মহেন্দ্ৰ বৰা — গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ত পদাৰ্থ বিজ্ঞানৰ অধ্যাপক। তাহানি কটন কলেজত মোৰ ছাত্ৰ আছিল। তেওঁৰ 'বিদেশৰ বতৰা'খন পঢ়ি উঠি বহুতেই মোক কৈছিলহি, “আপোনাৰ কিতাপখন পঢ়ি বহুত কথা জানিলোঁ।” মই যে সেইবোৰ কথা নেজানোৱেই, জানিবও নোৱাৰোঁ — সেই কথাষাৰ বহুতেই নেজানে। তাহানি তিনিওজন মহেন্দ্ৰ বৰাৰ একেটা চুবুৰীৰ তিনিটা ঘৰৰ ভিতৰত মোৰ ঘৰটো মাজতে আছিল, চিনাকি দিবলৈয়ো সুবিধা আছিল। সেই জাপানী ঘৰটো; 'প্ৰি-ফেব্ৰিকেটেড্ হাউচ' — মানে নট্-বল্টু সোলোকাই ঠাই সলনি কৰি তুলি নিব পৰা ঘৰ আছিল সেইটো। এতিয়াও তেনেকুৱা সুবিধা এটা কৰি থৈছোঁ। কাণে-কাণে কৈ থওঁ। সাধাৰণতে মই মোৰ নামৰ আগৰ 'ডক্টৰ'টো সোলোকাই থওঁ। আৰু যদি প্ৰকাশকৰ মৰ্জি হয়, তেনেহ'লে মই লেখা কিতাপৰ পাতনিখনৰ তলতে মোৰ চহী এটা ওলোমাই থওঁ।

উপজিছিলোঁ ককাদেউতাৰ ঘৰত। কি মন গৈছিল জানো মোৰ মাৰ ফালৰ ককাদেউতাৰ, বাগ্মীবৰ নীলমণি ফুকনৰ লগত একেলগে টিংখণ্ডত এখন নতুন বাগিছা

খুলিছিলগৈ ১৯২৮ চনমানত। পাচত দুয়ো দেউলীয়া হ'লগৈ। দুয়োজনৰ উমৈহতীয়া বঙলাটোতে মই ক'লা ৰঙৰ ল'ৰা এটা হৈ ককাদেউতাৰ জামুকঙীয়া ৰংটোৰ চান্ কাঢ়ি উপজিছিলোঁ ১৮৫১ শকৰ ৬ ভাদ বৃহস্পতিবাৰে কৃষ্ণপক্ষৰ মাজনিশা। ইংৰাজীলৈ তৰ্জমা কৰি দিলে তাৰিখটো হয়গৈ ১৯২৯ চনৰ ২২ আগষ্ট বৃহস্পতিবাৰ। ভাগ্য ভাল, কোনেও মোৰ নামটো লগে লগে থৈ নিদিলে, ভদীয়া নাইবা বিৰচতীয়া!

আমি ককাই-ভাই আটাইকেয়োটা কিন্তু ককাদেউতাৰ মুখৰ ৰং লৈ ওপজা নাই। দেউতাৰ মুখৰ ৰংটো আছিল বঙচুৰা বগা। সেই ৰংটো লৈছিল, মোৰ মাজু ভাইটোৱে। এতিয়া জীৱন-যুঁজত জুৰুলা হৈ তাৰ মুখৰ ৰং জঁয় পৰি অলপ ক'লা-চানেকীয়া হৈছে। সি হ'ল ৰবীন্দ্ৰ বৰা। তাৰ ওপৰৰ ভাইটো গুণীন বৰা। সিও ক'লা, কিন্তু মোতকৈ অলপ পাতলীয়া। পাচৰ দুটা ভাই বগা — অনিল আৰু প্ৰভাত বৰা। ভনী তিনিজনীৰ ভিতৰতো দুজনীয়ে সিহঁতৰ গাত ককাদেউতাৰ মুখৰ ৰং সানিলে, এজনীয়ে মাথোন দেউতাৰ গাৰ ৰংটো পালে। পোনৰজনী ননী — মোতকৈও আন্ধাৰ; মাজৰজনী নিৰু — কিছু পোহৰ; শেষৰ জনী অঞ্জু — আটাইতকৈ পোহৰ। অনিলৰ ওপৰতে মোৰ আৰু এটা ভাই আছিল — অতুল। সি আকৌ টাইফয়েডত ঢুকাল — সাত বছৰমান বয়সত। সি পোহৰ আৰু আন্ধাৰৰ দোমোজাত আছিল — আমাৰ মুখৰ পৰা ৰঙৰ চিটিকনিবোৰৰ লুকাভাকু খেলখনৰ বিচাৰত। বগা হোৱাৰ হেঁপাহত মাকুমত থাকোঁতে এবাৰ মই আধা বাল্টি গাখীৰেৰে গা ধুই চাইছিলোঁ। কিন্তু, গাৰ ৰং সলনি নহ'ল।

দেউতাৰ ককায়েক দুগৰাকীও সমানে বগা আছিল। ডাঙৰজন উমাচৰণ, মাজুজন সোণেশ্বৰ আৰু সৰুজন ইন্দ্ৰেশ্বৰ — মোৰ দেউতা। দেউতাৰ বায়েক-ভনীয়েক কেইবাগৰাকীও ৰঙচুৰা বগীয়েই আছিল। দেউতাৰ ফালৰ পৰা ককাদেউতা আছিল লক্ষ্মীৰাম বৰা। ককাদেউতা মই ওপজাৰ বহুদিন আগতেই ঢুকাইছিল। আইতাক মই হেনো দেখিছিলোঁ। মোক বোলে কোলাতো লৈছিল। আইতাৰ নামটো আছিল ৰাঙলী। তাৰো উজনিত কোনোবা এগৰাকীৰ নাম আছিল ৰঙালাও। মোৰ বিয়াৰ সময়তে ন-পুৰুষৰ শৰাধ কৰিবলৈ দেউতাই মোক বংশলতিকাখন দিছিল। এটা নাম, ৰিণিকি-ৰিণিকি মনত পৰে, তামু — ককাদেউতাৰ দেউতাক। বংশলতিকাখন হেৰুৱালোঁ। হেৰুৱায়ো অনুতাপ কৰা নাই। সেইফালৰ পৰা যহ গাবলৈ একো নাই। মই মুঠতে কাঁড়ী-পাইকৰ নাতি। দেউতাৰ উপৰিপুৰুষৰ আটাইবোৰেই খেতি-বাতি কৰিয়েই জীৱন কটাই গুচি গ'ল। মাথোন মাটি-বাৰীৰ গৰাকী হিচাপে বৰ নিছলা নাছিল। এবাৰ ককাদেউতাই হেনো কোনোবা এজন ভায়েকক সিজনে বিয়া কৰি উঠি সেৱা কৰোঁতে শিৱসাগৰৰ ৰূপহী পথাৰৰ মাটি এবিঘা আশীৰ্বাদ বুলি উপহাৰ দিছিল।

অথচ, সেইদিনৰ অৱস্থাটো আছিল এনেকুৱা, ভায়েকে আৰু ভাই-বোৱাৰীয়ে এদিন শৰাই এখন লৈ ককাদেউতাক সেৱা কৰি কৈছিলহি, মাটিডৰা ওভোতাই লৈ তাৰিব লাগে। নহ'লে খাজনা বিচাৰি টেকেলাই জুলুম কৰিছেহি!

দেউতাহঁতৰ খাচ ঘৰ আছিল শিৱসাগৰৰ ৰংঘৰৰ কাষৰ ঢুলীয়াপাৰত। মানুহৰ মুখ বাগৰি ফুৰা গল্প এটা আছে। শিৱসাগৰ পুখুৰীটোৰ চাৰিওফালে থকা চাৰিটা পাৰৰ নামকেইটা এনেকুৱা — উত্তৰে কাথপাৰ, পুবে জয়ৰপাৰ, দক্ষিণে চেৰেকাপাৰ আৰু পশ্চিমে ঢুলীয়াপাৰ। সেই ফালেদি নামেৰে গগন ফাটিলেও গাঁওখন কিন্তু কালি-পবহিলৈকে বৰ পাচ পৰি আছিল। ইমানেই পাচ পৰি আছিল যে, দেউতাই গাঁওখনৰ প্ৰথম মেট্ৰিকুলেট; তাৰ পাচত দ্বিতীয়জন মেট্ৰিকুলেট মই। মাজত সেইটো এটা বিৰাট বৰছিগা। দেউতা সেইদিনৰ মেট্ৰিকুলেটেই নাছিল — প্ৰথম বিভাগত উত্তীৰ্ণ হৈ দুটা নে তিনিটা বিষয়ত 'লেটাৰ'ৰো অধিকাৰী হৈছিল। দেউতাই যিবোৰ মচাবিদা কৰিছিল, সেইবোৰ কেতিয়াবা মোক শুধৰাবলৈ দিছিল — এনেয়েই। এটা আখৰো সলাব নোৱাৰিছিলোঁ। অথচ, তেতিয়া মই কটন কলেজত ইংৰাজীৰ অধ্যাপক। দেউতাক হেনো প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ পাচত চৰকাৰৰ ঘৰৰ পৰা জলপানি যাচিছিল, মেডিকেল স্কুলত পঢ়িবৰ কাৰণে। পৰিয়ালৰ কোনেও পঢ়িবলৈ অনুমতি নিদিলে, জাত যাব বুলি! মৰা মানুহ কটা-ছিঙা কৰিব লাগিব। তাৰ পাচতো কাৰোবাৰ জানো জাতটো নোযোৱাকৈ থাকিব!

দেউতা চৰকাৰী চাকৰিত সোমাল। পোষ্ট-মাষ্টৰৰ চাকৰি। টেলিগ্ৰাফ প্ৰশিক্ষণ লোৱাৰ পাচত সেই বিষয়ৰ পৰীক্ষাত দেউতা প্ৰথম হৈছিল। গতিকে, সেইদিনৰ ইংৰাজ গৱৰ্ণৰবোৰ ক'ৰবাত চফৰ ফুৰিবলৈ ওলালেই খাঁজিখোৱা ঠাইত কাম চলাবলৈ দেউতাৰ সঘনে ডাক পৰিছিল। কাৰণ, গৱৰ্ণৰ য'লৈকে গৈছিল, গৱৰ্ণৰৰ গোটেই অফিচটোও ত'লৈকে লগে লগে গৈছিল। মনত আছে, এবাৰ অসমৰ গৱৰ্ণৰ ছাৰ ৰবাৰ্ট নীল ৰীড্ শদিয়ালৈ গৈছিল, ছৈখোৱা হৈ। নৈ পাৰ হয় মানে টেলিগ্ৰামৰ ঢল বৈছিল, ছৈখোৱা ডাকঘৰত। টেলিগ্ৰামবোৰ নৈ-ঘাটৰ ডাকবঙলাত দি আহিছিলগৈ দুজন বিশেষ পিয়নে। মূৰত ইস্ত্ৰি কৰা খাকী কাপোৰৰ পাগুৰী। মিনিটে মিনিটে অহা-যোৱা। আজিকালিৰ সোলোক-ঢোলোক প্ৰশাসনৰ বাবে তেতিয়াৰ সেই কট্‌কটীয়া প্ৰশাসনৰ ৰূপটো ঢুকি পোৱাৰ অতীত।

ছৈখোৱাৰ সময়ছোৱাৰ দুটা স্মৃতি আজিও মনৰ ফলিৰ পৰা মচিব পৰা নাই। এটা হৈছে, ডাকঘৰটোৰ ওচৰতে থকা এঘৰ নেপাল। গুৱালা ঘৰত খোৱা মাখনৰ জুতি। যিদিনা মাখন তোলে, সেইদিনা দুপৰীয়াই মোক আৰু মোৰ ভাইটোক গুৱালনী গৰাকীয়ে আবেলি মাখন খাই আহিবৰ বাবে যাবলৈ মাতি থৈ যায়হি। দুজনী মানুহে

যেতিয়া মথনীডাল মেৰিয়াই থোৱা জৰীগছ টানি আনি সাউৎকৈ এৰি এৰি দিয়ে, তেতিয়া গাখীৰৰ পাত্ৰটোত জৰৌপ-জৰৌপকৈ শব্দ উঠিছিল। সেয়া শুনি শুনি চকুহাল গধুৰ হৈ অহা যেন পাইছিলোঁ। তাৰ পাচত, নেপালী গুৱালনীজনীয়ে আমাৰ দুজনৰ হাতত এচপৰাকৈ মাখন তুলি দিছিল। শুধ্ বৰফৰ দৰে বগা সেই মাখনৰ চপৰাটো কলপাতত লৈ আমি হেঁপাহ পলুৱাই খাইছিলোঁ। ক'লে কোনেও বিশ্বাস নকৰিব, সেই মাখনৰ একো বৈয়ামৰ দাম আছিল মাথোন পাঁচ অনা। মানে আজিকালিৰ হিচাপত ত্ৰিশ পইচা। আনটো স্মৃতি স্কুললৈ যোৱাৰ বাটত পোৱা হাতী বান্ধি থোৱা পিলখানাটো। মাজে মাজে বনৰীয়া হাতী ঘৰচীয়া কৰা দৃশ্যবোৰ মনত পৰে। বশ নমনালৈকে যাঠিৰে খোচ একোটা মাৰি গাত পানী ঢালি দিয়া দৃশ্যবোৰ অতি কৰুণ। পোৱালি হাতীবোৰৰ চকুৰেদি চকুলো বৈ গৈছিল।

এই ছৈখোৱাতে মোৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ লগত প্ৰথম চিনাকিটো ঘটিছিল। অশোকাষ্টমীৰ দিনা। দেউতা ব্ৰহ্মপুত্ৰত গা ধুবলৈ যাব। ময়ো ওলালো। ছৈখোৱা নৈ, যিখন আমাৰ ঘৰৰ কাষেদি বৈ গৈছিল, সেয়া খোজ কাঢ়ি পাৰ হ'লোঁ। তাৰ পাচত চাপৰি। আমলখি গছেৰে উপচি আছিল। সেয়া পাৰ হৈ আৰু এটা সুঁতি। এইদৰে কেইবাটাও সুঁতি পাৰ হৈ সমুখত দেখা পালোঁ এখন শান্ত নদী। সিমান বহল নদী তেতিয়ালৈকে মই দেখা পোৱা নাছিলোঁ। আৰু সেইদিনা দুপৰীয়াৰ গোটেইখন নীলা আকাশ যেন নৈখনৰ ওপৰত দোঁ খাই পৰিছিল। পাৰৰ বালিবোৰ সৰু সৰু আয়নাৰ গুৰিৰ নিচিনাকৈ চিক্‌মিকাই আছিল। উভতি আহোঁতে দেউতাক কত কথা যে সুধি আহিছিলোঁ। দেউতাই সেইদিনাই বাটে বাটে মোক পৰশুৰামৰ কাহিনীটো কৈ শুনাইছিল। গল্প বোলা বস্তুটোৰ লগত সেইদিনাই মোৰ প্ৰথম পৰিচয় ঘটিছিল।

এইবোৰ সহজ স্মৃতিৰ লগতে আৰু এটা স্মৃতি মনৰ গুহাত ফট্‌ফটীয়াকৈ জীয়াই আছে। মোৰ ভাইটো ঢুকাবৰ কেইদিনমানৰ আগৰ কথা। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, ছৈখোৱা ডাকঘৰটো আছিল আঠকোণীয়া; তাৰে একাংশত আমাৰ থকা ঘৰ। সমুখৰ ফাললৈ এখন তিনিকোণীয়া বাৰাণ্ডা। তাৰ ৰেলিঙতে আমি মাজে মাজে ঘোঁৰা উঠোঁ। সেইদিনাও তাকে কৰিবলৈ ওলাই আহিছিলোঁ। দেখিলো, বাৰাণ্ডাত দুৰ্গা গোঁসানীৰ অসুৰটোৰ লেখীয়া দুটা মানুহ এখন ভৰি থিয়কৈ আৰু এখন ভৰি আঁঠুকাঢ়ি কান্ধত তৰোৱাল লৈ বৈ আছে। মই দৌৰি ভিতৰলৈ গৈ মাক লগ ধৰিলোঁ, ভাওনাৰ অসুৰ দুটা চাবলৈ। মাই কেইবাবাৰো সুধিলে, মই ভয় খালোঁ নেকি? মই ক'লোঁ, ভয় খাবলৈ কিটো আছে? সেই দুটা মাটিৰেহে সজা। সঁচাসঁচিকৈয়ে মই ভাবি লৈছিলোঁ, সেই দুটা কোনোবাই থৈ যোৱাহি বুলি। মাই দেউতাক ক'লে। দেউতাই চাই আহি ক'লেহি, নাই। তাৰ পাচত, মা আৰু দেউতাক বৰ চিন্তিত দেখিছিলোঁ।

দুদিনমানৰ পাচতে আমাৰ ঘৰলৈ অৰবিন্দ মামা আহিছিল। আচলতে সেই মামাজন আমি পাতি লোৱা মামাহে আছিল। খোৱাঙৰ ওচৰৰ কোটোহাত ঘৰ। শদিয়ালৈ যাবলৈ আহিছিল। কোনোবা এজনে ইয়াৰ ভিচৰতে বাচনি মাৰি চাইছিল। তেওঁ বোলে আমি থকা ঘৰটোৰ তলতে এটা কুঁৱাৰ ভিতৰত এখন দুৰ্গা গোসাঁনীৰ প্ৰতিমা আৰু সোণ-ৰূপেৰে উপচি থকা কেইবাটাও পেৰা দেখা পাইছিল। কিবা চুম্বক দি টানি উলিওৱাৰ কথা কৈছিল। দেউতাই সেইবোৰ তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰৰ কাৰবাৰ কৰিবলৈ নিদিলে। মানুহজন গ'লগৈ। অৰবিন্দ মামা আহি ওলালহি। কেইদিনমান যোৱাৰ পাচতে দেউতা, মা আৰু মই — তিনিও একেদিনাই জ্বৰত পৰিলোঁ। ডাক্তৰে ক'লে — তিনিওজনৰে টাইফয়েড্। ডাক্তৰৰ অক্লান্ত চিকিৎসা আৰু অৰবিন্দ মামাৰ অবিশ্ৰান্ত শুশ্ৰূষাত আমি তিনিও আনৰিয়া হ'লোঁ।

সঁচা-মিছা আজিও নেজানো। মই বাৰু মোৰ চকু দুটাক অবিশ্বাস কৰোঁ কেনেকৈ? অতিমানবীয় কিহবাৰ ছঁয়াময়া ৰূপ বুলি ক'বলৈকো টান পাওঁ। আৰু মোৰ সেইটো বয়সত কিবা এটা ৰূপ কল্পনাতে সাজি উলিয়াইছিলোঁ বুলি ক'ব নোৱাৰোঁ। পাচত যেতিয়া হাইস্কুলীয়া ছাত্ৰ অৱস্থাত এবাৰ ৰাজমাইৰ পৰা ঢুলীয়াবাৰলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া ৰেলগাড়ী অহাত পলম হোৱাৰ বাবে মাজনিশাহে ওলাইছিলোঁগৈ। ৰংঘৰৰ কাযেদি শ্মশানৰ দাঁতিয়েদি খোজকাঢ়ি গৈছিলোঁ, সেই নিশা। মোৰ বতাহী বৰমা'ক ক'লোঁহে ক'লোঁ।,ওঁ-হো মই ক'তো একো দেখা নাই — বৰমাই কিন্তু বিশ্বাস নকৰিলে। বৰমাই মোক মাজৰাতিখন দুলোটা পানীৰে গা ধুৱাইহে এৰিলে। ভাত-পানী, জা-জলপান একোকে খাবলৈয়ো নিদিলে — জানোচা মই ক'ব নোৱৰাকৈয়ে মোৰ গাত লাগি যোৱা ভূতটোৰহে পেট পূৰ হয়। কিন্তু ভূত বোলা বস্তুটোৰ অস্তিত্বত মই আজিও পতিয়ন যোৱা নাই। তেনেহ'লে সেয়া বাৰু কি দেখিছিলোঁ? মাই বহুত দিনলৈকে কৈ আছিল, কিবা জগৰ নলগা হ'লে মোৰ ভাইটো বোলে নুঢুকালেহেঁতেন।

ছৈখোৱাতে চাবলৈ পাইছিলোঁ, ৰূপকোঁৱৰ জ্যোতিপ্ৰসাদৰ 'জয়মতী' বোলছবি। তেতিয়াৰ দিনত ছবিঘৰ নাছিল। ছৈখোৱাৰ গধূলি-বজাৰখনৰ কাষতে যিটো থিয়েটাৰ ঘৰ আছিল, তাতে 'জয়মতী' দেখুওৱা হৈছিল। মোৰ মনৰ পৰা মচ যোৱা নাই, তাৰো ভূমিকা হিচাপে দেখুওৱা পিতলৰ দাপোণত ওলোৱা অসুৰটোৰ নাচ আৰু তাৰ লগত হোৱা মানুহ এটাৰ যুঁজখন। বহুদিন লাগিছিল গম পাবলৈ,সেয়া যে সংস্কৃতি আৰু দুষ্কৃতিৰ চিফকলীয়া কাজিয়াৰে এক প্ৰ-তীকী ছবি। মোৰ মনত আছে গদাপাণি নগাপাহাৰলৈ পলাই যোৱাৰ দৃশ্যটো, ৰজাৰ চাওডাঙে ধৰিব নিবলৈ আহোঁতে সিহঁতক উচাট্ মাৰি বগৰাই থৈ যোৱাৰ দৃশ্যটো। মনত আছে, "দেউতা, বন্দীৰ আগৰ আগফালে আৰু দেউতাৰ পাচৰ পাছফালে" বুলি গদাপাণি পলোৱাৰ সম্ভেদটো দিয়েই যোঁৰাটোৰ

মুখৰ ফালৰ পৰা পিঠিত উঠিব খোজা বাওনা মানুহজনৰ দৃশ্যটো। জ্যোতিপ্ৰসাদ মানুহজনকো সেইদিনাই দেখিছিলোঁ। মুখৰ ছবিখন কিন্তু মনত নাই। দেউতাই মোক অলপ আঁতৰৰ পৰা দেখুৱাই দিয়া কথাষাৰ মনত আছে, "সেই মানুহজনেই কৰিছে, আজিৰ টকীখন"। ওচৰতে জেনেৰেটৰটো ঢেৰ্‌ঢেৰাই আছিল। লগতে জ্বলি আছিল, কেইটামান বিজুলী-চাকি। মোৰ এটা আফ্‌চোচ থাকি গৈছিল, আমাক আগৰ পৰা চাবলৈ নিদি পিচফালে বহুৱালে; আৰু দেউতা যে কি, তাকে লৈয়েই ফূৰ্তি।

তেনেকুৱা বুৰ্বক হৈ থকা শৈশৱৰে স্মৃতি এইবোৰ। মাথোন মনৰ গোপন চুমহিৰ পৰা ভাপ হৈ উৰি নোযোৱাখিনিৰ স্মৃতি।

ছেখোৱাৰ এটা স্মৃতিয়ে মাজে মাজে এতিয়াও মোৰ মনৰ খিৰিকিৰে ভুমুকি মাৰি যায়হি। এদিন ডাকঘৰৰ পিয়নজনৰ ঘৰলৈ এজন আলহী আহিছিল। ময়ো আলহী কাক কয়, চাবৰ কাৰণে পিয়নজনৰ ঘৰত সোমালোঁগৈ। দেখিলোঁ, মানুহজনে সমুখত গাখীৰ এবাটি লৈ নলীয়া কটাৰী এখনেৰে কাঠৰ টুকুৰা এটাত পাণ এবিৰা মেৰিয়াই চুমৈকৈ কুটি আছে। কুটাৰ ধৰণটো দেখি মোৰ বৰ ভাল লাগিছিল। তাৰ পাচত, জোলোঙাৰ ভিতৰৰ পৰা সৰু টেমী এটা উলিয়ালে। তাৰ পৰা এচিকটা লৈ সৰিয়হটোৰ সমান বড়ি এটা কৰিলে। অৱশেষত, মানুহজনে সেই বড়িটো পাণখিনিৰে সৈতে গাখীৰত থৈ মধ্যমা আঙুলিটোৰে পিহিবলৈ ধৰিলে। চাওঁতে চাওঁতে গাখীৰবাটি চিক্‌চিকীয়া ক'লা হৈ উঠিল। মোৰ কিবা মেজিক মেজিক লাগিছিল। মানুহজনে মোৰ পিনলৈ চাই হঠাৎ শোহা মাৰি সেই ক'লা গাখীৰখিনি গিলি থ'লে। মোক ক'লে, "মইনা, ঘৰত নক'বাগৈ।"

ওঁ-হো নকওঁ। কানি খোৱাৰ পাচত সেই মানুহজন বাঁহৰ চাংখনত কেনেকৈ লাং খাই শুই পৰিছিল, সেইবোৰ কথা নকওঁ। ছেখোৱাৰ বাকী ভগা-ছিগা স্মৃতিবোৰৰ কথাও আৰু বেচি নকওঁ। ◐

।। ওমলাঘৰৰ সোঁৱৰণি ।।

"হাত মেলি চোতালৰ পৰা
'আহাঁ' বুলি মাতোঁ জোনবাই,
বাটতে থমকি ৰৈ
জোনাযে উজাৰ কৰি
দুবৰিত পোহৰৰ প্ৰাণ সিচি যায।"

— চৈযদ আবদুল মালিক

ছৈখোবাত আমি থকা সময়ছোৱাৰ আৰম্ভণি নিশ্চয় ১৯৩৫ চন আছিল। কাৰণ, সেই চনটোৱে সামৰি থোৱা এটা ঘটনা মোৰ মনত আছে, মোৰ শিশু-মনে ঢুকি পাব পৰা অন্য এটা ঘটনাৰ আঁত ধৰি। সেই ঘটনাটোৱেই মোৰ বাবে ছৈখোবাৰ সুদূৰতম স্মৃতি। মই দেখিছিলোঁ, ডাক-টিকটত অতদিনে দেখি অহা বুঢ়া ৰজাটোৰ ছবিখনৰ সলনি এজন ডেকা মানুহৰ ছবি লাহে লাহে সৰহীয়া হৈ আহিছে। সেই তেতিযাৰে কথা। এদিন দেউতাৰ পানীলগা জ্বৰ হওঁতে মা বৰ ব্যস্ত অধৈৰ্য হৈ পৰিছিল। তেতিযাই কেনেবাকৈ কাৰ মুখৰ পৰা শুনিছিলোঁ জানো, অলপতে যে ৰজা ৫ম জৰ্জ মৰিল, সেই পানীলগা জ্বৰতে মৰিল। গতিকে, মা তেনেকৈ অধৈৰ্য হৈ পৰাটো মুঠেই ভুল কথা নহয়। ছৈখোবাত থাকোতে আমি সেইকাৰণে পানীলগা জ্বৰ হ'লেই 'এমন কুইনাইন' নামৰ এবিধ জুলীয়া ঔষধ খাইছিলো। ঔষধখিনিৰ ৰংটো আছিল ৰঙচুৱা, কিন্তু তাৰ দুটোপমান পানীত দিলেই পানীখিনি গাখীৰৰ দৰে বগা হৈ পৰে। সোৱাদটোও আছিল পোনতে জলা জলা মিঠা আৰু কিছুপৰৰ পাচত তিতাৰ আভাস এটা আনি দিয়া।

ছৈখোবালৈ অহাৰ আগতে আমি নকছাৰিত আছিলোঁ। তাৰ আগতে নুমলীগড়ত। নুমলীগড়ৰ কথা ধুঁবলি-কুঁবলীকৈয়ো মনত নপৰে, ডিব্ৰুগড়ৰ পৰা গুৱাহাটীৰ ফালে আহা যোৱা কৰোঁতে, ধনশিৰী নৈৰ দলংখন পাওঁতে গড়টোলৈ আবেগভৰে চাই পঠিয়াওঁ। জানোচা ক'ৰবাত শৈশবৰ সোণোবালী ধূলিৰ এমুঠি চিনাকি চিনাকিকৈ পাওঁ। এতিয়াৰ আবেগখিনিৰ বাহিৰে তেতিয়াৰ একোকে বিচাৰি নেপাওঁ। মাথোন আন্ধাৰতে এনেযে খেপিযাই ফুৰা।

নকছাৰিৰ দুটামান কথা মনত আছে। প্ৰথমতে, সেই বিৰাট ভূমিকম্পটো—যিটো ভূমিকম্পই বিহাৰখন ধুনি পেলাইছিল। আমি থকা ডাকঘৰৰ লগলগি ঘৰটোৰ দেবালৰ মাটিৰ লেওবোৰ এচটাও লাগি ৰোৱা নাছিল। বাঁহৰ গাধৈবোৰ মৰা গৰু-ম'হৰ জঁকাবোৰৰ লেখীযাকৈ উদং হৈ পৰিছিল। অন্য এটা কথা মনত পৰে, জীৱনত প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে বাযস্কোপৰ ছবি দেখা কথাষাৰ। ছবিখন আমাৰ ওচৰতে থকা ৰেল-ষ্টেচনটোত মালগাড়ীৰ ডবা এটাত পৰ্দা এখন আঁৰি তাতে পোহৰ পেলাই দেখুওৱা হৈছিল। ছবিখন জৰুল

ইংৰাজী আছিল। গোটেইবোৰ চাহাব-মেম। মেম এজনীৰ কোলাৰ পৰা পুখুৰী এটাৰ পাৰত কেঁচুৰা এটা টুলুপ্‌কৈ সৰি পৰিছিল। তাই ভাবি লৈছিল, কেচুঁৰাটো পানীত পৰিলগৈ। ময়ো ভাবিছিলোঁ। কাৰণ, পুখুৰীৰ পানীত এটাৰ পাচত এটাকৈ ঢৌৰ আঙঠি বিৰিঙি পৰালৈকে বিয়পি গৈছিল। তাৰ পাচত, মেমজনীয়ে লগৰ চাহাবটোক মাতি আনিলেগৈ। হালেই ফেকুৰি ফেকুৰি কেঁচুৰাটো বিচাৰি গোটেইখন চলাথ কৰিলে। শেষত কুকুৰ এটা ওলাইছিল। তাৰ লগতে গৈ মেমজনীয়ে কেচুঁৰাটো বননিৰ মাজতে বিচাৰি পালেগৈ। এইখিনি কথা ফট্‌ফটীয়াকৈ মোৰ মনত পৰে।

নকছাৰিত থাকোঁতেই দেখিছিলোঁ, পোন প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে আকাশেদি উৰি যোৱা আকাশী জাহাজ। এদিন আবেলি দুইমান বজাত দেখিছিলোঁ, আকাশৰ ভালেমান ওপৰেদি লাহে লাহে গৈ থকা আকাশী জাহাজখন। বহুত পৰলৈকে চাই আছিলোঁ, চিলনী এজনীৰ লেখীয়া সেই বিমানখন। তাৰ পাচত আৰু এদিন পুৱাৰ ফাললৈ দেখিছিলোঁ সেইখন। সেইবাৰ অলপ তলেদি গৈছিল। পাখি দুখন সেইদিনা ভালকৈ দেখিছিলোঁ; দুতৰপীয়া পাখি—থৰ্ হৈয়ে থাকে। দুয়োদিনা দেউতা আৰু দেউতাৰ কেইবাজনো বন্ধুৱে অনেক আলোচনা কৰিছিল। আকাশী জাহাজৰ বিষয়ে আৰু চাহাববিলাকৰ বুদ্ধি-বৃত্তিৰ বিষয়ে। পাচত 'আৱাহন'ত পঢ়িছিলোঁ কোনোবা এজনে লিখা— কোনে লিখিছিল, পাহৰিলোঁ— প্ৰবন্ধটো 'আউনিআটী সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ লগত বিমান-বিহাৰ'! পোন্ধৰ মিনিট উঠিছিল হোনো। তাৰ বাবে, অধিকাৰগৰাকীয়ে দুয়োজনৰ হৈ ধন দিছিল, সেইদিনতে মুঠ চাৰি-শ টকা। বৰ্ণনাটো এতিয়া পঢ়িলে হাঁহি উঠি যাব। লেখকজনে আওৰাইছিল 'ৰুক্মিণীহৰণ কাব্য'ৰ পৰা বেদনিধি বাপুৰ দুৰৱস্থাৰ বৰ্ণনা থকা এহালিচা পদ :

নকছাৰিৰ এটা মধুৰ স্মৃতি হ'ল, শ্যেলী নামৰ এজন নগা ডাক-ৰাণাৱ। নিতৌ তেওঁ হাতত এডাল জুনুকা থকা যাঠি লৈ পিঠিত ডাকৰ থৈলাটো বান্ধি মোক্‌কচাঙৰ পৰা নকছাৰিলৈ আহিছিল আৰু পাচবেলা মোকক্‌চাঙলৈ উভতি গৈছিল। মোক তেওঁ খুব মৰম কৰিছিল। মোকক্‌চাঙৰ পৰা সদায় তেওঁ মোলৈ কল নাইবা নাচপতি এটা আনিবলৈ নেপাহৰিছিল। তেওঁ মোৰ দেউতাক দুবাৰ দুডাল নগাযাঠি উপহাৰ দিছিল। এডাল নোমৰ গোঁথনিৰ খাঁজকটা আগজোঙা লাখুটিৰ লেখীয়া যাঠি—টুপ্‌টো হাতীদাঁতৰ আছিল। ইডাল উকা আৰু দীঘলীয়া চিকাৰৰ যাঠি। তাৰে এবাৰ এটা ডাঙৰ চিকাৰ হৈছিল, আমাৰ ঘৰলৈ সোমাই এহা মস্ত এডাল শংখচূড় সাপ। আমাৰ ঘৰত কাম কৰা লগুৱা এটাই একে খোচতে গতি লগোৱা দেখা পাইছিলোঁ, সেই সাপডাল।

সেই বৃটিছ যুগৰ চৰকাৰী আইন-কানুনৰ জাঁই এটা দেখা পাইছিলোঁ, নকছাৰিত থাকোঁতেই। এদিন এজন দাৰোগা লগত দুটা চিপাহী লৈ দেউতাৰ ওচৰ পাইছিলহি। তেওঁলোকে কাৰোবাৰ পৰা গম পাইছিল, এজন পিয়নে— নামটো আছিল নীল, হেনো ডাকত যোৱা চিঠি-পত্ৰৰ খামৰপৰা টিকট এৰুৱাই আন মানুহক ৰেহাই দামত বিক্ৰী

কৰে। দেউতাৰ অনুমতি বিচাৰিলে, পিয়নজনৰ চৰকাৰী ঘৰ খানাতালাছ কৰিলৰ কাৰণে। তেওঁ লৰালৰিকৈ সেই টিকটৰ বাকচকেইটা লুকুৱাবলৈ লওঁতেই পুলিচ তেওঁৰ ঘৰত সোমালগৈ। পুলিচে আমাৰ চকুৰ আগতে তেওঁক মৰিয়াই-খুঁটিয়াই বান্ধি লৈ গ'ল। তেওঁৰ ঘৰত হেনো পুলিচে কুৰি-পঁচিশ টকাৰ এক অনীয়া টিকট বিচাৰি পাইছিল। কিছুদিনৰ মূৰত শুনিছিলোঁ, তেওঁৰ হেনো ছমাহ কাৰাদণ্ড হ'ল। তাতকৈয়ো ডাঙৰ কথা হ'ল, চোৰ বুলি তেওঁক হেনো গাঁৱৰ সমাজেও সমাজৰ পৰা এঘৰীয়া কৰিলে। এতিয়া ভাবি চাইছোঁ, এতিয়াৰ দৰে লাখে লাখে ক'লা টকা ঘটা মানুহবোৰৰ দুজনমানক লগ পোৱা হ'লে চৰকাৰে চাগৈ নিজেই লাজ পালেহেঁতেন, লঘু পাপত গুৰু শাস্তি বিহি উদ্ভগুালি কৰাৰ কাৰণে!

নকছাৰিৰ অন্য এটা স্মৃতি হ'ল, মোকক্চাঙলৈ যোৱা বাটটোৰ কাষতে থকা মৌজাদাৰজনৰ ঘৰৰ চোতালত দেখা বিচিত্ৰানুষ্ঠান এখন। বিচিত্ৰানুষ্ঠান বুলি নকৈ বাৰু কি বুলি ক'ম। ভীম-দুঃশাসনৰ ৰণ চালোঁ। বোধকৰোঁ ভাওনাৰ একাংশ আছিল। তাৰ পাচত, কেইটামান মেজিক। অৱশেষত, এটা ৰাক্ষসে এটা পাৰ চৰাই কেঁচাই কেঁচাই খোৱাৰ দৃশ্য। বোধকৰোঁ, মধ্যবিৰতিৰ পাচত সেয়া ভাওনাৰ পাচৰ ছোৱা আছিল— দুঃশাসনৰ ৰক্তপান। যিয়েই কি নহওক, সেই ৰাক্ষস যেন লগা মানুহটোক দেখি ভীষণ ভয় খাইছিলো। তাৰ কঁকালত খোৰোচা লগাই থোৱা জৰীডালত ধৰি পাঁচোটা নে ছটা মানুহে পাৰ্চপিনলৈ টানিও তাক ৰাখিব পৰা নাছিল। তাৰ ফোৰোহনি-গোজৰণিত গোটেই তলমল্ লাগিছিল। এতিযা ভাবিছোঁ, ছৈখোৱাত দেখা মায়াবী-অসুৰ দুটা বাৰু সেই নকল অসুৰটোৰে সাঁচতীয়া ছবিখনৰ পুনৰ্নিৰ্মাণ নেকি! নহ'লে দেখোন ব্যাখ্যা বিচাৰি নপাঁও — নকল অসুৰ দেখিয়েই ভয় খোৱা এজেটা মযেই জল্জল্ পট্পট্কৈ দেখা পোৱা সঁচা সঁচা যেন লগা দুটা আচল অসুৰ দেখিও ভয় নেখালোঁ।

ছৈখোৱাৰ পৰা দেউতাই বদলি লৈছিল, মাকুমলৈ। তেতিয়াৰ মাকুম এতিযাৰ মাকুমতকৈ বেচিহে ৰহৰহীয়া, বেচিহে গমগমীয়া আছিল। বন বিভাগৰ অফিচটো আছিল বেচ ডাঙৰ— মাকুমৰ ব্যস্ত জীবনৰ কেন্দ্ৰস্থল। অফিচৰ সমুখৰ খেল-পথাৰখন আছিল আটকধুনীয়া। সেউজীয়া ঘাঁহনিৰে ভৰা সেই খেল-পথাৰখন বন বিভাগে বৰ আপ্ডাল কৰি ৰাখিছিল। ছৈখোৱাৰ ফাললৈ যোৱা বাটটোৰ কাষতে আছিল চীনা কাঠ-ব্যবসায়ীৰ দুটা কাঠফলা বিযাগোম কাৰখানা। ঘাই চীনা মানুহজনৰ নাম আছিল হপ্ কুইন। মানুহজন বৰ সৰবৰহী আছিল। মানুহে তেওঁক মিস্ত্ৰি চাহাব বুলি কৈছিল। উজনি অসমৰ চাহ বাগিছাবোৰৰ কলঘৰ-পাতঘৰবোৰ তেওঁৱেই পোহপাল দিয়া চীনা মিস্ত্ৰিবোৰৰ হাতৰ কীৰ্তি আছিল। মাকুম বুলিলেই আজিও দুটামান কথা ফট্ফটীয়াকৈ মনত পৰে। হাতীজান গাঁৱৰ সুমথিৰা টেঙা আৰু কামিনীৰঞ্জন দে' নামৰ এজন বঙালী ব্যৱসায়ী মানুহে ঘৰে ঘৰে যোগান দি ফুৰা বৰফৰ বাকচত অহা চালানী ইলীহি মাছ। দুয়ো বিধৰে দাম দুটা

ক'লে আজি আৰু কোনেও বিশ্বাস নকৰিব। সুমথিৰা টেঙাবোৰৰ দাম আছিল টকাত এশটা; আৰু ইলীহি মাছৰ দাম আছিল জোৰাত পাঁচ অনা!

পাহৰিব নোৱাৰোঁ আৰু ভালেমান কথা। মাকুম স্কুলৰ কাষতে এজোপা বনপিঠাৰ গছ আছিল। মোৰ সহপাঠী গগনচন্দ্ৰ সোণোৱালৰ কাম আছিল, সুবিধা পালেই তাৰ্লৈ গৈ বনপিঠা পাৰি লগে-ভাগে সেইবোৰৰ সোৱাদ লোৱা। মই গছত উঠিব নেজানিছিলোঁ— আজিও নেজানো— গতিকে তাৰ লগত মোৰ যথেষ্ট খাতিৰ-বাতিৰৰ সম্পৰ্ক এটা আছিল। আৰু মনত পৰে, স্কুলখনৰ প্ৰধান শিক্ষক গোবৰ্ধন কুৰ্মীৰ কথা। তেখেতে আগৰজন প্ৰধান শিক্ষকৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত আছিল। আগৰজনে সৌকাৰেহে কথা কৈছিল। ল'ৰা-ছোৱালী ভয়তে পেপুৱা লাগিছিল। কিন্তু, নতুনজনে মৰমৰ বান্ধোনেৰে গোটেইখনকে বান্ধি পেলাইছিল। ল'ৰা-ছোৱালীক যে ইমান মৰম কৰি পঢ়ুৱাব পাৰে কোনোবাই— সেয়া আজিকালি সপোন! মই যিদিনাখন মাকুম স্কুল এৰিছিলোঁ, সেইদিনা দেখোন তেখেতৰ চকুহাল চলচলীয়া হৈ পৰা দেখিছিলোঁ। এই মানুহজনেই মোক মৰম কাক বোলে, তাৰ উমানটো দিছিল প্ৰথমতে। মোৰ নিজৰ ধাৰণা, মই যে অলপ স্পৰ্শকাতৰ— সেই বস্তুটো মোৰ জীৱনলৈ এই মানুহজনৰে দান!

মাকুমতে মই অসমীয়া সাহিত্যৰ এগৰাকী ডাঙৰ সাহিত্যিকক কেইবাদিনো দেখা পাইছিলোঁ— খুব ওচৰৰ পৰা। দুষাৰ-এষাৰ মুখৰ কথাও শুনিছিলোঁ। তেখেত আছিল, হেভেদা চাহবাগিছাৰ স্বত্বাধিকাৰী আৰু অসমীয়া উপন্যাসৰ গঢ়দিওঁতা ৰজনীকান্ত বৰদলৈ। দেউতা প্ৰয়েই গধূলি হেভেদা বাগিচাৰ পিনলৈ যায়, দেউতাৰ এগৰাকী বন্ধুৰ ঘৰত ফুৰিবলৈ। সিজনৰ নামটো আছিল, ফটিক বৈৰাগী। দেউতাৰ লগতে ময়ো যাওঁ। বৰদলৈ ডাঙৰীয়া যেতিয়া বাগিচাৰ ঘৰত থাকেহি, তেতিয়া প্ৰায়েই আমি তেখেতক আধা-বাটতে লগ পাওঁ। তেখেতো অকলশৰীয়াকৈ ফুৰিবলৈ ওলায়। দেউতাই তেখেতক নমস্কাৰ জনায়। তাৰ পাচত, আমাৰ লগতে তেখেত উভতি যায়গৈ। মোৰ মনত আছে, তেখেতে অতিপাত তামোল খাইছিল। কোৱাৰিয়েদি সেলেঙী বৈ গৈছিল। সাজপাৰত একেবাৰে সৰল আছিল। তেতিয়া গমেই পোৱা নাছিলোঁ, উপন্যাস কি!

উপন্যাস বস্তুটোৰ লগত চিনাকি হৈছিল, কেইখনমান অপুদ্ধতীয়া পুথিৰে। দেউতাৰ ১৮ খণ্ড নে ২০ খণ্ডৰ এখন ৰহস্যোপন্যাস আছিল— নাম 'লণ্ডন ৰহস্য'। কোনে লেখিছিল, কোনে ভাঙি উলিয়াইছিল বাংলালৈ মোৰ মনত নাই। মোৰ মাথোন এটা চৰিত্ৰৰ নাম স্পষ্টকৈ মনত আছে— এমা। লুকাই-চুৰকৈ পঢ়িছিলোঁ। এনেতে সোণটি মামা থাকিবলৈ ল'লেহি, আমাৰ লগতে। সোণটি মামাৰ বাকীবোৰ কথা পাচত ক'ম। সোণটি মামা পাঁচকড়ি দে'ৰ ভীষণ ভক্ত। পি. এম. বাক্‌চিৰ 'ডাইৰেক্টৰী পঞ্জিকা'ত ওলোৱা জাননী চাই মামাই কিতাপ আনে; মামা কামলৈ গ'লেই মামাৰ কোঠাৰ দুৱাৰ

মাৰি সেই কিতাপবোৰ পঢো— পৰিমল, হত্যাৰহস্য, মৃত্যু-বিভীষিকা, নীলবসনা সুন্দৰী, হত্যাকাৰী কে ইত্যাদি। পাঁচকড়ি দে'ৰ গোটেইবোৰ ডিটেক্‌টিভ উপন্যাস তেতিয়াই পঢ়িছিলোঁ। সেইবোৰ কিতাপ পঢ়ি থোবাৰ কাৰণে পাচত কনেন ডয়েলৰ 'হাউণ্ড অৱ বাস্কাৰভিলে'ৰ লেখাঁযা কিতাপবোৰ পঢ়িবলৈ সুচল পাইছিলোঁ। মামাৰ কোঠাতে চিনাকি হৈছিলো, শৰৎচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায়ৰ মৰ্মস্পৰ্শী উপন্যাসবোৰৰ লগত। 'বড়দিদি'খনে মোৰ মনত এটা গভীৰ সাঁচ বহুৱাই গৈছিল। এইবোৰৰ লগতে ছেগা-চোৰোকাকৈ আমাৰ গোলাই চোৰৰ কথা থকা কুমুদেশ্বৰ বৰঠাকুৰৰ কিতাপবোৰ পঢ়িছিলোঁ। এটা কথা ঠিক সেই কিতাপবোৰ নিশ্চয় মই ভালকৈ বুজি পোৱা নাছিলোঁ। বুজি পোৱা হ'লে, নিশ্চয় লাইনচ্যুত ৰেলৰ ডবা হৈ পৰিলোহেঁতেন সেই তাহানিখনেই।

এদিন ধৰা পৰি গ'লো, মা'ৰ হাতত। 'চৰিত্ৰহীন'খনৰ দুটামান পাত লুটিযাবলৈ লওঁতেই মা সোমাইছিলহি মামাৰ কোঠাত। কথাটো মা'ই চাগৈ দেউতাক কৈছিল। সেইদিনা গধূলি দেউতাই মোক অংক কৰিবলৈ দিলে। পাৰিলোঁ। দেউতা হাতত এছাৰি লৈযেই বহিছিল। পাছদিনা দেউতাই 'আবাহন' এখন আনি মই দেখাকৈ থৈ দিলেহি। মই সেইখন পঢ়িলোঁ। তাৰ পাচৰ পৰা মাহে মাহে 'আবাহন' পঢ়িবলৈ পোৱা হ'লো। মা'ই পঢে আৰু মযো পঢো — সলনাসলনিকৈ ২য় শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ মই সেইবোৰ কি বুজি পাইছিলো, ঈশ্বৰেই জানে।

সোণটি মামাই আমাৰ ঘৰতে থাকি লাইনোফোন নামৰ গ্ৰামফোন কোম্পানী এটাৰ এজেঞ্চি চলাইছিল। কেতিযাবা মামাৰ ঘৰটো ঢেৰ গ্ৰামফোনেৰে উপচি পৰিছিল। মোৰ মনত আছে। আটাইতকৈ কম দামী গ্ৰামফোনটোৰ দাম আছিল ৩০ টকা। এতিযা তেনেকুৱা এটা গ্ৰামফোনৰ আটকধুনীযা উদং বাকচ এটাৰে দাম ৩০০ টকা হ'ব। আৰু আটাইতকৈ দামী গ্ৰামফোনটোৰ— তলত এটা আলমাৰীৰে সৈতে — দাম আছিল পুৰা ২০০ টকা। দুজন চৌখীন মানুহৰ নাম দুটা শুনিছিলো, যি দুজনে তেনেকুৱা দুটা দামী গ্ৰামফোন মামাৰ পৰা কিনিছিল। এজনৰ নাম আছিল, পৰশুৰাম দত্ত— বন বিভাগৰ ডি এফ অ', আনজন ৰত্নধৰ বৰুৱা— ৰাজগড়ৰ ওচৰৰ বাহাদুৰ বাগানৰ মেনেজাৰ।

মামাইঁতৰ ঘাই দোকানখন আছিল লাহোবালত। অকণ মামাই চলাইছিল। লগত আছিল এখন চাইকেলৰ দোকান। ৰেকৰ্ড কোম্পানী আটাইকেযোটাৰে এজেঞ্চি লৈছিল। চেনোলা, মেগাফোন, কলম্বিযা, হিজ মাষ্টাছ ভযেছ আৰু নিউ থিয়েটাৰ্ছ। নতুন ৰেকৰ্ড আহিলেই সেইদিনা বহু ৰাতিলৈকে গান শুনা আমাৰ অভ্যাস আছিল। অসমীয়া গানৰ ৰেকৰ্ড পোনতে শুনিছিলোঁ, গংগাধৰ বৰঠাকুৰৰ 'গৰখীয়া হেৰ' গৰখীয়া' আৰু আনটো পিঠিৰ 'বহাগী লুইতৰে' গান দুটা থকা ৰেকৰ্ডখন। পাচৰ গানটো শুনি সংগীত চৰ্চা কৰিবলৈ লওঁতে মোৰ ট্ৰেজেডী এটা হৈছিল। সেয়া আন এঠাইত লিখিছো— পুনৰাবৃত্তি

নকৰোঁ। যি কি নহওক, পাচত লাহোৱালত থাকোঁতে মই এই গায়কগৰাকীক দৰাৰ সাজ পিন্ধি মোৰ বাল্য-বন্ধু তৰুণ ফুকনৰ বায়েক এগৰাকীক বিয়া কৰাবলৈ আহোঁতে মুগ্ধ দৃষ্টিৰে চাইছিলো। মোৰ কাৰণে সেয়া এক স্মৰণীয় অভিজ্ঞতা! তাৰ পাচতে শুনিছিলোঁ, লাৱণ্যপ্ৰভা হাজৰিকাৰ 'পৰ্বতৰ নাগিনী আঁজলী হফিণী' গীতটো থকা ৰেকৰ্ডখন। সিটো পিঠিত আছিল বোধকৰোঁ 'অ' মইনা তোৰে উৰণীয়া চিত' বোলা গীতটো। মেগাফোনৰ ৰেকৰ্ড আছিল সেইখন। এওঁৱেই প্ৰথম অসমীয়া ৰেকৰ্ড-গায়িকা। কি লাজৰ কথা, ছোৱালীয়েও এনেকৈ সকলোৱে শুনিব পৰাকৈ গান গায়! — চাৰিওপিনে ধিক্কাৰৰ ধ্বনি উঠিছিল হেনো! পাচত মই দুলীয়াজানত এওঁক লগ পাইছিলোঁ। মই খুব দুখ অনুভৱ কৰিছিলোঁ, একালত এটা যুগৰ পাতনি মেলা এগৰাকী কোকিল-কণ্ঠী গায়িকাৰ নাম আটাইবোৰে পাহৰি গ'ল! ঘৰ-সংসাৰৰ জুমুৰিত এগৰাকী শিল্পী হেৰাই গ'ল।

সোণটি মামা আছিল ৰসৰ পূজাৰী, নিজে নজনাকৈয়ে সংস্কৃতিৰ আচহুৱা পূজাৰী। মাজে মাজে নাটকত মহিলাৰ ভাও লৈছিল। মাকুমতে মামাৰ নিচিনা একেধৰণৰ আৰু এজন মানুহ আছিল। দেউতাৰ বন্ধু আহমদ হুচেইন— বন বিভাগৰ ৰেঞ্জাৰ। বিৰাট আকাৰৰ মানুহ। এবাৰ দেউতাক ক'লেহি, মাকুমত অসমীয়া মানুহৰ এখন সুকীয়া দুৰ্গা পূজা পাতিব লাগে। কাৰণ, তেওঁৰ মতে, বাকীবোৰে দুৰ্গা গোঁসানীৰ মূৰ্তিটো শাড়ী পিন্ধাই বঙালী ৰমণী কৰি পেলাইছে! দুৰ্গা গোঁসানীক অসমীয়া কৰি সজাব নোৱাৰি জানো? শাড়ীৰ সলনি ৰিহা-মেখেলা পিন্ধাই মূৰ্তি গঢ়াব লাগে। কথামতেই কাম। 'পিন্ধি শাড়ী খোণ্টাজালি' আওৰাই কোনেও জানিবা আগচি নধৰিলে! খেল-পথাৰখনৰ উত্তৰ ফালে থকা বন বিভাগৰ ক্লাবঘৰটোতে পূজাঘৰ হ'ব। সমুখতে ৰভা তৰি সপ্তমীৰ পৰা দশমীলৈকে চাৰিখন নাটক কৰিব। প্ৰথমবাৰৰ নাটক কেইখনৰ নাম মনত আছেঃ কনৌজ কুঁৱৰী, চন্দ্ৰকান্ত সিংহ, কাশ্মীৰ কুঁৱৰী আৰু কুৰুক্ষেত্ৰ। হুচেইন চাহেবৰ নিৰ্ভেজাল কথা, ঘাই ভাওকেইটা তেওঁকেই দিব লাগিব আৰু তেওঁ ক'তো কেতিয়াও মৰিব নেলাগিব! শকুনি যেয়ে হয় হৈ থাকিব, কিন্তু ভীমৰ ভাওটো তেওঁকেই দিব লাগিব! তেওঁৰ মতে, ধৰ্ম আটাইবোৰ একে— 'মাকুম ষ্টোৰ্চ'ৰ সমুখৰ তিনি-আলিটোৰ লেখীয়া; তিনিও পিনৰ পৰা মাকুমলৈকে আহিব পাৰি! পূজাৰ খৰচৰ তিনি ভাগৰ এভাগ তেওঁ অকলেই দিছিল— বাকী দুভাগহে বাকীবোৰে চান্দা তুলি যোগান ধৰিছিল।

নাটকৰ কাৰণে প্ৰত্যেকৰে বচনবোৰ বেলেগে বেলেগে দীঘলীয়া কাকতৰ টুকুৰাত লিখি প্ৰত্যেককে মুখস্থ কৰিবলৈ বিলাই দিয়াৰ ভাৰটো আছিল সোণটি মামাৰ। যি কি নহওক, ৰিহা-মেখেলা পিন্ধা দুৰ্গা গোঁসানী দেখি স্কুলৰ সৰস্বতী গোঁসানীজনাও তেতিয়াৰে পৰা অসমীয়া ছোৱালীকৈ সজোৱা হ'ল। সেয়া আমাৰ শিক্ষক গোবৰ্ধন কুৰ্মীৰ সিদ্ধান্ত আছিল।

গোঁসানী অসমীয়া হ'ল হয়, সোণটি মামাৰ দোকান কিন্তু দেউলীয়া হ'ল। মামা বোলে ডিগবৈৰ ফালে কোনোবা এগৰাকী নেপালী ছোৱালীৰ প্ৰেমতো পৰিছিল। নাটকৰ ৰাগী আৰু প্ৰেমৰ ৰাগী দুয়োটা মিলি মামাৰ ব্যৱসায়ত মনযোগ কমাই আনিছিল। কথাযাৰ ককাদেউতাৰ কাণত পৰিছিলগৈ। সেইবাবে কথাষাৰ চৰজমিন তদন্ত কৰিবলৈ ককাদেউতা নিজেই মাকুম পালেহি। সেই নিশা মামা ওচৰৰে কোনোবা এখন বাগিচাত নাটক লৈ ব্যস্ত আছিল। ককাদেউতা আৰু দেউতা দুয়ো সেই বাগান পালেগৈ। মামাই দুয়োকো দেখি প্ৰমাদ গণিলে। অভিনয় শেষ হোৱাৰ লগে লগে মামা উধাও হ'ল। ককাদেউতা আৰু দেউতা দৰ্শকৰ মাজত খাপ পাতি বহি থাকোঁতেই গ'ল। মামাক বিচাৰ নেপালে। দেউতাৰ এখন বিলাতী 'হাম্বাৰ' চাইকেল আছিল। ঘৰলৈ উভতি আহি দেখিলে, সেইখন নাই। মামা কোন বাটেৰে কেনি গ'ল, কোনেও ক'ব নোৱাৰিলে। বহুত দিনৰ মূৰত খবৰ পাইছিল, ৰেংগুনত আছিলগৈ। মাকণ মাহীদেউৰ বিয়াৰ দিনা প্ৰায় সাত-আঠ বছৰৰ মূৰততহে ঘূৰি আহি ঘৰ ওলাইছিল। সোণটি মামাই জীৱন ত আৰু বিয়া-বাৰু নকৰালে। ঘূৰি আহি লাহোৱালৰ মটক বাগিচাতে কাম কৰিছিলহি। আকৌ মোৰ বিয়াৰ দুবছৰমানৰ পিচতে নিৰুদ্দেশ হ'ল। এবাৰ গুৱাহাটীত অসুস্থ হৈ মেডিকেল কলেজত পৰি থাকোঁতে চকু মেলিযেই সোণটি মামাক দেখা পাইছিলোঁ, ১৯৭৭ চনত। মই আৰোগ্য হৈ উঠা যেন দেখিযেই য'ৰ মানুহ ত'লৈ গুচি গ'ল। ১৯৮৪ চনত খবৰ পাইছিলো, মামা হেনো 'বেওবাৰিছ লাছ'হৈ ঢেকীয়াজুলিৰ ওচৰৰ কোনোবা এখন ঠাইত এই পৃথিবীৰ পৰা বিদায়ী হ'ল। মামাই মোক এবাৰ লাহোৱালত কৈছিল, পৃথিবীৰ ভিতৰত আটাইতকৈ ডাঙৰ ঔপন্যাসিক শৰৎচন্দ্ৰ আৰু আটাইতকৈ ভাল উপন্যাস তিনিখন হ'ল — শ্ৰীকান্ত, দেবদাস আৰু গৃহদাহ। সোণটি মামাই নিজৰ ওপৰতে সেই তিনিখন উপন্যাসৰ পোহৰতে জীৱনৰ পৰীক্ষা চলাইছিল, ঠিক যেনেকৈ বৈজ্ঞানিক জে বি এছ হালডেনে নিজৰ গাটোকে ব্লে'ডেৰে কাটি-কুটি জীৱবিজ্ঞানৰ পৰীক্ষা চলাইছিল — তাৰে দূৰ সুদূৰৰ প্ৰতিধ্বনিৰ লেখীযাকৈ।

সোণটি মামা আমাৰ ঘৰত থকা কাৰণেই মই আৰু এটা বস্তুৰ লগত চিনাকি হোৱাৰ সুযোগ পাইছিলোঁ, যিটো সুযোগ মোৰ সমবয়স্ক বহুতৰে ভাগ্যত সিমান উভৈনদীকৈ ঘটা নাছিল। সেয়া হ'ল, অসমীযা নাটকৰ 'পালা' শুনিবলৈ পোৱাৰ সৌভাগ্য। এই 'পালা' বোৰ আছিল কেইবাখনো ৰেকৰ্ড গোট খুৱাই সম্পূৰ্ণ কৰা একোখন নাটকৰ বাণীবদ্ধ ৰূপ। তেনেকুৱা একোটা 'পালা'ত সচৰাচৰ চাৰি-পাঁচখন ৰেকৰ্ড আছিল। সেই সময়ত একোখন ৰেকৰ্ডৰ দাম আছিল, দুটকা চাৰি অনা, আৰু সুকীয়া বাকচত যোগান ধৰা একোটা 'পালা'ৰ দাম দহ-বাৰ টকা। মই শুনিবলৈ পাইছিলোঁ, চেনোলা কোম্পানীয়ে যোগান ধৰা এইবোৰ নাটকৰ 'পালা'ঃ শোণিত কুঁৱৰী, বেউলা, জয়মতী কুঁৱৰী, জন্মাষ্টমী, বিম্বৱতী, নৰকাসুৰ ইত্যাদি। ইবিলাকৰ প্ৰযোজক আছিল, জ্যোতিপ্ৰসাদ

আগৰৱালা আৰু বিষ্ণু ৰাভা। মেগাফোন কোম্পানীয়ে যোগান ধৰিছিল, তিনিখন নাটকৰ তিনিটা বিখ্যাত 'পালা' ঃ মনোমতী, লাচিত আৰু জেৰেঙাৰ সতী। প্ৰথমখনৰ প্ৰযোজক আছিল, ব্ৰজনাথ শৰ্মা; এই 'পালা'টো বেচ দীঘলীয়া— আঠখন ৰেকৰ্ডতহে সম্পূৰ্ণ। পাচৰ 'পালা' দুটাৰ নাট্যকাৰ-প্ৰযোজক আছিল, গণেশ গগৈ। ইবিলাকৰ বাহিৰেও আৰু কেইবাখনো নাটকৰ 'পালা' শুনিছিলোঁ; কিন্তু সিবিলাকৰ নামবোৰ পাহৰি থাকিলোঁ। এখনৰ নামটো ৰিণিকি ৰিণিকিকৈ মনত আছে— 'দক্ষযজ্ঞ'! যি কি নহওক, এই সকলোবিলাক 'পালা'ৰ লগতে গোটেইখন ৰেকৰ্ড-নাটিকাৰ লিখিত ৰূপত একোখন ছপাপুথিৰো যোগান ধৰা হৈছিল। সেই নাটিকাবোৰৰ যোগেদিয়েই মই চিনাকি হৈছিলোঁ, অসমীয়া সাহিত্যৰ কেইজনমান শ্ৰেষ্ঠ লেখকৰ নামৰ লগত, অসমীয়া নাট্যজগতৰ কেইজনমান ক্ষণজন্মা নাট্যকাৰৰ নাট্যপ্ৰতিভাৰ লগত। উভতি চাই ভাবিছোঁ, সেই নাটিকাবোৰ একেলগে থুপাই সাঁচি থোৱাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ কথাষাৰ যদি জানিলোহেঁতেন!

মাকুম যদিও চহৰ হিচাপে তেনেই সৰু আছিল, তথাপি গৰুৰ খোজতো আকাশ দেখাৰ দৰে সেই চহৰখনতো সমকালৰ ভাৰতীয় ৰাজনীতিৰ ছবিখনৰ ছিল্‌মিল্ আভাস এটা ভাঁহি উঠিছিল। ডিগবৈলৈ যোৱাৰ পথত পণ্ডিত নেহৰু এবাৰ মাকুমতো থমকি গৈছিল। কুৰি মিনিটমানতকৈ বেচি নহয়। জনসভা বোলা বস্তুটোৰ লগত সেয়ে মোৰ প্ৰথম পৰিচয়। নেহৰুক দেখাৰ আঁত ধৰিয়েই মই ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলন সম্পৰ্কে দুষাৰ-এষাৰ কথা জানিব পাৰিছিলোঁ। তাৰ পাচৰ পৰা মাকুমত বহুত দিনলৈকে যেনিয়ে-তেনিয়ে শুনাত অভ্যস্ত হৈ পৰিছিলোঁ, 'বন্দে মাতৰম' ধ্বনিটোৰ সুৰীয়া আহ্বান। কিছুদিনৰ পাচতে মাকুমত দেখা দিছিলহি, মুছলীম লীগৰ নেতা মহম্মদ আলি জিন্নাই। সঁচা-মিছা ক'ব নোৱাৰো, ক'তো ৰিজাই মেলিও চোৱা নাই, মাকুমত বোলে সেইবাৰ নিখিল ভাৰত মুছলিম লীগৰ বছৰেকীয়া অধিবেশন বহিছিল! প্ৰায় পোন্ধৰ দিনমান জাকে জাকে ট্ৰাকত উঠি ঘূৰি ফুৰা ভলণ্টিয়াৰ বিলাকে হাতত সৰু সৰু লাঠি লৈ চিঞৰত গগন ফালিছিল— 'পাকিস্থান জিন্দাবাদ'!

এদিন কথা নাই, বতৰা নাই, ছুটিৰ পাচত স্কুলৰ পৰা উভতি অহাৰ পথত হঠাতে দুদল ছাত্ৰৰ মাজত কিবা কথা লৈ তুমুল কাজিয়া লাগিল। মই তাত ভাগ নোলোৱাকৈ পাচলৈ চাই চাই ঘৰমুৱা হৈছিলোঁ। ইয়াৰ ভিতৰতে কাজিয়াখন শিল দলিয়াদলিলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল। হঠাৎ এটা মস্ত শিলগুটি আহি মোৰ মূৰৰ ওপৰত পৰিলহি। তেজেৰে ৰঙা-ৰাঙলী হৈ মই কণা-মুনা লাগি দৌৰিবলৈ ধৰিলোঁ। আগ-পিচ নোচোৱাকৈ মই ৰে'লৰ লাইন পাৰ হৈ গ'লোঁ। সেই সময়তে তিনিচুকীয়াৰ ফালৰ পৰা এখন যাত্ৰীবাহী ৰেলগাড়ী আহি আছিল। মাথোন পাঁচ-দহ মিনিটৰহে ব্যৱধান। মই যদি অকণমান পলম কৰিলোহেঁতেন, তেনেহ'লে নিশ্চয় গাড়ীৰ চকাৰ তলত সোমালোহেঁতেন! মোৰ চিঞৰ শুনি দেউতা-মা'হঁত ওলাই আহিল। লৰালৰিকৈ মোক ওচৰৰ ৰেল কোম্পানীৰ

চিকিৎসালয়লৈ লৈ গ'ল। ডাঃ সুবোধ চক্ৰৱৰ্তী নামৰ ডাক্তৰজনে মোৰ মূৰটোৰ ঘা লগা ঠাইবোৰ ধুই উঠি তিনি ঠাইত চিলাই কৰি কপাহ-আযোডিনৰ তাপলি মাৰিলে। প্ৰায় পোন্ধৰ দিনমান বেগুজ বন্ধা মূৰটো লৈ বিচনাতে শুই থাকিবলগীয়া হৈছিল। ইতিমধ্যে, মোলৈ শিলগুটি দলিওৱা ল'ৰাজনক বিচাৰি পাই কোনোবা এজনে ধৰি আনিলেগৈ। ল'ৰাজনৰ নামটো মনত আছে, লখীব্ আলি। তাৰ দেউতাকো লগতে আহিল। দেউতাকে পুতেকৰ হতুৱাই মোৰ দেউতাক ক্ষমা খোজালে, নিজেও ক্ষমা খুজিলে। দেউতাই ক'লে, "তাৰ একো দোষ নাই। ল'ৰাই ল'ৰাই কাজিয়া-পেঁচাল লাগেই। ভগৱানৰ অসীম দয়া, মোৰ ল'ৰা যে আজি ৰেলগাড়ীৰ চকাৰ তলত পৰি কটা নগ'ল! সেয়ে মোৰ কাৰণে বহুত।" মই দেউতাৰ এই মহৎ দৃষ্টিভংগীটোৰ কথা আজি● মনত পেলাওঁ। জিন্না আহি যোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত, গোটেইখন অসমৰ কথা ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু সেই সৰু চহৰখনত এজাক বেয়া বতাহ বলিছিল। দেউতাৰ দৃষ্টিভংগীত অকণমান সংকীৰ্ণতাৰ ছাঁ পৰা হ'লেই, ল'ৰাই পানী পেলোৱা মজিয়াতে ডাঙৰ পিছলি পৰাৰ অৱস্থা এটাৰ সৃষ্টি হ'লহেঁতেন!

দেউতা অতি দূৰদৰ্শী আছিল যেনেকৈ, খঙালো আছিল তেনেকৈ। কোনোবাই অনাহকতে অপমান কৰিবলৈ আহিলে, দেউতাই এনেয়ে এৰি নিদিছিল। মনত আছে, এবাৰ জি. এম. ৰেণি নামৰ চাহাব এটাক দেউতাই হাতত এডাল ৰুলমাৰি লৈ খেদি নি ৰাজআলিত থৈ আহিছিলগৈ। চাহাবটো ৰাজগড় নে কোনোৱা এখন বাগিচাৰ মেনেজাৰ আছিল। পাচত শুনিছিলোঁ, দেউতাৰ তেনেকৈ খং উঠাৰ কাৰণটো। চাহাবে হেনো কাৰোবালৈ ৫০টকাৰ এখন মনি-অৰ্ডাৰ পঠাবলৈ আহিছিল। টকাৰ পৰিমাণটো লিখি আনিছিল, Rupees Fifties only! দেউতাই Fifties শব্দটো কাটি Fifty কৰি দিবলৈ কৈছিল। চাহাবে ইংৰাজী ব্যাকৰণৰ জ্ঞান জাহিৰ কৰি ক'লে, "সেইটো বহুবচন, তুমি নেজানা নেকি?" দেউতাই তাক কিছুপৰ ধৰি বুজালে, টকাটোহে বহুবছন— তাৰ লেখ দিয়া সংখ্যাটো বহুবচন নহয়। পঞ্চাশটো বহুবচন হ'বলৈ হ'লে, কেইটা পঞ্চাশ হ'ব, সেয়াও লিখিব লাগিব। চাহাবে বিশেষ্য-বিশেষণৰ আউল ভাঙিব নোৱাৰি এবাৰ গুজৰি উঠিল, "আমি ইংৰাজ। আমি ইংৰাজী নেজানো, আৰু তোমালোক ইংৰাজৰ গোলাম হৈ আমাতকৈ বেচি ইংৰাজী জানা?" গোলাম বুলি কোৱাৰ লগে লগে দেউতাই হাতত ৰুলমাৰি ডাল তুলি ল'লে।

চাহাব পিটিবলৈ লোৱা বুলি— সেই পৰাধীন ভাৰতত— দেউতাৰ অলপ বেলেগ খ্যাতি হৈছিল, মাকুমৰ মানুহখিনিৰ মাজত। যি কি নহওক, দেউতাৰ অন্যবোৰ গুণৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব নোৱাৰিলেও, এই গুণটো মই সেই তেতিয়াই বুটলি লৈছিলোঁ। কোনো অন্যায়-অপমান সহিবলৈ নাই। তাৰ দামটো দিবলগীয়া হৈছিল ১৯৬০ চনত। তাৰ পাচতো আৰু বহুতবাৰ। তেনেকৈয়ে— তেনেকৈয়ে মই এই যুগৰ চাটুকাৰৰ ভীৰৰ মাজত অপ্ৰাসংগিক হৈ উঠিলোঁ। ●

।। শেষ শৈশৱৰ শেলুৱা পাৰ ।।

"কখনো আমাৰ মাকে কোনো গান গাইতে শুনিনি
সেই করে শিশুরাতে ঘুম পাড়ানিয়া গান গেয়ে
আমাকে কখনো ঘুম পাড়াতেন কিনা
আজ মনেই পড়ে না।"

— সামসুর রহমান

দেউতা চাবুৱালৈ বদলি হ'ল। মাকুমৰ পৰা চাবুৱালৈ যোৱাৰ আগতে দেউতা কিছুদিনৰ কাৰণে অস্থায়ী ইঞ্চপেক্টৰ নিযুক্ত হ'ল। গতিকে, মোৰ পঢ়া-শুনা জানোচা ক্ষতি হয় বুলি মোক ককাদেউতাৰ ঘৰ লাহোৱালত থ'লেহি। ককাদেউতা তেতিয়া লাহোৱাল ৰে'ল ষ্টেচনৰ গা'তে লাগি থকা মটক বাগিচাৰ বৰমহৰী।

ককাদেউতাৰ নামটো আছিল চিদানন্দ দত্ত। বংশসূত্রে উপাধিটো হ'ব লাগিছিল, হাজৰিকা। সেই সময়ত দত্ত উপাধিটো লোৱাৰ উজান উঠিছিল। যিটো মনোবৃত্তিৰ চাকনৈয়াত পৰি মণিৰাম, বৰভাণ্ডাৰী বৰুৱাই তেওঁৰ এত্‌লাখনত মণিৰাম দত্ত বুলি স্বাক্ষৰ কৰিছিল, সেইটো মনোবৃত্তিয়েই ককাদেউতাকো হাজৰিকা গুচাই দত্ত কৰিছিল। যি কি নহওক, ককাদেউতা সেই সৰু চহৰখনৰ অতি প্ৰতিপত্তিশালী লোক আছিল। চখ আছিল চিকাৰৰ। চিকাৰ কৰিবলৈ গৈ পশু-পক্ষী হত্যা কৰাতকৈ সংগ্ৰহ কৰাতহে অধিক আগ্ৰহী আছিল। ঘৰতে সৰু-সুৰা চিৰিয়াখানা এটা আছিল। বিবিধ ধৰণৰ চৰাই-চিৰিকতি আৰু জন্তু-জানোৱাৰৰ লগতে দুটা বাঘ-পোৱালি পুহিবলৈ লৈছিল। পোৱালি দুটা ককাদেউতাৰ সহচৰ বলচু গোঁড়ে ককাদেউতাৰ লগত চিকাৰলৈ গৈ বাঘিনীজনী অলপ আঁতৰলৈ যাওঁতেই বন্দী কৰি লৈ আহিছিল। কিন্তু, সিহঁতক পোহ মনাব নোৱাৰিলে। ছ'মাহমানৰ পাচতে এটা পলাল আৰু এটা মৰিল।

ককাদেউতাৰ আন দুটা চখ আছিল, ঘোঁৰাত উঠা আৰু ধপাত খোৱা। পাচলৈ ঘোঁৰাত উঠা এৰিছিল; কিন্তু ধপাত খোৱাৰ বিলাসটো বাঢ়ি গৈছিল। খামিৰাখিনি কৰোঁতে লালী লগত কত ৰকমৰ আঁতৰ-গোন্ধতেলেই যে মিহলি নকৰিছিল! তেতিয়াহে ধপাতখিনি ককাদেউতাৰ চিলিমৰ উপযোগী হৈছিল। দীঘল নলিচা লগোৱা মোগ্‌লাই গুৰ্‌গুৰীত চিলিমটো সজাইহে সেই ধপাত খাইছিল। চিলিম সজোৱা কামটোৰ ভাৰ যিটো লগুৱাৰ ওপৰত আছিল, তাৰ নামটো আছিল বিৰ্‌ছা ওৰাং।

ককাদেউতাক মোৰ আঠজন মামা আৰু তিনিজনী মাহীয়ে যিমান ভয় কৰিছিল, তাতকৈ বহু বেচি ভয় কৰিছিল ককাদেউতাৰ 'প্ৰধানমন্ত্ৰী' বলচুক। ময়ো সমীহ কৰি চলিছিলোঁ বলচুক। বলচুৰ পুতেকৰ নাম আছিল ফাকু। সি আমাৰ লগতে একেলগে পঢ়িছিল— স্কুলতো, ঘৰতো। বলচুৱে চকুহাল ঘোপা কৰি ক'লেই হ'ল, অমুক অমুক,

তহঁত পঢ়িবলৈ বহিলি নে?" লগে লগে প্ৰত্যেকেই অন্য কাম এৰি পঢ়িবলৈ বহি যায়। বলচুৰ সেই ঘোপা চকুৰ চাৱনি-মিহলি নিৰ্দেশ শুনিবলগীয়া নহৈছিল.মাথোন মই আৰু কনবাপ মামাই। কনবাপ মামাৰ স্কুলীয়া নামটো আছিল, চন্দ্ৰ। যোগেশ দাসৰ সহপাঠী-বন্ধু আছিল। কণবাপ মামাই প্ৰাথমিক স্কুলৰ বৃত্তি পৰীক্ষাত পাছ কৰি তিনি বছৰলৈ তিনিটকীয়া জলপানি পাইছিল। পাচৰ বছৰ মইনা মামাই সেই জলপানিটো পাইছিল। তাৰ পাচৰ বছৰ মই। কনবাপ মামাৰ চখ আছিল মাহে মাহে ডিব্ৰুগড়ৰ 'ওজা ষ্টোৰ্চ'ৰ পৰা কিতাপ কিনা। পঢ়িবলৈ বহি আচল কিতাপ নপঢ়ি কনবাপ মামা আৰু মই গল্প কিতাপ পঢ়ো। ইপিনে বলচুৱে ভাবে, আমি দুটাই খাটি 'জুৱেল'! ককাদেউতাই শুনি ভাল পায়। বাকীকেইটাই ককাদেউতাৰ ধমক খায়। এদিন ডাঙৰ মামাই জুমি চাই দেখিলৈ, ভাল ল'ৰা দুটাই আচলতে কি পঢ়িছে! ডাঙৰ মামা মনে মনে হাঁহি গুচি গ'ল। বহুত দিনৰ পিচতহে গম পালোঁ, মা'ৰ মুখৰ পৰা। মা'ক কৈছিলগৈ, "ই বৰ বদমাচ্! কিতাপৰ তলত 'ৰেগনাৰৰ সাধু' লৈ পঢ়ে, 'বেতাল পঞ্চবিংশতি' লৈ পঢ়ে।"

ময়ো ডাঙৰ মামাৰ কথা এষাৰ গম পাইছিলোঁ। নিজৰ কথাটো তল পেলাবলৈ ময়ো মা'ক কথাটো জনাই থ'লো— ইফালে-সিফালে অলপ ৰহণ সানি, "মামা জানিছা, 'লাভ'ত পৰিছে। মামাই চিঠি লিখি থাকে। লিখি উঠি 'চেণ্ট্' লগাই লেফাফাত ভৰায়। ওপৰত ঠিকনা লিখে, মিচ্ ৰ'জ বৰুৱা। মোহনাঘাট, ডিব্ৰুগড়।" মামা সাৱধান হৈ গ'ল। কিছুদিনৰ পাচত ককাদেউতা মামাৰ কাৰণে মামীক চাবলৈ গ'ল। মামীৰ মামাকহঁতে বিয়াৰ বিষয়ত অলপ অগা-ডেৱা কৰিছিল। সেইদিনত মামীয়ে কিন্তু নিজ মুখেৰে ককাদেউতাক খাটাংকৈ কৈ দিলে, মামী ককাদেউতাৰেই বোৱাৰী হ'ব! ককাদেউতা হ'বলগীয়া বোৱাৰীয়েকৰ নৈতিক সাহসৰ উমান পায় বৰ সন্তুষ্ট হ'ল। কিন্তু অভিভাৱকৰ অমতে বিয়া পাতে কেনেকৈ? বলচুৱে ডাঙৰ মামাৰ ফালে চাই ক'লে. "তুমি ফিকিৰ্, নকৰিবা। মই বন্দুক লৈ যাম। কোনে বাধা দিয়ে, চাম। তুমি খালি সময় আহিলে পাচ নুহুঁহকিবা।" মামা লাজতে বলচুৰ সমুখৰ পৰা পলাল। বলচুৱে মন্তব্য দিলে, "লাজ কৰিলে নহ'ব। বিয়া কৰাব খুজিছা, নিজে পচন্দ কৰি। তাৰ পাচত, খাটি পচন্দ চাই খাটি কাম কৰিবা।" মইনা মামা আৰু মই খুব হাঁহিলো, বলচুৰ কথা শুনি। লগতে গম পালোঁ, ঘৰখনত বলচুৰ কিমান অধিকাৰ!

বিয়াৰ পাচত ডাঙৰ মামাই মোক এটা ৰূপৰ দোৱাতদানী আৰু দুটা ধুনীয়া কলম দিছিল। দোৱাতদানীটোত একাষে এটা সিংহৰ মূৰ্তি আছিল। অকণ মামাই সেইটো দেখি মোক ক'লে, "তই এইটোৰে কি কৰিবি? মোক দে, বেচি দিম। বহুত পইচা পাবি। কমেও পঁচিশ টকা।" অকণ মামাই মোক ফুচুলাই-মেলি সেইটো লৈ গৈ দোকানৰ আলমাৰী এটাত সজাই থ'লৈগে। মই মাজে মাজে মামাৰ দোকানত চাই আহোঁগৈ— আছে, বিক্ৰী যোৱা নাই! তাৰ পাচত, এদিন দেখিলোঁ— সেইটো নাই! অকণ মামাক

সুধিলোঁ। উত্তৰ পলোঁ, কোনোবা এজনে ঘৰত দেখুৱাবলৈ নিছে। অকণ মামাই এইদৰে মোক কেইবাদিনো বহুত ডাল-পাতজোৰা কথা কৈ ভুৰুকিয়ালে। লাহে লাহে দোৱাতদানীটো অতীতৰ এটা মাথোন স্মৃতি হৈ পৰিল। মোৰ এটা দুখ ৰৈ গ'ল, ডাঙৰ মামাই দিয়া সেই ধুনীয়া দোৱাতদানীটো কোনো কামতে লগাব নোৱাৰিলোঁ। তাৰ কলম দুডালেৰে একো লিখিব নোৱাৰিলোঁ।

আজি-কালি ঘৰে ঘৰে থকা ডাইনিং-টেবুলৰ দুগুণ কি আঢ়ৈগুণ দীঘল আমাৰ পঢ়া-মেজখন। সমুখত এটা এটাকৈ আমাৰ প্ৰত্যেকৰে পেকিং বাকচেৰে সজা দুখলপীয়া-তিনিখলপীয়া কিতাপৰ আলমাৰী কেইটা! কনবাপ মামাৰটো সেউজীয়া ৰং কৰা, তাৰ পাচতে মইনা মামাৰটো, তাৰ পাচত মোৰটো, শেষৰ তিনিটা যথাক্ৰমে খুদু মামাৰ, ৰাধা মাহীদেউৰ আৰু ফাকুৰ। আলমাৰীবোৰৰ চাবি প্ৰত্যেকৰে নিজৰববীয়া— আনে খুলিবা নোৱাৰে। গাইপতি একোটা হাৰিকেন লেম্প— বাগিচাৰ ভাষাত 'লালটেম'! গধূলি তেল ভৰাই থোৱাৰ ভাৰ আছিল বিৰ্ছাৰ। চিম্‌নি চাফা কৰি ৰখাৰ দায়িত্ব কিন্তু আমাৰ প্ৰত্যেকৰে নিজৰ। কেৱল ৰাধা মাহীদেউৰটো, বয়সত যেতিয়া তেওঁ আটাইতকৈ সৰু, আন কোনোবাই চাফা কৰি দিছিল।

ককাদেউতাৰ খাৱনটো আছিল বেচ তেজী। ভাত খাইছিল এখন ধুনীয়া বিয়াগোম বানকাঁহীত; কাষত লৈছিল কেইবাটাও হাতীখুজীয়া বাটিত কেইবাখনো আঞ্জা। কাঁহী-বাটি থোৱা ঠাইখিনি আছিল মজিয়াখনতকৈ ওখ এটা চাৰিচুকীয়া মাটিৰ টিপ। ককাদেউতা বহা পীৰাখনো আছিল আমাৰ পীৰাবিলাতকতকৈ পূৰা চাৰিগুণ আহল-বহল। আমি বহা পীৰাবিলাকো আছিল দীঘে-পথালিয়ে দুফুটকৈ আৰু তলৰ খুৰা-কেইটাও বাৰুকৈয়ে ওখ। যি কি নহওক, ককাদেউতাই নিজৰ কাঁহীৰ পৰা ইটো-সিটো ভাল বস্তু প্ৰায়েই মোৰ কাঁহীলৈ চালান দিছিল। এইটো বিষয়ত ময়েই আটাইবোৰৰ ব্যতিক্ৰম আছিলোঁ। কাৰণ, মই ককাদেউতাৰ ডাঙৰ নাতি। বিহুৰ সময়ত আৰু পূজাৰ সময়ত ককাদেউতাই আমাৰ আটাইবোৰকে একোজোৰকৈ হাফচাৰ্ট আৰু হাফপেণ্ট নিয়মীয়াকৈ চিলোৱাই দিছিল। মোৰ ভাগত মামাহঁতততকৈ এটা চোলা নাইবা এটা পটলুং ওপৰঞ্চিকৈ পৰিছিল। মোৰ মাহী আইতাক মামাহঁতৰ নিচিনাকৈয়ে বৌ বুলি মাতিছিলোঁ। মোৰ মাহী-আইতা মানে ককাদেউতাৰ দ্বিতীয় পক্ষৰ সহধৰ্মিনী। মাহী-আইতাই বিহুৰ সময়ত নিজে মুগাৰ কাপোৰ বৈ উলিয়াইছিল। মোক তেনেকৈ এবাৰ দুটা চোলা দিয়া দেখি মাহী-আইতাই কৈছিল, "নালাগে তাক দুটা দিব। দেউতাকেও দিব নহয়! " মাথোন সেইদিনাই ককাদেউতাক অলপ অপ্ৰসন্ন হোৱা মন কৰিছিলোঁ। ককাদেউতাই অলপ কঠিন মাতেৰে কৈছিল, "নহয়, তাক মই দুটাই দিম বুলি ভাবিছোঁ।" সেয়া উত্তৰ নাছিল, হুকুমেই আছিল। দুয়োটা চোলা খলিফা-দৰ্জীয়ে আনি দিয়াৰ দিনাখনেই মোৰ নামত ককাদেউতাৰ মাৰফতত এটা জাপানী চিল্কৰ চোলা পাৰ্চেল হৈ আহিছিল। মা'ই পাচত এদিন মই সেই চোলাটো

পিন্ধি থাকোঁতে, এনেয়ে কৈছিল, "বজাৰৰ আটাইতকৈ দামী চোলা! পূৰা দহ অনা।" গম পোৱা নাছিলোঁ, সেই জাপানী চিল্ক যে মুগাতকৈ অধইচ্। গম পাবলৈ আমাৰ বহুত দিন লাগে। গোৱালপাৰাত থাকোঁতে, সন্তীয়া যেন পাই খনে ১৬ টকাকৈ তিনিখন মুগাৰ মেখেলা মোৰ পৰিবাৰক এনেয়ে কিনি দিছিলোঁ। তেওঁ আটাইকেয়োখন ইজনী-সিজনীক বিলাই দিলে। এতিয়া তেনেকুৱা মুগাৰ মেখেলা ক'ৰবাত দেখা পালে, পিটিকি-মুচৰি চায়! সেই সময়তে মোৰ পৰিৱাৰৰ এগৰাকী ওচৰ সম্পৰ্কীয়া মেম ভাই-বোৱাৰীক এজোৰ মুগাৰ মেখেলা-চাদৰ কিনি বিলাতলৈ পঠাই দিছিলোঁ। তেওঁ বোলে এতিয়াও সেইজোৰ আলফুলকৈ সাঁচি থৈছে।

ককাদেউতাৰ প্ৰথম পক্ষৰ পৰিবাৰ মা'ৰ বিয়াৰ আগতেই স্বৰ্গী হৈছিল। সেইকাৰণেই, মা'ক হেনো সোনকালে বিয়া দিছিল— পোন্ধৰ বছৰ হওঁতে-নহওঁতেই। আৰু সেইটো কাৰণেই, বৈষয়িক বুদ্ধিত মা বাৰুকৈয়ে অপটু-জীৱনৰ বহু কথাতেই মা সম্পূৰ্ণ অনভিজ্ঞা তাতকৈয়ো বেচি অনভিজ্ঞা জীৱিকাৰ কথাত— প্ৰায় অনাখৰী বুলিয়েই ক'ব পাৰি। যি কি নহওক, মোৰ নিজৰ আইতাৰ ল'ৰা আছিল চাৰিজন আৰু ছোৱালী দুজনী ঃ যথাক্ৰমে ডাঙৰ মামা মাণিক দত্ত, তাৰ পাচতে মোৰ মা-- নামটো এইখিনিতে কৈ থওঁ, লীলাৱতী বৰা; অকণ মামা ওৰফে নিত্যা দত্ত, সোণটি মামা ওৰফে গোপাল দত্ত, যোগেন মামা— যাৰ ঘৰুৱা নাম বুলিবলৈ বাকী কেইজনৰ দৰে একো নাছিল, আৰু অৱশেষত মাকণ মাহীদেউ ওৰফে চিত্ৰলতা ভূঞা। দ্বিতীয় পক্ষৰ পৰিবাৰ গৰাকীও সমান সংখ্যক ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাতৃ। তেওঁলোক হ'ল, যথাক্ৰমে কনবাপ মামা ওৰফে চন্দ্ৰ দত্ত, মইনা মামা ওৰফে সুৰেন দত্ত, খুদু মামা ওৰফে ধৰ্মেশ্বৰ দত্ত, ৰাধা মাহীদেউ ওৰফে তোযেশ্বৰী বৰা, অৰুণ মামা আৰু নীৰদা মাহীদেউ। ককাদেউতাৰ কোনো পক্ষপাতিতা নাছিল।

মাহী-আইতাই মোক যে মৰম কৰিছিলেই, ককাদেউতাৰ আটাইকেয়োজন জোঁৱাইৰ ভিতৰত দেউতাকেই আটাইতকৈ বেচি মৰম কৰিছিল। মাহী-আইতাৰ আগত দেউতাৰ বিষয়ে কোনেও এষাৰ বেয়া কথাৰ আভাস দিব নোৱাৰিছিল। মই মন কৰিছিলোঁ, দেউতা কেতিয়াবা ককাদেউতাৰ ঘৰলৈ আহিলে, উভতি যোৱাৰ দিনা তামোল-পাণৰ বটা এখন থৈ ককাদেউতাক কৰাৰ দৰে আইতাকো পৰম ভাৱস্তিৰে সেৱা কৰি গৈছিল। মই পিচে আইতাক এদিন নক'বলগীয়া কথা এষাৰ কৈছিলোঁ— মোৰ ফালৰ পৰা কোনো কাৰণ নথকা সত্বেও। এদিন মাকণ মাহীদেৱে আৰু আইতাই পিঠাগুৰি খুন্দি আছিল। আইতাই ঢেঁকীত চাব দিছিল আৰু মাহীদেৱে খুৱলিত চাউলখিনি চপাই দিছিল। এবাৰ পিঠিগুৰিখিনি কাটোঁতেই মাহীদেউৰ হাতখন কেনেবাকৈ খুন্দিলে। কথাষাৰ গম পাই মই আইতাক পোনপটীয়াকৈয়ে উকটিলোঁ, "তেজীমলাৰ মাক তেনেহ'লে তোমাৰ নিচিনাই আছিল!" দুদিনমানৰ আগতে 'বুঢ়ী আইৰ সাধু'খন পঢ়িছিলোঁ। মই ক'লোঁ, "মাহীদেউৰ হাতখন খুন্দি উঠি মূৰটো যে নুখুন্দিলা!" আইতা থৰ লাগিছিল!

সাধু শুনিছিলোঁ, ফুলমতীৰ মুখৰ পৰা। ফুলমতী আছিল বলচুৰ শাহুৱেক— দিলমতীৰ মাক। একোটা সাধু কৈছিল, সাদিন-দহদিন ধৰি। একোটা সাধু কৈ যায়, সেইটো এদিন-দুদিন কওঁতেই তাৰে পৰা পোখা মেলি ওলায় আৰু দুটামান সাধুৰ গঁজালি; সেই গঁজালিকেইটা ঠন ধৰি উঠোঁতে-নৌ-উঠোতেই তাৰ পৰাও ভুমুকি মাৰি যায়হি আৰু দুটামান নাতি-সাধুকথাই। ফুলমতীৰ ডিঙিত আছিল এধাৰ নিভাঁজ সোণৰ গলপতা। ফুলমতী যেতিয়া দেশত আছিল, তেতিয়া তেওঁ হেনো তেওঁলোকৰ ৰজাৰ আগত 'কিচ্চা'— মানে সাধুকথা— কৈ শুনাব লাগিছিল। সাধু শুনি সন্তুষ্ট হৈ ৰজাই পুৰস্কাৰ দিছিল, সেই সোণৰ গলপতাধাৰ। ফুলমতীয়ে যি কেইদিন আমাক সাধু শুনায়হি, সেই কেইদিন ৰাতি এক বজালৈকে আমাৰ চকুত টোপনিয়েই নাহিছিল। পাচদিনা আকৌ শুনিবলৈ লৈছিলোঁ, ভাত-পানী খাই উঠি ৰাতি ন বজাৰ পৰা— যেনিবা সেয়া 'আৱাহন'ত পঢ়িবলৈ পোৱা উপন্যাস তিনিখনৰ— 'পশ্চিম সীমান্তত পূৰ্ণ শান্তি' অথবা 'মাতৃ' নহ'লেবা 'নহৰ দুখনৰ কথা'— 'আগৰ সংখ্যাৰ পাচৰ পৰা'। অনাখৰী ফুলমতীৰ মুখৰ সেই সাধুবোৰৰ গাঁথনিটো আছিল ধ্বনি-কবি বিনন্দ বৰুৱাই ভাঙি উলিওৱা 'আৰব্যোপন্যাস'খনৰ লেখীয়া। হয়তোবা তাতকৈয়ো ধুনীয়া— কাৰণ ফুলমতীয়ে গাই শুনাইছিল, সাধুবোৰৰ কেঁকুৰিয়ে-কেঁকুৰিয়ে থকা চুটি গানবোৰ! এতিয়া মনে মনে অনুতাপ কৰোঁ, সেই সাধুবোৰ যদি লিখি থ'লোহেঁতেন! মোৰ 'এনিশা ঝুমুৰ' নামৰ কবিতাটোত থকা বলচু, ফুলমতী, মধুমতী, ফাকু আৰু ৰামু— এই সকলোবোৰ সেই অতীতৰে মধুৰ সোঁৱৰণীৰ সেতু পাৰ হৈ অহা মানুহ। মোৰ কল্পনাত সিহঁত মই নমৰা দিনলৈকে জীয়াই থাকিব।

লাহোৱালৰ যিজন মানুহৰ ওচৰত মই আটাইতকৈ বেচি ঋণী, যাৰ ঋণ এশ ভাগৰ এভাগো শুজিব নোৱাৰিলোঁ, সেই মানুহজন আছিল লোকনাথ দত্ত— ৬নং লাহোৱাল প্ৰাথমিক স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক। সেই তাহানিখনেই তেখেতে যিবোৰ নিয়মেৰে আমাৰ স্কুলীয়া জীৱনটো পৰিচালনা কৰিছিল, আজিও যদি সেইবোৰ নিয়ম অসমৰ স্কুলবোৰত চলি থাকিলহেঁতেন! আমাৰ সেই স্কুলখনত বহিবলৈ বেঞ্চ্ নাছিল— আছিল প্ৰত্যেকৰে একোখন নিজৰ ববীয়া ঢাৰি। সমুখত এখন আধা ফুটমান ওখ ডেস্ক্। সেই ডেস্ক্‌বোৰৰো খুৰা বোলা বস্তুটোৰ সঁচ নাছিল— আছিল মাথোন দুয়োমূৰে দুচটামানকৈ ইটা! কিন্তু চৌখীন ডেস্ক্-বেঞ্চৰ নাটনিটো পূৰাই দিছিল, সেই স্কুলত থকা এবিধ মনৰ ভোক গুচাব পৰা সম্পদে। প্ৰাথমিক স্কুল হ'লেও তাত এটা ধুনীয়া পুথিভঁৰাল আছিল। সেই পুথিভঁৰালটোত বৰ বেচি কিতাপ নাছিল; কিন্তু যিখিনি আছিল, সেই আটাইখিনি বাচক-বনীয়া আৰু আমাৰ বয়সৰ উপযোগী। সেই সৰু আলমাৰীটোৰ কথা— মাথোন তিনি ফুটমান ওখ আৰু ডেৰ ফুটমান বহল— আজিও মনত পৰে। তাৰ পৰাই আনি আনি পঢ়িছিলোঁ, হৰিপ্ৰসাদ বৰুৱাৰ 'মইনা', সাহিত্যৰথী বেজবৰুৱাৰ 'ককাদেউতা আৰু নাতিল'ৰা', শৰৎচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ 'অসমীয়া সাধুকথা', ত্ৰৈলোক্যেশ্বৰী দেৱী বৰুৱানীৰ 'সন্ধিয়াৰ সাধু',

নবীন চন্দ্ৰ বৰদলৈৰ 'হাতেম তাই' ইত্যাদিৰ লেখীয়া পুথিবোৰ। ক'ক নোৱৰাকৈয়ে যিবোৰৰ ভাষাৰ ঠাঁচবোৰে মোৰ মন জয় কৰি পেলাইছিল।

সেই স্কুলখনত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ লাগতিয়াল সকলোখিনি— কাগজ, কলমৰ হেণ্ডেল আৰু নিব্, চিয়াঁহীৰ বড়ি, কাঠ-পেঞ্চিল, ৰঙীন পেঞ্চিল, আখৰ মোহৰা ৰবৰ, ছুৰী কটাৰী, পেঞ্চিল জোঙা কৰা কল ইত্যাদি— এখন দোকান পাতি যোগান ধৰা হৈছিল। মই যেতিয়া ২য় মানৰ পৰা ৩য় মানলৈ উঠিলোঁ, তেতিয়া সেই দোকানখন চলোৱাৰ ভাৰ মোৰ ওপৰত পৰিল। প্ৰতিটো শনিবাৰে নগদ পইচাখিনি আৰু বাকচত জমা থকা বস্তুবোৰৰ হিচাপ শিক্ষকগৰাকীক বুজাই দিব লাগে। ঢুকাব খোজা বস্তুবোৰ পাইকাৰী দৰত ডিব্ৰুগড়ৰ— পৰা তেখেতে কিনি আনেগৈ। সেই বস্তুবোৰৰ পাইকাৰী দামবোৰ চাই প্ৰতিটোৰে খুচুৰা দৰবোৰ নিৰূপণ কৰাৰ ভাৰটোও মোৰ ওপৰতে পৰিছিল। এইবোৰ কৰি তেতিয়াৰ দিনৰ বৃত্তি পৰীক্ষাৰ আটাইতকৈ টান অংকটো— মানে জমা-খৰচৰ হিচাপ লিখা কামটো— হাতে-কামে শিকি পেলাইছিলোঁ সেইটোৱেই আছিল দোকানখনৰ গোমস্তা মোৰ নিয়মীয়া বানচ।

অৱশেষত, লাহোৱাল স্কুলৰ পৰা আমি দুজনে— মই আৰু যতীন্দ্ৰনাথ আগমাচাৰ্যই — ডিব্ৰুগড়ত বৃত্তি পৰীক্ষা দিলোঁহি। পৰীক্ষা শেষ হ'লত, লোকনাথ দত্ত ছাৰে মোক ক'লে, "বৃত্তি তই পাবিয়েই। জিলাখনতো ১ম হ'বি। এই কেইদিন আহি থাকিবিচোন। মই ইংৰাজী আখৰকেইটা আৰু ইংৰাজী ব্যাকৰণখন শিকাই দিম। তেতিয়া ক্লাচ 'থ্ৰী'ত নাম লগাব নালাগে। একেকোবে ক্লাচ ফ'ৰত লগাবগৈ পাৰিবি। এটা বছৰ লাভ হ'ব।" সেইমতে মই নিতৌ স্কুললৈ অহা-যোৱা কৰি থাকিবলৈ ধৰিলোঁ। ইংৰাজী বৰ্ণমালাৰ পৰা সজ বাক্য সজালৈকে শিকিলোঁ, ইংৰাজী ব্যাকৰণৰ দুৱাৰদলিও গচকিলোঁ। লগতে তেখেতে মোক অন্য এটা বস্তুৰ জ্ঞান দিলে, যিটো বস্তু সম্পৰ্কে মই একো নেজানিছিলোঁ। ছাৰে মোক শিকালে, কবিতা কেনেকৈ সাজিব লাগে! কেনেকৈ লেখিব লাগে, সেয়া কোনেও কাকো শিকাই দিব নোৱাৰে। সেইকাৰণে, তেখেতে মোক তিনিবিধ কবিতা সাজিবলৈ শিকাই দিলে— দুলড়ী, ছবি আৰু পয়াৰ। এইদৰেই এই মানুহজনে মোৰ সমুখত অন্য এখন দিগন্তৰ ছবি উদঙাই ধৰিলে, অন্য এখন পঢ়াশালিৰ প্ৰথম পাঠকেইটা শিকাই দিলে। হয়তো তাহানিখনেই সেই পাঠকেইটা নোপোৱা হ'লে, পাচত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শেষ পৰীক্ষাটো পাৰ হৈ লৈ অসমীয়া কবিতা সজাৰ নিয়মবোৰৰ বিষয়ে গৱেষণা নকৰি অন্য কিহবাৰ বিষয়েহে গৱেষণা কৰিবলৈ ল'লোহেঁতেন!

সময়ত বৃত্তি পৰীক্ষাৰ ফলাফল ওলাল। মই যদি লাহোৱাল স্কুলৰ পৰীক্ষাৰ্থী নহৈ অন্য কোনোবা এখন স্কুলৰ পৰীক্ষাৰ্থী হ'লোহেঁতেন, নাইবা সেই নিয়মটো নেথাকিলহেঁতেন যে একেখন স্কুলৰ পৰা এজনতকৈ বেচি ছাত্ৰই বৃত্তি পাব নোৱাৰে, তেনেহ'লে মোৰ লগত পৰীক্ষা দিয়া সিজন ছাত্ৰয়ো বৃত্তি পালেহেঁতেন। কাৰণ, তেওঁ মোতকৈ মাথোন

কেইটামান নম্বৰহে কম পাইছিলে। যি কি নহওক, সেই সময়ত এজন ছাত্ৰই বৃত্তি পালে, সংশ্লিষ্ট স্কুলখনৰ শিক্ষকজনৰ মাহিলি দৰমহা সেই বছৰৰ পৰা আৰু এটকাকৈ বাঢ়ে। মই বৃত্তি পোৱাৰ লগে লগে ছাৰৰ দৰমহা বাঢ়ি ১৮ টকা হৈছিলগৈ, যিটো বস্তু সেইকালত এনেয়ে বঢ়াৰ নিয়ম নথকা বাৰটকীয়া দৰমহাৰ প্ৰাথমিক স্কুলৰ পণ্ডিতৰ কাৰণে স্বপ্নৰো অধিক আছিল। দৰমহাটোৰে কৈ দিয়ে, লোকনাথ দত্ত ছাৰৰ হাতেৰে গঢ়া বৃত্তি পোৱা ছাত্ৰবিলাকৰ ভিতৰতে মই ছয় নম্বৰৰ জন আছিলোঁ।

তেখেতৰ এখন চাইকেল আছিল। সেইখন চায়েই বোধকৰোঁ কোনোবাই ৰসৰ পোহাৰ মেলিছিল কোনোবা এখন চাইকেলৰ বিষয়ে এইটো বৰ্ণনা দি— 'চাইকেলখনৰ টিলিঙাটোৰ বাহিৰে গোটেইবোৰ বস্তুৰেই বাজে'। তেতিয়াৰপৰা ১৩বছৰৰ পাচত সেই চাইকেলখন মই আকৌ এবাৰ দেখা পাইছিলোঁ। অবিশ্বাস্য কাণ্ড সেইটো। কেইদিনমানৰ আগতে মই এম. এ. পৰীক্ষা পাছ কৰাৰ খবৰটো পাইছোঁ। মই সেইদিনা শিৱসাগৰৰ গাঁৱৰ ঘৰৰ পদূলিতে থিয় হৈ আছোঁ। মুগা কোট এটা পিন্ধি মূৰত সোলোক-ঢোলোক পাগুৰী এটা মাৰি এহা মানুহজন চাইকেলৰ পৰা নামিল। মোৰ ওচৰ চাপি সুধিলেহি, "হেৰি, মহেন্দ্ৰ বৰাৰ ঘৰ কোনটো?" মই চিনি পালোঁ, মানুজনক। ঘূৰি সুধিলোঁ, "ছাৰ, আপুনি মোৰ চিনটো পাহৰিছে। ময়েই মহেন্দ্ৰ বৰা।" তেখেতে হাঁহি হাঁহি ক'লে, "এৰা অ', ধৰিবই পৰা নাছিলোঁ। তোকে চাই যাবলৈ আহিলোঁ, ত'ৰ মদাৰখাটৰপৰা। তয়েই মোৰ প্ৰথম ছাত্ৰ, যি এম.এ.পাছ কৰি মোৰ মান বঢ়ালি।" মই অভিভূত হৈ পৰিলোঁ, তেখেতক পদূলিতে সেৱা এটা কৰি ঘৰৰ ভিতৰলৈ আগবঢ়াই আনিলোঁ। নিজকে নিজেই কোৱাৰ দৰে তেখেতে মোক কৈ গ'ল, "তহঁতকে মানুহ কৰাৰ পূণ্যফল নেকি! মই অলপতে এখন বাগিচাৰ এটা নতুন স্কুলত সোমাইছোঁ। মোক মাতি লৈ গ'লহি। দৰমহা দিছে ১২০ টকা। তাহানি কামত সোমাওঁতে পোৱা দৰমহাটোৰ দহ গুণ। তই বৃত্তি পোৱাৰ বেলি ১৮ টকা হৈছিল। তাৰ পাচত বছৰি খুন-খতি নোহোৱাকৈ টকাটোক বাঢ়ি বাঢ়ি ত্ৰিছত ৰৈছিলগৈ। এতিয়া মোহনবাৰী স্কুলত আছোঁ। কল্পনাই কৰিব পৰা নাছিলোঁ, কাহানিবা যে এইদৰে এশ'ৰ ডেওনা চেৰাই যোৱা ইমানখিনি মোৰ ভাগ্যত ঘটিবগৈ।"

এৰাতি তেখেত আমাৰ ঘৰতে আলহী হৈ থাকিল। পাচদিনা দেউতাই তেখেতক জেপ-ঘড়ী এটা কিনি উপহাৰ দিছিল। ভাবিছোঁ, তাহানি এইটোৱেই সম্পৰ্ক আছিল— শিক্ষক, ছাত্ৰ আৰু অভিভাৱক— তিনিওজনৰে মানত। আজিকালি কোনেও কাৰো খবৰ নেৰাখে। মোৰ নিজৰ কথা ক'ব পাৰোঁ, এনেকুৱা পুৰণি ছাত্ৰও লগ পাইছোঁ, যিজনে মোৰ লগত থকা পুৰণি সম্বন্ধটো সকলো সোঁৱৰণী মচি মোক 'মিষ্টাৰ বৰা' বুলি কৈ নতুনকৈ বন্ধুৰ সম্পৰ্ক এটা স্থাপন কৰিব খোজে। তেনেকুৱা পুৰণি ছাত্ৰবিলাকৰ মাজত কাকো লগ পোৱা নাই, যি জীৱনৰ চোতালত ভৰিৰ সাঁচ এটা থ'ব পাৰিছে। অথচ, এনেকুৱা বহুতকে লগ পাইছোঁ, যিবিলাকে হেজাৰ মানুহৰ ভীৰৰ মাজতো আগবাঢ়ি

আহি নিজকে মোৰ পুৰণি ছাত্ৰ বুলি চিনাকিটো মেলি ধৰিছে। তেওঁলোকৰ সকলোকে দেখিছো, দেশ আৰু জাতিৰ জীৱনৰ লগত সম্পৰ্কটো অত্যন্ত গভীৰ আৰু নিজেও খ্যাতিৰ উচ্চ শিখৰত প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকেই মানুহ হোৱাৰ দুৱাৰ দলি গচকি জীৱনৰ গোঁসাই ঘৰ পাইছেগৈ। মোৰ মনত পৰিছে, কেইখনমান মুখ— তাহানি মোৰ কটন কলেজৰ ছাত্ৰ ঃ দীনেশ গোস্বামী, মদন বেজবৰুৱা, জিতেন বৰপূজাৰী, ড° হীৰেন গোঁহাই, ড° নৰেন কলিতা, অপূৰ্ব শৰ্মা। বেচি নাম উল্লেখ নকৰোঁ। এওঁলোক জাতীয় জীৱনৰ বিভিন্ন স্তৰত বিয়পি পৰিছে। তেওঁলোকৰ নিৰহংকাৰ বিনয়ী মনৰ দীপ্তিয়ে মোৰো মনৰ আন্ধাৰ কুঠৰী পোহৰাই তোলে। যদি ঠিক তেনেকৈয়ে মোৰো সামান্য সফলতাই মোৰ পঢ়াশলীয়া জীৱনৰ শিক্ষকজনক অকণমান আনন্দৰ আভাস দিছিল, সেয়া সঁচাসঁচিকৈয়ে আমাৰ দেশৰ গুৰু-শিষ্য সম্পৰ্কৰ আদৰ্শ পৰম্পৰাৰে দূৰ-সুদূৰৰ প্ৰতিধ্বনি। সেই বস্তুটোকেই আমি হেৰুৱাই পেলাইছোঁ; তাৰ পাচত হেজাৰটা শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ উন্নতি সাধনৰ প্ৰচেষ্টা কেৱল বন্ধ্যা নাৰীৰ গৰ্ভত সন্তানৰ স্বপ্ন দেখাৰ দৰেই নিষ্ফল হ'বলৈ বাধ্য।

অলপ দূৰলৈ আঁতৰি আহিলোঁ। আকৌ উভতি যাওঁ, লোকনাথ দত্ত ছাৰৰ কথালৈ। বহুত দিনৰ পাচত তেখেতৰ জীৱনৰ অন্য এটা দিশৰ কথা। তেখেতে হেনো স্কুলৰ নামত এবাৰ এটা লটাৰীৰ টিকট কিনিছিল, নিজৰ জেপৰ টকা এটা ভাঙি। কিনিছিল, জানোচা ভাগিছিগি যোৱা স্কুল ঘৰটো অলপ মেৰামতি কৰিবৰ জোখাৰে পুৰস্কাৰৰ ধন সেইটো টিকটৰ ভাগ্যতে আছে। আচৰিত কথা, সেই টিকটটোতে দহ হেজাৰ টকাৰ পুৰস্কাৰটো উঠিল। টিকটটো নিজৰ বুলি কোৱা হ'লেও, কোনেও গম নেপালেহেঁতেন। কিন্তু, তেখেতে সেইবুলি নক'লে। সেই টকাৰেহে স্কুলঘৰটো মেৰামতি কৰি উলিওৱা হ'ল। এতিয়া সেই স্কুলটোৰ দেৱালকেইখন আধাখিনিলৈকে পকী, দুৱাৰ-খিৰিকিবোৰ কাঠৰ— সেইপিনেদি আহোঁতে-যাওঁতে মোৰ চকুত পৰে। বছৰি কেইটা ল'ৰাই বৃত্তি পায়— সেয়া নেজানো। আজিকালি আকৌ তাহানিখনৰ 'অঁৰিয়াঅৰিৰ জলপানি' বোলা বস্তুটো অলপ জঁয় পৰিল। স্বাধীনতাৰ পাচত ইংৰাজী অভিধানত থকা 'স্কলাৰশ্বিপ্' আৰু 'ষ্টাইপেণ্ড' বোলা দুয়োটা শব্দকে একাকাৰ কৰি পেলোৱা হ'ল। গতিকে, নিশ্চয় তাৰ ল'ৰাই 'বৃত্তি' পায়।

সেই স্কুলটোৰ ওচৰতে আজিকালি এটা থানা বহিল। সেই থানাটো যদি তাহানিও থাকিলহেঁতেন! নাছিল। এদিন দেখিবলৈ পোৱা সেই দৃশ্যটো মোৰ আজিও মনত পৰে। দেখিছিলোঁ, লোকনাথ দত্ত ছাৰ তেখেতৰ ভগা চাইকেলখনত উঠি প্ৰাণপণে পেডেল মাৰি পলাইছে। পিচে পিচে বিপিন দত্ত নামৰ মোৰে এজন সহপাঠী হাতত এডাল টাঙোন লৈ গৈ আছে। কোনেও তেওঁক আগচি ধৰা নাছিল। চেঁচা দলঙতহে বোলে বিপিন থমকি ৰৈছিলগৈ। তাৰ পাচত তেখেত ছাত্ৰৰ ভয়তে সম্পূৰ্ণ এসপ্তাহ স্কুললৈ অহা নাছিল। বিপিনে কিবা এটা কথাত মোকো কাটিব বুলি কৈ কাষলতিৰ তলত দা এখন লৈ বজাৰত ঘূৰি ফুৰিছিল। কথাটো আছিল, ছাৰে কেতিয়াবা মোকে

২য় শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ পাঠ ল'বলৈ দিছিল। সেয়া মোৰ মাষ্টৰ হোৱাৰ প্ৰথম পাঠ আৰু ছাৰৰ কাৰণে ডেল্টন প্ৰণালীৰে শিক্ষাদানৰ এটা অনুশীলন। কোনোবা এজনী ছোৱালীয়ে পাঠ দিওঁতে উজুটি খোৱাত ছাৰৰ নিৰ্দেশমতে তেওঁৰ হাতৰ তলুৱাত চেকনিডালেৰে এবাৰ লাহেকৈ চুই দিছিলোঁ। সেইকাৰণেই মোতকৈ বয়সত ডাঙৰ কিন্তু পঢ়া-শুনাত এক শ্ৰেণী তলৰ বিপিনৰ খং উঠিছিল। উভতি চাই ভবিছোঁ, সেয়াই কিজানি সেই বস্তুটো আছিল, যাৰ নাম শৈশৱৰ প্ৰেম, যাৰ এটা প্ৰতিধ্বনি পোৱা যায় মেটাৰলিংকৰ 'মন্না ভান্না' খনত।

লাহোৱালৰ পুৰণি কথাবোৰ সুঁৱৰি ওৰ পেলাব নোৱাৰোঁ। কত কথা সেইবোৰ। মনত পৰে, ককাদেউতাৰ পোহনীয়া ভাটৌ দুটাৰ কথা। সিহঁত দুটায়েই সদায় আমাৰ টোপনিটো ভাঙি দিছিল— পুৱতীৰ লগে লগে। সিহঁতে আমাৰ প্ৰত্যেকৰে নাম ধৰি কুম্হলিয়াইছিল, "অমুক উঠ। কিতাপ ল'বৰ হ'ল।" অৱশেষত, ককাদেউতাক মাত দিছিল, "দেউতা, উঠক"। সময় হ'ল।" অবিকল মানুহৰ মাত আছিল, সেই ভাটো দুটাৰ। আৰু এটা দৃশ্য পাহৰিব নোৱাৰোঁ। ককাদেউতাৰ দুখন বাৰী আছিল। এখন ভিতৰৰ বাৰী— তাত মাথোন শাক-পাচলিৰ খেতি কৰিছিল। তাৰ পিচফালে আৰু এখন বাহিৰৰ বাৰী। তাত ৰুইছিল, ফল-মূলৰ গছ-গছনি। লগতে এখন প্ৰকাণ্ড বন্ধাকবি-ফুলকবিৰ বাৰী। মানুহ লগাই খেতি কৰিছিল। বলচুৰে সেই বাৰীখনৰ কাম-কাজ চাইছিল। সেই বাৰীখনলৈ প্ৰায়েই বান্দৰৰ আহ-যাহ হৈছিল। বলচুৰ লগত থকা মইনা মামাৰ কুকুৰটোৱে বান্ধৰ দেখিলেই ভুক্‌ভুকাবলৈ ধৰিছিল। লগে লগে বান্দৰবোৰ পলাই পত্ৰং দিছিল। এদিন ছেগ চাই এটা বান্দৰে তাক চোঁচোৰাই নি ওচৰৰ এজোপা গছত তুলিলেগৈ। আন এটা বান্দৰ বাঁহৰ কামী এডাল লৈ গছজোপাত উঠিলগৈ। আগৰ বান্দৰটোৱে কুকুৰটোৰ নেজডালত ধৰি তাক তলমুৱাকৈ ওলোমাই ধৰিলে। সিটো বান্দৰে আন এটা ডালত বহি লৈ কুকুৰটোক উৰাই-ঘূৰাই কোবাবলৈ লাগি গ'ল। কুকুৰটোৱে আক্ষৰিক অৰ্থত চিঞৰত গছৰ পাত সৰুৱালে। কিন্তু সিহঁতে তাক হেঁপাহ পলুৱাই কোবালে। অৱশেষত, সি যেতিয়া লেবেজান হৈ পৰিল, তেতিয়াহে তাৰ নেজডাল ধৰি থকা খামোচটো এৰি দিলে। তাৰ পাচত, সেই কুকুৰটো ভুলতো সেইখন বাৰীত নোসোমোৱা হ'ল।

লাহোৱালত আমাৰ শোৱনি-কোঠাটো আছিল মস্ত এটা ৰাজহুৱা হল। শাৰী পাতি থোৱা প্ৰত্যেকৰ বিচনাৰ কাষে কাষে এডাল আলনা ওলমি থকা কাপোৰ-কানিবোৰেৰে প্ৰতিখন আলনা যেনিবা একোখন পৰ্দা। মই য'ত শুইছিলোঁ, তাৰ সিপাৰে শুইছিল মাকণ মাহীদেউ। আৰু আলনাখনৰ ওচৰতে বিচনাখনতে মোৰ নিজৰববীয়া এটা টিনৰ চুটকেচ্— ওপৰত এপাহ ৰংচঙীয়া গোলাপ ফুল আঁকা। মোৰ লগৰীয়া মামাকেইজনৰ কাৰো মোৰ দৰে নিজৰববীয়া চুটকেচ্ এটা নাছিল। মাহীদেউৰো এটা একেধৰণৰ চুটকেচ্ আছিল। মোৰ চুটকেচ্‌টোত এটা চিগাৰেটৰ খালী টিন আছিল। তাতে মোৰ গোটেইখিনি

সাঁচতীয়া ধন— খুচুৰা পইচাৰ পৰা সিকি-আধলিলৈকে থৈ দিছিলোঁ। মোৰ লগৰীয়া মামাকেইজনে আকৌ তেওঁলোকৰ সাঁচতীয়া পইচাখিনি থৈছিল, ঘৰৰ অলপ আওহতীয়া চুকবোৰত থকা বাঁহৰ খুটাবিলাকৰ বিন্ধ লগা আটাইতকৈ ওপৰৰ পাবটোত ওপৰেদি বিন্ধা থকা সেই খুটা বিলাকৰ পাবটোৰ তলৰ গাঁঠিটোৰ ওচৰতে আৰু এটা বিন্ধা কাটি নুলিয়ালে তাৰ এটা পইচাও উলিয়াই নিয়াৰ উপায় নাছিল। তাৰ মাজতে অকণ মামাই কেতিয়াবা ইটো-সিটো খুটাত কলম কটাৰীৰে বিন্ধা উলিয়াই হৰণলুকীৰ মায়া দেখুৱাইছিল। ধৰা পৰিলে কৈছিল, "মযো সেইটো খুটাতে মোৰ পইচা থৈছিলোঁ। মইতো নেজানো, আন কোনোবায়ো যে তাত তেওঁৰ পইচাও সুমুৱাই থৈছিলহি। যি হ'বলগীয়া আছিল, হ'ল। মই বাৰু ভেৰটামান টকা মোৰ ভাগৰ পৰাই দি দিম।" অকণ মামাৰ সেই বদান্যতাৰ কথা শুনিয়েই সন্তুষ্ট বুলি কৈ মোৰ সৰু ফৈদৰ সংশ্লিষ্ট মামাজনে মন আমোলাইছিল। যি কি নহওক, মোৰ সাঁচতীয়া পইচাখিনিত সেই ধৰণৰ কোনো হৰণলুকীৰ মায়াই ছাঁ পেলাবহি নোৱাৰিছিল। বৰং, মোৰ সাঁচতীযা ধনে পোৱালিহে দিছিল। মাহীদেউক কেতিয়াবা দুঅনা-চাৰিঅনা ধাৰলৈ দিছিলোঁ। কিন্তু, তাৰ সুদৰ হাৰ ভাবিব নোৱাৰাকৈ চৰা আছিল। মাহীদেৱে প্ৰতিটো সপ্তাহত প্ৰায় শতকৰা এশৰ হাৰত সুদ দিবলগীয়া হৈছিল। মাহীদেৱে হাঁহি হাঁহি সেইটো হাৰতে সুদৰ পইচা মূলখিনিৰ লগতে যাচি ৰং চাইছিল। মই গমেই পোৱা নাছিলোঁ, যি কোনো কাবুলীও যে মোৰ লগত হাৰি যোৱাৰ সম্ভাৱনা এটা আছিল।

এৰাতি মই শব্দ শুনি সাৰ পাই গ'লোঁ। দেখিলোঁ, মোৰ ভৰি-পথানৰ ফালে মাহীদেৱে দেখোন তাঁত মেলি লৈছে। মুখখন পাচফালৰ পৰা স্পষ্টকৈয়ে দেখিছিলোঁ। তাঁতৰ শালখনৰ আধাখিনি পোহৰত জিলিকি আছিল, আৰু আধাখিনি আন্ধাৰত ঢাক খাই আছিল ছিলমিলকৈ। মই বিচনাতে বহি থৰ লাগি চাই ৰ'লোঁ। অৱশেষত এবাৰ মাত দিলোঁ, "মাহীদেউ!" মুহূৰ্ততে তাঁতখন সামৰি মাহীদেউ নমতা-নোবোলাকৈ উঠি গুচি গ'ল। মোৰ বিচনাৰ দাঁতিত থকা আলনাখনৰ কাপোৰ-কানিবোৰ দাঙি ভালকৈ জুমি চাই দেখিলোঁ, মাহীদেউ শুই আছে— সঁচা নে মিছা। মাহীদেউক পাচদিনা একো ন'কলোঁ. ৰাতি যেতিয়া আটাইবোৰ শুলে, মই শুই থকাৰ ভাও জুৰি কাণ উনাই সাৰ পাই থাকিলোঁ। হঠাৎ কাণত পৰিল মাকোৰ শব্দ। মই বিচনাতে বহি লৈ চাইৰ'লোঁ। বাঁহৰ জাপখন গুচাই থোৱা খিৰিকিখনেদি সৰকি অহা জোনাকতে মাহীদেৱে তাঁতশালত বহি কাপোৰ বৈ আছে। মোৰ অসহ্য হ'ল, কিহে পায় মাহীদেউক ওৰেটো দিন অতবোৰ কামৰ জাঁজ মাৰি ৰাতিও এইখন মেলি ল'বলৈ? মাত দিলোঁ, "মাহীদেউ!" আপোনাকনো বাৰু?" মুখৰ কথা মুখতে ৰ'ল, মাহীদেউ দেখোন সাউৎকৈ গুচি গ'লগৈ। পাচদিনা মাহীদেউক সুধিলোঁ, কিহে পাইছিল টোপনি খতি কৰি তাঁত বৈ থাকিবলৈ? মই মাহীদেউক মনত পেলাই দিছিলোঁ, জাৰকালি ৰাতি নৌ-পুৱাওঁতেই উঠি কাম কৰিবলৈ লোৱাৰ কাৰণে ভৰি দুখন উখহি উঠাৰ কথা। মাহীদেউৰ ভৰি দুখন কলাফুললৈকে ফাটিছিল— গোটেই ভৰিতে যেন সেইবোৰ মেকুৰীৰ হাঁতোৰাৰ আঁচোৰ।

মাহীদেউৰ তথাপি জ্ঞান নহ'ল, ৰাতি তাঁত ব'লেহে মন জুৰ পৰে।

মোৰ কথা শুনি মাহীদেৰে হাঁহি সামৰিব নোৱাৰিলে। ক'লে, "তোমাৰ ভৰি-পথানত আকৌ ক'ত বিচাৰৈ পালা তাঁতশালখন?" তাৰ পাচত লাহে লাহে ক'লে, "সেয়া জানিছা, মই নহওঁ। তুমি একো নক'বা, সেয়া নিশ্চয় ঘৰজেউতি।" সেই ৰাতি ঘৰজেউতিক জানোচা আকৌ দেখিবলৈ পাওঁ বুলি বহুপৰলৈকে চকু মুদি শোৱা নাছিলোঁ। দুনাই আৰু মোৰ ভৰি-পথানত কাকো দেখা নেপালোঁ। মোৰ 'জাতিস্মৰ'টোকে ধৰি কেইবাটাও কবিতাত ঘৰজেউতিৰ উল্লেখ কৰিছোঁ। এঠাইত লিখিছোঁ,

শুনিছিলোঁ ইয়াতেই টোপনিতে জাগৰ কাণেৰে
ঘৰজেউতিয়ে বয় মাজৰাতি বিহুৰ গামোচা
মোৰে মূৰ শিতানত
মাকো মাৰে নেদেখা সূতাৰ
ছঁয়াময়া তাঁতৰ শালত
শুনিছিলোঁ শব্দ তাৰ দেখিছিলোঁ ছবি
পৃথিৱীৰ আৰু ক'তো নাই কোনে ক'ব আছে
দিঠকেৰে সপোনৰ এইবোৰ সাৰটাসাৰটি

মোৰ কল্পনাত ঘৰজেউতি অশৰীৰী কোনো নহয়। মাথোন বুদ্ধিৰ জগতখনৰ সিপাৰে থকা কোনোবা। আৰু যদি কোনোবাই কয়, সেয়া কেৱল মোৰ জধলা কল্পনাৰ বন্ধ জলাশয়ত ভাঁহি উঠা খেলিমেলি ছবি— মই সেই কথাষাৰ মানি ল'ম। কিন্তু মানি নলওঁ, সেইখন ছবিত কিবা কুসংস্কাৰৰ চিটিকনি আছিল।

যাওক বাৰু সেই কথাবোৰ। লাহোৱালত থকা সময়ছোৱাতে পৃথিৱীখনত এটা ডাঙৰ ঘটনা ঘটিছিল। মোৰ মনৰ খিৰিকিয়েদি সেই ঘটনাটোৰ প্ৰথম খবৰ কিদৰে সোমাই আহিছিল, সেই কথাষাৰ কওঁ। এদিন শুনিলোঁ, বাগানৰ দুজন চাহাব— মেনেজাৰ আৰু এচিষ্টেণ্ট মেনেজাৰৰ বঙলাত বিৰাট কন্দা-কটা। দুয়োজন চাহাবেই হেনো নিজৰ নিজৰ মেমৰ ডিঙিত ধৰি প্ৰায় ৰাজহুৱাকৈয়ে কান্দিছে। সেই সময়ত চাহাব-মেমৰ তেনেকুৱা ৰাজহুৱা কান্দোন নোহোৱা-নোপজা ঘটনা। ৰাজহুৱা কান্দোনহে নেলাগে, মেমৰ চকুত নিৰলাত ওলোৱা চকুৰ পানীও অকল্পনীয় আছিল। ককাদেউতা লৰালৰিকৈ কামৰ পৰা উভতি আহি ক'লেহি, যুদ্ধ লাগিছে। সেয়া ১৯৩৯ চনৰ চেপ্তেম্বৰ মাহৰ ৯-১০ তাৰিখৰ কথা। মই ককাদেউতাক সুধিলোঁ, কিন্তু চাহাব-মেমবোৰে কান্দিছে কিয়? উত্তৰ পালোঁ, ডেকাবয়সীয়া চব চাহাবেই যুদ্ধলৈ যাব লাগিব।

সেইদিনা গধূলি দেখিছিলোঁ, ডিব্ৰুগড় জিলাৰ— তেতিয়া মহকুমা—আটাইবোৰ চাহাবেই লগত মেম লৈ দলে দলে ডিব্ৰুগড়ৰ 'য়ুৰোপীয়ান ক্লাবলৈ' ঢাপলি মেলিছিল। আমি পদূলিমুখৰ পৰা চাই আছিলোঁ, মটৰ-গাড়ীবোৰৰ ভীৰ। সিমানবোৰ মটৰ গাড়ী একেলগে যোৱা তাৰ আগতে কোনোদিনা দেখা নাছিলোঁ। পাচদিনা ককাদেউতাই কাম কৰা বাগানখনৰ

সহকাৰী মেনেজাৰ পামাৰ চাহাব বিলাতমুৱা হলেই। যোৱাৰ আগতে গাড়ীখন লাহোৱালৰ এগৰাকী মাৰোৱাৰীক ৭০০ টকাত বিক্ৰী কৰি থৈ গ'ল। গাড়ীখনৰ ওপৰত পানী কাপোৰৰ চৈ এখন আছিল। মই সেই গাড়ীখনত এবাৰ একেবাৰে কেইবাদিনো উঠিবলৈ পাইছিলোঁ। সেইখনত উঠিয়েই মই ডিব্ৰুগড়ৰ গ্ৰেহেম বজাৰ মাইনৰ স্কুলত নিম্ন প্ৰাইমেৰী স্কুলৰ বৃত্তি পৰীক্ষা দিছিলোঁগৈ। গাড়ীখন ককাদেউতাকো যাচিছিল। কিন্তু, ককাদেউতাই নল'লে। অথবা ল'ব নোৱাৰিলে। হয়তো ককাদেউতাৰ হাতত মাথোন চখ মিটাবলৈ সিমান টকা নাছিল। মোৰ কিন্তু সেই তেতিয়াই এটা ধাউতি উপজিছিল, যেতিয়া ডাঙৰ হ'ম তেতিয়া এখন মটৰ গাড়ী কিনি চলাই ফুৰিম। সেই অনা ধাউতিটো ক'ত শেষ হ'লগৈ, পাচত ক'ম। যি কি নহওক, পামাৰ চাহাব গ'লগৈ। এমাহ মানৰ পাচত বাগানৰ লিযনাৰ্ড চাহাবো গ'লগৈ বাগানবোৰত ৰ'লগৈ মাথোন কিছুমান বুঢ়া-বুঢ়া চাহাব।

লাহে লাহে আমি যুদ্ধৰ খবৰ জনা হৈ আহিলোঁ আৰু জনা হৈ আহিলোঁ, কংগ্ৰেছৰ কথা আমাৰ শিশু বুদ্ধিৰে আমি আটাইবোৰ হিটলাৰৰ ফলীয়া আছিলোঁ।

গধূলি সময়ত সদায় ককাদেউতাৰ দৰবাৰ বহে, বাগানৰ চৰ্দাৰসকলক লৈ। ককাদেউতাই গুৰ গুৰীৰ ধোঁৱা খাই খাই কামজাৰীবোৰ বুজাই উঠি তেওঁলোকক যুদ্ধৰ খবৰ শুনাবলৈ আৰম্ভ কৰে— হিটলাৰৰ দপদপনিৰ কথা, বেলিৰ পোহৰতে জোন হৈ পৰা মুছোলিনীৰ কথা, আৰু বেচেৰা চাহাববোৰৰ দুৰৱস্থাৰ কথা। যুদ্ধৰ খবৰ শেষ হৈ যোৱাৰ পাচত, সেই খবৰৰ ভাগ ল'বলৈ অহা বলচুৰে ককাদেউতাক সোধে, "দেউতা, আৰু আমাৰ খংৰাজৰ অৱস্থা কেনেকুৱা?" বলচুৰে হেজাৰ চেষ্টা কৰিও 'কংগ্ৰেছ' শব্দটো উচ্চাৰণ কৰিব নোৱাৰে, বোলে খংৰাজ। ককাদেউতাই কৈ যায়, মহাত্মা গান্ধীৰ অনশন, সত্যাগ্ৰহ ইত্যাদিৰ কথা মনত পৰে, দুদিনমান সেযাও কৈছিল—হিটলাৰক লগ ধৰিবলৈ যোৱা সুভাস বসুৰ কথা। আমাৰ পচন্দ হৈছিল, সেইখিনি কথা।

অৱশেষত, ককাদেউতাই চিলিমৰ অঙঠাকেইটা চেঁচা হৈ অহাৰ লগে লগে দৰবাৰ ভাঙি গুচি যায়। মইনা মামা আৰু মই সেই ভগা সবাহত উৰুলি দিওঁগৈ, গুৰগুৰীটোৰ নলিচাডাল হুপি হুপি। গুৰগুৰীটোৰ পানীখিনি গোৰগোৰাই উঠে। সেইটোতে আমাৰ ফুৰ্তি। এদিন মইনা মামাৰ মুখলৈ সোমাই আহিছিল, গুৰগুৰটোৰ মদৰুৱা পানী এজোলোকা। হোপাটো দীঘলকৈ মাৰিছিল— সেইবাবেই। আৰু এদিন কি হ'ল জানো, মই ঠেৰেঙা লগিলোঁ। ৰ'জ মামীয়ে — ডাঙৰ মামাৰ অব্যৰ্থ প্ৰেম— কিবা এটা গম পাই লৰালৰিকৈ আহি মোৰ মুখৰ পৰা নলিচা ডাল এৰুৱাই দিলে। গোটেইখন ধোঁৱাময় হৈ গৈছিল। মামীয়ে মোৰ চকুৰে-মুখে পানীৰ ছাটি মাৰি দিলে। মই যেতিয়া সুস্থিৰ হৈ পৰিলোঁ, মামীয়ে মোৰ ফালে চাই বৰ মৰমকৈ হাঁহিলে। সুধিলে, "আজি বাৰু কি হ'লহেঁতেন।" ককাদেউতাই সেইদিনা চিলিমটোৰ অঙঠাকেইটা নুমুৱাবলৈ পাহৰিছিল।

।। জৰ্জ স্কুলৰ পদূলি চ'ৰাত ।।

" I am like a tree,
Form my top boughs I can see
The footprints that led up to me."

– R. S. Thomas

তাৰ পাচত ডিব্ৰুগড় জৰ্জ স্কুলৰ ছাত্ৰ হৈ পৰিলোঁ। একে কোবেই ৪ৰ্থ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ। প্ৰাথমিক স্কুলৰ বৃত্তি পৰীক্ষাৰ পাচতো যে স্কুললৈ অহা-যোৱা কৰি ইংৰাজী আখৰ কেইটা চিনি লৈছিলোঁ, সেইটো পুণ্যৰেই ফল। তাৰ ফলতেই ৩য় শ্ৰেণীত এটা বছৰ এনেয়ে কটোৱাৰ পৰা ৰেহাই পাইছিলোঁ।

নিতৌ লাহোৱালৰ পৰা ডিব্ৰুগড়লৈ কনবাপ মামা আৰু মইনা মামাৰ লগত ট্ৰেইনেৰে অহা-যোৱা কৰোঁ। মাহেকীয়া 'ছিজন টিকেট' লৈছিলোঁ— মাহেকত চৈধ্য অনা তিনি পইচা দিব লাগে। এনেয়ে হ'লে এবাৰতে দুই অনা তিনি পইচা দিব লাগিলহেঁতেন। গৈ উভতি অহা মানে তাৰ দুগুণ। তেতিয়া ডিব্ৰু-শদিয়া ৰেলৱে'ৰ ট্ৰেফিক্ মেনেজাৰ আছিল ডব্লিউ ডব্লিউ লৰি নামৰ এজন চাহাব। তেওঁৰেই ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবিলাকৰ কাৰণে ভাবিব নোৱাৰা পৰিমাণৰ ৰেহাই দি 'ছিজন টিকেট'ৰ সেই ব্যৱস্থাটো কৰি দিছিল। তেওঁৰ নিজৰ বৰীয়াকৈয়ো এটা চুটি ৰে'লৰ ডবা আছিল। তাৰে একোঠালীত তেওঁৰ খানচামাই ৰন্ধা-বঢ়া কৰিছিল। বাকী দুটা কোঠালীত তেওঁ আৰু তেওঁৰ মেমৰ বৰঘৰ আৰু চলন্ত অফিচঘৰ। তেওঁৰ এটা ধুনীয়া নাহৰফুটুকীৰ লেখীয়া কুকুৰ আছিল— তাকো লগত লৈ ফুৰিছিল।

'ডিব্ৰু-শদিয়া ৰেলৱে' অসমৰ পোনপ্ৰথম ৰে'লপথ। আসাম-বেংগল ৰে'লৱে' তাৰ তিনি বছৰৰ পাচতহে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। ১৯০১ চনত প্ৰতিষ্ঠিত ডিব্ৰু-শদিয়া ৰে'লৱে'ৰ সকলোবোৰ বিধি-ব্যৱস্থা বহু বেচি চিকুণ আৰু নিয়াৰি আছিল। ক'লে কোনেও বিশ্বাস নকৰিব, পুৱা ছয় বজাৰ পৰা ৰাতি বাৰ বজালৈকে নিতৌ সেই পথেদি যাত্ৰীবাহী ছ'খন ট্ৰেইন আহিছিল আৰু ছ'খন ট্ৰেইন গৈছিল— এটা মূৰৰ পৰা আনটো মূৰলৈ। ডিব্ৰুগড়ৰ লকোমটিভ্ লৰ্কশ্বপত— চমুকৈ, লকো ৰে'লৰ ইঞ্জিনৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ৰে'লৰ ডবালৈকে সকলো নিৰ্মিত হৈছিল। স্বাধীন ভাৰতত অসমৰ অৰ্থনীতিৰ প্ৰথম বলি হৈছিল, সেই স্বয়ং-সম্পূৰ্ণ আৰু স্বয়ং নিৰ্ভৰ কাৰখানাটো। স্বাধীনতাৰ আগতে সেই কাৰখানাটোত সৰ্বমুঠ ৩৬টা ৰে'লৰ ইঞ্জিন নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। তদুপৰি, ট্ৰামগাড়ীৰ আৰ্হিৰে পেট্ৰোলেৰে চলোৱা দুখন 'ৰে'ল-কাৰ'ও গঢ়ি উলিওৱা হৈছিল। সেইবোৰৰ উপৰিও আৰু বহুতো ধৰণৰ সূক্ষ্ম যন্ত্ৰ-পাতি নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল, সেই সৰু কাৰখানাটোত। ৰেলপথটোৰ পৰা কোম্পানীক গুচাই গোটেইবোৰ চৰকাৰী কৰি পেলোৱাতে সেই

কাৰখানাটো ডোখৰ ডোখৰকৈ অসমৰ বাহিৰলৈ লৈ যোৱা হ'ল। আমাৰ ৰাজনীতিবিদসকল শুই থাকোঁতেই গ'ল। কোনেও খবৰ নেৰাখিলে,সেই যন্ত্রপাতিবোৰৰ লগতে যে আমাৰ ডেকাল'ৰাবোৰৰ বাবে প্রাযেজনীয চাকৰি-বাকৰিৰো কেইজনী খীৰতী গাই কোনোবাই লৈ গুচি গ'ল।

যাওক বাৰু সেইবোৰ জাতীয জীৱনৰ জটিলগা কথা। নিজৰ কথা কওঁ। তিনি মাহমানৰ পাচতে মাকণ মাহীদেউৰ বিযা হৈ গ'ল, লেংৰাই বাগিচাৰ কলঘৰৰ দ্বিতীয মহৰী ভোগেশ্বৰ ভূএগ্রাৰ লগত। কিছুদিনৰ পাচতে মোৰ সেই মহাদেউগৰাকী বৰ মহৰী হ'লগৈ। দেউতাও চাবুবালৈ বদলি হৈ আহিল। গতিকে, মযো চাবুৱালৈ স্থানান্তৰিত হ'লো। সেই একে 'ছিজন টিকেট'— দামটো মাথোন তুলনাত অলপ বেচি, মাহে দুটকা সাত পইচা। মোৰ অহা-যোৱাৰ সংগী দুজন— ছলমগীৰ খান আৰু হনুমানবক্স আগৰবালা। ছলমগীৰ আৰু মই পঢ়ো ৪ৰ্থ শ্রেণীত; হনুমানবক্স পঢ়ে ৩য শ্রেণীত।

ট্রেইনত এনে কিছুমান দুঃসাহসিক কাম কৰিছিলোঁ, এতিযা মনত পৰিলে গাৰ নোমবোৰ শিঁযৰি উঠে। প্রথমতে একেটা ডবাতে থকা ইটো কোঠাৰ পৰা সিটো কোঠালৈ খিৰিকিৰে সৰকি পাৰ হৈছিলোঁ— চলন্ত গাড়ীত। সিমানতে থমকি ৰোৱা নাছিলোঁ, চলন্ত গাড়ীৰ ইটো ডবাৰ পৰা সিটো ডবালৈযো অহা-যোৱা কৰিছিলোঁ ডবাবোৰৰ ইমূৰে সিমূৰে থকা লোহাৰ টেমুনা দুটাত ভৰি থৈ পোনতে যাব খোজা ডবাটোৰ খিৰিকিখনৰ শলাডাল খামুচি ধৰি আৰু তাৰ পাচতে সিটো ডবাৰ খিৰিকিখনত ধৰি থকা আনখন হাতৰ খামোচটো এৰি দি। ছমমগীৰেও সেই সুঃসাহসিক কামটো কৰিছিল। আমাৰ জেপে-জেপে আছিল, গাড়ীৰ বন্ধ দুৱাৰ খুলিব পৰা একোটা কাঠৰ চাৰিসিৰীযা চাবি। সেই চাবিবোৰ কলমৰ হেণ্ডেলৰ ওভোতা ফালটো কাটি নিজেই তৈযাৰী কৰি লৈছিলোঁ। আমি কেতিযাবা সেই চাবিটোৰে সহায লৈ প্রথম শ্রেণীৰ কোঠাৰ দুৱাৰ খুলি আমাৰ কাৰণে নিষিদ্ধ ভ্রমণৰো জুতি লৈছিলোঁ। ভাগ্য ভাল, আমাৰ সেইবোৰ নিষিদ্ধ কামৰ কোনো প্রাযশ্চিত্ত কৰিবলগীযা নহ'ল, প্রথম শ্রেণীত ভ্রমণ কৰি জৰিমনা ভৰি, আৰু ইটো ডবাৰপৰা সিটো ডবালৈ বগাই মৃত্যুৰ দুৱাৰ খুলি।

পাচলৈ কিন্তু ট্রেইনত পঢ়া-শুনা কৰা অভ্যাস এটা কিয কেনেকৈ গঢ় লৈ উঠিছিল, নিজেই ক'ব নোৱাৰোঁ। মোৰ লগত যোৱা ওপৰ শ্রেণীৰ কোনোবা ছাত্র লগ পালে, তেওঁৰ কিতাপৰ জাপৰ মাজৰ পৰা সাহিত্যৰ পুথিখন টানি লৈ পাত লুটিযাবলৈ লাগি গৈছিলোঁ। এবাৰ এখন কিতাপত — বোধকৰোঁ ৮ম শ্রেণীৰ পাঠ্যপুথি 'সাহিত্য ৰত্নাৱলী' আছিল— পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ, 'কলীয়াপানীৰ বন্দী' গল্পটো। গল্পটো লেখিছিল, সেই একেটি মাথোন গল্প লেখা বিপিনচন্দ্র বৰুৱা নামৰ লেখক এজনে। পঢ়ি মুগ্ধ হৈ গৈছিলোঁ। মোৰ জীৱনত প্রথমতে পঢ়া চুটিগল্প আছিল, সেইটোৱেই। এইদৰেই মই এজন ৯ম-১০ম শ্রেণীৰ সহযাত্রী ছাত্রৰ কিতাপৰ জাপত পোৱা সত্যনাথ বৰাৰ 'সাৰথি' খন

ট্ৰেইনতে পঢ়িছিলোঁ। সেই কিতাপখনৰ প্ৰতি তাৰ ভাষাটোৰ লগতে অন্য এটা ওপঘিঁ আকৰ্ষণ উপজিছিল, লেখকজনৰ বৰা উপাধিটোৰ কাৰণে। মোৰ কিবা আপোন-আপোন লাগিছিল, সেই লেখকজন।

লাহে লাহে মই বহুত লেখকৰ লেখাৰ লগত চিনাকি হৈ পৰিছিলোঁ। এদিন মোতকৈ পাঁচোটা শ্ৰেণীৰ ওপৰৰ ছাত্ৰ মথুৰা গোস্বামীৰ কিতাপৰ জাপত এখন কিতাপ দেখিলোঁ— ৰবীন্দ্ৰ ৰচনাৱলী, অচলিত সংগ্ৰহৰ ২য় খণ্ড। ডিব্ৰুগড়ৰ পৰা লাহোৱাললৈ যোৱাৰ সময়তে পঢ়ি ল'লো এখন ৰচনা— নামটো আজিও মনত আছে, 'ডি প্ৰোফেণ্ডিছ্'য় ৰচনাখনৰ কথাবোৰ সেই বয়সত যে একো বুজা নাছিলোঁ, সেয়া স্বীকাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজনেই নাই। কিন্তু চিনাকি হৈ গৈছিলোঁ, একেটা সময়তে দুজন লেখকৰ লগত— এজনৰ নামটোৰে সৈতে, আনজনৰ লেখাৰ ধৰণটোৰে সৈতে; প্ৰথমজন অস্কাৰ ৱাইল্ড, দ্বিতীয়জন ৰবীন্দ্ৰনাথ। তাৰ কেইদিনমানৰ আগতে 'আনন্দবাজাৰ পত্ৰিকা'ত পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ, গোটেই প্ৰথম পৃষ্ঠা জোৰা ৰবীন্দ্ৰনাথৰ ছবিখনেৰে সৈতে বাংলাত লিখা বাতৰিটো— ৮১ বছৰ বয়সত ৰবি অস্তমিত'। সেই কাকতখন এতিয়াও মোৰ ট্ৰাংকৰ তলত পৰি থাকিব লাগে। যি কি নহওক, সেই কাকতখনত প্ৰকাশিত কবিগুৰুৰ জীৱনপঞ্জী, প্ৰথম কবিতাটো আৰু প্ৰবন্ধ-পাতিবোৰ পঢ়িয়েই মই সিজনাৰ বিষয়ে প্ৰাথমিক চিনাকিটো গোটাই লৈছিলোঁ। মই তেতিয়া জৰ্জ স্কুলৰ ৪ৰ্থ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ। মোৰ কাৰণে নিশ্চয় 'ৰবীন্দ্ৰ ৰচনাৱলী'ৰ সেই গ্ৰন্থখন সমুদ্ৰতকৈয়ো বিৰাট আছিল। তথাপি, মোৰ সমুখত এখন নতুন দুৱাৰ্ মুকলি হৈ গ'ল। এই মথুৰা গোস্বামী মোৰ মনৰ গোপন দেউলৰ এটি মাটিৰ চাকি আছিল। কথাযাৰ তেওঁক কোৱাৰ সুযোগটো আজিলৈকে পোৱা নাই। সৰুৰে পৰা এওঁ আমাৰ মামাহঁতৰ ঘৰৰ প্ৰতিবেশী আছিল। এওঁৰ ভায়েকহঁতৰ লগত — হৰি গোস্বামী আৰু অশ্বিনী গোস্বামীৰ লগত ফাকুৱাৰ সময়ত বোকা খেলা আৰু ৰং খেলাৰ কথা মনত পৰে। কিন্তু, মথুৰা গোস্বামীক আমি শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰেই চাইছিলোঁ। পঢ়া-শুনাত মগ্ন হৈ থকা মথুৰা গোস্বামীৰ মুখত ফাকু সানি আমনি দিবলৈ মই ওচৰ চপা নাছিলোঁ। মোৰ বাবে তেওঁৰ আটাইতকৈ লোভনীয় বস্তুটো আছিল— ধুনীয়া চকুযুৰিত পিন্ধি থকা চশ্‌মাজোৰ। ভাবিছিলোঁ, ময়ো যদি তেওঁৰ দৰে পঢ়ি পঢ়ি চকু নষ্ট কৰি এজোৰ চশ্‌মা ল'ব পৰা হ'লোহেঁতেন'! ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে, এওঁ মোক উদ্বুদ্ধ কৰি তুলিছিল। তেতিয়াৰেপৰা এওঁ গাড়ীখনৰ যিটো ডবাতে উঠে, ময়ো সেইটো ডবাতে উঠো। লোভ তেওঁৰ কিতাপৰ জাপত থকা বহিৰা কিতাপবোৰ। লাহোৱালত তেওঁ নামি গুচি যায় বাকী দুটা ষ্টেচন মই অকলশৰীয়া হৈ পাৰ হওঁ। ডিকম পাৰ হ'বৰ সময়ত নাহৰতলি বাগিচাৰ পিনে যোৱা বাটটোলৈ চাওঁ, গোটেই বাগিচাখনৰ এন্ধাৰৰ মাজত সেই বাটটো হেৰাই গৈছে। তাৰ পাচত, ৰে'ললাইনৰ কাষেদি যোৱা টেলিগ্ৰাফৰ তাঁৰবিলাকলৈ চকু দিওঁ, ব্ৰিনেগু চাহাবৰ বঙলাৰ সমুখৰ বিৰাট খেল-পথাৰখনৰ গা'তে

লাগি থকা খুটাকেইটাৰ পৰা দোঁ খাই ওলমি ৰোৱা টোকোৰা চৰাইৰ বাঁহবোৰ এন্ধাৰৰ লগত একাকাৰ হৈ পৰিছে। সেইখিনিতে ট্ৰেইনখনৰ বিজুলী চাকিবোৰ জ্বলি উঠে। তাৰ পাচত চাবুৱা পাওঁগৈ।

ইয়াৰ ভিতৰতে মই 'ৰবীন্দ্ৰ ৰচনাৱলী'ৰ প্ৰথম দুটা খণ্ডৰ গৰাকী হৈ পৰিলোঁ। কলিকতাৰ পৰা মই ডাকযোগে সংগ্ৰহ কৰিছিলোঁ। মই সেই ৰচনাৱলীৰ গ্ৰাহক হৈ পৰিলোঁ। মোৰো যে দুঃসাহস, এটা গল্প লিখিছিলোঁ। গল্প মানে সাধু কথাৰ দুৱাৰদলিটো পাৰ হোৱা কিবা এটা। ভয়ে ভয়ে মাণিক বৰ্মা ছাৰক দিছিলোঁগৈ, স্কুলৰ তিনিমহীয়া আলোচনী 'জ্যোতি'ত প্ৰকাশ কৰিবৰ কাৰণে। ছপা হৈ ওলাইছিল। মাণিক বৰ্মা ছাৰে মোক এটা কপি নিজ হাতেৰে দিছিল। সকলোবোৰ ছাত্ৰৰ মাজত তেতিয়া এষাৰ কথাৰ চলন্তি আছিল তেখেতৰ বিষয়ে— ভীষণ খঙাল বুলি। সেই 'জ্যোতি'ৰ কপিটো পোৱাৰ পাচত মোৰ ধাৰণা উপজিছিল, কথাষাৰ সম্পূৰ্ণ সঁচা নহয়। কাৰণ, মোৰ লগৰ সকলোবোৰ ছাত্ৰকে 'তই' বুলি সম্বোধন কৰা সেই মানুহজনে মোক কৈছিল, "আৰু দিবা"। তেখেতৰ মুখৰ সেই 'তুমি' সম্বোধনটোৱেই মোৰ বাবে যেন এটা সোণৰ পদকহে আছিল। তাৰ পাচৰ সংখ্যা দুটাতো 'জ্যোতি'ৰ কনিষ্ঠতম লেখক মোৰ কাপৰ পৰা ওলোৱা দুটা জীৱনীৰ লেখীয়া প্ৰবন্ধ ছপা হৈ ওলাছিল। 'জ্যোতি'ৰ কথা মনত পেলালেই, এবাৰ তাৰ বেটুপাততে ছপা হোৱা এখন পোহৰ-ছবি আৰু তাৰ কাষতে থাপি থোৱা এটা কবিতা স্তৱকৰ কথা মনত পৰে। পোহৰ-ছবিখন আছিল সেইবাৰ কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাত ১ম স্থান অধিকাৰ কৰা কৈলাস ভট্টাচাৰ্যৰ। আৰু কবিতাটো আছিল,

"নীল আকাশত লক্ষ্য ৰাখি
জুৰিব যি বীৰে ধনুত কাঁড়,
মহান সি লক্ষ হ'লেও ব্যৰ্থ
তুষ্টতো হ'ব আত্মা তাৰ।"

কিয় ক'ব নোৱাৰো, এই কবিতাটো মোৰ মনত নজহা-নপমাকৈ ৰৈ গ'ল। হয়তোবা মোৰ ভৱিষ্য-জীৱনৰ সম্ভাৱনীয় ব্যৰ্থতবোৰৰ আগতীয়া সান্ত্বনাৰ মাজুলীটো তাতেই আছিল।

এটা কথা মনত পৰে। সেই তাহানিতে দেখা পোৱা মোৰ এগৰাকী অত্যন্ত শ্ৰদ্ধাৰ কবিৰ কথা। ৰবীন্দ্ৰনাথৰ মৃত্যুৰ দিনাখন ডিব্ৰুগড়ৰ আটাইবোৰ স্কুলৰ সম্মিলিত শোকসভাখন অনুষ্ঠিত হৈছিল, চৰকাৰী হাইস্কুলৰ চোতালত। সভাত সভানেত্ৰীত্ব কৰিছিল, মহিলা কবি নলিনীবালা দেৱীয়ে। এগৰাকী বঙালী শিক্ষকে— নামটো যদিও মনত আছে, নকওঁ— সভাৰ উদ্দেশ্য ব্যাখ্যা কৰি কৈ পেলাইছিল, "আজি বংগদেশৰ অতি দুখৰ দিন। আজি বাংলা সাহিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠ কবি ৰবি অস্তমিত।" কবি নলিনীবালা দেৱীয়ে

সভানেত্ৰীৰ ভাষণ দিছিল। কি অপূৰ্ব সুন্দৰ যাদুকৰী ভাষা শুনিছিলোঁ মহিলা-কবিৰ মুখৰ পৰা সেইদিনা। তেওঁ কৈ গৈছিল, জলপ্ৰপাতৰ শিখৰলোকৰ পৰা খহি অহা জলধাৰাৰ দৰে অনৰ্গল বাক্যৰ ধাৰেৰে, "তেখেতে কৈছে আজি বাংলাৰ শ্ৰেষ্ঠতম কবিৰ জীৱন-অৱসান ঘটিছে। ৰবীন্দ্ৰনাথক আমি মাথোন বাংলাৰ কবি বুলিবলৈ নিদিওঁ। আনেও নিদিয়ে আমাকো তেনেকৈ ৰবীন্দ্ৰনাথ কেৱল ভাৰতৰে কবি বুলি ক'বলৈ। বিশ্বকবি ৰবীন্দ্ৰনাথ গোটেই পৃথিৱীখনৰে কবি। স্কুল কলেজৰ দুৱাৰদলি মই গচকি পোৱা নাই। অথচ, জীৱনৰ গৈৰিক ব্ৰতৰ পথত যিখিনি শান্তিৰ শংখ-শামুক বুটলি লৈছোঁ, সেইখিনিকে লৈয়েই হয়তোবা মই সেইজন, যাক আপোনালোকে কবি বুলি সম্বোধন কৰিছে। কবিৰো কবি, কবিগুৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ বিশ্বখনৰে কবি। কোন সিংহাখন-আসনৰ পৰা নামি আহিছিল তেওঁ এই ধৰাতললৈ— তোৰ মুখৰ মোৰ মুখৰ হেজাৰ কথাক কবিতাৰ ৰূপ দিবলৈ। তেওঁ স্বপ্ন দেখিছিল, 'এইসব মূক-মৌনমুখে দিতে হবে ভাষা/এই সব ৰুদ্ধ বুকে ধ্বনিয়া তুলিতে হবে আশা'।" সেই অপূৰ্ব বাচনভংগীৰ অনুপম কথাৰ মালাধাৰৰ পৰা এটা মণিও মোৰ স্মৃতিৰ কোঠাৰ পৰা আজিলৈকে সুলকি পৰা নাই। অলপ আত্মশ্লাঘাৰ অপবাদ মূৰ পাতি লৈয়ো মই এবাৰ কথা ক'ব পাৰোঁ, মই ভালপোৱা কথাবোৰ, গদ্যই হওক অথবা কবিতাই হওক— বৰং গদ্যবোৰ বেচি— মোৰ স্মৃতিৰ কোঠাৰ পৰা সহজে নিৰুদ্দেশৰ ৰূপ লৈ সুলকি নপৰে। এটা কথা মন কৰিছোঁ, মোৰ নিজৰ কবিতাবোৰৰ এটা চৰণো মোৰ মনত নাই। কাৰণ, দাপোণত আপোন মুখৰ ছবি চাই মুগ্ধ হৈ পৰা আত্মৰতিৰ সুখ—তৃপ্তিটো মোৰ বাবে অচিনাকি। তাৰ বিপৰীতে, মোৰ এটা ডাঙৰ দুৰ্বলতা আছে। সেই দুৰ্বলতাটো হ'ল, মই ভালপোৱা মানুহবোৰৰ ৰচনাৱলী খৰচি মাৰি পঢ়ি চোৱাৰ হেঁপাহ। নলিনীবালা দেৱীৰো কবিতা-পুথি 'সন্ধিয়াৰ সুৰ'খন সেই বক্তৃতাটো শুনাৰ কেইদিনমানৰ পাচতে গোটাই আনি পঢ়ি ল'লোঁ। কবিতাৰ প্ৰতি মোৰ আকৰ্ষণটো এনেকৈয়ে সেই স্বনামধন্যা কবিগৰাকীয়েই মোৰ কিশোৰ-মনৰ কোমল মাটিত ৰুই দিলে। সময়ত সেয়ে লহপহকৈ বাঢ়ি উঠিল।

সদায় এইদৰে ট্ৰেইনেৰে অহা-যোৱা কৰি জানোচা মই কষ্ট পাইছোঁ আৰু তাতকৈয়ো অধিক জানোচা ক'ৰবাত কোনোবা বেয়া ল'ৰাৰ সংগত পৰোঁ, তেনেকুৱা ভালেমান সঁচা-মিছা কথা ভাবিয়েই দেউতাই মোক সেই ৪ৰ্থ শ্ৰেণীত পঢ়ি থাকোঁতেই জৰ্জ স্কুলৰ ছাত্ৰাবাসত ৰখাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। এদিন মই মোৰ পুৰণি চুটকেচ্‌টো লৈ ছাত্ৰাবাসৰ আবাসিক হৈ পৰিলোঁ। আগৰে পৰা মোৰ কনবাপ মামাৰ বন্ধু যোগেশ দাসৰ লগত সম্পৰ্কটো ঘনিষ্ঠ হৈ পৰিল। যোগেশ দাস তেতিয়া ৬ষ্ঠ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ। প্ৰথম যিদিনাখন মই সেই ছাত্ৰাবাসৰ বাসিন্দা হৈছিলোঁগৈ, সেইদিনা গধূলি মোৰ চকুৰ পৰা চকুপানী সৰিবলৈ ধৰিলে। মই নিজকে বৰ অকলশৰীয়া যেন অনুভৱ কৰিছিলোঁ— সেইকাৰণেই। যোগেশ দাসে কথাটো মন কৰিলে। মোৰ ওচৰলৈ আহি মোক গালে-মূৰে হাত ফুৰাই

সান্ত্বনা দিলেহি। মোৰ উচুপনিটো মাৰ যোৱাৰ পাচত যোগেশ দাসে মোক মুখখন ধুই আহিবলৈ ক'লে। মুখখন ধুই উঠি যোগেশ দাসৰ ধেমেলীয়া কথাবোৰ শুনি হাঁহি দিলোঁ। তাৰ পাচত, দাসে মোক এখন গল্পৰ কিতাপ পঢ়িবলৈ দিলে। নামটো কি আছিল, মোৰ মনত নাই।

সেইদিন ধৰি মই মোৰ ঘৰত প্ৰবাসী হৈ পৰিলোঁ। জীৱনৰ বাকী তেৰটা বছৰ মাথোন দুই-চাৰিমাহৰ মধ্যবিৰতি লৈ ছাত্ৰাবাসৰ বাসিন্দা হৈয়েই শেষলৈকে কটাই দিলোঁ। চাকৰি-জীৱনতো ঘৰৰ ভাত খাই জীৱিকা আৰ্জন কৰাৰ সুবিধাটো নেপালোঁ। সেইবাবেই—অকল সেইবাবেই মোক মোৰ ভাই-ভনীকেইটাই কেতিয়াবা অপৰিচিতৰ দৰে লগ পায়। আৰু সেইবাবেই মোৰ পৰিবাৰে চিৰদিন ধৰি মোক ঘৰ-সংসাৰৰ বিষয়ে সম্পূৰ্ণ অনভিজ্ঞ মানুহ হিচাপেই পাই আহিছে। সেই চৈধ্য বছৰৰ বনবাসে মোৰ জীৱনটো মদৰুৱা কৰি থৈ গ'ল। মই যেন চিৰকাল ধৰি কাষৰ মানুহজনৰ আশ্ৰয় প্ৰাৰ্থী। অকলশৰীয়াকৈয়ে খোজ দিবলৈ শিকিলোঁ; কিন্তু লগৰ মানুহজনৰ হাতখন খামুচি কেনেকৈ গৈ থাকিব লাগে, সেই কথাষাৰ একেবাৰে নিশিকিলোঁ। কাৰোবাৰ প্ৰতি যেতিয়া মই মোৰ কৃতজ্ঞতা নিবেদন কৰোঁ হৃদয়ৰ গভীৰ তলিৰ পৰা তেতিয়া সিজনে ভাবি ল'বলৈ বাধ্য হয়— সেয়া কেৱল কৃত্ৰিম সৌজন্য এটা। তাৰ বিনিময়ত মই এটা বস্তু উভৈনদীকৈ পালোঁ, যি কোনো অপৰিচিত পৰিৱেশটোও মুহূৰ্ততে মোৰ বাবে চিৰপৰিচিত হৈ পৰে।

সেই তেতিয়াৰ ছাত্ৰাবাসৰ জীৱনটো আছিল, শতকৰা শতাংশই বৈচিত্ৰহীন। যিমান দূৰ মনত পৰে, আমি মুঠতে ওঠৰজন আবাসিক আছিলোঁ। আমি শুইছিলোঁ, প্ৰকাণ্ড এটা হলঘৰত শাৰী শাৰীকৈ পাতি থোৱা বিচনাবোৰত দুখনকৈ থকা বিচনাবোৰৰ দুয়োমূৰে আছিল, এখনকৈ মেজ। সম্পত্তি বুলিবলৈ সেইখিনিয়েই আছিল। বিচনাখনত বহি বহিয়েই লিখা-পঢ়া গোটেইখিনি চলাবলগীয়া হৈছিল। দেউতাৰ পৰা প্ৰতি মাহে দহোটাকৈ টকা আহে। বৃত্তিৰ টকা পাওঁ, মাহিলি তিনি টকাকৈ। খোৱা-বোৱাৰ বাবে মেচৰ মানচুল দিছিলোঁ, মাহে তিনিটকাতকৈ কেই অনামান কম। জলপান বুলিবলৈ কাটা বিস্কুট পাওঁ, এক পইচাত চাৰিটা; 'কুকি' নামৰ চেপেটা বিস্কুটটো— যাৰ জনপ্ৰিয় নামটো আছিল, কুকুৰ বিস্কুট— এক পইচাত দুটা; নহ'লেবা ঘিলাপিঠাৰ লেখীয়া এবিধ সৰু সৰু ঘূৰণীয়া বিস্কুট— এক পইচাত ষোলটা। কাপোৰ-কানি ঘৰৰ পৰাই আহে। মোৰ মনত পৰে, হাইস্কুলত নাম লগোৱাৰ দিনাখনেই দেউতাই মোক বাটা কোম্পানীৰ দোকানৰ পৰা এজোৰ চামৰাৰ জোতা কিনি দিছিল। দাম লৈছিল, দুটকা পোন্ধৰ অনা। দুবছৰমানৰ আগতে সেই একেখন দোকানৰ পৰা একে ধৰণৰ জোতা এজোৰ কিনিছিলোঁ, দুশ পোন্ধৰ টকাত। দোকানৰ চে'লছমেন জনক তাহানিখনৰ দামটো ক'লত, তেওঁ উত্তৰ দিছিল, "আমি তেতিয়া

জন্মই হোৱা নাছিলোঁ।" যাওক বাৰু প্ৰসংগান্তৰৰ সেই কথা। অন্যান্য খৰচ বুলিবলৈ খৰচ কৰাৰ উপায়েই নাছিল। মাথোন মাজে মাজে এবটল কেৰাচিন তেল কিনিব লাগিছিল। দামটো মনত নাই— এবটলত তিনি পইচা আছিল নেকি। গতিকে, বাকী থকা পইচাখিনিৰে বাহিৰা-কিতাপ কিনি আনিছিলোঁ নিয়মীয়াকৈ 'ভট্টাচাৰ্য এজেন্সী'ৰ পৰা নাইবা 'ওজা ষ্টোৰ্চৰ পৰা। কিতাপৰ দামো আছিল সস্তা— মই কিনা কিতাপবোৰৰ একোখনত দুই-তিনি অনাতকৈ বেচি দাম নপৰিছিল। সেই কিতাপবোৰৰ দুটা-এটা নাম অজিলৈকে মনত আছে, কিছুমান সোঁ-শৰীৰেৰে ভালে-কুশলেই আছে; 'ছোৰাব-ৰুস্তম', 'মদালসা', 'কেঁকো ডাঙৰীয়াৰ অদ্ভুত কাহিনী', 'নৰৰত্ন', 'গজমুকুতা' ইত্যাদি। এবাৰ এখন কিতাপ কিনি আনিছিলোঁ— 'মথি, মাৰ্ক, লূক আৰু যোহনে লিখা শুভবাৰ্তা'। দাম লৈছিল, পাঁচ পইচা। মই নিহালিখন গা'ত লৈ শুই শুই পঢ়ি আছিলোঁ। এনেতে ছাত্ৰাবাসৰ অধীক্ষক তথা স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক গোবিন্দ চন্দ্ৰ শৰ্মা ছাৰ সোমাই আহিল। মোৰ পৰা কিতাপখন হাতত লৈ সুধিলে, "শুই শুই কিয় পঢ়িছ? আৰু এইখন কি কিতাপ?" মই লৰালৰিকৈ বিচনাতে বহি লৈ ক'লোঁ, "টেবুলখনত পোহৰ নপৰে, সেইকাৰণে।" তেখেতে চাই দেখিলে, মই কোৱা কথাষাৰ সঁচা— দুৱাৰখনেদি সোমাই অহা পোহৰখিনিয়ে মেজখন নোচোৱেহি। কিতাপখন লিৰিকি-বিদাৰি চাই তেখেতে আকৌ সুধিলে, "কেলৈ, কাইলৈ জানো তোৰ ইংৰাজী পৰীক্ষা নাই?" মোৰ উত্তৰটো শুনি সদায় মই যিজনক দেখা পালেই দূৰতে কঁপিবলৈ লওঁ, সেই মানুহজনে প্ৰসন্ন হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, "পঢ় বাৰু এইখনকে। পিছে শুই শুই নপঢ়িবি, চকু বেয়া হ'ব।"

৫ম শ্ৰেণীলৈ প্ৰমোশ্যন পালোঁ। মোৰ সহপাঠী ভবানীভূতি ভট্টাচাৰ্য আৰু মই— দুয়োজনেই বন্ধনীভুক্ত প্ৰথম হৈছিলোঁ। ভবানীভূতিয়েই কলিকতাত থাকোঁতে মোক 'নতুন কবিতা'খনৰ বেটুপাতটো আঁকি দিছিল। ভিতৰৰ অলংকৰণখিনিও। যি কি নহওক, এইখিনি সময়তে মই আমাৰ শ্ৰেণীৰ হাতেলিখা আলোচনী এখনৰ সম্পাদক হ'লোঁ। আলোচনীখনৰ নাম আছিল, 'প্ৰদীপ'। তাৰ বেটুপাত আঁকিছিলোঁ মই; ভিতৰৰ ছবিবোৰ আঁকি দিছিল, মোৰ সহপাঠী ব্ৰজেশ্বৰ সন্দিকৈয়ে। সেইখনত যে মই কি লিখা নাছিলোঁ। ভাবিলে হাঁহি উঠে। সেইখিনি সময়তে যোগেশ দাসৰ সম্পাদনাত আন এখন হাতলিখা আলোচনী নিয়মীয়াকৈ ওলাই আছিল। নাম থৈছিল, 'কণিকা'। মই তাৰে দুটামান সংখ্যা পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ। এটা কথাত দুখ লাগিছিল, মোৰ খনত লিখিবলৈ লেখকেই নাই। গতিকে, অনুবাদ কৰিবলৈ লাগি গলোঁ। মনত আছে, জাপানৰ বিশ্বজয়ৰ সপোন-দেখোঁতা তানাকাৰ স্মাৰকলিপিখন ভাঙি উলিয়াইছিলোঁ। এদিন সাৰদাশংকৰ প্ৰসাদ দত্তই মোক লগ পাই উৎসাহ দি কৈছিল, "লেখি থাকা। লেখাবোৰ ভাল হৈছে। তানাকাৰ স্মাৰকলিপি পঢ়িলোঁ।" প্ৰবন্ধটো কোনখন ইংৰাজী

কাকতত পাইছিলোঁ, ক'ৰ পৰা ভাঙিছিলোঁ, আৰু তাৰ ঘাই কথাখিনি কি আছিল— আজি মোৰ মনত নপৰে।

এয়া সেইছোৱা সময়, যেতিয়া বিয়াল্লিছৰ বিপ্লৱ শেষ টৌকেইটা আহি অসমৰ মাটিতো ঠেকা খাইছিলহি। এদিন শুনিলোঁ, ডিব্ৰুগড় ৰে'ল ষ্টেছনত অসমৰ পঞ্চম সত্যাগ্ৰহী দেবেন কাকতি গ্ৰেপ্তাৰ হৈছে। এদিন শুনিলোঁ, আমাৰ স্কুলৰ ৰাষ্ট্ৰভাষা হিন্দুস্থানীৰ শিক্ষক কেশৱ চন্দ্ৰ শৰ্মাক ৰাতিয়েই ঘৰৰ পৰা গ্ৰেপ্তাৰ কৰি নিলেহি। এদিন শুনিলোঁ, ৰাতি কোনোবা ভাৰতৰ স্বাধীনতাকামী 'ভূগৰ্ভ দল'ৰ মানুহ জৰ্জ স্কুলত জুই দিবলৈ আহিছিল। চকিদাৰৰ সতৰ্ক চকুক ফাঁকি দিব নোৱাৰিলে। কেৰাচিন তেলৰ গেলন এটা আৰু আধাপোৰা থৈলাৰ কাপোৰ অলপমান ৩য় শ্ৰেণীৰ দুৱাৰমুখতে থৈ পলাল। দুৱাৰমুখ বুলি কৈছোঁ যদিও, তেতিয়ালৈকে ৩য় শ্ৰেণীৰ পৰা ৫ম শ্ৰেণীলৈকে কোঠা ছ'টাৰ দুৱাৰেই নাছিল— মাথোন চৌকাঠকেইটাহে আছিল। তাৰ পাচত আহিল, সাম্যবাদী দলৰ আৰু ছাত্ৰ ফেডাৰেশনৰ 'জনযুদ্ধ'ৰ শ্লোগান। দুদিনমান মোকো তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ অফিচলৈ লৈ গৈছিলহি। এজনৰ নামটো ৰিণিকি-ৰিণিকি মনত পৰে— উমেশ বৰুৱা। তেওঁ হাতত এপাট তামৰ খাৰু পিন্ধিছিল। তেওঁলোকৰ অফিচটোত এটা সৰু পুথিভঁৰাল আছিল। তাৰ পৰা এখন কিতাপ আনি পঢ়াৰ সুযোগ পাইছিলোঁ, 'মাৰ্কো প'লোৰ ভ্ৰমণ কাহিনী'। বাকী কিতাপবোৰ ৰাজনীতিৰ গোন্ধ থকা দলীয় সাহিত্য- সেইবোৰে মোক কোনো আকৰ্ষণৰ বন্দী কৰিব নোৱাৰিলে। ভাল পাব নোৱাৰিলোঁ, সিবিলাকৰ বিজ্ঞতৰীয়া ভাষা— যাক বোলে 'শৰপোৰা মৰাদাহৰ ভাষা'— সেই ভাষাটো। উমেশ বৰুৱাই এখন হাতেলিখা সাপ্তাহিক বাতৰি-কাকত উলিয়াইছিল। নাম 'নয়া ৰিপট'। সিখনৰ শিতানত আঁকি থৈছিল, এখন যুঁজাৰু বিমান— বজাৰৰ পেট্ৰ'ল ডিপোটোৰ ওচৰতে আঁৰি থোৱা কাঠৰ ফলিখনত যুদ্ধ-প্ৰচেষ্টাত সহায় কৰা দান-বৰঙণিৰ আভাস থকা চাপমান যন্ত্ৰটো মূধচত অঁকা যুঁজাৰু বিমানখনৰে লেখীয়া। সেইখিনিত ৰুছ শ্ৰমিক জনসাধাৰণৰ হিটলাৰৰ বিপক্ষে চলোৱা বীৰত্বপূৰ্ণ সংগ্ৰামৰ কাহিনী প্ৰচাৰিত হৈছিল। এনেতে কোনোবা এখন কাকতত পঢ়িবলৈ পালোঁ, কাৰাগাৰৰ ভিতৰত মহাদেৱ দেশাইৰ মৃত্যুৰ কাহিনী। সেই কাহিনীটো পঢ়াৰ পাচত 'জনযুদ্ধ'ৰ ফাঁকা আৱাজৰ প্ৰতি মোৰ দস্তুৰমতে ঘৃণা উপজিছিল। অহা-যোৱা বন্ধ কৰি দিলোঁ, সেই অফিচটোলৈ। এই জন্মৰ কাৰণে বক্ষা পৰি গলোঁ, জ্যামিতিক চিন্তাৰ মৰীচিকা খেদি খেদি চিৰদিনলৈ বাট হেৰুৱাই পেলোৱাৰ পৰা।

লাহোৱালৰ পৰা চাবুৱালৈ, চাবুৱাৰ পৰা ছাত্ৰাবাসলৈ বাগৰি ফুৰা সময়খিনিতে কেইবাটাও মনৰ ফলিৰ পৰা সহজে মচ নোখোৱা ঘটনা ঘটিছিল। পোনতে মনত পৰে, ব্ৰহ্মদেশৰ পৰা বাট নথকা বাটেৰে পলাই অহা ভাৰতীয় 'ইভাকুয়ি'বোৰৰ

কথা। ডিব্ৰুগড়ৰ ৰোমান কেথলিক গীৰ্জাৰ সমুখত আশ্ৰয়-শিবিৰ খোলা হৈছিল। আমাৰ স্কুলতো তেওঁলোকৰ কাৰণে এটা সম্প্ৰসাৰিত আৰু সাময়িক শিবিৰ খোলা হৈছিল, জহৰ বন্ধৰ কালছোৱাত। পণ্ডিত নেহৰু আহিছিল, সেই আশ্ৰয়প্ৰাৰ্থী মানুহখিনিক সান্ত্বনা দিবলৈ অথবা ককৰ্থনা কৰিবলৈ। 'ইভাকুয়ি' বিলাকে গভীৰ অৰণ্যৰ মাজৰ পৰা লগত লৈ আহিছিল, এবিধ সোঁচৰা বেমাৰ। আঁঠুৰ তলৰছোৱা ভৰিত বকলাবকলে মঙহৰ ফাঁট মেলা ঘাঁ। মোৰ এটুকুৰা হৈছিল। মোৰ পাচৰ ভাইটো মণিৰো হৈছিল। তাৰ দুয়োখন ভৰিতে হৈছিল— পাঁচ নে ছ'ডোখৰ। ৰাতি বিষত থাকিব নোৱাৰি কান্দে। চাবুৱা বাগিচাৰ ডাক্তৰ নগেন ভাদুৰীয়ে আমাৰ দুয়োটাকে ঔষধ-পাতি দি চিকিৎসা কৰিলে। মণিৰ ঘাঁ কেইডোখৰ শুকাবলৈ প্ৰায় দুমাহমান লাগিছিল।

চাবুৱাতে মোৰ বাওঁ হাতখন ভাগিছিল, ঘৰৰ কাষৰ টিনৰ জেওৰা খনৰ পৰা পৰি। তাৰ লগত এটা আমোদজনক কথাও জড়িত হৈ আছিল। মকৰালৈ মোৰ এটা ব্যাখ্যাহীন ভয় আছে। সেই ভয়টো লাহোৱালত থাকোঁতে বাঢ়ি বাঢ়ি কোনোবাখন পাইছিলগৈ। পোনতে কেনেবাকৈ গম পালোঁ, আটাইবোৰ মকৰাই ঘৰ-মকৰা নহয়। তাৰে কিছুমান বাঘ-মকৰা—গা'টোত হালধীয়া আঁচোৰ থাকে; আৰু কিছুমান ভালুকী-মকৰা-দেখিবলৈ কেটোৰ ক'লা। পাচৰ বিধে কাৰোবাক আক্ৰমণ কৰিলে, পোনতে কামুৰি লৈ কামোৰা ঠাইত নিজৰ গা'ৰ পৰা বিহ উলিয়াই ঢালি দিয়ে। এইবোৰ কথাৰ সম্ভেদ দিছিল, ককাদেউতাৰ ঘৰত থকা বিৰ্‌ছা নামৰ ডেকাল'ৰাজনে। তাৰ কিছুদিন পাচতে, বাংলা 'প্ৰবাসী' কাকতত এটা প্ৰবন্ধ পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ, অষ্ট্ৰেলিয়াৰ 'টাৰাণ্টোলা' আৰু আমেৰিকাৰ 'ট্ৰেপ্-ডোৰ' নামৰ দুবিধ ভয়ানক মকৰাৰ বিষয়ে। পাচত, মকৰাৰ বিষয়ে মোৰ জ্ঞানৰ টোপোলাটো আৰু বেছি নোদোকা হৈ পৰিছিল। কোনোবা এজন চিকাৰীয়ে লেখা চিকাৰ-কাহিনীত পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ, হাবিৰ মাজত হঠাৎ তেওঁৰ চকুত পৰা এটা 'টাৰাণ্টোলা' মকৰাৰ কাহিনী। তেওঁৰ চামৰাৰ জেকেটটোৰ ওপৰত বুকুৰ ওচৰতে মকৰাটো বহি আছিল। তেওঁৰ হাতত থকা দীঘলীয়া চিকাৰী-কটাৰীখনেৰে সেই নোমাল মকৰাটো কাটি পেলাই তাৰ খামোচটোৰ পৰা মুকলি হ'ব পাৰিছিল। ঘৰলৈ উভতি গৈ চিকাৰীজনে দেখিছিল, তেওঁৰ বুকুৰ ওচৰত এটা অতিপাত ক'লা দাগ। বহুতদিনৰ মূৰত শুকান ছালৰ মামৰীবোৰ লাহে লাহে এৰাই যোৱাৰ পাচতহে তেওঁ হেনো নিৰাময় হোৱা অনুভৱ কৰিছিল। পঢ়ি-শুনি পোৱা কথা সেইখিনি। তাৰ লগতে মিহলি হৈছিলহি, লাহোৱালত দেখা পোৱা এটা বাঘ-মকৰাৰ লগত এটা ঘনচিৰিকাৰ এখন অদ্ভুত যুঁজ। মকৰাটোৱে তাৰ জালত পৰা চৰাইটোক দূৰৰ পৰা জালৰ সূতাবোৰ পকাই পকাই বান্ধি পেলাইছিল। বাহিৰ ফুৰিবলৈ গৈয়েই দেখিছিলোঁ, সেই ঘটনাটো। তাৰ পাচত, বহুত দিনলৈকে বাহিৰ

ফুৰিবলৈ যোৱা সেই বাটটো এৰি আন এটা ব্যৱস্থা কৰি লৈছিলোঁ। এইখিনিয়েই হ'ল মোৰ চাবুৱাত ঘটা দুৰ্ঘটনাটোৰ পটভূমি।

আচল দুৰ্ঘটনাটো ঘটিল কেনেকৈ, সেয়া কওঁ। সেইদিনা পূৰ্ণিমাৰ ৰাতি। হঠাৎ মোৰ চকুত পৰিল, সোণঢলা জোনটোৰ গোটেইখিনি পোহৰ সেই টিনৰ জেওৰাখনৰ ওপৰেদি নিগৰি আহি আমাৰ বাৰাণ্ডাত পৰিছেহি। মূৰ তুলি চাই দেখিলোঁ, জেওৰাখনৰ ওপৰৰ কাঠেৰে সজা পথালি-খুটাটোৰ ওপৰত মস্ত এটা মকৰাই নাচি আছে।মই সজাগ হৈ উঠিলোঁ— তাক কাইলৈ যেনে তেনে তাৰ পৰা আঁতৰাই পঠিয়াব লাগিব। পাচদিনা হাতত এডাল লাঠি লৈ কাঠৰ খুটাটোত উঠলোঁগৈ। চাৰিওপিনে চালোঁ, সি বাৰু ক'ত আছে? হঠাৎ চকুত পৰিল, সি এটা চেপাৰ মাজত সোমাই আছে। হঠাৎ যদি সেই মকৰাটো— কোনে জানে, 'টাৰাণ্টোলা'ওতো হ'ব পাৰে— মোৰ গা'ৰ ওপৰত জঁপিয়াই পৰেহি। লগে লগে মই প্ৰায় অজ্ঞানৰ দৰে সেই সাত ফুট ওখ জেওৰাখনৰ ওপৰৰ পৰা সৰি মাটিত পৰিলোঁহি। ঠিক সেই সময়তে এফ. ডব্লিও. মেকস্বি নামৰ এজন চাহাব-ডাক্তৰ দেউতাক লগ পাবলৈ আহি গাড়ীখন ৰখাই আমাৰ পদূলিতে নামিছিলহি। তেওঁ দৌৰি আহি মোক মাটিৰ পৰা তুলি দিলেহি। তেওঁ পৰীক্ষা কৰি দেখিলে, মোৰ বাওঁ হাতখন বেয়াকৈ ভাগিছে। ইতিমধ্যে, ডাঃ ভাদুড়ীকো কোনোবাইমাতি আনিলেগৈ। ডাঃ মেকস্বিয়ে ডাঃ ভাদুড়ীকে মোৰ হাত খন প্লাষ্টাৰিং কৰি দিবলৈ ক'লে। কিলাকুটিৰ ওচৰৰ জোৰাটো'সুলকি হাতখনৰ আগটো ভিতৰলৈ সোমাই গৈছিল। কেইদিনমানৰ পাচত— বোধকৰোঁ ২১ দিন পাৰ হোৱাৰ পাচত— চাবুৱাৰ চেণ্ট্ লুক হস্পিটেলত এক্স-ৰে' কৰা হ'ল। ডাঃ মিচ্ টমচনে মোক এক্স-ৰে' কৰা কোঠালৈ মাতি নিলে। দুদিনৰ পাচত তেওঁ জনালে, কিলাকুটিৰ জোৰাটো ভালকৈ খাপ খাই পৰিছে। লগতে আৰু এটা খবৰ দিলে, বাহুৰ ওচৰৰ আগপিনৰ হাড়ডালো অসম্পূৰ্ণকৈ ভাগিছিল— সেইডালৰ বাবে চিন্তা কৰিব নালাগে। ডাঃ টমচনৰ কথা-বতৰাবোৰ মোৰ বৰ ভাল লাগিছিল। মোৰ লগত তেওঁ খুব সহজ ইংৰাজীৰে কথা পাতিছিল ঠিক এনেদৰে, মই যেন বে'চ্ ডেকাল'ৰা এজন। মোৰ জীৱনত ইংৰাজীৰে কথা পতাৰ অভিজ্ঞতা সেয়েই প্ৰথম। ডাঃ টমচন সেই সময়ৰ এগৰাকী বিখ্যাত অস্ত্ৰচিকিৎসক আছিল। দূৰ-দূৰণিৰ পৰা বহুত ৰোগী চাবুৱালৈ আহিছিল, মাথোন তেওঁৰ হতুৱাই অস্ত্ৰচিকিৎসা কৰাবলৈ। এতিয়া কেতিয়াবা সেই হস্পিটেলটোলৈ চকু গ'লে, মনটো বিষাদে আৱৰি ধৰে। আমি বাৰু ধুনীয়া বস্তুবোৰ নষ্ট কৰি পেলোৱাত পৃথিৱীৰ ভিতৰতে প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰিছোঁ নেকি।

আৰু এবাৰ কথা। সেই যে মকৰা দেখিলে উচ্প খাই উঠাৰ স্বভাৱটো, সেইটো আজিও তেনেকৈয়ে আছে। সেই ভয়টো বহু চেষ্টা কৰিও জয় কৰি ল'ব পৰা নাই। ডাক-বঙলাবিলাকত মই অকল এইটো কাৰণেই থাকিবলৈ ভয় কৰোঁ। যেনিয়ে-

তেনিয়ে কেনেবাকৈ এটা মকৰা দেখা পাই যাওঁ। লগে লগে মোৰ গা'টো শিয়ঁৰি উঠে। এবাৰ এটা ডাক-বঙলাত ৰাতি খপিবলগীয়া হৈছিল। চকিদাৰে মোক কৈছিলহি, "আমাৰ এই ঘৰটোৰ এটা বদনাম আছে। পিচে এনেয়েই কাকো অপকাৰ নকৰে। মাথোন কেতিয়াবা দুৱাৰত টকৰিয়াই যায়হি।" মই সুধিছিলোঁ, "মকৰা-টকৰা আছে নেকি?" তেওঁ অলপমান উঁৰক লৈ উত্তৰ দিলে, "নাই, ছাৰ। পোক-পৰুৱা এটাও থাকিব নালাগে। সদায় ভালকৈ জাৰি-জোকাৰি চাফাকৈ ৰখা হয়।" মই লগে লগে ক'লোঁ, "তেনেহ'লে কোনো অসুবিধা নেপাওঁ।" ৰাতি কোনোবাই দুৱাৰত যদি ঢকিয়াইছিলহি, গম নেপালোঁ।

আৰু এবাৰৰ কথা। গুৱাহাটীত থাকোঁতে, কেনেবাকৈ মোৰ শোৱনিকোঠাত সেই আঠঠেঙীয়া প্ৰাণীটোৱে ভূমুকিয়াই গৈছিলহি। সেইটো মাৰিবলৈ লৈ মোৰ ডাঙৰ-মাজুটো ভাই মণিয়ে শোটাটোৰে তাৰ এটা ঠেংহে ছিঙিব পাৰিলে। বাকী সাতোটা ঠেঙেৰেই জাঁপ এটা মাৰি ক'ৰবাত সোমালগৈ। মই ভীষণ ভয় খালোঁ, এতিয়া কি হ'ব। কাৰণ, তাৰ যে এটা ঠেং ছিগিল, সেই খংটো জানো ৰাতি ছেগ চাই মোৰ ওপৰত নেসাৰিব। অৱস্থা দেখি মোৰ পৰিবাৰে মণিক বুদ্ধি এটা দিলে, আন এটা মকৰা মাৰি তাৰ ঠেং এটা ছিঙি মৰা মকৰাটো দেখুওৱাৰ বাহিৰে উপায় নাই। মণিয়ে তাকে কৰিলে। সি মৰা মকৰটোৰ সাতোটা ঠেং গণি দেখুৱাই ক'লে, "মহা বদমাচ্ এই মকৰাটো। গা ধোৱা ঘৰৰ চুকত সোমাই আছিলগৈ।" মই তাৰ সাহসৰ প্ৰশংসা কৰিলোঁ। মোৰ পৰিবাৰেও তাৰ নিৰ্ভুল দৃষ্টিৰ শলাগ ল'লে। বহুত দিনৰ মূৰত মই আচল কথাষাব গম পালোঁ। মোৰ পৰিবাৰে ভুলতে কৈ পেলালে, নাইবা কৈ ৰং চালে।

আগতে পঁইতাচোৰালৈয়ো তেনেকুৱা এটা ভয়ৰ ভাব আছিল। আজি-কালি তাৰ পৰা মুকলি হলোঁ। এবাৰ মা'ই মোৰ সমুখতে কাৰোবাক সদৰিকৈ কৈছিল, "ই এই দুটা বস্তুকেই ভয় কৰে। এবাৰ সৰুতে সি বগাই ফুৰোঁতে পুৰণি কিতাপ থকা বাকচ এটাত হাত ভৰাইছিলগৈ। লগে লগে তাক পঁইতাচোৰাৰ জাকে আগুৰি ধৰিলে। সি সেইপিনেই ঠেৰেঙা লাগিল। তেতিয়াৰে পৰা সি পঁইতাচোৰা দেখিলেই ভয় খায়।" সেই যে মা'ৰ মুখত মোৰ শৈশৱৰ অৱদমিত ভয়ৰ কাৰণটো শুনিবলৈ পালোঁ, সেই দিন ধৰি মোৰ মনৰ পৰা পঁইতাচোৰাৰ প্ৰতি থকা ভাবটো নোহোৱা হৈ গ'ল। ফ্ৰয়ডৰ তত্ত্বকথাবোৰ পঢ়ি উঠি মা'ক মই সুধিছিলোঁ, মকৰাৰ ক্ষেত্ৰতো মোৰ তেনেকুৱা কিবা অৱদমিত ভয়ৰ স্মৃতি থাকিব পাৰে নেকি? মা'ই একো ক'ব নোৱাৰিলে। ক'লে, "মনতে নপৰে দেখোন।"

জৰ্জ স্কুলৰ ছাত্ৰাবাসটোত মকৰা—পঁইতাচোৰা—এইবোৰ বস্তু মুঠেই নাছিল।৩

।। মহাযুদ্ধৰ ছায়াসীমান্তত ।।

" A seagull raced through the window
Knocking over the lamp in the room,
And in the following darkness lost its senses."

– Maruyama Kaoru.

কিছুদিনৰ আগৰ পৰা মই ৰাষ্ট্ৰভাষা হিন্দুস্থানী শিকিবলৈ লৈছিলোঁ। স্কুলীয়া পাঠ্যক্ৰমৰ ওপৰঞ্চিকৈয়ে শিকিছিলো। তাৰ অন্তৰালত আছিল, জৰ্জ স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক গোবিন্দ চন্দ্ৰ শৰ্মাদেৱৰ বৰপুত্ৰ কেশৱ চন্দ্ৰ শৰ্মাৰ অনুপ্ৰেৰণা। দুটা বছৰতে মই তিনিটা পৰীক্ষা দিছিলোঁ। ৰাষ্ট্ৰভাষা প্ৰচাৰ সমিতিয়ে পৰিচালনা কৰা প্ৰাৰম্ভিক পৰীক্ষাত,সঁচা-মিছা আজিও খাটাংকৈ নেজানো, মই বোলে ভাৰতত ৩য় স্থান অধিকাৰ কৰিছিলোঁ। প্ৰৱেশ পৰীক্ষাত ১ম বিভাগ পাইছিলোঁ। তাৰ পাচৰ পৰিচয় পৰীক্ষাটোতো একেটা কৃতিত্বই লভিছিলোঁ। হয়তো কোবিদ পৰীক্ষাও দিলোহেঁতেন। কিন্তু, তাৰ পাচতে কেশৱ চন্দ্ৰ শৰ্মা বৃটিছ চৰকাৰৰ কাৰাগাৰৰ আলহী হ'লগৈ। অকল সেয়ে নহয়, এটা সময়ত স্কুলো বন্ধ হৈ গ'ল। স্কুল বন্ধ হৈ যোৱাৰ সময়তে তিনিচুকীয়াৰ পৰা হিন্দী কিতাপৰ এটা চলন্ত পুথিভঁৰাল পৰিচালিত হ'ব ধৰিছিল। মই তাৰ পাঠক হৈ লৈছিলোঁ। মাহিলি বৰঙণি আছিল, মাথোন চাৰি অনা। এজন মানুহে এটা কাঠৰ বাকচত কিতাপৰ জাপ লৈ সপ্তাহত এবাৰকৈ আহিছিল। কোনোদিনা তাৰ ব্যতিক্ৰম ঘটা নাছিল। ভাবিলে হাঁহি উঠি যায়, মই যে সেইবোৰ কিতাপ হিন্দীৰ মাধ্যমতে পঢ়িছিলোঁ। সেই সময়ৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ হিটলাৰৰ 'মেইন কাম্ফ্'খনো হিন্দীতে পঢ়িছিলোঁ; হিন্দীত তাৰ শিৰোনামাটো আছিল. 'মেৰা জীৱন সংগ্ৰাম'। যেতিয়া সেইখন ইংৰাজী'তে পঢ়িব পৰা হৈছিলোঁ গৈ, তেতিয়া আৰু সেইখন পঢ়িবলগীয়া পুথি হৈ থকা নাছিল। পণ্ডিত নেহৰুৰ বিয়াগোম 'আত্মকথা'খনো মই পোনতে হিন্দী ভাষাতে পঢ়িছিলোঁ। আৰু পঢ়িছিলোঁ, 'সৰস্বতী লাইব্ৰেৰী'ৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত কেঁচাবন্ধা সংস্কৰণৰ মৌলিক হিন্দী উপন্যাসৰাজী। সিবিলাকৰ ভিতৰত এখন উপন্যাস মোৰ খুব ভাল লাগিছিল— নামটো 'আৰতী' লেখকজন কোন আছিল, পাহৰিলোঁ।

ইয়াৰ ভিতৰতে যুদ্ধৰ সংকট ঘন হৈ আহিছিল। সেই সংকটৰ ছাঁ আমাৰ স্কুলীয়া জীৱনৰ ওপৰটো পৰিছিল। তেতিয়ালৈকে আমি আমাৰ বহীবোৰৰ এটা পিঠিতে লিখিছিলোঁ। হঠাৎ কাগজৰ নাটনি ঘটিবলৈ ল'লে। তেতিয়া চৰকাৰৰ পৰা নিৰ্দেশ আহিল, সকলো ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে কাগজৰ দুয়োটা পিঠিতে লিখিব লাগিব— মাথোন এপিঠিত লিখি কোনেও কাগজ নষ্ট কৰিব নোৱাৰিব। আমাৰ মাজত যিবোৰে তলত আঁক পৰা কাগজ এখিলা লৈহে লিখা-মেলা কৰিছিল, সিবোৰৰ হাতৰ আখৰবোৰ হঠাৎ বেয়া হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। তাতকৈয়ো ডাঙৰ কথা হ'ল, অংকৰ সংখ্যাবোৰ দহক-শতকৰ জেওৰা

ভাঙি উত্তৰবোৰত খেলিমেলি লগাই দিছিল।

তাৰ পাচত, বহুত স্কুল সামৰিক বাহিনীৰ চাউনী পাতিবলৈ চৰকাৰে অধিগ্ৰহণ কৰিলে। ডিব্ৰুগড়ৰ চৰকাৰী হাইস্কুলটোও তেনেকৈ অধিগ্ৰহণ কৰিলত, আমাৰ স্কুলতে পুৱাৰ ভাগত সেই স্কুলটোৰো শ্ৰেণীবোৰ বহুওৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। গতিকে, আমাৰ স্কুলৰো শ্ৰেণীবোৰত পিৰিয়ডৰ সংখ্যা নিতৌ এটাকৈ টুটিল। কিছুদিনৰ পাচত আমাৰ স্কুলটোও মাজে মাজে বিৰাম দি সৈন্য বাহিনীয়ে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ল'লে। লগে লগে আমাৰ পঢ়া-শুনাও ঢিমা তেতালা ছন্দতহে চলিবলৈ ধৰিলে।

পোনতে অষ্ট্ৰেলিয়ান সৈন্যবোৰ বৃটিছ সৈন্যবোৰৰ লগতে পাতলীয়াকৈ মিহলি হৈ থকা দেখা পাইছিলোঁ। অষ্ট্ৰেলিয়ান সৈন্যবোৰ বৰ ভদ্ৰ আছিল। তেওঁলোকে কোনো মহিলাৰ প্ৰতি অশোভন ব্যৱহাৰ কৰা কোনেও কেতিয়াও দেখা পোৱা নাছিল। এদিন এজন অষ্ট্ৰেলিয়ান সৈন্যই দেউতাক গান্ধীজীৰ স্বাস্থ্যৰ কথা সুধিছিল। গান্ধীজীয়ে সেই সময়ত অনশন কৰি আছিল। সেই সৈন্যজনে কেইবাবাৰো এটা শব্দ উচ্চাৰণ কৰা শুনিছিলোঁ— গ্ৰে'ট্! কিছুদিনৰ পাচত অষ্ট্ৰেলিয়ান সৈন্যবোৰ নোহোৱা হৈ পৰিল।

স্কুল বন্ধ হৈ গ'লত মই চাবুৱালৈ গুচি আহিলোঁ। ইয়াৰ ভিতৰতে চাবুৱাখন সামৰিক বাহিনীৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘাটিলৈ ৰূপান্তৰিত হৈ পৰিল। মাজে মাজে সেই সৰু চহৰখন সৈন্যৰে উপচি পৰিছিল। তেনেকুৱা দিনবোৰত আমাৰ ঘৰৰ সমুখতে থকা পাণ দোকানখনত বিৰাট ভীৰ হৈছিল। ময়ো কেতিয়াবা পাণ দোকানীজনক পাণ সজাই দিয়াত সহায় কৰি দিছিলোঁ। তেৱোঁ মোক সুন্দৰকৈ ৰুমালী ৰুটিৰ লেখীয়া টিকিৰা তৈয়াৰী কৰি খাবলৈ দিছিল। যি কি নহওক, সেই সৈন্য চলাচলৰ ঘাই কেন্দ্ৰ আছিল, পানীতোলাৰ ওচৰত গঢ়ি তোলা দিনজান বিমানকোঠ। তাৰ পাচতে, চাবুৱাৰ ওচৰতো নাদুৱাত আৰু এটা বিমানকোঠ গঢ়িতোলাৰ কাম খৰতকীয়াকৈ আগুৱাবলৈ ধৰিলে। লাহোৱালৰ ওচৰত মোহনবাৰীতো তৃতীয় এটা বিমানকোঠ গঢ়াৰ কাম হাতত লোৱা হ'ল। এইদৰে গোটেই ডিব্ৰুগড় মহকুমাটোৱেই সামৰিক মানচিত্ৰৰ এক অগ্ৰৱৰ্তী এলেকাৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ পৰিছিল।

জাপানী সৈন্য-বাহিনীয়ে সমগ্ৰ ব্ৰহ্মদেশ অধিকাৰ কৰি লোৱাৰ পাচৰ ঘটনা। দেউতাই সিদ্ধান্ত কৰিলে, আমাক কিছুদিন অন্য ক'ৰবাত ৰখাটোৱেই ভাল হ'ব। জাপানীবিলাক যিদৰে আগুৱাই আহিছে, ক'ত কেতিয়া কি হয়— কোনেও ক'ব নোৱাৰে। দেউতাৰ লগৰ বঙালী বন্ধুবোৰৰ সকলোৱেই তেওঁলোকৰ পৰিয়ালবোৰ বংগদেশলৈ পঠিয়াই দিলে। মোল্লাৰ দৌৰ মছজিদ পৰ্যন্ত— আমাক পঠোৱা হ'ল, যোৰহাটলৈ। কামৰ পৰা অৱসৰ লৈ মোৰ ককাদেউতাই নিজৰ জন্মভূমি হাতীগড় কমাৰগাঁৱত মস্ত এটা ঘৰ বান্ধিছিলগৈ। ককাদেউতাৰ স্বপ্ন আছিল, পুতেক-জোঁৱায়েক, জীয়েক-নাতিয়েক সকলোবোৰ তাতে থাকিবগৈ। গতিকে, আমাক তালৈকে পঠিয়াই দিলে— যেন

জাপানীবিলাকৰ কোনোৱেই তাত ওলাবগৈ নোৱাৰে। ওলালেও ক্ষতি নাই, সুভাষ বসুও যেতিয়া লগতে আহিব। কথাষাৰ সঁচা, দেউতাইঁতে ক'ৰবাত অনাতাঁৰ যোগে প্ৰচাৰিত সুভাস বসুৰ বক্তৃতা শুনিছিল। আৰু এটা কথা, তেতিয়ালৈকে সিজনাৰ নেতাজী উপাধিটোৰ চলন্তি হোৱা নাছিল।

ছ'মাহমান তাতে কটালোঁ। ভালেই লাগিছিল। ককাদেউতাইঁতৰ পুখুৰীটোত একেটা ঘাই-পদূলিৰ কাষে কাষে মোৰ পাঁচজন ককাদেউতাৰ ঘৰৰ পদুলি। প্ৰত্যেকৰে পদুলিৰ সমুখত একোটাকৈ পুখুৰী। সেই পুখুৰীবোৰতে নামি নামি সাঁতুৰি মোৰ সম্বন্ধীয় মামা-মাহীহঁতে গা ধোৱে। প্ৰথম দিনাই দেখিছিলোঁ, সুবৰ্ণ মাহীদেউক গা ধুই উঠি ঘৰলৈ সোমাই যোৱা। সুবৰ্ণ মাহীদেউৰ গোটেই গা'তে সিঁচৰতি হৈ পৰিছিল, সৌন্দৰ্যৰ চিটিকনি। গা'ৰ ৰংটোও আছিল, কেঁচা সোণৰ লেখীয়া উজ্বল হালধীয়া। তেতিয়া তেনেকৈ কোৱা হ'লে নিশ্চয় মোক পৰাচিত কৰালেহেঁতেন, মই আধাখিনি সুবৰ্ণ মাহীদেউৰ প্ৰেমতে পৰিছিলোঁ। মোৰ সেই মাহীদেউগৰাকীক দেখি পৃথিৱীৰ অপূৰ্ব বিস্ময় যেন লাগিছিল। লাহে লাহে মোৰ বাকী চাৰিজন ককাদেউতাৰ পৰিয়ালকেইটাৰ লগত চিনাকি হ'লোঁ। মা'ৰ ডাঙৰগৰাকী দদাইদেউ এসময়ত ডিকম বাগিচাৰ বৰ কেৰেণী আছিল। অৱস্থাটো তেতিয়া লাহে লাহে পৰি আহিছিল। গতিকে, অলপ হতাশাৰ ভাব এটাই জুমুৰি দি ধৰিছিল। মাজে মাজে মোক মাতি নি মোৰ লগত ইংৰাজীত কথা পাতিছিল। সুন্দৰ ইংৰাজী কৈছিল। বিশুদ্ধ বিলাতী উচ্চাৰণেৰে সেইজন ককাদেউতাই। মোৰ ইংৰাজীত সন্তুষ্ট হ'লে, লৰালৰিকৈ আইতাক আদেশ দিছিল— মোক এটা 'ছোট হাজিৰী' মানে ব্ৰে'কফাষ্ট্ খুৱাব লাগে। মই সেইজন ককাদেউতাক বৰ ভাল পাইছিলোঁ। এবাৰ মোক 'বল-ডাঞ্চ' নাচি দেখুৱাইছিল— ক'ত কেতিয়া কেনেকৈ ভৰিৰ 'পদক্ষেপ'বোৰ দিব লাগে, সেযাও কৈছিল।

তাৰ পাচত, বৈচিত্ৰহীন জীৱন। পঢ়া-শুনা কৰিবলৈয়ো কিতাপ-পত্ৰ বিচাৰি পাবলৈ নাই। তাৰ ভিতৰতে এজন ঢোলৰ ওজাৰ ওচৰত ঢোলৰ ছেও কেইটামান শিকিছিলোঁ। এৰাতি তাত বহি থাকোঁতেই পলম হ'ল— সময়ে দোভাগ-নিশাৰ ঘৰ চুলেগৈ। সোণটি মামা মূৰত বিয়াগোম পাগ এটা মাৰি তাতে ওলালগৈ। মইনা মামা, খুদু মামা আৰু মই সোণটি মামাক সেইটো মূৰ্তিত দেখা পায়েই ফাঁহি ছিটিকা দি পলালোঁ। অৱশেষত, সেই অনাও ডেলে।

যিবা ৰজাদিনীয়া গড়টো আছিল, তাতো ফুৰিবলৈ যোৱাৰ উপায় নাই। মানুহ কেৱল বাহিৰ ফুৰিবলৈ যায়। উভতি আহি গা ধুব লাগে। দৃশ্যশোভাৰ ভিতৰত মনত আছে, পুৱতী বেলা কুঁৱলীয়ে ছাটি থোৱা কঁকিলামুখলৈকে মাজৰ পথাৰখন। আৰু ক'ৰবাত ৰঙচুৱা কলাবোৰ ফাঁটি ফাঁটি ওলোৱা শুধ্ বগা কপাহেৰে দুজোপা-এজোপা অকলশৰীয়া শিমলু গছ। মনত আছে, পথাৰৰ বকিয়া গচকি গচকি বাহনালৈ ৰেস্যানৰ

নিমখ আনিবলৈ যোৱা দুটা-এটা সৰুসুৰা অভিজ্ঞতাৰ কথা। মোৰ আমনি লাগি আহিছিল।

দেউতাৰো চাগে আমনি লাগিছিল, থমকি ৰৈ যোৱা যুদ্ধৰ থৰ লগা পৰিস্থিতিটোত থাকি থাকি। এদিন আমাৰ সকলোকে চাবুৱালৈ লৈ আহিল। আমাৰ লগত আহিছিল নৰেন মামা— মা'ৰ ডাঙৰ দদাইদেউৰ ডাঙৰ ল'ৰা। নৰেন মামা চাবুৱাতে ৰৈ গ'ল— বিমানকোঠ নিৰ্মাণ কৰা কোনোবা এজন ঠিকাদাৰৰ মহৰী কাম এটা গোটাই ল'লে। সেইবাৰ আহি দেখিলোঁ, চাৰিওপিনে কেৱল ওখ-পাখ মাৰ্কিন সৈন্যবোৰৰ উখলমাখল। লগত আহি ওলাল, জীপ গাড়ী। বাট বুলি ক'বলৈ কেনিবাদি পটি এটা থাকিলেই হ'ল— জীপ গাড়ীয়ে মহটিয়াই নিয়ে। একোদিনা ৰাতিপুৱা শুই উঠিয়েই দেখা পাওঁ, গাড়ীৰ পিচত গাড়ী আহি আছে। দহচকীয়া গাড়ীৰ সেই 'কনভয়'বোৰ আহিলে, বাট পাৰ হোৱাৰ উপায় নাথাকে। ধূলিৰে গোটেইখন ধোৱাকোঁৱা হৈ পৰে। সেই ধূলিৰ মাজেদিয়েই ঘণ্টাৰ পাচত ঘণ্টা ধৰি গাড়ীবোৰ গৈ থাকে। ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে হাত জোকাৰি সিহঁতক সংবৰ্ধনা জনালে, সৈন্যবোৰৰ জাকেই কিৰিলিয়াই উঠিছিল। কেতিয়াবা চকোলেটৰ পেকেটবোৰ দলিয়াই দিয়ে। এদিন বৰ মজাৰ ঘটনা এটা ঘটিছিল। চাবুৱাৰ ডাকঘৰত দেবেন গগৈ নামৰ এজন টেলিগ্ৰাফৰ পিয়ন আছিল। তেওঁ বৰ স্ফুৰ্তিবাজ আৰু তজবজীয়া আছিল। দেউতায়েই তেওঁক সেই নতুনকৈ ওলোৱা কামটোত মকৰল কৰিছিল। মানুহজন বেচ গাঠলু আৰু কঁটীয়া আছিল যদিও, খোজ কাঢ়িছিল বাটলুগুটিটোৰ বেগেৰে। চাহাব দেখিলেই সৈনিকৰ কায়দাৰে চেলাম দিছিল— 'গুড্ মৰ্ণিং, ছাৰ।' সেইদিনা 'কনভয়'ৰ গাড়ী এখনে গাই-গৰু এজনী খুন্দিয়াই মাৰিলে। মানুহ গোট খাই জুম বান্ধিলে। তাৰ পাচত, আৰু এটা নতুন 'কনভয়' আহিবলৈ লওক। প্ৰথম গাড়ীখন মানুহৰ জুম দেখি থমকি ৰৈ গ'ল। তাৰ পৰা দুজনমান সৈন্য নামি আহি সুধিলে, কথাটো কি? দেবেনে চেলাম এটা মাৰি সকলোৰে মুখিয়ালজন হৈ ক'লে, "ছাৰ, এ গাই ইজ্ মাৰ্ডাৰ্ড।" লগে লগে বাকীবোৰ গাড়ীৰ পৰাও জাকে জাকে সৈন্য নামি আহি সুধিবলৈ ধৰিলে, "What, a guy is murdered? What for?" সিহঁতে ভাবিছিল, সিহঁতৰে কোনো এটাক বধিলে, বেটীৰ খং বাঢ়নীত সাৰি। গতিকে, সিহঁত পৰিস্থিতিটোৰ সন্মুখীন হ'বলৈ সাজু হৈ গ'ল। দেবেনে দেখিলে, চাহাবে তেওঁৰ কথাষাৰৰ কিবাটোহে অৰ্থ কৰিছে। সেইপিনেদি যোৱা দমৰা-পোৱালি এটালৈ আঙুলিয়াই দেখুৱাই 'গাই' বোলা প্ৰাণীটোনো কি— তাৰ অৰ্থটো ভাঙি দিলে, "অ' ছাৰ, ৱাইফ্ অব ডেট্ জেণ্টল্‌মেন।" তেতিয়াহে মাৰ্কিন সৈন্যবোৰে উৰহী গছৰ ওৰটো পালে, "Ah, you mean a cow?" দেবেনে সঁহাৰি জনালে, "ইয়েছ্ ছাৰ, ভেৰি ভেৰি ফৰ্‌গট।।" তেওঁলোকে হাঁহি হাঁহি দেবেনৰ পিঠিত চপৰিয়াই এটা মাছ নে মঙহৰ টিন দি থৈ গুচি গ'ল। গুচি গ'ল সেইটো বাটেৰে, যিটো বাট মিহলি হৈ হেৰাই গৈছিল চীন দেশৰ চুংকিং নগৰলৈকে বান্ধি উলিওৱা 'ষ্টীলবেল ৰোড'টোৰ লগত।

'ষ্টীলবেল ৰোড'টোৰ কথা ওলাওঁতেই অন্য এটা কথা মনত পৰি গ'ল। মাৰ্কিন সৈন্য বাহিনীৰ গড়কাপ্তানী বিভাগটোৱে কেনেকৈ থাউকতে একোটা বাট পকী কৰি উলিয়াইছিল— সেই কথাষাৰ। বাটটো পোনতে গাড়ীৰ পাচত গাড়ীবোৰ চলিবলৈ দি আৰু বেচি ধূলিয়ৰি হৈ উঠিবলৈ দিছিল। তাৰ পাচত, আজিকালিৰ পেট্ৰোল-টেংকাৰবোৰৰ লেখীয়া গাড়ী কিছুমান ওলায়হি। সেই গাড়ীবোৰৰ পৰা পিচফালে থকা জালিকটা পাইপৰ মুখেৰে ওৰে বাটটোত এবিধ তেল ধূলিবোৰৰ ওপৰত সিঁচি দিছিল। লগে লগে ধূলযৰি বাট বোকাৰ বাটৰ লেখীয়া হৈ পৰিছিল। পাচদিনা দেখা পাইছিলোঁ, ওৰেটো বাট কৰঁাল বান্ধি নিমজ-কঠিন পকী হৈ উঠিছিল। ধাৰণা হয়, মানুহৰ স্বভাৱেই এইটো— যুদ্ধ-বিগ্ৰহৰ সময়তহে বাট-পথ বিচাৰে, শান্তিৰ সময়ত নিবিচাৰে। 'ষ্টীলবেল ৰোড'বোৰ তেতিয়া পৃথিৱীৰ বুকুৰ পৰা মচ খাই যায়, সৰুসুৰা বাট-পথবোৰো বননিয়ে ছাটি ধৰে, মেৰামতি কৰিবলৈ ধনৰ নাটনি ঘটে।

মাৰ্কিন সৈন্যবোৰ— বগা চামৰাখিনিৰ কথা কৈছোঁ— বাৰুকৈয়ে উৎপতীয়া আছিল। ডকা-হকা নিদিছিল। কিন্তু, য'তে-ত'তে ছোৱালী জোকাই ফুৰিছিল। মাজে মাজে সীমা চেৰাই যাবলৈয়ো নেপাহৰিছিল। তেনেকুৱা এষাৰ কথা মই বুলি পোৱাৰ বয়স নৌ-হওঁতেই মোৰ কাণতো পৰিছিলহি। পানীতোলা ষ্টেচনৰ কাষৰে কোনো এঘৰৰ কোনোবা এজনী তিৰোতা মানুহলৈ চোঁচা মাৰোঁতে তাইৰ গিৰিয়েকে হেনো সিহঁতক আগচি ধৰিছিল। লগে লগে সিহঁতে সেই মানুহজনক গুলীয়াই হত্যা কৰিছিল। সেইটো বয়সতে মই অনুভৱ কৰিছিলোঁ, যুদ্ধ বোলা পৰিস্থিতিটোৱে সাধাৰণ নাগৰিকক কিদৰে নিৰাশ্ৰয় কৰি তোলে। ঘটনাটো ঘটাৰ দিনাখন মই মন কৰিছিলোঁ, আচল ঘটনাস্থলীৰ পৰা দূৰত থকা চাবুৱা চহৰতো এটা থমথমীয়া পৰিৱেশ বিয়পি পৰিছিল। তেনেকুৱা এটা পৰিৱেশ আকৌ এবাৰ বিৰাজ কৰা দেখিছিলোঁ শিৱসাগৰত— তাৰ দুবছৰমানৰ পাচত, সিহঁতে যেতিয়া ফুলেশ্বৰী ছোৱালী হাইস্কুলৰ শিক্ষয়িত্ৰী এগৰাকীক ৰাজবাটৰ পৰাই সিহঁতৰ গাড়ীত বলেৰে তুলি লৈ গৈছিল— সেইদিনা। দুয়োটা ঘটনাতে জনসাধাৰণক অলপ সান্ত্বনা দিব পাৰিছিল, মাথোন এম. পি.— মিলিটেৰী পুলিচ— বিলাকে। তেতিয়াৰে পৰা মই সেই সামৰিক পুলিচবিলাকক যথেষ্ট শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰে চাবলৈ লৈছিলোঁ। আৰু আমাৰ চৰকাৰী পুলিচ বাহিনী নিষ্ক্ৰিয় দৰ্শক হৈ থকাৰ বাহিৰে অন্য কোনো ক্ষমতাৰ অধিকাৰী নাছিল। শুনিছিলোঁ নে ক'ৰবাত পঢ়িছিলোঁ, বোম্বাইত ঘটা তেনেকুৱা এটা ঘটনাৰ বিষয়ে গান্ধীজীয়ে খোদ্ চাৰ্চিলক জনাইছিল; উত্তৰত চাৰ্চিলে হেনো লিখিছিল, সেয়া বোলে সৰুসুৰা 'নিৰ্দোষ ধেমালি' (Fun) বুলি আওকান কৰাই ভাল— দুদিন পাচতে সিহঁতে হয়তো মৃত্যুক সাবটি ল'ব, কোনে জানে কোন অজান্তি মুলুকত।

মোৰ নিজৰ চকুৰে দেখা এটা ঘটনা। আমাৰ ঘৰৰ সন্মুখতে গাড়ীখন ৰখাই থিয় দি ৰৈছিলহি, ডাঃ মিচ্ টমচন— তেওঁৰ এগৰাকী বান্ধৱীৰ সৈতে। এনেতে এখন

দহচকীয়া গাড়ীত উঠি এজাক মাৰ্কিন সৈন্য সেইপিনেদিয়েই পাৰ হৈ গৈছিল। দুগৰাকী ধুনীয়া তিৰোতা দেখি সিহঁতে কিৰিলি পাৰিবলৈ ধৰিলে। মিচ্‌ টমচনে হাঁহি হাঁহি হাত জোকাৰি সিহঁতক ওলগ জনালে। সিহঁতে সেইখিনিতে ভুল কৰিলে। গাড়ীখন ৰখাই সিহঁতৰ কেইটামান নামি আহিল। সিহঁতে দস্তুৰমতে তেওঁৰ লগত অশোভন ব্যৱহাৰ আৰম্ভ কৰি দিলে। মিচ্‌ টমচনে মৃদু প্ৰতিবাদ জনোৱা যেন লাগিল। তাৰ পাচত, মন কৰিলোঁ, বাৰুকৈয়ে উত্তাপৰ সৃষ্টি হ'ল। মিচ্‌ টমচনে উৰাই-ঘূৰাই সিহঁতক গালি পাৰিলে; অৱশেষত, সিহঁতৰ পিনে খেদা মাৰি গ'ল। সিহঁতে তেওঁৰ ৰুদ্ৰ মূৰ্তি দেখা পাই দৌৰ মাৰি গাড়ীতে উঠিলগৈ। মই দেখিছিলোঁ, খং আৰু লাজত মিচ্‌ টমচনৰ মুখখন পুৱাৰ বেলিটোৰ নিচিনা তেজ-ৰঙচুৱা হৈ উঠিছিল। তাৰ দুদিনমানৰ পাচৰ পৰা চাবুৱাৰ বাটত প্ৰায়েই এম. পি. বিলাক টহল দি ফুৰা দেখিবলৈ পাইছিলোঁ। মিচ্‌ টমচনে চাগৈ সৈন্য-বাহিনীৰ ওপৰ মহলাৰ কাৰোবালৈ লিখি সিহঁতৰ উদ্ভণ্ডালিৰ শোধ লৈছিল।

লাহোৱালৰ ওচৰৰ গাঁও এখনত পিচে এগৰাকী অসমীয়া গাভৰুৱে নিজৰ ববীয়াকৈয়ে তেনেকুৱা এটা উদ্ভণ্ডালিৰ শোধ লৈছিল। ছোৱালীজনীয়ে হেনো আলিৰ কাষৰ ধাননিখনত ধান দাই আছিল— প্ৰায় অকলশৰীয়াকৈ। এনেতে এখন সামৰিক বাহিনীৰ গাড়ী আহি সেইখিনিতে থমকিলহি। ছোৱালীজনীয়ে দেখিলে, তাইৰ পিচফালে দুটা মাৰ্কিন সৈন্য সেই গাড়ীখনৰ পৰা নামিছে। তাৰে এটা বাটতে ৰ'ল; আনটো জপং জপংকৈ তাইৰ পিনে আগবাঢ়ি আহিল। তাই নিৰ্বিকাৰভাৱে ধান দায়েই থাকিল। অৱশেষত সৈন্যটোৱে তাইক পিচপিনৰ পৰা গবা মাৰি ধৰিলেহি। সি তাইক কিবা এটা কওঁতেই তাই তাইৰ কান্ধৰ ওপৰেদি কাঁচিখনেৰে তাৰ কোৱাৰিটোতে ৰেপ মাৰি দিলে। মেলা মুখ মেলা ভাগেই থাকিল— চিঞৰিবও নোৱাৰা হ'ল। তাৰ পাচত, তাই ৰিং এটা মাৰি দূৰত থকা ডেকাল'ৰা এটাক ঘটনাটো ক'লে। লগে লগে গাঁৱৰ মানুহ জাঙুৰ খাই উঠি আহিল। সৈন্য দুটা পলাল। গোটেই ঘটনাটো সোণটি মামাই নে নৰেণ মামাই দেউতাক কৈছিলহি। তাৰ পাচত কি হ'ল, কাৰো মুখৰ পৰা শুনিবলৈ পোৱা নছিলোঁ।

পোনতে খবৰটো দেবেন পিয়নেই আমাক দিছিলহি। নাদুৱা বিমানকোঠত কেইখনমান টেলিগ্ৰাম বিলাই দি থৈ উভতি আহিছিল। মা'ই আগবঢ়াই দিয়া চাহৰ গিলাচটো হাতত লৈয়েই ক'লে, "আইদেউ, আপোনাক কি ক'ম। গোটেইখন সেই আগ্ৰ নে পগ্ৰৰে ভৰি পৰিছেহি। দেখিলেই চুলিৰ আগেদি জীৱ উৰি যায় যেন লাগে। যিহে ফেলেককৈ হাঁহি একোটা মাৰে। দাঁতবোৰ দেখিলেই এনেকুৱা লাগে, যেন কেঁচাই কেঁচাই চোবাই থ'ব?" দুদিনমানৰ পাচতে ক'লা লাহুদাং নিগ্ৰো সৈন্যবোৰ দেখা পায়েই গম পালোঁ, দেবেন পিয়নে সিহঁতৰ কথাই কৈছিল। দেখাত যদিও সিহঁত বৰ ভয়াবহ আছিল, আচলতে সিহঁত বগা মাৰ্কিন সৈন্যবোৰতকৈ অনেক বেচি সদাচাৰী আছিল। তদুপৰি, সিহঁতে এম.পি. দেখিলেই সুৰ্ সুৰ্ কৈ আঁতৰ হৈ গুচি গৈছিল। সিহঁতৰ মুখত

কথাই পতি সেই শব্দটো শুনা গৈছিল— অ' কে'। আমি প্ৰথমতে ভাবিছিলোঁ, সেইটো ইংৰাজী অভিধানত থকা okay শব্দটোৱেই ।পাচত গম পালোঁ— অৰ্থটো যদিও মিলি যায়, তথাপি সেইটো নহয়। কাৰণ, সেইটো ক্ৰিয়াপদ; আৰু এইটো ব্যেন্নেগ এটা বস্তু— যাক বোলে অব্যয় শব্দ। প্ৰথমতে শুনিছিলোঁ, এইটো হেনো oll korrect মানে all correct ৰেই সংক্ষিপ্ত ৰূপ। বহুত দিনৰ পাচত— যুদ্ধ শেষ হৈ যোৱাৰ পাচত— কোনোবা এখন কিতাপত পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ, বোলে আমেৰিকাৰ বোষ্টন চহৰৰ Obedian Kelly নামৰ এজন ৰেলৰ কেৰাণী [মাল বাবু]য়ে মালবস্তুৰ বাকচৰ ওজনটো ঠিক পালেই থোৰতে চহী এটা মাৰি দিছিলে, সেই বাকচটোৰ ওপৰত— OK। সেয়া বোলে ১৮৩৮ চনৰ ঘটনা। তেতিয়াৰে পৰা নিগ্ৰো মুটিয়াবোৰৰ মুখ বাগৰি সেইটো এটা সৰ্বজনপৰিচিত শব্দ হৈ উঠিছিলগৈ।

কথাৰ লাচতে কোনোবাখিনি পালোঁহি। আচল কথাষাৰলৈ উভতি যাওঁ। নিগ্ৰোবিলাকৰ প্ৰতি মোৰ এটা সহজ সহানুভূতিৰ ভাব এনেয়ে কেনেবাকৈ উপজিছিল। এদিন শুনিছিলোঁ, নাদুৱা বিমানকোঠত হেনো বিমান-বিধ্বংসী বৰতোপবোৰৰ ৰখীয়া কৰি নিগ্ৰো সৈন্যবোৰক ভৰিত শিকলি লগাই বান্ধি থোৱা হয়, যাতে জাপানী বিমানে বোমা পেলালেও সিহঁত পলাই যাব নোৱাৰে আৰু উপায়বিহীন হৈ নিজে ৰক্ষা পৰাৰ প্ৰয়োজনত বৰতোপবোৰ চলায়েই থাকে। মোৰ চাঁটকৈ মনত পৰি গৈছিল, লাহোৱাল স্কুলৰ পুভিভঁৰালৰ পৰা আনি পঢ়া 'আংকল টম্‌চ কেবিন'ৰ ভাওনিখনৰ কথা। এটা কথা মন কৰিছিলোঁ, নিগ্ৰো সৈন্যবোৰৰ লগতো যেয়ে সেয়ে কাম চলি যোৱাকৈ ইংৰাজীৰ কথা পাতিব পাৰে। অৱশ্যে, নক'লেও হ'ব, সেযা কি ধৰণৰ ইংৰাজী। সকলো কথাৰে ওৰ পৰিছিল— হয এটা অ' কে'.ৰে নহ'লেবা এটা নো কে'.ৰে।

এই আটাইবোৰ খদমদমনিৰ মাজতে আমাৰ বছৰেকীযা পৰীক্ষাটো কেনেকৈ যে হৈ গৈছিল— এতিয়া সুঁৱৰিবলৈকে টান লাগিছে। মুঠতে, সেই পৰীক্ষাটো সময়ৰ লগত খাপ খোৱাকৈ তেনেই সংক্ষিপ্ত ৰূপৰ আছিল। কপাল ভাল, ৬ষ্ঠ শ্ৰেণীলৈ প্ৰমোশ্যনটো ঘটি থ'লো। তাৰ পাচত, স্কুল একেবাৰে বন্ধই হৈ গ'ল। গোটেই ৬ষ্ঠ শ্ৰেণীৰ বছৰটো ঘৰতে পঢ়া-শুনা কৰিলোঁ বুলি ক'ব পাৰি। দেউতাই কামৰ মাজতো ইংৰাজীখিনি মাজে-সময়ে দেখুৱাই-মেলি দিছিল। ধাৰণা উপজিছিল, স্কুল বোলা বস্তুটো আৰু জীৱনলৈ তাৰ চিনাকি মূৰ্তিটোৰে লগেই নেপাম। গতিকে, এখন নাটক লিখি উলিয়ালোঁ। বিষয়বস্তু কি আছিল, নামটো কি থৈছিলোঁ— সেইবোৰ কথা কোন কাহানিবাই পাহৰি থাকিলোঁ। পঢ়ি চাই দেখিলোঁ, একোৱেই নহ'লগৈ। অৱশেষত, এদিন সেই পকাবন্ধা বহীটো জুহালৰ জুইত সুমুৱাই দিলোঁ। মা'ই সুধিছিল, সেইখন কি? মই উত্তৰ দিছিলোঁ, নলগা বহী। সেয়া মোৰ জীৱনৰ প্ৰথম ব্যৰ্থতা। আচলতে সেইখন 'আৰ ছিগা চুলি, তাৰ ছিগা চুলি, বান্ধি যাওঁ নেঘেৰী খোপা'ৰ লেখীয়া লেখা আছিল।

তাৰ পাচত, ১৯৪৩ চনৰ এটা দেওবাৰৰ কথা। বৰদিনৰ সময়। তাৰিখটো মোৰ স্পষ্টকৈ মনত আছে, ২৬ ডিচেম্বৰ। দেউতাই ভাত খাই উঠি আৰামী চকীখনত বহিছেগৈ, মই মুখ দউইছোঁহে, মা আৰু ননীয়ে খাই অঁতাইছে আৰু মণি তেতিয়াও খাই উঠাই নাই। এনেতে আমাৰ কাণত পৰিলহি, এটা বিৰাট হো-হোৱনি— যেনিবা এজাক তীব্ৰ বেগেৰে বৈ অহা ধুমুহা। পোনতে ধৰিবই পৰা নাছিলোঁ, শব্দটো কিহৰ। এনেতে দেবেন পিয়নে আমাৰ ঘৰৰ ভিতৰফালে থকা টিনৰ চকোৱাৰ দুৱাৰখনত ঢকিয়াবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তেওঁক মা'ই সেইদিনা আমাৰ ঘৰতে ভাত খাবলৈ মাতি থৈছিল। ময়েই উঠি গৈ দুৱাৰখন মেলি দিলোঁগৈ। তাৰ আগতেই তেওঁ টিনৰ ঢকোৱাখন বহুৱা বাই পাৰ হৈ আহিল। তেওঁ মোক দেখি মোৰ ঘৰুৱা নামটো কাঢ়ি চিঞৰি উঠিল, "পোনা, পলোৱাঁ। বেগেতে গাঁতত সোমোৱাগৈ।" দেউতাৰ ফালে চাই আতুৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, "দেউতা, জাপানী—।" ক'বলৈ নেপালেই, আমাৰ মূৰৰ ওপৰতো কেইখনমান— ডেউকা দুখনত একোটাকৈ ৰঙা বেলিৰ ছবি, সদায় দেখি থকা বিমানবোৰৰ লেখীয়াকৈ ক'লা ঘেৰ এটাত থকা বগা তৰাটোৰ ছবি নহয়। তেতিয়ালৈ আমাৰ বিমানবোৰৰ নাম-ধামৰ লগত চিনাকি হৈ গৈছিল— হাৰিকেন, স্পিট্‌ফায়াৰ, লিবাৰেটৰ ইত্যাদি। সেই চিনাকি বিমানবোৰ নহয়। যি কি নহওক, আমি আমাৰ ঘৰতে থকা গাঁতটোত সোমালোঁগৈ। মা'ই মণিক ভাতৰ পাতৰ পৰাই চোচোঁৰাই লৈ গ'ল—সি শেষলৈকে সাঁচি থোৱা মাছৰ চকলটো খাবলৈকে নেপালে। আমাৰ লগতে গাঁতত সোমাইছিলগৈ, মুকুন্দ নামৰ আন এজন পিয়নৰ সৰু পৰিয়ালটো।

গাঁতৰ ভিতৰৰ পৰাই কাণত পৰিছিল, 'মেচিন-গানৰ' গুলীবৰ্ষণৰ শব্দ— বিমানে-বিমানে যুঁজ লাগিছে। মই অকণমান আগবাঢ়ি দুৱাৰ মুখৰপৰা মূৰ উলিয়াই চাইছিলোঁ। লগে লগে দেউতা আৰু মা'ই মোক গালিত তিধগতি দেখুৱালে। সেইকণ সময়তে বিমান-যুঁজখনৰ এচমকা দেখা পালোঁ— স্পষ্টকৈ। জাপানী বিমানখনক মাৰ্কিন স্পিট্‌ফায়াৰ এখনে খেদি নিছিল। হঠাৎ জাপানী বিমানখন যেন টুলুপকৈ সৰিহে পৰিছিল। পিচে নহয়, সেইখন মুহূৰ্ততে খৰ-বাগৰ এটা মাৰি সিখনতকৈ ওপৰলৈ উঠি গ'ল আৰু দুঁজাইমান গুলী বৰষি দিলে। মাৰ্কিন বিমানখন ভমক্‌কৈ জ্বলি উঠিল। মই আকৌ গাঁতৰ মাজ-মজিয়া পালোঁগৈ।

প্ৰায় এঘণ্টা সময় সেই যুঁজ চলিল। এখন জাপানী বিমান আমাৰ ঘৰৰ পিচফালে থকা ইটাভাটা এটাৰ পৰা কিছু দূৰতে পৰিছিল। তাৰ আগতে বিমানখনৰ পাইলট আৰু হিলৈধাৰী দুয়োজন হেনো পেৰাচুটেৰে নামি আহিছিল। তেওঁলোক দুয়ো হেনো ছোৱালী আছিল। নাদুৱা আৰু দিনজান দুয়োটা বিমানকোঠ সেইদিনাৰ বোমাবৰ্ষণে খাণ্ডাং কৰি পেলাইছিল। অৱশেষত, জাপানী বিমানবোৰ উভতি গ'লগৈ। যাওঁতে সেই বিমানবোৰে সকলোৰে চকুত পৰিল-পূবৰ ফাললৈ অলেখ বিমান আমাৰ

আকাশত ইংৰাজী 'ভি' আখৰটোৰ লেখীয়া ছবি এখনৰ আৰ্হিটোৰে উভতি গৈছিল। বিমানবোৰ যেতিয়া গ'লগৈ, তেতিয়া ৰে'ল ষ্টেছনটোত থকা চাইৰেণটোৱে থমকি থমকি বজা 'সকলো নিকা' ধৰণৰ সংকেতটো বজাই শুনালে। সেইদিনা কিন্তু একেবাহে বজা 'শত্রু আহিছে'ৰ উমান দিয়া সংকেতটো বজাবলৈকে পাহৰিছিল।

সকলোৱেই গাঁতত সোমাইছিলগৈ। মাথোন চাবুৱা ৰে'ল-ষ্টেছনৰ ষ্টেছন-"মাষ্টৰজনে কপালৰ আগত হাতখন থৈ গোটেই যুঁজখন উপভোগ কৰিলে। সকলোৱেই জানিছিল, মানুহজন অলপ অদ্ভুত প্ৰকৃতিৰ। মানুহজনৰ মূৰত কিবা এটা ভাবনাই বাহ ল'লে, সহজতে তাক এৰি নিদিছিল। এটা কথা মনত পৰে, এবাৰ তিনিচুকীয়াত ৰে'লৰ পৰা নামি মটৰ-গাড়ীৰে ডিব্ৰুগড়লৈ অহাৰ কথা, হিন্দু মহাসভাৰ সভাপতি বীৰ বিনায়ক দামোদৰ ছাভাৰকৰৰ। ডিব্ৰুগড়ৰ লকো খেল-পথাৰত হিন্দু মহাসভাৰ এক জন-সমাবেশৰ আয়োজন কৰা হৈছিল। চাবুৱাৰ বহুতো মানুহেই ডিব্ৰুগড়ৰ অভ্যৰ্থনা সমিতিক খট-বান্ধ লগাইছিল, বোলে ডিব্ৰুগড়লৈ যোৱাৰ পথত চাবুৱাতো খন্তেক ৰৈ যাব লাগে। কিন্তু, তেওঁলোক মান্তি নহ'ল। কথাষাৰ ষ্টেছন-মাষ্টৰৰ কাণত পৰিলগৈ। তেওঁৰ মৰ্যাদাত লাগিল— চাবুৱানো ইমান সৰু ঠাই নে, এজন সৰ্বভাৰতীয় নেতা খন্তেক থমকি গ'লেই মহাভাৰত অশুদ্ধ হৈ পৰিব? এই পালি-পহৰীয়াবোৰেই জননেতাসকলক জনতাৰ ওচৰ চাপিবলৈ নিদিয়ে। তেওঁ মানুহখিনিক ক'লে, "এটা কাম কৰক। আপোনালোকে এখন মেজত কিছু ফল-মূল সজাই বাটৰ মাজত থৈ দিব। ছাভাৰকৰ মাৰাঠী বামুণ মানুহ। ফল-মূলৰ পাহাৰ দেখা পালে ৰৈ যাব। চাওঁচোন বাৰু, ছাভাৰকৰ চাহেবক কোনে চাবুৱাত গাড়ী ৰখাবলৈ নিদিয়ে?" সেইটোকে সকলোৱে থিৰাং কৰিলে। ছাভাৰকৰক সকলোৱে দেখা পালে। ময়ো দেখিলোঁ, বৃটিছৰ জাহাজৰ পৰা ২৩ মাইল সাগৰ সাঁতুৰি পলাই গৈ ফ্ৰান্সৰ মাটিত বৃটিছ পুলিচৰ হাতত বন্দী হৈ আন্তৰ্জাতিক সমস্যাৰ সৃষ্টিকৰা সেই নেতাজনক। ষ্টেছন-মাষ্টাৰজনে যদিও টেলিফোনেৰে খবৰ লৈ ছাভাৰকৰ পানীতোলা পাঁওতেই সকলোকে সকীয়াই দিছিল, তথাপি সময়ৰ মূৰকত তেওঁ আঁতৰি পৰিছিল। কাৰণটো তেওঁ এইদৰে ক'লে, "মই যে মুছলমান।" এটা কথা অতদিনে বুজি পাইছোঁ অসমখন যে আজিলৈকে সাম্প্ৰদায়িক বিৰোধ-সংঘৰ্ষৰ পৰা অভাবিতৰূপে মুক্ত, তাৰ কাৰণটো হ'ল— মাকুমৰ সেই বনবিভাগৰ ৰেঞ্জাৰজনৰ দৰে, চাবুৱাৰ এই ষ্টেছন-মাষ্টাৰজনৰ দৰে উদাৰমনা মুছলমানৰ সংখ্যাটো ঢেৰ। আৰু তেনেকুৱা উদাৰমনা হিন্দুৰ সংখ্যাও সমানে ঢেৰ।

সেই ২৬ ডিচেম্বৰৰ আকাশী-যুঁজখনৰ কথালৈ ঘূৰি আহোঁ। সেই যুঁজখন ভালকৈ চাই লোৱাৰ সুযোগ নেৰা ষ্টেছন-মাষ্টাৰগৰাকীয়ে মন্তব্য দিছিল, "জাপানৰ লগত ইহঁতে নোৱাৰে। সাহস আছে কেৱল এই নিগ্ৰো কেইটাৰ। খেদি খেদি মাটিৰ পৰাই

গুলীয়ালে। টমিগানেৰেই জাপানী প্লে'নলৈ 'তাক' কৰিছিল ভুল নোহোৱাকৈ। বাপৰ বেটা সিহঁত।

ছেগ চাই মই তেখেতক সুধিলোঁ, "খুৰা, আপুনি চেল্টাৰত নোসোমালেই নেকি।" তেখেতে উত্তৰ দিছিল, "মৰিবতো লাগিবই— চব মানুহেই মৰে। মৰিলে নিগনি-এন্দুৰ হৈ মৰিবা কেলৈ?" অলপ ৰৈ হাঁহি হাঁহি ক'লে, 'কাইলৈ চাবা। আৰু ধুনীয়া জমিব।" পাচদিনা সঁচাসঁচিকৈয়ে জমিছিল।

সেইদিনা আবেলি ৰে'ল ষ্টেছনৰ প্লেটফৰ্ম লোকে লোকাৰণ্য হৈ পৰিছিল। সৰহভাগেই আছিল নাদুৱা বিমানকোঠত কাম কৰা বিহাৰী বনুৱা। লোটা-ঘটি আৰু চাদৰ-কম্বল লৈ সকলোবোৰ পলাইছিল। কেনেকৈ যে সেই হেজাৰ-হেজাৰ মানুহ একেখন ট্ৰেইনতে উঠি গুচি গৈছিল, ভাবিলে আচৰিত লাগে। গধুলি আমাৰ ঘৰতো সোণটি মামা, ডাঙৰ মামা আৰ মহাদেউ গোট খালেহি। সোণটি মামা সেইদিনা হেনো মোহনবাৰী বিমানকোঠতে আছিল। মামাৰ ওচৰতে এটা বোমা পৰিছিল। মামা ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে মাটিত পেট পেলাই পৰি গ'ল। মামাৰ পিঠিটোৰ এবকলা তীখাৰ টুকুৰাই চুঁচি নিলে। বহুত পৰৰ মূৰত চেতনা পাই ডাক্তৰৰ ওচৰ চাপিছিল; ডাক্তৰে অলপ দৰৱ সানি দিলে ঘা-ডোখৰত, আৰু বোলে বেজী এটা দিলে। সকলোৱে আলোচনা কৰি আমাক কেইদিনমান লেংৰাই বাগিচাত থকা মহাদেউৰ ঘৰলৈ পঠিওৱাৰ সিদ্ধান্ত ল'লে। ৰাতিয়েই আমি লেংৰাই পালোঁগৈ। লেংৰাই পোৱৰ পাচত মা'ই কিবা ভাবি মোক দেউতাৰ লগতে থাকিবলৈ ওভোতাই পঠালে। ময়ো দেউতাৰ ওচৰত কণাৰ লাখুটি হৈ থাকিবলৈ উভতি আহিলোঁ। উভতি আহি দেখিছিলোঁ, দেউতা গভীৰ চিন্তাত মগ্ন।

পাচদিনা—২৭ ডিচেম্বৰৰ দিনা— ওৰেদিন ধৰি জাকে জাকে জাপানী বিমান আহি বোমাবৰ্ষণ কৰিছিল। ছেগা-চোৰোকাকৈ দুখন-এখন বিমান-যুঁজ লাগিছিল-সিমানেই। ষ্টেছন-মাষ্টাৰজনে আবেলিৰ ফাললৈ দেউতাক ক'লে, "আজি গধূলি অলপ খেলিমগৈ আপোনাৰ তাতে। কাইলৈ চাব, সিহঁতে জিৰনি ল'ব। পৰহি কিন্তু সিহঁত নামি যাবহি। ৰেংগুনত সিহঁতে সেইটোৱেই কৰিছিল।" খেলা মানে পাশাখেল। দেউতা বাৰ নামজ্বলা পাশা-খেলুৱৈ আছিল। সেইকাৰণেই বোধকৰোঁ দেউতাৰ গাঁত যুধিষ্ঠিৰৰ লক্ষণ কেইটামান আছিল। দেউতাক দেখিছিলোঁ, বহু কথাতেই নিৰ্বিকাৰ; আৰু সঁচা কথাষাৰ ক'বলৈ কোনোদিন পাচ নুহুঁহকিছিল।

সঁচাসঁচিকৈয়ে ২৮ ডিচেম্বৰৰ দিনা জাপানী বিমানবোৰে জিৰণি ল'লে। কিন্তু, ষ্টেছন-মাষ্টাৰজনে কোৱাৰ দৰেই, ২৯ ডিচেম্বৰৰ দিনা জাপানী বিমান এখন নাদুৱা বিমানকোঠত খন্তেকৰ কাৰণে নামি গ'লহি; আৰু দুৱাৰ খুলি লৈ ভিতৰৰ পৰা মেচিন-গানেৰে কেইবাটাও লক্ষবস্তুধ্বংস কৰি থৈ গ'ল। তাৰ পাচত, জাপানী

বিমানবোৰ জাকে জাকে আহি সৰু সুৰা দুটামান বোমা পেলাই উভতি গৈছিল। সেই বিমান বোৰ আকাশত চিলনীৰ দৰে বনাই ফুৰিছিল। আকাশখন যেন সিহঁতৰেই। সেইদিনা এবাৰ 'সকলো নিকা'ৰ সংকেতটো পোৱৰ পাচত আমি গাঁতৰ পৰা ওলাই আহিছিলোঁ। দেউতাই চকীখনত বহি লৈ তামোল এখন মুখত সুমুৱাইছিলহে। এনেতে এটা কাণ তাম মাৰি যোৱা প্ৰবল বিস্ফোৰণৰ শব্দ শুনিলোঁ। লগে লগে গোটেই ঘৰটো ভূমিকম্পৰ সময়ত কঁপাৰ দৰে কঁপি উঠিল। দেউতা চকীখনৰ পৰা উফৰি পৰিল; আৰু ময়ো হামখুৰি খাই পৰিলোঁ। একে কোবেই আমি সকলোবোৰ চেল্টাৰত সোমালোঁগৈ। ওপৰলৈ চাই দেখিলোঁ, সঁচাসঁচিকৈয়ে দেখোন 'সকলো নিকা'।

ইফালে নাদুৱা বিমানকোঠত এটা বৰ হাঁহি উঠা অথচ অতি করুণ ঘটনা ঘটিছিল। এজন বিহাৰী ঠিকাদাৰ আছিল— নামটো পাহৰিলোঁ। তেওঁ সেইদিনা জাপানী বিমান আগদিনাখনৰ দৰেই নাহিব বুলি ভাবি বিমানকোঠৰ গেৰিছন ইঞ্জিনিয়াৰৰ পৰা এক লাখ টকাৰ এখন বিলৰ ধনখিনি আনিবলৈ গৈছিল। তেওঁ ধনখিনি লৈ উঠি গেৰিছন ইঞ্জিনীযাৰজনক ধন্যবাদ দিওঁতে নৌ দিওঁতেই বিমান আক্ৰমণৰ সতৰ্ক ধ্বনি চাইৰেণত বাজি উঠিল। তেওঁ দৌৰ মাৰি এটা 'টেঞ্চ'ত সোমালগৈ। কিছু সময়ৰ পাচত যেতিয়া চাইৰেণত 'সকলো নিকাৰ' সংকেত বাজি উঠিল, তেতিয়া তেওঁ সেই গাঁতটোৰ পৰা ওলাই আহিবলৈ সাজু হৈছিল। তথাপি, মানুহজন হয়তো বৰ বেচি তজবজীয়া নোহোৱাৰ কাৰণেই থিতাতঁহে ওলাব পৰা নাছিল। এনেতে সেই সময়ত বান্ধি থৈ পেলাই যোৱা বোমাটো প্ৰবল বিস্ফোৰণেৰে বিস্ফোৰিত হ'ল। ঠিকাদাৰজনক 'টেঞ্চ'ৰ কেউকাষৰ পৰা খহি অহা মাটিযে পুতি পেলালে। ইঞ্জিনীয়াৰজনে ডাঙৰ পুতেকক মাতি পঠিয়ালে। পুতেকগৈ পাই দেখিলে, দেউতাকৰ বুকুৰ জেপত একলাখ টকাৰ নোটৰ জাপটো কোনো খতি-খুন নোহোৱাকৈ আছে; কিন্তু বুকুৰ ভিতৰত কলিজাৰ ধপ্‌ধপনিটো নাই।

সেই সময়তে মযো এবিধ আচহুৱা নোটৰ সৰু জাপৰ গৰাকী হৈ উঠিছিলোঁ। জীৱনটোৰ ওপৰেদি বহুতো বছৰ পাৰ হৈ গ'ল। কিন্তু সেই নোটৰ জাপটো এতিয়াও মোৰ হাতত আছে। সেই নোটবোৰ জাপানী দখলদাৰী সৈন্যবাহিনীয়ে নিজৰ দখললৈ নিয়া ভাৰতীয় এলেকাবোৰত চলোৱা নোট। সেই জাপটোত এখন এহেজাৰ টকীয়া নোট আছে। সিখনত সুভাসচন্দ্ৰ বসুৰ নিজৰ হাতৰ চহী এটা আছে। তদুপৰি, এটা বেচ গধুৰ ওজনৰ ৰূপৰ টকাও আছিল। তাত থকা ছবিখন আছিল জৱাহৰলাল নেহৰুৰ। টকাটো হেৰাল। নোট কেইখন আছে। হেজাৰ টকীয়া নোটখনো।? মহাযুদ্ধৰ স্মৃতি হিচাপে সেইখনৰ মূল্য মোৰ বাবে সেই মৃত বিহাৰী ঠিকাদাৰজনৰ জেপত বিচাৰি পোৱা গোটেই জাপ নোটৰ মূল্যতকৈ কম নহয়।

।। শিৱসাগৰত হাইস্কুলৰ উত্তৰাৰ্ধ ।।

" I can hear the river on its long journey to the sea.
I shall reach the capital on the morrow;
I shall dream of the fisherman and the woodcutter."

– Hsri Hun.

তাৰপাচত, দেউতা ৰাজমাইলৈ বদলি হ'ল। দেউতাই চৰকাৰক জনাইছিল, কামৰ হেঁচাত দেউতাই স্নায়ৱিক দুৰ্বলতা অনুভৱ কৰিছে। গতিকে, অলপ শান্ত ঠাই এডোখৰলৈ বদলি পালে সুখী হয়। ৰাজমাই সঁচাসঁচিকৈয়ে শান্ত ঠাই। সেইবুলি ক'লেও যথেষ্ট নহয়, দস্তুৰমতে নিমাওমাও ঠাই। ওচৰতে এঘৰ সোণাৰি, এঘৰ নাপিত, এখন তামোল -পাণ আৰু শাক-পাচলিৰ দোকান, আৰু গা'তে লাগি থকা হাজী চাহেবৰ দোকান— য'ত হাৰিকেন-লেম্পৰ চিমনিৰ পৰা টিউব-ওৱেলৰ জিভাখনলৈকে লামলাকটু বস্তু প্ৰায় গোটেইবোৰেই পোৱা যায়। ঘাই পণ্যবস্তুটো আছিল নিতৌ তৈয়াৰী কৰা পাওৰুটি। তাৰ সিপাৰে এখন দৰ্জীৰ দোকান আৰু তাৰ লগতে এঘৰ দোকান নোহোৱা মাৰোৱাৰী। মানুহ বুলিবলৈ সেইখিনিয়েই।

ৰাজমাইত স্কুল বুলিবলৈ আনকি প্ৰাথমিক স্কুল এটাও নাছিল। ৰাজমাই চাহ-বাগিচাত এটা স্কুল আছে। কিন্তু নামতহে স্কুল— কামত নহয়। গতিকে, দেউতাৰ আগ্ৰহতে অসমীয়া ল'ৰা-ছোৱালী কেইটামান লৈ ডাকঘৰৰ চৌহদতে এখন সাময়িক স্কুল প্ৰতিষ্ঠিত হ'ল। তাতে মোৰ ভাই-ভনীকেইটাক পঢ়িবলৈ দিয়া হ'ল। তাৰ পাচত, ননী আৰু মণি দুয়োকে দেউতাই চাৰি মাইল দূৰৈৰ ডিমৌ মাইনৰ স্কুলত নাম লগাই দিলে। নিতৌ সিহঁতে আঠ মাইল বাট অহা-যোৱা কৰি স্কুল কৰোঁতেই সিহঁতৰ পঢ়া-শুনাত বাৰুকৈয়ে আউল লাগিল। ইফালে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ অভাৱত ডাকঘৰৰ চৌহদত পতা স্কুলটো আপোনাআপুনি উঠি গ'ল।

মোৰ নিজৰ কথা কওঁ। মোক শিৱসাগৰ চৰকাৰী হাইস্কুলত ৭ম শ্ৰেণীত নাম ভৰ্তি কৰি দিয়া হ'ল। পোনতে মই ঢুলীয়াপাৰৰ ডাঙৰজন বৰদেউতাৰ ঘৰত থাকিবলগীয়া হ'ল। মই প্ৰায় আঠ মাহমান তাত আছিলোঁ। জীৱনৰ নজনা কথা বহুখিনি তাতেই শিকিলোঁ, তাতেই জানিলোঁ। তাৰ আগলৈকে আমি যেতিয়াই ঢুলীয়াপাৰলৈ আহিছিলোঁ, তেতিয়াই আমি সৰুজন বৰদেউতাৰ ঘৰতে উঠিছিলোঁগৈ। এবাৰ মনত আছে, আমি নামতি আলি ৰে'ল-ষ্টেছনত নামিছিলোঁ। তাৰ পৰা শিৱসাগৰলৈ চৈ দিয়া গৰু-গাড়ী এখনত উঠি আহিছিলোঁ। সেইবেলি বিহুৰ সময়ত ডাঙৰগৰাকী বৰ-মাই মোক সান্দহ-জলপান খুৱাইছিল; আৰু সেই সান্দহমুঠি ইমান টকালি পাৰি খাইছিলোঁ যে য'তে ত'তে মাথোন সান্দহ-জলপান বিচাৰি ফুৰিবলৈ ধৰিছিলোঁ। তাৰ পাচত, এবাৰ শিমলুগুৰি-শিৱসাগৰ ৰে'ল-লাইনেৰে আহি শিৱসাগৰ চহৰত নামি, তাৰ পৰা গাঁৱৰ ঘৰলৈ ঘোঁৰা-

বাগীত উঠি গৈছিলোঁ। ঘোঁৰা-বাগীখনৰ দুপিনে দুখন চৈ মুখামুখিকৈ আছিল। মোৰ মনত পৰে, সেইবাৰ মই সৰুগৰাকী বৰ-মাৰ লগত পথাৰত ধান দোৱা চাবলৈ গৈছিলোঁ। আটাইবোৰকে ডাঙৰি কঢ়িওৱা দেখি মোৰো মন গৈছিল, ডাঙৰি কঢ়িয়াবলৈ। বৰ-মাই মোৰ কাকূতি-মিনতি পেলাব নোৱাৰি পখিলা বাইদেউক জেওৰা-খুঁটি এটা আনি দিবলৈ কৈছিল। তাৰে দুয়োমূৰে দুটা সৰুকৈ ডাঙৰি বান্ধি দিছিল। তাকে কঢ়িয়াই আনি মই অসীম আনন্দ উপভোগ কৰিছিলোঁ। কিন্তু, পথাৰৰ বকিয়াবোৰ গচকি আহি থাকোঁতে কেইবাৰ যে উজুতি খাইছিলোঁ— তাৰো সীম-সংখ্যা নাছিল। তেতিয়াৰ ঢুলীয়াপাৰাত এতিয়া থকাৰ দৰে পকীঘৰবোৰ নাছিল। আটাইবোৰ খেৰীঘৰ আছিল। ঘৰৰ ৰাংফাবোৰতো চুণকামৰ সঁচটোকে নাছিল। ঘৰৰ ভিতৰতো সেইদৰে খাট-পালেং চকী-মেজ থুলিবলৈ একো নাছিল। আছিল মাথোন ভিন ভিন ধৰণৰ ঢাৰি, ডুখৰি-পীৰা আৰু তামুলীপীৰা। শোৱনি কোঠাবোৰ ঘৰৰ ভিতৰতে কেইপিনে বাঁহৰ বেৰেৰে ঘেৰি থোৱা আহল- বহল চাং-ঘৰৰ লেখীয়া আছিল।

সেইবাৰ বিহুৰ সময়ত আছিলোঁগৈ। সেই বিহুটো আৰু দুনাই বিচাৰি নেপাওঁ। যি কি নহওঁক, দেউতাই সেইবাৰেই নিজৰ ৰবীয়াকৈ নিজৰ ভাগত পৰা মাটিডৰাত এটা টিনৰ বঙলা-ঘৰ সজাবলৈ থিৰাং কৰিলে। দেউতাৰেই সৰুগৰাকী বৰদেউতাক ঘৰটো সজাবলৈ লাগতিয়াল ধনখিনি পঠিয়াই দিলে। সময়ত টিনৰ বঙলা হ'লগৈ; কিন্তু ঘৰটো দেউতাৰ ভাগত পৰা খাচ মাটিত বহুওৱা নহ'ল। দেউতাই অসন্তোষ কৰিলে। সেইবাবে, ঘৰটো আকৌ সজাবলগীয়া হ'ল। সেইটো পটভূমিতেই মই ডাঙৰগৰাকী বৰদেউতাৰ ঘৰত থাকিবলগীয়া হৈছিল। ডাঙৰ বৰদেউতাৰ দুজন ল'ৰা— সভাৰাম বৰা আৰু ভদ্রেশ্বৰ বৰা। সভাৰাম ককাইদেৱে তেতিয়া পাইকাৰী ঠিকাদাৰৰ খুচুৰা ঠিকা কৰিছিল— সামৰিক বাহিনীৰ শাক- পাচলিৰ যোগান ধৰে। পাচত, হোমিওপেথি শিকি গৌৰীসাগৰত বহিলগৈ। ভদ্রেশ্বৰ ককাইদেউ তেতিয়া বেজবৰুৱা স্কুলত ৬ষ্ঠ শ্রেণীৰ ছাত্র। মোতকৈ এক শ্রেণীৰ তলত থকাৰ কাৰণটো হ'ল তেওঁ তাৰ আগতে এম. ভি স্কুলত পঢ়িছিল। এইজন মোৰ প্ৰায় সমনীয়া ককাইদেউ দিখৌ দলঙৰ ওপৰতে এটা দুৰ্ঘটনাৰ বলি হৈ অকালতে ঢুকাল। যি কি নহওক, মোৰ দুয়োজন ককাইদেৱে বৰদেউতাৰ খেতি-পথাৰৰ কামত সুন্দৰকৈ সহায় কৰিছিল।

সেই যে আঠ মাহমান সময় ঢুলীয়াপাৰত আছিলোঁগৈ সেইখিনি সময়তে গাঁৱৰ জীৱনটোৰ লগত গভীৰভাৱে পৰিচিত হৈছিলোঁ। দুটা বস্তুৱে মোৰ মনত এটা স্থায়ী সাঁচ বহুৱাইছিল। পৰম দাৰিদ্ৰ আৰু নিৰ্ভেজাল সৰলতা। দাৰিদ্ৰৰ প্ৰতিটো লক্ষণেই মোৰ চকুত পৰিছিল; অথচ কাকো কোনোদিন তাৰ বাবে অভিযোগ কৰা শুনা নাছিলোঁ। সকলোকে দেখিছিলোঁ, দাৰিদ্ৰক জয় কৰি ল'বৰ বাবে চেষ্টা আৰু শ্ৰমৰ ত্ৰুটি কৰা নাই। আৰু সেই সৰলতাবোধ। কোনেও কাকো কৃত্ৰিম আচৰণেৰে প্ৰবঞ্চনা কৰিবৰ বাবে

সামান্যতম প্ৰৱণতা দেখুওৱাৰ কথা মোৰ মনত নপৰে। মোৰ কেইবাজনো দদাইদেউ আছিল, এজন এতিয়াও আছে— সৰু ল'ৰা দদাইদেউ; সেই কেইজনে মোক যিমানখিনি মৰম কৰিছিল— তাৰ তুলনা নাই। তাহানিৰ সেই দাৰিদ্ৰৰ ঐশ্বৰ্য আজিও একেদৰে আছে নে নাই, ক'ব নোৱাৰোঁ। হয়তো তাৰ সলনি আছে, সমুখৰ ৰূপহী পথাৰত পনীয়া সোণৰ প্ৰবাহত উটি অহা ঐশ্বৰ্যৰ দাৰিদ্ৰ।

যাওক বাৰু সেইবোৰ ভাপ্ৰৱণতা। ঢুলীয়াপাৰত তেতিয়া দুঘৰ নে এঘৰতহে টিউব-ওৱেলৰ ব্যৱস্থা আছিল। বাকী আটাইবোৰেই দিখৌ নৈৰ পানী খাইছিল। এটা কথা মন কৰিছিলোঁ, জীয়ৰী বোৱাৰীবিলাকৰ প্ৰত্যেকৰে সোঁ বাহুটোত একোডোখৰকৈ শুকান ঘা-ৰ সাঁচ আছিল। সেয়া পানী অনা কলহৰ কাণৰ ঘঁহনি লাগি লাগি সৃষ্টি হোৱা দৈনন্দিন কষ্টৰ দাগ। ঢুলীয়াপাৰৰ সকলোবোৰ অতীত স্মৃতিৰ ভিতৰত মোৰ আটাইতকৈ ভাল লগা স্মৃতিটো হ'ল, নৈৰ ঘাটলৈ গৈ গা ধুই অহা মুহূৰ্তবোৰ। যদিও [illegible]খনৰ এটা যাউতিযুগীয়া বদনাম আছিল 'দিখৌ নৈৰ গৰা পাৰতে পিছলি মৰা' বুলি, তথাপি মই সদায় সেই থিয়গৰাতে খোপনি লৈ বুৰ মাৰি গা ধুইছিলোঁ সাঁতুৰিবলৈ হ'লে শিকিব নোৱাৰিলোঁ। জানোচা কোনোবাই মোক পানী-দুনি খাই সাঁতোৰ শিকি থকা দেখা পায়, সেইটো লাজতে একঁকাল পানীত নামিও হাত-ভৰি আঁছাৰিবলৈ নহ'ল।

ঢুলীয়াপাৰত বোধকৰো তেতিয়া সাঁতোৰ নজনা ল'ৰা মোৰ বাহিৰে দ্বিতীয় এটা নাছিল। সাঁতোৰ যেনেকৈ নেজানিছিলোঁ, কাপোৰ-কানি নিজে ধুই ল'বও তেনেকৈ নেজানিছিলোঁ। মোৰ কাপোৰ-কানিবোৰ মৰমকৈ ধুই দিছিল, সুমলা বাইদেৱে। সুমলা বাইদেউ এতিয়া নাই— বিয়াৰ এবছৰৰ পাছতে ঢুকাল। এই সুমলা বাইদেউৰ অকাল মৃত্যুৰ সোঁৱৰণীটোৱেই ভূমুকিয়াই গৈছেহি মোৰ 'চিনাকি গাঁৱৰ বাট' কবিতাটোত ঃ

"ঘৰলৈ' উভতি আহে সোণতৰা উদুলিমুদুলি
মাথোন সুমলা নাহে যদিও অহাৰ কথা
আইতাকে চাই থাকে দুৰণিত চকু থাপি
চকুলো মলচি চায় বাট কিয় ধূঁৱলিকুঁৱলী"

এটা কথা কৈ থওঁ, ঢুলীয়াপাৰত যদি সেই কেইমাহ কটাই আহিবলৈ নেপালোঁহেঁতেন, তেনেহলে 'চিনাকি গাঁৱৰ বাট' কবিতাটো মই লেখিব নোৱাৰিলোঁহেঁতেন। মোৰ নিজৰ ফালৰ পৰা ক'বলৈ হ'লে, মই লেখা কবিতাবোৰৰ ভিতৰত সেইটো যেন পাগত উঠিছিল।

সেই সুমলা বাইদেউৰ কথা মনত পেলালেই, সুমলা বাইদেউৰ ওচৰত মোৰ এটা কীৰ্তিৰ কথা মনত পৰি যায়। ঘৰৰ বাকীবোৰ যেতিয়া শুই নিঃপালি দিয়ে, মই তেতিয়া বাইদেউক 'কুমৰ হৰণ' পঢ়ি শুনাব লাগে। দোভাগ-ৰাতিলৈকে সেই বাইদেৱে ঢেঁকীশালত গৈ ধান বানে নাইবা পিঠাগুৰি খুন্দে। মই পদবোৰ উকা মাতেৰে পঢ়ি যাওঁ, আৰু বাইদেৱে তাতে গুণগুণনিএটা সানি দুবাৰ-এবাৰ আওৰাই মনত থৈ যায়। এনিশা মই

সেইকেইটা পদ পালোঁগৈ, য'ত উষা আৰু অনিৰুদ্ধৰ মধুচন্দ্ৰিকাৰ ৰাতিটোৰ ঢাকোন নোহোৱা বৰ্ণনাখিনি আছে। মই পঢ়ি গলোঁ, বাইদেউক চাকিৰ পোহৰতে দেখিলোঁ— ৰঙা-ছিঙা পৰি গ'ল। বাইদেৱে সেই পদকেইটা নধৰা যেন দেখি, মই দুনাই পঢ়ি শুনাব খুজিলোঁ। বাইদেৱে ক'লে, "হ'ব। সেইখিনি এৰি যোৱা।" মই তেতিয়াহে মন কৰিলোঁ, সেইখিনি দেখোন মযেই এৰি থৈ যাব লাগিছিল। বাইদেৱে মোৰ অজলা গিয়ানৰ কথা গম পাই ক'লে, "তুমি একো নজনা হৈয়েই আছা।"

সঁচাসঁচিকৈয়ে মই একো নজনা হৈয়েই আছিলোঁ।

এদিন বতাহী বৰ-মাৰ ওচৰতো একে ধৰণৰ অজলা জগৰ এটা লগাইছিলোঁ। বৰ-মাই সেইদিনা ঢেঁকীশালত এডাল গোটা বাঁহত জৰী বান্ধি ওলোমাই থোৱা এথোপা নুনি গছৰ পাতত জোৰা পাতি থকা পলুবোৰলৈ চাই আছিল। হঠাৎ, সেই দৃশ্যটো দেখা পাই বৰ মাক সুধি দিলোঁ, "বৰ-মা? ইহঁতে যে এনেকৈ থৰ লাগি ইটোৱে-সিটোক কামোৰাকামুৰি কৰি আছে, মৰি নেযাব নে?" মোৰ প্ৰশ্নটো শুনি বৰ-মাই অলপ তভক মাৰি মোলৈ পোন্দোৱা-পোন্দিকৈ চালে— মুখেৰে একো নক'লে। মই বুজি নেপালোঁ, কিয় কি হ'ল। ৰাতি বৰ-মাই টাকুৰীত সূতা কাটি থাকোঁতে, মোক অকলশৰীয়াকৈ পাই ক'লে, "অথনি যে মোক তুমি কথাটো সুধিছিলা, নেপায় নহয় সেইবোৰ সুধিব।" এক মুহূৰ্ততে কথাটো আপোনাআপুনি পৰিষ্কাৰ হৈ গ'ল। মই শুকান কণ্ঠেৰে ক'লোঁ, "বৰ-মা। মই নেজানিছিলোঁ।" বৰ-মাই ক'লে, "মই তোমাৰ কথাষাৰ শুনিয়েই গম পাইছিলোঁ, তুমি যে নেজানা। আনবোৰ ল'ৰাই কঁকালত গামোচা পিন্ধিয়েই নিজে নিজে জানি যায়। সিহঁতে ৰহ্ খাইছিল। মুকলিকৈ ক'ব নেপায়।" একো নজনা মই এটা কথা জানি গ'লো এক মুহূৰ্ততে— অসমীয়া ভাষাটো সঁচাসঁচিকৈ কিমান আবুৰ থকা। ক'ব নোপোৱা কথাষাৰো দোখোন বৰ-মাই মোক কৈয়েই দিলে — সিহঁতে ৰহ্ খাইছিল।

মোৰ সেই ডাঙৰগৰাকী বৰ-মা নামে-কামে বতাহীয়েই আছিল। ভুঁই ৰোৱা, জাকৈ বোৱা, নাম গোৱা, পিঠা পোৰা, তাঁত বোৱা আৰু আনকি কাজিয়া কৰি কাৰোবাক এশিকনি দিয়া— সকলোতে বৰ-মা কাজী আছিল। অথচ, বৰ-মাই লেখা-পঢ়া একো নেজানিছিল। কিন্তু, 'কীৰ্তন পুথি' গোটেইখন মুখতে আছিল। মাজে মাজে মোক কৈছিল, "তুমি সেইডোখৰ চাই দিয়াচোন। মোৰ ক'ৰবাত আউল লাগিছে নেকি।" বৰ-মাই উমানতে হয়তো পুথিখনৰ মাজৰ কোনোবা এটা পৃষ্ঠা মুকলি কৰি ক'লে, "চাই দিয়াচোন 'স্যমন্ত হৰণ'ৰ এই আধ্যাটো। মই গাই গৈছোঁ, তুমি মিলাই যোৱাঁ। নিমিলিলে ক'বা।" পুথিখন হাতত লৈ চাওঁ, সঁচাসঁচিকৈয়ে সেয়া দেখোন 'স্যমন্তক হৰণ'ৰ অষ্টম অধ্যায়। ভাবোঁ, বৰ-মাই বাৰু ডাঙৰ আখৰেৰে ছপোৱা ঘোষাটো পঢ়ি লৈছিল নেকি? কিন্তু পাঢ়ব কেনেকৈ, বৰ-মা দেখোন একেবাৰে যাক বোলে 'অনাখৰী'। অথচ, বৰ-মাই ক'তোৱেই উজুতি নেখায়। ক'ৰবাত হয়তো অলপ থমকি ৰৈ মোক কয়, "এইডোখৰ

চাই দিবাচোন। ধেমেচীৰ মাকে এইদৰে বুলি কৈছিল। আৰু আমাৰ হাঁহচৰাৰ ফালে এইদৰে গায়—।”

তাৰ পাচত, শিৱসাগৰ চৰকাৰী হাইস্কুলৰ হিন্দু ছাত্ৰাবাসলৈ আহিলোঁ। এতিয়া য'ত নতুনকৈ সজোৱা স্কুলটো আছে, তেতিয়া সেইখিনিতে সেই ছাত্ৰাবাসটো আছিল, পূবৰ ফাললৈ মুছলিম ছাত্ৰাবাসটো আৰু সমুখত আলিটোৰ সিপাৰে ‘বোৰ্ডিং ফিল্ড’ নামৰ খেল-পথাৰখন; তাৰো সিপাৰে এম.ভি. স্কুলটো। আমাৰ ছাত্ৰাবাসত আবাসী-ছাত্ৰ আছিলোঁ মুঠতে দহজন। পোনতে আমাৰ মেচৰ খৰচৰ বাবদ দিবলগীয়া হৈছিল, মাহিলি ছ'টকা আৰু সাত টকাৰ ভিতৰত। বাঢ়ি বাঢ়ি সেয়া থমকিছিলগৈ, চৌত্ৰিশ টকাত। ৭ম শ্ৰেণীৰ পোনৰছোৱা সময় হাফপেণ্ট আৰু হাফছাৰ্ট পিন্ধিয়েই কটাই দিলোঁ। আমাৰ সৰহভাগৰে সেইটোৱেই সাজ আছিল। আমাৰ ছাত্ৰাবাসৰ ছাত্ৰকেইজন বাকীবোৰৰ তুলনাত অলপ বিলাসী আছিল। সকলোৱেই ধুতী পিন্ধিছিল। মাথোন মোতকৈ দুই শ্ৰেণী তলত পঢ়া মৰাণৰ চন্দ্ৰকমল ফুকনেহে মোৰ দৰে হাফপেণ্ট পিন্ধিছিল। মোৰ ৰুমমেট মৰাণৰ চিত্ত দুৱৰাৰ অনুযোগত ময়ো ধুতী পিন্ধিবলৈ ল'লোঁ। ওপৰত কিন্তু পাঞ্জাবী-ছাৰ্ট পিন্ধিবলৈ নহ'ল— বহুকাললৈকে, এম.এ. পৰীক্ষা দি ছাত্ৰ-জীৱন ওৰ নপৰালৈকে। এইখিনি কথা ক'লোঁ এই কাৰণেই, যাতে পাকে-প্ৰকাৰে বুজাই দিব পাৰোঁ— মোৰ সময়ৰ ছাত্ৰবোৰৰ সৰহভাগেই কিমান বেচি জধলা আছিলো। যি কি নহওক, আমাৰ ছাত্ৰাবাসৰ প্ৰত্যেকৰ নাম আছিল, ধুনিয়াকৈ ধুতী পিন্ধিব জানো বুলি। আমাৰ লগৰ বহুতো ছাত্ৰ আহিছিল, আমাৰ ওচৰলৈ— ধুতী পিন্ধিবলৈ শিকাই দিব লাগে। ধুতী পিন্ধাত বিখ্যাত আছিল দুজন— নামদাঙৰ ওচৰৰ দেবীপ্ৰসাদ গোঁহাই আৰু লংকাকৰ লম্বিত চেতিয়া। চেতিয়া মোৰ সহপাঠী আছিল; গোঁহাই মোতকৈ এক শ্ৰেণী ওপৰত। ছাত্ৰাবাসৰ মনিটৰ আছিল নৰনাথ দেউৰী। সেই সূত্ৰে তেওঁৰ ককায়েক এফেৰা দেউৰী আমাৰ সকলোৰে উমৈহতীয়া ককাইদেউ হৈ পৰিছিল। ককাইদেউ কেতিয়াবা দিহিংমুখৰ ঘেলঘেলীৰ পৰা শিৱসাগৰলৈ আহিলে আমি খুব ভাল পাইছিলোঁ। কাৰণ, আমাৰ সকলোৰে বাবে এটোপোলা পহুৰ মাংস লৈ আহিবলৈ নেপাহৰিছিল। অসমত তেতিয়া হাতীৰে হাল বোৱা মানুহ বোধকৰোঁ এজনেই আছিল। ডাঙৰিও কঢ়িয়াইছিল হাতীৰ গাড়ীৰে সেই এজনেই। সেইজনেই সেই এফেৰা দেউৰী। মোতকৈ এক শ্ৰেণী ওপৰত পঢ়িছিল কুল গগৈয়ে। কুল গগৈৰ ককায়েক বীৰেণ গগৈ আছিল গোটেই ছাত্ৰাবাসৰে আৰু এজন উমৈহতীয়া ককাইদেউ। ভাল ভলীবল খেলুৱৈ আৰু বেহেলাবাদক আছিল সেই ককাইদেউ। টেঙাপানীৰ দুৰ্গাধৰ দেউৰী আছিল মোৰ দ্বিতীয়জন ৰুমমেট— যোগসাধনা কৰিছিল নিতৌ। ইন্দ্ৰেশ্বৰ দেউৰী আছিল আমাৰ সকলোৰে উমৈহতীয়া ভাইটি। এই ন'জন গোট খায়েই আমাৰ ছাত্ৰাবাসটো আছিল সৰু এটা পৰিয়াল।

শিৱসাগৰ চৰকাৰী হাইস্কুল তেতিয়া অসমৰ ভিতৰতে এখন বিখ্যাত হাইস্কুল।

মোৰ জীৱনৰ শেষ মুহূৰ্তলৈকে নেপাহৰোঁ, এই স্কুলখনৰ কথা। পাহৰিছোঁ, কোনটো সঁচা— শিৱসাগৰ চৰকাৰী হাইস্কুলৰ ঘৰটো আগতে সজা নে গুৱাহাটীৰ কলেজিয়েট স্কুলৰ ঘৰটো আগতে সজা। যিমান দূৰ মনত পৰে, শিৱসাগৰৰটোৱেই আগতে সজা। সেইটোৱেই অসমৰ প্ৰথম হাইস্কুল। ঘৰটো এতিয়া য'ত বজাৰখন আছে, তা'তেই আছিল। ঘৰটো ভাঙি পেলালে। আমাৰ দেশত আমি কোনোটো ঐতিহাসিক বস্তুৱেই সংৰক্ষণ কৰিব নেজানো। এই ফালৰ পৰা চালে, আমি প্ৰত্যেকেই একোটা বঙলাপাহাৰ। ইংলেণ্ডত দেখিছিলোঁ, কবি বায়ৰণে যিখন ঘাঁহনিৰ ওচৰৰ বাটটোৱেদি খোজ কাঢ়িছিল, সেই বাটটো আৰু ঘাঁহনি ডৰা আজিও তেতিয়াৰ দৰে কৰি থৈ দিছে। ওচৰতে এখন জাননী ফলি— 'বায়ৰণছ্ ৱাক'।

শিৱসাগৰ চৰকাৰী হাইস্কুলত হয়তো মই পঢ়িবলৈকে নেপালোহেঁতেন, যদি সেই সময়ত সেই স্কুললৈ প্ৰধান শিক্ষক ৰাজেন বৰুৱা বদলি হৈ নাহিলহেঁতেন। তেখেত মোৰ দেউতাৰো শিক্ষক আছিল। এফালে হাইস্কুলত ৭ম শ্ৰেণীত এটাও 'ছিট্' খালী নাছিল; আনফালে মোৰ বদলিৰ চাৰ্টিফিকেটখনত লিখা আছিল ৬ষ্ঠ শ্ৰেণীত পঢ়া শেষ হ'ল বুলি। আচল কথা, জৰ্জ স্কুলত বছৰেকীয়া পৰীক্ষা পাতিবলৈ ঘৰটোৱেই স্কুল কৰ্তৃপক্ষৰ হাতত নাছিল, যুদ্ধৰ ধামখুমীযাত শিক্ষক-ছাত্ৰ কোন ক'ত উফৰি আছিলগৈ — তাৰো ঠিকনা নাছিল। কেইদিনমানৰ আগতে আগৰজনা প্ৰধান শিক্ষক ভৰত চলিহাই স্পষ্টকৈ কৈ দিছিল, 'ছিট' নাই; তদুপৰি, ৭ম শ্ৰেণীত কি বুলি 'ছিট' দিব? আমাৰ দেশত সৰহভাগ মানুহেই ভাবে, আইনৰ কাৰণেহে মানুহ— মানুহৰ কাৰণে আইন নহয়। ৰাজেন বৰুৱা কিন্তু সেই ধৰণৰ মানুহ নাছিল। মই তেখেতক শিৱসাগৰত কাম চম্‌জি লোৱাৰ পাচদিনা-খনেই লগ ধৰিলোঁগৈ। মোৰ লগত যোৱা সভাৰাম ককাইদেউ বাহিৰতে থিয় দি আছিল। মই ৰাজেন বৰুৱা ছাৰক যেতিয়া মোৰ সকলোখিনি কথা ক'লোঁ, তেখেতে তেতিয়া মোক ক'লে, "তুমি মোৰ নাতি-ছাত্ৰ। তোমাকতো 'ছিট' এটা দিবই লাগিব। বাৰু কোৱাচোন Baker's dozen বস্তুটো কি? ভাগ্য ভাল, উত্তৰটো মই জানিছিলোঁ। মোৰ উত্তৰটো শুনি তেখেত সন্তুষ্ট হ'ল। মোক ক'লে, "কাইলৈ আহিবা। নাম লগাই ল'বাহি।" সহকাৰী প্ৰধান শিক্ষক আছিল হিমধৰ বৰুৱা। তেখেত ওচৰতে বহি আছিল। তেখেতে কথাটো আঙুলিয়াই দিলে, "কিন্তু ৭ম শ্ৰেণীতটো অতিৰিক্ত ছিট্ নাই।" প্ৰধান শিক্ষকে ঘপৰাই উত্তৰ দিলে, "But I will have to create a seat for him He happens to be the son of an ex-student of mine" মই মুগ্ধ গৈ গ'লো, মানুহজনৰ কথা শুনি। এটা কথা পাচতো লক্ষ্য কৰিছিলো, তেখেতে কোনো ছাত্ৰকেই 'তই' বুলি সম্বোধন নকৰিছিল।

মানুহ হিচাবে ৰাজেন বৰুৱাৰ তুলনা নাই। তেখেতে এবাৰ এজন ছাত্ৰক মস্ত কিবা এটা ডাঙৰ অপৰাধত বেতেৰে কোবোৱাৰ শাস্তি ঘোষণা কৰিলে। যেতিয়া শাস্তিটো কাৰ্যকৰী কৰাৰ সময় আহিল, দুবেত দি উঠিয়েই তেখেত নিজৰ কোঠাত সোমালগৈ।

পাচত গোটেই স্কুলে গম পালে চকিদাৰৰ মুখৰ পৰা, তেখেতে বোলে ৰুমাল উলিয়াই চকুপানী টুকিছিল। বেত খোৱা ছাত্ৰজনক আমি সুধিছিলোঁ, কেইবেত মাৰিলে কি কথা। তেওঁ ক'লে, "ধেৎ সেই দুবেতো কথাৰ কথা নেকি? লাহেকৈ — খালী চুলেহে। মই উস্-আস্ কৰি দেখুৱাই সন্মানটো ৰাখি দিলোঁ আৰু।" তেখেতৰ আগৰজন প্ৰধান শিক্ষক ভৰত চলিহা আছিল সাক্ষাৎ যম; আৰু পাচৰজন প্ৰধান শিক্ষক জোনেশ্বৰ গগৈ আছিল সিজনতকৈ এফেৰিহে কম। কিন্তু, গণিতৰ শিক্ষক হিচাপে তেখেত বৰ নামজ্বলা শিক্ষক আছিল। আচলতে ভৰিৰ নখৰ পৰা মূৰৰ চুলিলৈকে তেখেত গণিতৰেই মানুহ আছিল। তেখেতৰে পুত্ৰ বুদ্ধীন গগৈ— এগৰাকী মুখ্য অভিযন্তা আৰু মোৰ পাতি লোৱা 'মোমাইদেউ'।

আৰু এজন গণিতৰ শিক্ষক আছিল। সিজন আকৌ বেলেগ এটা সাঁচত গঢ়া। নামটো আছিল— লক্ষ্মীপ্ৰসাদ দত্ত। তেখেতব বিখ্যাত উপনামটো আছিল, ডা মাষ্টৰ। এই ডা সেই দা নহয়। এইটো ইংৰাজী 'the' শব্দটোৰ তেখেতে সততে কৰা উচ্চাৰণটোৰ প্ৰতিধ্বনি। তেখেতে কঠিনতকৈয়ো কঠিন অংকটো এনেদৰে পানী কৰি বুজাব জানিছিল যে, সকলোৱেই পতিয়ন গৈছিল— অংক বিষয়টোতকৈ সহজ বিষয় পৃথিৱীত আৰু একোৱেই নাই। সঁচাসঁচিকৈয়ে, সেই সময়ত আমাৰ কাৰণে আটাইতকৈ আকৰ্ষণীয় শ্ৰেণীটো আছিল, তেখেতৰ অংকৰ শ্ৰেণী। অংক নহয় জানিবা সাধুকথাৰহে শ্ৰেণী। হয়তোবা সেইদিনা ছমহীয়া পৰীক্ষাৰ অংকৰ বহীবোৰ ওভোতাই দিছে। দুখন বহী আঁতৰাই থৈ দিলে। এজনক বহীখন ওভোতাই দি ক'লে, "পাৰিবা— তুমি পাৰিবাগৈ। চেষ্টা কৰি থাকাঁ। আৰু অলপ ধৈৰ্য ধৰিব জানিলেই হৈ যাব।" ল'ৰাজনে হয়তো ক'লে, "ছাৰ, এই এক নম্বৰটো। এশৰ ভিতৰত এই এক নম্বৰটো দি মোক লাজ নিদিয়া হ'লেই আছিল।" লগে লগে তেখেত চকীখনৰ পৰা জঁপ মাৰি উঠিল, "কি ক'লা, তুমি মোৰ চাকৰীটো খাব খুজিছা? তোমাক শূন্য দি মই মৰিম নেকি? অংকটোত সেই পাঁচ লাইন— নম্বৰো সেই পাঁচ। তুমি সুন্দৰকৈ লিখিছা— এজন মানুহে এটা কাম ১২ দিনত কৰে। হ'বইতো— সেইটোৱেই লিখিব লাগে। পৃথিৱীৰ কাৰো সাধ্য নাই, সেই শুদ্ধ লাইনটো লিখাৰ কাৰণে তোমাক শূন্য নম্বৰ দিব। উঃ, তুমি যদি বাকী চাৰিটা লাইনো শুদ্ধকৈ লিখি দিলাহেঁতেন। তাৰ পাচৰটোতো সেই ধৰণেৰে; আৰু তাৰো পাচৰটো— ।" আকৌ, সিখন বহী হাতত লৈ হয়তো ক'লে, "বৰ আশা কৰিছিলোঁ। ভাবিছিলোঁ, ১০০ পাবই পাব। পাচত কি হ'ল? এওঁ এইবোৰ বজৰুৱা নোট পঢ়ি শিকিলে। এইটো কি? তুমি অসমীয়া মাধ্যমত অংক কৰিছা— কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ক আগে-ভাগে লিখি দিছা, অসমীয়াতে আটাইবোৰ উত্তৰ কৰিবা বুলি। A,B,C বুলি লিখাত কোনো অপৰাধ নাই। কিন্তু, A,B আৰু Cই এটা এটা কাম ১২দিনত কৰে বুলি লিখোঁতে Cৰ পাচত 'হ্ৰস্ব-ই' টো কিয় লিখিলা? অসমীয়া ভাষাত ই-কাৰা" শব্দৰ পাচত প্ৰথমা বিভক্তিৰ কি চিন

বহিব লাগে? য়ে নহয় জানো? এই ব্যাকৰণৰ ভুলটোৰ কাৰণে মই ৩ নম্বৰ কাটি দিলোঁ। স্বয়ং ডি.পি. আইয়েও তোমাক এই ৩ নম্বৰ ঘূৰাই দিব নোৱাৰে। এইদৰে ভুল ব্যাকৰণেৰে অংকৰ উত্তৰ লিখি থাকোঁতে কি হ'বগে? বিশ্ববিদ্যালয়ত 'ষ্টেণ্ড্' কৰাৰ কথা আছিল। গ'ল সেইটো--হাতৰ মুঠিৰ পৰা পিছলি।" সেই ছাত্ৰজন আছিল, মোৰ সহপাঠী ড° শৈলধৰ গগৈ। প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাত অংকৰ বহীত ১০০ৰ ভিতৰত ১০০ই পাইছিল। পৰীক্ষকে যে ব্যাকৰণৰ ভুল-ভ্ৰান্তি চাইছিল— সেই বিষয়ে কিন্তু সন্দেহ।

হাইস্কুলীয়া জীৱনত তলৰ শ্ৰেণীকেইটাত যেনেকৈ হিন্দী বিষয়টোৰ প্ৰতি মোৰ এটা বিশেষ অনুৰাগ আছিল, ওপৰৰ শ্ৰেণীকেইটাত তেনেকৈ মোৰ সংস্কৃত বিষযটোৰ প্ৰতি এটা বিশেষ অনুৰাগ উপজিছিল। তাৰ কাৰণটো হ'ল, দুগৰাকী সংস্কৃত শিক্ষক। ৭ম আৰু ৮ম শ্ৰেণীত আমাৰ সংস্কৃত শিক্ষকজন আছিল, মাধৱচন্দ্ৰ দেৱগোস্বামী— যিজন পৰৱৰ্তী কালত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ নৃতত্ত্ব বিভাগৰ প্ৰধান অধ্যাপক হৈছিলগৈ। তেতিয়া তেখেত একেবাৰে জেকা মানুহ আছিল। তেখেতে ব্যাকৰণতকৈ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিপুল ভাণ্ডাৰটোৰ প্ৰতিহে আমাৰ মনযোগ আকৰ্ষণ কৰিছিল। অকল এই কাৰণেই মই সংস্কৃতৰ কেইবাখনো কিতাপ নিজৰ ধৰীয়াকৈ পঢ়িবলৈ লৈছিলোঁ। মোৰ ভাল লাগিছিল, সংস্কৃত সাহিত্যৰ আচল ৰূপটো বহুতে ভবাৰ দৰে ধৰ্মীয কথা কিছুমান লৈযেই ব্যস্ত নহয। এটা সময়ত যেতিয়া গোস্বামীদেৱ আমাৰ ছাত্ৰাবাসৰ অধীক্ষক হৈ আছিল, সেই সময়ত মই তেখেতক সংস্কৃতৰ বিষয়ে মই নজনা অনেক কথা সুধি আমনি কৰিছিলোঁ। তাৰ পাচৰ শ্ৰেণী দুটাত আমাৰ সংস্কৃতৰ শিক্ষকগৰাকী আছিল, গোপালচন্দ্ৰ গোস্বামী। ২জনে আকৌ সংস্কৃতৰ প্ৰতি মোৰ আকৰ্ষণটো আৰু বেছি গভীৰ কৰি দিছিল, সংস্কৃত শ্লোকবোৰৰ সুন্দৰ আবৃত্তিৰে। বহুত দিনৰ মূৰত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এখন সভাত আধ্যাপিকা মালিনী গোস্বামীৰ মুখত 'মেঘদূত'ৰ আবৃতি শুনিছিলোঁ— এক ধৰণৰ মধুৰ ধ্বনিৰূপময। যি কি নহওক, মোৰ সেই সংস্কৃত ভাল পোৱা মনটোৱে সংস্কৃতত সদায শতকৰা ৯০ নম্বৰ লৈ পৰীক্ষাবোৰত উত্তীৰ্ণ হৈছিলোঁ। মাথোন প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাত তাৰ ব্যতিক্ৰম ঘটিছিল। অন্য এটা কাৰণত। কাৰণটো পাচত ক'ম।

ইংৰাজী আৰু অসমীয়া বিষয় দুটা সমানে ভাল পাইছিলোঁ--হাইস্কুলীয়া জীৱনৰ পুৱতীৰে পৰা। তাৰ কাৰণটো হ'ল, মোৰ ওৰেটো জীৱন এই দুটা বিষযৰ এজনো এনেকুৱা শিক্ষক নেপালোঁ, যিজনক মই অকণমান অশ্ৰদ্ধাৰ চকুৰে চাবলগীয়া হৈছিল। এবাৰ এটা বঢ়িযা ঘটনা ঘটিছিল। ৭ম শ্ৰেণীৰেই কথা। এদিন এজন শিক্ষকে বাকীবোৰক কিবা এটা লিখিবলৈ দি মোক মেজৰ ওচৰলৈ মাতি নিলে। তেখেতৰ হাতত দেখিলোঁ, আমাৰ ছমহীয়া পৰীক্ষাৰ উত্তৰ-বহীবোৰ। ক'লে "তই প্ৰত্যেকখন বহীৰ উত্তৰবোৰ পঢ়ি যাচোন। তাৰ পাচত, মই কোৱা মতে নম্বৰ দি যাবি।" তেখেতে নিয়ম বান্ধি দিলে, প্ৰত্যেকটো প্ৰশ্নৰ মুঠ নম্বৰবোৰ আধা কৰি লৈ তাৰ ভিতৰতে পাবলগীয়া নম্বৰ দি

গ'লেই হ'ব; অৱশেষত, গোটেইবোৰ সৰু সৰু নম্বৰ যোগ কৰি দুগুণ কৰি দিলেই সৰ্বমুঠ ১০০নম্বৰৰ ভিতৰত পাবলগীয়া নম্বৰটো ওলাই যাব। ওলালেহেঁতেন ঠিকেই, কোনো সন্দেহ নাছিল। কিন্তু, এযাৰ কথাই আগচি ধৰিলে। তাৰে এটা প্ৰশ্নত পাঠ্যপুথিত থকা কোনোবা এটা কবিতাৰ চৈধ্য শাৰী মুখস্থ লিখিবলৈ দিছিল। প্ৰশ্নটোৰ মুঠ নম্বৰ আছিল চৈধ্য। গতিকে, যিমানটা শাৰীত ভুল ওলায়, সিমানটা নম্বৰ কাটিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। ফলত, কোনোবাই হয়তো চৈধ্যৰ আধা সাত নম্বৰৰ ভিতৰতে দহ পালে, নাইবা এঘাৰ পালে। মই শুধৰাই দিব খুজিছিলোঁ। মোক গোজোৰা মাৰি ধৰিলে, "কেইশাৰী ভুল? প্ৰশ্নকাকতখনত মুঠ নম্বৰ কিমান আছে? তেনেহ'লে—?" মই মনে মনে থাকিলোঁ—লাভটো মোৰ সহপাঠীবোৰৰেই হ'ব। মাজতে মোৰ বহীখন ওলাল। তেখেতে মোক ক'লে, "নম্বৰ দিয়াত ভুল নকৰিবি। পঢ়ি যা।" সেই চৈধ নম্বৰ থকা প্ৰশ্নটোৰ বিপৰীত চৈধ্য নম্বৰেই পালোঁ। মুঠতে চাৰি নম্বৰ কটা গ'ল। অৱশেষত ক'লে, "যোগ কৰ।" মই যোগ কৰি উঠি ক'লোঁ, "ছাৰ, ৫৩ হৈছেগৈ— যোগত ভুল হোৱা নাই।" তেখেতৰ খবৰ নাই। ক'লে, " ওঁ; এতিয়া দুগুণ কৰ।" মই কলোঁ, "ছাৰ। ১০৬।" ছাৰে বহীখন নিজৰ হাতলৈ নি গভীৰভাৱে পৰীক্ষা কৰি চালে। ক'তো একেটা প্ৰশ্নৰ বিপৰীতে দুবাৰ নম্বৰ দিয়া নাই। যোগ কৰি চালে, তাতো ভুল নাই। ছশমাজোৰ নাকৰ ওপৰলৈ টানি অৱশেষত ক'লে, "ছয় বিয়োগ কৰি দে।" মই সেই মতে ১০০ লিখি দেখুৱালোঁ। তেখেতে নিৰ্বিকাৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, "অহাবাৰো ভালকৈ লিখিবি।"

আমাক ভুগোল পঢ়ুওৱা শিক্ষকগৰাকীয়ে আকৌ মানচিত্ৰ নোহোৱাকৈ ভুগোলৰ শ্ৰেণী কস্মিনকালেও নলৈছিল। তাৰ পাচত কোনোবা এজনক হয়তো ক'ব, "অমুক, দেখুৱাচোন ভখয়ানস্ক। বিচাৰি পোৱা নাই বুলি ক'লে ক'ব, চাচোন, ইমান ডিগ্ৰী পূব-দ্ৰাঘিমা আৰু ইমান ডিগ্ৰী উত্তৰ-অক্ষাংশৰ ৰেখা দুডালে কটাকটি কৰা ঠাইডোখৰত। ওচৰতে আছে।" তথাপি যদি কোনোবাই ক'লে, ভৰ্খয়ানস্ক্ বিচাৰি নেপালো বুলি, তেনেহ'লে তেখেতে সুধিব, "কোন কোম্পানীৰ মেপ সেইখন? বুজিছোঁ, মে'ড্ ইন জাপান— মে'ড্ ইন জাৰ্মানী নহয়। ফালি পেলা। যা, লৈ আহগৈ লাইব্ৰেৰীৰ পৰা এছ. কে লাহিড়ী এণ্ড কোম্পানীৰ মেপ।" পাচত সঁচাসঁচিকৈয়ে সেই ঠাইতে ওলাব— ১৪০° পূব-দ্ৰাঘিমা আৰু ৬৫° উত্তৰ-অক্ষাংশৰ ৰেখা দুডালে কটাকটি কৰা ঠাইখিনিতে— বিচাৰি হাবাথুৰি খোৱা ভৰ্খয়ানস্ক্। তেতিয়া তেখেতে গভীৰ আত্মপ্ৰসাদৰ ক্ষীণ আভাস থকা হাঁহি এটা মাৰি ক'ব, "নকৈছিলোঁ, তাতে ওলাব বুলি। তাত থাকিলে ঠেৰেঙা লাগি মৰিলিহেঁতেন। পৃথিৱীৰ ভিতৰত আটাইতকৈ বেচি জাৰ লগা ঠাই সেইখন।"

যদিও ভুগোলৰ বাঘ, তথাপি তেখেত অদ্ভুত ধৰণেৰে নিৰহংকাৰী মানুহ আছিল। নাম দুৰ্গানাথ বৰগোঁহাই। আমাৰ সকলোৰে দেউতাকবোৰৰ নাম তেখেতৰ মুখস্থ আছিল। প্ৰত্যেককে মাতিছিল, অমুকৰ পুতেক বুলি। অন্য এটা বৈশিষ্ট্য আছিল, সদায় তেখেতে

৩য় পুৰুষতহে কথা কৈছিল। এবাৰ তেখেতে শ্ৰেণীত সোমায়েই লক্ষ্য কৰিলে, এজন নতুন ল'ৰা বদলি হৈ আহিছে। তেখেতে সুধিলে, "আজি এখন নতুন মুখ দেখা গৈছে। কাৰ মুখ সেইখন?" আমি সেইজনক সকীয়াই দিলোঁ, "তোমাৰ নামটো কোৱাঁ।" তেওঁ থিয় হৈ ক'লে, "ছাৰ মোৰ নাম ৰেইছদ্দৌলা।" তেখেতে সুধিলে, "আগেয়ে বা কোন স্কুলত পঢ়া হৈছিল?" তেওঁ ক'লে, "ছাৰ, যোৰহাট চৰকাৰী হাইস্কুলত পঢ়িছিলোঁ।" তেতিয়া তেখেতে তেওঁক শপত খুৱাই ল'লে, সঁচা কথা ক'ব বুলি। তাৰ পাচত তেখেতে এফালৰ পৰা সবিস্তাৰে কৈ গ'ল, কোনোবাই কিবা নোৱাৰিলে, তেখেতে কি কি শাস্তি দিয়ে। অৱশেষত সুধিলে, "এইবিলাকৰ বাহিৰেও যোৰহাট স্কুলত কোনোবাই কিবা বেলেগ ধৰণৰ শাস্তি দিয়াৰ কথা মনত আছে নেকি?" তেওঁ উৎসাহত উৎফুল্ল হৈ ক'লে, "আছে, ছাৰ। আমাৰ অংকৰ ছাৰে কোনোবাই কিবা নোৱাৰিলে, অংকটো বোৰ্ডত লিখি দিয়ে। তাৰ পাচত, ভুল কৰা ছাত্ৰজনক মাতি আনি নাকেৰে মচিবলৈ দিয়ে।" গোটেইবোৰ ছাত্ৰই গিৰ্জনি পাৰি হাঁহি শেষ নৌ-পেলাওঁতেই তেখেতে ক'লে, "কোৱাচোন বাৰু, বৃটিছ দ্বীপপুঞ্জ আৰু জাপান দ্বীপপুঞ্জৰ মাজত প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ কি কি মিল আছে, আৰু কি কি অমিল আছে?" তেওঁ ক'ব নোৱাৰিলে। লগে লগে তেখেতে ক'লে, "বোৰ্ডলৈ আহিব লাগে। বাৰু লিখি যোৱাচোন।" গোটেইখন বোৰ্ড ওপচাই তেওঁৰ হতুৱায়েই উত্তৰটো লিখাই লৈ ক'লে, "এতিয়া দেখুওৱাচোন, নাকেৰে কেনেকৈ মচিব লাগে।" এইদৰে ৰেইছদ্দৌলাক বৰগোঁহাই ছাৰে প্ৰথম অ'ভাৰতে ষ্টাম্প-আউট কৰি পঠিয়ালে। তেওঁৰ নাকটো চাবলগীয়া হৈছিল— যেনিবা এটা মিৰিকা টেঙা।

মোৰ নিজৰো এটা হাঁহি উঠা অভিজ্ঞতা আছে। এদিন মই দিখৌ দলঙৰ ওপৰেদি চাইকেল চলাই এঢলীয়া বাটটোৰে নামি আহি আছোঁ। হঠাৎ চকুত পৰিল, বৰগোঁহাই ছাৰ খোজকাঢ়ি আহি আছে সমুখৰ ফালৰ পৰা দলঙৰ ফাললৈ। মই তৎক্ষণাৎ চাইকেলৰ ব্ৰেক ধৰি নামি দিলোঁ। মোৰ নমস্কাৰটোলৈ বাটেই নেচালে; আকাশৰ ফাললৈ চাই আৰম্ভ কৰিলে, "জনা আছে, অতিভক্তি চোৰৰ লক্ষণ। সিফালে হয়তো দেউতাকৰ টান—দৰব কিনিবলৈ পঠাইছে। ইফালে এগৰাকী চাইকেলৰ ব্ৰেক মাৰি গুৰুভক্তি দেখুৱাই ক'ৰবাত হামখুৰি খাই পৰিছে। বোলে, আৰৈতকৈ উখুৱাবহে চাৰ হ'ল। গতিকে, কাণত ধৰি এবাৰ উঠা-বহা কৰিব লাগে।" চকু-কাণ মুদি দলঙৰ নামনিতে নিৰ্দেশটো পালন কৰিলোঁ।

মোৰ অন্য এজন বন্ধু, আবিদ আলিয়ে পৰীক্ষাত সেইবাৰ অলপ বেয়া কৰিছিল। কেইবাটাও প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ইটো-সিটো আঁৰ থাকি গ'ল। অৱশেষত, তেওঁ ছাৰৰ ঘৰ ওলালগৈ। পদূলিতে থকা কাঠৰ কুন্দা এটাত বহি আছিল। অলপ পাচতে তেখেত ওলাই আহিছিল, বুলনী-চ'ৰালৈ। মোৰ বন্ধু জপনাখন গুচাই বুলনী-চ'ৰাত উঠিলগৈ। ক'লে, ঘৰুৱা জঞ্জালৰ কাৰণেই পৰীক্ষাটো অলপ বেয়া হ'ল। তাকে চাই তেখেতে যেন বৰ কোৱামুঠীয়াকৈ নধৰে। লগে লগে তেখেতে উত্তৰ দিলে, "ঘৰলৈ কিয় আহা

হৈছে? এতিয়া কাণত ধৰি চাৰিবাৰ উঠা-বহা কৰিব লাগে।” যেই কথা সেই কাম। লগে লগে পৰ্দাখন ঠেলি তেখেতৰ ছোৱালীজনী ওলাই হাতত এপিয়লা চাহ লৈ কৈছিলহি “দেউতা। চাহ।” ছোৱালীজনীয়ে ঘটনাটো দেখি লাজ পাই চাহপিয়লা থৈয়েই ভিতৰলৈ দৌৰ মাৰিলে। তেতিয়া তেখেতে ক'লে, “ঠিক আছে। জীয়ৰী ছোৱালীৰ আগতে যেতিয়া লঘু হ'লা, তোমাক বাৰু পাছ কৰি দিম।” বন্ধুৱে পাচদিনা আমাক ক'লে, “ভাই, তোমালোকক কি ক'ম। নিজে বঢ়িয়াকৈ এপিয়লা চাহ খালে। আৰু মোক খুৱাই পঠিয়াই দিলে, পূৰা একবাটি জহৰ।”

মোৰ এইসকল শিক্ষকৰ মধুৰ স্মৃতিবোৰ আজিও মনৰ কুঠৰীত জীৱন্ত হৈ আছে। সময়ৰ হাতে মলচিব পৰা নাই সেইবোৰ স্মৃতি। আজিও সঁজাল হৈ আছে, মোৰ সেই তাহানিৰ বুৰঞ্জীৰ শিক্ষক যোগেন বুঢ়াগোঁহাইৰ কথা। তেখেতৰ মুখত সেইবোৰ শুনি থাকোঁতে পাহৰিয়েই গৈছিলোঁ. সেয়া বুৰঞ্জীৰ শ্ৰেণীত পাঠ্যপুথিৰ কথা শুনিছোঁ নে নাটঘৰত বহি নাটকৰ দৃশ্য চাইছোঁ। হয়তোবা টাইমূৰৰ ভাৰত আক্ৰমণ; নহ'লেবা সংযুক্তাৰ স্বয়ম্বৰ-সভাৰ ঘটনা বৰ্ণনা। কাহিনীটো যে মনত থাকি যায়েই, চন-তাৰিখবোৰো কাহিনীৰ হাত ধৰি নাটকৰ পাৰ্শ্ব-চৰিত্ৰ হৈ সমান উলাহেৰে মনৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহিছিল— কোনোকালেই উভতি নেযাবলৈ বুলি।

সঁজাল হৈ আছে, ইংৰাজী পঢ়ুওৱা দুজন শিক্ষকৰো স্মৃতি। এজন তাৰা গগৈ, আনজন হিমধৰ বৰুৱা। প্ৰথমজনে গোটেইটো বছৰ ধৰি পঢ়ুৱাইছিল মাথোন এটা পাঠ। কিন্তু, সেই গৰুৰ খোজটোৰ এচমকা পানীতে ইংৰাজী ভাষাৰ গোটেইখন আকাশ দেখা পাইছিলোঁ। প্ৰতিটো অনুচ্ছেদৰ প্ৰতিটো বাক্য তাৰে আঁত ধৰি ইংৰাজী ব্যাকৰণৰ সূত্ৰবোৰ দুৰ্গৰ ভিতৰৰ পৰা যুদ্ধলৈ ওলাই অহা সৈন্য-বাহিনীৰ দৰে ওলাই আহিছিল। জীবনলৈ আৰু ইংৰাজী ব্যাকৰণৰ চাল-চলনত ক'তো উজুতি খাব নালাগে। শুনিছোঁ, সংস্কৃত 'ভট্টিকাব্য' পঢ়িলে হেনো সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ আৰু একো কথা বেলেগে শিকিব নলাগে। তাৰা গগৈ ছাৰৰ ইংৰাজী শ্ৰেণীটোত পঢ়িবলৈ পালেও তেনেকৈ ইংৰাজী ব্যাকৰণৰ পাঠ বেলেগে ল'ব লগা নহৈছিল।

আনজন শিক্ষকৰ কথা কওঁ। সিজনে পঢ়াইছিল অন্য এটা ধৰণেৰে। যি কোনো এটা ভাষা শিকিবলৈ লওঁতে, শব্দৰ ভাণ্ডাৰটো চহকী কৰি ল'ব লাগে। অকল সেয়ে নহয়, শব্দবোৰৰ ইটো-সিটোৰ সূক্ষ্ম পাৰ্থক্যবোৰ জানি থ'ব লাগে। Refuse শব্দটোৰ পৰা deny শব্দটোলৈ বহু দূৰৰ বাট, ঠিক যেনেকৈ suspect শব্দটোৰ পৰা doubt শব্দটোলৈ। তেখেতে আমাক এষাৰ লাখটকীয়া কথা কৈছিল; যি কোনো ভাষাতে এটা ভাব কঢ়িয়াবলৈ মাথোন এটাহে শব্দ থাকে, ইটোৰ লগত সিটো সলনি কৰিব নোৱাৰি। একেই বৰষুণ, তাৰে কত প্ৰকাৰ। কেতিয়াবা মাথোন কণিয়ায়, কেতিয়াবা এজাক বৰষে, কেতিয়াবা আকাশখনকে উবুৰিয়ায় আৰু কেতিয়াবা ডবাপিটাকৈ দিয়ে। সিবোৰৰ প্ৰত্যেকৰে ইংৰাজী

ৰূপান্তৰবোৰ ভিন ভিন। বোলে কেতিয়াবা it drizzles, কেতিয়াবা it was a doenpour, আৰু কেতিয়াবা it rains cats and dogs ইত্যাদি। একেটা মুখৰ মাত। সেয়ে বাঘৰ মুখত গোজৰে (roars), ভালুকৰ মুখত জাঁজৰে (howls), গাহৰিৰ মুখত নোক্‌নোকায় (grunts), কপৌৰ মুখত কুৰুলিয়ায় (cooes), সাপৰ মুখত ফোচ্‌ফোচায় (hisses) ইত্যাদি। আকৌ, মানুহ চাই মৃত্যুও ঘটে ভিন ভিন ধৰণেৰে। বোলে অৱতাৰী পুৰুষে নৰনাট সামৰে (shuffles off mortal coils), আধিকাৰ-প্ৰভু ইচ্ছা হয় (crosses the Rubicon), ৰাযবাহাদুৰ ঢুকায় (passes away), মাষ্টৰজন মৰে (expires), আৰু মোলোকা জহনীত যায (dies)। সেইজনে এইদৰেই সিবোৰৰ ৰূপভেদ শিকাই ইংৰাজী ভাষাৰ কালিকাটো ক'ত, তাৰ উম-ঘাম দিছিল। সেইটোকে চাগে ইংৰাজীত 'ষ্টাইল' বুলি কয়, যিটোৰ অসমীয়া নামটো ঠাঁচ।

মোৰ হাইস্কুলীযা জীৱনত মই দুগৰাকী শিক্ষকৰ ওচৰত বেলেগ একোটা ঋণৰ বান্ধোনেৰে বন্দী। এজনে মোক দুসাজ খাই-বৈ জীয়াই থকাৰ বাবে লাগতিয়াল গুণখিনিৰ সন্ধান দিলে। আনজনে মোক জীৱনৰ এটা নিৰ্ঘাত ছন্দপতনৰ অনিবাৰ্যতাৰ পৰা ৰক্ষা কৰিলে। প্ৰথমজন হ'ল কীৰ্তিচন্দ্ৰ বৰবৰুৱা— আমাৰ ছাত্ৰাবাসৰ অধীক্ষক আৰু এসময়ৰ বিপ্লবী ৰাজনৈতিক নেতা খগেন বৰবৰুৱাৰ ডাঙৰজন ককাযেক। বৰবৰুৱা ছাৰে মোক বজাৰ সমাৰ কৰিবলৈ আৰু ব্যৱহাৰিক জীবনৰ সৰুসুৰা সমস্যাবোৰৰ মুখামুখি হ'বলৈ শিকাইছিল ঃ বৰং শিকি ল'বৰ কাৰণে বাধ্য কৰিছিল। হযতো মোৰ লগৰ কাৰোবাৰ অসুখ হ'ল, চৰকাৰী চিকিৎসালযলৈ গৈ কেইপালিমান দৰৱ আনি দিব লাগে। অন্য কোনোবাজন যাব খুজিলেও, সিজনক যাবলৈ নিদি মোকহে পঠিযাব ঃ "গৈ আহকচোন বাৰু তেওঁবেই।" কেনেকৈ ক'ত কি কৰিব লাগিব, তেখেতে তাৰ বিন্দুমাত্ৰ আভাস নিদিছিল। ভাবটো এনেকুৱা আছিল — "তেওঁ নিজে দেখি-শুনি উপায উলিযাই কামটো কৰি আহকচোন' তেতিযালৈকে মই এইবোৰ বিষযত বাৰুকৈযে ওদা আছিলোঁ। অকল ওদাই নহয, লাজো কৰিছিলোঁ। এই শিক্ষকজনে মোৰ সেই কাৰণবিহীন লাজটোৰ জইন মাৰি দিলে। তেতিযালৈকে মই সদায মেচ-মেনেজাৰৰ দাযিত্ব লোৱাৰ পৰা আঁতৰি ফুৰিছিলোঁ।তেখেতে মোক ক'লে, 'ওঁ-হো, এই মাহত তুমি মেনেজাৰ হ'বই লাগিব।' নহ'লে পাচত বাৰু তোমাৰ জীৱনটো কোনে চলাই দিবহি?" অগত্যা সেই ভাৰ ল'বলৈ বাধ্য হৈছিলোঁ। ছেগ চাই তেখেতে মোৰ বাকীবোৰ সহ আবাসিক বন্ধুক মনে মনে মন্ত্ৰণা দি থৈছিল, "তোমালোকে দেখাদেখিকৈ একো শিকাই নিদিবাচোন। তেওঁ নিজে নিজে শিকি লওকচোন, কোনখন আঞ্জাত কি পাচলি লাগিব। কেনেকৈ কোনটো কিনিলে ৰাহি হ'ব।" সঁচাসঁচিকৈযে সেইবোৰ কথা লাহে লাহে শিকি গলোঁ। শিকি পেলালোঁ ঘাই কথাষাৰ— মনে মনে কবি হৈ উঠাৰ স্বপ্ন এটা পুহিবলৈ আৰম্ভ কৰিছোঁ যদিও, মাথোন ফুল আৰু নিয়ৰ খাই ভৱিষ্যতে জীযাই থাকিব নোৱাৰিম। এইগৰাকী বৰবৰুৱা ছাৰেই মোক খেলা-ধূলাৰ জগতখনৰ লগতো চিনাকি কৰি দিলে। কিবা নহয় কিবা এটা খেল

খেলিবই লাগিব। অৱশেষত, মই হোষ্টেলৰ চৌহদতে নিতৌ চলা ভলীবল খেলাত যোগ দিবলৈ ল'লো। মোক তেখেতে কৈছিল, "নহ'লে ছোৱালীৰ লেখীয়া হৈ পৰিবা।"

দ্বিতীয়জন আছিল আমাৰ ইংৰাজীৰ শিক্ষক ফুকন আলি। তেখেতৰ পৰা পোৱা জীৱনলৈ ঋণী হৈ থকাৰ কথাখিনি সোঁৱৰাৰ আগতে অন্য এজনৰ অকণমান অপ্ৰশংসা কৰি লওঁ। জানো, গুৰুনিন্দা মহাপাপ। মোৰ উদ্দেশ্য গুৰুনিন্দা নহয়, বৰং অসতৰ্ক পাপৰহে চৰ্চা কৰা। শুনাত প্ৰচ্ছন্ন নিন্দাৰ দৰে লাগিলেও, দৰাচলতে মই মোৰ সতীৰ্থ শিক্ষকসকলকহে সতৰ্ক কৰি থ'ব খুজিছোঁ— শিক্ষক হৈ এই কামটো কৰিলে যে ক'ব নোৱৰাকৈয়ে কাৰোবাৰ ভৱিষ্যত সম্ভাৱনাটোকেই খুন কৰাৰ পাপে স্পৰ্শ কৰে। সেই শিক্ষকজন আছিল আমাৰ গণিতৰ শ্ৰেণীৰ শিক্ষক। কোনোকালেই তেখেতক মই বহি থকা চকীখনৰ পৰা উঠি ব্লেকবোৰ্ডলৈ যোৱা নেদেখিলোঁ। বিৰাট একোটা অংক মুখেৰে কৈয়েই বুজাই যায়। জ্যামিতিৰ উপপাদ্যবোৰ বুজাবলৈ গৈ ত্ৰিভুজ-চতুৰ্ভুজবোৰ হাতৰ ভংগীৰেই দেখুৱাই যায়; থুঁতৰিটো হাতৰ কোনোবা এটা ভাঁজত লগাই মুখেৰে উচ্চাৰণ কৰে, এইটো কোণ সেইটো কোণৰ সমান অথবা অসমান। অথি জঘন্য আছিল সেই জ্যামিতি বুজোৱাৰ ধৰণটো। সুধিবলৈয়ো সুবিধা নাছিল; কাৰণ মানুহজন আছিল একেবাৰে কোদোৰ বাঁহ। জৰ্জ স্কুলৰ পৰা আহাঁতে অংকৰ জ্ঞানটো মোৰ ভালেই আছিল— কেতিয়াবা পৰীক্ষাৰ বহীত ৯০ৰ ডেওনা চেৰাই গৈছিল। কিন্তু এইজন মানুহে মোৰ জীৱনলৈ অংকৰ শ্ৰেণীটোৰ প্ৰতি এটা বিৰাগ আৰু অভক্তি আনি দিছিল। অকল মোৰেই নহয়, আমাৰ গোটেইটো শাখাৰে প্ৰত্যেকজনৰে। অথচ মই মনে-প্ৰাণে অনুভৱ কৰিছিলোঁ, বীজগণিত আৰু জ্যামিতি অংকশাস্ত্ৰৰ দুখন ধুনীয়া দুৱাৰ। সেই দুৱাৰ দুখনেদি ওলোৱা-সোমোৱা কৰিব জানিছিল, একেটা শ্ৰেণীৰ আনটো শাখাৰ লগৰীয়া ছাত্ৰ প্ৰায় প্ৰত্যেকেই। কাৰণ, সেইটো শাখাত অংকৰ শিক্ষক আছিল, আগতে কৈ অহা ডা-মাষ্টৰজন। পাচৰ বছৰ তেখেত আমাৰ শাখাত পৰিছিলহি। কিন্তু ইতিমধ্যে আমি—অন্ততঃ মই— সৰ্বনাশৰ গেলিলিত ক্ৰুচবিদ্ধ গৈ গলোঁ। কেৱল যীচুখ্ৰীষ্টৰ পক্ষেই সম্ভৱ আছিল, তাৰ পাচতো পুনৰ্জাগৰণৰ ঘটনা।

মোৰ বেলা অংকৰ মাপকাঠিত পাৰাস্তম্ভ নামি নামি আহি ৯ম শ্ৰেণীৰ বছৰেকীয়া পৰীক্ষাত নিম্নতম প্ৰয়োজনীয় নম্বৰৰ দুৱাৰদলিত থমকি ৰ'লহি। মোৰ ৰেকৰ্ড-বহীটোত চহী দিবৰ সময়ত দেউতাই কৈছিল, "মই আগেয়েই কৈছিলোঁ নহয়, মিছামিছিকৈয়ে তই স্কুলৰ ইউনিয়ন ছেক্ৰেটাৰী হ'ব নালাগে।" আচলতে, সেই দোষটো সেই বাব লোৱাৰ গা'ত মুঠেই নাছিল। বৰং তাৰ পৰা মোৰ লাভ এটাহে হৈছিল। সেইকালৰ নিয়মেৰে সভাৰ কামবোৰ ইংৰাজী মাধ্যমেৰে চলাবলৈ শিকিছিলোঁ। যি কি নহওক, বাচনি পৰীক্ষাত মোৰ অৱনতিটো ফট্‌ফটীয়া হৈ উঠিল। অংকত নম্বৰ পালোঁ মাথোন ১৮, যদিও বাকীবোৰ বিষয়ত ৮০।৯০ পৰ্যন্ত চুইছিলগৈ। ফুকন আলি ছাৰে মোক শিক্ষকৰ জিৰণি-কোঠালৈ

মানি নিলে। তাৰ পাচত, তেখেতৰ স্বাভাৱিক মৰম মিহলি মাতেৰে ক'বলৈ লাগিল, "তইতো সমস্যাত পেলালি। কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ে জানো এইবাৰ কথা বিবেচনা কৰিব— তই যে অমুক-তমুক বিষয়ত ইমান-সিমান দেখাৰ মাৰ্ক পাইছ। এটাত যেতিয়া নম্বৰটো ৰঙা চিয়াঁহীৰে ঘেৰি পেলাব, তেতিয়া সেই ঘেৰটো মুঠ নম্বৰৰ ঘৰটোলৈকে জঁপিয়াই যাব। বুজিছ নহয় ?" মোৰ চকুহাল চলচলীয়া হৈ উঠিল। তেখেতে আকৌ আৰম্ভ কৰিলে, "মই যদিও ক'ব নেপায়, তথাপি কৈছোঁ। তই এটা কাম কৰ। দুখন Sure Success in Mathematics কিনি আন। এখন প্ৰসাদ লাইব্ৰেৰীৰ, আনখন নিউ বুক চিণ্ডিকেটৰ। দুয়োখনতে কৰি থোৱা অংকবোৰ এফালৰ পৰা মুখস্থ কৰি যা। প্ৰথমে যিবোৰ দেখিবি কেইবাটাও চনৰ পৰীক্ষাত আহিছে, কিন্তু যোৱা বছৰৰ পৰীক্ষাত অহা নাই, সেইবোৰ উধাই-মুধাই মুখস্থ কৰি পেলা। তাৰ পাচত, দুই-তিনবাৰ অহা অংকবোৰ ধৰিবি। অংক মানে বীজগণিত, পাটীগণিত জ্যামিতি— আটাইবোৰ। বুজিছ নহয় ? তেতিয়াহ'লে, প্ৰত্যেকটোৰে পৰা ১০কৈ আহিলেও ৩০ হৈ যাব। জ্যামিতিত বেচি জোৰ নিদি বাকী দুটাত বেচি জোৰ দিবি। আৰু এটা কথা শুন। বাকী বিষয়কেইটাৰ কিতাপবোৰ বান্ধি-কুন্ধি থৈ দে। পৰীক্ষাৰ আগৰাতি মেলি মেলি এবাৰ চাই ল'বি। এই কেইমাহ নপঢ়িলেও ৪০।৫০ মানকৈ পাই যাবি। ভাবিছিলোঁ, 'ফ্লৈশু' কৰিব নোৱাৰিলেও 'ষ্টাৰ' এটা জৰুল পাবি। পিচে অংকত তই যি বিহু দেখুৱাইছ— কোনোমতে তাত ৩০ পালেই ৰক্ষা। যাগৈ যা ভয় নকৰিবি।"

তেখেতৰ সেই দীঘলীয়া উপদেশ আখৰে আখৰে পালন কৰিলোঁ। ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ কাৰণে সেইবেলি আমাৰ প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাৰ তাৰিখ তিনিবাৰ হুঁহকিল। গতিকে, মোৰ অংক মুখস্থ কৰাৰ সুবিধা হ'ল। অনুশীলনৰ অংকবোৰো শুদ্ধকৈ কৰিব পৰা হ'লোঁ। এটা অংক পাই বিচুৰ্তি মানিছিলোঁ। তাত বোলে বীজগণিত,পাটীগণিত, জ্যামিতি— তিনিওটা লাগে। অংকটো আছিল— 'এপাহ পদুম ফুল পানীৰ ওপৰত ২ফুট ওলাই আছে। বতাহ লাগিলে ফুলপাহ হালি তাৰ আগটোৱে ৩ ফুট আঁতৰত পানীৰ ওপৰ চোৱেগৈ। এতিয়া তুমি উলিয়াই দিয়া, পদুম ফুলজোপাৰ ঠাৰিডাল পানীৰ তলত কেইফুট বুৰ গৈ আছে।" মই লক্ষ্মী দত্ত ছাৰক সুধিলোঁগৈ। তেতিয়া তেখেতে ছাত্ৰাবাসৰ ওচৰৰ ঘৰ এটা ভাৰা লৈছিলহি। তেখেতে হাঁহি হাঁহি ক'লে, "পোনতে পানীৰ তলত X ফুট আছিল বুলি ধৰি লোঁৱা। তেতিয়া খুব সহজতে এটা সমকোণী ত্ৰিভুজ পাই যাবা। সেইটোৱেই তোমাৰ পিথাগোৰাচৰ উপপাদ্যটো।" মই ইতিমধ্যে সেই উপপাদ্যটোৰ লগত চিনাকি হৈ উঠিছিলোঁ। মোৰ মনত পৰি গ'ল সেই উপপাদ্যটো, য'ত প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাব লাগে এটা ত্ৰিভুজৰ এঢলীয়া ৰেখাডালত থৈ দিয়া ডাঙৰ বাকচটো বাকী দুডাল ৰেখাৰ গা'ত ওলমি থকা সৰু বাকচ দুটাৰ সমান বুলি। আৰু জানিছিলোঁ, তাৰ হাঁহি উঠা নাম এটা আছে— গাধাৰ দলং। সেই দলংখন বোলে

গাধায়ো অনায়াসে পাৰ হ'ব পাৰে, ইমানেই সহজ। যি কি নহওক, সেই অপুদঘতীয়া অংকটো কৰিব পৰাৰ পাচত মনলৈ অসীম সাহস আহিছিল।

অৱশেষত, আমি অনেকুৱা এটা পৰিস্থিতিৰ মুখামুখি হৈছিলোঁ যে আমাৰ পৰীক্ষা কেতিয়া হ'ব— কোনেও ক'ব নোৱৰাত পৰিলগৈ। দুবাৰ তাৰিখ হুঁহকিল। কাৰণ, খাচ কলিকতা তেতিয়া তেজৰ নদীত গা ধুই আছিল। শেষৰ বাৰ তাৰিখ ঘোষণা কৰা হৈছিল, ৩জুন। কেইদিনমানৰ পাচতে গম পালোঁ, বোলে সেই দিনাখনেই ভাৰতৰ ভাগ্য নিৰ্ণয় কৰা হ'ব, লৰ্ড মাউণ্টবেটেনে শেষ কথাষাৰ ক'ব। নিৰ্দিষ্ট দিনত আমাৰ পৰীক্ষা আৰম্ভ হ'ল। সেই নিশাই যোৰহাটত মই যিজন মামাৰ ঘৰত উঠিছিলোঁগৈ, সেই নকুল মামাৰ মুখে গম পালোঁ 'মাউণ্টবেটেনৰ প্ৰস্তাৱ'ৰ কথা। ভাৰত হেনো দুটুকুৰা হ'ল— ভাৰত আৰু পাকিস্তান। ক'লোঁ নে নক'লোঁ জানো, আমাৰ পৰীক্ষা সেইবেলি যোৰহাট কেন্দ্ৰত হৈছিল। কাৰণ, তাৰ আগৰ বছৰ শিৱসাগৰ পৰীক্ষা-কেন্দ্ৰৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত বিষয়া ইন্দীবৰ গগৈক পৰীক্ষাৰ্থীবোৰে মাৰধৰ কৰাৰ বাবে বিশ্ববিদ্যালয়ে পৰীক্ষা-কেন্দ্ৰটো বাতিল কৰি দিছিল।

যিদিনা আমাৰ অংক পৰীক্ষা, সেইদিনা প্ৰশ্নকাকতখন লৈ দেখিলোঁ, দুটা-মানৰ বাহিৰে বাকী সকলোবোৰ দেখোন মোৰ চিনাকি। সিবিলাকৰ প্ৰতিটো শাৰী মোৰ মুখস্থ। অংকবোৰ এফালৰ পৰা লিখি নিলোঁ— ক'তো এটা সংখ্যাও কটাকুটা কৰিবলগীয়া নহ'ল। এজন নিৰীক্ষক কৌতূহ'লবশতঃ মোৰ আগত থিয় দিলেহি। মোৰ উত্তৰ লিখাৰ খৰ গতিটো চাই সিজনে নিশ্চয় ভাবি লৈছিল, এই ল'ৰাটো দেখোন অংকৰ একুৰা জুই। অলপ অবাক লাগিয়েই চাই আছিল ঃ ল'ৰাটোৱে অংক কৰিছে ইমান অনায়াস ধৰণেৰে, যেনিবা সি অংক কৰা নাই— বীণৰ তাঁৰতহে আঙুলি বুলাইছে। এবাৰ অস্ফুট কণ্ঠেৰে কৈ উঠিছিল, 'বাঃ'। সেই শব্দটোৱে মোক অনুপ্ৰাণিত-আশ্বস্ত কৰি তুলিছিল— তেনেহ'লে মই এই যাত্ৰালৈ ৰক্ষা পৰিলোঁ।

সময়ত যেতিয়া 'মাৰ্ক ছিট্'খন পাইছিলোঁ, তেতিয়া চকু ফুৰায়েই দেখিছিলোঁ অংকৰ ঘৰত ৭৮— "লেটাৰ মাৰ্ক'তকৈ মাথোন ২ নম্বৰহে কম। বাকীবোৰ বিষয়ত নপঢ়ি-নুশুনি-কেইবামাহো সিবিলাকৰ লগত সম্পৰ্ক নৰখা সত্বেও— আশা কৰাতকৈ অলপ-অচৰপ বেচিয়েই পাইছিলোঁ। সাতে-পাঁচে সকলোবোৰ মিলি ১ম বিভাগতে উত্তীৰ্ণ হৈছিলোঁ। লগতে ১ম খলপাৰ জলপানি এটাও পাইছিলোঁ। তেতিয়া তাৰ মূল্য মাথোন ২৫টকা। মই সেইবোৰ খবৰ পাবলৈ বাট চোৱা নাছিলোঁ— তাৰ আগতেই কটন কলেজত পঢ়িমগৈ বুলি ৰাওনা দিছিলোঁ।

এদিন গুৱাহাটীৰ পৰা শিমলুগুৰি হৈ শিৱসাগৰলৈ আহিছোঁ। ট্ৰেইনতে মোৰ পুৰণি স্কুলৰ নতুনকৈ মকৰল হোৱা প্ৰধান শিক্ষক জোনেশ্বৰ গগৈ ছাৰক লগ পালো। মই তেখেতৰ ওচৰচাপি মাত এষাৰ দিলোঁ। সাধাৰণতে বেচি কথা নোকোৱা মানুহ তেখেতে

মোক ক'লে, "এদিন স্কুললৈ পাক এটা মাৰি যাবাচোন।" মই বৰ শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰে চোৱা অথচ সমীহ কৰি চলা সেই মানুহজনৰ মুখত অভ্যস্ত 'তই'টোৰ পৰা 'তুমি'ৰ মূৰ্তি লভি হাততে সৰগ ঢুকি পালোঁ। চিন্তা কৰিলোঁ, কিয় মাতিলে বাৰু। দুদিনমানৰ পাচতে তেখেতক লগ ধৰিলোঁগৈ। তেখেতে মোক কাগজ এখন পঢ়িবলৈ দি ক'লে, "তুমি আউনিআটী সত্ৰাধিকাৰৰ সোণৰ পদকটো পাইছা— অসমীয়াত বিশেষ নৈপুণ্য দেখুওৱাৰ কাৰণে। তাতে চহী এটা কৰাঁ আৰু এইটো ধৰা।" এইবুলি কৈ উঠিয়েই মোৰ হাতত এটা সৰু বাকচ দিলে। ১৯৭৩ চনত সেই বাকচটো প্ৰায় হেৰুৱাইছিলোঁৱেই। ডিব্ৰুগড়লৈ আহোঁতে মোৰ মাকণ মাহীদেউৰ ঘৰত উঠিছিলোঁহি। তাতে মাহীদেউৰ সৰুমাজু ছোৱালী জ্যোতি ভূএগ্ৰ (এতিয়া ডাক্তৰ)ৰ কোঠাতে কেনেবাকৈ থাকি গৈছিল। তেওঁ পাই ধুনীয়াকৈ থৈ দিছিল। আন কোনোবা ছোৱালীয়ে পোৱা হ'লে, সেই ভৰি সোণ গলাই কাণৰ কিবা এপাট গঢ়াই ল'লেহেঁতেন। পাচৰ বাৰ ডিব্ৰুগড়লৈ আহোঁতে, জ্যোতিয়ে হাঁহি হাঁহি মোক সেই বাকচ আৰু সোণৰ পদকটো আনি দিলেহি। মই ভাবি থৈছিলোঁ, সেই নিৰ্মালিধাৰ অন্য ক'ৰবাতহে হেৰুৱালোঁ বুলি।

হেৰোৱাৰ কাহিনীটো কৈ থাকোঁতেই অন্য এজনে অন্য ধৰণেৰে অন্য কিবা এটা হেৰুওৱাৰ কাহিনী এটা মনত পৰি গ'ল। যদিও মই তাৰ লগত অসংশ্লিষ্ট, কাহিনীটো যিহেতু সময়ৰ ফালৰপৰা মোৰ হাইস্কুলীয়া জীৱনৰ অন্তিম কালছোৱাৰ অন্তৰ্ভুক্ত, গতিকে মনলৈ অহা সেই কাহিনীটো এইটো অধ্যায়তে খাঁজি থওঁ। সেই করুণ অথচ হাঁহি উঠা কাহিনীটোৰ নায়ক আছিল মোৰ এজন শিক্ষক মণিৰুল হক। আমাৰ গা'তে গা লাগি থকা মুছলিম ছাত্ৰাবাসৰ অধীক্ষক। যদিও তেখেতে পঢ়াইছিল খুবেই ভাল, তথাপি মাজে মাজে দুটা-এটা অপ্ৰাসংগিক আৰু ৰাজনীতিৰ গোন্ধ থকা কথা ক'বলৈ নেপাহৰিছিল। আমি তেতিয়া ১০ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ। সেই সময়তে চৰকাৰী চাকৰিয়ালবোৰলৈ এখন প্ৰশ্ন-পত্ৰ আহিছিল, বৃটিছে ভাৰত এৰি যোৱাৰ পাচত সিজনৰ ক'ত থাকিবৰ মন— ভাৰতত নে পাকিস্তানত? আমাৰ দেউতাহঁতলৈয়ো আহিছিল সেই প্ৰশ্ন-পত্ৰখন। সকলোৱে মুখে মুখে কথাষাৰ বাগৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে বোলে মণিৰুল হক ছাৰে পাকিস্তানতহে থাকিব বুলি লিখি দিছে। এদিন তেখেতে নিজেই ক'লে কথাষাৰ— আমাৰ শ্ৰেণীত। আমি সুধিলোঁ, "তেনেহ'লে ছাৰ। আপুনি যাবগৈ?" তেখেতে ওভোতাই ক'লে, "বুজা নাই কথাষাৰ?" অকল ময়েই থাকিম ইয়াত। বাকীবোৰহে যাব লাগিব— বিহাৰলৈ, মধ্যপ্ৰদেশলৈ। তহঁতে হবলা ভাবিছ, অসমখন জৱাহৰলালক দি থৈ যাব?" কিন্তু, সময়ৰ মূৰকত— আমি পৰীক্ষা দি উঠাৰ পাচতে গম পালোঁ, বোলে শিৱসাগৰতো পাকিস্তানৰ পতাকা উৰুৱাব খোজা সেই মানুহজন পূৰ্ববংগৰ কোনোবা এখন স্কুললৈ বদলি হ'ল। সকলোৰে ভাগ্য ভাল, হক ছাৰৰ দূৰদৰ্শিতা সত্বেও অসম পাকিস্তানলৈ নগ'ল— অসমীয়া এজনহে তালৈ যাবলগীয়া হ'ল। ❍

।। লেখক হোৱাৰ সপোন বুটলি ।।

" First we look at the hills in the painting,
Then we look at the painting in the hills."

– Li Liwens.

ক'ব নোৱাৰোঁ, কোনে কাৰ মূৰটো চোবাই শেষ কৰিছিল— অংকই মোৰ মূৰটো, নে মযেই অংকৰ মূৰটো। কিন্তু এটা কথা ক'ব পাৰোঁ, সেই একেছোৱা সময়তে মোৰ বুকুখন নহ'লেও মগজটো নিগনিয়ে কুটাৰ নিচিনাকৈ কুটি কুটি খাবলৈ অন্য কিবা এটা মোৰ ওচৰ চাপিছিল— যিটোৰ ৰজনজনা নামটো হ'ল কবিতা। ছাত্ৰাবাসত থাকোঁতেই সিবোৰ লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিছিলোঁ, যিবোৰ কবিতা যে নহয়েই, আনকি পদ্য আখ্যা পোৱাৰো অযোগ্য। তেতিয়ালৈকে গমেই পোৱা নাছিলোঁ, কোনটো বস্তু কিহে কেনেকৈ চুলে সি কবিতা হৈ উঠেগৈ। আখৰ গণি গণিয়েই লিখিছিলোঁ, শেষৰ শব্দটো আগৰ শাৰীৰ শেষ শব্দটোৰ শেষ আখৰটোৰে যেনে তেনে মিলি যোৱাকৈ। চকুৰে দেখা আখৰকেইটা অবিকল একে হ'লেও কেতিয়াবা উমান পাইছিলোঁ, পঢ়ি যাওঁতে দেখোন দুয়োটাকে অমিল যেন লাগে। তদুপৰি, যিবোৰত অনুভূতি-কল্পনাৰ চাঁট্‌টোও নাছিল। তথাপি, সেইবোৰকে আমাৰ শ্ৰেণীৰ হাতে লিখা আলোচনীলৈ যোগান ধৰিছিলোঁ। সম্পাদক আছিল ৰামপ্ৰসাদ বৰঠাকুৰ। আমাৰ একেটা শ্ৰেণীৰ সিটো শাখাৰ হাতেলিখা আলোচনীখনৰ সম্পাদক আছিল। হৰেন ফুকন। মই মন কৰিছিলোঁ,তেওঁলোকৰ আলোচনীখন আমাৰ খনতকৈ বেচি পাগত উঠা আছিল। আমাৰ খনৰ লেখক আছিল— তিলক ভাগৱতী, আনোৱাৰ বৰা, ফণীধৰ গগৈ আৰু কেইজনমান। এদিন ফণীধৰ গগৈৰ কবিতা এটা পঢ়ি বৰ মিঠা জুতি এটা পালোঁ। আজিও তাৰ কেইটামান চৰণৰ সুৰটো মোৰ কাণত বাজি আছে ঃ

"দিনতে নোলায় ৰূপহী জোনাই
তৰায়ো নেপাতে ধুনীয়া থুল;
অসময়তেই পূজা দিব আহি
কোনেও নকৰে ইমান ভুল।"

মই নিজকে নিজেই সুধিলোঁ, এইটো বাৰু কি— দুলড়ীও নহয়, ছবিও নহয় ? আৰু এটা কথা, তেওঁৰ কবিতাবোৰত এনে এটা বস্তু আছে, যিটো বস্তু মই লেখা কবিতাবোৰত নাই। সিটো শাখাৰ আলোচনীখনৰ কবি হৰেন ফুকনৰ কবিতাবোৰতো মই যেন সেই একেটা বস্তু বিচাৰি পাওঁ। কিন্তু দুয়োজনৰ কাকোৱেই তো ক'তো কাৰো প্ৰেমত পৰাৰ কথা শুনা নাই। আৰু দুয়োজনৰ প্ৰকৃতি দুটাও আছিল বেলেগ।

ফণীধৰ গগৈ আছিল গহীন গম্ভীৰ, মোৰ লগত সম্বন্ধটো আছিল আপুনি—আপোনাৰ। হৰেন ফুকন আছিল ভংভঙীয়া, মোৰ লগত, তাৰ একেদিনাই 'তই-তোৰ সম্বন্ধ'টো গঢ়ি উঠিছিল। তাৰ কথা জানিছিলোঁ, 'পাপৰি', 'স্বপ্নভংগ' দুয়োখন তাৰ মুখস্থ। এদিন গগৈক সুধিলোঁ, তেখেতে কাৰ কবিতা পঢ়ি ভাল পায় আৰু কাৰ নিচিনাকৈ লেখিব খোজে। উত্তৰটো সুন্দৰকৈ দিছিল, "মই বহুতৰে কবিতা পঢ়ি ভাল পাওঁ আৰু মোৰ নিজৰ নিচিনাকৈ লেখোঁ। ভাব নাহিলে নেলেখোঁ।" মোৰ খুব ভাল লাগিছিল, সেই উত্তৰটো শুনি। জীৱিকাৰ আন্ধাৰ বাটত এই কবিজন আজি হেৰাই গ'ল। তেওঁ লেখা একাঁজলি কবিতা যদি ছপাৰ আখৰত পোহৰলৈ ওলালহেঁতেন— সেই তাহানিখনেই, যেতিয়া শিৱসাগৰ বেজবৰুৱা স্কুলৰ দুজন ছাত্ৰ-কবিয়ে দুখন কবিতাৰ পুথি ছপাই উলিয়াইছিল। দুয়োজন কবি তেতিয়া মোৰ দৰে ৭ম শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ আছিল। এজন টৌকেন্দ্ৰনাথ চেতিয়া পাটৰ; আনজন হৰেন কোঁৱৰ।

ফণীধৰ গগৈয়ে কথা-প্ৰসঙ্গত মোক কৈছিল, দুজন কবিৰ কবিতাবোৰ পঢ়ি ভাল লাগে— নলিনীবালা দেৱীৰ আৰু যতীন্দ্ৰনাথ দুৱৰাৰ। মোৰো এই দুজন কবিৰ কবিতা ভাল লাগিছিল। জৰ্জ হাইস্কুলত পঢ়া দিনৰে পৰা ভাল লাগিছিল। মোৰ তেতিয়াৰ সহপাঠী-বন্ধু ভৱানীভূতি ভট্টাচাৰ্যই এবাৰ মোক 'ওমৰ তীৰ্থ'খন পঢ়িবলৈ দিছিল। মই সেই কোন-কাহানিবাই সেইখন নিজৰ হাতেৰে নকল কৰি থৈছিলোঁ। ওস্তাদী কৰি নিজৰ হাতেৰে পকাবন্ধাও কৰি থৈ দিছিলোঁ। এতিয়া— মানে সেই ৭ম শ্ৰেণীত পঢ়ি থাকোঁতে— সেইখন উলিয়াই আকৌ পঢ়িলোঁ। কিছুমান চৰণ নজহা নপমাকৈ মনতৰৈ গ'ল। কিন্তু, তাৰ ছবিৰ এছোৱা আৰু একাৱলীৰ এছোৱা মিহলাই গঢ়ি তোলা ছন্দৰ সাঁচটো মোৰ মগজুৰে ঢুকি নেপালোঁ। আৰু ভাব বোলা বস্তুটো দেখোন মোৰ কল্পনাৰ আঙুলিৰ ফাকে ফাকে সৰকি মাজবাটতেই হেৰাই যায়।

এইখিনি সময়তে মোৰ হৰেন ফুকন আৰু ভায়েক ভবেন ফুকনৰ ঘৰুৱা মেচটোলৈ প্ৰায় নিতৌ অহা-যোৱা চলিবলৈ ধৰিছিল। তাৰ কাৰণটো আছিল, আমি আটাইকেইয়োজনেই গনেশ গগৈৰ ভক্ত হৈ পৰিছিলোঁ। লগতে মাধৱ বেজবৰুৱাৰ সম্পাদনাত পুনৰ নিয়মীয়াকৈ প্ৰকাশ হ'বলৈ ধৰা 'বাঁহী'ৰ প্ৰতি আমাৰ উমৈহতীয়া আকৰ্ষণ। সেইখনৰ ঘাই আকৰ্ষণ আছিল ছৈয়দ আব্দুল মালিকৰ চুটি-গল্পবোৰ। পোনতে মইএখন উপন্যাস লিখি উলিয়াইছিলোঁ, সেই গল্পবোৰৰ ভাষাৰ আঁত ধৰি। নামটো থৈছিলোঁ, 'নুবুজে যেতিয়া' নে তেনে ধৰণৰ কিবা এটা। প্ৰায় আঢ়ৈ শ পৃষ্ঠাৰ উপন্যাস আছিল সেইখন। তাৰ মাজতে বিশিষ্ট কথা-সাহিত্যিক শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ দাসৰ লগত অলপ ঘনিষ্ঠভাৱেই চিনাকি হ'লোঁ। তেখেতে কেনেকৈ গম পালে, সেই উপন্যাসখনৰ কথা। তেখেতে পঢ়ি চাব খুজিলে। দুই-এঠাইত ব্যাকৰণত ভুল শুধৰায়ো

দিলে। মোক উৎসাহ দি ক'লে, ছপাই উলিয়াব পাৰিলে ভাল হয়। ক'ব নোৱাৰোঁ, কিয় মোৰ ধাৰণা উপজিল— সেইখন নছপোৱাই ভাল হ'ব। গতিকে, দুঃসাহসৰ বাট নধৰিলোঁ। ভালেই কৰিলোঁ, লাজৰ সীমা নেথাকিলহেঁতেন আজি। ভাষাৰ ফুলজাৰী আৰু লেহুকা গল্প এটাৰ বাহিৰে তাত একোৱেই নাছিল। তাত আছিল মাথোন কিতাপ পঢ়ি ঢুকি পোৱা প্ৰেমৰ এক অগভীৰ চিত্ৰণ। আৰু সেয়া ভাল গদ্য মুঠেই নাছিল।

ইয়াৰ ভিতৰতে মই এখন কবিতাৰ কিতাপ লিখিবলৈ ল'লোঁ। তেতিয়া মোক গণেশ গগৈৰ 'ৰূপজ্যোতি'খনৰ নিচাই পাইছিল। সেইখন যে জীৱনৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিহে লেখা— সেই আচল কথাষাৰেই পাহৰি পেলাইছিলোঁ। চানেকি-পুথি চাই লিখাৰ দৰে তাত লিখিছিলোঁ, এনেকুৱাবোৰ এতিয়া ভাবিলে নিজেই লাজ পোৱা কথাবোৰঃ

চাহাৰাৰ মৰুভূমি দেখা নাই কেতিযাও
সপোন-সচিতে ক'তো দেখা নাই তুমি।
শুকান বালিৰে ঢকা মোৰ ই অন্তৰখিনি
কলিজাৰ ফাকে ফাকে চাই যাবা জুমি।

আৰু এটা বেলেগ তৰংগৰ অংগ কৰি অন্য এটা স্তৱক, ঠিক এইদৰে ঃ

হিয়াৰ কস্তুৰী মোৰ হিয়াতে মলঙি যাব
যদিওবা তুমি তাৰ নেপাবা সন্ধান ঃ
চিতা-জুই শেষ হ'ব থাকিব এমুঠি ছাই
সুখ-দুখ হাঁহি-অশ্ৰু দুয়োটা সমান।

সেয়া যে কি আনন্দ, কথাবোৰ আপোনা-আপুনি মিলি গৈছিল। ক'বকে পৰা নাছিলোঁ, সেয়া যে গনেশ গগৈৰ লগত দেৱকান্ত বৰুৱাৰ-'ৰূপজ্যোতি'ৰ লগত 'সাগৰ দেখিছা'ৰ হে মিল। দেৱকান্ত বৰুৱাৰ 'সাগৰ দেখিছা'খন তাৰ কিছুদিনৰ আগতহে ওলাইছিল। তদুপৰি, 'সৰস্বতী ষ্টোৰ্চ নামৰ দোকানখনৰ পৰা তাৰ আগে আগে ৰঘুনাথ চৌধাৰীৰ 'কেতেকী'খন কিনি আনিছিলোঁ। সেইখন পুথিৰ একেটা কবিতাৰে পাঁচটা তৰংগত ভাগ হৈ থকা কথাষাৰে মোক এটা বেলেগ কথাৰ উমান দিছিল।ময়ো লিখিব খুজিছিলোঁ; পঁচিশটা তৰংগত ভাগ কৰি প্ৰেম বোলা বস্তুটোৰ পঁচিশটা বিভিন্ন মেজাজৰ আচলতে একোটি ৰূপৰ কথা। মই মনে মনে ধাৰণা কৰিছিলোঁ, অৱশেষত মই লেখা-লেখা খেলাৰ ঘেৰটো নেওচি লেখাৰ জগতৰ বাহিৰ-চোতালখন গছকিলোঁহি। কিন্তু, সেয়া যে ডাঙৰ ভুল, জানিবলৈ বেচি দিন নেলাগিল।

দেউতাক ক'লোঁ, মই এখন কিতাপ লিখি উলিয়াইছোঁ— ছপাব খুজিছোঁ। দেউতাই

পঢ়ি চাব খুজিলে। লাজ-মান কাতি কৰি দেউতাৰ হাতত কিতাপখন দিলোঁ। এটা সাহস আছিল, মাকুমত থাকোঁতে জীৱেশ্বৰ দুৱৰা নামৰ ৭মশ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ-কবি এজনে এখন কবিতাৰ কিতাপ ছপাই উলিয়াওঁতে দেউতাই তেওঁক প্ৰশংসা কৰিছিল— বিশেষকৈ যেতিয়া 'আৱাহন'ৰ কোনোবা এটা সংখ্যাত সেই কিতাপখনৰ বিষয়ে সৰু এটা সমালোচনা প্ৰকাশিত হৈছিল। দেউতা নিজে লেখকো নাছিল, সমালোচকো নাছিল— কিন্তু কোনোবাই কিবা এটা সাহিত্য বুলি অসমীয়াত লিখি উলিয়ালে বৰ সন্তুষ্ট আছিল। নিলিখিবলগীয়া কথা লিখি, ল'ৰা যে অধঃপাতে যাবলৈ ওলাইছিল, দেউতাই সেই নলটোৰ পিনে চকুৱেই দিয়া নাছিল। দেউতাই মোক আশ্বাস দিলে, ছপাই উলিয়াবলৈ চাৰি-পাঁচ শ যিখিনি পৰে, সেইখিনি দিব। তদুপৰি, মোৰ তাহানিতে পোৱা তিনিটকীয়া বৃত্তিৰ টকাকেইটা ডাকঘৰত সুদে-মূলে জমা হৈ আছিল। সেইখিনিৰ লগতে হেনো মই দিবলগীয়া হোৱা মাহিলি মাচুলৰ টকাকেইটাও দেউতাই নিয়মীয়াকৈ থৈ গৈছিল। গতিকে ছ'পাখানাৰ খৰটো ওলাব।

কিতাপখন শিৱসাগৰৰ 'ৰংপুৰ প্ৰেছ'ত ছপাবলৈ দি আহিলোঁ। প্ৰেছৰ গৰাকীয়ে মোক মাজে মাজে আৰ্হি-কাকত চাই দি যাবলৈ ক'লে। আৰ্হি-কাকত শব্দটো মই প্ৰথম শুনিলোঁ। বস্তুটোৰ সম্বন্ধে ধাৰণা এটা লৈ উভতিলোঁ। এসপ্তাহমানৰ পাচত গলোঁ। মানুহজনে মোৰ মুখলৈ ৰহস্যময় হাঁহি এটা মাৰি চালে। তাৰ পাচত ছেগ চাই মোক সুধিলে, "ভাইটি, তুমি যে প্ৰেমত পৰিছা, কথাটো কি? বৰ সোনকালে প্ৰেমত পৰি গ'লা।" তেতিয়ালৈকে মই ভাবিয়েই চোৱা নাছিলোঁ, প্ৰেমত নপৰাকৈ যে প্ৰেমৰ কবিতা লিখিব নোৱাৰি। সিজনে আৰ্হি-কাকত আনিবলৈ ভিতৰ-কোঠাটোত সোমাল কি নোসোমাল, মই পলালোঁ। তাৰ পাচৰ পৰা আৰু মই সেই ছপাখানা থকা বাটটোক এৰিলোঁ। কিতাপখনৰ নামটো কি থৈছিলোঁ জানো।

কবিতা লিখাৰ কাৰবাৰটো কিছুদিনলৈ চাঙত তুলি থ'লো। তাৰ সলনি কালিপ্ৰসাদ স্মৃতি ভৱনত প্ৰতি দেওবাৰে বহা 'জ্ঞানোদ্দীপিকা সভা'ৰ বৈঠকবোৰলৈ নিয়মীয়াকৈ যাবলৈ ধৰিলোঁ। তাত প্ৰায়েই কিবাকিবি এটা পঢ়ি শুনাব লাগিছিল— সাধাৰণছে কোনোবা এটা বিষয়-সম্পৰ্কীয় এখন ৰচনা। কেতিয়াবা আকৌ তৰ্ক-সভাত ভাগ ল'বলগীয়া হৈছিল; নহ'লেবা কাৰোবাৰ এটা কবিতাৰ আবৃত্তি কৰি শুনাওতে সীমাবদ্ধ অংশগ্ৰহণ। মোৰ মনত পৰে, এইখন সভাৰ তিনিজন সম্পাদকৰ কথা। পোনতে তাৰিণীচৰণ শৰ্মা; তাৰ পাচৰ বছৰ জিতেন দুৱৰা; শেষৰ বছৰ প্ৰফুল্ল বেজবৰুৱা। সভাৰ বাৰ্ষিক অধিবেশনবোৰ যথেষ্ট উলহমালহকৈ পতা হৈছিল। এবাৰ মুখ্য অতিথি আছিল কবি যতীন দুৱৰা; এবাৰ কবি শৈলধৰ ৰাজখোৱা; মাজৰ বাৰ জগন্নাথ বৰুৱা কলেজৰ তুলসী নাৰায়ণ শৰ্মা। তদুপৰি, মাজে-সময়ে অনুষ্ঠিত বিশেষ অধিবেশনত অতিথি-বক্তা হৈ উপস্থিত হৈছিলহি বুৰঞ্জীবিদ-কথাশিল্পী বেণুধৰ শৰ্মা। কিছুমান

মানুহৰ সংস্পৰ্শলৈ আহিলে শিলো সোণ হৈ পৰে। এইসকল ‘জ্ঞানোদ্দীপিকা সভা'ৰ দ্বাৰা আমন্ত্ৰিত অতিথিৰ বিৰত সান্নিধ্যলাভে আমাৰ বহুতকে অভাবিতৰূপে অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। ওপৰাওপৰিকৈ তিনি বছৰ মই সভাৰ দ্বাৰা আয়োজিত ৰচনা প্ৰতিযোগিতাত প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰিছিলোঁ। মোৰ নিজৰো ধাৰণা, সেই ৰচনা কেইখন যথেষ্ট অধ্যয়ন পুষ্ট আছিল। তাৰে এখন মহিবুল হুছেইন নামৰ মোতকৈ এটা বছৰৰ জ্যেষ্ঠতৰ শ্ৰেণীৰ সমকালীন বন্ধুৱে ‘পয়গম’ নামৰ চৈয়দ আব্দুল মালিকৰ দ্বাৰা সম্পাদিত কাকতখনত প্ৰকাশ কৰিছিল। সকলোৱে জানিছিল, সেইখন তেওঁ মোৰ পৰা পঢ়িবলৈ নিয়েই কামটো কৰিছিল। সেইখনৰ শিৰোনামাটো ‘অসমীয়া সংস্কৃতিত সমন্বয়ৰ ৰূপ’ ধৰণৰ কিবা এটা আছিল— পাহৰিলোঁ। যি কি নহওক, মোৰ বন্ধুজনৰ সেই নিন্দনীয় ব্যৱহাৰ সত্ত্বেও মনে মনে সন্তুষ্টি লভিছিলোঁ, মোৰ লেখা চৈয়দ আব্দুল মালিকৰ দৰে এইৰাকী বৰণীয় লেখকৰ দৃষ্টিত উত্তীৰ্ণ হৈ সিজনৰ দ্বাৰা সম্পাদিত কাকতখনত প্ৰকাশিত হৈছিল।

এই সময়ছোৱাত মই গনেশ গগৈৰ কবিতা সম্পৰ্কে দীঘলীয়া সমালোচনামূলক প্ৰবন্ধ এটা লিখি বাৰাণসী হিন্দু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এ. এছ. এল. ক্লাবৰ দ্বাৰা অনুষ্ঠিত এক ৰচনা-প্ৰতিযোগিতাত ১ম পুৰস্কাৰ লাভ কৰিলোঁ। ঘোষণা কৰা হৈছিল, পুৰস্কাৰৰ মূল্য নগদ ২০০ টকা। যি কোনো কাৰণতে নহওক, ঘোষণাটো মাথোন কৰ্পূৰৰ সুবাস হিচাপে পালোঁ। একে সময়তে তেজপুৰৰ সদৌ অসম পাৰিজাত সংঘৰ দ্বাৰা অনুষ্ঠিত ৰচনা-প্ৰতিযোগিতা এটাতো ৰূপকোঁৱৰ জ্যোতিপ্ৰসাদৰ বিষয়ে এখন ৰচনা লিখি ১ম পুৰস্কাৰ লাভ কৰিছিলোঁ। সেইটো সূত্ৰেই চিনাকি হ'লোঁ. পাৰিজাত সংঘৰ উদ্যোক্তা-সম্পাদক তাৰিণীচৰণ বৈশ্যৰ লগত— যিটো সংম্পৰ্ক আজিও অটুট হৈয়েই আছে। তেখেতে মোক এযাৰ কথা জনাইছিল, ৰচনাখনৰ পৰীক্ষকজন হেনো আছিল দণ্ডিনাথ কলিতা। তেখেতৰ হেনো সন্দেহ উপজিছিল, ৰচনাখন এজন হাইস্কুলীয়া ছাত্ৰই লেখা জানোচা নহয়। মই সেই সন্দেহটোৰ কথা জানিবলৈ পাই সুখী হৈছিলোঁ। পাৰিজাত সংঘৰ দ্বাৰা আয়োজিত সেই বছৰৰ প্ৰতিযোগিতাত আৰু কেইবাটাও ১ম পুৰস্কাৰ পাইছিলোঁ। তাৰিণীচৰণ বৈশ্যই পুৰস্কাৰবোৰ কিছুদিনৰ পাচতে ডাকযোগে পঠিয়াই দিছিল। তাৰ পাচৰ বছৰতে আগতে কৈ অহা সেই বাৰাণসীৰ এ. এছ. এল ক্লাবৰ প্ৰতিযোগিতাটোত যোগ দিয়াৰ ধেমালিটো কৰিছিলোঁ।

মোৰ সাহিত্য-সাধনাৰ ধৃষ্টতাটো বাঢ়ি গৈছিল ১৯৪৪ চনত শিৱসাগৰত অনুষ্ঠিত অসম সাহিত্য সভাৰ অধিৱেশনৰ পাচৰ পৰা। আমাৰ হোষ্টেলৰ সন্মুখতে থকা খেলপথাৰখনৰ সিপাৰে থকা এম. ভি. স্কুলখনৰ চোতালতে বাহিছিল সভাখন। সেই সভাতে মই প্ৰথম আৰু শেষবাৰৰ কাৰণে দেখা পাইছিলোঁ, কবি মফিজুদ্দিন আহমদ হাজৰিকা আৰু পাৰ্বতিপ্ৰসাদ বৰুৱা— এই দুজনাক। দুয়োজনৰে নিজস্ব

কথনভংগী আৰু ব্যক্তিত্বই মোৰ মনত অতি গভীৰ সাঁচ বহুৱাইছিল। তেতিয়াৰ সাহিত্য সভা এতিয়াৰ দৰে মাথোন মেলা নাছিল। মঞ্চৰ ওপৰতো তেনেকৈ ডা-ডাঙৰীয়াসকলৰ হেঁচা-ঠেলাও সিমান বেচি নাছিল। মঞ্চৰ ওপৰত যিকেইজন বহিছিলগৈ, সেইসকলে সভাঘৰত যিটো সাঁচ বহুৱাইছিল— সেয়া আছিল সাহিত্য-আকাশৰ তৰাৰ এটা একণমানি থূলটোৰ লেখীয়া। গতিকে, আলোচনা-সমালোচনায়ো পটিটো বিচাৰি পাইছিল মাথোন সাহিত্যৰ কথাত। কবি মফিজুদ্দিন আহমদ হাজৰিকাই কথাবোৰ কৈ গৈছিল অনায়াস ওজস্বিতাৰে। ঈশ্বৰ, জগত আৰু সাহিত্য সম্পৰ্কে তেখেতে যি ধৰণেৰে নিজৰ ধ্যান-ধাৰণাবোৰ মুকলিকৈ মেলি ধৰিছিল তাৰ সৌন্দৰ্য আজিও পাহৰিব পৰা নাই। সেই সময়ত এটা জনৰৱ প্ৰচাৰিত হৈছিল, বোলে 'জ্ঞানমালিনী'খন সিজনাই লেখা নহয়— আন কোনোবাইহে লেখা। কিন্তু হাজৰিকাদেৱৰ আয়াসবিহীন ভাববিস্তাৰণৰ বক্তৃতাটো শুনি উঠি মই নিজকে নিজে কৈছিলোঁ সেইখন কবিতা-পুথি পৃথিৱীৰ আন কোনোৱেই লেখিব নোৱাৰে।

তেতিয়া এতিয়াৰ দৰে অসম সাহিত্য সভাৰ অধিৱেশনসমূহৰ গাতে আঁউজি কোনো 'গ্ৰন্থ-মেলা'ৰ আয়োজন কৰা নহৈছিল। তথাপি, দুখনমান সৰুসুৰা কিতাপৰ দোকান বহিছিলহি। কলিকতাৰ কোনোবা এটা প্ৰতিষ্ঠানে বাচকবনীয়া ইংৰাজী আৰু বাংলা পুথিৰ দোকান এখন দিছিল। মোৰ বন্ধু কুল গগৈ আৰু মই যথেষ্ট পৰিমাণৰ কিতাপ কিনিছিলোঁ সেই দোকানখনৰ পৰা। মই তিনিখন কিতাপ কিনিছিলোঁ 'কাৰ্ল মাৰ্ক্স', 'ডাৰুইন' আৰু 'চিগমুণ্ড ফ্ৰয়েড'। এই তিনিখন কিতাপে মোক আধুনিক কালৰ জীৱনবোধৰ ধাৰণা দিব পৰা তিনিখন দুৱাৰ মুকলি কৰি দিছিল। আৰু এখন কিতাপ কিনিছিলোঁ— বিনয় সৰকাৰৰ 'নূতন সাহিত্য ও সমালোচনা'। দামটো লৈছিল, মাথোন ছয় টকা। এতিয়া দৃষ্টিতহে সেয়া মাথোন। তেতিয়াৰ দৃষ্টিত সেয়া ভীষণৰ ওচৰা-ওচৰি। সেই কিতাপখনে মোক আধুনিক সাহিত্যৰ লগত চিনাকি কৰি দিছিল; তদুপৰি, মাৰ্ক্সীয় নন্দনতত্ত্বৰ প্ৰাথমিক কথাবোৰৰ লগত। অসমীয়া কিতাপ যিকেইখন কিনিছিলোঁ, তাৰ ভিতৰত আছিল। যতিনাৰায়ণ শৰ্মাৰ 'চেনেহী', হিমলা বৰুৱানীৰ 'বিননি' আৰু কমলেশ্বৰ চলিহাৰ 'দীনবন্ধু এণ্ড্ৰুজ'। প্ৰথম দুখন কবিতাৰ পুথি পঢ়ি অসমীয়া ভাষাৰ মাধুৰীটোৰ লগত চিনাকি হ'লোঁ। শেষৰখন এখন অকণমানি জীৱনী-গ্ৰন্থ। কিন্তু, সেইখনৰ ভাব আৰু ভাষা দুয়োটাই মোক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল। এই কিতাপখন যদি পঢ়িবলৈ নেপালোহেঁতেন, তেনেহ'লে মই জীৱনবোধ সম্পৰ্কীয় একো কথাই নেজানিলোহেঁতেন। যি কি নহওক, এইবোৰ কথা শুনিয়েই, এইবোৰ কিতাপ পঢ়ি উঠিয়েই মই অংক-আস্থাৰ প্ৰতি পিঠি দি সৰ্বনাশৰ শেষ-উপকূলটোত থিয় দিছিলোঁগৈ।

কালিপ্ৰসাদ স্মৃতি-ভৱন মোৰ বৰ প্ৰিয় গন্তব্য-স্থান আছিল। এবাৰ আৰ. চি.

পি. আই.-ৰ বাৰ্ষিক অধিবেশন অনুষ্ঠিত হৈছিল, সেই ভৱনতে। তাতে প্ৰথম বিষ্ণু ৰাভাক দেখা পাইছিলোঁ। অসমীয়া কৃষ্টি সম্পৰ্কীয় তেখেতৰ অনন্য ভংগীৰ বক্তৃতা এটা শুনিছিলোঁ, আৰু স্বৰচিত গান এটা শুনিছিলোঁ— যিটো তাৰ পূৰ্বে ক'তো শুনা নাছিলোঁ। সভালৈ 'শৰাই'ৰ কবি পদ্মধৰ চলিহাও গৈছিল— শ্ৰোতা হিচাপে। তেতিয়া আজিকালিৰ দৰে ইটো দলৰ মানুহৰ লগত সিটো দলৰ মানুহৰ সম্পৰ্ক মুঠেই মলিন নাছিল। মতান্তৰ আৰু মনান্তৰৰ মাজত বহু মাইলৰ বাট আছিল। কাৰণ,সকলোৰে লক্ষ্যটো আছিল উমৈহতীয়া— দেশখনৰ স্বাধীনতা আৰ্জন। যি কি নহওক, সেই সভাত হঠাৎ চলিহাদেৱে থিয় হৈ অনুৰোধ কৰিলে, ৰাভাদেৱে এটা গান গাই শুনাব লাগে। যিমান দূৰ মনত পৰে, সেইদিনাৰ সভাখন আছিল কৃষ্টি শাখাৰ; আৰু সিখনৰ পৌৰোহিত্য কৰিছিল কলাগুৰু বিষ্ণু ৰাভাই। ৰাভাদেৱে তাৰ আগতে নিজৰ দীঘলীয়া অভিভাষণ প্ৰদান কৰি সকলোকে কৃতাৰ্থ কৰি থৈছে। তথাপি, কবি চলিহাৰ অনুৰোধ ৰাখি ৰাভাদেৱে 'হাৰমনিয়াম'টো গা'ৰ ওচৰলৈ টানি লৈ গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, "এটুপি চকুৰ লো সেয়ে মোৰ তাজমহল।" কি অপূৰ্ব সেই কণ্ঠস্বৰ। আৰু কি অনন্যসুন্দৰ আছিল তাৰ সুৰৰ ইন্দ্ৰজাল।। সেয়া বৰ্ণনা কৰিবলৈ মোৰ ভাষাৰ নাটনি। লগতে এযাৰ কথা কৈ থওঁ, কোনো সভাৰ সভাপতিকে মই সেইদৰে গান গাই শুনোৱা দ্বিতীয়বাৰ আৰু ক'তো দেখা নাই। সেয়েই প্ৰথমবাৰ, সেয়েই শেষবাৰ তেনেকুৱা এটা বিৰল দৃশ্য দেখাৰ সৌভাগ্য ঘটিছিল— মোৰ জীৱনত সেইদিনা।

শিৱসাগৰত পঢ়ি থাকোঁতে বন্ধৰ দিনবোৰত ৰাজমাইলৈ আহিছিলোঁ। ৰাজমাইত মোক দুজন মানুহে বহুত ভাল ভাল কিতাপৰ যোগান ধৰিছিল। এজন আছিল ৰাজমাই বাগিচাৰ সহকাৰী মেনেজাৰ আৰু আমাৰ স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক ৰাজেন বৰুৱাদেৱৰ পুত্ৰ বীৰেন্দ্ৰনাথ বৰুৱা। আনজন আছিল এগৰাকী মাৰোৱাৰী ব্যৱসায়ী ভূৰামল আগৰৱালা। দুয়োজন তেতিয়া চফল ডেকা আছিল। কিয় ক'ব নোৱাৰো, দুয়োজনে মোক প্ৰাপ্যতকৈ অধিক মৰমৰ চকুৰে চাইছিল। সেই সৰু চহৰখনত অলপ চমক প্ৰদৰ্শপেই দুয়োজনে আজৰি সময়খিনি পঢ়া-শুনাত খৰচ কৰিছিল। পোনৰজনে মোক চিনাকি কৰি দিছিল এই যুগৰ দুজন শ্ৰেষ্ঠ চিন্তা নায়ক ৰাছেল আৰু ৰাধাকৃষ্ণণৰ লঘু কিতাপবোৰৰ লগত। মোৰ মনত পৰে, মই দুখন কিতাপ পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ— সৰ্বপল্লী ৰাধাকৃষ্ণণৰ 'দ্য কল্কি অৱ্ ফিউচাৰ অৱ্ চিভিলিজেশ্যন' আৰু বাৰ্ট্ৰাণ্ড ৰাছেলৰ 'দ্য কংকুৱেষ্ট অৱ্ হেপীনেছ'। মোৰ বয়সে তাৰ সিপাৰৰ কথাবোৰ ঢুকিও নেপালেহেঁতেন। মোৰ বাবে এইখিনি বুজাই যথেষ্ট আছিল— পৃথিৱীত এনেকুৱা দুজন মানুহ আছে, যি দুজনে জীৱন সম্পৰ্কে অলপ প্ৰশান্ত মনেৰে চিন্তা কৰিবলৈ এখন যুদ্ধ-জৰ্জৰিত পৃথিৱীৰ মানুহক উদ্বুদ্ধ কৰিব পাৰে। বৰুৱা মানুহজনে মোক [illegible] পঢ়িবলগীয়া কিতাপৰ [illegible] তালিকা প্ৰস্তুত কৰি যোগান দিছিল।

তেখেতে মোক চিনাকি কৰি দিছিল, লুই ফিচাৰৰ 'এ উইক্ উইথ গান্ধীজী' আৰু ডি. এফ. কাৰাকাৰ 'আউট অব্ ডাষ্ট্' নামৰ কিতাপ দুখনৰ লগত। কিতাপ দুখন মই নিজৰ বৰীয়াকৈ সংগ্রহ কৰিছিলোঁ, কিন্তু কিছু দিনৰ পাচতে হেৰুৱালোঁ। যি কি নহওক, সেই দুখন কিতাপ পঢ়ি মই যথেষ্ট মুগ্ধ হৈছিলোঁ। তেখেতে মোক এগৰাকী লেখিকাৰ উপন্যাসবোৰৰ লগত চিনাকি কৰি দিছিল। সেই লেখিকা গৰাকী হ'ল, পাৰ্ল বাক। সিজনাৰ ইংৰাজীবোৰ মোৰ কাৰণে অত্যন্ত সহজ-বোধ্য আছিল। পাৰ্ল বাকৰ লেখাত মই ক'তোৱেই এনেকুৱা এটা ইংৰাজী শব্দ পোৱা নাছিলোঁ, যিটো শব্দৰ অৰ্থ ইংৰাজী অভিধানৰ পোহৰতহে ধৰিব পাৰি। এইবোৰ লেখক-লেখিকাৰ লগত চিনাকি কৰি মোৰ মানস-দিগন্ত অলপ বহল কৰি দিয়াৰ বাবে এই মানুহজনৰ ওচৰত গভীৰভাবে ঋণী। আৰু এটা কথা, এই মানুহজনে মোক আৰু এটা ৰত্নৰ সন্ধান দিছিল। সেয়া হ'ল, এখন ভাল কিতাপৰ দোকান। সেই দোকানখন আচলতে কিতাপৰ দোকান নাছিল, কিন্তু যিবোৰ কিতাপ ৰাখিছিল সেইবোৰ বাচকবনীয়া। সেই দোকানখন আছিল, পাৰ্বতিপ্ৰসাদ দত্তৰ 'দত্ত ব্ৰাদাৰ্ছ'। মানুহজন নিজে যেনেকৈ বৰ চৌখীন আৰু পৰিপাটি আছিল, দোকানখনৰ প্ৰদৰ্শনীও আছিল তেনেকৈ আটোমটোকাৰী আৰু নিয়াৰিকৈ সজাই থোৱা।

দ্বিতীয়জন মানুহে মোক যোগান ধৰিছিল, আজৰি সময় কটাব পৰা লঘু স্বাদৰ কিতাপ। আগৰবালা মানুহজন আছিল, বাংলা ভাষাত প্ৰকাশিত যতমানে সাঁচত ঢলা চোৰাংচোৱা-উপন্যাসৰ নিয়মীয়া গ্ৰাহক। তেখেতৰ পৰা আনি পঢ়িছিলোঁ, শশধৰ দত্তৰ 'মোহন ছিৰিজৰ কিতাপবোৰ। মই প্ৰায় ৮০খনমান সেই ছিৰিজৰ কিতাপ পঢ়িলোঁ। আচলতে সেইবোৰ চোৰাংচোৱা-উপন্যাস নাছিল, বৰং তাৰ বিপৰীত বিধৰ উপন্যাসহে আছিল।, হিন্দীত যিবোৰৰ নাম হ'ল— 'জাসুৰী-উপন্যাস'। চোৰাংচোৱালে নহয়— চোৰ-ডকাইতৰ প্ৰতিহে সহানুভূতি বেচি। সেই সময় কটাব পৰা উপন্যাসবোৰৰ বাহিৰেও মই সিজনৰ পৰা কিছুমান হিন্দী উপন্যাস আনি পঢ়িছিলোঁ। বিশেষকৈ, মুন্সী প্ৰেমচাঁদৰ উপন্যাসবোৰ আৰু গল্প-চয়নিকাবোৰ। এই মানুহজনৰ ঘৰটো আছিল ৰাজমাও পুখুৰীটোৰ পাৰতে, কলঘৰটোৰ সমুখতে। এটা কথা মনত পৰে, সেই পুখুৰীটো তেতিয়া বৰ চাফচিকুণকৈ ৰখা হৈছিল। বাগিচাৰ মেনেজাৰ পি চি গ্ৰে' চাহাবে নিজে তাৰ ওপৰত চকু ৰাখিছিল। তেওঁ তাৰ চাৰিওফালে এখন ধুনীয়া লোহাৰ জেওৰা দিয়াই থৈছিল। পুখুৰীটোত এখন আচহুৱা ধৰণৰ টিনপাতৰ নাও থৈ দিয়া হৈছিল। তলত চাৰিটা উদং পিপা বান্ধি ওপৰত এখন টিনপাতৰ চাং পাৰি সেই নাওখন সাজি উলিওৱা হৈছিল। আচলতে সেইখনক নাও নুবুলি বগীতামৰ ভুৰ বুলি কোৱা হ'লেহে শুদ্ধ হ'লহেঁতেন। আগৰবালাৰ লগতময়ো সেই ভুৰখনত কেইবাদিনো উঠিছিলোঁ। গ্ৰে' চাহাবো বিলাত পালেগৈ, ৰাওমাও পুখুৰীৰ চকু চাট্ মাৰি ধৰা ৰূপটোও

জহি-খহি তেনেই নোহোৱা হৈ পৰিলগৈ। তাৰ দুটা পাৰত বাবুসকলৰ ঘৰ উঠিল। ঘৰকেইটাও যদি অলপ ঠগ-বগ থকাকৈ সাজিলেহেঁতেন। অলপ চকুত লগাকৈ সজালেহেঁতেন।

১৯৪৫ চনৰ ৬ আগষ্টৰ দিনা হিৰোছিমা মহানগৰ পৰমাণু বোমাৰ আঘাতত বিধ্বস্ত হ'ল। দুদিনমানৰ পাচতে নাগাচাকি মহানগৰৰো পাল পৰিল পৃথিৱীৰ বুকুৰ পৰা মচ খাই যোৱাৰ। যুদ্ধ শেষ হ'ল। ভাৰতীয় নেতাসকল কাৰামুক্ত হৈ ওলাই আহিল। লাহে লাহে গম পালোঁ, তথাকথিত জাপানী সৈন্যৰ ভাৰত আক্ৰমণ নেতাজী সুভাষ বসু আৰু আজাদ হিন্দ্ ফৌজৰ কীৰ্তিকলাপেৰেও উজ্বল। সোণটি মামা হেৰোৱাৰ দৰে অকণ মামাৰো হেৰোৱাৰ পাল পৰিছিল। সোণটি মামা উভতি আহিছিল যুদ্ধ আৰম্ভ হোৱাৰ আগে আগে: আৰু অকণ মামা উভতি আহিছিল যুদ্ধ ওৰ পৰাৰ পাচে পাচে। অকণ মামাই যোগ দিছিল নৌ বাহিনীৰ চাকৰী এটাত— যাক বোলে পেট্ৰি অফিচাৰ। নামটো কিয় জানো সলাই কৰি লৈছিল নৱকুমাৰ দত্ত, যদিও আচল নামটো আছিল নিত্যা দত্ত।

দেশখনতে সলনিৰ বা বলিবলৈ ধৰিলে। সেই সময়তে পণ্ডিত জৱাহৰলাল নেহৰু অসম ভ্ৰমণ সূচী লৈ আহিছিল। শিৱসাগৰত আমাৰ হোষ্টেলৰ সমুখতে বিৰাট জনসভা হৈছিল। পণ্ডিত নেহৰুৰ সেই ভ্ৰমণত শিৱসাগৰ নগৰত এটা সৰু ঘটনাই য'তে-ত'তে হাঁহিৰ খোৰাক গোটাইছিল। কোনোবা এজন স্থানীয় নেতাই পণ্ডিত নেহৰুক সুধিছিল, তেওঁ দুপৰীয়া 'লাঞ্চ্' ক'ত কেইবজাত খাবলৈ ভাল পাব? তেওঁ উত্তৰ দিলে, 'লাঞ্চ' খাবলৈ তেওঁৰ আজৰি নাই; ক'ৰবাট বাটৰ দাঁতিতে খাব পৰাকৈ অলপ 'হাই টি'ৰ ব্যৱস্থা কৰিলেই হ'ব। স্থানীয় নেতাসকলৰ মাজত মহা-পয়মাল লাগিল, 'হাই টি' বস্তুটো কি? দুজনমানে গুণা-গঁথা কৰি উলিয়ালে, নিশ্চয় ফিকা চাহ। বিশ্বাস নহ'ল। যদি অন্য কিবা হয়, তেনেহ'লে যমদগ্নি জৱাহৰলালে তেওঁলোকৰ মূৰকে চোবাব। ইংৰাজী অভিধান চোৱা হ'ল, তাতো নোলাল। অৱশেষত, জানিবা পাৰ্বতি প্ৰসাদ দত্তই আশ্বাস দিলে, ব্যৱস্থাটো বাৰু তেওঁৰ পৰিবাৰেই কৰি দিব। যাবৰ সময়ত এক ফ্লাক্স, চাহ আৰু এটা জলপানৰ টোপোলা আহিল দত্তৰ ঘৰৰ পৰা। কোনোবা এজনে ফ্লাক্সৰ সাঁফৰখন খুলি দেখিলে, চাহ দেখোন গাখীৰ-মিহলিয়েই। জলপানৰ টোপোলাত কেইচকলমান পাওৰুটি যঁজাকৈ জাপি দিয়া— চকলবোৰৰ মাজে মাজে মাছ আৰু মণ্ডহৰ তৰপ। তাৰ পাচৰ পৰা শিৱসাগৰত 'হাই টি' খোৱাৰ ধূম আৰু ধুন চৰিছিল। কালিপ্ৰসাদ স্মৃতি ভৱনৰ সমুখত থকা 'ৰিফ্ৰেছমেণ্ট টি ষ্টলখনত আবেলি চাহ খাবলৈ গ'লে গৰাকী ইন্দ্ৰেশ্বৰ দত্তই হাঁহি এটা মাৰি সুধি যায়হি, 'দিম নেকি? আছে, 'হাই টি' খাব খুজিলে খাব পাৰিব।" ◉

।। কটনৰ ৰ'দ কাঁচলিত ।।

"চিৰযৌৱনা কটন কলেজ, তিৰিশৰ ভালপোৱা
নালাগে তোমাক, চিৰ ওঠৰৰ লগত তোমাৰ প্ৰেম।
আজিও তোমাৰ দুৱাৰ দলিত ওঠৰৰ অহা-যোৱা
আজিও তোমাৰ হাঁহিয়ে ভাঙিছে শুকান তপৰ ভেম।"

—অমলেন্দু গুহ

এদিন মোৰ পৰিবাৰ এঘৰত ফুৰিবলৈ গৈছিল। কিছুদিনৰ আগতে মানুহ্‌ঘৰৰ ল'ৰাটোৱে ন-কৈ বিয়া কৰাইছিল। কথা-প্ৰসংগত মোৰ পৰিবাৰে ল'ৰাৰ মাকক ক'লে, "আপোনাৰ চাগৈ এতিয়া সুখ হৈছে— বোৱাৰীয়ে নিশ্চয় চাহৰ খোলাটো চম্ভালি আপোনাক অলপ সকাহ দিছে।" মানুহ্‌গৰাকীয়ে মোৰ পৰিবাৰক উত্তৰ দিলে, 'ওঁ-হো, তাই আকৌ কটনত পঢ়ি অহা ছোৱালী নহয়, তাই সেইবোৰ নেজানেই।" মোৰ পৰিবাৰ থৰ লাগিল।

সেই কটন কলেজত ময়ো পঢ়িছিলোঁগৈ। মোৰ পৰিবাৰেও। আমাৰ দিনত এতিয়াৰ প্ৰাক-স্নাতক পৰ্যায়টোক 'ইণ্টাৰমিডিয়েট' বুলি কৈছিল। সেই শব্দটোৰ পাৰিভাষিক প্ৰতিশব্দ এটাও কোনোৱেই নেসাজিলে; কাৰণ, শিক্ষাৰ মাধ্যমটোও সম্পূৰ্ণকৈ ইংৰাজীয়েই আছিল। মই আমাৰ প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাৰ ফলাফল ওলোৱাৰ আগতেই গুৱাহাটীমুৱা হৈছিলোঁ। গৈয়েই পোনতে পুৰণি ছাত্ৰাবাসৰ ১নং ব্লকত দুদিনমান ওফৰা-জেং হৈ থকাৰ পাচত ৫নং ব্লকত মহেশ ভুঞাৰ আলহী হৈছিলোঁগৈ। তাৰ পাচত, পৰীক্ষাৰ ফলাফল ওলাল— সেই বছৰ বহুত বেলিকৈ। মই কলা বিভাগত নাম লগালোঁ। দেউতাই আশা কৰিছিল, মই বিজ্ঞান বিভাগতহে নাম লগাম। মোৰ জন্ম-পত্ৰিকাত কথা এষাৰ লিখা আছিল— "ভৱিষ্যতে জাতকক ডাক্তৰী পঢ়িবলৈ দিলে বিশেষ সুনাম অৰ্জন কৰাৰ সম্ভাৱনা। মই সেই সুনাম-সম্ভাৱনাৰ বিতোপন হাঁহিটো পদুলিমুখতে কাটি থৈ দিলোঁ। বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ নহ'লে ডাক্তৰী পঢ়াৰ দুৱাৰখন বন্ধ। কিন্তু, মুখস্থ কৰি অংকত উত্তীৰ্ণ হোৱা ল'ৰাৰ বাবে বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ হোৱাটো

শোভা নেপায়। দেউতাই অৱশেষত মোৰ দুৰৱস্থাটো মানি ল'লে।

কটন কলেজৰ ছাত্ৰ হৈ উঠিয়েই কটন ছাত্ৰাবাসৰ আবাসিক হোৱাটো দ্বিতীয় পদক্ষেপ। যথাসময়ত ৪নং আৰু ৫নং ব্লক গোটখাই হোৱা ৩নং মেচৰ অধীক্ষক ফণীধৰ দত্তদেৱৰ ওচৰত দৰ্খাস্ত দাখিল কৰিলোঁ— মোক ছিট এটা লাগে। মোক তেখেতে সুধিলে, "তোমাক ৫নং ব্লকত লাগে নে ৪নং ব্লকত ?" মই খপকৈ উত্তৰ দিলোঁ, "৪নং ব্লকত।" তেখেতে অলপ বৈ ক'লে, "উজনিৰ শিৱসাগৰৰ ফালৰ ল'ৰাবোৰ ৫নং ব্লকতহে থাকে। আৰু ৪নং ব্লকত থাকে নামনিৰ নলবাৰী-বৰপেটাৰ ফালৰবোৰ। মিলি-জুলি থকাৰ কথা। গতিকে, অলপ ভাবি-চিন্তি পচন্দ কৰি ক'বা।" মই সেইবাৰ উত্তৰ দিলোঁ, "ছাৰ, মই ভাবি-চিন্তিয়েই কৈছোঁ। মোৰ ৪নং ব্লকটোৱেই পচন্দ হৈছে।" ফুটাই কথাষাৰ নক'লোঁ ঃ শিৱসাগৰৰ ল'ৰা বিচাৰি মই নো কিয় গুৱাহাটীলৈ ঢপলিয়াই আহিব লাগে? দেখোন শিৱসাগৰৰ ল'ৰা যোৰহাটতে পালোহেঁতেন। তেতিয়ালৈকে উজনি অসমত অন্য কোনো কলেজ নাছিল যদিও যোৰহাটৰ জগন্নাথ বৰুৱা কলেজখন আছিল। মোৰ উত্তৰ শুনি দত্ত ছাৰে মোৰ মুখলৈ চালে। তাৰ পাচত মনে মনে 'তথাস্তু' বুলিলে। অৱশেষত জাননী ওলাল, মোক ৪নং ব্লকৰ ৭নং কোঠাত থাকিবলৈ দিয়া হৈছে। মোৰ ৰুমমে'ট হিচাপে পালোঁ, তেজপুৰৰ দুজন বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰক ঃ পূৰ্ণ শৰ্মা আৰু হেমন্ত বৰাক। আগৰজন মোতকৈ দুটা খলপা ওপৰৰ, পাচৰজন মোৰ লগৰ। সেইদিনাই মোৰ জীৱনৰ কেঁকুৰি সলনি হ'ল। আজি উভতি চাই ভাবিছোঁ, সেইদিনাখনেই মই মোৰ নিৰ্ভুল 'পচন্দ' এটাৰ উমান দিছিলোঁ নেকি। সেই 'পচন্দ'টোত অকণমান ভুল কৰা হ'লেই খুব সম্ভৱ উত্তৰ-জীৱনত মই এটা 'কূপমণ্ডুক'ৰ ভাল নমুনা হৈ পাৰিলোহেঁতেন। শিৱসাগৰৰ ল'ৰাৰ লগ বিচাৰি গুৱাহাটীলৈ যোৱাৰ প্ৰয়োজনটো কোনখিনিত— মই বুজি নেপাওঁ। অসমীয়া ল'ৰাৰ লগ বিচাৰি অসমৰ বাহিৰলৈ যোৱাৰ অপ্ৰয়োজনীয়তা, অথবা ভাৰতীয় মানুহৰ লগ বিচাৰি ভাৰতৰ বাহিৰলৈ যোৱাৰ অপ্ৰয়োজনীয়তাও ঠিক তেনেকুৱাই। মানুহ বাহিৰলৈ ওলাই যোৱাৰ সাৰ্থকতাটো, এইখিনিতেই যে, সি আনৰ জীৱনধাৰাৰ পৰা কিছু কথা বিচাৰি ল'ব, আৰু আনকো সেইদৰে অজানিতেই কিছু কথাৰ সন্ধান যাচিব।

মোৰ সেই 'পচন্দ'টোৰ অন্তৰালত মোৰ যিটো মনোভংগীয়ে কাম কৰিছিল, সেয়া হ'ল মোৰ প্ৰকৃতিৰ লগত খাপ খোৱা পৰিবেশ-অন্বেষণৰ এক সচেতন প্ৰৱণতা। মই কোনো অতিৰঞ্জনৰ আশ্ৰয় লৈ, মোৰ সেই সচেতন প্ৰৱণতাটোক কোনো গুৰু-গম্ভীৰ ৰূপ প্ৰদান কৰিব খোজা নাই। ছাত্ৰাবাসৰ আলহী হৈ থকা দিনকেইটাতে মোৰ চকুত পৰিছিল, দুয়োটা ব্লকৰ মাজত পৰিৱেশৰ দুস্তৰ ব্যৱধান।

৫নং ব্লকটোত বিৰাজ কৰিছিল এনে এক গভীৰ নিস্তব্ধতা, যাৰ ফলত কোনোবা এটা চুকৰ মজিয়াত সৰু এটা আলপিন সৰি পৰিলেও সকলোৰে কাণত পৰিছিল তাৰ শব্দটো। সকলোৱে গম পাইছিল, সেয়া কোনেও ইচ্ছা কৰি কৰা শব্দ নহয়। আৰু, সেয়া যদি ইচ্ছা কৰি কৰা শব্দ হ'লহেঁতেন, তেনেহ'লে দুয়োকাষৰ কোনোবাটো কোঠাত কোনোবা নহয় কোনোবা এজনে মেজৰ ওপৰত পেঞ্চিলৰ ভোটা মূৰটোৰে টক্‌টকাই দিলেহেঁতেন। তাৰ ইংগিতটো সকলোৱে বুজি পাইছিল, "বন্ধ কৰাঁ, বন্ধু। বন্ধ কৰাঁ তোমালোকৰ শব্দ প্ৰহাৰেৰে মোৰ তপোভংগৰ প্ৰচেষ্টা।" ছাত্ৰাবাসৰ 'জিৰণি কোঠা'টোত আলহী হৈ সোমাই থকা আমি তিনি-চাৰিজনে সন্ধিয়াৰ পাচৰ সময়খিনি এনেদৰে কটাইছিলোঁ যে তাৰ ভিতৰতে আমাৰ সৰুসুৰা অভিজ্ঞতা এটা হৈ গৈছিল, গান্ধীজীয়ে সপ্তাহত এদিনকৈ অৱলম্বন কৰা মৌনব্ৰতৰ। আমি নোৱাৰিছিলোঁ। সেইবাবে ঠাই লৈছিলোঁগৈ ৪নং ব্লকত থকা উদং টেবুল-টেনিচৰ বোৰ্ডখনত বহি সেই মৌনব্ৰত ভংগ কৰিবলৈ। মনে মনে কেতিয়াবা প্ৰশংসাত মূৰ দোঁ খাইছিল ৫নং ব্লকৰ ল'ৰাবোৰৰ আচৰূ কামটোৰ প্ৰতি ধাউতি দেখি। দেখিছিলোঁ তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকৰে পঢ়াৰ মেজ আৰু টুলখনৰ চাৰিওপিনে একোখন বিচনা-চাদৰ আৰু বিচনা-ঢাকনিৰ ঘেৰ। শুনিছিলোঁ, দেধাৰ গল্প— কোনে কেনেকৈ ৰাতিটো উজাগৰে কটায়। কোনোবা এজন আছিল, যিজনে আঠুৰাখনৰ চিলিঙত এবাটি পানী থৈ দিছিল আৰু নিজৰ মূৰৰ চুলিকোছা বান্ধি থৈছিল সেই চিলিঙৰ পৰা ওলমি থকা এডাল ৰছীৰে। চকুহাল মুদ খাই মূৰটোৱে জোকাৰ এটা মাৰিলেই পিঠিত উচাল খাই উঠা বাটিটোৰ পানী নিগৰি পৰিছিল। সন্দেহ নাই, গল্পটোত কল্পনাৰ মাত্ৰাধিক্য ঘটিছিল। যিকি নহওক, ৪নং ব্লকটোৰ পৰিৱেশ আছিল ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। সকলো সময়তে সি হাইউৰুমি আৰু হাঁহি-কলৰৱেৰে মুখৰিত। সেইটো ব্লকৰ ল'ৰাবোৰৰ কাম ঢেৰ ঃ কোঠাই-কোঠাই আড্ডা মৰা, গান-বাজনা কৰা, ওৰেটো দিন টেবুল-টেনিচ আৰু কেৰম খেলি থকা, আবেলি ভলীবল খেলা আৰু ৰাতিৰ ফাললৈ অলপ পঢ়া-শুনা কৰা। এজন আছিল, ৰাতিটো তেওঁৰ পুৱাবেলাহে আৰম্ভ হয়— ওৰে ৰাতি বাহিৰতে কটায়গৈ। অৱশ্যে, কোনো নিষিদ্ধ ঠাইলৈ নাগৈছিল। তেওঁৰ লগত আৰু এজন— যেনিবা গা আৰু ছাঁ। লুকাই-চুৰকৈ আমি নাম থৈছিলোঁ, নন্দী-ভৃংগী। কোনো কোনোৱে তাকে সলাই নাম থৈছিল,কালফুৰা-সফুৰা। হোষ্টেলৰ জীৱনৰ কাহিনী পাচত ক'ম।

কলেজলৈ নিয়মীয়াকৈ অহা-যোৱা কৰিবলৈ লোৱাৰ আগতেই, আনকি প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাৰ ফলাফল ওলোৱাৰ আগতেই মোৰ স্কুল-ছাত্ৰাবাসৰ বন্ধু কুল গগৈ আৰু দেবী গোঁহাইৰ লগত কলেজৰ শ্ৰেণী এটাত ভুমুকিয়াই আহিছিলোঁগৈ।

শ্ৰেণীটো আছিল অসমীয়া দ্বিতীয় ভাষাৰ। শ্ৰেণীটোত চুচুক-চামাককৈ সোমাই শেষৰ ফালৰ বেঞ্চ এখনত বহিলোঁগৈ। দুয়ো বন্ধু মোৰ দুয়োফালে আৰু দুয়োজনৰ মাজতে মই। চাৰিওপিনে চাই দেখিলোঁ, সকলোৰে মুখত এমোকোৰাকৈ হাঁহি। অলপ পাচতে সোমালহি হাতত হাজিৰা বহীখন লৈ অধ্যাপক অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা। মোৰ মুখস্থ আছিল, তেখেতৰ 'দেৱদাসী' কবিতাটো। মই বহুত পৰলৈকে চাই ৰ'লোঁ, তেখেতৰ ৰেহৰূপ। তাহানি প্ৰত্যেকজন কবিয়েই একোটা বিশেষণসূচক নাম আছিল— বিহগী কবি ৰঘুনাথ চৌধাৰী, বিৰহী কবি যতীন্দ্ৰনাথ দুৱৰা, বিদ্ৰোহী কবি প্ৰসন্নলাল চৌধাৰী, মৰমী কবি পাৰ্বতিপ্ৰসাদ বৰুৱা, দৰদী কবি অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা ইত্যাদি। মই চিন্তা কৰিবলৈ লৈছিলোঁ, মোৰ সমুখত বহি থকা সেই দৰদী কবিজনৰ দৰদটো কোনখিনিত। হঠাৎ, মোৰ সেই তন্দ্ৰামগ্ন অৱস্থাতে এটা বিৰাট বিস্ফোৰণৰ দৰে কবি-অধ্যাপক খণ্ডত ফাটি পৰিল। পোনতে মই ধৰিবই পৰা নাছিলোঁ, কি হ'ল আৰু কিয় হ'ল। কোনোবা এজন ছাত্ৰই অতি বিনয় দেখুৱাই সুধিছিল, "ছাৰ, এই কবিতাফাঁকি চেষ্টা কৰিও বুজি নেপালোঁ। বৰ টান পাইছোঁ, ছাৰ। বাখ্যা কৰি দিব নেকি? কবিতাটো বোৰ্ডত লিখি থোৱা আছে— আপোনাৰ পিচফালে।" মোৰ চকুত পৰিছিল সেই কবিতাটো। মোৰ স্মৃতিয়ে যদি বিশ্বাসঘাতকতা কৰা নাই, চৰণকেইটা আছিল ঃ

নীলিমাৰ বুকু ফলি   পোহৰৰ ৰেখা ঢালি
হিমানী-কিৰণ সানো বুলি লওঁতেই—
ভানুক অঞ্জলি দিলে   উষাই ওৰণি টানি
দলিতৰ ক্ষুধাবোৰ নৌ গুচোঁতেই।

বাকী ছাত্ৰবোৰৰ মাজৰ পৰা আৰু দুজনমানে সৰবে সমৰ্থন জনালে, "হয় ছাৰ। আমিও বুজা নাই।" বুজি পাবলৈ একো নাছিল তাত। পাচত গম পালোঁ, সেই শ্ৰেণীটোৰ আঠগৰাকী ছাত্ৰীৰ নাম খাঁজি থোৱা আছিল 'কবিতা' নামৰ সেই টেটুকুটীয়া পদ্যফাঁকিত। সেইবাবেই দৰদী কবিৰ সেই বিস্ফোৰণ। গালিত তিধগতি দেখুৱালে আটাইবোৰকে। নিবোকা চামোনৰ পৰা পথাখোৱা দগধালৈকে একো আখ্যা দিবলৈ বাকী নেৰাখিলে। ছাত্ৰবোৰে হজম কৰি ল'লে। কবি-অধ্যাপকৰ সেই আশীৰ্বাদ। তাৰ পাচত, পঢ়া আৰম্ভ হ'ল। কোনোবা এটা কবিতাৰ বিষয়ে এটা নাতিদীৰ্ঘ 'নোট' দিলে। সকলোৱে লিখি গ'ল, "পুৰণিবো পুৰণি আওপুৰণি এই পৃথিৱীত—।" কোনোবা এজনে মাজতে সুধি দিলে, "ছাৰ। পুৰণিবো পুৰণি আৰু কি, ছাৰ?" তেখেতে গলগলীয়া মাতেৰে আকৌ ক'লে, "আওপুৰণি।" ল'ৰাজনে দোহাৰিলে, "আও। ভয়ংকৰ পুৰণি।" সেই 'নোট'টোৰ কথাখিনি আজিও

মনত আছে। সেইটো নিশ্চয় 'জনমভূমি' কবিতাৰ— যিটো কবিতা ৬ষ্ঠ শ্ৰেণীৰ পৰা স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীলৈকে সকলোৱে পঢ়িব লাগে।

অকণো অতিৰঞ্জিত নহয়, কটন কলেজেই তেতিয়া অসমৰ বিশ্ববিদ্যালয়। তৰাৰ থূলৰ দৰে পণ্ডিত-বিদ্বানৰ সমাগম সেই কলেজত। এদিনৰ কথা। তেতিয়াও মোৰ কলেজত নাম লগোৱা পৰ্বটো শেষ হোৱা নাই। ৫নং ব্লকৰ বাৰাণ্ডাৰ আৰামী বেঞ্চ এখনত বহি সমুখৰ কলেজটোলৈ চাই আছোঁ। এনেতে এজন মানুহক গাত এখন খনীয়া কাপোৰ লৈ খট্‌খটিয়েদি তললৈ নামি অহা দেখা পালোঁ। মোৰ ওপৰ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ-বন্ধু-তাহানি জৰ্জ স্কুলৰ ছাত্ৰাবাসত একেলগে থাকি অহা প্ৰফুল্ল বৰুৱাই মোক সুধিলে, "সেই মানুহজনলৈ চোৱাচোন। সিজনক ক'ৰবাত দেখিছানে বাৰু?" মই ক'লো, "নাই দেখা।" তেওঁ তেতিয়া আকৌ সুধিলে, "কোন বাৰু সেইজন? কোৱাচোন।" মই উত্তৰ দিলোঁ, "কোনোবা ঠিকাদাৰ নেকি।" তেওঁ তেতিয়া হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, "সেইজনেই বাণীবাবু— ড° বাণীকান্ত কাকতি।" মোৰ বিস্ময়ৰ সীমা নেথাকিল। সেই সহজ-সৰল পৰিচ্ছদৰ মানুহজন যে ইমান ডাঙৰ মানুহ এজন হ'ব পাৰে— সেয়া মোৰ ধাৰণাৰ অতীত আছিল।

কেইদিনমানৰ পাচতে সেই মানুহজনেই হৈ পৰিল, কটন কলেজৰ অধ্যক্ষ। আগৰজনা অধ্যক্ষ মুহিবুল্লা চাহেবৰ বিদায়-সভাত ড° কাকতিয়েই সভাপতিত্ব কৰিছিল। সেইখন মই মোৰ জীৱনত দেখিবলৈ পোৱা এখন স্মৰণীয় সভা। সেই সভাখন বহিছিল, কলেজৰ প্ৰশাসনিক ভৱনটোৰ পূবফালেথকা এটা খেৰীঘৰত, য'ত পিচলৈ গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কেইটামান শ্ৰেণী বহিছিল, যিটো ঘৰ ভাঙি পেলোৱাৰ পাচত এতিয়া কলেজ ইউনিয়নৰ প্ৰেক্ষাগৃহটো নিৰ্মিত হ'ল। যদিও সেইখন বিদায়-সভা আছিল, তথাপি সেইদিনা দুয়োজন অধ্যক্ষৰ অতীত স্মৃতি-ৰোমন্থনে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক আক্ষৰিক অৰ্থত বাগৰি বাগৰি হাঁহি-কিৰিলিয়াই ভাগৰি পৰিবলৈ বাধ্য কৰিছিল। অধ্যক্ষ মুহিবুল্লা চাহেবে কৈছিল, "ই মোৰ কথা কৈ ফূৰ্তি কৰিছে। তাৰ কথাবোৰ মই কওঁ, শুনা। ই ৰে'লৰ আলিৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে ফুৰিবলৈ গৈছিল। এটা ইঞ্জিন আহিছিল। কপাল ভাল, তাক ধাক্কা নেমাৰিলে, খালি তাৰ চাদৰখন উৰুৱাই লৈ গ'ল। কেনি উৰি গ'ল, সি ক'বই নোৱাৰিলে। ঘৰত আহি মস্ত ধমকি খালে। সি ক'লে— নহয়, বৰ্ডচবৰ্থৰ কথা ভাবি আছিলোঁ। এইৰকম মানুহ সি।" আৰু কৈছিল, "ই বাকীচব কথা ক'বই নোৱাৰে। ই বিড়ি খায়। কাগজত বাহিৰ হৈছে, বিড়ি খাই ক'ৰবাত মানুহ এটা মৰিছে। মই তাক কৈছোঁ, বিড়ি খাই ক'ৰবাত মানুহ এটা মৰিছে। মই তাক কৈছোঁ, বিড়ি নুখুঁকিবি ... চিগাৰেট চুৰট খাবি। সি নুশুনে। দাম বৰ বেচি তো। মই কৈছোঁ, লেম মাৰ্কাটোকে

খাবি— এক পেকেটত তিনি পইচা। তোমালোকে তাক ক'বা, "জীৱনত দুখ এটা থাকি গ'ল"। 'এইৰকম মানুহজন'ৰ ভৰিৰ তলত বহি দুটামান শ্ৰেণীৰ জুতি ল'বলৈ নেপালোঁ। কটনৰ অধ্যক্ষই শ্ৰেণী ল'বলৈয়েই নেপায়। আমাৰ দেশৰ নিয়মেই সেইটো— ভাল ডাক্তৰ চিভিল-চাৰ্জন হৈ যায়, ভাল অধ্যাপক অধ্যক্ষ।

সেই নোপোৱাৰ ক্ষতিপূৰণ পাইছিলোঁ, অৱশ্যে সম্পূৰ্ণ অন্য ধৰণেৰে অধ্যাপক হৰেণ চৌধুৰীৰ ইংৰাজীৰ শ্ৰেণীবোৰত। তেখেতে আমাক পাঠদান কৰিছিল, ইংৰাজী কবিতাৰ। তেখেতৰ পঢ়ি যোৱা ধৰণটোৱেই আধাখিনি অৰ্থ যেন উদঙাই ধৰিছিল। অত্যন্ত সহৃদয় সেই আবৃত্তিসুলভ পাঠ। বি.এ. মহলাত 'টিণ্টাৰ্ণ এবি' পঢ়াইছিল; কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এম. এ. শ্ৰেণীটো সেই একেটা কবিতাৰ পাঠ শুনিবলৈ পাইছিলোঁ এগৰাকী স্বনামধন্য পণ্ডিত— অধ্যাপকৰ মুখত। অত্যন্ত বিদগ্ধ আছিল সিজনাৰ ব্যাখ্যা-বিস্তৰণ। কিন্তু, তুলনা নহয় সেয়া, অধ্যাপক চৌধুৰীৰ মধুময় পঠনভংগী আৰু মৰ্মস্পৰ্শী ব্যাখ্যাৰ লগত। আই. এ. মহলাত মাথোন কেইদিনমানহে পঢ়াবলৈ পাইছিল। মোৰ মনত আছে, আমাক পঢ়ুওৱা এটা কবিতাৰ কথা। শ্যেলীৰ 'টু এ স্কাইলাৰ্ক' কবিতাটোৰ পাঠ শুনি যাওঁতে ধাৰণা হৈছিল, সেয়া যেন উপমাৰ এধাৰ মালা। আৰু তাৰ উৰ্মিমুখৰ সংগীতময় ধ্বনি বাজি উঠিছিল, কাণৰ কুহৰত। মই যেতিয়া পৰৱৰ্তী কালত 'ৰমন্যাসবাদ' কিতাপখন লেখাত ব্যস্ত আছিলোঁ, তেতিয়া মোৰ মনৰ চকুত বাৰে বাৰে ভাঁহি উঠিছিল— এই মানুহজনৰ মুখচ্ছবিখন। আৰু এই কথা, এই মানুহজনৰ মনৰ নিভৃত গুহাইদি বৈ গৈছিল, স্বদেশপ্ৰেমৰ এক গোপন ফল্গুধাৰা। সি যেন ফেকুৰি উঠিছিল মাজে মাজে একো কৰি যাব নোৱাৰাৰ গোপন জ্বালাত। এবাৰ আমাৰ কলেজলৈ আহিছিল, আচাৰ্য কৃপালনী। বক্তৃতাৰ মাজতে তেওঁ তেওঁৰ জাবালিসুলভ ভংগীৰে কৈ পেলাইছিল, "The Assamese people specialize in speaking bad English." কোনেও যেতিয়া সেই কথাষাৰৰ প্ৰতিবাদ কৰা নাছিল, তেতিয়া অধ্যাপক চৌধুৰীয়ে জাঁপ মাৰি উঠি সৰোষে প্ৰতিবাদ কৰিছিল, "May be, you've missed hearing Late Tarun Ram Phukan, But you ought not have missed hearing Mr. Rohini Kumar Chowdhury" আমি হাতচাপৰি দি উঠিছিলোঁ। সেইটো দিশৰ কথা পাচত ক'ম। যি কি নহওক, আই. এ. মহলাত আমাক য'ত এৰিছিল, তাৰ পাচৰছোৱা ইংৰাজী কবিতা পঢ়াইছিল, অধ্যাপক চাইমনে। খাচি জনগোষ্ঠীৰ মানুহ আছিল সিজন— উচ্চাৰণবোৰ আমি উপভোগ কৰিছিলোঁ। 'গ' আখৰটো তেওঁৰ জিভাত নুফুটিছিল; গতিকে, আমাৰ প্ৰিয় কবিতাটো হৈ পৰিছিল, 'ছাৰ কালাহাড', আমিও সেইদৰে উচ্চাৰণ কৰি কিবা সুধিলে, তেওঁ মিচিককৈ হাঁহিছিল।

ইংৰাজী গদ্য সাহিত্য পঢ়াইছিল, অধ্যাপক তাৰিণীকান্ত ভট্টাচাৰ্যই। তেখেতৰ কথাবোৰ আছিল অত্যন্ত বুদ্ধিদীপ্ত। মনোভংগীটো আছিল সহজগ্ৰাহ্য আধুনিক। মোৰ ভাল লাগিছিল, মানুহজনৰ মন-পখিলাটোৱে যে একেপাহ ফুলতে বহি থাকিব নেজানিছিল; বিষয়ৰ পৰা বিষয়ান্তৰলৈ গুচি গৈছিল অতি অনায়াস গতিৰে। মই সেই সময়তে আচিবল্ড গেইকীৰ ৰচনা এখন পঢ়িছিলোঁ 'দ্য আইডিয়েলচ্ অব্ এডুকেশ্যন', যিখন ৰচনা বি. এ. মহলাৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট আছিল। তাত এষাৰ কথা পাইছিলোঁ, "The aim of mordern education is to known something of everything, and to know everything of something." অধ্যাপক ভট্টাচাৰ্যক গেইকীৰ সেই মনৰ মানুহজনৰ লেখীয়াই লাগিছিল। অকল সেয়ে নহয়, তেখেতে বিহঙ্কে ক'ব খুজিছিল, তাকে সুন্দৰকৈ জুকিয়াই লৈ সজাই-পৰাই ক'ব জানিছিল। আই. এ. মহলাৰ আৰম্ভণিৰে পৰা বি. এ. মহলাৰ শেষ দিনলৈকে ইংৰাজী শ্ৰেণীবোৰৰ কথা মনত পেলালে, এটা দিনৰ সোঁৱৰণী উজাৰ খাই আছে। সেয়া হ'ল, অধ্যাপক চন্দ্ৰনাথ কলিতাৰ এটা 'প্ৰক্সি' মৰা শ্ৰেণীৰ কথা। সেইদিনা তেখেতে আন কোনোবা এজনৰ শ্ৰেণী ল'বলগীয়া হৈছিল। প্ৰসংগক্ৰমে কৈ থওঁ তেতিয়াৰ দিনত সেইটোও এটা নিয়ম আছিল— কোনোবাই সাময়িক ছুটি ল'লে সিজনৰ ঠাইত অন্য কোনোবা এজনে দায়িত্ব পালন কৰি আহিব লাগে। সেইটোকে আমি নাম দিছিলোঁ, 'প্ৰক্সি মৰা ক্লাছ'— আমি ছাত্ৰবোৰে যেনেকৈ আনৰ সলনি 'প্ৰক্সি' মাৰোঁ, অধ্যাপকসকলেও 'প্ৰক্সি' মাৰে তেনেকৈ। আচলতে তাৰ নামটো হ'ল; ল'কাম (locum)। অধ্যাপক কলিতাৰ ইংৰাজী উচ্চাৰণ যথেষ্ট পৰিমাণে অসমীয়া সাঁচৰ আছিল। কিন্তু সেইদিনা, কিয় ক'ব নোৱাৰোঁ, তেখেতৰ ইংৰাজী উচ্চাৰণে তাৰ অসমীয়া চামনিটো তেনেই খতাই পেলাইছিল— আখৈ ফুটাদি ফুটিছিল প্ৰতিটো বাক্যৰ প্ৰতিটো শব্দ। আমি তবধ মানিছিলোঁ। তেখেতৰ কথাবোৰে আমাক যেন খামোচ মাৰি ধৰিছিল। আনকালে নপঢ়ুওৱা কবিতা বিষয়টোত তেখেতৰ গোটেইখিনি বৈদগ্ধ্য উজাৰ কৰি দিছিল সেইদিনা। পঢ়াইছিল কীট্‌ছৰ সেই অমৰ কবিতাটো— 'অ'ড্ টু আটাম্'। সেইদিনা তেখেতৰ ব্যাখ্যাত প্ৰত্যেকটো চিত্ৰকল্প যেন সাৰ পাই উঠিছিল, প্ৰত্যেকখন ছবি যেন জীৱন্ত হৈ উঠিছিল— জীৱনৰ স্পন্দনেৰে। এই মানুহজনে ইংৰাজী কাব্যৰ ৰমন্যাসিক যুগৰ শেষলৈকে নপঢ়া কিতাপ নাছিল বুলিয়েই ক'ব পাৰি। খুব কম মানুহেই আছে ইংৰাজী কাব্যৰ অনুৰাগী পাঠকসকলৰ মাজত, যি স্পেন্সাৰৰ 'Faeric Queene'খনৰ আটাইকেয়োটা খণ্ড পঢ়িছে। এদিন আমাৰ 'অনাৰ্চ'ৰ শ্ৰেণীত তেখেতে অতি অন্তৰংগতাৰে অথচ যথেষ্ট বিনয়েৰে সৈতে কৈছিল, তেখেতে কাব্যখনৰ গোটেইকেইটা খণ্ড পঢ়িছিল— কলেজত ছাত্ৰ হৈ থকা সময়তেই।

অন্য এদিনৰ কথা। সেইদিনা অধ্যাপক চৌধুৰীয়ে আমাক সেই একেটা শ্ৰেণীতে একেটা ভংগীৰেই যথেষ্ট বেদনামিহলি কণ্ঠৰে কৈছিল, "It is said that Mathew Arnold could quote from memory the whole of Paradise Lost. a fact

that is mentioned in the history of English literature not without great admiration. And this humble self of mine can quote from memory the whole of Paradise Lost plus Paradise Regained, and his name has travelled not even to the footnotes of any such history." দুখৰ কথা, সন্দেহ নাই। কিন্তু মনত পেলাই আনন্দ লাগে, এইবোৰ মানুহকে লৈ গৌৰব কৰিব পাৰিছিল, এসময়ত কটন কলেজৰ ইংৰাজী বিভাগটোৱে।

আৰু এজন ইংৰাজী বিভাগৰ অধ্যাপকৰ কথা নুসুঁৱৰিলে মোক, পাপে চুব। সেইজন হ'ল, অধ্যাপক ৰায়হান শ্বাহ। তেখেতে আমাক নাটক পঢ়াইছিল। কিন্তু তেখেত ডাঙৰ কোঠাৰ শ্ৰেণীবোৰতকৈ সৰু কোঠাৰ শ্ৰেণীবোৰত অধিক সফল শিক্ষক আছিল। মানুহজন আছিল ত্ৰুটিপূৰ্ণভাৱে নিখুঁতবাদী। বহুতৰে মুখত শুনিছিলোঁ, তেখেতে হেনো ওমৰৰ 'ৰুবায়ত'খনৰ বহুতো স্তৱক ভাঙি থৈছিলে, মুল ফাৰ্চীৰ পৰা, ছেগ চাই এদিন তেখেতক সুধিছিলোঁ, কথাষাৰৰ শাহটো বাৰু কি? তেখেতে কৈছিল, ভাঙনি কৰিছিল সঁচা; পিচে, সেয়া খাচ ফাৰ্চীৰ পৰা নহয়— হুইনফিল্ডৰ ইংৰাজী অনুবাদখনৰ পোহৰতহে ফাৰ্চীৰ পৰা। আৰু বোলে, হুইনফিল্ডৰ লগত ফিট্‌জাৰেল্ডৰ কোনো মিল নাই। পাচত সেইখন এটা সময়ত পঢ়ি চাইছিলোঁ। কথাষাৰ সঁচা, ফিট্‌জাৰেল্ড খায়ামৰ নিলগৰহে ৰিং; সেয়া বিলাতী ওমৰ। যি কি নহওক, সেইবোৰ সময় পালে শুধৰাই-মেলিহে পোহৰলৈ আনিব বুলি থৈ দিওঁতেই আন্ধাৰে সামৰি থ'লে। আচলতে সেইবোৰ মানুহেই পৰম ভাগ্যবান, যিবোৰে ভাবিব পাৰে 'জীৱনৰ ধন একোকে নেযায় অকণো পেলনি'। মোৰ ৰিণিকি-ৰিণিকি মনত আছিল— আজিও আছে— এইবোৰ চৰণ ঃ

পাপ-পুইন কোনে সখী কৰেনো বিচাৰ
দহজনে আজি যিটো কয় পুণ্য বুলি,
আৰু দহে পাপ বুলি থয় তাকে ঠেলি।
মানুহৰ তুলাচনী সদায় বিজোখা,
দেৱতাৰ বিচাৰক কোনে পায় দেখা।

সেয়া ৰায়হান শ্বাহেই ভাঙি উলিওৱা ব্ৰাউনিঙৰ 'ৰাব্বি বেন এজ্‌ৰা'ৰ এছোৱা নহয় জানো? নিখুঁত হওক-নহওক, ওমৰৰ ভাঙনিবোৰো যদি পোহৰলৈ আনি থৈ গ'লহেঁতেন, তেনেহ'লে সিজনে অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাসত নিশ্চয় এটা স্থায়ী স্বাক্ষৰ থৈ যাব পাৰিলেহেঁতেন।

কটন কলেজৰ অসমীয়া বিভাগটো তেতিয়া আছিল বসৰ বহুঘৰা। মুৰব্বী অধ্যাপক আছিল অধ্যাপক উপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখাৰু। অতি নিৰ্বিকাৰ মানুহ; কিন্তু সিজনৰ প্ৰতিটো কথাতে আছিল চোকা কটাৰীৰ ধাৰ। এবাৰ কোনোবা এজনে তেখেতক 'জব্দ কৰোঁ' বুলিয়েই মাজতে মাত লগালে, "ছাৰ, আপুনি কি পঢ়াইছে, একো বুজা নাই; ইকাণে সোমাই সিকাণে ওলাই গৈছে।" তেওঁ সেইদৰে কৈ শেষ

কৰিবলৈ নেপালেই, লেখাৰু ছাৰে উত্তৰ দিলে, "মাজত কিবা থাকিলেহে।" কিন্তু, অকণো থমকি নোৰোৱাকৈ তেখেতে 'মনোমতী' উপন্যাসৰ বাকীখিনি প্ৰেমৰ সংলাপ জাঁপ মাৰি গৈ সামৰি থ'লে, "মনোমতীয়ে ইত্যাদি-ইত্যাদি বহুত কথা ক'লে।" তেখেতে যেতিয়া 'ইত্যাদি-ইত্যাদি' বুলি কোনোবাটো অধ্যায় সামৰে, তেতিয়াই আমি জানিছিলোঁ, ঠিক সেইখিনিতে কিবা বেচি মধুৰ কথা আছে। সেইদিনা আমাৰ লগৰ সেই বান্দৰামি কৰা ল'ৰাজনে ঠিক তেতিয়াই গম পাইছিল, ছাৰৰ উত্তৰটো যে এলেপা জোকৰ মুখৰ চূণ আছিল।

ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা তেতিয়া ধুনীয়া ডেকা মানুহ। ডক্টৰেট উপাধিটো তেতিয়ালৈকে তেখেতে পিন্ধা নাই। আই. এ. মহলাত আমাক পঢ়ুৱাইছিল কবিৰাজ চক্ৰৱৰ্তীৰ 'শকুন্তলা কাব্যখন। কামকলাৰ অৰ্দকাৰী আখ্যানটোৱে সৈতে গোটেইখন কাব্যই আছিল আক্ষৰিক অৰ্থত কামসিক। শৰ্মা ছাৰে সেইখন পঢ়াবলৈ বাৰুকৈয়ে আহুকাল পাইছিল। অলপ আবুৰ নোহোৱা কিবা কথা পালেই তেখেতে ঘনেপতি চকুহাল মোহাৰিছিল আৰু সেই কথাখিনি যিমান পাৰি সিমান শ্লীলতাপূৰ্ণ ৰূপলৈ আনি ক'বলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কেতিয়াবা আমনি পাই স্পষ্টকৈয়ে কৈ দিছিল, "এ' এইবোৰ নপঢ়িবাহেঁ। পঢ়িবৰ মন থাকিলে, আচলখনকে পঢ়িবা— সংস্কৃতৰ খন।" আমিও লগে লগে উজান দিছিলোঁ, "হয় ছাৰ, এইখন বন্ধ বেবেৰিবাং।" তেখেতৰ হাঁহি উঠি গৈছিল আমাৰ মন্তব্যবোৰ শুনি। তাৰ মাজতে বুদ্ধিমান কোনোবা এজনে প্ৰস্তাৱ দিছিল, "ছাৰ, দুটামান নোট, দিয়াই ভাল। পুথিখন দোকানে-পোহাৰেও পাবলৈ নাই।" তাৰ পাচত, তেখেতে যিখন কিতাপ পঢ়াবলৈ লৈছিল, সেইখনো তেনেই মকৰাজাল। নীলমণি ফুকনৰ 'সাহিত্য-কলা'। সঁচাসঁচিকৈয়ে, নোট্ নেপালে উপায়েই নাছিল— কোনোখন কিতাপেই ক'তো পাবলৈ নাছিল। মই নিজে কেইবাখনো কিতাপ অ'ৰ-ত'ৰ পৰা বিচাৰি আনি নকল কৰি লৈছিলোঁ। সেই 'শকুন্তলা কাব্য'খন, হিতেশ্বৰ বৰবৰুৱাৰ 'যুদ্ধক্ষেত্ৰত আহোম-ৰমণী, আৰু কোনোবা এখন— মুঠতে তিনিখন নিজৰ হাতেৰে লিখি লৈছিলোঁ— মোৰ মনত পৰে। কাৰণ, নগৈ গড়গাঁৱৰ বতৰা দিবলৈ টান। আমাৰ দিনত অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী বুলিবলৈয়ো আছিল মাথোন দুখন—দেবেন্দ্ৰনাথ বেজবৰুৱাৰ খন আৰু ডিম্বেশ্বৰ নেওগৰ এভূমুকি খন। তাকো বজাৰত পাবলৈ নাছিল।

মোৰ আটাইতকৈ প্ৰিয় বিষয়টো আছিল, লজিক—ন্যায়শাস্ত্ৰ। মোৰ ধাৰণা, কলা বিভাগৰ গোটেইটো মাধুৰী লজিকতে থুপাই থোৱা আছে। কটনত লজিকৰ অধ্যাপক পাইছিলোঁ তি .জন— গোপ।.।./এ শৰ্মাবৰুৱা, আব্দুল জেলিল আৰু কনকচন্দ্ৰ দাস। তিনিওজন তিনিটা বেলেগ সাঁচৰ মানুহ আছিল। প্ৰথমজন আছিল ক্ষুৰধাৰ বুদ্ধিৰ মানুহ— লজিকৰ শ্ৰেণীটো হাঁহিমুখৰ কৰি ৰাখিছিল। দ্বিতীয়জন আছিল বিষন্নমধুৰ প্ৰকৃতিৰ মানুহ। মাত্ৰাচেতনা আছিল প্ৰখৰ। পাঠবোৰ দিবৰ

সময়তো এবাৰ কথাও ৰাহি হোৱাকৈ নকৈছিল এবাৰ কথাও নাটনি পৰাকৈ নকৈছিল। মুখেৰে গোটেইখিনি কথা কৈ উঠি বোৰ্ডৰ ওচৰলৈ গৈছিল আৰু অতি চমুকৈ সূত্ৰৰ নিচিনাকৈ কথাখিনি লিখি দিছিল। শেষৰজন আছিল ভবিৰ নখৰ পৰা মূৰৰ চুলিলৈকে সদালাপী মানুহ। কোনো কথাতেই প্ৰয়োজনৰ অধিক গুৰুত্ব নিদিছিল।

বাকীসকলৰ কথা নকওঁ। কাৰণ, কাহিনী আমনি লগাকৈ দীঘল হৈ পৰাৰ সম্ভাবনা। মাথোন এটা কথা কওঁ— আজিৰ সময় আৰু তেতিয়াৰ সময়ৰ পাৰ্থক্যটো আঙুলিয়াই দেখুৱাবলৈ। আমাৰ সময়ৰ অলিখিত নিয়মটো আছিল এনেকুৱা ঃ যি বিষয়ৰে অধ্যাপক নহওক লাগিলে, কলা বিভাগৰ হওক বা নহওক, প্ৰত্যেকজনেই আমাৰ কাৰণে সমান মৰ্যাদাৰ গুৰু। তেখেতসকলৰ চকুতো আমাৰ কোনোৱেই আপোন অথবা পৰ নাছিলোঁ। তেখেতসকলৰ ওচৰত আমাৰ পৰিচয় মাথোন এটাই আছিল— আমি সকলোৱেই তেখেতসকলৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী। অকল কটন কলেজেই নহয়, বি. বৰুৱা কলেজ আৰু সন্দিকৈ ছোৱালী কলেজৰ অধ্যাপক-অধ্যাপিকাসকলৰ লগতো আমাৰ সেইটো সম্বন্ধই আছিল। তাৰে আঁত ধৰি হোষ্টেলবোৰত অনুষ্ঠিত ইখন-সিখন সভালৈ-নবাগত আদৰণি সভা, মহাপুৰুষৰ তিথি উদ্‌যাপনৰ সভা, বিতৰ্ক সভা, বিদায় সভা ইত্যাদিবোৰলৈ তেখেতসকলো ইজন-সিজনকৈ নিমন্ত্ৰিত হৈছিল।

এটা দিনৰ কথা মোৰ মনত আছে। সেই দিনাই মই অধ্যক্ষ হেম বৰুৱাৰ লগত প্ৰথম চিনাকি হৈছিলোঁ। উপলক্ষ্যটো আছিল, আমাৰ ৩নং ছাত্ৰাবাসৰ বাৰ্ষিক তৰ্কসভা। উভতি চাই ভাবিছোঁ, সেইদিনা মই যথেষ্ট দুঃসাহস প্ৰকাশ অথবা ধৃষ্টতা বুলিয়েই ক'ব পাৰি— প্ৰকাশ কৰিছিলোঁ। কথাখিনি ক'বলগীয়া হৈছিল ইংৰাজীত। বিষয়তোও আছিল যথেষ্ট কঠিন— ভাৰতবৰ্ষ কমনৱেল্‌থৰ পৰা ওলাই আহিব লাগে-নালাগে এনেকুৱা ধৰণৰ কিবা এটা । তাতে আকৌ লটাৰীত মোৰ নামটোৱেই উঠিছিল, সেই ভুৱা সদনৰ নেতা হ'বলৈ। যি কি নহওক, মই মোৰ ভূমিকা পালন কৰিলোঁ। পালন কৰিলোঁ অখ্যাতিৰে নহয়— খ্যাতি প্ৰদৰ্শন কৰিয়েই। সিদিনাৰ তৰ্কসভাৰ, অধ্যক্ষ আছিল, অধ্যক্ষ হেম বৰুৱা। তেখেতৰ ভাষা আৰু বৈদগ্ধ্যই মোক মুগ্ধ কৰি দিলে। মনে মনে ভাবিলোঁ, কটন কলেজলৈ অহা মোৰ সাৰ্থক হ'ল; আৰু বেচি সাৰ্থক হ'লহেঁতেন, যদি এই মানুহজন কেনেবাকৈ কটন কলেজৰে ইংৰাজী অধ্যাপক হৈ থাকিলহেঁতেন। সভা ভংগ হোৱাৰ পাচত তেখেতৰ লগত আটায়ে ঘৰুৱা ধৰণেৰে কথা পাতিবলৈ ল'লে। মই কেৱল কথাবোৰ শুনি ৰ'লোঁ। মোৰ লগতো কথা পাতিলে। মই অনুভৱ কৰিলোঁ, এই মানুহজন এক অসাধাৰণ ব্যক্তিত্বৰ অধিকাৰী; অদ্ভুতভাৱে মানুহক অনুপ্ৰাণিত কৰিব পাৰে। বোধকৰোঁ, সেই কাৰণেই আমাৰ সময়ৰ কটন কলেজৰ সকলোবোৰ ছাত্ৰ সিজনৰ নামত বলিয়া হৈ পৰিছিল।

তাৰ কেইদিনমানৰ পাচতে মহা-সমাৰোহেৰে 'কলেজ-সপ্তাহ' উদ্‌যাপিত হ'ল। দুটামান প্ৰতিযোগিতাত ময়ো অংশ গ্ৰহণ কৰিলোঁ। সেইবাৰ কিন্তু তৰ্ক-প্ৰতিযোগিতাত মই কোনো পাৰদৰ্শিতা দেখুৱাব নোৱাৰিলোঁ। নীলমণি সিং, নীলকান্ত সিং, সুচেন ভূঞা, কমলা বৰঠাকুৰ প্ৰভৃতি মোৰ ওপৰ খলপাৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ তাৰ্কিক প্ৰতিভা দেখি মই ভয়তে পেঁপুৱা লাগিলোঁ। সাহিত্য বিষয়ৰ প্ৰতিযোগিতা কেইটামানত ২য়-৩য় এনেকুৱা কিবাকিবি হৈছিলোঁ নেকি। মনত আছে, এটা আচহুৱা প্ৰতিযোগিতাত মই কেনেবাকৈ ১ম স্থান অধিকাৰ কৰি পেলাইছিলোঁ। প্ৰতিযোগিতাটো আছিল, স্মৃতিশক্তি আৰু বুদ্ধিৰ পৰীক্ষা। ১ম বাৰ্ষিকৰ ছাত্ৰ হিচাপে মই অনুভৱ কৰিছিলোঁ, এই সকলোবোৰ সৰুসুৰা স্বীকৃতিৰে কটনে মোক সাৱটি ল'লে। কটন কলেজৰ প্ৰতি মোৰ ভালপোৱা আজিও শেষ হোৱা নাই। কিন্তু, কটনে মোক কোন কাহানিবাই পাহৰি গ'ল। ক্ষীণ যোগসূত্ৰ এটা ৰাখি থৈছে মাথোন দুজনে : ড° হেমন্ত কুমাৰ শৰ্মা আৰু ড° ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়াই। মাজে-সময়ে এই দুজনৰ পৰাই দুখন-এখন চিঠি পাওঁ। তাৰে এজন মোৰ সমসাময়িক, আনজন মোৰ ছাত্ৰস্থানীয়।

এই কটন কলেজত ১ম বাৰ্ষিকৰ ছাত্ৰ হৈ থাকোঁতেই, চাৰ্চ ফিল্ডত অনুষ্ঠিত অসম ছাত্ৰ সন্মিলনৰ বাৰ্ষিক অধিবেশনৰ গা'তে আঁউজি পতা কৃষ্টি-সমাৰোহত মই ভালকৈ মনত থকাৰ ধৰণেৰে প্ৰথম বাৰলৈ ৰূপকোঁৱৰ জ্যোতিপ্ৰসাদ আগৰৱালাক দেখা পাইছিলোঁ। তাৰিখটো আছিল ২৪ নৱেম্বৰ, ১৯৪৭ চন। সেইদিনা তেখেতে নিজৰ মুখেৰে প্ৰদান কৰা সেই বক্তৃতাটো আজিও মোৰ কাণত বাজি আছে। সেই বক্তৃতাটোৰেই সভাৰ শেষত শ্ৰোতাসকলৰ মাজত বিলাই দিয়া সেই পুস্তিকাখন, শিৰোনামাটো যাৰ— 'পোহৰলৈ'। সেই পুস্তিকাখন আজিলৈকে মই সাঁচি থৈছোঁ। ৰূপকোঁৱৰ আগৰৱালাৰ আনটো বিখ্যাত বক্তৃতা 'শিল্পীৰ পৃথিৱী'ও মই নিজৰ কাণেৰে শুনাৰ সৌভাগ্য হৈছিল শিৱসাগৰত, তাৰ কেইমাহমানৰ পাছতে জহৰ নে পূজাৰ বন্ধৰ সময়ত। সেইবাৰ তেখেতে পুস্তিকাখনৰ বহু কথা এৰি এৰি সিবিলাকৰ সাৰাংশবোৰ কৈ গৈছিল; কিন্তু কবিতাৰ অংশবোৰ হুবহু একেদৰে আওৰাই গৈছিল।

ক'ৰবাৰ পৰা আহি কোনোবাখন পালোঁগৈ। অতুল হাজৰিকা ছাৰে আমাক এবাৰ কথা বাহিৰে-ভিতৰে য'তে-ত'তে সোঁৱৰাবলৈ নেপাহৰিছিল : "গুৱাহাটীৰ বজাৰ চাৰিখন— উজান বজাৰ, পাণ বজাৰ, ফাঁচী বজাৰ আৰু পল্টন বজাৰ। পঢ়া-শুনা কৰিবলৈ আ... পঢ়া-শুনা ... । ... বজাৰবোৰত ঘূৰি নুফুৰিবা। কেনি ক'ত পিছলি পৰিবা, গমেই নেপাবা।" মই সেই বজাৰ চাৰিওখন ঘূৰি-পকি চালোঁ। দেখিলোঁ, সেই বজাৰ কেইখনতকৈ পিছলি পৰাৰ সম্ভাৱনা ঘৰৰ মজিয়াত বেচি। ছাত্ৰাবাসত থাকিবই নোৱাৰি, যি কোনো মুহূৰ্তত সোপাধৰা ওলায়হি। বোলে, ছাত্ৰ কংগ্ৰেছৰ সভ্য হোৱাঁ; নহয় বোলে, ছাত্ৰ ফেডাৰেশ্যনৰহে সভ্য হোৱাঁ। মোৰ

লগৰ এজনে অতিষ্ঠ হৈ আটাইবোৰকে তুষ্ট কৰিলে। মই থিৰাং কৰিলোঁ, কোনোটো দলৰে সভ্য নহওঁ। কিন্তু, সৰ্বভাৰতীয় ছাত্ৰ-নেতাসকলৰ বক্তৃতা থকা সভাসমূহ দল-নিৰ্বিশেষে শুনিবলৈ গৈছিলোঁ। মই দেখিছিলোঁ, তেওঁলোকৰ বক্তৃতাৰ মানদণ্ড এতিয়াৰ সকলোতকৈ বহু বেচি ওপৰ খাপৰ আছিল। আই. এ. মহলাত পঢ়ি থাকোঁতেই দুজন তেনেকুৱা ছাত্ৰ-নেতাৰ বক্তৃতাই মোৰ মনত গভীৰ সাঁচ বহুৱাইছিল। দুজনৰ দুটা নাম মনত পৰে ঃ কমৰেড্ এ. পি. বৰ্ধন আৰু ছাত্ৰ কংগ্ৰেছৰ ৰবি বৰ্মা। দুয়োজনৰে ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি বিশ্লেষণৰ অন্তৰালত গভীৰ অধ্যয়নৰ চাপ আছিল। মোৰ মনত পৰে, এইবিলাক সভালৈ যাতায়াত কৰোঁতে, মই সংগী হিচাপে পাইছিলোঁ মোতকৈ এটা খলপা ওপৰৰ বন্ধু জিতেন বৰঠাকুৰক।

২য় বাৰ্ষিকত পঢ়ি থাকোতে ঘটা দুটা ঘটনাৰ কথা মোৰ মনত পৰে। দুয়োটা ঘটনা বোমা বিস্ফোৰণ সম্পৰ্কীয়। প্ৰথমটো ঘটনা ঘটিছিল, আমাৰ কলেজৰ 'নিউ আৰ্টছ বিল্ডিঙ'ৰ কাষতে থকা 'মানি মেকিং ফাৰ্মেচীৰ'খনৰ সমুখত। সেইদিনা ৭নং কোঠাত আমাৰ এটা 'টিউটৰিয়েল ক্লাছ' চলি আছিল। সময় দুপৰীয়া। একমান বাজিছিল। হঠাৎ আমাৰ কাণত পৰিল এটা প্ৰকাণ্ড বিস্ফোৰণৰ শব্দ মই সমুখৰ খিৰিকিখনেৰে দেখিলোঁ, গোটেইখন ধোঁৱাৰে ধুৰঁলিকুঁৱলী। কেইবাজনো মানুহ ভয়তে ফাঁহি-ছিটিকা দি পলাইছে। আৰু এখন জীপ গাড়ী কিছু বেগেৰে নৈৰ ফাললৈ গুচি গৈছে আৰু অলপ পাচতে তিনি আলিটো পাই পশ্চিম ফাললৈ বেগ বঢ়াই চকুৰ আঁতৰ হৈ পৰিছে। অলপ পাচতে গম পালোঁ, পাণবজাৰৰ বেংক এটাত এক লাখ টকা লুট হৈছে। পাচদিনাই নতুন খবৰ পালোঁ, সেয়া হেনো অ ।
চি. পি. আইৰ সশস্ত্ৰ বিপ্লৱৰ ভিতৰুৱা কথা।

তাৰ কেইদিনমানৰ পাচৰ কথা। সেইদিনা আকৌ আমাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়ৰ শ্ৰেণী এটা লৈ আছিল ৪নং কোঠাত অধ্যাপক ইক্ৰাম আলি শইকীয়াদেৱে। সেইদিনা মোৰ উজান বজাৰৰ সহপাঠী দলটোক অলপ বেচি ব্যস্ত হৈ থকা দেখা পাইছিলোঁ। মই শেষৰ বেঞ্চত বহি আছিলোঁ আৰু মোৰ কাষত আছিল দ্বিজেন বৰুৱা, যিজন পাচত মণিপুৰ ৰাজ্যৰ মুখ্য সচিব হৈছিলগৈ। আজি নামটো ক'ব পাৰি— পদ্মিনী দাস। সেই সময়ত এখন বাংলা উপন্যাস ওলাইছিল, লালিমা পাল (পুং)। কথাটো তেনেকুৱাই— পদ্মিনী দাস আমাৰ নিচিনাই পুৰুষ ছাত্ৰ আছিল। মাজতে তেওঁ উঠি বাৰাণ্ডা পালেগৈ। অলপ পাচতে প্ৰবল বিস্ফোৰণ এটা হ'ল। অধ্যাপক শইকীয়াৰ মঞ্চৰ তলতে সেই বিস্ফোৰণ। বিৰাট মঞ্চখন শধ্ শাল কাঠৰ নহৈ অন্য কিহবাৰ হোৱা হ'লে, তেখেতৰ অৱস্থা সাংঘাতিকেই হ'লহেঁতেন। পূবফালে থকা দেৱালখনৰ কেইবাচটাও ইটা ভাগি ওলাই পৰিল। নক'লেও হ'ব, সমুখত থকা আটাইবোৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী আৰু অধ্যাপক শইকীয়া যি যেনেকৈ আছিল, তেনেকৈয়ে দৌৰ মাৰিছিল। ধুঁৱলিকুঁৱলী ধোঁৱাৰ মাজতে কামটো কোনে কৰিছিল, দেখা নেপালোঁ— জাপ হৈ থকা শ্লাইডিং-বোৰ্ডৰ তলৰ খন

ওপৰলৈ উঠি তাৰ লেখাখিনিৰে ফট্‌ফটীয়াকৈ জিলিকি পৰিল ঃ "Communist Party raided public meeting addressed by Professor E Saikia None Killed. several injured and one lady lost her fountain pen." জানিবা সেইখিনি বাতৰি কাকতৰহে শিৰোনামা অংশটো। ৰাজনীতি-বিজ্ঞানৰ পাঠ দিবলৈ অহা অধ্যাপক গৰাকীয়ে সেইখিনি পঢ়ি উঠি স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলালে আৰু হাঁহিলে। অলপ পাচতে পুলিচৰ মানুহ আহিল তদন্ত কৰিবলৈ। পদ্মিনী দাসে সকলোকে সতর্ক কৰি দিলে, কোনেও যেন কথাটো নকয়। দেৱালৰ ফাট জুখি-মাখি লৈ কিবাকিবি টোকা কেইটামান লিখি লৈ পুলিচ বিষয়াকেইজন গ'লগৈ। তেওঁলোকে গমেই নেপালে, সেয়া যে চার্কাছত ব্যায়ামবীৰে দেখুৱাই যোৱা খেলাটোৰ পাচতে ক্লাউনটোৱে দেখুওৱা নকল খেলাটোতকৈ অকণো বেলেগ নাছিল। বিশেষকৈ তাৰ আগদিনা দেৱালীটো উকলিছিল। সেইটো বোমা নাছিল— আছিল এটা ভাঙৰ ফট্‌কা।

নির্দোষ ধেমালি কৰাত পদ্মিনী দাস দস্তুৰমতে বিখ্যাত আছিল। আৰু সেই ধেমালিবোৰৰ মৌলিকতা আছিল যথেষ্ট। ১ম বার্ষিকৰ ছাত্র হৈ থাকোঁতেই এবাৰ তেওঁ কলেজ ক্ৰীড়া-প্ৰতিযোগিতা 'স্লো চাইকেল ৰে'চ'ত যোগ দিছিল। আমি ভাবিছিলোঁ, তেওঁ নিশ্চয় আনবোৰৰ দৰেই একে ধৰণৰ প্রতিযোগী হৈ আহিছে। দেখা পালোঁ, সুহুৰিটো বজোৱাৰ লগে লগে আনবোৰৰ চাইকেল মন্থৰ গতিৰে সমুখলৈ আগবাঢ়িছে। কিন্তু তেওঁৰখন দেখোন পিচলৈহে হুঁহকিছে। যিমানে আগলৈ বুলি 'পেডেল' মাৰিছে, সিমানে চাইকেলখন পিচ-হুঁহকিছে। সকলোবোৰে হাঁহিবলৈ ধৰিলে। আচলতে তেওঁ পাচ চকাত থকা ফ্ৰী-হুইলটোৰ ভিতৰত থকা কুঠাৰখন ওলোটাই লগাই লৈছিল। বিচাৰকমণ্ডলীয়ে ঘোষণা কৰিলে, পদ্মিনী দাসক এটা বিশেষ পুৰস্কাৰ দিয়া হৈছে। আৰু এবাৰৰ কথা। চুডমাৰ্চন হলত কলেজৰ সংগীত-সন্ধিয়া সেইদিনাখন। সেই সন্ধিয়াৰ বিশিষ্ট অতিথি আছিল কলাগুৰু বিষ্ণু ৰাভা। মাজতে ঘোষিত হ'ল, পদ্মিনী দাসৰ 'সর্প নৃত্য'ৰে অনুষ্ঠানৰ সামৰণি পৰিব। আচলতে তেওঁ কোনোদিনা আখৰালৈ নহা সত্বেও তেওঁৰ কথা শুনিয়েই শেষ মুহূর্তত সেই বিষয়টো কার্যসূচীত সুমুৱাই দিবলৈ সংগীত বিভাগৰ সম্পাদক গৰাকী বাধ্য হৈ পৰিছিল। তেওঁৰ পাল পৰিলত এক মিনিটমান নটবাজৰ নৃত্যৰ অনুকৰণ এটা দেখুৱাই অৱশেষত সাপৰ অংগীভংগী দেখুৱাবলৈ লাগি গ'ল। মই দূৰৰ পৰা ৰাভাৰ মুখৰ হাঁহিটো উপভোগ কৰিলোঁ। সেই হাঁহিটো, যিটো হাঁহি 'এৰাবাটৰ সুৰ'ত দেখিছিলোঁ তাৰ বহু দিনৰ পাচত। মুখ্য অতিথিৰ ভাষণ দিবলৈ উঠি তেখেতে শিল্পীসকলক প্ৰশংসা কৰি কৈ যাবলৈ ধৰিলে— "শ্ৰীমতী তুলতুল (তেখেতে তুলতুলী বুলি কৈছিল) ভৰালীৰ চেতাৰবাদন শুনিলোঁ। তেওঁৰ আঙুলিকেইটা বৰ মিঠা। শ্ৰীমান পদ্মিনী দাসৰ 'সর্প নৃত্য' চালোঁ। ভাৰতবৰ্ষৰ বহু ঠাইতে বহু নৃত্য দেখিছোঁ। কিন্তু এনে নৃত্য ক'তোৱেই

দেখা মোৰ মনত নপৰে। তেওঁ ধুনীয়াকৈ গা'টো ভাঙি দেখুৱাব জানে?" আৰু ক'লৈ যায়? পদ্মিনী দাসে সংগীত-সম্পাদকক ক'লেগৈ, "শুনিলে নহয়, বিষ্ণু ৰাভায়ো দুনিয়াত দেখা নাই। আৰু আপুনিও ওস্তাদী মাৰি কয় মোৰ নাচ নহ'ব।" অন্য এদিনৰ কথা। সেইদিনা আকৌ তেওঁক ছাত্ৰীসকলৰ কাৰণে সংৰক্ষিত বেঞ্চ এখনত বহি আছিল— লজিকৰ শ্ৰেণীটোত। অধ্যাপক শৰ্মাবৰুৱা সোমালহি। কথাটো মন নকৰাৰ দৰে দেখুৱাই তেখেতে বক্তৃতা আৰম্ভ কৰিলে। সেইদিনাৰ বিষয়টো আছিল, 'ব্যক্তিনামবোৰ গুণবাচক নহয়' (Proper names are non-connotative)। মাজে মাজে তেখেতে ওচৰতে থকা পদ্মিনী দাসলৈ কেৰাহিকৈ চাই দেখিছিল, তেওঁ নোট্ কৰি যোৱাত গভীৰভাৱে ব্যস্ত। বক্তৃতাটো শেষ কৰি উঠি অধ্যাপক গৰাকীয়ে পোনপটীয়াকৈয়ে সুধিলে, "তুমি কিয় ইয়াত বহিছা? এইবোৰ যে ছোৱালীৰহে আসন, নেজানা নেকি?" পদ্মিনী দাসে উত্তৰ দিছিল, "হয় ছাৰ। মই ইমানদিনে ভাবি আছিলোঁ, ব্যক্তিনামবোৰ গুণবাচক।"

মই মন কৰিছিলোঁ, কটন কলেজলৈ প্ৰত্যেক বছৰেই তেনেকুৱা এফোজন ৰঙিয়াল মনৰ ছাত্ৰই কলেজখনক জীৱন্ত কৰি ৰাখিছিলহি। প্ৰথম বছৰটো সেইদৰে নিৰ্দোষ ধেমালিত ব্যস্ত থাকে, পাচৰ বছৰটো পঢ়া-শুনা কৰি কটায় আৰু অৱশেষত সফল হোৱাৰ কৃতিত্বটো লৈ গুচি যায়। আমাৰ আগৰ বছৰত আছিল তেনেকুৱা এজন ছাত্ৰ — গণেশ শৰ্মা। পাচৰ বছৰতো আছিল অন্য এজন— আৰ্ফান আলি। নাম দুটা কোৱাৰ লোভ সামৰিব নোৱাৰিলোঁ।

মোৰো তো কিবাকিনি ব্যস্ততা লাগিব। এদিন আমাৰ ৩নং মেচৰ এখন সভাত থিৰাং হ'ল, আমাৰ মেচৰ পৰা এখন হাতেলিখা আলোচনী উলিয়াব লাগে। সকলোৱে ক'লে, কিয় ক'ব নোৱাৰোঁ, মোতকৈ দুখলপা আগৰ শ্ৰেণীৰ বন্ধু মেদিনী চৌধুৰী আৰু মই যুটীয়া সম্পাদকৰ বাব ল'ব লাগে। মই মান্তি হৈ গ'লোঁ। হাতেৰে লিখি উলিওৱাৰ দায়িত্ব ময়েই গোটেইখিনি বহন কৰিবলগীয়াত পৰিছিলোঁ। আলোচনীখনৰ নামটো আছিল— যিমান দূৰ মনত পৰে— উল্কা। সিখনৰ ছবি আঁকা অলংকৰণৰ দায়িত্ব পৰিছিল আনন্দ শৰ্মাৰ ওপৰত। সময়ত আলোচনী ওলাল। সেইখনত মই এটা দীঘলীয়া প্ৰবন্ধ লেখিছিলোঁ, কবি গণেশ গগৈৰ 'ৰূপ-জ্যোতি'খনৰ বিষয়ে। পাচত সেইখন সেইবাৰৰ 'কটনিয়ান'ৰ সম্পাদক ঘনকান্ত চেতিয়াফুকনে নি ছপাৰ আখৰত উলিয়ালেগৈ। বহুতৰে পৰা সিখনৰ নামতে অভিনন্দন পাইছিলোঁ। মোৰ নিজৰ ধাৰণা, প্ৰবন্ধটো পাগতে উঠিছিল আৰু তেনেই পেলনীয়া হোৱা নাছিল। এটা কথা স্পষ্টকৈয়ে ক'ম, আজি আৰু তেনেকৈ লেখিব নোৱাৰিম। তাত মই প্ৰথম যৌবনৰ সমস্ত মাদকতা সুৰভিখিনি ঢালি দিছিলোঁ। জীৱনৰ বাটত সেই মাদকতা হেৰুৱাই পেলাইছিলোঁ, সেই সুৰভি উৰি শেষ হৈ গৈছে।

সেই ১ম বাৰ্ষিকৰে আৰু এক ব্যস্ততাৰ কথা মনত পৰে। সেই সময়ছোৱাত মোৰ অগ্ৰজতুল্য বন্ধু যোগেশ দাসে কটন কলেজত কিছুমান নতুন কামৰ পাতনি তৰিছিল। কটনত দাসৰ উদ্যোগতে এ. এছ. এল. ক্লাব এটা প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। পোনতে তেখেতে— যিমানদূৰ মনত পৰে সৰস্বতী পূজা উপলক্ষে এখন সাংস্কৃতিক প্ৰদৰ্শনী পতাৰ কথা চিন্তা কৰিলে। কথাটো সকলোৱে সমৰ্থন কৰিলে। দাসৰ এই কামটোত সহযোগিতা কৰিবলৈ ল'লো, আমি দুজনে— দাসৰ সহপাঠী সংগীতশিল্পী মুনীন বৰুৱাই আৰু মই। গুৱাহাটীৰ বহু ঠাই ফুৰি ফুৰি আমি তিনিজনে প্ৰদৰ্শনীত দেখুৱাব পৰা নানা বস্তু সংগ্ৰহ কৰিলোঁ। আমি কেনেবাকৈ গম পালোঁ, বিহগী কবি চৌধুৰীৰ হাতত ভালেমান দুষ্প্ৰাপ্য বস্তু আছে। আমি তেখেতৰ ঘৰ ওলালোঁগৈ। আমাক বস্তুখিনি দিয়াৰ উপৰিও নিজৰ কবি-জীৱনৰ ভালেমান কথা শুনালে। সেইবোৰ কথা টুকি থ'বলৈ নহ'ল। ভাবিলে মনত অনুশোচনা জাগে। ৰিণিকি-ৰিণিকি মনত পৰে, সেইদিনা তেখেতে 'কেতেকী' কাব্যখনৰ অনুপ্ৰেৰণা ক'ৰ পৰা কেনেকৈ পাইছিল, সেইখিনি আমাক বিস্তাৰিতভাৱে কৈছিল। ওচৰতে 'ভিখাৰী' কবিতা-পুথিখনৰ কবি জমিৰুদ্দিন বহি আছিল। আমাক চিনাকি কৰি দি কৈছিল, 'মানুহজনক দেখিছাঁহে তেনেই নিৰীহ শান্ত-শিষ্ট; ভিতৰি ভিতৰি এওঁ কিন্তু ভয়ানক ফয়ৰী।" মই ধৰিব পৰা নাছিলোঁ। দাসে মোক টিপতে ক'লে, "বুজিছা নহয়— ফয়ৰী,মানে একুৰা জুই।" উভতি আহোঁতে বাটে বাটে কথাবাৰ পাগুলি লৈ হাঁহিলোঁ। আমি সেই ৰাতিয়েই থিৰাং কৰিছিলোঁ, বিহগী-কবিৰ ৭০ বছৰীয়া জয়ন্তী-উৎসব পাতিব লাগিব— অলপ ধুমধাম কৰিয়েই। পাচৰ বছৰ ডিচেম্বৰ মাহত আমি সঁচাসঁচিকৈয়ে কবিৰ জন্মতিথি পাতিছিলোঁ চুড়্মাৰ্চন ৼ্ন্ত মহা সমাৰোহেৰে। চৈয়দ আব্দুল মালিকে আমাৰ অনুৰোধত এটা গান লেখি দিছিল— "হে কবি, তুমি গালা গান" বোলা প্ৰথম কলিটোৰে। সুৰ দিছিল অতি মিঠাকৈ সুৰ শিল্পী ব্ৰজেন বৰুৱাই। গানটো উজান বজাৰৰ ফালে ইমান জনপ্ৰিয় হৈ উঠিছিল যে, ৰাতি কেতিয়াবা কবিৰ ঘৰৰ আগেদি কোনো কোনোৱে গাই থৈ গৈছিল, তাৰে পেৰডী এটা উলিয়াই— "হে কবি, তুমি খালা জান"। সেইদিনাৰ সেই ৰঘু-জয়ন্তীত মুখ্য অতিথিৰ ভাষণ দিছিল, কলিকতাৰ পৰা হঠাৎ আহি ওলোৱা হলীৰাম ডেকাই। কবিক ছাত্ৰীসকলে কপালত চন্দন সানি ফুলৰ থোপা যাচি সম্বৰ্ধনা জনাইছিল।

আচল কথাষাৰ ক'বলৈ পাহৰিছিলোঁৱেই। আমি পতা প্ৰদৰ্শনীখন ইমান সফল হৈছিল যে, তাৰ এটা আনুপুংখিক বিৱৰণ আৰু এখন ফটো কলিকতাৰ 'ষ্টেট্ছমেন' কাকততো ওলাইছিল। আমাৰ শ্ৰম সাৰ্থক হৈছিল।

অৱশেষত আই. এ. পৰীক্ষাৰ কাৰণে প্ৰস্তুত হ'লো। সেইবাৰ জহৰ বন্ধত ঘৰলৈ নাহিলোঁ ঘৰত পঢ়া-শুনা নহয় দেখি ৰৈ গ'লোঁ। তাৰ আগতে দুখন হেণ্ডাৰ পাৰ হ'বলগীয়া হৈছিল। হেণ্ডাৰ দুখন প্ৰাক্-বাচনি পৰীক্ষা আৰু বাচনি পৰীক্ষাৰ। বাচনি পৰীক্ষা দিওঁতে ঘটনা এটা ঘটিছিল। সেইটোৰে জেৰ টানি চূড়ান্ত পৰীক্ষাত বহিবলৈ অতিৰিক্ত বিষয়

হিচাপে ইতিহাস পঢ়িবলৈ বাধ্য হৈছিলোঁ। মাজতে এটা সিদ্ধান্ত কৰি পেলাইছিলোঁ, ইতিহাসৰ পৰীক্ষা নিদিওঁ। গতিকে, প্ৰাক্-বাচনিত ইতিহাসৰ পৰীক্ষা নিদিলোঁৱেই। কিন্তু, বাচনি পৰীক্ষাত ভুলতে দিবলগীয়া হ'ল। মই পৰীক্ষাৰ তালিকাখন ভুলকৈ চাইছিলোঁ নে অন্য কিবা খেলিমেলি কৰিছিলোঁ— মনত নাই। ভাবিছিলোঁ, সেইদিনা আবেলিং অসমীয়া ২য় ভাষাৰ পৰীক্ষা আছে। গতিকে, আগবেলা মোৰ বন্ধু মেদিনী চৌধুৰীৰ লগত ৰে'ল-ষ্টেছনৰ ফালে ফুৰিবলৈ ওলাই গ'লোঁ। ফুৰি-চাকি ঘূৰি আহোঁ মানে পাচবেলা পৰীক্ষা-হলত সোমোৱা ঘণ্টা পৰিলেই। মোৰ মনত আছিল, নিশ্চয় পূবৰ ফালৰ গেলেৰীটোতে মোৰ 'ছিট'টো পৰিছে। চৌধুৰীয়ে ল'ৰালৰিকৈ জাননী-ফলিখন চাবলৈ গ'ল। ইতিমধ্যে মই হলৰ ভিতৰত সোমাই পৰিলোঁ। চৌধুৰীয়ে বাহিৰৰ পৰা ইংগিত দিলে— ভুল হোৱা নাই, তাতেই পৰিছে। সোমায়েই মোৰ চকুত পৰিছিল, সেইদিনা নিৰীক্ষকৰ দায়িত্বত আছে, ৰাসায়ন বিভাগৰ অধ্যাপক ইন্দুভূষণ সৰকাৰ। কামিজৰ ওপৰত ধুতি-পিন্ধি ওপৰত এটা বগা কোট পিন্ধা সেই অধ্যাপকজন অলপ অশিথিল মেজাজৰ নিৰীক্ষক বুলি সকলো ছাত্ৰৰ মাজতে জনাজাত আছিল। তেখেতে মোক কিয় পলম হ'ল বুলি ধমক এটা মাৰি প্ৰশ্ন-কাকতখন দিলে। কাকতখনৰ শিৰোনামাটো দেখিয়েই মোৰ চকু থিৰ হৈ গ'ল। মোৰ মুখৰ পৰা অফুট মাতেৰে ওলাই গ'ল এটা শব্দ, 'হিষ্ট্ৰী'। অধ্যাপক সৰকাৰে মোৰ ফালে কট্‌মট্‌কৈ চাই লৈ সুধিলে, "আৰ্টছ নে ছায়েঞ্চ?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "আৰ্টছ।" তেখেতে এইবেলি সতৰ্ক কৰি দিলে, "কোনো কথাবাৰ্তা নেপাতিবা।" মই দেখিলোঁ, মোৰ সমস্যাটো তেখেতক ক'বলৈ হ'লে জ্বলা জুইত ঘিঁউ ঢলা হ'ব। গতিকে, মই মোৰ 'ছিট'ত বহি ল'লোঁগৈ। পঢ়ি দেখিলোঁ, প্ৰশ্নবোৰৰ এভাগ বৃটিছ বুৰঞ্জীৰ— শেষৰ ফালৰ, যিখিনিৰ বাবে কৰিবলগীয়া শ্ৰেণীবোৰ কোন কাহানিবাৰে পৰা কৰা নাই, আনটো ভাগ গ্ৰীক আৰু ৰোমান বুৰঞ্জীৰ— যিটো ভাগৰ শ্ৰেণী মই এটাও কৰা নাই আৰু কিতাপ দুখনো লুটিয়াই চোৱা নাই।

বৃটিছ বুৰঞ্জীৰ এটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰটো লিখি উলিয়ালোঁ, প্ৰবেশিকা মহলাতে পঢ়ি থোৱা জ্ঞানেৰে। বাকী দুখন বুৰঞ্জীৰ প্ৰশ্নবোৰ পঢ়ি নিলোঁ, আটাইবোৰ অচিনাকি। এঠাইত থমকি ৰলোঁগৈ। প্ৰশ্নটো আছিল, 'আলেকজেণ্ডাৰৰ কাৰ্যকলাপেই ৰজা ফিলিপৰ কৃতিত্বৰ নিদৰ্শন'— কথাষাৰ প্ৰতিপন্ন কৰি দিব লাগে। বহুত দিনৰ আগতে 'ছিকন্দৰ' নামৰ হিন্দী বোলছবি এখন চাইছিলোঁ। জানিছিলোঁ, হিন্দী ছিকন্দৰেই আলেকজেণ্ডাৰ। মোৰ মনত পৰিল, যুদ্ধলৈ ওলাওঁতে আলেকজেণ্ডাৰক এৰিষ্টোট্‌লে বাহু তুলি আশীৰ্বাদ দিয়াৰ দৃশ্যটো। মই লিখি গ'লোঁ, এৰিষ্টোট্‌লৰ গুণ-গৰিমাৰ কথা। আৰু লিখিলোঁ, সেই মানুহজনকে আলেকজেণ্ডাৰৰ গৃহশিক্ষক নিযুক্ত কৰা কথাষাৰেই ৰজা ফিলিপৰ অসাধাৰণ দূৰদৰ্শিতাৰ প্ৰমাণ। আৰু মনত পৰিল, ক'ৰবাত যেন পাইছিলোঁ, 'ফেলাংক্স' নামৰ ৰণকৌশলটোৰ কথা। মই লিখিলোঁ, সেই বস্তুটো কি? যুক্তি দাঙি ধৰিলোঁ, সেইটোৰ

উদ্ভাৱকজন যে আন কোনো নহয়— ৰজা ফিলিপ। তাৰ পাচত মনত পৰিল, 'মাউন্ট টেগচ্' নামৰ সোণৰ খনিৰ পাহাৰটোৰ কথা। তাকো সামৰিলোঁ। এটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ তেনেকৈয়ে যোগান ধৰিলোঁ। তাৰ পাচত আকৌ অন্ধকাৰ। হঠাৎ চকুত পৰিল, জুলিয়াছ চীজাৰ নামটো। সেই নামৰো বোলছবি এখন চাইছিলোঁ— কেতিয়াবাই। সেই প্ৰশ্নটোৰো উত্তৰ লিখিলোঁ, নানা ডাল-পাত জোৰা দি। বাহিৰলৈ ওলাই আহি গম পালোঁ, ২য় ভাষাৰ পৰীক্ষাটো আগবেলাই হৈ গৈছে।

তথাপি, কেনেকৈ কি হ'ল মোৰ মনত নাই, মোক বাচনি পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ বুলি ধৰা হ'ল। ইতিহাসৰ অধ্যাপক চৈয়দ মজহৰ ইছলামে মোক এদিন সুধিলে, "তুমি কেনৈ ইমান কম প্ৰশ্নৰ উত্তৰ লিখিলা?" মই তেখেতক সকলোখিনি কথা ভাঙি-পাতি কলোঁ। তেখেতে ক'লে, "ৰ'বাচোন, তুমি ফাইনেলত বুৰঞ্জী নিদিওঁ বুলি ভাবিছা নেকি? ওঁহো, সেইটো ভুল নকৰিবা। চাৰি নম্বৰ বিষয়টো ৰখা ভাল। ষ্টেণ্ড্ কৰাত সহায় কৰিব। তুমি দেখোন সেইকেইটা প্ৰশ্নতে বহুত নম্বৰ পাইছা। ফাইনেললৈকে পঢ়াচোন। কিবা টান পালে আমাক ক'বা।" কথাটো ভাবি চালোঁ, নম্বৰ কেইটা কামত আহিব। সঁচাসঁচিকৈয়ে কামত আহিছিল। গ্ৰীক আৰু ৰোমান বুৰঞ্জী দুখনৰ উত্তৰ-বহীখনত মই বহুত নম্বৰ সংগ্ৰহ কৰিছিলোঁ— আশীৰ ডেওনা চেৰাই গৈছিল। লজিকতো পাইছিলোঁ বহুত নম্বৰ ঃ ১ম খন কাকতত মানে Deductive Logic-ত মই এটা অভিলেখ সৃষ্টি কৰিব পৰা নম্বৰ পাইছিলোঁ। মই নিজেই বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পাওঁ, ৯৭ পাইছিলোঁ। যি কি নহওক, সকলোবোৰ মিলি বিশ্ববিদ্যালয়ত মই ৩য় স্থান অধিকাৰ কৰিছিলোঁ। মোৰ অংক বোলা বিষয়টো নাছিল, যিটো বিষয়ত শতকৰা ১০০ নম্বৰ পোৱাৰো সম্ভাৱনা থাকে। এতিয়া মই অংকৰ প্ৰসঙ্গ থকা কিতাপবোৰ পঢ়ি বৰ আনন্দ পাওঁ। হগবেনৰ 'Mathematics for Millions' আৰু গোমোভৰ 'One Two Three Infinity'-ৰ লেখীয়া কিতাপবোৰ। যাক বোলে 'গাখীৰৰ সোৱাদ ঘোলেৰে লোৱা'— সেইটোৰেই। কিন্তু বুৰঞ্জীৰ ওচৰত, মোৰ সেই ভুলটোৰ ওচৰত— মই কৃতজ্ঞ। সেয়ে নোহোৱা হ'লে, অতিৰিক্ত বিষয়টোৰ বাহি হোৱা নম্বৰকেইটা যোগ হৈ সৰুসুৱা বুৰঞ্জীটো সৃষ্টি কৰাৰ বাটটোও মুকলি নহ'লহেঁতেন। তাতকৈয়ো ডাঙৰ কথা, এই যুগৰ দুখন শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ স্পেংলাৰৰ 'Decline of the West' আৰু টয়নবীৰ 'Study of History'-ৰ একো কথাই মোৰ মূৰত নোসোমালেহেঁতেন। আৰু বুজি নেপালোহেঁতেন সেই লাখটকীয়া কথাষাৰৰ মূল্য— 'বুৰঞ্জী কেৱল তাৰিখ আৰু চেঁচা ঘটনাৰ সমষ্টি নহয়। ই হ'ল, তথ্যেৰে পৰিপূৰ্ণ এক মূৰ্তিমান দৰ্শন'। তদুপৰি, গ্ৰীক আৰু ৰোমান বুৰঞ্জীক হাতধৰী লিগিৰী হিচাপে নেপালে, যুৰোপীয় সাহিত্যৰ জগততো প্ৰবেশ কৰিব নোৱাৰি।

মই যদি তেতিয়াই জানিলোঁহেঁতেন, পিচত লাহে লাহে জানি অহা এই কথাবোৰ। তেতিয়াহ'লে, বি.এ. মহলাত মই 'ইতিহাস' বিষয়টোহে ল'লোহেঁতেন 'ইকনমিক্স'ৰ সলনি ঃ 'ইকনমিক্স' দেখোন মোৰ মূৰতে নোসোমায়।●

।। কটনতে আৰু এছোৱা ।।

" Then, welcome each rebuff
That turns earth's smoothness rough."

– Robert Browning.

সেইবাৰেই মই দীঘলীয়াকৈ কটাইছিলোঁহি ঢুলীয়াপাৰৰ গাঁৱৰ ঘৰত। ইতিমধ্যে, দেউতা শিৱসাগৰ নগৰৰ ডাকঘৰলৈ বদলি হৈ আহিল। লগে লগে দেউতাই আমাৰ নিজৰ ঘৰটো সজাই ল'লে। গতিকে, আই. এ. আৰু বি. এ. মহলাৰ সংক্ৰান্তি-সময়ছোৱা তাতে কটালোঁহি। সময়ত যেতিয়া আই. এ. পৰীক্ষাৰ ফলাফল ঘোষিত হ'ল, মই বিশ্ববিদ্যালয়ত প্ৰথম পাঁচজনৰ ভিতৰত এজন হৈ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ খবৰটো ওলাল, দেউতাৰ বন্ধু-বান্ধৱে দেউতাক অভিনন্দন জনালে। খবৰটো ময়ো পালোঁ। ইকাণ-সিকাণকৈ আমাৰ গাঁৱৰো বহুতেই পালে। মোৰ এজন সম্পৰ্কীয় খুৰাদেৱে মা'ক ক'লেহি, "বৌ, পানী এটোপা খুৱাব লাগে। পুতেকে ৩য় বিভাগত পৰীক্ষা 'পাছ' কৰিছে। কথাটো জিলাতে শুনি আহিছোঁ। হওক, যিয়েই আমাৰ বংশটোৰ নাম উজলালে।" মা'ই ব্যাখ্যা কৰি ক'লে, "নহয়, সি ৩য় বিভাগত 'পাছ' কৰা নাই— ১ম বিভাগতে 'পাছ' কৰিছে। তাৰ স্থানটোহে তৃতীয়।" মোৰ খুৰাদেৱে মা'ক সান্ত্বনা দি ক'লে, "আপুনি দুখ নকৰিব। ফেইল-টেইল হৈ ৰৈ থকাতকৈ সি যে একেচাটেই ৩য় বিভাগত পাছ' কৰি পেলালে, সেইটোকে মোৰ বুলি লওকচোন।" মই খুব ফূৰ্তি পালোঁ, কথাষাৰ শুনি। মা'ই হাৰ মানি সিজনক চাহপানী এটোপা খুৱালে।

বি. এ. মহলাত নাম লগাবলৈ গৈ মোৰ চিনাকি ৪নং ব্লকটোত ভৰি দিয়েই হোষ্টেলৰ বৰ ঠাকুৰ, পুঠিমাৰী আৰু মৌজাৰ গঞ্জনা শুনিলোঁ, "কি হ'ল দিয়ক, শেষত এই ক'লে ? আমি ভাব্‌ছিলোঁ, পৰ্‌থম হৈ নামটো ৰাখ্‌বো। অ' বুলে থাৰ্ডহে হলাক। হষ্টেলৰ নামটোৱেই ডুবইহে সাধ্ মিট্‌ছি।" কাৰণটো যুক্তিযুক্তই আছিল। মোক সেইদৰে সম্বৰ্ধনা জনোৱাৰ। তাৰ আগৰবাৰ আমাৰ সেই ৩নং ছাত্ৰাবাসৰে তাৰিণীচৰণ বৈশ্যই ১ম স্থান অধিকাৰ কৰিছিল। স্বাভাৱিকতে মেচৰ নামত কোনোৱে আকৌ তাতকৈয়ো ডাঙৰ জগৰৰ জগৰীয়া কৰিলে, "আপুনি কটনৰ বদনাম আহিলে।" কাৰণ, সেইবাৰ ১ম আৰু ২য় স্থান পোৱা দুগৰাকী জগন্নাথ বৰুৱা কলেজৰ আছিল। ভাগ্য ভাল, আই. এচ্-চিত কটনৰ সুনাম অটুত থাকিল। মোৰ সহপাঠী শৈলধৰ গগৈয়ে ১ম স্থান অধিকাৰ কৰিছিল। যি কি নহওক, কেইদিনমান যোৱাৰ পাচত গঞ্জনা-অভিনন্দন পৰ্ভৰ ওৰ পৰিল।

বি. এ. মহলাত নাম লগালোঁ। এইবেলি বিষয় বাচি ললোঁ ঃ ইংৰাজীত অনাৰ্চ আৰু 'পাছ' পাঠ্যক্ৰমৰ দৰ্শন আৰু অৰ্থনীতি। সেই সময়ত অৰ্থনীতি বিষয়টোৰ

মাথোন চাৰি অনাহে এতিয়াৰ কালৰ অৰ্থনীতিৰ লেখীয়া আছিল, বাকী বাৰ অনা সামৰি থৈছিল এতিয়াৰ ধৰণৰ ৰানীতি-বিজ্ঞানে। যোৱা প্ৰায় ডেৰ কুৰি বছৰত ভাৰতীয় বিশ্ববিদ্যালয়বিলকত কলা শাখাটোৰ যদি কিবা উল্লেখযোগ্য পৰিৱৰ্তন ঘটিছে, সেয়া হৈছে স্বতন্ত্ৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি-বিজ্ঞানৰ স্বীকৃতি আৰু তথাকথিত অৰ্থনীতি বিষয়টোৰ অৰ্থবিজ্ঞানলৈ উত্তৰণ।

১৯৪৮-৫০ চনটো কটন কলেজৰ কাৰণে বিদ্যায়তনিক দিশত এক ডাঙৰ পৰিৱৰ্তনৰ সময়। তাৰ প্ৰতিফলনটো ঘটিছিল, কেইবাজনো নতুন অধ্যাপকৰ আগমনত। ইংৰাজী বিভাগলৈ এজন নতুন অধ্যাপক আহিছিল। নাম সুৰেন্দ্ৰমোহন চৌধুৰী। তেতিয়া তেখেত ডেকামানুহ— দেখাত ধুনীয়া, চুলিৰ ভাঁজে ভাঁজে চৌ-ৰ খেলা, আৰু সাজপাৰত পৰিপাটি। অধ্যাপক হিচাপে তেখেত আছিল, অধ্যাপক ৰায়হান শ্বাহৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত— সৰু শ্ৰেণীৰ কোঠাবোৰতকৈ বৰ ডাঙৰ শ্ৰেণীৰ কোঠাবোৰতহে অধিক সফল। মানুহজন তেতিয়া মনোভংগীৰ ফালৰ পৰা আছিল একেবাৰে একুৰা জুই। তেখেতে সাধাৰণ শ্ৰেণীত পঢ়াবলগীয়া কিতাপখনেও তাতে সঁহাৰি জনাইছিল। সেইখনৰ শিৰোনামটো আছিল—'Shelley Godwin and their Circle' বিষয়বস্তু যেনেকৈ সমাজবাদৰ উকমুকনি সম্পৰ্কীয় বৈপ্লৱিক, ভাষাত তেনেকৈ জুই-ফিৰিঙতিৰ লেখীয়া আছিল। আমাক সেইখনৰ পাঠদান কৰোঁতে কৰোঁতে সেই ধেমেলীয়া মানুহজ নিজেও এজন বিপ্লৱী হৈ উঠিছিল। অৱশেষত, আমাৰ বি. এ. পৰীক্ষা শেষ হোৱাৰ পাচতে 'চৰকাৰী চাকৰি নকৰোঁ' বুলি কটন কলেজৰ পৰা পদত্যাগকৰি সমাজবাদী দলৰ টিকট লৈ নিৰ্বাচনত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰিবলৈ গুচি গ'ল। মই এই মানুহজনক চিৰদিন ধৰি স্মৰণ কৰি থাকিম এটা কথাৰ কাৰণে— তেখেতে মোৰ মনৰ পৰা ডাঙৰ কিতাপৰ প্ৰতি থকা মোৰ ভয়টো আঁতৰাই দিলে।

ৰাজনীতি-বিজ্ঞানলৈয়ো তেনেকৈ আমাৰ—অন্ততঃ মোৰ নিজৰ কথা ক'ব পাৰোঁ— মন আকৰ্ষণ কৰি তুলিছিল এজন নতুন অধ্যাপক— ড° পদ্মেশ্বৰ গগৈয়ে। মোৰ মনত গভীৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল, বিশেষকৈ এটা কথাই। সেই কথাটো হ'ল, তেখেতে আমাক উমান দিছিল— প্ৰায়োগিক ৰাজনীতিৰ পৰা তাত্ত্বিক ৰাজনীতিলৈ বহু দূৰৰ বাট। যি কি নহওক, তেখেত জগন্নাথ বৰুৱা কলেজৰ পৰা কটনলৈ আহি দুমাহমানৰ পাচতে কটন কলেজৰ পৰা গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতকোত্তৰ বিভাগত যোগ দিবলৈ গুচি গ'ল। আচলতে কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈদেৱৰ প্ৰিয় শিক্ষকজন আকৌ তেখেতৰ ওচৰলৈ উন্নতি গ'ল। আমি ছেগা-চোৰোকাকৈ গম পাইছিলোঁ, কটনৰ চৰকাৰী চাকৰিৰ ঘেৰটো তেখেতৰ ৰুচিৰ অনুকূল হোৱা নাছিল।

তেখেত আহি কটনত যোগ দিয়াৰ কিছুদিনৰ আগতে আৰু এগৰাকী জগন্নাথ

বৰুৱা কলেজৰ অধ্যাপকে কটনত যোগ দিছিলহি। সিগৰাকী আছিল দৰ্শনৰ অধ্যাপক প্ৰফুল্লপ্ৰাণ চাংকাকতি। অগাধ ব্যুৎপত্তি আছিল দৰ্শনৰ ওপৰত সিগৰাকীৰ। তেখেতৰ এটা অভ্যাস আছিল, বক্তৃতা আৰম্ভ কৰিয়েই কয়— "Last time I told you" কৈয়েই নেৰে, যোৱাবাৰ কোৱা কথাখিনিৰ একেবাৰে চমু সাৰাংশ এটাও কয়। প্ৰথম দিনা কামত সোমায়েই আমাৰ শ্ৰেণীটো ল'বলৈ আহিও সেইবুলিয়েই আৰম্ভ কৰিছিল। আমি উচ্‌প খাই উঠিছিলোঁ, জানোচা আমি ক'ব নোৱৰাকৈয়ে আগৰদিনাৰ শ্ৰেণীটো তেখেতে লৈ থৈয়েই গৈছিল। পাচতহে গম পালোঁ, তেখেতে সেয়া যোৰহাটৰ জগন্নাথ বৰুৱা কলেজত শেষ শ্ৰেণীটোত কৈ অহা ফিলছফিৰেই কথাখিনিৰ সাৰাংশ।

অধ্যাপক চাংকাকতি যে অবিশ্বাস্যধৰণে আপোন ভোলা মানুহ আছিল, সেই বিষয়ে কোনো সন্দেহ নাছিল। এবাৰ এটা জনৰৱ ওলাইছিল, যিটো জনৰৱ সকলোৱে বিশ্বাস কৰিছিল— ময়ো নকৰাৰ কাৰণ নাছিল— তেখেতক হেনো কোনোবা ছাত্ৰই এদিন গুৱাহাটী ডাকঘৰৰ সমুখৰ চিঠিৰ ঢোল এটাৰ কাষত চিন্তিতভাৱে বৈ থকা দেখা পাইছিল। আচলতে তেখেতে হেনো বৈ আছিল চিঠিৰ ঢোলটো খোলা পিয়নজনলৈ অপেক্ষা কৰি। কাৰণ, তেখেতে বোলে চিঠি পোষ্ট কৰিবলৈ গৈ ভুলতে ফাউণ্টেন পে'নটোকে ঢোলটোত সুমুৱাই দিলে— চিঠিখন জেপতে থাকিল। জনৰৱটো হয়তো সাজি উলিওৱাই আছিল, নাইবা হয়তো একেবাৰে সঁচাই আছিল। কিন্তু, তেখেতে আমাক যিটো ধৰমেৰে দৰ্শনৰ কথাবোৰ পৰিষ্কাৰকৈ ব্যাখ্যা কৰি দিছিল, সেয়া ৰীতিমতে অতুলনীয় আছিল। এদিন তেখেতক কৈছিলোঁ, "ছাৰ, কাণ্টৰ দৰ্শন একো বুজি নেপালোঁ।" তেখেতে একেষাৰ কথাৰে তাৰ উত্তৰ দিছিল, "Kant is dichotomy- অন্য একো নহয়।" মই যেন সেই মুহূৰ্ততে এটা সোণৰ সঁচাৰকাঠি হাতৰ মুঠিত পাই গৈছিলোঁ, যাৰে য়ুৰোপীয় দৰ্শনৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ দুৱাৰখন বাদুলিটো তৎক্ষণাৎ খুলি পেলাব পাৰি।

এইসকল নতুন অধ্যাপকৰ আগমনেৰে কটনৰ বিদ্যায়তনিক পৰিৱেশটো যেতিয়া আগতকৈয়ো চহকী হৈ পৰিছিল, সেইটো সময়ত মোৰ বি. এ. মহলাৰ পঢ়া-শুনা এটা অতি সুষম ৰূপেৰে আৰু যথেষ্ট একাগ্ৰতাৰে চলি গৈছিল। মাজে-সময়ে ভাল ছবি আহিলে, চাবলৈ গৈছিলোঁ। ইটো-সিটো অনুষ্ঠানতো ভাগ লৈছিলোঁ। মোৰ সেইটো সময়ৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ বন্ধু আছিল দুজন— অমূল্য চক্ৰৱৰ্তী আৰু দেৱপ্ৰসাদ বৰুৱা। দুয়োজনেই ইংৰাজী 'অনাৰ্চ'ৰ ছাত্ৰ আছিল। ভাবিলে আনন্দ পাওঁ, আজি দুয়োজন অসমৰ দুজন বিখ্যাত মানুহ। এজনে য়ুৰোপীয় সাহিত্যৰ তিনিওখন চিৰায়ত গ্ৰন্থ— 'ইলিয়াড', 'ওডিছী' আৰু 'ইনীদ'- অসমীয়ালৈ ভাঙি উলিয়াই অসমীয়া সাহিত্যৰ বৰপুখুৰীটোৰ পাৰত তিনিটা সোণৰ দেউল গঢ়িলে। আনজন তাহানি ছাত্ৰাবস্থাতেই 'কমুনিষ্ট ইণ্টেলেকচুৱেল'ৰ শাৰীলৈ উঠিছিল, আৰু এতিয়া আঁৰৰ পৰাই অসমৰ

জাতীয় জীৱনলৈ বুদ্ধিজীৱীয়ে আগবঢ়াব পৰা অৰিহণাখিনি আগবঢ়াইয়েই থকাই নহয়, অসমৰ সৰ্ববৃহৎ শিক্ষাকেন্দ্ৰ গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়খনৰ কৰ্ণধাৰ হৈ আছে। মোৰ এদিনৰ কথা মনত পৰে। সেইদিনা আছিল ভাৰত চৰকাৰে ভাৰতীয় টকাৰ অৱমূল্যায়ন কৰাৰ পাচৰ দিনাখন। স্বাভাৱিকতে, সেইদিনা অৰ্থনীতিৰ শ্ৰেণীত ছাত্ৰসকলে অধ্যাপক আম্ৰকুফ আলিক অৱমূল্যায়ন সম্পৰ্কে প্ৰশ্নৰ পাচত প্ৰশ্ন সুধি ব্যতিব্যস্ত কৰি তুলিছিল। অধ্যাপক আলিয়ে তেতিয়া মোৰ সহপাঠী-বন্ধু বৰুৱালৈ চাই ধেমেলীয়াকৈ ক'লে, "কওকচোন বাৰু আমাৰ কমৰেড-নেতা বৰুৱায়েই ডিভেলুৱেশ্যনটো সম্পৰ্কে কি ভাবিছে।" বৰুৱা আগবাঢ়ি গ'ল আৰু অৱমূল্যায়ন সমুৰ্কে অনৰ্গল ভাষাৰে আৰু ফৰিংফুটা বিশ্লেষণেৰে প্ৰায় আধা ঘণ্টা ধৰি বক্তৃতা এটা দিলে। মোৰ স্পষ্টকৈ মনত আছে তেখেতৰ বক্তৃতাৰ প্ৰথম বাক্যটো "For a long time the economic barometer of the world had been recording mercilessly a bad weather of Indian Rupee" তাৰ পাচত আৰু অধ্যাপক গৰাকীয়ে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ একো নেথাকিল। তাৰ কিছুদিন পাচতে বৰুৱা অন্তৰ্ধান হ'ল। সেই অৱস্থাত এদিন বৰুৱাক মুখামুখিকৈ লগ পাইছিলোঁ নৰ্থব্ৰুক তোৰণখনৰ ওচৰৰ ৰাজপথতে- গধূলি সময়ত। বৰুৱাৰ মুৰত আছিল এটা খাকী টুপী আৰু চকুত এজোৰ পাতল কজলা ৰঙৰ চশ্‌মা। মই তেখেতক এদিন সুবিধা চাই ৰাতিলৈ মোৰ কোঠাত ভাত এসাজ খাই যাবলৈ ক'লোঁ। বৰুৱাই ক'লে, "দেওবাৰে আহিম বাৰু।" দেওবাৰে আহিছিল, ভাত খায়েই গ'লগৈ।

তাৰ পাচতে মই জহন্নামে গ'লোঁ। মোৰ এদল বন্ধুৱে খট-বান্ধা লগালেহি, কলেজ-ইউনিয়নৰ নিৰ্বাচনত মই প্ৰতিদ্বন্দিতা কৰিব লাগে। সেই সময়ত কটন কলেজৰ নিৰ্বাচন হৈছিল এক জটিল প্ৰক্ৰিয়াৰ ভোট গ্ৰহণ পদ্ধতিৰে। তাৰে নাম হ'ল, Proportional representation by means of single transferable Vote। ২১জন প্ৰতিনিধি সেইদৰে নিৰ্বাচিত হোৱাৰ পাচত সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ ভোটাধিক্যত বিষয়ববীয়াসকল তেওঁলোকৰ মাজৰ পৰাই নিৰ্বাচিত হয়। যথেষ্ট উখলমাখলৰ সৃষ্টি হয়। চুডমাৰ্চন হল আৰু নিউ আৰ্টচ বিল্ডিঙৰ মুখামুখিকৈ দুটা ছাত্ৰ-সংগঠনৰ উমৈহতীয়া ষ্টল আৰু স্বতন্ত্ৰ প্ৰাৰ্থীসকলৰ ব্যক্তিগত ষ্টলবোৰেৰে গোটেইখন উপচি পৰে। মাইকৰ সমুখত দুয়োটা সংগঠনৰ নেতাসকলৰ ইংৰাজী বক্তৃতাৰ গোজৰণি-ফোহৰনি আৰু সবিৰাম শ্লোগান-ধ্বনিৰ সানমিহলি শব্দত কাণ ঘোলা হৈ যাব খোজে। তদুপৰি, প্ৰত্যেকৰে নামে নামে ছপোৱা কাৰ্ড আৰু যেনি তেনি আঁৰি থোৱা দেখাৰ পোষ্টাৰ। আমি ২য় বাৰ্ষিক পাওঁতে, ছাত্ৰ-সংগঠন তথা যুৱ সংগঠনৰ সংখ্যা এটা বাঢ়িছিল। সেইটো আছিল ইয়ং ছচিয়েলিষ্ট্ লীগ। তেওঁলোকে যিটো নতুন বস্তু প্ৰবৰ্তন কৰিছিল, সেয়া আছিল ইংৰাজী বক্তৃতাৰ সলনি অসমীয়া বক্তৃতাৰ ব্যৱহাৰ। নিৰ্বাচনৰ দিনাখন দীঘলী

পুখুৰীৰ পৰা পাণবজাৰলৈকে গোটেইছোৱা বাটত বিভিন্ন প্ৰাৰ্থীৰ পৃষ্ঠপোষক, দলীয় নেতা-উপনেতা সকলৰ ঘন ঘন গমনাগমন ঘটিছিল। আনকি, দুজন-এজন মন্ত্ৰী-উপমন্ত্ৰীয়েও দেখ-নেদেখকৈ সেইপিনেদি পাক মাৰি গৈছিলহি। স্বতন্ত্ৰ প্ৰাৰ্থীসকলৰ কোনো কোনোৱে আকৌ ষ্টল পতাৰ সলনি ভেৰোণীয়াকৈ লোৱা গাড়ী লৈ মাইকত জয়ধ্বনি দি তালফাল লগাই ফুৰিছিল। ২য় বাৰ্ষিকত থাকোঁতে মই দেখিছিলোঁ, এখন গাড়ীত এজন প্ৰাৰ্থীৰ লগত ১২/১৩ জনমান সমৰ্থকে জয়ধ্বনি দি ফুৰিছিল। ৰাতিলৈ যেতিয়া ভোট গণনা চলিল, তেতিয়া দেখা গ'ল মাথোন তিনিটাহে ভোট সিজনৰ নামত পৰিল। এটা ভোট যে তেওঁ নিজেই দিছিল— সেইটো তেওঁ বিশ্বাস কৰিলে। কিন্তু বাকী দুটা? তেওঁ কেৱল গাড়ীত উঠি ফুৰা সমৰ্থক বন্ধুকেইজনলৈ কেৰাহিকৈ চালে। তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকেই তেওঁলৈহে সপ্ৰশ্ন দৃষ্টিৰে চালে— "পাহৰিলা নেকি, তোমাৰ ভোটটো দিবলৈ।"

এটা কথা মন কৰিছিলোঁ। ছাত্ৰ-নেতাসকলৰ মাজত যদিও মতান্তৰৰ অভাৱ নাছিল, মনান্তৰ বোলা বস্তুটো কিন্তু একেবাৰে অচিনাকি আছিল। মোৰ মনত পৰে, ১নং ব্লকৰ একেটা কোঠাতে একেলগে আছিল সেই সময়ৰ ছাত্ৰ-নেতা— ছাত্ৰ কংগ্ৰেছৰ বিজয় শৰ্মা, ৱাই এছ এল-ৰ গোলক ৰাজবংশী আৰু বীৰেণ বৰকটকী আৰু ছাত্ৰ ফেডাৰেশ্যনৰ সুচেন ভূএঞা নে কণ সিং। চাৰিওজনকে একেলগে বিহুগীত গাই বিহু নাচ নাচি কোঠাটো মুখৰিত কৰি ৰখা দেখিছিলোঁ। অথচ, সেই কোঠাটো জানিবা ছাত্ৰ-ৰাজনীতিৰ আটাইকেয়োটা দলৰ সদৰ কাৰ্যালয়হে আছিল। আচৰিত কথা, কোনোদিনা তাত ৰাজনৈতিক কথাৰ তৰ্ক-বিতৰ্কৰ ধুমুহা কাৰো চকুত পৰা নাছিল। মোৰ মনত পৰে, সেই সময়ৰ এই তিনিওটা ছাত্ৰ-সংগঠনৰ লক্ষণবৈশিষ্ট। ছাত্ৰ-কংগ্ৰেছৰ বৈশিষ্ট প্ৰকাশ পাইছিল স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰআনুপুংখিক অতীত-কথনত। ইয়ং ছচিয়েলিষ্ট্ লীগৰ বৈশিষ্ট্য আছিল নানা সমস্যাৰ পৰিসংখ্যা-পৰিৱেশনত। আৰু ছাত্ৰ ফেডাৰেশ্যনৰ বৈশিষ্ট্য আছিল চমকপ্ৰদ প্ৰাচীৰ-লিখনত। মাজে মাজে ধাৰণা হয়, সেই বৈশিষ্ট্যবোৰৰ এটা সুদূৰপ্ৰাসাৰী প্ৰতিসৰণ অথবা ভগ্নাশেষ বৰ্তমান কালৰ ৰাজনীতিতো আছে।

মোৰ কথালৈ উভতি আহোঁ। মোৰ বন্ধু টংকেশ্বৰ বৰাই মোক কটুৱিলেহি, "আপুনি সেইবোৰ একো কৰিব নালাগে। কাৰ্ড ছপাবও নালাগ, প্ৰচাৰকাৰ্যও কৰিব নালাগে। আমাক মাথোন এজন ইংৰাজী ক'ব জনা ইউনিয়ন ছেক্ৰেটাৰী লাগে। দেখিলে নহয়, সেইদিনা আচাৰ্য কৃপালনীয়ে গোটেইবোৰ অসমীয়াকে কি বুলি মুখৰ আগতে গালি পাৰি থৈ গ'ল।" মোৰো মনত পৰিল, আচাৰ্য কৃপালনীক সম্বৰ্ধনা জনাওঁতে, অসমীয়া মানুহে ইংৰাজী ক'ব নেজানে বোলা কথাষাৰ। আমাৰ কোনো কোনোৱে যে মাজে মাজে ইংৰাজী পানীশৰাধ নকৰাকৈ নাছিল সেই কথাষাৰ সঁচা।

আমি শুনিছিলোঁ, এবাৰ এগৰাকী অসমৰ পৰা যোৱা সংসদী সদস্যক পণ্ডিত নেহৰুৱে "How do you do?" বুলি সোধোঁতে সিগৰাকীয়ে "Sir, I am doing nothing" বুলি কৈ হাঁহিৰ খোৰাক যোগাইছিল। পণ্ডিত নেহৰুৱে হেনো সিগৰাকীক "Then, you do something" বুলি কৈ তাৰ পৰা হাঁহি এটা মাৰি আঁতৰ হৈছিল। পাচত সিজনক লগ পাইছিলোঁ। নিজেই মোক কৈছিল— কথাষাৰ সঁচা। কিন্তু, আমাৰ মানুহে তুলনামূলকভাৱে যে আনবোৰতকৈ বেচি বেয়া ইংৰাজী কয়— সেইষাৰ অকণো সঁচা নহয়। আচল কথা হ'ল আমাৰবোৰো জধেমধে ভুলে-শুদ্ধই আনৰ ভাষ্য এটা ক'বলৈ ভাল নাপায়। যি কি নহওক, মই মোৰ বন্ধুৰ কথাষাৰ মানি ল'লোঁ। ইউনিয়নৰ নিৰ্বাচনত ময়ো এজন নিৰ্দলীয় প্ৰাৰ্থী হ'লোঁ। প্ৰাৰ্থী হিচাপে মই যে কি এক ক'লা ঘোঁৰা আছিলোঁ, তাৰ দুটা প্ৰামাণ দিওঁ। প্ৰথম, আনকি ৫নং ব্লকত থকা মোৰ ৰংপুৰীয়া বন্ধুবোৰৰ পৰাই মই এটাও 'প্ৰথম পচন্দ'ৰ ভোট নেপালোঁ। তাৰ বিপৰীতে অৱশ্যে মই যিবোৰৰ লগত হলিগলি কৰি ফুৰিছিলোঁ, সেই কামৰূপীয়া বন্ধুবোৰৰ পৰা তেনেকুৱা ভোট বহুত পাইছিলোঁ— যাৰ ফলত প্ৰথমটো গণনাত মই নিৰ্বাচিত হৈছিলোঁ। দ্বিতীয়, আনকি মোক মোৰ ভৱিষ্যত পৰিবাৰেও 'পঞ্চম পচন্দ'ৰ ভোটটোহে দিছিল। তেওঁৰ লগত তেতিয়ালৈকে মোৰ চাচিনাকিয়েই নাছিল, মোৰ অগ্ৰজপ্ৰতীম বন্ধু মহেশ ভূঞাই মোৰ হৈ এষাৰ কৈছিল বুলিয়েই সেইটোকে পাইছিলোঁ। মোৰ হৈ দুজন-এজনক কৈছিল বুলিয়েই ভূঞাই মোক 'প্ৰথম পচন্দ'ৰ ভোটটো দিছিল· — সেইটো সৌভাগ্যও মোৰ হোৱা নাছিল।

অৱশেষত, টংকেশ্বৰ বৰাৰ সাংগঠনিত-প্ৰতিভাৰ বলতে এটা অৰাজনৈতিক দল গঢ় লৈ উঠিল; আৰু সেই দলৰ ভোটাধিক্যৰ ফলতে মই ১৯৪৯-৫০ বছৰটোৰ কাৰণে কটন কলেজ ইউনিয়ন ছোচাইটিৰ সাধাৰণ সম্পাদকৰূপে নিৰ্বাচিত হ'লোঁ। মোক সমৰ্থন কৰি বিভিন্ন বিভাগীয় সম্পাদক হৈছিল মোৰ এইসকল বন্ধু-বান্ধৱী : গিয়াছুদ্দিন আহমদ, ঠানুৰাম দাস, চৈয়দ মেৰাজ হুছেইন, টংকেশ্বৰ বৰা, টেম্‌চুজুংবা আও, দেবেন শৰ্মা, সৌম্যেন মুখাৰ্জী, নিলয় দাস, নীহাৰ লস্কৰ, প্ৰতুল বৰকটকী, মতিলাল দাস আৰু অণিমা দাস। এতিয়া ভাবিলে গৰ্ব অনুভৱ কৰোঁ, উত্তৰকালত এইসকলৰ প্ৰায় প্ৰত্যেকেই আমাৰ জাতীয় জীৱনৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত উল্লেখনীয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ সমৰ্তন হ'ল।

ইউনিয়নৰ সাধাৰণ সম্পাদক হৈ মোৰ এটা ডাঙৰ বিপদেই হৈছিল। গৰম কাপোৰ বুলিবলৈ পিন্ধিব পৰা মোৰ প্ৰায় একোৱেই নাছিল। আনহাতে, ইউনিয়নৰ সভা-সমিতিবোৰৰ সৰহভাগেই ৰাতিহে হৈছিল। টংকেশ্বৰ বৰাৰ দুটা গৰম কোট· আছিল। তাৰে এটা উপযাচি মোক পিন্ধিবলৈ দিলে। তলত পিন্ধো এটা হাফ-চাৰ্ট আৰু পায়জামা। সেই সময়ত আমাৰ কটনিয়ান মানদণ্ডেৰে মোৰ সেই সাজটো

বাৰুকৈয়ে বিলাসী ধৰণৰ হৈ পৰিছিল। বৰাৰ গৰম কোটটো মোৰ গা'ত ধুনীয়াকৈ খাই পৰিছিল। মুঠৰ ওপৰত, সেইটো সাজেৰেই 'কলেজ সপ্তাহ'টো পাৰ কৰি দিলোঁ। সেই 'কলেজ সপ্তাহ'তে মই অধ্যক্ষ হেম বৰুৱাক বৰ ওচৰৰ পৰা লগ পালোঁ। তেখেতৰ কথা-বাৰ্তা আৰু চলন-ফুৰনে— তাতকৈয়ো বেচি, জীৱন সম্পৰ্কে এটা সুসংলগ্ন দৃষ্টিভংগীয়ে— মোৰ মনৰ ওপৰত এক আসঞ্জনশীল প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি পেলালে। একেটা সময়তে মানুহজনৰ অন্তৰ্লীন সমাহিত ধ্যানময়তা আৰু বহিৰ্মুখী উচ্ছলিত দায়বদ্ধতাৰ অপূৰ্ব সমন্বয়ে মোক গভীৰভাৱে মুগ্ধ কৰি পেলালে। ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে মোৰ মনে সিজনাক গুৰু বুলি বৰণ কৰি ল'লে। অথচ সেই সম্বন্ধটো নিতান্তই গুৰু-শিষ্যৰ প্ৰাচীন পৰম্পৰাটোৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নাছিল। উত্তৰকালতো এই মানুহজনক মই মোৰ চিগাৰেট-কে'চৰ পৰা এটাৰ পাচত এটাকৈ চিগাৰেট উলিয়াই দিওঁতে সামান্যতম আড়ষ্টতা অনুভৱ কৰা নাছিলোঁ। কেতিয়াবা তেখেতেও মোক চিগাৰেটৰ্ পাচত চিগাৰেট যাচিছিল, মেয়ো বিনাদ্বিধাই সেই চিগাৰেটৰ ধোঁৱা উৰাইছিলোঁ, অথচ, সিজনকেই মনেৰে সৈতে মোৰ ভক্তিৰ অঞ্জলি যাচিছিলোঁ।

সেই সম্বন্ধটোৰ আৰম্ভণি সেই তেতিয়াৰ 'কলেজ সপ্তাহ'তে ঘটিছিল। এদিনৰ কথা মোৰ স্পষ্টকৈ মনত পৰে। সেই সপ্তাহটোৰ অন্তৰ্ভুক্ত সংগীত প্ৰতিযোগিতাত এজনী ছোৱালীয়ে আধুনিক গীত এটা গাই আছিল; আৰু মই সেই অনুষ্ঠানটোৰ সভাপতি হেম বৰুৱাৰ কাষতে বহি আছিলোঁ। সেই গীতটোৰ কথা আৰু সুৰৰ মাধুৰ্যৰ লগত কণ্ঠস্বৰৰো গভীৰতাৰ কিবা এক ত্ৰিবেণী-সংগম ঘটিছিল। গীতটো শেষ হৈ যোৱাৰ পাচত মই তেখেতক কলোঁ, "ছাৰ, মোৰ ধাৰণা— এই ছোৱালীজনীয়েই প্ৰথম পুৰস্কাৰটো পাব।" তেখেতে সঁহাৰি জনাই ক'লে, "তোমাৰ ধাৰণাটো ঠিকেই যেন লাগিছে। ছোৱালীজনীয়ে চৰ্চা কৰে। নেদেখিলা নে, কিমানবোৰ গানত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰিলেহি এতিয়ালৈকে।" অলপ থমকি ৰৈ মোৰ ফালে চাই হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, "তোমাৰতো ভালেই লাগিছে।" মই ভয় খাই গলোঁ, জানোচা মোৰ কথাযাৰত অনাৱশ্যকীয় উলাহৰ আভাস প্ৰকাশ পাইছিল। সেয়া মচিবৰ কাৰণেই মই ক'লো, "ছাৰ, ছোৱালীজনী কিন্তু অলপ ধেপেচী যেন লাগিছে।" তেখেতে সেইবাৰ আৰু বেচি ধেমেলীয়া সুৰত ক'লে, "বৰ বেচি লাহী হ'লে জিভাও পাতল হয়।" সেই ছোৱালীজনীয়ে যিটো গীত সেইদিনা যিটো সুৰেৰে পৰিবেশন কৰিছিল, সি মোৰ কাণত আজিও বাজি আছে— "মাধৱী ৰাতি দীপালীৰ মালা গাঁথি ...।" কথাখিনি আছিল নলিনীবালা দেৱীৰ, সুৰটো আছিল মুকুল বৰুৱাৰ। ক'ৰবাৰ পৰা আহি ক'ৰবাত ওলালোঁহি। মই ক'ব খুজিছিলোঁ, হেম বৰুৱা আছিল চিৰ তৰুণ, যিজনৰ লগত কথা পাতিবৰ সময়ত কোনো ধৰণৰ আড়ষ্টতা অনুভৱ কৰিব নেলাগিছিল। সেই যে এজন ডেকাল'ৰাই লগৰ ছোৱালী এজনীৰ গানত বিভোৰ হৈ ছোৱালীজনীৰ দেহ-

সৌন্দৰ্য সম্পৰ্কে অসতৰ্ক মন্তব্য কৰি নিজৰ আচল প্ৰশংসাৰ মনোভাবটো লুকুৱাব খুজিছিল। সেয়া অন্য কোনো সভাপতিৰ আসনত বহি থকা মানুহৰ লগত সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন।

১৯৪৯ চনত পূব পাকিস্তানৰ পৰা অহা শৰণাৰ্থীবিলাকৰ আগমনৰ লগে লগে অসমৰ ঠায়ে ঠায়ে সাম্প্ৰদায়িক অশান্তিয়ে দেখা দিছিলহি। গুৱাহাটীৰ লাখটকীয়া অঞ্চলতো পাণ্ডু-মালিগাঁৱৰ পৰা ৰে'লত উঠি অহা কিছুমান হিন্দু শৰণাৰ্থীয়ে উপদ্ৰৱ কৰি গৈছিলহি। স্বভাৱিকতে, সেই অঞ্চলত এটা সন্ত্ৰাসৰ পৰিস্থিতি সৃষ্টি হৈছিল। কথাষাৰ ইউনিয়নৰ সাধাৰণ সম্পাদক হিচাপে মোৰ কাণত পৰিলহি; লগে লগে মই কটন কলেজৰ ছাত্ৰসকলক লৈ নিশা সেই অঞ্চলটো পহৰা দিয়াৰ কথা চিন্তা কৰিলোঁ। কাৰণ, এনেবোৰ কথাত কেৱল পুলিচী-ব্যৱস্থাই যথেষ্ট নহয়গৈ। মোৰ ধাৰণা আছিল, পুলিচৰ মানুহবোৰৰো অনেক সময়ত নানাধৰণৰ আনুগত্য থাকে যিবোৰ সমস্যাটো বেছিহে জটিল কৰি তোলে। যি কি নহওক, মই অনুমতি বিচাৰি কটন কলেজৰ অধ্যক্ষ শ্ৰীনাথ চক্ৰৱৰ্তীৰ ওচৰ চাপিলোঁ। তেখেতে প্ৰথমতে চিন্তিত ভাৱেৰে ক'লে, "সেয়া পুলিচৰ কাম। তোমালোকে তাত শুদা হাতেৰে— খুব বেচি দুই-এডাল লাঠি লৈ— কি কৰিবাগৈ? গুণ্ডাবোৰ তো শুদা হাতেৰে ধেমালি কৰিবলৈ নাহে।" মই ক'লো, "ছাৰ, আমি সেই বিষয়ে ভবা নাই। হয়তো কেনেবাকৈ আমাৰ দুজন-এজন-মৰিব। কিন্তু, তাৰ এটা ভাল প্ৰভাৱ পৰিব গোটেইখন অসমৰ ওপৰত। মুছলিম প্ৰধান অঞ্চল এটাত শান্তিৰক্ষা কৰিবলৈ গৈ হিন্দু গুণ্ডাৰ হাতত হিন্দু ল'ৰা দুটামান মৰিব— সি জানো জুইকুৰা বিয়পি যোৱাৰ পৰা সৰ্বলোক ৰক্ষা নকৰিব।" মোৰ লগতে চৈয়দ মেৰাছ হুছেইনো আছিল। তেওঁ মাত লগালে, "ছাৰ, আমি জানো তেওঁলোকক মৰিবলৈ এৰি দিম? কোনোবা দুটামান মৰাৰ আগতে সিহঁতে আমাৰ লগত শেষ-যুদ্ধখন দি ল'ব লাগিব। আৰু এটা কথা, ছাৰ, আমি যাম তাতৈ হিন্দু ল'ৰা মুছলমান ল'ৰা হিচাপে নেযাওঁ। আমি যাম কটন কলেজৰ ছাত্ৰ হিচাপে। আপুনি ভয়েই নকৰিব।" অৱশেষত, অধ্যক্ষ চক্ৰৱৰ্তী আমাৰ কথাত পিতয়ন গ'ল। বিনা দ্বিধাই অনুমতি দিলে। মাথোন মোক এষাৰ কথা ক'লে, "দেখিবা, তোমালোকৰ কাৰো যেন একো ক্ষতি নহয়। মই তোমালোকৰ মা-দেউতাৰ হৈ এটা ভাল কাম কৰিবলৈ অনুমতি দিছোঁ।"

মোৰ মনত আছে, প্ৰথম দিনাখন আমি এটা বিৰাট শান্তি-শোভাযাত্ৰা উলিয়াইছিলোঁ। তাৰ পাচত, ওপৰা-ওপৰিকৈ কেইবানিশাও আমি লাখটকীয়াত পহৰা দিলোঁ। আগৰ কেইদিন লাখটকীয়াৰ ওচৰত থকা ৰেল-ক্ৰচিঙৰ গে'টখন পোৱাৰ লগে লগে উজনিলৈ যোৱা ৰাতিৰ গাড়ীখন হেনো থমকি ৰৈছিল। তাৰ পৰাই হেনো কিচুমান দুষ্ট প্ৰকৃতিৰ মানুহ আন্ধাৰত গা লুকুৱাই নামি পৰিছিল। তাৰ কিছুপৰৰ

পাচতে সিহঁতে একোটা গোলমালৰ সৃষ্টি কৰিছিল। প্ৰথমদিনা আমাৰ পহৰীয়া দলটো থকাৰ উমান পাই তেনেকুৱা এজাক মানুহ আকৌ গাড়ীত উঠিলগৈ। সেই নিশা লাখটকীয়াৰ মানুহখিনিয়ে সুখেশান্তিয়ে শুব পাৰিলে। এইদৰে কেইবানিশাও ওপৰাওপৰিকৈ আমি পহৰা দিয়াৰ পাচত সেই অমংগলীয়া গাড়ীখন সেইখিনিতে নোৰোৱা হ'ল। উত্তেজনাৰো শাম কটিলে। আচলতে আমি একো ডাঙৰ কাম কৰা নাছলোঁ। কিন্তু আমি যিটো কৰিছিলোঁ, সেয়া হৈছে এটা পুৰণি ধাৰণা ভাঙি দিছিলোঁ ঃ 'পঢ়ে পঢ়ুৱায় ৰোৱে পাণ। এই তিনিয়ে নিচিন্তে আন।।" আমি বিশ্বাস কৰিছিলোঁ, জাতীয় জীৱনৰ পৰা আঁতৰত থাকি ছাত্ৰৰ সাধনা পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰি।

জহৰ বন্ধটো ঘৰত কটাই যথাসময়ত কলেজলৈ উভতিছোঁ। মাজনিশা চাপৰমুখত আমাৰ কোঠাত আৰু কেইজনমান কটনিয়ান উঠিলহি। তেওঁলোকৰ মাজতে সোমালহি মোৰ সহপাঠী হীৰা শইকীয়া। সংস্কৃত 'অনাৰ্চ'ৰ ছাত্ৰ হীৰা শইকীয়াক মই সেইনিশা অন্য এটা মূৰ্তিত দেখা পালোঁ। সদায় 'অভিজ্ঞান শকুন্তলম' ধৰণৰ পুথিবোৰত দাগ মাৰি ব্যস্ত, অসময়ত তেওঁৰ কোঠালৈ গ'লে চশমাযোৰ নাকৰ আগলৈ টানি আনি আমনি পোৱাৰ ভাবটো ঢাকিব নজনা সেই চুটি-চাপৰ ডেকাজন দেখোন একুৰা জুই। পাচতহে গম পালোঁ, উৰহী গছৰ ওৰ। তেওঁ সেইবাৰ ঘিলাধাৰীত চলা কৃষক আন্দোলনত ভাগ লৈয়েই কটাই দিলে— গোটেইটো জহৰ বন্ধ। কোঠাটোত সোমায়েই মোক দেখা পাই তেওঁ উগ্ৰমূৰ্তি ধৰি ক'বলৈ ধৰিলে, "হেৰা, তুমি কিন্তু এইবেলি টগৰ-বগৰ কৰিলে নহ'ব। শুনিছা নহয়, চৰকাৰৰ কাৰবাৰবোৰৰ কথা। এমুঠি মানুহে মাছে-মঙহে, ঘিঁউৰে-মৌৰে দকচি খাব, আৰু বাকী গোটেইমখাই পেটত গামোচা বান্ধি দিনৰ পাচত দিন, কটাব লাগিব। তুমি ভয় নকৰিবা, আমি সমস্ত ত্যাগ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত।"

মই পোনতে একো ধৰিব পৰা নাছিলোঁ। খবৰটো ময়ো পাইছিলোঁ যদিও, মই তাৰ ওপৰত প্ৰয়োজনতকৈ অধিক গুৰুত্ব দিয়া নাছিলোঁ। আমাৰ জহৰ বন্ধৰ ভিতৰতে অসম চৰকাৰে কটন কলেজক চুই কেইটামান নল'বলগীয়া সিদ্ধান্ত লৈছিল। এক, কটন কলেজত মাহেকীয়া পঢ়ুৱৈ মাচুলৰ হাৰ প্ৰতিটো খলপাতে শতকৰা ৫০ ভাগকৈ বঢ়এৱাই দিয়া হ'ব। দুই, কটন কলেজত কলা আৰু বিজ্ঞান দুয়োটা শাখাকে ধৰি ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ আসনৰ সংখ্যা কমাই মাথোন ১৫০০ত ধাৰ্য কৰা হ'ব। তিনি, ছাত্ৰাবাসবিলাকতো ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰে মাহিলী দিবলগীয়া মাচুলৰ হাৰ ৮ টকাৰ পৰা বঢ়াই ১২ টকা ধাৰ্য কৰা হ'ব। হীৰা শইকীয়াই মোক ক'লে, "বুজিছা, আপিৰাম গগৈয়ে কৈছে— ভোটোক এনেয়ে গ'ল।" মই একো বুজি নেপালোঁ। তেওঁ কথাষাৰ ভাঙি ক'লে, 'কুশল কোঁৱৰৰ গৰুৱা নামটো আছিল ভোটোক। কোঁৱৰৰ ককাকৰ নাম আপিৰাম গগৈ। ঘিলাধাৰী আন্দোলনৰ সময়ত সিজনেই হুমুনিয়াহ কাঢ়ি

কৈছিল— 'মোৰ ভোটোক এনেয়ে গ'ল।' অৱশেষত, এটা সময়ত তেওঁ প্রস্তাৱ দিলে, "অলপ শোৱা ভাল নেকি। ইয়াৰ পাচত কতদিন উজাগৰে থাকিব লাগে— কোনে জান। পুলিচ-মিলিটেৰীও লগাব— ইহঁতৰ কোনো বিশ্বাস নাই।" মই তেওঁক ক'লোঁ, "শুৱলৈ লৈ লাভ নাই। গুৱাহাটী পাবলৈ নো আৰু কেইটা ষ্টেছন আছে বুলি ভাবিছা?" তেওঁ বাহিৰলৈ মূৰ উলিয়াই চালে। মযো চালোঁ। চকুত পৰিল, পুৱেদি এচাটি মেঘধূঁৱলীয়া পোহৰ সিঁচৰতি হৈ পৰিছিল সমুখৰ পথাৰখনত। ক লে জ খোলাৰ দিনাখনেই ছাত্ৰ-দলবোৰৰ সভা-সমিতি বহিল। সকলোৰে একেটা দাবী। মাথোন উগ্ৰতা-নম্ৰতা হেৰফেৰ। ময়ো ইউনিয়নৰ কাৰ্যকৰী সমিতিৰ বৈঠক প্লাতি পোনতে এটা সঁজাতী দল ৰাজধানী শ্বিলঙলৈ পঠিওৱাৰ সিদ্ধান্ত ল'লোঁ। সেই অনুক্ৰমে আমি তিনিজন শ্বিলং পালোঁগৈ— মই, টংকেশ্বৰ বৰা আৰু চৈযদ মেৰছা হুছেইন। আমি প্ৰথমতে শিক্ষা সচিব এম. চুলতানৰ দপ্তৰত এনেয়ে এটা সৌজন্যসূচক দৰ্শন দি চৰকাৰৰ মনোভাব সম্পৰ্কে প্ৰাথমিক কথাখিনি জানি ললোঁ। তাৰ পাচত, শিক্ষামন্ত্ৰী শ্বিলঙত নথকা বুলি জানি শিক্ষা বিভাগৰ সংসদী সচিব মহেন্দ্ৰমোহন চৌধুৰীক লগ ধৰিলোঁগৈ। তেখেতে তেতিয়া বাকচ যঁতৰত সুতা কাটি আছিল। আমাৰ কথাবোৰ শুনিলেহে— সমাধান দিয়াৰ ভাৰ শিক্ষামন্ত্ৰী মতিৰাম বৰাৰ গালৈ ঠেলি দিলে। বৰা ডাঙৰীযাই কিন্তু আমাৰ লগত দীঘলীয়াকৈয়ে আলোচনা কৰিলে। মই কেইটামান কথা আঙুলিযাই দিলোঁ। পটুৱৈ মানচুলৰ হাৰ বঢ়াই দিয়াটো কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰদৰ্শৰ পৰিপন্থী। কেইটকা বঢ়োৱা হ'ল, সেয়া ডাঙৰ কথা নহয়— কিন্তু তাৰ অন্তৰালত প্ৰচন্ন হৈ থকা শিক্ষা-সংকোচনৰ মনোভংগীটোহে ডাঙৰ কথা। দ্বিতীয়তে, মই আঙুলিযাই দেখুৱালোঁ, চৰকাৰৰ সেই মনোভংগীটো স্পষ্টকৈ প্ৰকাশ পাইছে কটন কলেজত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সংখ্যা মাথোন ১৫০০জনতে সীমা বান্ধি দিব খোজা নীতিটোত। তেখেতে তাৰ মাজতে ক'লে, "চৰকাৰে কি কৰিব। অলপতে প্ৰকাশিত ৰাধাকৃষ্ণণ আয়োগৰ প্ৰতিবেদনত কোৱা হৈছে, কোনো কলেজত ১৫০০জনতকৈ বেছি ছাত্ৰ-ছাত্ৰী থাকিব নালাগে।" মই যেতিয়া তেখেতক ক'লোঁ, ৰাধাকৃষ্ণণ আয়োগে তেনেকুৱা কথা কতোৱেই কোৱা নাই। আচলতে, আয়োগে কোৱা কথাষাৰৰ এটা অপব্যাখ্যাহে দাঙি দৰা হৈছে। মই ভাঙি-পাতি ক'লোঁ, কোনবোৰ কলেজত ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সীমিত হ'ব— সেই কথাষাৰ কোৱাৰ আগতে আয়োগে 'কলেজ' শব্দটোৰ আগত এটা বিশেষণ পিন্ধাই লৈছে। সেই তাৎপৰ্যপূৰ্ণ বিশেষণটো হ'ল "Unitary"। সেই শব্দটোৰ অভিধানগত অৰ্থ দুটা হ'ব পাৰে। এক, তাৰ মানে হ'ব পাৰে Regional বা আঞ্চলিক। সেইটো অৰ্থত কটন কলেজ Unitary নহয়। কাৰণ, ৰাজ্যখনত দ্বিতীয় এটা চৰকাৰী কলেজ নাই। গতিকে, অসম চৰকাৰক কোনেও ক'ব নোৱাৰে— কটন কলেজটো বিশেষ কোনোবা Unit-ৰ কলেজ। দুই, শব্দটোৰ অন্য অৰ্থ হ'ব

পাৰে , One that teaches in a single unit or faculty of knowledge। সেই অৰ্থতো কটন কলেজ Unitary নহয়। কাৰণ, ইয়াত আৰ্টছ আৰু ছায়েঞ্চ নামৰ 'দুটা ফেকাণ্টি বা ইউনিট' আছে। আৰু সেইফালৰ পৰা বিবেচনা কৰিলে কটন কলেজত আসনৰ সংখ্যা বঢ়াই ৩০০০ কৰিলেহে প্ৰতিবেদনখনৰ সন্মান ৰক্ষা পৰিব। মোৰ কথাখিনি শুনি তেখেতে বৰ আমোদ পালে। তেখেতে হাঁহি হাঁহি ক'লে, "তুমি বৰ ভাল উকীল হ'ব পাৰিবাহেঁ। তুমি বি. এ. পাছ কৰি ওকালতী পঢ়িবা।" তাৰ পাচত তেখেতে ক'লে, "মই বাৰু তোমাৰ এই দুটা কথা মানি ল'লোঁ বুলি ধৰি লোঁৱা। তোমালোকেআকৌ মানিয়েই ল'লোঁ বুলি নেভাবিবা। কিন্তু হোষ্টেলৰ মাচুলটোৰ কথা? গুৱাহাটীৰ ক'ৰবাত জানো ইমান কম ভাৰাত কোনোবাই তোমালোকক থাকিবলৈ দিব?" মই ক'বলৈ সুবিধাই পালোঁ, হোষ্টেল আৰু হোটেল একে ধৰণৰ ঘৰ নহয়। হোষ্টেলৰ 'ছিট-ৰেণ্ট' বোলা বস্তুটো মাথোন ৰাতি শুই থাকিবলৈ খাট এখন পোৱাৰ কাৰণে দিয়া এটা ৰেহাই মূল্যৰ ভাৰা নহয়। সেয়া তাত থকা ছাত্ৰজনৰ দৈহিক, বৌদ্ধিক আৰু নৈতিক সুস্থতা অৱৰক্ষণৰ দায়িত্ব লোৱাৰ বাবে অভিভাৱকে কলেজ কৰ্তৃপক্ষক দিয়া এটা অৰিহণাহে। আৰু সেই অৰিহণা গ্ৰহণ কৰি, কলেজখন যিহেতু চৰকাৰী, চৰকাৰে আচলতে দেশৰ প্ৰতি থকা দায়িত্ব পালন কৰিব বুলি এক অদৃশ্য চুক্তিতহে আবদ্ধ হয়। তেখেতে আকৌ এবাৰ হাঁহি হাঁহি ক'লে, "তোমাৰ নিচিনা ল'ৰাবোৰক বৃত্তি দি বিলাতত বেৰিষ্টাৰী পঢ়িবলৈ পঠাব লাগে। পিচে, কি হ'ল জানা? চৰকাৰে যেতিয়া একোটা নীতি ঘোষণা কৰি দিয়ে, চৰকাৰে সেইটো কোনোপধ্যে সলাব নোৱাৰে। চৰকাৰৰ মৰ্যাদা ৰক্ষাৰ প্ৰশ্নটো আহি পৰে। তোমালোক যোৱাগৈ। পঢ়া-শুনা কৰাগৈ।" কথাষাৰত যদি প্ৰচ্ছন্ন কিহবাৰ ইংগিত আছিল, মই ক'ব নোৱাৰোঁ। মই তেতিয়া গোটেইখিনি কথা সামৰি ক'লোঁ, "আপুনি নিশ্চয় আমাৰ কথাত পতিয়ন গৈছে, আপোনালোকৰ তিনিওটা ঘোষণাই অগণতান্ত্ৰিক আৰু চৰকাৰৰ দ্বাৰা বহুঘোষিত শিক্ষা-বিস্তৰণ নীতিৰ সম্পূৰ্ণ পৰিপন্থী। গতিকে, আপোনাসকলে ইয়াৰ সংশোধনৰ বাবে কি ব্যৱস্থা ল'ব— কওক।" তেখেতে তেতিয়া অলপ গহীন হৈ লৈ ক'লে "তোমালোকক দেখোন ক'লোৱেই। এটা সিদ্ধান্ত লোৱাৰ পাচত সেইটো তেনেকৈ নাকচ কৰি দিব নোৱাৰি।" ময়ো তেতিয়া আমাৰ ফালৰ পৰা স্পষ্ট কথা জনাই থৈ আহিঁলো, "তেনেহ'লে আপোনাসকলে আমাক আন্দোলনৰ বাটলৈ ঠেলি দিছে।"

সেই আন্দোলনটোৰ কথা অলপ দীঘলীয়াকৈ ক'ম বুলি ভাবিছোঁ। কাৰণ ভাৰত স্বাধীন হোৱাৰ পাচত সেইটোৱেই অসমত সংঘটিত প্ৰথম এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ছাত্ৰ-আন্দোলন।

।। ছাত্ৰ-আন্দোলনৰ জোৱাৰত ।।

" Life is a flame that is always burning itself out;
but it catches fire everytime a child is born.
Life is greater than death, and hopethan despair.
I will do the work that comes to
me only if I know that is good work."

– George Bernard Shaw.

তেতিয়ালৈকে মই ব্যস্ত আছিলোঁ, মোৰ চিনাকি জগতখনৰ লগত আৰু বেচি চিনাকি হ'ব খোজা কথা এটাৰ লগত। অধ্যাপক ৰায়হান শ্বাহে মোক এটা নতুন খবৰ দিছিল। ছেক্সপীয়েৰৰ প্ৰায়বোৰ নাটকৰ 'ভেৰিয়ৰাম সংস্কৰণ'বোৰৰ অস্তিত্বৰ কথা মোক পোনতে সেই অধ্যাপকজনেই দিছিল। পঢ়ি গম পাইছিলোঁ, কত যে বিচিত্ৰ কথাই পোৱা যায় সেই সংস্কৰণৰ নাটকবোৰত। 'মাৰ্চেণ্ট অব ভেনিচ' খনৰ সেই সংস্কৰণটোত পাইছিলোঁ এটা বৰ আমোদজনক তথ্য। আমেৰিকাৰ কেইজনমান ইহুদী নাগৰিকে সেই দেশৰ সৰ্বোচ্চ আদালতত কোন কাহানিবাই মৰি ভূত হোৱা ছেক্সপীয়েৰৰ বিৰুদ্ধে এটা গোচৰ তৰিছিল, বোলে ছেক্সপীয়েৰে ইহুদী জাতিটোক অন্যায় কৰিছে। বিচাৰৰ সময়ত ফৰিয়াদীৰ পক্ষে এজন কচায়ে সাক্ষী দিছিল, তেওঁ দোকানৰ পৰা হেনো মাংস কিনিবলৈ অহা কোনো মানুহেই তেজৰ চিন-মোকাম নোহোৱা শুকান খৰ্খৰীয়া মাংস কিনিবলৈ নাহে। ইহুদী পক্ষৰ উকীলে তাৰে খেও ধৰি কৈছিল, ছেক্সপীয়েৰে তেজ আৰু মঙহ দুটা বেলেগ বস্তু বুলি এটা অপ্ৰাসংগিক যুক্তি উলিয়াই ছাইলকক ইচ্ছা কৰিয়েই হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰ কৰি থৈ গ'ল। কিতাপখনত আদালতৰ ৰায়টোও আছে। ৰায়টো হ'লগৈ— মাৰ্কিন যুক্তৰাষ্ট্ৰত ছেক্সপীয়েৰৰ সেই নাটকখন কিতাপৰ বজাৰত বিক্ৰী কৰাত কোনো বাধা নাই; কিন্তু কোনেও সেইখন নাটঘৰত তুলিব নোৱাৰে। ছেক্সপীয়েৰীয় সমালোচনা-সাহিত্যৰ এইটো এটা অনতিজ্ঞাত দিশ। 'কিং লিয়েৰ' আৰু 'হেমলেট'ৰো ভেৰিয়ামৰ সংস্কৰণ দুটা পঢ়ি উঠি ছেক্সপীয়েৰৰ লগত আৰু গভীৰ ভাৱে চিনাকি হৈছিলোঁ। হয়তো সেইটো বাটেৰেই গৈ থাকিলোঁহেঁতেন।

কিন্তু, সময়ৰ ঢৌৱে মোক উটুৱাই নি অন্য এখন জগতৰ লগতহে চিনাকি কৰি দিলেগৈ। অথচ, সেই জগতখনত আজিও মই প্ৰবাসী হৈয়েই ৰৈ গ'লো। অস্বস্তিটো প্ৰবাসীৰ নহ'লেও অনাখৰীৰ।

শ্বিলঙৰ পৰা উভতি আহি মই কলেজ ইউনিয়নৰ সভাপতি অধ্যাপক কৰুণানন্দ দত্তক সঁজাতী দলৰ নিষ্ফল যাত্ৰাৰ কথাখিনি কলোঁহি : তেখেতে সকলো

কথা শুনি উঠি মোক পৰামৰ্শ দিলে, কাৰ্যকৰী সমিতি পাতি লাভ নাই— বৰং সাধাৰণ সভা আহবান কৰাই ভাল। প্ৰসংগক্ৰমে কৈ থওঁ, এইগৰাকী অধ্যাপকো কটন কলেজৰ এজন অতি স্বনামধন্য লোক আছিল। কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্বৰ্ণপদক প্ৰাপ্ত ইতিহাসৰ এম. এ. আছিল অধ্যাপক দত্ত। আচাৰ্য যদুনাথ সৰকাৰ তেখেতৰ সহপাঠী আছিল; আৰু এম. এ. পৰীক্ষাত অধাপক দত্তই সিগৰাকীক পৰাভূত কৰি ১ম শ্ৰেণীৰ ১ম শ্ৰেণীৰ স্থান অধিকাৰ কৰিছিল। দুৰ্ভাগ্য, অধ্যাপক দত্ত অসমীয়া হৈ উপজিছিল। সেই কথাষাৰ থাকক। আমাৰ ইউনিয়নৰ সভাপতি হিচাপে তেখেতে তেখেতৰ দায়িত্ব ক্ৰটিহীনভাৱে সম্পাদন কৰি আমাৰ সকলোৰে শ্ৰদ্ধা আৰ্জন কৰিছিল। এদিনৰ কথা মোৰ মনত পৰে। কিবা এটা কথাত চূড়ান্ত মীমাংসাৰ বাবে সভাপতিৰ ফেৰ মৰা ভোটটোৰ প্ৰয়োজন হৈ পৰে। তেখেতে তাকে নকৰি সিকি এটা জেপৰ পৰা উলিয়াই চিত-পট খেলি চূড়ান্ত সিদ্ধান্ত দিবলৈ ল'লে। প্ৰশ্ন উঠিল, সেইটো বৈধানিক কাম হ'বনে নহয়। তেখেতে তেতিয়া এফালৰ পৰা কৈ যাবলৈ ধৰিলে— পৃথিৱীৰ কোন কোন ৰাষ্ট্ৰৰ সংবিধানত চিত-পট খেলি চূড়ান্ত মীমাংসা দিয়াটো কেনেদৰে বৈধানিক ৰূপ দিয়া আছে, আন্তজাৰ্তিক ফুটবল সংঘ 'ফিফা' প্ৰভৃতি বিভিন্ন শ্ৰদ্ধেয় অনুষ্ঠানবোৰৰ ক'ত ক'ত চিত-পট খেলৰ যোগেদি চূড়ান্ত মীমাংসা দিয়াৰ ব্যৱস্থা কেনেদৰে সিবিলাকৰ সংবিধানত সংকলিত হৈছে। সেই দীঘলীয়া আলোচনাৰ অন্তত তেখেতে তেখেতৰ 'ৰুলিং'টো দিছিল— সভাপতিয়ে ফেৰ মৰা ভোট নিদি চিত-পট খেলিও সমানে বৈধ শেষ-সিদ্ধান্ত দিব পাৰে; আৰু বৰং সেইটোহে বেচি বাঞ্ছনীয়। সেই বিদগ্ধ 'ৰুলিং'টো লিখি থ'ব পৰা হ'লে, এটা সুন্দৰ প্ৰৱন্ধ থকি গ'লহেঁতেন। মোৰ স্পষ্টকৈ মনত আছে, তেখেতে কৈছিল হলেণ্ডৰ ওৱেমেয়াৰ সংবিধানত এই ব্যৱস্থা পৰিপূৰ্ণৰূপে স্বীকৃত।

নিৰ্দিষ্ট দিনত অধ্যাপক দত্তৰ সভাপতিত্বত চুডমাৰ্চন হলত সাধাৰণ সভা বহিল। মই যেতিয়া সঁজাতী দলৰ টোকাটো দাঙি ধৰিলোঁ, তেতিয়া ভালেমান ছাত্ৰই চৰকাৰৰ মনোভাৱ তীব্ৰ ভাষাৰে সমালোচনা কৰিলে। দুই-এজনে সেই সমালোচনা আগচি ধৰিবলৈ গৈ যেনিবা কেঁচা বৰলৰ বাঁহটোহে জোকাই ল'লে। এনে সময়তে, ৱা. এছ. এল.-ৰ ছাত্ৰ-নেতা মোৰ সহপাঠী-বন্ধু অনিলেন্দ্ৰ শৰ্মাই চৰকাৰে অবিলম্বে জনতা-বিৰোধী শিক্ষা-সংকোচনৰ ব্যৱস্থা কেইটা প্ৰত্যাহাৰ কৰি নল'লে কটন কলেজ অচল কৰি দিয়াৰ প্ৰস্তাৱ এটা উত্থাপন কৰিলে। লগে লগে ছাত্ৰ ফেডাৰেশ্যনৰ নেতা মোৰ সহপাঠী-বন্ধু দুলাল খাউণ্ডে প্ৰস্তাৱটো জ্বালাময়ী ভাষাৰে সমৰ্থন কৰিলে। কিন্তু, সেই প্ৰস্তাৱটো সভাপথি অধ্যাপক দত্তই ইউনিয়নৰ সংবিধান বিৰোধী বুলি নাকচ কৰি দিলে। ছাত্ৰসকলৰ জাঙুৰ খাই উঠিল। লগে লগে

সভাপতিয়ে সভা ভঙ্গ হ'ল বুলি ঘোষণা কৰি সভা-কক্ষ এৰি গুচি গ'ল। মোৰ সহপাঠী বন্ধু দুজনে সভা ভংগ বুলি সভাপতিয়ে ঘোষণা কৰা কথাষাৰ অবৈধ বুলি সৰৱে ঘোষণা কৰি অৱস্থাটো আয়ত্তলৈ আনিলে। তেওঁলোকে সাধাৰণ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ হৈ মোকেই সেই সভাখন চলাই নিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। লগে লগে আগতে উত্থাপিত প্ৰস্তাৱটো সৰ্বসম্মতিক্ৰমে গৃহীত হ'বলৈ বেচিপৰ নালাগিল। প্ৰস্তাৱটো কাৰ্যকৰী কৰিবৰ কাৰণে এখন সৰ্বোচ্চ-ক্ষমতাসম্পন্ন 'সংগ্ৰাম পৰিষদ' গঠিত হ'ল। সেই সংগ্ৰাম পৰিষদ (Council of Action) -ৰ ভালেকেইজন সদস্যৰ নাম আজিও মোৰ মনত আছে। তেওঁলোক আছিল –- অনিলেন্দ্ৰ শৰ্মা, দুলাল খাউণ্ড, চৈয়দ মেৰাছ হুছেইন, দুলাল বৰুৱা, দিলীপ বৰুৱা, হীৰা শইকীয়া, ভবেশ খাউণ্ড, ভূপেন শৰ্মা, সদা শইকীয়া, তৰুণ বৰুৱা, মহেশ্বৰ শৰ্মা, গীতা দাস আৰু কেইজনমান, যিকেইজনৰ নাম মোৰ সোঁৱৰণীৰ কোঠাটোৰ পৰা পাহৰণিয়ে গিলি নিলে। সেই সভাতে থিৰাং হ'ল, জৰুৰীকালীন পৰিস্থিতিত আৱশ্যকীয় ব্যৱস্থা লোৱাৰ সকলো ক্ষমতাৰে সৈতে সংগ্ৰাম পৰিষদৰ আহ্বায়কৰূপে থাকিব লাগে মই।

পোনতে আমি কলেজত খুচুৰা ধৰ্মঘট কৰিলোঁ— এদিনীয়াকৈ আৰু তিনিদিনীয়াকৈ। কোনো সঁহাৰি নাই। অসমৰ বিভিন্ন কলেজলৈ— মাথোন সাত নে আঠখনহে আছিল সেই সময়ত— আমাৰ কটকী পঠিয়ালোঁ। নিৰ্দিষ্ট দিনত আটাইবোৰ কলেজৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে আমাক সমৰ্থন জনাই ধৰ্মঘট কৰিলে। কিন্তু, কাৰো কোনো সঁহাৰি নাই।

ধৰ্মঘট শ্ৰেণী বৰ্জন ইত্যাদি এবিধ কথাৰ গোন্ধ পালেই এবিধ ছাত্ৰ শিঁয়ৰি উঠে। লক্ষ্য কৰিছিলোঁ, সেই সকলৰ সৰহভাগেই ছাত্ৰ কংগ্ৰেছৰ সদস্য। অথচ, আমাৰ সংগ্ৰাম পৰিষদত সেইটো ছাত্ৰ-অনুষ্ঠানৰ সভ্যয়ো সদস্য পদ লৈ নিষ্ঠাৰে সৈতে কাম কৰি গৈছিল। আৰু এটা কথা লক্ষ্য কৰিছলোঁ, যিকেইজন দৰাচলতে মেধাবী ছাত্ৰ আছিল, তেওঁলোকৰ কোনেও আমাৰ আন্দোলনৰ বিৰোধীতা যে কৰা নাছিল, আনকি সৰহভাগেই আন্দোলনত সক্ৰিয় অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। মোৰ মনত পৰে, প্ৰশান্ত বেজবৰুৱা আৰু প্ৰতুল শৰ্মাৰ কথা। দুয়োজনে ক্ৰমে আই. এছ. চি. আৰু আই. এ. পৰীক্ষাত ৫ম স্থান অধিকাৰ কৰিছিল; দুয়ো সৰ্বস্ব পণ কৰি আমৰণ অনশনতো ভাগ লৈছিল। মোৰ মনত পৰে, ননী কলিতাৰ কথা— যিজনে প্ৰৱেশিকা পৰীক্ষাত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ত ১ম স্থান অধিকাৰ কৰিছিল। তেৱোঁ সেই আন্দোলনত সৰ্বান্তঃকৰণেৰে যোগ দিছিল। আনহাতে, পঢ়া-শুনাত শেষৰ শাৰীত থকা ছাত্ৰকেইজনৰে চিঞৰ-বাখৰ শুনিছিলোঁ বেচি; বোলে 'ছাত্ৰানাং অধ্যয়নং তপঃ'। স্বাধীনতা আন্দোলনৰ সময়তো এইসকলে আন্দোলন আগচি ধৰা

দেখিছিলোঁ। স্বাধীনতাৰ পাচটো প্ৰতিটো আন্দোলনত প্ৰতিক্ৰিয়াশীল ভূমিকা লোৱা ছাত্ৰ ছাত্ৰ এইমুঠিকেই দেখি আহিছোঁ। যি কি নহওক, গণতান্ত্ৰিক সমাজ এখনত এনেবোৰ মানুহৰ, এনেবোৰ ছাত্ৰৰ কণ্ঠস্বৰ উপেক্ষা কৰিব নোৱাৰি। সেইবোৰ কথা ভাবি-গুণিয়েই মই এটা বেচৰকাৰী সূত্ৰৰ যোগেদি আমাৰ সমস্যাটোৰ সমাধান সন্ধান কৰি চাব খুজিলোঁ। দুলাল খাউণ্ডে মোক সকীয়াই দিছিল, নিষ্ফল হ'ব। ময়ো জানিছিলোঁ। নেজানিছিলোঁ মাথোন কবি কালিদাসে বিৰহী যক্ষৰ মুখত দিয়া সেই কথাষাৰ ঃ "যাচ্ঞা মোঘা বৰমধিগুণে নাধমে লব্ধকামা।"— বোলে, মহৎজনক খুজি বিফল হ'বা—সিয়ো ভাল ঃ অধম কাৰোবাক খুজি সফল হৈয়ো সেই আনন্দ নাই।

সেই সময়ত ৰজা ভঙা-পতা কৰিব পৰা মানুহ বুলিবলৈ এজনেই আছিল— ডাঃ ভুবনেশ্বৰ বৰুৱা। ইকাণ-সিকাণকৈ বাগৰি আহি আমাৰ কাণতো পৰিছিলহি সেই কথাষাৰ— ডাঃ বৰুৱাই হেনো সমস্যাটো সমাধান কৰি দিয়াত নিজৰ শুভেচ্ছাখিনি প্ৰয়োগ কৰিবলৈ আগ্ৰহী; সৰু কথা কেইটামান লৈয়েই ইমানখন কুৰুক্ষেত্ৰ হৈ পৰাটো তেখেতে বাঞ্ছা নকৰে। ক্ষতি কি, এবাৰ এই 'আপুনি ৰজা নহ'লেও ৰজায়ো যাক ডৰায়' বোলা মানুহজনৰ ওচৰলৈ এবাৰ যোৱাত। আমি প্ৰায় ২৫।৩০ জনমানৰ দল এটা তেখেতৰ ওচৰলৈ গলোঁ। তেখেতে আমাৰ কথা যে নুশুনিলেই, আমাক বহুত কটু কথা শুনাই দিলে। বৰং ক'ব পাৰি, তেখেতে আমাক দস্তুৰমতে খেদাই দিলে। আমাৰ মাজত ভৱেশ খাউণ্ড আছিল ছাত্ৰ কংগ্ৰেছৰ সভ্য; গতিকে তেওঁ সেই কালৰ অসমৰ এই বিধান বাবুজনৰ কিছু আসৈ পাই থৈছিল। তাকো ব্যৱহাৰ কৰি চালে; কিন্তু তেওঁক ডাঃ বৰুৱাই সেইদিনা গালিত তিধগতি দেখুৱালে। দুলাল খাউণ্ডে মোৰ পিনে খংমুৱাকৈ চালে। চালে, 'পালানে এতিয়া' ধৰণৰ সপ্ৰশ্ন চাৱনি এটাৰে। মই তেওঁক ক'লোঁ, "নৰক-দৰ্শনৰো এটা প্ৰয়োজন আছে।"

আমাৰ সংকল্প দৃঢ়তৰ হৈ উঠিল।

নানা ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ ফলস্বৰূপে, ইয়াৰ ভিতৰথে কথাষাৰ স্পষ্ট হৈ উঠিল— চৰকাৰ বোলা বস্তুটো এটা হাতী। বেজীৰ খোঁচেৰে তাক লৰাব নোৱাৰি। দুই-এটা খুচুৰা ধৰ্মঘটেৰে একো কাম নহ'ব। আন্দোলনটো আমি বৃহত্তৰ চোতাললৈ লৈ যোৱাৰ কথা চিন্তা কৰিলোঁ। তাৰে প্ৰথম পদক্ষেপ হিচাপে গুৱাহাটীৰ আটাইতকেয়োখন কলেজৰ ইউনিয়ন কেইটাক সামৰি এখন যুটীয়া কৰ্ম পৰিষদ গঠন কৰা হ'ল। নামত যদিও কৰ্ম পৰিষদ আছিল, দৰাচলতে সেইখন আমাৰ বাবে পৰামৰ্শ সমিতিৰ লেখীয়াহে আছিল। সিখনৰ সভাপতি নিৰ্বাচিত হৈছিল, তেতিয়াৰ আৰ্ল ল কলেজ ইউনিয়নৰ সাধাৰণ সম্পাদক আৰিফ আলি। বি. বৰুৱা

কলেজ ইউনিয়নৰ সাধাৰণ সম্পাদক গৰাকীৰ সমৰ্থন আমাৰ বিচাৰত কিয় জানো অলপ কুন্থমীয়া আছিল। তুলনাত সন্দিকৈ ছোৱালী কলেজ ইউনিয়নৰ সাধাৰণ সম্পাদিকা অনুপাল দাস (বৰ্তমান ৰায়চৌধুৰী)-ৰ উমাল সঁহাৰি আমাৰ সকলোৰে কাৰণে অনুপ্ৰেৰণাৰ কাৰণ আছিল। পৰৱৰ্তী পদক্ষেপত আন্দোলনটো আমি ৰাজপথলৈ লৈ গ'লোঁ। ৰাজহুৱা সভা-সমিতি পাতি আমি সৰ্বসাধাৰণ ৰাইজক বুজাবলৈ ল'লোঁ— সমস্যাটো মাথোন দুই-চাৰি টকা মাচুল বৃদ্ধিতে সীমাবদ্ধ নহয়; ইয়াৰ লগত জড়িত হৈ আছে এটা প্ৰমূল্য-সম্পৰ্কীয় প্ৰশ্ন। প্ৰশ্নটো হ'ল, অসম চৰকাৰে কাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে আৰু নিজকে মাথোন এমুঠি মানুহৰ স্বাৰ্থৰ লগত জড়িত ৰাখিছে নে দেশখনৰ সৰ্বস্তৰৰ সকলো মানুহৰ স্বাৰ্থৰ লগত জড়িত কৰিবলৈ ওলাইছে? প্ৰশ্নটো হ'ল, সুদূৰ ভৱিষ্যতৰ কাৰণেও চৰকাৰে এইটো নীতিৰ প্ৰথম খুটিটো পুতিছে নেকি, বজাৰ-মূল্য বৃদ্ধিৰ নামত শিক্ষা-ব্যৱস্থাটো ইয়াৰ প্ৰতিটো দিশতে মহঙা কৰি নি গৈ থাকিব আৰু সেইদৰে অৱশেষত উচ্চতৰ শিক্ষা সৰ্বসাধাৰণৰ হাতে ঢুকি নোপোৱাত থ'বগৈ। চি পি. আই আৰু সমাজবাদী দলৰ বহুতো কৰ্মী আৰু নেতাই ব্যক্তিগত পৰ্যায়ত আমাক সহায়-সহানুভূতি দেখুৱাবলৈ আগবাঢ়ি প্ৰিয় গুপ্তৰ অকুণ্ঠ সহানুভূতিৰ কথা। তাকে দেখি কংগ্ৰেছৰো কৰ্মী আৰু নেতা আমাৰ আন্দোলনৰ বিষয়ে কুৎসা ৰটনা কৰিবলৈ ওলাই আহিল। কৰ্তৃপক্ষৰ ফালৰ পৰা আমাৰ সকলোৰে প্ৰতিযোগিতামূলক বৃত্তিবোৰ বন্ধ কৰি দিয়া হ'ল। আমাৰ ফালৰ পৰা আমিও তেনেকৈ মাহিলি পঢ়ুৱৈ মাচুল আৰু ছাত্ৰাবাসৰ আসন -মাচুল আদায় কৰা বন্ধ কৰি দিলোঁ। কেৱল এগৰাকী ছাত্ৰীয়ে সকলোৰে স্বাৰ্থ উপেক্ষা কৰি মাচুল দি বীৰত্ব প্ৰদৰ্শন কৰিছিলগৈ। ভৱেশ খাউণ্ডে ছাত্ৰসকলৰ সভাত তেওঁক 'গেলা আলুগুটি' আখ্যা দি সেইটো বাচি পেলোৱাৰ কথা কৈছিল। তেতিয়াৰেপৰা সিগৰাকীক বহুত দিনলৈ কটনিয়ানসকলে সামাজিকভাৱে বৰ্জন কৰি থৈছিল। যি কি নহওক, পৰৱৰ্তীকালৰ সিগৰাকীয়ে ৰাজনৈতিক জীৱনত নতুন ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি জনসেৱাৰে বিশিষ্ট দৃষ্টান্ত দেখুওৱাটো যথেষ্ট তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। আজি উভতি চাই ভাবিছোঁ, ড° ৰাধাকৃষ্ণণে কি সুন্দৰ কথাষাৰ কৈ থৈ গৈছে: "সন্ন্যাসীৰো অতীত আছে, হত্যাকাৰীৰো ভৱিষ্যত।"

সেই সময়তে আৰু এটা ঘটনা ঘটিছিল। প্ৰায় একে ধৰণৰে। প্ৰথম ঘটনাটোৰ দুদিনৰ পাচতে অন্য এগৰাকী ছাত্ৰীও তেনেকৈ মাচুল দিবলৈ গৈছিল। কেইবাগৰাকী ছাত্ৰই দুৱাৰমুখত শুই বাধা দিয়া দেখি উভতি গৈছিলগৈ। এনেতে এজন অধ্যাপকে তেওঁৰ পৰা টকাকেইটা লৈ শুই থকা ছাত্ৰ এজনৰ— যিমানদূৰ মনত পৰে সদা শইকীয়াৰ- বুকুত ভৰি থৈ ভিতৰলৈ সোমাই মাচুল আদায় দি আহিছিল গৈ। কোনোবা এজনে খেদা মাৰি সেই গভাইত অধ্যাপকজনক দীঘলীপুখুৰীৰ পাৰৰ

এটা দুই মহলীয়া ঘৰৰ ওপৰ-মহলাত থৈ আহিছিলগৈ। মই পাচত সেই বন্ধুজনক নিৰলে সুধিছিলোঁ, "তোমাৰ বাৰু ইমান খং উঠিছিল কিয়? হেজাৰ হওক, পৰিচয়টো অধ্যাপক বুলি নহয় জানো?" তেওঁ তেতিয়া উত্তৰ দিছিল, "তাকো তুমি অধ্যাপক বুলি কোৱা নে? সি তো মানুহেই নহয়— এটা পাষণ্ড। তেনেকুৱা পাষণ্ড ক্ষমাৰ অযোগ্য।" সেইদিনা সদা শইকীয়াই মোক মাথোন কামিজৰ বুতামকেইটা খুলি বুকুখন উদঙাই দেখুৱাইছিল— মুখেৰে একো ক'ব পৰা নাছিল। ভাবিলে আচৰিত হওঁ, এই স্বাৰ্থম্বেষী অধ্যাপকজনে আকৌ শেষ-জীৱনত সাহিত্যিকৰ মুখা পিন্ধিছিল। নিতৌ কপালত জুইশলা-কাঠিটোৰ মূৰেৰে লোৱা চন্দন ফোট এটা পিন্ধিছিল, আৰু ডিঙিত এডাল টাই। পৰৱৰ্তী জীৱনত আকৌ লগ পাইছিলোঁ, সহকৰ্মী হিচাপে। আবেলি কলেজতে বেডমিণ্টন খেলি উঠি একাপ গাখীৰ খায়। এদিন মোক কৈছিল, "ঘৰত খাব নোৱাৰি। ল'ৰা-ছোৱালীবোৰকো দিব লাগিব, নহয়।" ভাগ্য ভাল, চৰকাৰে তেওঁক অশোক-চক্ৰ এটা পিন্ধাবলৈ বিচাৰি নেপালে।

পৰৱৰ্তী পদক্ষেপত কৰ্তৃপক্ষই আমাৰ সকলোকে, যিহেতু কোনেও ছাত্ৰাবাসৰ আসন-মাচুল দিয়া নাছিলোঁ, হোষ্টেল এৰি গুচি যাবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। আমিও সেই নিৰ্দেশ অমান্য কৰি ক'লোঁ, আৱশ্যক হ'লে তেখেতসকলৰ কাৰণে পুলিচ মাতি পঠিওৱাৰ পথ মুকলি আছে। তেখেতসকলে অন্য এটা উপায় বিচাৰি পালে। এদিন আমাৰ আটাইবোৰ হোষ্টেলতে ভাত-জলপানৰ মেচ বন্ধ কৰি দিলে, যদিও আমি সকলোৱে মেচ-খৰচৰ মাচুল নিয়মীয়াকৈ দিয়েই আছিলোঁ। ওৰেদিনটো আমি নোখোৱা-নোবোৱাকৈয়ে কটাই দিলো বুলিয়েই ক'ব পাৰি। মাজতে মাথোন জিঙ্কাৰাম দাসৰ দোকানত আমি চাহ-জলপান খাই আহিছিলোঁগৈ— আমাৰ গাঁঠিৰ ধন ভাঙি। গধূলি খবৰ পালোঁ, কস্মপলিটান হোষ্টেলত মিটিং কৰি থাকোঁতে হেনো কলেজৰ অধ্যক্ষ আৰু সকলোবোৰ হোষ্টেল চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টক ছাত্ৰসকলে ঘেৰাও কৰি থৈছে। ঘেৰাও শব্দটো তেতিয়ালৈকে অপ্ৰচলিত; গতিকে খৱৰ দিওঁতাজনে 'আটক' শব্দটোহে প্ৰয়োগ কৰিছিল। উভতি চাই ভাবিছোঁ, অসমৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসত সেইটোৱেই 'ঘেৰাও'ৰ প্ৰথম নিদৰ্শন নেকি। যি কি নহওক, মই কস্মপলিটান হোষ্টেললৈ ঢাপলি মেলিলোঁ।

গৈ দেখিলোঁ বিৰ দি সন্ধি পাবলৈ নোহোৱা হৈ আছে। চুপাৰণ্টেণ্ডেণ্টৰ অফিচৰ দুৱাৰ মুখত শুই আছে— তৰুণ বৰুৱা, মহেশ্বৰ শৰ্মা প্ৰমুখ্যে তিনি-চাৰিজন; বাকী বহুতেই মজিয়াত বহি আছে, দেৱালৰ গা'ত আউজি লৈ। বাহিৰত দুলাল বৰুৱাই চিঞৰি চিঞৰি কৈ আছে, "কাইলৈ যেতিয়া কথাবাৰ প্ৰচাৰ হৈ যাব — আমি আজি গোটেই দিনটো নোখোৱা-নোবোৱাকৈ আছোঁ, তেতিয়া কি ঘটনা ঘটিব কোনোৱাই ভাবি চাইছে নে? মোৰ দেউতাৰ কথা ক'ব পাৰোঁ।

হাতত মেচি-দা লৈ ওলাবহি।" মই বুজাই-বঢ়াই তেওঁক শান্ত কৰিলোঁ। সকলোৰে মুখত দেখিলোঁ, অৱদমিত ক্রোধ আৰু অপৰিসীম তিতিক্ষাৰ মিশ্রিত প্রকাশ। মোক তেওঁলোকে কেনেকৈ কি হ'ল— সকলোখিনি ভাঙি-পাতি ক'লে। মই ভিতৰলৈ সোমাই গ'লোঁ।

আটক হৈ থকা ছাত্রবাসৰ অধীক্ষক-অধ্যাপককেইজনে মোক গধূলিৰে পোৱা যন্ত্রণাখিনিৰ কথা ক'লে। মই তেখেতসকলক ক'লোঁ, "ছাৰ, যদি কোনোবাখিনিত আমাৰ কিবা দোষ হৈছে, আপোনাসকলে আমাক নিজৰ ল'ৰা বুলি ভাবি ক্ষমা কৰি দিব। কিন্তু আমাৰ একান্ত অনুৰোধ, চৰকাৰে হুকুম দিলেই আপোনালোকে আপোনালোকৰ বিবেকৰ বিৰুদ্ধে সেয়া তামিল নকৰিব। চৰকাৰ পাঁচ বছৰৰ মূৰে মূৰে সলনি হয়। কিন্তু আপোনালোক য'তেই নেথাকক কিয়, সদায় আমাৰ হৃদয়ত সন্মান আসনতে বহি থাকিব, গোটেই জাতিটোৰ পৰা সন্মানৰ অঞ্জলি পায়েই থাকিব। মই জানো, আজি আমি নোখোৱা-নোবোৱাকৈ দিনটো কটাবলগীয়া হোৱাৰ কাৰণে আপোনালোকেই কষ্ট পাইছে আটাইতকৈ বেছি। কাৰণ, বিবেকৰ দহনতকৈ কোনো কষ্টই বেচি দুঃসহ হ'ব নোৱাৰে। আমি ডেকাল'ৰা, এইখিনি পেটৰ ভোক আমি সহ্য কৰিব পাৰিম। আপোনালোক যাওকগৈ। মাথোন যাবৰ সময়ত আমাক আশীৰ্বাদ কৰি থৈ যাব, যাতে আমি জয়ী হ'ব পাৰোঁ।" লগে লগে মই বাহিৰলৈ ওলাই গৈ সকলোকে অনুৰোধ কৰিলোঁ, তেখেতসকলক বাট এৰি দিবৰ কাৰণে। তেওঁলোকে প্ৰসন্নচিত্তেৰে ঘেৰাও উঠাই ল'লে। কোনেও নুসুধিলে, "আমাক তেখেতসকলে ভাত খাবলৈ দিবনে নিদিয়ে?"

তেখেতসকলক খবৰটো দিলোঁগৈ। কোনোবা এজন অধীক্ষকে মোক ক'লে, "প্ৰিন্সিপালে কৈছে আজি ৰাতিৰ সাজ কেৱল ডাইল-ভাত হ'লেও যেনে-তেনে খুৱাবলৈ। তাকেই কৰিব লাগিব। কাৰণ এতিয়া বজাৰ কৰিবলৈ সময়েই নহ'বগৈ। কাইলৈৰ পৰা মেচ চলি থাকিবলৈ দিয়া হ'ব।" মোৰ যিমানদূৰ মনত পৰে, সেই অধীক্ষক-গৰাকী অধ্যাপক দণ্ডেশ্বৰ গগৈ আছিল। অধ্যক্ষ শ্ৰীনাথ চক্ৰৱৰ্তীয়ে মোক ওচৰলৈ মাতি মূৰত হাতখন থৈ আশীৰ্বাদ কৰিলে। জানিলোঁ, সেয়া আমাৰ সকলোৰে নিয়ম-নিষ্ঠাৰ এক পৰিপূৰ্ণ স্বীকৃতি।

আন্দোলন চলি থাকিল। চৰকাৰৰ নিষ্ক্রিয়তা দেখি আমি শেষ অস্ত্ৰ প্ৰয়োগৰ সিদ্ধান্ত ল'বৰ বাবে প্ৰস্তুত হ'লোঁ। এনেতে এদিন জাননী ওলাল, চৰকাৰে কটন কলেজ অনিৰ্দিষ্ট কাললৈ বন্ধ কৰি দিছে। আমি তাৰ প্ৰতি কোনো আক্ষেপ নকৰিলোঁ। আমিও চৰকাৰক জনাই দিলোঁ, যেতিয়ালৈকে আমাৰ দাবীবোৰ বিবেচনা কৰা নহয়, তেতিয়ালৈকে আমাৰ অনশন অনিৰ্দিষ্ট কাললৈ চলি থাকিব।

সঠিক তাৰিখটো মনত পেলাব খুজিও মনত পেলাব পৰা নাই। সেইদিনা

বোধকৰোঁ ১৭-১৮ আগষ্ট আছিল। দুটা কথা মোৰ মনত আছে, যাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি এই সম্ভাব্য তাৰিখটো নিৰ্ধাৰণ কৰিছোঁ। ১৪ আগষ্টৰ নিশা ডনবস্কো হোষ্টেলত Eve of Independence Day Anniversary পাতিছিল। ডনবস্কো হোষ্টেলৰ দুজন বন্ধু— মোৰ সহপাঠী ৰমেশ ফুকন আৰু অনুজপ্ৰতিম নিত্যা ভূঞাই মোক· সেই উৎসৱলৈ মাতি লৈ গৈছিল। মুখ্য অতিথি আছিল জ্ঞানদাভিৰাম বৰুৱা। সেইনিশা মোৰ সৌভাগ্য হৈছিল, সেই অবিস্মৰণীয় মানুহজনৰ ইংৰাজী বক্তৃতা শুনাৰ। তেখেতে ইংৰাজী শব্দবোৰৰ প্ৰস্বন (accent) সলাই ভাৰতীয় ধৰণেৰে উচ্চাৰণ কৰি পাচ মুহূৰ্ততে সেয়া শুদ্ধকৈ খাচ ইংৰাজী ধৰণেৰে উচ্চাৰণ কৰি অপূৰ্ব হাস্যৰসৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ডনবস্কোৰ ফাদাৰ কেইগৰাকী হাঁহি হাঁহি ঢলি পৰিছিল। এটা সময়ত সমজুৱাৰ ফালৰপৰা মই ক'বলগীয়াত পৰিলোঁ। মই কৈ থাকোতেই ভূমিকম্পটো আহিছিল বৈ বৈ। মই আধৰুৱা কথাখিনি কৈ দুশাৰীমান শেষ কৰিছিলোঁহে— আকৌ সেই জোকাৰণিটো। শেষ নহয়হে নহয়— যেনিবা ভৰিৰ তলৰ মজিয়াখন সুলকি পৰিব। তাৰ পাচত, তৃতীয়বাৰো একেটা ঘটনাই ঘটিল। মোৰ বক্তৃতাটো তাতে সামৰিলোঁ। আনটো কথা হ'ল, অনশন কৰি বহি থাকোঁতেই দ্বিতীয় নে তৃতীয় দিনা মই এখন কলিকতীয়া ইংৰাজী বাতৰি কাকতত শিৰোনামাটো পঢ়ি তবধ লাগিছিলোঁ ঃ ৰঙা নদী নীলা হৈ গ'ল। আৰু এটা বৰ্ণনা পাইছিলোঁ ঃ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পানীত গন্ধকৰ গোন্ধ বিয়পি পৰিছে। মাছ-পুঠিবোৰে কমাই ফুৰিবলৈ এৰিছে। ভূমিকম্পটোৱে যে সেই নোহোৱা নোপজা ঘটনাবোৰ ঘটাই দেশখনৰ সিমান ক্ষতি কৰিছে— সেয়া জনা হ'লে আমি হয়তো অনশন কৰিবলৈ নোলালোহেঁতেন। গতিকে,তাৰিখটো পৰিছিল এই দুয়োটা অভিজ্ঞতাৰ মাজৰ লাহী সময়ছোৱাত।

সেইদিনা আবেলি চাৰি বজাৰ আগতে আমি ২৮জন ছাত্ৰ গাইপতি বিছনা-পত্ৰ লৈ কলেজৰ প্ৰশাসনীয় ভৱনৰ সমুখত থকা বাৰাণ্ডাখনত সমবেত হ'লোঁগৈ। আমি কোনেও কাৰো লগত কথা পতা নাই। চাৰি বজাৰ লগে লগে আমাৰ কোনোবা এজনে কেইটামান ধ্বনি লগাই দিলে। মই মন কৰিলোঁ, আটাইবোৰৰে মুখবোৰ আনন্দত উজ্জ্বল হৈ পৰিছে। ধ্বনি দিয়াৰ পাচতে আমি নিজ নিজ বিছনাত বহি পৰিলোঁ। অলপ পাচতে এজন ডেকা সমাজকৰ্মীয়ে— যিমানদূৰ মনত পৰে, তেখেত হৰেশ্বৰ গোস্বামীদেৱৰ ভায়েক বীৰেণ গোস্বামী আছিল— ড° নলিনী শৰ্মাৰ হতুৱাই আমাৰ হৃদপিণ্ড আৰু দেহৰ ৰক্তচাপ পৰীক্ষা কৰোৱালে। আন এজনৰ হতুৱাই আমাৰ প্ৰত্যেকৰে দেহৰ ওজনবোৰ লোৱালে। সকলোখিনি কথা গোস্বামীয়ে টোকা বহী এখনত লিখোৱাই থ'লে। অলপ পাচতে তেখেতে আমাক সকীয়াই গ'লহি, "আপোনালোকে জানে নহয়, অনশন কেনেকৈ কৰিব লাগে।

ইজনে-সিজনে কথা পাতি শক্তি ক্ষয় নকৰিব। খোৱাৰ ভিতৰত মাথোন নিমখ-পানী খাব পাৰিব।" মই সুধিলোঁ, "পঢ়া-শুনা কৰিব পাৰিম নহয়।" তেখেতে উত্তৰ দিলে, "নিশ্চয়। কিন্তু ফিল্ম-ষ্টাৰবোৰৰ ছবি ছকা আৰু উৎকট প্ৰেমৰ কাহিনী থকা কিতাপবোৰ নপঢ়িব।"

মই উলিয়াই ল'লোঁ, ড° ৰাধাকৃষ্ণণৰ 'Religion and Society' নামৰ বিখ্যাত কিতাপখন। দুটামান পৃষ্ঠা পাৰ হৈয়েই মোৰ চকু দুটা থমকি ৰ'লগৈ সেই অবিস্মৰণীয় কথাফাঁকিত— "Periods of creation are the periods of suffering." চকুহাল মুদি সুঁৱৰিলোঁ, কথাষাৰ যেন অন্য ক'ৰবাত পাইছিলোঁ। হঠাৎ মনত পৰিল, ড° ৰাধাকৃষ্ণণেই কৈছিল গুৱাহাটীৰ ৰাজহুৱা সভাত তাৰে লগৰীয়া কথাফাঁকি ঃ "Without Crucifixion there can be no resurrection." কিছুপৰৰ পাচত মই উঠি গৈ চাই আহিলোঁ, বাকীসকলৰ কোনে কি কিতাপ পঢ়িছে। আচৰিত গৈ গ'লো, হৃদয়ানন্দ চৌধুৰীৰ ওচৰ চাপি। মই জানিছিলোঁ, তেওঁ কমিউনিষ্টত-কৈয়ো একাঠি চৰা- আৰ. চি.পি.আই-ৰ সক্ৰিয় কৰ্মী। আৰু সেই বিপ্লৱী কমিউনিষ্ট ছাত্ৰজনে পঢ়িবলৈ লৈছে—এনি বেচাণ্টৰ ইংৰাজী অনুবাদ থকা "দ্যা ভাগৱদগীতা"খন। বাকীসকলৰ কোনে কি পঢ়িছিল, মোৰ মনত নাই। আনকি, তেওঁলোকৰ কেইবাজনৰো নামবোৰো পাহৰি গ'লো— অতদিনৰ দীঘলীয়া বাটত। মোৰ মনত থকা নামবোৰ হ'ল ঃ দুলাল খাউণ্ড দুলাল বৰুৱা, দিলীপ বৰুৱা, সদা শইকীয়া, কেশৱ হাজৰিকা, তৰুণ বৰুৱা, ভূপেন দাস, নিত্যা ভূঞা, হৃদয়ানন্দ চৌধুৰী, প্ৰশান্ত বেজবৰুৱা, প্ৰতুল শৰ্মা, ৰোহিনী দত্ত, সমৰ ব্ৰহ্মচৌধুৰী, অৰুণ তামুলী, ধীৰেণ বৰুৱা, নীহাৰ লস্কৰ, সৌম্যেন মুখাৰ্জী, শোভা ব্ৰহ্ম, সুৰেন বৰুৱা, নিলয় দাস, পৰশ শৰ্মা, প্ৰবোধ শৰ্মা, ৰোহিণী কাকতি, চৈয়দ মেৰাজ্ হুছেইন, হীৰা শইকীয়া, ৰণেন বৰুৱা, মহেশ্বৰ শৰ্মা, মহেশ শৰ্মা। মই অবাক হৈ গৈছিলোঁ, যিবোৰক অতদিনে বৰ নিমাখিত বুলি জানিছিলোঁ— তেওঁলোকো অনশন কৰিবলৈ অহা দেখি। পাচদিনা আৰু ৩জনে যোগ দেলেহি। মুঠতে আমি ৩১জনে আমৰণ অনশন আৰম্ভ কৰিলোঁ।

ৰাতি গোটেই বাৰাণ্ডাখনত শক্তিশালী বিজুলী-পোহৰৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল যাতে কোনেও কোনো জনৰৱ প্ৰচাৰ কৰিব নোৱাৰে যে, ৰাতিৰ আন্ধাৰত আমি কিবাকিবি মনে মনে খাইছোঁ। ক'বতো পাৰে। কৈছিলেও হেনো। ঘৰুৱা আড্ডাতো কৈছিল, আনকি ৰাজহুৱা সভাতো। লক্ষ্যধৰ চৌধুৰীদেৱে হেনো এখন সভাত তেনেকুৱা ধদুৱা নেতা কেইটামানক বাৰুকৈয়ে ঘটালিছিল। মোৰ মনত আছে, তেখেতেই প্ৰথম বাইজৰ মানুহ, যিজনে আমাৰ খবৰ লৈছিলহি।

আৰু বহুতেই আমাৰ খবৰ লৈ আমাক নৈতিক সাহসৰ যোগান ধৰি গৈছিলহি।

মোৰ স্পষ্টকৈ মনত পৰে, মহিলা কবি ধৰ্মেশ্বৰী দেৱী বৰুৱানীৰ কথা। ঠিক তেনেকৈয়ে মনত পৰে, 'আৱাহন'ৰ সম্পাদক ড° দীননাথ শৰ্মা আহি আমাৰ লগত কথা-বাৰ্তা পাতি যোৱা ছবিখন। এই দুগৰাকী স্বনামধন্য ব্যক্তিৰ লগত সেয়ে মোৰ প্ৰথম পৰিচয় আৰু শেষ দৰ্শন।

তৃতীয় দিনা ৰাতিপুৱা চৈয়দ মেৰাছ হুছেইনৰ অৱস্থা শোচনীয় হৈ পৰিল। তেওঁক কটন কলেজ চিকিৎসালয়লৈ স্থানান্তৰিত কৰা হ'ল। মোৰ অৱস্থাটো আকৌ ভালহে হৈ উঠিছিল। ওজনো বাঢ়িছিল, ৰক্তচাপটোও নিয়মীয়া হৈ পৰিছিল। কাৰণটো অন্য একো নাছিল— বহুত দিনৰ মূৰকত যে অলপ জিৰণিৰ সোৱাদ পাইছিলোঁ, সেইটোৱেই পাচতো দেখিছোঁ, মনে ভালপোৱা কামবোৰত মই মোৰ শৰীটোৰ ওপৰত যিমানেই কি অত্যাচাৰ নকৰোঁ, মই বৰ স্বস্তি অনুভৱ কৰোঁ। সেই জুতিটো পাইছিলোঁ, অসম সাহিত্য সভাৰ হাইলাকান্দি অধিৱেশনৰ সময়ত। বিষয়-বাছনি সভাৰ গুৰি-ব'ঠা ধৰিছিলোঁ, আবেলিৰ পৰা শেষ-নিশালৈকে; কিন্তু মই অকণো ক্লান্তি বোধ কৰা নাছিলোঁ। তাহানিও সেইটোৱেই ঘটিছিল। তদুপৰি, লগত আছিল মোৰ যৌৱন।

তৃতীয় দিনা ৰাতিৰ পৰা কিন্তু গা'টো ৰম্‌ৰমাবলৈ লৈছিল। ভৰি- হাতবোৰ কুট্‌কুটাইছিল। উজান বজাৰৰ এজন ছাত্ৰই মোৰ হাত-ভৰিকেইটা পিটিকি দিছিলহি। তেওঁৰ হাতখন মোৰ বৰ মিঠা লাগিছিল। এনেতে অনিলেন্দ্ৰ শৰ্মাই মোক এটা মন তিতা লাগি যোৱা বাতৰি দিলেহি। কিছুমানে বোলে অপ্ৰচাৰ আৰম্ভ কৰি দিছে, আমি ৰাতি কিবাকিবি খাইহে দিনত এইবোৰ চং দেখুৱাইছোঁ। সূতাডাল ধৰি আছে, হেম বৰুৱা আৰু কেইটামান ছ'ছিয়েলিষ্ট। তাতে উজান দিছে, কমিউনিষ্ট মখাই। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ আনিলেন্দ্ৰ শৰ্মাক আমি বাহিৰত থৈছিলোঁ। মোৰ মনত নপৰে, কা[illegible]াক আমি তেওঁৰ লগৰীয়া কৰি দিছিলোঁ। মই শৰ্মাক ক'লো "আমি দেখোন ইয়াতে আটাইবোৰ শুই-বহি কটাইছোঁ। আমাৰ নিমখ-পানীৰ গিলাচবোৰ সমুখতে ৰাজহুৱাকৈ কলৰ পানী ধৰি পূৰ কৰি ভৰোৱা হৈছে। আৰু কি কৰিব লাগে। সিহঁতৰ কেইটামানক টাঙোন লৈ ইয়াতে পৰ দি থাকিবলৈ মাতি আনা।"

চতুৰ্থ দিনা বহুতৰে অৱস্থা শোচনীয় হৈ পৰিল। ময়ো অলপ দুৰ্বল যেন অনুভৱ কৰিলোঁ। সেইদিনা আকৌ ৰণেন বৰুৱা হঠাৎ অজ্ঞান হৈ পৰিছিল। এনেতে দুজনমান ভাল মানুহৰ বেশধাৰী চৰকাৰী দালাল লগত এজন ডাক্তৰলৈ ওলালাহি। ডাক্তৰজনে বৰুৱাক অলপ পৰীক্ষা কৰি উঠি এটা ইঞ্জেকশ্যন দিবলৈ 'চিৰিঞ্জ'টো প্ৰস্তুত কৰি ল'লে। এনেতে বৰুৱা জ্ঞান ঘূৰি আহিল। তেওঁ আকাৰে-ইংগিতে, সুধিলে, ইঞ্জেকশ্যনটো কিহৰ? তাৰ এজনে জনালে, গ্লুকোজ। লগে লগে ৰণেন বৰুৱাই ডাক্তৰক এনেদৰে আছাৰ মাৰি পঠিয়ালে যে, ডাক্তৰজন বহুত দূৰত

কৰ্ফাল খাই পৰিলগৈ। কথা বিষম যেন দেখি চৰকাৰী দালাল কেইটা ফাঁট মাৰিলে। আৰু ডাক্তৰজনো লৰালৰিকৈ তাৰ পৰা আঁতৰিল।

পঞ্চম দিনা তেতিয়াৰ 'কাৰ্জন হল' আৰু এতিয়াৰ 'নবীন বৰদলৈহল' বাকৰিত ৰাজহুৱা সভা বহিল। মাজে-মাজে ইজন-সিজনৰ মুখে সভাৰ অগ্ৰগতিৰ বিষয়ে ভগা-ছিগা টুকুৰা খবৰবোৰ পাই থাকিবলৈ ধৰিলোঁ। কিছুসময় যোৱাৰ পাচতে সভাত তুমুল বিতৰ্ক আৰম্ভ হ'ল। অধ্যক্ষ হেম বৰুৱা আৰু লক্ষ্য চৌধুৰীয়ে ৰাজ্যখনত শিক্ষা-সংকোচন নীতি অৱলম্বন কৰাৰ কাৰণে কংগ্ৰেছ চৰকাৰক জগৰীয়া কৰিলে। লগে লগে কংগ্ৰেছৰ কেইজনমান নেতা-পালিনেতাই বামপন্থী দলবোৰক দোষাৰোপ কৰিলে, তেওঁলোকেই ছাত্ৰসকলক আন্দোলন কৰিবলৈ উচটাই দিছে, যাৰ ফলত ৩১জন ছাত্ৰৰ 'মূল্যবান প্ৰাণ' বিপন্ন হৈ পৰিছে। মুঠৰ ওপৰত, তেওঁলোকে ঘৰিয়ালৰ চকুৰপানী টুকি ৰাজনৈতিক মুনাফা আদায় কৰাত মনোনিৱেশ কৰিলে। সেই দিনা হেনো তেতিয়া ফৰোৱাৰ্ড ব্লকৰ নেতা হৈ থকা দেবেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই এটা বৰ চমকপ্ৰদ বক্তৃতা দিছিল। তেখেতে কৈছিল, "কোনো কথা নাই, ছাত্ৰসকলক উচটনি দিয়া প্ৰত্যেকৰ বিৰুদ্ধে কঠোৰ ব্যৱস্থা লওক। হেম বৰুৱাক এই মুহূৰ্ততে এই সভাতে গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হওক। লক্ষ্যধৰ চৌধুৰীক হাতকেৰেয়া লগাই পাণ বজাৰেদি খোজকঢ়াই নি চৰকাৰে নিজৰ লক্ষ্য পূৰণ কৰক। আৰু দেবেন শৰ্মা? তেওঁ ফৰোৱাৰ্ড ব্লকৰ মানুহ; নিজেই খোজকাঢ়ি কাৰাগাৰত সোমাই দিবগৈ। মাথোন কাৰাগাৰৰ দুৱাৰখন খোলা ৰাখিলেই হ'ল। কিন্তু কাকো কোনো উচতনি নিদিয়া নেতাকেইজনে সঁহাৰি দিবলৈ ওলাই আহক। তেখেতসকলে এই ছাত্ৰকেইজনৰ প্ৰাণ ৰক্ষা কৰাৰ দায়িত্ব লওক। আজি ৰাতিয়েই চৰকাৰৰ হতপৰাই অন্যায় সিদ্ধান্ত ইঠাই লোৱাওক।"

ৰাতি তেতিয়া এক বাজিছে। হঠাৎ মোৰ টোপনি ভাগিল। চকু মেলিয়েই দেখা পালোঁ, অসংখ্য মানুহ। কোনোবা এজনে মোৰ লগত চিনাকি কৰি দিলে, অসম কংগ্ৰেছৰ বিশিষ্ট নেতা সিদ্ধিনাথ শৰ্মাক। তেখেতে মোৰ সমুখত বহি ক'বলৈ ধৰিলে, "বাপা, তোমালোকৰ ওচৰলৈ আহিছোঁ, ৰাইজৰ অনুৰোধ এটা লৈ। তোমালোকে অনশন ভংগ কৰি সকলোকে দুশ্চিন্তাৰ পৰা মুক্ত কৰিব লাগে।" মই সুধিলোঁ, "আমাৰ দাবীবোৰ চৰকাৰে মানি ল'লে জানো?" এইখিনি সময়তে কেইবাজনেও মোক চৰকাৰৰ ভিতৰমহলত সিদ্ধিনাথ শৰ্মাৰ প্ৰভাৱ-প্ৰতিপত্তি সম্পৰ্কে থোৰতে ক'লে। তেখেতে নিজে কৈছিল, "বাপা সেইবোৰ বিষয়ে তোমালোক নিশ্চিন্ত থাকিব পাৰা। কথাটো হৈছে, চৰকাৰে কিবা এটা এটা ঘোষণা কৰাৰ আগতে মন্ত্ৰীসভা বহুৱাব লাগিব, আলোচনা কৰিব লাগিব ইত্যাদি বহুত কথা। সিমান দিনলৈতো তোমালোকক কষ্ট খাবলৈ ৰাইজে দিব নোৱাৰে।" তাৰ

পাচত আৰু কিছুপৰ তেখেতে আমাক কুটৰিলে। মাজতে এবাৰ স্পষ্টকৈ ক'লে, "তোমালোকৰ এই ন্যায়সংগত দাবীবোৰ প্ৰতিকাৰ কৰাৰ সকলো দায়িত্ব মোৰ হৈ থাকিব। মই সেই দায়িত্ব পালন কৰিবই লাগব।"

মই তেতিয়া অনশন নকৰাকৈ থকা সংগ্ৰাম পৰিষদৰ সভ্য কেইগৰাকীমানৰ লগত লৰালৰিকৈ আলোচনা কৰিলোঁ। তেওঁলোক প্ৰত্যেকই ক'লে, "ইয়াতকৈ বেচি নো আমি কি আশা কৰিব পাৰোঁ? বৰদলৈ থকা হ'লে কথাটো বেলেগ আছিল। তেখেতে গুৱাহাটীলৈ আহিছিল আমাৰ সমস্যাটো সমাধান কৰোঁ বুলিয়েই। কিন্তু, সেই ৰাতিয়েই তেখেত ঢুকাল। এতিয়া তেওঁলোকৰ ধৰণীয়েই নোহোৱা হৈছে। এইজন এতিয়া পাৰ্টিৰ প্ৰচিডেণ্ট। গতিকে, এওঁৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰাটো ভুল নহ'ব। মানুহজন আজিৰ সভাৰ সভাপতি আছিল। তেওঁ নথকা হ'লে, আজিৰ সভাখন তেনেই পণ্ড হ'লহেঁতেন। মানুহজন সম্পূৰ্ণ নিষ্ঠাৰেই আহিছে।" ময়ো চিন্তা কৰি চালোঁ, আমাৰ নৈতিক সততা প্ৰমাণ কৰাত আমি সফল হৈছোঁ। যিবিলাকে আমাক সমালোচনা কৰিছিল, আমি সিবিলাক হৃদয় জয় কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছোঁ। মোৰ গান্ধীজীৰ ধ্যান-ধাৰণা সম্পৰ্কীয় অলপীয়া জ্ঞানেৰে সিমানখিনিয়েই ছুকি পাইছিলোঁ। মই আৰু এটা দিশ চিন্তা কৰি চাইছিলোঁ। এই যে সৰ্বনশীয়া ভূমিকম্পটো পাৰ হৈ গ'ল, যাৰ ফলত ৰাজ্যজুৰি হাঁহাকাৰ লাগিছে। সেইটোৰ কথা উপেক্ষা কৰি মাথোন আমি আমাৰ সৰু দাবী তিনিটাকে খমুচি ধৰি থাকিলে, ইতিহাসে জানো আমাক মাত্ৰাজ্ঞান নোহোৱা ভাবপ্ৰৱণ বিপ্লৱী বুলি নক'ব।

আনিল শৰ্মাহঁতে সাৰ পাই থকা বাকীকেইজন অনশনকাৰীৰো মতামত লৈ আহিলেগৈ। সকলোৱে মত দিয়াৰ পাচত মই সিদ্ধিনাথ শৰ্মাক ক'লোঁ, "ৰাইজৰ আদেশ আমি মানি লৈছোঁ।"তেখেতে তেতিয়া মোক মিঠা চৰবতৰ গিলাচ এটা আগবঢ়াই দিলে। লগে লগে বাকীসকলকো সেই পানীয়ৰ গিলাচবোৰ দি আহিলেগৈ। এনেকৈয়ে আমাৰ ১০৫ঘণ্টা বিয়পা অনশনৰ ওৰ পৰিল।

পাচদিনা আমাক ১নং ব্লকলৈ স্থানান্তৰিত কৰা হ'ল। তাতে আমাক চিকিৎসাধীন কৰি ৰখা হ'ল কেইদিনমানলৈ। লাহে লাহে আমি আনৰিয়া হৈ উঠিলোঁ। মোৰ কমিউনিষ্ট্ বন্ধুকেইজন অলপ অসন্তুষ্ট হৈছিল, সেইদৰে হঠাৎ অনশনটো প্ৰত্যাহাৰ কৰাৰ কাৰণে। তেওঁলোকক ক'লোঁ, কোনো ছাত্ৰ-আন্দোলন ক'তো অনিৰ্দিষ্ট কাললৈ চলাই নিব নোৱাৰি। তাৰ পাচত, যিটো ঘটনা ঘটে, সেয়া ছাত্ৰ-ঐক্যৰ বাবে হিতকৰ নহয়।

এদিন আমাক চাই যাবলৈ লক্ষ্মীৰাম বৰা প্ৰমুখ্যে কেইজনমান কংগ্ৰেছী নেতা ১নং ব্লকলৈ আহিছিল। মই কোৱা বন্ধু কেইজনে তেখেত সকলক অলপ চোকা

ভাষাৰ কথা শুনাই দিলে। মই বৰ পচন্দ নকৰিলোঁ, তেখেত সকলৰ প্ৰতি সেই ব্যৱহাৰ। গম পালোঁ, তেওঁলোকে সেইদৰে বেঁটীৰ খং বাঢ়নিত সাৰিলে।

মোৰ বন্ধু ননী কলিতাৰ মতামতৰ ওপৰত মোৰ এটা বেলেগ ধৰণৰ আস্থা আছিল। তেওঁক এদিন নিৰলে সুধিছিলোঁ, তেনেকৈ হঠাৎ অনশনটো প্ৰত্যাহাৰ কৰাৰ কাৰণ মই কিবা ভুল কৰা বুলি সমালোচনাৰ মুখামুখি হ'ম নেকি? তেওঁ মোক ওলোটাই প্ৰশ্ন কৰিলে," আৰু কি কৰিব খুজিছিলা? তুমি জানো দায়িত্ব ল'লাহেঁতেন, কাৰোবাৰ কিবা হোৱা হ'লে? ভাবিছা নেকি, কাৰো মাক-বাপেক নাই বুলি?" তাৰ পাচত আকৌ ক'লে, "ইয়াতকৈ বেচি কিবা কৰিবলৈ যোৱা হ'লে, তুমি ছাত্ৰ হৈ নেথাকিলাহেঁতেন।"

গম পাবলৈ সৰহ দিন নালাগিল, আমাৰ আন্দোলন দৰাচলতে বিফল হৈছে। এটাৰ পাচত এটাকৈ চৰকাৰে সকলোকেইটা সিদ্ধান্ত নিজৰ ধৰণেৰে কাৰ্যকৰী কৰাত মন দিলে। সিদ্ধিনাথ শৰ্মাক বিচাৰি যাওঁ— তেখেতে দিয়া প্ৰতিশ্ৰুতি ৰক্ষা কৰাৰ কথা মনত পেলাই দিবলৈ; কিন্তু কোনোদিনেই তেখেতক লগ নেপাওঁ— আজি বোলে ৰঙিয়ালৈ গ'ল, কাইলৈ বোলে বাইহাটালৈ যাব। মই বুজিলোঁ, ৰাজনীতিবিদে ৰাজনীতিৰ নিয়মেৰেই খুচুৰা কথাৰ বিষয়ে হাত ধুই পেলালে।

তাৰ পাচতো এটা ঘটনা ঘটিছিল। অধ্যক্ষ ডাঙৰীয়াই এদিন মোক জনালে, আমাৰ বৃত্তিবোৰ বোধকৰোঁ আকৌ পাম; তাৰ আগতে চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলন কৰাৰ কাৰণে ক্ষমা খুজি লিখি দিব লাগিব। মোৰ নুমাই অহা জুইকুৰা ভমক্‌কৈ জ্বলি উঠিল, "আপুনি চৰকাৰলৈ লিখি দিয়ক, কোনেও বৃত্তি নলয়। দাস-খত লিখি আমি বৃত্তি লোৱা নাই আৰু নলওঁ। বেচি গোলমাল কৰিলে, কংগ্ৰেছ চৰকাৰৰ মুখা খুলি দিম।" বহতীয়া সদায় বহতীয়া হৈ থাকে। কটনিয়ানৰ তেজত বহতীয়াৰ বীজ নাই। আপুনি যদি বিচাৰে, এইখিনি কথাকেই আলফুলীয়াকৈ লিখি দিওঁ।"

অৱশেষত, আমাৰ বৃত্তিবোৰ আগৰ ধৰণেই ৰেভিনিউ টিকটৰ ওপৰত এটা চহীৰ বিনিময়তে দিবলৈ ধৰিলে। এটা সময়ত বিশেষকৈ মোৰ বন্ধু অনিলেন্দ্ৰ শৰ্মাৰ আগ্ৰহত; মই ইয়ং ছচিয়েলিষ্ট লীগৰ সভ্যভুক্ত হ'লোঁ। সেই সূত্ৰেই মই কেইজনমান অসমৰ সমাজবাদী নেতাৰ লগত চিনাকি হোৱাৰ সুযোগ পালোঁ। মনত পৰে, বিশেষকৈ তিনিজনৰ কথা ঃ নিবাৰণ বৰা, বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ ভট্টাচাৰ্য আৰু অজিত শৰ্মা। আৰু তেখেতসকলৰ যোগেদিয়েই যথেষ্ট ওচৰৰ পৰা চোৱাৰ আৰু কথা পতাৰ সুযোগ পাইছিলোঁ তিনিজন সৰ্বভাৰতীয় সমাজবাদী নেতাৰ লগত ঃ জয়প্ৰকাশ নাৰায়ণ, অশোক মেহতা আৰু ৰামমোহন লোহিয়া। মোৰ সেইবোৰ অভিজ্ঞতাৰ কথা পাচত ক'ম। মোৰ এজন বন্ধুৱে মোৰ অন্য এজন বন্ধুৰ আগত মন্তব্য দিছিল, "He has finished the possibility of any future movement in the Cotton College." তেওঁ নেজানিছিল, মই জ্বলোৱা জুইকুৰা যে তেনেই কেঁচা খৰিৰ আছিল। কিন্তু জ্বলি উঠিছিল। ৬

।। মোৰ বাবে স্মৰণীয় ।।

"হাঁহি আৰু চকুলোৰ কৰুণ মিলন
—এয়ে হাঁয় মানৱ জীৱন।
খন্তেকীয়া কিৰণত প্ৰাণৰ পখিলা নাচে;
খন্তেকৰ মধু পৰশন,
তাৰ পাচে অশ্ৰু বৰিষণ;
— এয়ে হাঁয় মানৱ জীৱন।"

— যতীন্দ্ৰ নাথ দুৱৰা

কটনিয়ান হিচাপে কটোৱাৰ সেই চাৰিটা বছৰৰ ফৰকাল দিশ এটাও আছিল। জীৱনত যেতিয়া কেতিয়াবা ইটো-সিটো দুখৰ মুখামুখি হওঁ, তেতিয়াই সেই দিশটোৰ কথাবোৰ সুঁৱৰি চাওঁ। নিমিষতে শ্বিলঙলৈ যোৱা বাটেদি যাওঁতে এখন খিৰিকিৰে সোমাই গাল-মুখ তিয়াই ইখন খিৰিকিৰে ওলাই যোৱা উৰণীয়া ডাৱৰ মুঠিৰ দৰে দুখৰ ডাৱৰডৰা উৰি গুচি যায়। মনটো আকৌ সঁজাল হৈ উঠে।

মনত পৰে, কটন হোষ্টেলৰ ৪নং কোঠাটোত কটোৱা প্ৰথম দিনটোৰ কথা। কোঠালিটোত তিনিখন খাট, তিনিখন মেজ আৰু তিনিখন টুল। ইজন-সিজনকৈ একে দিনাখনেই সোমালোঁহি। দুয়োজন তেজপুৰৰে; এজন পূৰ্ণ শৰ্মা আৰু আনজন হেমন্ত বৰা। পূৰ্ণ শৰ্মা মোতকৈ দুটা খলপা ওপৰৰ। পাচত গুৱাহাটীৰ চানমাৰীত থকা ইঞ্জিনিয়াৰিং কলেজৰ ৰসায়ন বিভাগৰ অধ্যাপক হৈছিল। হেমন্ত বৰা পাচত ডাক্তৰ হ'লগৈ। পোনতে ময়েই উপযাচি ক'লোঁ, "আপোনালোক দুয়ো খিৰিকিৰ কাষৰ বিচনা দুখন লওক। মই দুয়োফালে দুখন দুৱাৰৰ মাজৰ বিচনাখনকে লওঁ। তেতিয়াহ'লে, আপোনালোকৰ আগেদি অহা-যোৱা কৰি আমনি দি থাকিব নালাগে।" মই জানিছিলোঁ, প্ৰস্তাৱটো দুয়োৰে পচন্দ হ'ব। কাৰণ, দুয়ো বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ— পঢ়া-শুনাৰ হেঁচাটো বেচি।

গধূলিলৈকে আমাৰ নতুন সম্পৰ্কটোৰ আড়ষ্টতাটো ভগা নাছিল। গধূলি হঠাৎ হেমন্ত বৰাই মোলৈ চাই ক'লে, "ঐ ৰুমমেট্; ব'ল,— চাহ খাই আহোঁগৈ।" ৰুমমেট্। সম্বোধনটো মোৰ ভাল লাগি গ'ল। মুহূৰ্ততে 'আপুনি' আৰু 'তুমি'ৰ দুখনকৈ ডেওনা চেৰাই গৈ মোক তই' কৰি পেলালে সি— সেয়া আৰু বেচি ভাল লাগি গ'ল। তাতে তাৰ মাতটো বৰ মিঠা। মই উত্তৰ দিলোঁ— "ব'ল"। আমি জিহ্বাৰাম দাসৰ দোকান পালোঁগৈ। 'আনন্দ-আস্বাদনৰ তীৰ্থস্থান। সি সুধিলে, "কি খাবি?" জিহ্বাৰামে আমাৰ চাই ক'লে, "চিঙাৰা-জেলেপী দিওঁ।" হেমন্তই ক'লে, "ওঁ, সেইটোৱেই ভাল। কি কৰ, ৰুমমেট?" যি কি নহওক, মোৰ জ্যেষ্ঠতৰ

ৰুমমেট্‌গৰাকীৰ লগত কিন্তু মোৰ চিৰদিন ধৰি 'আপুনি আপোনাৰ' সম্বন্ধটোৱেই ৰৈ গ'ল।

মই যিটো সময়ৰ ছাত্ৰ, সেইটো সময়ত এটা বস্তু একেবাৰে অচিনাকি আছিল। এতিয়া সেই বস্তুটো যিদৰে বাঢ়ি আহিছে, ভাবিলে অবাক হওঁ। প্ৰত্যেক পুৰণি প্ৰজন্মৰ মানুহচামে সদায় ভাবে, তেওঁলোকৰ সময়তে— এৰি অহা দিনবোৰতে, চাৰিওপিনে পোহৰ আছিল; তাৰ পাচতেই আন্ধাৰ আৰম্ভ হ'ল। মই সেইটো দলৰ পুৰণি প্ৰজন্মৰ মানুহ নহওঁ, মই বৰং এইদৰেই ভাবোঁ প্ৰত্যেকটো নতুন প্ৰজন্ম পূৰ্ববৰ্তী প্ৰজন্মতকৈ বেচি আগবঢ়া, বেচি ভাগ্যবান। কাৰণ, সি তাৰ আগৰ প্ৰজন্মৰকান্ধৰ ওপৰত বহি থাকে। তাৰ দৃষ্টিয়ে ঢুকি পোৱা দিগন্তৰ ঘেৰটো আগৰটোৱে দেখা পোৱা দিগন্তৰ পৰিধিতকৈ অলপ বেচি বহল। তথাপি দেখা পাওঁ, অতি স্থূল ৰুচিৰ পৰিচায়ক এই নতুন বস্তুটো। সি যেন তাৰ মলিন হাতখনেৰে আগচি ধৰি প্ৰসাৰিত দিগন্তৰ দৃশ্যপট মলিন কৰি তোলাতেই ব্যস্ত। সেই মলিন বস্তুটোৰ নাম ৰেগিং।

আমাৰ দিনত জ্যেষ্ঠ আৰু কনিষ্ঠ প্ৰজন্ম দুটাৰ মাজত এই দেৱালখন নাছিল, যি দেৱালখনৰ অস্তিত্বটোৰ সুযোগ লৈয়েই এটা বা দুটা বছৰৰ অগ্ৰজসকলে অনুজসকলৰ ওপৰত 'ৰেগিং' নামৰ এটা অকথ্য অত্যাচাৰৰ, জঘন্য দুৰ্ব্যৱহাৰৰ বোজা জাপি দিয়ে। তাৰ সলনি আছিল এখন পাৰস্পৰিক শ্ৰদ্ধাৰ সেতু— পৰস্পৰে পৰস্পৰক অতি শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰে চাইছিল, যাৰ আঁত ধৰি মোৰ জ্যেষ্ঠতৰ ৰুমমেট্‌ পূৰ্ণ শৰ্মাই মোক আপুনি কৰিয়েই থৈ দিলে আৰু মই তেখেতক আপোন কোনোবা বুলি, মোৰ আন্ধাৰ বাটৰ জোৰ বুলি খামুচি ধৰিলোঁ। 'ৰেগিং' কৰি পৈশাচিক আনন্দ পোৱা প্ৰজন্মটোৰ কোনোবাই যে কথাষাৰ জানে মোৰ সন্দেহ— ইয়াৰ সমধৰ্মী 'ফেগিং' বোলা বস্তুটো কোনোবা-কাহানিবাই ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষ দশকতে ইংলেণ্ডৰ স্কুল-কলেজবোৰত মৰি ভূত হৈ গ'ল। লাজ পালেহেঁতেন, যদি জানিলেহেঁতেন, ইয়াৰ বিষয়ে বৈজ্ঞানিক সিদ্ধান্তটো — 'ৰেগিং' অন্য একো নহয়, মাথোন এক প্ৰচ্ছন্ন সমকামিতাৰ ভদ্ৰবেশী অভিব্যক্তি। তাৰ লগতে মিহলি হৈ আছে, পৰনিগ্ৰহৰুচিৰ কুটৈষা।

মোৰ ৰুমমেট দুয়োজনে নিয়মীয়াকৈ পঢ়িছিল। আৰু মই— কেতিয়া কি পঢ়োঁ, একো ঠিক নাছিল। হেমন্ত কিন্তু ব্যস্ত থাকে, তাৰ 'ইণ্টাৰমিডিয়েট ফিজিক্স'খন লৈ। সশব্দে পঢ়ি থাকে— মনত ৰৈ যোৱাকৈ। মই শুই উঠোঁ বেলিকৈ। শুই শুয়েই শুনি থাকোঁ সি পঢ়া কথাবোৰ। তাৰ ঘূৰাই-ঘূৰাই পঢ়া কথাবোৰ শুনি শুনিয়েই মোৰো মুখস্থ হৈ গৈছিল সেই কথাবোৰ— টেঞ্জেণ্ট্‌ গেলভেন'মিটাৰ, চাৰ্লছ্‌ ল, বয়লছ্‌ ল ইত্যাদি। তাৰ উপকাৰটো পাইছিলোঁ বহুত দিনৰ পাচত,

যেতিয়া মই পঢ়িবলৈ লৈছিলোঁ লৰেন্স ডাৰেলৰ সেই দুৰূহ কিতাপখন শিৰোনামাটো যাৰ 'Key to Modern Poetry' । বিজ্ঞানৰ প্ৰাথমিক কথাবোৰৰ লগত দুৰণিবটিয়াকৈ হ'লেও চিনাকি হৈছিলোঁ বুলিয়েই বুজিবলৈ টান পোৱা নাছিলোঁ, সেই পুথিখনত বৰ্ণিত আধুনিক কাব্য সম্পৰ্কীয় নন্দনতাত্ত্বিক তত্ত্বৰ কথাৰ বৈজ্ঞানিক পটভূমি।

মোৰ মনত পৰে, ৩নং ছাত্ৰাবাসৰ দুজন পৰিচাৰকৰ কথা— পুঠিমাৰি আৰু মৌজাৰ কথা। টিক্‌টিক্‌কৈ জোঙা নাকটো আৰু লাহী গোফকোছাৰ তলত সদাপ্ৰসন্ন হাঁহিটোৰে পুঠিমাৰি আছিল আমাৰ সকলোৰে অগতিৰ গতি। বোলে কাৰোবাৰ অলপ জ্বৰ-জ্বৰ ভাব। পুঠিমাৰীক ক'লেই হ'ল— সকলো সুবিধা কৰি দিব। বন্ধত বোলে বৰঠাকুৰ ঘৰলৈ গ'ল। 'প্ৰাইভেট মেচ'ৰ দুজনীয়া-চাৰিজনীয়া ব'ৰ্ডাৰৰ ৰান্ধনিশালখন কোনে ল'ব? পুঠিমাৰিয়েই ল'ব— মূৰটো এবাৰ খজুৱাইলৈ চিকুণ হাঁহিটো মাৰি। পুঠিমাৰীৰ আচল নামটো কোনেও নাজানে; ঘৰ পুঠিমাৰীত— সেইটোৱেই যথেষ্ট। ঘৰৰ ঠিকনাটোৱেই নাম। আৰু মৌজা। মূৰত গামোচাখনৰ সোলোক-ঢোলোক পাগ এটা মাৰি মৌজাই হাতত পিতলৰ কলহটো লৈ 'ডাইনিং হলৰ মজিয়াতে নাচি নাচি কামৰূপী লোকগীতৰ যোগান ধৰিছিল। সেই গাঁঠলু চেহেৰাৰ মানুহজনৰ নাচে-গানে আমাক কেতিয়াবা পাহৰাই দিছিল, সেইদিনা যে ডাইলখন তেনেই পনীয়া হৈছিল। বৰঠাকুৰ আছিল গম্ভীৰ। মোৰ মনত আছে, তেওঁ খোজ কাঢ়িলে খোজে খোজে ভৰিৰ পতা দুখন ৰঙচুৱা হৈ উঠিছিল— কিয়, ক'ব নোৱাৰিছিলোঁ। মেচৰ চকিদাৰ আছিল যজ্ঞো। ১ম বাৰ্ষিকত থাকোঁতে, মাহৰ প্ৰথম সপ্তাহতে সাধনি দিয়েহি— "মেচৰ মাচুলখিনি দিব লাগিছিল, মণিঅৰ্ডাৰতো কালি নে পৰিহি পাইছেই।" ২য় বাৰ্ষিকত থাকোঁতে, মাহৰ শেষ সপ্তাহত ধৰেহি, "নিদিয়ে নেকি মেচৰ মাচুল? মাহটো যাবৰেই হ'লহি।" ৩য় বাৰ্ষিকত থাকোঁতে, মাথোন দুৱাৰখনেদি ভুমুকিয়াই যায়হি, জানোচা মেচৰ মাচুলটো দিব খুজিছোঁ। আৰু ৪ৰ্থ বাৰ্ষিকত থাকোঁতে, ভুলতো সেইপিনেদি নাহে। কেতিয়াবা গম পাই মাতিলে, কৈ যাবহি, "আপোনাৰখিনি হ'ব দিয়কচোন; পাচে-পৰে নিমহি।" যজ্ঞো আছিল যেনিবা আমাৰ ছাত্ৰ-জীৱনৰ অগ্ৰগতিৰ জোখ দি থকা জীৱন্ত চাপমান যন্ত্ৰ। আমাৰ কোনোবাই যদি কেতিয়াবা কেনেবাকৈ পাহৰি গ'লোহেঁতেন, মই কোন বাৰ্ষিকৰ ছাত্ৰ— তেনেহ'লে যজ্ঞোৰ সেই মাচুল-সাধনিৰ পাৰা স্তম্ভটোৰ উমান ল'লেই হ'লহেঁতেন।

মনত পৰে, বিহুৰ দিনাখন আমাৰ ছাত্ৰাবাসৰ অধীক্ষক ফণীধৰ দত্তৰ ঘৰৰ পৰা আমাৰ প্ৰত্যেকলৈকে পঠিয়াই দিয়া দুখনকৈ তিলপিঠা আৰু দুখনকৈ ঘিলাপিঠাৰে ঘৰলৈ যাব নোৱৰা দুখটো মচি পেলোৱাৰ কথা। মনত পৰে, তেখেতৰ ছোৱালী ললিতাৰ বিয়াখন শেষ-নিশালৈকে উপভোগ কৰাৰ কথা।

তেতিয়া গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় নিয়াৰিত উঠিছেহে। এই মানুহজনে দিনে-নিশাই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কামখিনি কৰাৰ উপৰিও আমাৰ ছাত্ৰাবাসৰ দায়িত্বটো বিনামূলীয়াকৈ পালন কৰিছিল। অকল সেয়ে নহয়, আমাৰ সৰুসুৰা খবৰবোৰো ৰাখিছিল। ১ম বাৰ্ষিকত থাকোঁতেই, কিবা মন গ'ল, পহিলা এপ্ৰিলৰ দিনা ৰাতিপুৱা মোৰ সহপাঠী-বন্ধু তিলক ভাগৱতীলৈ যজ্ঞোৰ হাততে সৰু কাগজ এখন পঠিয়াই দিলোঁ। মই অধ্যাপক দত্তৰ চহীটো অবিকল একেধৰণে দিব পাৰিছিলোঁ। সেই চহীটো মাৰি লিখি পঠিয়াইছিলোঁ— "তুমি মোক দেখা কৰি যোৱাঁহি।"ভাগৱতী তৎক্ষণাৎ তেখেতৰ ওচৰ পালেগৈ। তেখেতে ক'লে,"কতা? তোমাকতো মতা নাই।" ভাগৱতীয়ে কাগজখন দেখুৱালত তেখেতে নিজেই অবাক মানিলে; ক'লে, "চহীটো দেখিছোঁ মোৰেই। লেখাখিনি কাৰ?" তাৰ পাচত অলপ হাঁহি লৈ ক'লে, "সৌ কেলেণ্ডাৰখনৰ পাতখিলা ফালি তুমি বাৰু যোৱাগৈ।" ভাগৱতীয়ে ধৰিব নোৱাৰিলে, সেয়া এপ্ৰিল ফুলৰ ধেমালি। দুদিনমানৰ পাচত মোৰ ডাক পৰিল? মোক হাঁহি হাঁহি ক'লে, "তোমাৰ হাতখন পকা। মই নিজেই ধৰিব পৰা নাছিলোঁ।" আৰু একো নক'লে; চাহ একাপ খুৱাই পঠিয়াই দিলে। তেখেতে নোকেৱাকৈয়ে মোক বহু কথা ক'লে। উত্তৰকালত এই মানুহজনক অন্যায় কৰাৰ কথাটো লৈ মই গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কৰ্ট-সভাত ডঃ হিৰণ্য ভূঞাক সমালোচনা নকৰি নোৱাৰিছিলোঁ। স্থানান্তৰত সেই ইতিবৃত্ত ক'ম।

তিলক ভাগৱতী থকা কোঠাটোৰ নামটো আছিল, 'নৈষ্ঠিক সংঘ'। কোঠাটো আছিল আচলতে ২নং কোঠা। সেই কোঠাটোৰ এজন আছিল জয়ন্ত চক্ৰবৰ্তী— পাচত ধুবুৰী ভোলানাথ কলেজৰ অধ্যাপক। পুৱা-গধূলি থাপনা পাতি গীতা-পাঠ কৰিছিল আৰু তাৰ পাচতেই চেতাৰ বজাই ৰেওৱাজ কৰিছিল। অন্য এজন হৰিশ চক্ৰৱৰ্তী; দুই বেলা ভৰি দুখন ওপৰলৈ তুলি খতি-খুন নোহোৱাকৈ শীৰ্ষাসন কৰিছিল। আৰু তৃতীয়জন তিলক ভাগৱতী মোৰ স্কুলীয়া দিনৰে পৰা সহপাঠী — পুৱা শুই উঠিয়েই হালধি-পানীৰ 'মিক্সাৰ' এটা কৰি খায়; জোতা-চেণ্ডেলৰ কাৰবাৰ নাই— খৰমজোৰেৰেই চলে আৰু খদ্দৰৰ ধুতি-চোলা পিন্ধে। ঠিক তেনেকৈয়ে বাকীবোৰ কোঠাৰো নাম আছিল— প্ৰতিটো নাম কোঠাটোত থকা আবাসিক তিনিজনৰ উমৈহতীয়া কাণ্ড-কাৰখানাবোৰৰ লগত ৰজিতা খুৱাই ৰখা হৈছিল। তাৰ সিপাৰে পূবৰ ফালৰ ১নং কোঠাটো আছিল 'মজাৰ দুনিয়া'— তিনিওজনে দিনে-নিশাই মাথোন খেলা-ধূলা লৈয়েই ব্যস্ত। দিনত ক্ৰিকেট খেলে, ৰাতি ব্ৰীজ। ২নং কোঠাটো পাৰ হৈ ৩নং কোঠাটো 'মন্ত্ৰণা শিবিৰ' — হোষ্টেলৰ নিৰ্দোষ ধেমালিৰ পৰা কলেজৰ ৰাজনীতিলৈ সকলো কথাৰে প্ৰধান চৰ্চাকেন্দ্ৰ। ৪নং কোঠাটো 'আলহী-ঘৰ'। ৫নং কোঠাটো 'কুৰুক্ষেত্ৰ'— বক্সিং খেলাৰ আখৰা

কৰে জীতেন বৰঠাকুৰে। ৬নং কোঠাটোৰ আৰু ৮নং কোঠাটোৰ নাম দুটা পাহৰিলোঁ। আমাৰ ৭নং কোঠাটোৰ নাম ইংৰাজীতে লেখা— লে'ক্‌ ছাম্লেছ। কাৰণ, আমাৰ কোঠাৰ সমুখতে আছিল ৩নং মেচৰ সকলোৰে মুকলিতে গা ধুব পৰাকৈ পানী ধৰি থোৱা প্ৰকাণ্ড পকী চৌবাচ্চাটো। মই যেতিয়া ১ম বাৰ্ষিকৰ ছাত্ৰ, তেতিয়াই এবাৰ ড° ৰাধাকৃষ্ণণ আহিছিল— তেওঁৰ নামেৰে প্ৰসিদ্ধ আয়োগৰ প্ৰতিবেদন প্ৰস্তুত কৰাৰ কামত আমাৰ হোষ্টেলটো এটা নমুনা হোষ্টেল বুলি চাই যাবলৈ। তেওঁ প্ৰতিটো কোঠাৰ দুৱাৰৰ শিতানত লিখি থোৱা নামবোৰৰ ইংৰাজী অৰ্থ এফালৰ পৰা সুধি গৈছিল। অধ্যাপক গোপাল শৰ্মাবৰুৱাই ব্যাখ্যা কৰি গৈছিল আৰু ড° ৰাধাকৃষ্ণণে শুনি শুনি খোজ দিছিল গোটেই মুখখনতে এমোকোৰা হাঁহি লৈ। আমাৰ কোঠাটোৰ সমুখত থমকি ৰৈ গৈছিল তেওঁৰ অতি পৰিচিত ইংৰাজী নামটো দেখি। আমি হাতজোৰ কৰি নমস্কাৰ কৰিছিলোঁ। চকুহালৰ কথা আজিও মনত পৰে— যেন দুটা তিৰবিৰ তৰা। আৰু এটা বস্তু মন কৰিছিলোঁ, তেওঁৰ গা'ৰ পৰা ফুলৰ গোন্ধৰ লেখীয়া এটা অতি সুন্দৰ অথচ মৃদু সুবাস বিয়পি পৰিছিল। সেই সুবাসটোৰ কথা সুঁৱৰিলেই আজিও মোৰ নাকৰ আগত লাগি থকাৰ উমান পাওঁ।

৪নং ব্লকৰ বহুতো ঘটনাই পাহৰি গ'লোঁ, কিন্তু দুটা ঘটনাৰ কথা পাহৰি যাবলৈ বহু কাল লাগিব। এটা হ'ল, তিলক ভাগৱতীৰ বনভোজ খোৱা; আনটো দাদাৰ জন্মদিন পালনৰ কথা। আন বহুতৰ দৰে ভাগৱতীৰ ওপৰতো চকু পৰিছিল আটাইকেয়োটা ছাত্ৰ-অনুষ্ঠানৰে কৰ্মীসকলৰ। প্ৰত্যেকেই ভাগৱতীৰ ওচৰ চাপিছিল নিজৰ দলৰ সভ্য কৰি ল'বলৈ। ভাগৱতীয়েও টান পাইছিল, কাৰোবাক নিৰাশ কৰি পঠিয়াবলৈ। চাওঁতে চাওঁতে ভাগৱতী একে সময়তে আটাইকেয়োটা অনুষ্ঠানৰ সভ্য হৈ পৰিল। ভাগৱতী কিন্তু কাৰো চোৰাংচোৱাও নাছিল, সুবিধাবাদীও নাছিল, আদৰ্শবিহীনো নাছিল। যাক কয় Sui generis– স্বয়ংসম্পূৰ্ণ শ্ৰেণীভুক্ত, ভাগৱতী সেইটো শ্ৰেণীৰে আদৰ্শবাদী আছিল।

এবাৰ ছাত্ৰ ফেডাৰেশ্যনৰ দল এটাৰ লগত ভাগৱতী গ'ল, বশিষ্ঠাশ্ৰমত বনভোজ খাবলৈ। গধূলি উভতি আহিল; গোটেই মুখতে প্ৰসন্নতাৰ হাঁহি। 'মন্ত্ৰণা শিবিৰ'ৰ আনন্দ শৰ্মাই লগ পাই সুধিলে, "খোৱা-বোৱা কেনে হ'ল?" ভাগৱতীয়ে উত্তৰ দিলে— "ক'বই নোৱাৰিলোঁ। আচলতে মই খাবলৈকে নহ'ল।" শৰ্মাই চাব্‌ মাৰি ধৰিলে, "কেলৈ, কিবা লেটিপেটি যেন দেখিলে নেকি?" ভাগৱতীয়ে তেতিয়া আচল কথাটো ক'লে, "বৰ লেটিপেটি। একেটা কেৰাহীতে মাংসও ৰান্ধিছে, ফুলকবিও ভাজিছে, ধোৱা-পখলাৰো নাম নাই। তাৰ পাচত, বিলাওঁতেও আকৌ যেয়ে সেয়ে চুই-মেলি কিবাখন কৰিলে। উঠি আহিলেও বেয়া দেখি।

উপায় নাইকিয়া হ'ল।" মই মাজতে মাত লগালোঁ "পিছে? পাতখন আগত লৈ বহিয়েই থাকিল নে?" ভাগৱতীয়ে তেতিয়া ক'লে,"হঠাৎ মোৰ পাতত কোনোবা এজনে মই মাছ-মাংস নোখোৱা দলৰ বুলি সিজোৱা কণী এটা দিলেহি। মই সেইটো চলতে উঠি আহিলোঁ।"

'মন্ত্রণা শিবিৰ' লগে লগে চঞ্চল হৈ উঠিল। কবিতাটো লিখি উলিয়ালে আনন্দ শৰ্মাই। ময়ো অলপ-অচৰপ যোগ-বিয়োগ কৰি দিলোঁ। আজিও মনত আছে, সেই কবিতাটো—

"তিলক চন্দ্ৰ ভাগৱতী
নৈষ্ঠিক সংঘৰ সভাপতি
বশিষ্ঠাশ্ৰমত পিক্‌নিক্ খাবল'ই যায়
উলহ-মালহত আনন্দৰ বান্ধ উটি যায়
বশিষ্ঠাশ্ৰমত ধুমধাম
জাত-জাত বিহুনাম
ভাগৱতীৰ ওলাল কবিতা বশিষ্ঠাশ্ৰম পাই
শিলত বহি কবিতা লিখে সাৰসুৰ নাই
কমলাই ৰান্ধিলে ভাত
পিয়াৰে সজালে পাত
পাতত বহি ভাগৱতীয়ে ৰেহ-ৰূপ চালে
কমলা দেখোন আবিয়ে ভাত কেনেকৈ চলে
পিয়াৰ আৰু ৰমজান
দুয়োটা পূৰা মুছলমান
ইহঁতেই দেখোন বিলায় ভোজৰ ভাত
মেম্বাৰ কৰি ফেডাৰেশ্যানে মাৰিলেহি জাত
কথাটো কৰি ভালকৈ টং
ভাগৱতীৰ উঠিল খং
একেচাবেই উঠিল ঘৰল'ই যাওঁ বুলি
কণী নোখোৱাৰ ভাও ধৰি কথাটো নক'লে খুলি"

কবিতাটো কেইবাটাও 'কপি' কৰি জাননী-ফলিবোৰত লিপিট্ খুৱাই থৈ অহা হ'ল। ভাগৱতীয়ে পাচদিনা আমাক চুইহে নিকিলালে। আমাক ক'লে, "অত্যাচাৰ বেচি হৈছেগৈ দেই। জাত মাৰিলে— কোনে, কাঁৰ? আপোনালোকে, কবিতাৰ।"

ইটো ঘটনাৰ কথা। আমাৰ ৪নং ব্লকত এজন উমৈহতীয়া দাদা আছিল। দাদা বৰ আৰাম প্ৰিয় মানুহ। কলেজলৈ বৰ বেছি অহা-যোৱা ক.ৰিবলৈ টান পায়।

সেইবাবে জানিবা, আৰু ২০ টকাৰ ভৰণি এটা হ'ব; মনে মনে এগৰাকী সহপাঠিনীক ভাল পায়। ইজনে-সিজনে আহি এনেয়ে খবৰ দি যায়হি, "বৌদিক আজি অমুকত লগ পাইছিলোঁ, আপোনাৰ খবৰ সুধিছিল।" দাদায়ো জানিছিল, কথাষাৰ একেবাৰে মিছা। তথাপি, তেনেকৈ যদি সঁচাসঁচিকৈয়ে সুধিলেহেঁতেন, তেতিয়াহ'লে কিমান ভাল লাগিলহেঁতেন। দাদাই নীৰৱে তাৰ আনন্দটো চেপি চেপি উলিয়াই লয়। ওৰেদিন ধৰি দাদা ব্যস্ত থাকে, কৰিডৰত থকা কেৰম-বোৰ্ডখন লৈ।

হঠাৎ আমি এদিন গম পালোঁ, পাচদিনাখন দাদাৰ জন্মদিন। খবৰটো প্ৰথমে পালে, ৪ৰ্থ বাৰ্ষিকৰ ৰোহিণী শৰ্মা আৰু কৰুণা শৰ্মাই। সৰুসুৰা জন্মদিন নহয়, একেবাৰে ২৫ বছৰীয়া জন্মদিন। ৩য় বাৰ্ষিকৰ মেদিনী চৌধুৰীয়ে উজান দিলে, "তেতিয়াহ'লে দেখোন দাদাৰ ৰূপালী জুবিলী।" ল'ৰালৰিকৈ জুবিলী উদ্‌যাপন সমিতি এটা গঠন কৰা হৈ গ'ল। মোকো তাৰ এজন বিশিষ্ট সদস্য মনোনীত কৰা হ'ল। কাৰণ, ইতিমধ্যে মোৰ জ্যেষ্ঠসকলে গম পাই গৈছে, মোক যে এনেবোৰ দুষ্টামি মিহলি ধেমেলীয়া কামৰ প্ৰস্তুতি-পৰ্বত অনায়সে বিশ্বাসত ল'ব পাৰি।

কোনোবা এজনে গুৱাহাটীতে থকা বায়েক এগৰাকীৰ পৰা পাটৰ চাদৰ এখন সংগ্ৰহ কৰি আনিলে। আন এজনে বিচনি এখনৰ গাঁথি সোলোকাই মৰাৰ পাখি কেইটামান উলিয়াই আনিলে। পাচদিনাখন দোকমোকালিতে দাদাৰ কোঠাৰ আগত আটাইবোৰে উৰুলি জোকাৰ দি মেজ এখনত তুলি দাদাক গা ধোৱা ঠাই পোৱালেহি। ভৰ-দুপৰীয়াও গা ধুই সময় খৰচ কৰিবলৈ টান পোৱা দাদাক সেইদিনা উপজি-পুৱাতে মাঘমহীয়া জাৰত মাহ-হালধি সানি বাল্টিয়ে বাল্টিয়ে পানী তুলি গা ধুওৱা হ'ল। পোনতে সকলোৰে ভয় এটা আছিল, জানোচা দাদাই জন্মদিনৰ আঁচনিখনত অসহযোগিতা কৰে। দেখা গ'ল, দাদা নিৰ্বিকাৰ— জুবিলী নো কিমানৰ হয়? পাটৰ চাদৰৰ পাগুৰী পিন্ধাই মূৰত ম'ৰাৰ পাখি গুজি দাদাক মেজত তুলি লৈ আটাইকেয়োটা হোষ্টেলৰ আগেদি ফুৰাই অনা হ'ল। দাদাৰ জুবিলী উপলক্ষে জিষ্কাৰাম দাসৰ দোকানলৈ শ্লিপ কটাই নিম্‌কি-ৰসগোল্লা আনি গোটেই মেচতে পুৱা চাহ-জলপান খুওৱা হ'ল। তাৰ পাচত আনুষ্ঠানিক সভা বহিল। আনবোৰ হোষ্টেলৰ মনিটৰসকল আহিল নিমন্ত্ৰিত অতিথি হৈ। এজন আকৌ লগৰ এজন কনিষ্ঠ বন্ধুক মেম এজনীকৈ সজাই লৈ চাহাবৰ বেশত ওলালহি। দাদাৰ বহুমুখী প্ৰতিভাৰ গুণ-গান কৰি কবিতা-ৰচনা আদি পাঠ কৰা হ'ল। মই এটা স্বৰচিত ইংৰাজী কবিতা পাঠ কৰিলোঁ— দাদাৰ কেৰম-খেলত পাৰ্গতালি বৰ্ণনা কৰি। এজন মনিটৰে দাদাক এটা উপহাৰ যাচিলে ২৫টা হাঁহকণী থকা টোপোলাৰে; কামনা কৰিলে, 'দাদা শক্তিশালী হওক।' অৱশেষত, দাদাক সেইদিনা 'কেৰম-প্ৰাণ' উপাধি দিয়া হ'ল।

শেষ পৰ্বটো তেতিয়াও বাকী। গধূলিলৈ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল, প্ৰতিটো কোঠাৰ আগতে ২৫ডালকৈ মমবাতি জ্বলোৱা হ'ব। জ্বলাইছিলেহে; এনেতে এজনে উধাতু খাই খবৰ দিলেহি— গান্ধীজীক কোনোবাই গুলী কৰি হত্যা কৰিছে। খবৰ-দিওঁতাজনকে ধৰি দুজনমানে লপা-থপা কৰিলে— আপদীয়া কথা কৈ জানি-শুনি উৎসৱটো পণ্ড কৰিবলৈ ওলোৱা বুলি। গুৱাহাটীত তেতিয়ালৈকে ৰেডিঅ'-ছেটৰ সংখ্যা বৰ কম। আমি কলেজৰ ইষ্টাৰ্ণ গেলেৰীটো পালোঁগৈ— বাতৰিটো সঁচা-মিছা গম ল'বলৈ ঃ তাতে এটা ৰেডিঅ' আছিল। গৈয়েই কাণত পৰিল, চেতোৰৰ তাঁৰত পলে পলে বাজি থকা শোক-সঙ্গীতৰ তান। মাজে মাজে নিস্তব্ধতা আৰু এটা ঘোষণা— প্ৰধানমন্ত্ৰী নেহেৰুৱে ৰাতি ন বজাত জাতিৰ উদ্দেশ্যে ভাষণ দিব। অৱশেষত ৰাতি ন বাজিল। লগে লগে কাণত পৰিল, এখন দুৱাৰ জোৰেৰে জপাই দিয়াৰ শব্দ। তাৰ পাচত সেই অবিস্মৰণীয় ঘোষণাটো— "The Light has gone off"

দাদাক এজন ভায়েকে আহি দৰ্কচি গ'লহি, "পুৰাৰে পৰা মই চব চাই আছোঁ। খবৰ ৰাখিছ, এই মহাত্মা গান্ধীৰ দৰে মানুহজনৰো জুবিলী হোৱা নাছিল। আৰু তোৰ জুবিলী। লাজে নালাগে?" কিছুদিনৰ আগতে 'দূৰদৰ্শন'ত ছবি দেখিছিলোঁ, গান্ধীজীৰ ডাণ্ডি-যাত্ৰাৰ পুনৰাভিনয়ৰ নামত এবিধ নকল গান্ধীয়ে ডাণ্ডি-যাত্ৰা কৰিছে। মোৰ তেতিয়া সেই কথাষাৰেই মনত পৰিছিল, "আৰু তোৰ জুবিলী। লাজ নেলাগে?"

সেই ৰাতি গুৱাহাটী তেনেই নিস্তব্ধ হৈ পৰিছিল। কেৱল ৰাতি চাৰে ন বজোঁতে নৌ-বাজোঁতেই আমাৰ হোষ্টেলৰ কামৰ বাটটোৰ গছৰ পাত সৰুওৱা চিঞৰৰ এটা আহি আমাৰ কাণত পৰিছিল। আমি চমকি উঠিছিলোঁ। বাৰাণ্ডালৈ ওলাই চালোঁগৈ। চাৰি-পাঁচজনমানে এটা মানুহক পিঠিত মাজে মাজে একোটা ব্ৰহ্মা-গোৰ সোধাই টানি নিছে ক'ৰবালৈ। মানুহটোৰে খোলাত দিয়া মাছটোৰ দৰে জঁপিয়াবলৈ ধৰিছে। বাকী কেইজনে তাক হুমিয়াই-হুকিয়াই কৈ গৈছিল, "ব'ল বেটা' আৰ. এছ. এছ-ৰ বদমাছী বাজ কৰিম আজি।" সেই মানুহটোক বহুতেই চিনি পাইছিল। মাৰাঠী মানুহ আছিল। ৰাষ্ট্ৰীয় স্বয়ংসেৱক সংঘৰ স্বেচ্ছাসেৱক।

মোৰ মনত পৰে, গান্ধীজীৰ চিতাভস্ম বিসৰ্জনৰ দিনটোৰ কথা। শুক্ৰেশ্বৰ ঘাটৰ পৰা লোকপ্ৰিয় বৰদলৈয়ে লগত মাথোন আৰু দহজনমান মানুহ লৈ এখন 'মটৰ বোট'ত কলহটোৰে সৈতে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ মাজ পাইছিলগৈ। পানী তৰাং দেখি কেইবাবাৰো পাক মাৰি এঠাইত ৰ'লগৈ। লগে লগে বহুত ডেকাল'ৰা সেইখিনি পাইছিলগৈ। লোকপ্ৰিয় বৰদলৈয়ে কলহটো উবুৰিয়াই ধৰাৰ লগে লগে ল'ৰাবোৰে চাৰিওপিনৰপৰা বৰদলৈৰ গা'লৈ পানী চতিয়াবলৈ ধৰিছিল। অনুষ্ঠানটোৰ গাম্ভীৰ্য তল পেলাই তেওঁলোকে হাঁহি-কিৰিলিয়াই উঠাত বৰদলৈয়ে তেওঁলোকক অলপ টানকৈ কৈছিল। যি কি নহওক, বাকী অসংখ্য মানুহে অনুভৱ কৰিছিল, ভাৰতবৰ্ষ শূন্য হৈ গ'ল।

তাৰ পাচৰ পৰা এদল ভিতৰশূন্য মানুহৰ ৰাজত্ব চলিবলৈ ধৰিলে। গান্ধীজীৰ স্মৃতিত উদ্‌যাপন কৰা অনুষ্ঠানবোৰতো দেখা পাইছিলোঁ, মাথোন আনুষ্ঠানিকতাৰ বিৰাট পোহাৰ। কেৱল সেই 'ৰামধুন'ৰ ধুন। মাজে মাজে চিন্তা কৰিছিলোঁ, গান্ধীজীয়ে জানো এই ধৰণৰ এদল চিন্তা, ৰুচি হীন মানুহকেই ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰাধিকাৰীত্ব দি থৈ গৈছে? মোৰ ধাৰণা হৈছিল, গান্ধীজীয়েই শেষ গান্ধীবাদী আছিল। আমি সকলোৱেই গান্ধীজীক দেৱতা কৰি তুলিলোঁ, মানুহ কৰি ৰাখিব নেজানিলোঁ।

২য় বাৰ্ষিকলৈ উঠাৰ লগে লগে মই ১৫নং কোঠালৈ স্থানান্তৰিত হ'লোঁ। সেই কোঠাটোত আগতে ৰোহিণী শৰ্মা আছিল। আজৰি সময়ত তেওঁ কোঠাৰ ভিতৰৰ চুণসনা বিলাতী মাটিৰ দেৱালত তিনিখন বৰ ধুনীয়া ছবি আঁকি উলিয়াইছিল। পেঞ্চিলেৰে অঁকা সেই ছবি কেইখন আছিল অনুকৃতি। মোৰ মূৰৰ ওপৰত দেৱালখনত আছিল ৰাফেলৰ 'মেডোনাৰ মাতৃমূৰ্তি'খনৰ অনুকৃতি; সমুখৰ দেৱালখনত নতুন ৰুমমেট্ বৰপেটাৰ ধনজিত তালুকদাৰৰ মূৰৰ ওপৰত বত্তিচেল্লিৰ 'ভেনাছৰ জন্ম'খনৰ অনুকৃতি। বাকী ইখন ছবিৰ স্মৃতিটো হেৰুৱাই পেলালোঁ। সেইবেলি মোৰ কোনো জ্যেষ্ঠতৰ ৰুমমেট্ নাছিল। সেইবেলি মোৰ মুখস্থ হ'ল, তালুকদাৰে আওৰাই থকা গণিতৰ 'লেমিজ্ থিয়োৰেম্'টো।'

সেই সময়ৰ কটনিয়ানক অকল যে লগৰ লগৰীয়াই মৰমৰ অত্যাচাৰ কৰিছিল, সেইটো নহয়। সেই ২য় বাৰ্ষিকত থাকোঁতেই এদিন শুনিলোঁ আচহুৱা কথাষাৰ। চাৰিওপিনে ৰজনজনা হৈ গ'ল, বোলে কটন মুছলিম হোষ্টেলৰ কোনোবা এজন ল'ৰাক পৰীয়ে আমনি কৰিবলৈ লৈছেহি। ল'ৰাজন দেখাত বেচ ধুনীয়া আছিল। ৰাতি পঢ়ি থাকোঁতেই তেওঁক পৰীয়ে টানি লৈ যায়হি। তেওঁৰ নিজৰ মুখৰ কথাষাৰ আছিল, পৰীয়ে তেওঁক পাণবজাৰ-ফাঁচীবজাৰলৈ ফুচুলাই নিয়েহি। কি জানো অদ্ভুত শক্তি আছে তাইৰ, তাই ক'ৰবালৈ যোৱাৰ প্ৰস্তাৱ দিলে তেওঁ বোলে নেযাওঁ বুলি ক'ব নোৱাৰে। চি. এম. হোষ্টেলৰ জাক-ল'ৰাই তেওঁক উপদেশ দিলে, "জোনাব, আপুনি তাইৰ কথা নুশুনিব। আমি আছোঁ, ভয় নকৰিব।" কথাষাৰ হোষ্টেল অধীক্ষক অধ্যাপক ইছলামৰ কাণত পেলোৱা হ'ল। কোঠাটোৰ পৰা ভয়াতুৰ ৰুমমে'ট্ গৰাকীক সলাই এজন পালেৱান ধৰণৰ ছাত্ৰক ৰখা হ'ল। হ'লে কি হ'ব, তেওঁক বোলে সেইনিশা ৰেলগাড়ীত তুলি লামডিং পোৱালেগৈ; পোলোৱান ৰুমমে'টে সাৰেই নেপালে। চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টে তেওঁক জেৰা কৰিলে। তেওঁক বোলে কোনোবাই থাপ মাৰি টানি লৈ যোৱালৈকে মনত আছে; বাকীখিনি মনত নাই। সকলোৱে মাজত আলোচনা হ'ল। কোনোবাই ক'লে, hallucination; হয়তো কাৰোবাক ক'ৰবাত দেখিছিল। কোনোবাই ক'লে এইটোৱেই সেই somnambulism, টোপনিতে খোজকাঢ়ে। কোনোবাই ক'লে, দুয়োটা গোট খাইছে; লগতে আৰু কিবা এটা। ডাক্তৰ মতা হ'ল;

কিন্তু কোনো ফল নধৰিলে। এদিন মই নিজৰ চকুৰে দেখিলোঁ, কাণ্ডটো। বেচেৰা জুৰুলা হৈ পৰিছিল। ভাত খাবলৈ গৈছিল। কেইবাজনেও ঘেৰ এটা কৰি মাজত সুমুৱাই নিছিল। 'ডাইনিং হল'ৰ খটখটিটোত ভৰি দিওঁতেই চিঞৰ বাখৰ লাগিল, 'নিলে নিলে' বুলি। কথমপিহে নিব নোৱাৰিলে; ল'ৰাজন মূৰ্ছিত হৈ পৰিল। এজন মৌলৱী মাতি অনা হ'ল। তেওঁ আহি জৰা-ফুকা কৰিলে। তেওঁ ক'লে, জিনে ধৰিছে। এটা ঝাড়ু আনি ল'ৰাজনৰ গাত লম্ভি থকা জিনটোৰ হৈ তেওঁকে সেই ঝাড়ুটোৰ আগটো কামুৰি লৈ শপত খাবলৈ দিলে। বাকীছোৱা নেদিলোঁ। তেওঁ কিন্তু আগৰ দৰেই থাকিল; পৰীয়ে তেওঁক আমনি কৰিবলৈ নেৰিলে। শেষত, মাক-দেউতাকে তেওঁক ঘৰলৈ ওভোতাই নিলেহি। বহুত দিনৰ মূৰত তেওঁক মই স্কটলেণ্ডত লগ পাইছিলোঁ। তাত তেওঁক বিলাতী পৰীয়ে আমনি কৰা নাই।

৩য় বাৰ্ষিকৰ ছাত্ৰ-জীৱনটো কি এক দুৰন্ত বা-মাৰলিৰ মাজত কটালোঁ, সেয়া কৈছোঁৱেই। তথাপি, বছৰেকীয়া পৰীক্ষাৰ সময়ত মোৰ ওৰেটো জীৱনৰে এটা স্মৰণীয় ঘটনা ঘটিছিল। পাচদিনা মোৰ ৰুমমে'ট গোপাল দাসৰ আৰু মোৰ নিজৰ— আমাৰ দুয়োজনৰে 'অনাৰ্চ'ৰ প্ৰথমখন প্ৰশ্ন-কাকতৰ পৰীক্ষা আছিল। আমি দুয়ো শুই আছোঁ। এনেতে মাজনিশা দুৱাৰত টুক্‌টুকনি শুনিলোঁ। দুৱাৰখন খুলিয়েই দেখা পালোঁ, পুঠিমাৰীক। তেওঁ কান্দিবলৈ ধৰিলে। সুধিলোঁ,কি হ'ল। ক'লে, তেওঁৰ ছোৱালীজনী ঢুকাল। আগদিনা দেখিছিলোঁ, গাঁৱৰ পৰা চিকিৎসা কৰিবলৈ অনা সেই তিনি-চাৰি বছৰীয়া ছোৱালীজনীয়ে আমাৰ কোঠাটোৰ পূৰলৈ থকা চোতালখনতে উমলি আছিল। দিনতে লক্ষ্য কৰিছিলোঁ, তাইৰ পেটটো উখহি ঢোল যেন হৈছিল। তাইৰ মুখখনত কিন্তু এটা বৰ মিঠা হাঁহি ওলমি আছিল — ডাঙৰ চহৰ চাবলৈ পোৱাৰ আনন্দটো তাইৰ গোটেই মুখতে বিপপি পৰিছিল। পুঠিমাৰীয়ে ক'লে, "সকলোৰে পৰীক্ষা আছে ৰাতিপুৱা। গতিকে, শ্মশানলৈ কোনো নেযায়। কি উপায় কৰা ভাল হ'ব?" পুঠিমাৰীক আৰু বেচি কথা খৰচ কৰিবলৈ নিদি মই ৰুমমে'টক ক'লোঁ, "ব'লক, আমি দুয়োজনেই নৱগ্ৰহত সৎকাৰ কৰি থৈ আহোঁগৈ। পৰীক্ষা থকা বুলিয়েই কামটো নকৰিম, কথাৰ কথা হ'ল নে?" ৰুমমে'টেও কথাবাৰত সম্পূৰ্ণ সঁহাৰি জনালে। দুয়ো ওলালোঁ।

পুঠিমাৰীয়ে ছোৱালীজনীৰ শ-টো সাৱটি কান্ধত পেলাই ল'লে। হাতত লোৱা কোৰখন ৰুমমে'টে নিজৰ হাতলৈ ল'লে। নৱগ্ৰহ পায়েই ভাল ঠাই এডোখৰ বিচাৰি উলিয়ালোঁ। তাৰ আগতে মই মাথোন এবাৰ শ্মশানলৈ গৈ পাইছিলোঁ। সেইবাৰ ছাত্ৰীবাৰী হোষ্টেলৰ ওচৰত থকা মিছন হাস্পতালত ঢুকুওৱা এগৰাকী মহিলাক চিতাত পুৰি থৈ আহিছিলোঁ। আমাৰ হোষ্টেলৰে মদন ডেকাৰ বৌৱেক আছিল সেই মহিলাগৰাকী। সেইবাৰ আমি আঠ-দহজন আছিলোঁ। এইবাৰ আমি মাথোন দুজন।

তেতিয়া শেষনিশাৰ কুঁৱলীজাক কিছুমান টোপাল হৈ সৰি পৰিছে ওচৰতে থকা গছজোপাৰ পাতৰ আগৰ পৰা। ৰুমমে'ট্ দাসে ছোৱালীজনীৰ শ-টো শুৱাব পৰাকৈ গাঁত এটা খান্দিবলৈ লাগি গ'ল। ময়ো দুচাব-এচাব মাৰিলোঁ। মই অনভ্যস্ত; পুঠিমাৰীয়ে সহায় কৰিলে। লাহে লাহে গাঁতটো দ হৈ আহিল। ইমানপৰে ছোৱালীজনী পুঠিমাৰীয়ে লগত অনা থৈলাটোত শুৱাই থোৱা হৈছিল। এইবাৰ মাটিৰ বিছনা খনত ছোৱালীজনী আলফুলকৈ শুৱাই দিলোঁ। দুচপৰামান মাটি চপাই দিয়াৰ লগে লগে তাইৰ দুয়ো কোৱাৰিয়েদি দুজোলোকা তেজ বৈ আহিছিল— কিয়, ক'ব নোৱাৰিলোঁ। দৃশ্যটো মই আজিলৈকে পাহৰিব পৰা নাই। পুঠিমাৰীয়ে সেয়া নেদেখিলে; কাৰণ তেওঁ সোঁ-হাঁতৰ আগবাউসিটোৰে চকুহাল ঢাকি ধৰিছিল।

উভতি আহি গা'টো ধুই উঠিছোঁহে, কলেজত পৰীক্ষা আৰম্ভণিৰ প্ৰথম ঘণ্টাটো বাজি উঠা কাণত পৰিলহিয়েই। ৰাতিপুৱা উঠি শেষবাৰলৈ কিতাপবোৰৰ ওপৰত চকু ফুৰাবলৈ নোপোৱা সত্বেও ওৰেনিশা উজাগৰে মাটি খন্দাৰ পৰিশ্ৰম কৰা সত্বেও, আমাৰ দুয়োজনৰে পৰীক্ষাত মুঠেই বিজুতি নঘটিল। উভতি আহি পুঠিমাৰীক খবৰটো দিলোঁ। পুঠিমাৰীয়ে ম্লান হাঁহি এটাৰে শলাগি থৈ দিলে। ঘটনাটোৰ কেইবছৰমানৰ পাচত মই যেতিয়া ডিব্ৰুগড়ৰ কানৈ কলেজত কাম কৰি আছিলোঁ, এদিন হঠাৎ পুঠিমাৰীক লগ পাইছিলোঁ পাণবজাৰৰ বাটত— নাগকটা পুখুৰীৰ পাৰত। মোক 'গুৱাহাটী ডায়েৰীত' সুমুৱাই চাহ এপিয়লা যাচিলে। নিজে নেখালে। মুখত সেই পৰিচিত বিনন্দীয়া হাঁহিটো। সুধিলে, মোৰ ইটো-সিটো খবৰ। তাহানিখনৰ ৰুমমে'ট্ গোপাল দাসৰো খবৰ ল'লে। মাজতে এবাৰ ক'লে, "মই বৰ ভয় খাইছিলোঁ দিয়ক যদি পৰীক্ষাতো বেয়া হৈ যায় দাস বাবু আৰু আপোনাৰ।" মই ক'লো, "পৰীক্ষাটো ঈশ্বৰেহে কৰে।" মই ক'ব খুজিছিলোঁ— ক'ব নোৱাৰিলোঁ, "আমি যে মানুহ হোৱাৰ পৰীক্ষাটোত উত্তীৰ্ণ হ'ব লাগে, তাৰ প্ৰাথমিক পৰীক্ষাৰ প্ৰৱেশ-পত্ৰখন তুমিয়েই দিছিলাহি।" কথাকেইটা জুকিয়াই উলিয়াব পৰা নাছিলোঁ সেইদিনা।

সেই ৩য় বাৰ্ষিকত পঢ়ি থাকোঁতেই মোৰ অতুল নামৰ মাজু ভাইটোৰ মৃত্যু ঘটিছিল টাইফয়েড ৰোগত আক্ৰান্ত হৈ। কোনো চিকিৎসাই কাম নিদিলে। টাইফয়েড তেতিয়ালৈকে অচিকিৎস্য হৈয়েই আছিল। মোৰ আন এটা ভাই ৰত্নকো ধৰিলেহি একেটা ৰোগে। দেউতা দিক্‌ভ্ৰান্ত হৈ পৰিছিল। মা'ই কৈছিল, দেউতাই হেনো সকলোবোৰ ঈশ্বৰৰ ওপৰত এৰিদি ঘৰলৈ আহিবলৈ এৰিয়েই দিছিল। মোৰ সম্পৰ্কীয় খুৰা এজনে মা'ক পৰামৰ্শ দিলে, আয়ুৰ্বেদৰ ঘৰুৱা চিকিৎসা কৰাবলৈ। মা'ই উপায় নেদেখি তাকে কৰিলে। কিছুদিনৰ পাচত মোৰ সেইটো ভাই আনৰিয়া হৈ উঠিল। দেউতাই তেতিয়া হেনো দুখ কৰিছিল, 'ডাক্তৰী চিকিৎসা নকৰাই তাকো যদি আয়ুৰ্বেদৰ কবিৰাজী চিকিৎসাই কৰালোহেঁতেন।" উভতি চাই ময়ো চিন্তা কৰিছোঁ, কিন্তু নাড়ীজ্ঞান

বোলা বস্তুটো এতিয়া কেইজনৰ আছে। সংস্কৃতৰ অবিদ্যা আৰু ষ্টেথিস্কোপৰ প্ৰয়োগ— দুয়োটাৰ 'কক্‌টেইল'ত আয়ুৰ্বেদৰ পুনৰায়ুলাভ কিমান দূৰলৈকে বাৰু সম্ভৱ।

চতুৰ্থ বাৰ্ষিকত মোৰ অভিজ্ঞতাবোৰ ভিন্ন স্বাদৰ। সেইবাৰ মই বাটৰ কাষত ১৬নং কোঠাত থকাৰ পাল আছিল। মোৰ দুজন ৰুমমে'ট্‌ আছিল তেজপুৰৰ ৰমা দাস আৰু ধলপুৰৰ ডিম্বেশ্বৰ শইকীয়া। দুয়ো তেতিয়া ২য় বাৰ্ষিক বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ আছিল। ময়ো কিতাপ-পত্ৰৰ মাজতে বুৰ গৈ আছিলোঁ। মাজে মাজে ইটো-সিটো লেখাৰো আখৰা কৰিছিলোঁ। এটা ভাল চুটিগল্প লেখিছিলোঁ— 'জীৱন আৰু লজিক'। 'আকাশবাণী'ৰ কাৰণে লেখিছিলোঁ সেই গল্পটো— মৃগেন ৰায়চৌধুৰীৰ তাড়নাত। এটা কথা মোৰ মনত আছে। গল্পটোৰ প্ৰথম বাক্যটো আছিল— 'ড° ৰাধাকৃষ্ণণৰ বক্তৃতা শুনিবলৈ গৈছিলোঁ'। ৰেকৰ্ড কৰিবলৈ গৈ দেখিলোঁ, 'ড°' আখৰটো কাটি 'শ্ৰী' এটা বহুৱাই থোৱা আছে। ৰায়চৌধুৰীয়ে মোক ক'লে, "উপায় নাই, আমাৰ ৰেডিঅ'ৰ লিখিত বিধিনিষেধ আছে— কাৰো কোনো আলংকাৰিক উপাধি ব্ৰড্‌কাষ্ট্‌ কৰিব নোৱাৰি।" মই ক'লোঁ, "বাতৰি পঢ়োঁতে শ্ৰীটোকে বহুৱাই দিয়ক, ক্ষতি নাই। কিন্তু, এটা গল্পত? গল্পটো চলিব তাৰ নিজৰ আইনৰ বাটেৰে। শ্ৰীৰাধাকৃষ্ণণ বুলি আৰম্ভ কৰা মানে গল্পটো জন্ম হোৱাৰ লগে লগে পেটত কটাৰী বহুৱাই খতম কৰি দিয়া। চাওকচোন বাৰু, পৃথিৱীখনেই জানে— ডক্টৰ আৰু ৰাধাকৃষ্ণণ শব্দ দুটা ঘিঁউৰ লগত মৌ-ৰ নিচিনা।" ৰায়চৌধুৰীয়ে মোৰ তৰ্ক কৰাৰ ধৃষ্টতাটো দেখিয়েই ক'লে, "তেনেহ'লে, ব্ৰডকাষ্ট্‌ কৰা টান হৈ পৰিব। নহ'বগৈয়ে।" ময়ো ধৃষ্টতাৰো সীমা পাৰ হৈ ক'লোঁ, "তেনেহ'লে, ময়ো স্ক্ৰিপ্‌ট্‌খনলৈ গুচি যাম— ব্ৰডকাষ্টেই নকৰোঁ 'শ্ৰীৰাধাকৃষ্ণণ'ৰ দৰে আপচু শব্দ এটা। মই বৰং উকা ৰাধাকৃষ্ণণ কৰিবলৈকে প্ৰস্তুত, কিন্তু শ্ৰীৰাধাকৃষ্ণণ বুলি কেতিয়াও নকৰোঁ।" ৰায়চৌধুৰীয়ে আইন আৰু ধৃষ্টতাৰ মাজেদি সুৰুঙা এটা বিচাৰি পালে। ক'লে, "সেইটোকে কৰা যাওক, নহয় জানোঁ?" স্থানান্তৰত লিখিছোঁ, মৃগেন ৰায়চৌধুৰীয়ে মোক কেনেকৈ 'কবি' নামৰ বিশ্লেষণ এটাৰো অযোগ্য গৰাকী কৰি দিলে। যিকি নহওক, সেইটো বোধকৰোঁ মোৰ 'আকাশ বাণীৰ'ৰ ষ্টুডিঅ' দেখাৰ তৃতীয় অভিজ্ঞতা। সেই গল্পটো হেৰাল। তাৰ আগৰ গল্প দুটা গল্পও। সেই দুটা গল্প লেখাইছিল, চৈয়দ আব্দুল মালিকে। তেখেতৰ লগত মোৰ চিনাকিটো হৈছিল, ভায়েক চৈয়দ মেৰাছ হুছেইনৰ জৰিয়তে। সেই তেতিয়াৰে পৰা আজিলৈকে মালিক মোৰ ককাইটি হৈয়েই আছে। ককাইটি তেতিয়া চি.এম. হোষ্টেলৰ 'ডাইনিং হল'ৰ কাষতে চুণসনা থৈলা-কাপোৰৰ 'পাৰ্টিছন' এখনেৰে আচুতীয়া কৰি থোৱা কোঠা এটাতে 'বিশেষ' — বিশিষ্ট নহয় — অতিথি হৈ দুমাহমান আছিলহি। মালিক ককাইটিৰ ওচৰলৈ এদিন গৈ গম পালোঁ, ককাইটিৰ চুটকে'চটো ৰাতি চুৰি হ'ল। টকা-পইচা, কাপোৰ-কানি একো নাছিল তাত-আছিল মাথোন

'ডিপ্লোমা' কেইখন। মই সুধিলোঁ,"চোৰটো সোমাল কেনেকৈ, দুৱাৰ-খিৰিকি বন্ধ কৰি থোৱা নাছিল জানো?" কাকাইটিয়ে হাঁহি হাঁহি কৈছিল, "গোলমালটো সেইখিনিতে। মই আছিলোঁ চকু মুদি, সি আছিল চকু মেলি। লগতে মেলি থোৱা আছিল 'ডাইনিং হল'ৰ খিৰিকি তিনিখন। মোৰ দুৱাৰ-খিৰিকি জানিবা বন্ধ কৰি থ'লোঁৱেই, চকু মেলি থকাটোৰ ফালেই মেলি থোৱা বস্তুৰ সংখ্যা সৰহ হ'ল।"এদিন অল ইণ্ডিয়া ৰেডিঅৰ পৰা-তেতিয়াও 'আকাশ বাণী' হোৱাগৈ নাই- এখন প্ৰগ্ৰেম পালোঁ, গল্প এটা দিব লাগে, যিটোৰ নাম 'পথ আৰু পথিক'। মালিক ককাইটিৰ ওচৰ পালোঁগৈ। ক'লোঁ, ক'ৰবাত কিবা ভুল হল নেকি? মইতো তেনেকুৱা গল্প লিখাই নাই। ককাইটিয়ে আশ্বাস দিলে,গল্পটো ময়েই লিখি দিব লাগিব— ৰাস্তা-ঘাটত দেখা পোৱা কথাবোৰকে সজাই-পৰাই সেই নামটো পিন্ধাই লিখিলেই হ'ব। বানচ ১৫টকা পাম— তেতিয়াৰ জোখেৰে ঢেৰ। তাৰ পাচতো প্ৰগ্ৰেম পাইছিলোঁ, মাজত তেনেকুৱা 'আৰু'এটা থকা শিৰোনামাবোৰ আগতীয়াকৈ দিয়া।

নাগকটা পুখুৰীটোৰ পাৰতে তেতিয়া এটা ধোবা-ধুবুনীবোৰৰ চুবুৰী আছিল। আমাৰ হোষ্টেলৰ ধোবাটো সেই চুবুৰীটোতে আছিল। ওচৰতে এটা ৰিক্সাৱালাৰ ঘৰ। সিহঁতক লৈয়েই লিখিছিলোঁ, 'পথ আৰু পথিক' গল্পটো। আৰু সেই যে 'জীৱন আৰু লজিক' গল্পটোৰ প্ৰথম বাক্যটোৰ মানুহজনৰ বক্তৃতা শুনাৰ কথাষাৰ— সেয়াও সঁচা। সেই বক্তৃতাটোৰ প্ৰায় গোটেইখিনি কথা আজিও মোৰ মনত আছে। সেই বক্তৃতাটোত ড° ৰাধাকৃষ্ণণে ভাৰতৰ জাতীয় পতাকাখনৰ এটা নতুন ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছিল। এক অবিস্মৰণীয় দৃঢ়পিনদ্ধ ভাষাৰে গঁথা ইংৰাজী বক্তৃতাটোত তেওঁ কৈ গৈছিল, "আপোনালোকে মহিলা সমিতিয়ে মোক 'ভাৰতৰ আত্মা' আখ্যা দিছে। ভাৰতৰ আত্মা মই নহওঁ; ভাৰতৰ আত্মা স্পন্দিত হৈ আছে, এই পতাকাদণ্ডৰ শীৰ্ষদেশত বতাহৰ মাজত উৰি থকা পতাকাখনৰ দেহত। দেখা পাবা, পতাকাখনৰ ওপৰভাগটো গেৰুৱা ৰঙেৰে বোলাই থোৱা। গেৰুৱা ৰংটো ত্যাগৰ প্ৰতীক। জীৱনৰ স্বৰূপটো পোৱা যায় অৰ্থপূৰ্ণ ত্যাগৰ মাজতে। ক্ৰুচবিদ্ধ নোহোৱাকৈ পুণৰ্জাগৰণ অসম্ভৱ। আত্মাৰ বেদীত মাংসৰ বলিদানেই ক্ৰুচবিদ্ধকৰণ। সেই ত্যাগ অথলে যাবৰ কাৰণে নহয়— কিবা এটা গঢ়িবৰ কাৰণেহে। ইয়াৰ উদ্দেশ্য হ'ল, সৃষ্টি। পতাকাখনৰ তলৰ অংশটো সেই সৃষ্টিৰ প্ৰেৰণাৰে প্ৰতিধ্বনি। তাৰ ৰং ঘাঁহৰ ৰঙৰ দৰে সেউজীয়া। সেউজীয়া মানেই সৃষ্টিশীলতা। মানুহৰ সৃষ্টি কেবল সময়ে সামৰি থোৱা জগতখনতে লাভ কৰা সফলতাবোৰত সীমাবদ্ধ নহয়। প্ৰকৃত সৃষ্টি সেইবোৰে যিবোৰ দেশকাল-নিৰপেক্ষ পাৰমাৰ্থিক জগতৰ শুভ্ৰ নিখিলৰ উজ্জ্বল পটভূমিত স্থাপিত। সেই শুভ্ৰ পটভূমিত অংকিত হৈ আছে, ঘননীলা ৰঙৰ, মেঘৰ ৰঙৰ, সাগৰৰ ৰঙৰ— সেই ধৰ্মচক্ৰ, যি চক্ৰ জীৱনৰ চিৰ চলমান গতিধৰ্মৰ চিহ্ন। এই পতাকাখনেই বহন কৰিছে

ভাৰতৰ আত্মা, যুগ-যুগান্তৰৰ ভাৰত-ইতিহাসৰ নাড়ী-স্পন্দনৰ অমৰ সংগীত।" কিন্তু প্ৰগলভতাৰ বোজা লৈয়ো ক'ম— খুব বেচি, দুটা এটা শব্দ সলনি হ'ব পাৰে— এনেকৈয়ে সিজনাই কৈ গৈছিল, মোৰ জীৱনত শুনা শ্ৰেষ্ঠতম বক্তৃতাটোৰ প্ৰধান অংশ। কিছুমান কথা পাহৰিব নোৱাৰি— আপোনা-আপুনি

[* Your Mahila Samity has called me the soul of India. I am not the soul of India. It is vibrating there in the flag high atop this flag-stuff and fluttering in the wind. You will find, the uppermost part of it is splashed with saffron. That saffron colour stands for sacrifice. The essence of life lies is some meaningful sacrifice. Without crucifixion there can be no resurrection. To sacrifice flesh at the altar of spirit is what crucifixion stands for. That sacrifice is not for nothing– but for something. Its purpose lies in creation. The bottom of the flag is redolent with the echo of the spirit of creation. It's colour that represents creativity. Man's greatest creations are not limited within the achievements in the temporal world. Those are the real creations which are set against the background of the white radiance of transcendental eternity. There in that white background is painted the wheel of *dharmacakra*, painted all in the navyblue colour, in ***meghavarnam***, in *samudravarnam*, (colour of the sky and of the ocean); and it symbolizes the perpetual movement of life. That the flag which carries with it the soul of India, the richest orchestral expression of India's pulsating life through the long panorama of its history. অস্বীকাৰ নকৰোঁ, দুই-এঠাইত হয়তো মোৰ স্মৃতিশক্তিয়ে বিশ্বাসঘাতকতা কৰিছে] আত্মাৰ সাঁচিপাতত সাঁচতীয়া হৈ ৰৈ যায়। কেৱল ভাৰতৰ -পতাকাখনৰে নহয়, জীৱনটোৰেই মানে বিচাৰি পাইছিলোঁ সেই বক্তৃতাটোত। কিন্তু, সেই অবিস্মৰণীয় বক্তৃতাটো শুনিছিলোঁ যিটো পৰিস্থিতিৰ পটভূমিত, সেয়াও আছিল তাৰ লগত ফেৰ মাৰিব পৰাকৈ হাস্যাপদ। অসমৰ যিগৰাকী নেতাই ড° ৰাধাকৃষ্ণণক চিনাকি দিয়াৰ ভাৰ লৈছিল, সেইজনে তেওঁৰ জওহৰ-কোটটোত দহোটামান টান মাৰি সিজনাৰ বিষয়ে যি কেইষাৰ কথা কৈছিল, তাৰ মাজেদি উদং হৈ পৰিছিল অসমীয়া নেতাৰ অধ্যয়নৰ দেউলীয়া ভাণ্ডাৰ। নেতাগৰাকীয়ে ড° ৰাধাকৃষ্ণণৰ কিতাপবোৰৰ নামবোৰ খেলিমেলি কৰি অদ্ভুত শিৰোনামাৰ কিতাপ কিছুমানৰ কথা কৈ গুৱাহাটীৰ ৰাইজক সেইদিনা হাঁহিৰ খোৰাক যোগাইছিল। মোৰ মনত পৰে, মোতকৈ অলপ আগৰফালে থিয় হৈ আছিল, ড° কাকতি। তেখেতৰ ওচৰতে ৰৈ লগ দিছিল কটন কলেজৰে এগৰাকী ইংৰাজী বিভাগৰে অধ্যাপকে। নেতাগৰাকীৰ কথা শুনি ড° কাকতিয়ে খুক্‌খুক্‌কৈ হাঁহি আটাইবোৰকে হাঁহি সামৰিব নোৱৰা কৰি পেলাইছিল।

সম্পূৰ্ণ অন্য ধৰণৰ অভিজ্ঞতা হৈছিল— সেই একেটা সময়তে— নিজ-জিয়াকুৰ গাঁৱত। সেয়া প্ৰবীণ চৌধুৰী বনাম হৰেশ্বৰ গোস্বামীৰ উপনিৰ্বাচনৰ সময়ৰ ঘটনা।

ইতিমধ্যে মই ইয়ং ছচিয়েলিষ্ট্ লীগৰ সভ্য হৈ পৰিছোঁ। স্বাভাৱকিতে, মোৰো ডাক পৰিল নিৰ্বাচনৰ দিনা ছচিয়েলিষ্ট প্ৰাৰ্থী গৰাকীৰ হকে কিছু কাম কৰি দিবলৈ। তেতিয়া নিৰ্বাচনৰ দিনাখনো ভোটকেন্দ্ৰবোৰৰ চৌহদৰ পৰা ৫০গজ আঁতৰত ৰাজনৈতিক দলবোৰে একোটাকৈ নিজৰ বৰীয়া প্ৰচাৰ কেন্দ্ৰ খুলি সমুখত মাইক লৈ বক্তৃতা আৰু শ্লোগানেৰে গোটেই গগন ফালিছিল। নিজ-জিয়াকুৰৰ গগন ফলাৰ দায়িত্বটো পৰিল আমি দুজন — হীঁৰা শইকীয়া আৰু মোৰ ওপৰত। ছয়গাঁৱৰ পৰা ৰাতি নৌ-পুৱাওঁতেই আমি খোজ ললোঁ নিজ-জিয়াকুৰলৈ— প্ৰায় ছ'মাইলৰ পথৰুৱা বাট। আমাৰ মুধচ চালি নোহোৱা প্ৰচাৰ কেন্দ্ৰটো আগদিনাই সজোৱা হৈ গৈছিল। আমাক কৈ দিছিল, নিজ-জিয়াকুৰ চৌধুৰীৰ নিজৰ ঠাই। গতিকে, সিটো পক্ষৰ পৰা আমাৰ দলক গালি-গালাজ পাৰিলেও আমি যেন উত্তেজিত নহওঁ। আমি গৈ পায়েই প্ৰচাৰ কেন্দ্ৰৰ সমুখত সমাজবাদী দলৰ নাঙল আৰু চকা আঁৰি থোৱা তেজ-ৰঙচুৱা পতাকাখন এটা সৰু খুটিৰ ওপৰত বান্ধি উৰাই দিলোঁ। আমাৰ মুখামুখিকৈ এনল-দুনলমানৰ আঁতৰতে কংগ্ৰেছৰ প্ৰচাৰ কেন্দ্ৰটো। পুৱা ৮ বজাৰ পৰা ভোটদানৰ কাম আৰম্ভ হ'ল। আমাৰ ফালৰ পৰা বক্তৃতা-প্ৰচাৰো আৰম্ভ হ'ল। সিটো পক্ষত বক্তা নাই, মাথোন ঘন ঘন শ্লোগানৰ চিঞৰ। অলপ পাচতে আমাৰ ফাললৈ আহি ভোট দিয়া মানুহৰ জুম বান্ধিলেহি। সিটো পক্ষই প্ৰমাণ গণিলে। অৱশেষত, সিফালেও ক'ৰবাৰ পৰা বক্তা এজন ওলালহি। তেওঁ বক্তৃতা দিলে, "কংগ্ৰেছৰ ত্ৰিৰংগা পতাকাখন কোনে চিনি নেপায়? এইখন পতাকাৰ মান ৰক্ষা কৰিব লাগে। এইখনৰ যোগেদিয়েই দেশৰ স্বাধীনতা আহিল। আৰু সিটো দলৰ পতাকাখন দেখিছেনে? গোটেই তেজ-ৰঙচুৱা। গাদীত বহিবলৈ পালে মানুহ মাৰি শেষ কৰিব।" ইত্যাদি বাৰেবাংকৰা অনেক কথা। কিন্তু, অতি আচৰিত। আমাৰ ফালে মানুহৰ জুম পাতলি আহিবলৈ ধৰিলে। মাইকটো হীৰা শইকীয়াৰ পৰা লৈ আৰম্ভ কৰি দিলোঁ, "এইখন সেইখন পতাকাই। স্বাধীনতাৰ পাচত ক্ষমতা পায়েই কংগ্ৰেছে বহুত জাঁই গুলী মাৰিলে, বহুত মানুহ মৰিল। দেশ গোটেইখনতে তেজৰ নৈ বৈ গ'ল। আমি ওলাই আহিলোঁ। ওলাই আহোঁতে মহাত্মা গান্ধীৰ পতাকাখন বুকুত বান্ধি লৈ আহিলোঁ। আনিলোঁহে আনিলোঁ, কংগ্ৰেছে মৰা মানুখিনিৰ তেজৰ নৈত জুবুৰিয়াই আনিলোঁ। আমাৰ প্ৰতিজ্ঞা, সেইখন ধুই নিকা কৰিব লাগিব। নহ'লে, সেইখন তেজৰ নৈৰ ওপৰেদি আৰু এখন তেজৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ ব'বলৈ ল'ব— সাগৰ হ'বগৈ ডোঙা বন্ধা তেজেৰে।" লগে লগে আমাৰ ফাললৈ মানুহৰ সোঁত ব'বলৈ ল'লে। এটা কথা সেইসময়ত সকলোৱে জানিছিল, যিজন মানুহে যিটো প্ৰচাৰ কেন্দ্ৰৰ পৰা ভোটাৰৰ নম্বৰৰ টিকট ল'ব, ভোটটো সেইফালেই দিব। ভোটৰ বাকচটো আছিল প্ৰাৰ্থীজনে পতি একোটাকৈ। যিজনে যিমান বেচি পায়। সিজনৰ বাকচটো সিমানে গধুৰ হয়।

সেইবোৰ চুপতি মৰা বক্তৃতাবোৰ দি উঠাৰ পাচতে এজন ডেকাল'ৰা আহি হীৰা শইকীয়া আৰু মোক ক'লেহি, "আবুই তুহঁনাক মাত্ছি। যাবা লাগে, মোৰ লগতে।" ভাবিলোঁ, ক'ৰবাত কিবা জগৰ লগালোঁ নেকি। খালে খাম, দুটামান 'বাংকা'ৰ কোব— আমি দুয়ো তেওঁৰ লগতে অচিনাকি আবুৰ ওচৰলৈ ওলালোঁ। আঁকোৰা-পকোৰা বাটেৰে চোতালৰ পাচত চোতাল ৰকি গৈ আছোঁ। উভতি আহিব নোৱাৰিলোঁহেঁতেন— কোনফালেদি আহিছিলোঁ, সেই বাটটোৰ উমান নৈ। শেষত লগ পালোঁগৈ, আবুক। বয়স ৭০ মান হৈছিল। ক'লে, "তইঁতৰ নো ভাগৰ লগা নাই নে— এইদৰে গোটেই দিনটো টেটুঁফালি? অলপ পায়স ৰান্ধিলোঁহি। ভোটটো তইঁতকে দিছোঁ। এতিয়া দুটামান খা।" তেতিয়া আবেলি আঢ়ৈমান বাজিছিল। কলপাতত দুখনিত এদ'মকৈ পায়স দিছিল, সেই আবুগৰাকীয়ে। জীৱনত সিমান সোৱাদ জুতিৰ পায়স দ্বিতীয়বাৰ আৰু খাই পোৱা নাই। বহুত— বহুত দিনৰ আগেয়ে ককাদেউতাৰ লগত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বালিত এগৰাকী সত্ৰাধিকাৰে ৰন্ধা ডাইল-ভাত খাইছিলোঁ। সেই আমোলমোলাই থকা ডাইলখিনি আৰু সেই পায়সখিনি- দুয়োৰে যেন দুগৰাকী মানুহে অমৃত মিহলাইহে খুৱাইছিল।

৩য় বাৰ্ষিকৰ শেষৰফালে খুব ওচৰৰ পৰা দেখা পাইছিলোঁ, জয়প্ৰকাশ নাৰায়ণক। বিয়াল্লিছৰ এই বীৰগৰাকী আছিলহি হৰেশ্বৰ গোস্বামীৰ নৈ-পাৰৰ দুমহলীয়া ঘৰটোও। তেখেতক আমাৰ ছাত্ৰকেইজনৰ হৈ এযাৰ কথা সুধিছিলোঁ, "গান্ধীজী বাৰু কোন হিচাপে শ্ৰেষ্ঠ— ৰাজনীতিবিদ্ হিচাপে, দাৰ্শনিক হিচাপে নে, সমাজসংস্কাৰক হিচাপে?" জে. পি. -য়ে যিটো উত্তৰ দিছিল, সেইটো ক'লে আজি আৰু কোনেও মোৰ কথা বিশ্বাস নকৰিব। সেইবাবে, নকওঁ বুলিয়েই ভাবিছোঁ। মাথোন আভাস এটা দি থওঁ, 'ৰঙা পলাতক' গৰাকীৰ সেই উত্তৰটোৰ। কৈছিল, "As a masterstrategist"।

সেই দেৱতা-দৰ্শনৰ দুৰ্লভ সুযোগটোৰ পূৰ্বে সেই একেখন ঘৰতে লগ পাইছিলোঁ, সমাজবাদী নেতা শিবদাস বেনাৰ্জীক। আমাৰ সকলোৰে পৰা উল্লিসিত হিচাপটো লৈ উঠি তেওঁ গণনাটো আগতীয়াকৈ কৈ দিছিল, "গোস্বামী হাৰিব—৫০০ৰ পৰা ৫৪০টা ভোটৰ ব্যৱধানত।" আচৰিত ধৰণৰ নিখুঁত হিচাপ আছিল সেইটো। মোৰ স্পষ্টকৈ মনত আছে, হৰেশ্বৰ গোস্বামী সেইবাৰ ৫২০ আৰু ৫৩০ সংখ্যা দুটাৰ মাজৰ এটা সংখ্যাৰ ব্যৱধানত কংগ্ৰেছৰ হাতত পৰাভূত হৈছিল। ধাৰণা হয়, শিবদাস বেনাৰ্জীয়ে মানুহৰ মুখবোৰ চায়েই ক'ব পাৰিছিল, কাৰ পক্ষে কিমান অতিৰঞ্জন সম্ভৱপৰ।

মই তেতিয়া চতুৰ্থ বাৰ্ষিকৰ ছাত্ৰ। সেই সময়তে দেখা পাইছিলোঁ, আন দুজন ভিন্ন পটভূমিৰ ভিন্ন ৰুচিৰ সৰ্বভাৰতীয় সমাজবাদী নেতাক। দুয়োজনৰে বক্তৃতা শুনিছিলোঁ, গুৱাহাটীৰ কাৰ্জন হলত অনুষ্ঠিত 'কাউন্সিল অব্ ৱৰ্ল্ড এফেয়াৰ্ছৰ দুটা

বেলেগ তাৰিখৰ দুখন বেলেগ সভাত। সেই নেতা দুজন আছিল— আশোক মেহতা আৰু ড° ৰামমনোহৰ লোহিয়া। আশোক মেহতাৰ অপূৰ্বসুন্দৰ ইংৰাজী আৰু বিদগ্ধ অৰ্থনৈতিক তথ্য-বিশ্লেষণে মোক মুগ্ধ কৰিছিল। মেহতাৰ বক্তৃতাটো শুনিয়েই বিখ্যাত জাৰ্মান লেখক আৰ্ণষ্ট ট্ৰলাৰৰ ৰচনাৱলীৰ সন্ধান পাইছিলোঁ। সমাজবাদৰ গতি-প্ৰকৃতিৰ সন্ধান দি মেহতাই কোৱা কথাষাৰ মোৰ মনত আছে, "Socialism is neither the meanderings of a serpent nor the subberranean gliding of a fish, but is the movement of an eagle soaring higher and higher to touch the welkin of a sky." সেই লালিত্যপূৰ্ণ ভাষাৰেই বিপ্লৱ বোলা বস্তুটোৰ সংজ্ঞা বান্ধিছিল আৰু সমকালৰ আৰ্থ-ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ বিশ্লেষণ দাঙি ধৰিছিল। পৰৱৰ্তীকালত ১৯৬০ চনৰ আগষ্ট মাহত ভাৰতীয় সংসদৰ বিশেষ অধিবেশনত পণ্ডিত নেহৰুৰ বাহিৰে তেওঁৱেই একমাত্ৰ সৰ্বভাৰতীয় নেতা আছিল, যিজনে সংঘৰ্ষ-জৰ্জৰিত অসমৰ প্ৰতি সান্ত্বনাৰ হাত প্ৰসাৰিত কৰিবলৈ পাহৰা নাছিল। প্ৰসংগক্ৰমে উল্লেখনীয়, তেতিয়ালৈকে তেওঁ তেওঁৰ ৰাজনৈতিক-মৃত্যুৰ পথযাত্ৰী হোৱা নাছিল।

ড° লোহিয়াৰ বক্তৃতাও শুনিছিলোঁ। মই অনুভৱ কৰিছিলোঁ, সিজনৰ ধ্যান-ধাৰণাবোৰ যেন আটাইতকৈ অধিক স্পষ্ট আছিল। যিয়েই কি নহওক, ভাৰতত সমাজবাদী আন্দোলন ব্যৰ্থ হৈ যোৱাৰ বাবে প্ৰধানকৈ দায়ী কেইবাজনো প্ৰধান নেতাৰ বিপুল ব্যক্তিত্বৰ সমান পৰ্যায়ৰ অস্তিত্ব। তাতে লগ লাগিছিলহি, প্ৰত্যেকজনৰ সমাজবাদ অধ্যয়নৰ বিচিত্ৰ পটভূমি। জয়প্ৰকাশ নাৰায়ণ লালিত হৈছিল মাৰ্কিন বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়ন-চক্ৰৰ পটভূমিত, ড° লোহিয়া অনিবাৰ্যভাৱেই জাৰ্মান সমাজবাদী আন্দোলনৰ পৰা তাত্ত্বিক তত্ত্বকথাৰে পৰিপুষ্ট আছিল। আৰু অশোক মেহতাৰ ৰুচিবুদ্ধিৰ প্ৰৱণতা আছিল ফৰাচী গন্ধী সমাজবাদৰ প্ৰতি। ভাৰতীয় ৰাজনীতিৰ আকাশত আচাৰ্য কৃপালনীৰ কে. এম. পি পি নামৰ নেজাল তৰাটোৰ আবিৰ্ভাৱৰ অন্তত গঢ় লৈ উঠা প্ৰজা-ছচিয়েলিষ্ট্ পাৰ্টিৰ সূচনাটোৱেই ভাৰতত সমাজবাদৰ মৃত্যুৰ আগবতৰা কঢ়িয়াই আনিছিল। ভাৰতীয় সমাজবাদী নেতাসকলৰ এচাম সেই তেতিয়াই সমাজবাদৰ মৌল কথা 'শ্ৰেণীসংঘাত'ৰ ধাতুময় আধাৰ পাত্ৰটোৰ পৰা 'শ্ৰেণী-সহযোগ'ৰ মাটিৰ চৰুটোলৈ খহি পৰিছিল।

যাওক সেইবোৰ কথা। মোৰ কথাষাৰ হ'ল, সমাজবাদত বিশ্বাসী আমাৰ সময়ৰ বহুতো তৰুণ-তৰুণীৰ ওপৰত সেই যন্ত্ৰণাটোৰ ছাঁ পৰিছিল। আমি বিপন্ন বোধ কৰিছিলোঁ। আনৰ কথা ক'ব নোৱাৰোঁ, মোৰ লগৰ দুই চাৰিজনৰ কথা কিন্তু স্পষ্টকৈ ক'ব পাৰোঁ দিলীপ বৰুৱাই সেই তেতিয়াই ৰাজনীতিৰ লগত সকলো সম্পৰ্কৰ হাত ধুই পেলালে। হীৰা শইকীয়াই পণ্ডিচেৰীমুখী অচ্যুত-পট্টবৰ্ধনৰ লেখীয়াকৈ হতাশাত তীৰ্থযাত্ৰা কৰিলে। ক'ব নোৱাৰোঁ, তেওঁৰ নিঃসংগতাৰ শামুক-গৰ্ভত যদি কিবা চিন্তাৰ

মুকুতা গড় লৈ উঠিল নে নাই। অনিলেন্দ্র শৰ্মাই নিজকে ধুই পেলালে। ময়ো বাটৰ কেঁকুৰি সলালোঁ। বহুত গা নোধোৱা মানুহ পি. এছ. পি.-ৰ নামাৱলী লৈ সমাজবাদৰ খাটি ভক্তসকলৰ লগত বহিলহি।

মোৰ নিজৰ কেঁকুৰি সলোৱাৰ সিদ্ধান্তটো শুদ্ধ আছিল— মোৰ নিজৰ জীৱনৰ কাৰণে। অধ্যাপক সুৰেন্দ্রমোহন চৌধুৰীয়ে মোক তেজপুৰলৈ মাতিছিল— তেখেতৰ নিৰ্বাচনী প্ৰচাৰকাৰ্যত লা-লিগিৰাৰ নাটনি পূৰাবলৈ। মই ইচ্ছা কৰিয়েই নগলোঁ।

মই যে থমকি ৰলোঁ, বাটটো চিনি পাবলৈ সময় লাগিছিল। সেই বাটটোৰ সঠিক চিনাকি মোক কলিকতাই দিলে। সেয়া পাচত ক'ম। এটা বাট ছঁয়াময়াকৈ দেখিছিলোঁ কটনতে।

৪ৰ্থ বাৰ্ষিকত থকা সময়ৰে কথা। সেইবেলি 'কলেজ সপ্তাহ'ত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ প্ৰতিযোগীৰ নিৰ্মালিগছি মোৰ ভাগ্যতে ঘটিছিল। তেতিয়াৰ দিনত সেই নিৰ্মালি পাওঁতাজন কটনিয়ানৰ বাবে ঈৰ্ষাৰ পাত্ৰই আছিল। মোৰ আগৰবাৰ পাইছিল অমল মিত্ৰই; পাচৰবাৰ পাইছিল সুভাস সৰকাৰে। মই পাইছিলোঁ দুয়োৰে মাজতে। এটা কবিতাৰ কথা মনত পৰে। কবিতাটোৰ নাম আছিল, 'ল. সা. গু.'। কবি নৱকান্ত বৰুৱাই কোনোবা এটা কবিতাত 'মহেন্দ্ৰ বৰাৰ ৰিফিউজী ছোৱালীজনী'ৰ প্ৰসংগ উল্লেখ কৰি তাক এটা মোৰ বাবে আকলুৱা স্বীকৃতি দিছিল। কবিতাটো হেৰাল। স্মৃতিশক্তি পৰীক্ষাৰ প্ৰতিযোগিতাত পোৱা প্ৰথম পুৰস্কাৰটোৰ সুখস্মৃতিয়েই মই মচিব পৰা নাই। কাৰণ, মোৰ স্মৃতিশক্তিটো ইয়াৰ ভিতৰতে মামৰে ধৰিলে— অনেক কথাই পাহৰি গলোঁ। পুৰস্কাৰ পাইছিলোঁ, বহুত বিষয়তে— ইংৰাজী আৰু অসমীয়া মাধ্যমৰ সকলোবিধ লেখা, তৰ্ক প্ৰতিযোগিতা, আকস্মিক বক্তৃতা, সাধাৰণজ্ঞানৰ প্ৰশ্নোত্তৰ ইত্যাদি। বাকী ৰৈছিলগৈ আচল পৰীক্ষাটো। অৰ্থনীতিৰ শ্ৰেণীত নন-কলেজিয়েট হৈ গ'লোঁ। তথাপি বি. এ. পৰীক্ষাত ইংৰাজী বিষয়ত ২য় শ্ৰেণীৰ অনাৰ্চ পালোঁ। লগতে ফিলছফি-ইকনমিক্সৰ 'পাছ' পাঠ্যক্ৰম ধৰি বাকীখিনিতো 'ডিষ্টিংশ্যন' পাইছিলোঁ। অৱশ্যে, 'অনাৰ্চ' থকাৰ কাৰণে সেই কথাষাৰ অনিবাৰ্যভাৱেই ঘোষিত হোৱা নাছিল।

সেই সময়ৰ আৰু দুটা সৰু ঘটনাৰ কথা মোৰ মনত আছে। এটা ৰাজহুৱা; আনটো ব্যক্তিগত। দুয়োটা ঘটনা সেই চাৰি বছৰৰ কোনটো বছৰত ঘটিছিল — মোৰ মনত নাই। এইখিনিয়েই মনত আছে, ঘটনা দুটা বেলেগ দুটা সময়ত ঘটিছিল।

প্ৰথম ঘটনাটো ঘটিছিল, গুৱাহাটী ৰেল-ষ্টেছনত। সেইদিনা আটাইবোৰ হোষ্টেলৰ পৰা জাকে জাকে কটনিয়ান ঘৰমুৱা হৈছে -জহৰ বন্ধ নে পূজাৰ বন্ধটো ঘৰত কটাই আহিবলৈ। উজনিমুৱা গাড়ীখনতে বহি যাবলৈ ঠাই নোহোৱা হৈছিল। যেয়ে যেনেকৈ পাৰে হেঁচা-ঠেলা কৰি ৰেলৰ ডবাত সোমাইছিলগৈ। এনেতে চিঞৰ এটা সকলোৰে কাণত পৰিছিলহি — "Come on, Cottonians" সেই চিঞৰটোৱে মন্ত্ৰ নিচিনাকৈ কাম কৰিছিল, সেই সময়ত। লগে লগে সকলো কটনিয়ানে চিঞৰটো অহাৰ পিনে ঢাপলি মেলিলে। ডাক বিভাগৰ ৰেলৰ ডবাটোৰ আগত তুমুল কাণ্ড। বন্দুকধাৰী পুলিচে

কিছুমান ছাত্রক আগুৰি ধৰিছে। তেওঁলোকে হেনো জোৰকৈ ডবাটোত সোমাবলৈ গৈছিল। ভিতৰৰ পৰা 'ৰেলৱে' মেইল চাৰ্ভিছৰ কৰ্মচাৰীসকলে বাধা দিছিল। তাতেই গণ্ডগোল আৰম্ভ হ'ল। পুলিচে বন্দুক টোৱাই ল'বলৈ ধৰোঁতেই সেইখন গাড়ীতে যাবলৈ ওলোৱা হৰেশ্বৰ গোস্বামী ওলালহি। তেখেতে দলটোৰ নেতাকেইজনক আদৰ-সাদৰ কৰি নি নিজৰ ১ম শ্রেণীৰ কোঠাত থৈ আহিলগৈ। তাৰ পাচত, দুয়োপক্ষকে ধেমেলীয়া কথা কৈ বুজালে। মুহূর্ততে সকলো শান্ত হৈ আহিল। সেইদিনা দেখা পাইছিলোঁ জ্বলি উঠা জুই নুমুওৱাৰ এটা সুকীয়া ধৰণ।

সিটো ঘটনা ঘটিছিল লামডিঙত। ৰেলগাড়ী লামডিং পোৱাৰ লগে লগে আমি শ শ ছাত্র হোটেললৈ ঢাপলি মেলিলোঁ— লৰালৰিকৈ এমুঠি খাই ল'বৰ কাৰণে। মই বহিলোঁগৈ দুখন ডেস্কৰ জোৰাটোৰ সমুখতে। বাওঁফালৰ পৰা কণীৰ জোল বিলাই আনিলে, মই লৰালৰিকৈ কণীৰ বাটিটো উদং কৰি খাই শেষেই কৰিলোঁ। এনেতে সোঁফালৰ পৰা বিলাই অনা কণীৰ জোলৰ পৰাও আৰু এটা কণী মোৰ পাতত পৰিলহি। ভোকৰ জুইত তম্ভিব নোৱৰি মই যে দুটা কণী খালোঁ— নিজেই টলকিব নোৱৰিলোঁ। হোটেলৰ মেনেজাৰে ভুলতে মোৰ পৰা এবাটি কণীৰ আঞ্জাৰহে দাম ল'লে। ভুলটো মই শুধৰাই নিদিলোঁ। সেই দিনত এবাটি কণীৰ আঞ্জাৰ দাম ধৰিছিল ছ'অনা। ৰাতিটো সন্তুষ্টিৰে কাটি গ'ল। পুৱা শিমলুগুৰি জংছনত নামিলোঁগৈ। তাৰ ৰেস্তোৰাঁখনত গৰম চাহ এপিয়লা খাবলৈ ললোঁ। লগত কি খাম বুলি সমুখৰ আলমাৰীটোত চকু ফুৰাবলৈ লওঁতেই পিচফালৰ পৰা এজন মাৰোৱাৰী যাত্রীয়ে ক'ব নোৱৰাকৈ মোৰ কিলাকুটিতে দিলেহি খুন্দা মাৰি। চাহৰ পিয়লা উফৰি ক'ৰবাত পৰিলগৈ। আকৌ এপিয়লা চাহ ললোঁ। খাই উঠি দাম সোধোঁতে দোকানীয়ে ভগা পিয়লাটোৰ সৈতে নোখোৱা চাহপিয়লাৰো দাম চৈধ্য অনা যোগ দি ক'লে। ভাবিলোঁ, ৰাতিটোৰ ভিতৰতে বেচিকৈ খোৱা কণীৰ আঞ্জাৰ ছ'অনা পইচাৰ লাভটো নোখোৱা চাহৰ চৈধ্য অনাৰ লোকচানটোৱে উচল কৰিবলগীয়া হ'ল। সেয়া মোৰ এটা বেলেগ ধৰণৰ বেলেগ স্বাদৰ অভিজ্ঞতা।

এইবোৰ বিচিত্র অভিজ্ঞতাৰ ভাৰ বান্ধি লৈয়েই মোৰ ছাত্র জীৱনৰ আৰু এখন নৈৰ পাৰ পালোঁহি। সেই নৈখনৰ মাজৰ পানীডৰাত আৰু একাঁজলিৰ সোৱাদ লৈছিলোঁ। পণ্ডিত নেহৰুৱে ক'ত জানো লেখিছিল, মানুহৰ জীৱনত কিছুমান too private moments আছে। কথাষাৰ প্রায় অননুবাদ্য। মোৰ সেই একান্তভাৱেই ব্যক্তিগত মুহূর্তবোৰৰ সোঁৱৰণী কিমানলৈকে মুকলি কৰি ধৰিব পাৰি, চিন্তা কৰিছোঁ। মোৰ ধাৰণা, সিবিলাকৰ কথা মাথোন আভাসে-ইংগিতেহে ক'ব পাৰি। সেইখিনি অকপটে কৈ যাম বুলিয়েই ভাবিছোঁ। কিন্তু, সিবিলাকৰ আনুপুংখিক বর্ণনা দিবলৈ মই অক্ষম। কাৰণ, জীৱনৰ অভিজ্ঞতা লিপিবদ্ধ কৰিছোঁ বুলিয়েই জানো লাজৰ মূৰটো খাব পাৰোঁ। ●

।। মৌনতা মধুময়তা ।।

"Ache deep : but make no moans;
Smile out; stilly suffer:
The paths of love are rougher
Than throughfares of stones."

– Thomas Hardy.

জাপানী কবিতা এটা পঢ়িছিলোঁ। পাহৰিলোঁ,কোনে লেখিছিল। কিন্তু, লেখিছিল এইবুলি, "মই নিজে ক'বই পৰা নাছিলোঁ, তুমিও ক'ব পৰা নাছিলা, আমি গম পোৱাৰ আগতেই গোটেইখনতে জনা-জনি হৈ গ'ল কথাষাৰ— আমি যে ইজনে-সিজনক ভাল' পাওঁ।" আমাৰ কথাটোও তেনেকুৱাই হ'ল। তেনেকুৱাকৈয়ে আৰম্ভ হ'ল। তেনেকুৱাকৈয়ে জনা-জনি হ'ল। অধ্যক্ষ হেম বৰুৱাই এদিন মোৰ বন্ধু এজনৰ আগত আমাৰ আন্দোলনটোৰ লাভ-লোকচানৰ খতিয়ান দাঙি ধৰি মোৰ সমুখতে ধেমেলীয়াকৈ ক'লে "তোমালোকৰ একো লাভ নহ'ল। মহেন্দ্ৰৰেই মাথোন লাভ (love!) হ'ল।" মই ৰঙা-ছিঙা পৰি উঠিলোঁ। কাৰণ, সেইটো মোৰ বাবে এটা মই নিজেই নজনা খবৰহে আছিল। খবৰো যদি আছিল, তাৰ আৰম্ভণিটো সেইটো সময়ৰ নাছিল। উজাই গৈ বহুত আগৰ আছিল।

৩য় বাৰ্ষিকত পঢ়ি থকা সময়ৰ প্ৰথমছোৱাৰে কথা। এটা ভৰ-দুপৰীয়াৰ কথা মোৰ স্পষ্টকৈ মনত আছে। বাটটোত তেতিয়া অন্য কোনো মানুহ-দুনুহ যে নাছিলেই। আনকি কলেজৰ ল'ৰা-ছোৱালী এটাও নাছিল। অথচ, ঠাইডোখৰ আছিল কলেজৰ সমুখতে। হঠাৎ তেতিয়ালৈকে এৰাই চলা মুখামুখি হৈ যোৱাৰ পৰিস্থিতি এটাৰ সৃষ্টি হৈ গ'ল। মোৰ চকুত পৰিল, তেওঁৰ খোজবোৰ যেন অলপ খেলি-মেলি হৈ পৰিছে। ময়ো দুবাৰমান এনেয়ে উজুটি খোৱাৰ দৰে খালোঁ; ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে, কাৰণ নোহোৱাকৈয়ে ৰঙা-ছিঙা পৰি উঠিলোঁ। আমি দুয়োজনে কিবা বিমোৰত পৰি দুয়োজনলৈ চাই মাথোন দুটা শব্দহে উচ্চাৰণ কৰিব পাৰিলোঁ— এটা প্ৰশ্ন, এটা উত্তৰ, "আহিলে ? — আহিলোঁ।" সেইদিনাই প্ৰথম উমান পাইছিলোঁ— আমাৰ মাজত কিবা এটা যে সঁচাসঁচিকৈয়ে ঘটিছে।

কিন্তু,সেয়াতো আৰম্ভণি নাছিল— কাহানিবাই আৰম্ভ হোৱা কিবা এটাৰ স্পষ্ট প্ৰতিপাদনটোহে আছিল। যোগাযোগ বুলিবলৈয়ো আমাৰ মাজত মাথোন এটা পৰোক্ষ যোগাযোগহে আছিল। আৰু সেই পৰোক্ষ যোগাযোগ যিকণ আছিল, সেইকণ স্থাপিত

হৈছিল মোৰ জ্যেষ্ঠতৰ বন্ধু মহেশ ভূঞাৰ মাধ্যমত। এদিন মই কিবা কথা-প্ৰসংগত ভূঞাক ক'লোঁ, "ছোৱালীজনীয়ে ঠিক এনেকুৱাকৈ খোজৰ নাচোনটো দিছিল।" এইবুলি কৈ মই তেখেতক 'মিউজিক্ চেয়াৰ' খেলত ভাগ লওঁতে তেওঁ দিয়া খোজকেইটাৰ চেওটো দেখুৱাই দিলোঁ। মই জনা নাছিলোঁ, ভূঞাই যে সেই ছোৱালীজনীৰ আগত কথাষাৰ উবুৰিয়াই থৈ আহিবগৈ। কেইদিনমানৰ পাচতে মোৰ আগতো একেদৰে উবুৰিয়ালেহি, "ছোৱালীজনীয়ে কৈছে, তোমাৰো একেই কথা। তুমিও বোলে কলেজৰ মিটিংবোৰত ইংৰাজীৰে কথা কওঁতে ঠিক এনেকুৱাকৈ কোৱা।" এইবুলি কৈ তেওঁ দেখুওৱা ধৰণটোৰে মই কোৱা কথা কেইষাৰমান নকল কৰি দেখুৱালে? মই প্ৰমাদ গণিলোঁ— আমি উভয়ে দেখোন উভয়ৰ ধৰণ-কৰণবোৰৰ ওপৰত বেচিকৈ চকু ৰাখিবলৈ লৈছোঁ। ভাবিলোঁ, ক'ৰবাত কেনেবাকৈ মই এই ছোৱালীজনীৰ প্ৰেমত পৰি গ'লে, মস্কিল্ হৈ যাব। তথাপি, এই মহেশ ভূঞা মানুহটো আমাৰ দুয়োৰো মাজত নেলেখা চিঠিৰ নিৰ্দোষ বিনিময়ৰ অদৃশ্য ডাকঘৰ হৈ ৰৈ গ'ল। বহুত দিনলৈকে।

কোনোবাই নিশ্চয় অধ্যক্ষ হেম বৰুৱাৰ কাণত সেই কথাষাৰ জনা-নজানকৈয়ে পেলাইছিলগৈ, বোলে আন্দোলনটোহে আমাৰ মনৰ সেতু হৈছিল। ছাৰে হয়তো পাহৰিয়েই গৈছিল, সেই ছোৱালীজনীৰ কথা— যিজনী ছোৱালীৰ বিষয়ে 'কলেজ সপ্তাহ'ৰ সংগীত প্ৰতিযোগিতাৰ গান শুনি থাকোঁতে মই কৈছিলোঁ, 'অলপ ধেপেচী যেন লাগিছে।' আচলতে, ধেপেচী বুলিব পৰা ছোৱালী কটন কলেজত সেইটো সময়ত অন্য এজনী ছোৱালী আছিল— আমাৰ দুয়োজনতকৈ এটা খলপা পাচৰ। আৰু, তেওঁৰ লগত ফুৰিছিল, তেওঁতকৈয়ো এটা খলপা পাচৰ এজনী তেনেই অকণমানি ছোৱালী— নামটো আছিল হিমানী ৰয়। দুয়োজনী সদায় একেলগে চাহ খাবলৈ গৈছিল; পাণবজাৰৰ বাটেদি যাওঁতে জাক-ল'ৰাই ধেমেলীয়াকৈ জোকাইছিল— 'হাতীৰ পিঠিত মাখি।' ছাৰৰ আগত কোৱা মোৰ 'ধেপেচী ছোৱালীজনী' আছিল দুয়োজনীৰে মাজতে।

মোৰ ভাইটোৰ লেখীয়া সদা শইকীয়াই মাথোন এদিন আমাৰ 'সংগ্ৰাম পৰিষদৰ' এখন সভাৰ কাৰ্যসূচী কৰি থাকোঁতে গহীনকৈ পৰামৰ্শ এটা দিছিল, "তাৰ আগতে এটা নবৌৰ গান থকিলে ভাল হয়।" আৰু কৈছিল, "গীতা ন-বৌৰ গান থাকিলে, কিছু মানুহ হ'বই।" মোৰ কাণ-মূৰ গৰম হৈ গৈছিল। আমাৰ যোগাযোগ বুলিবলৈ সিমানখিনিয়েই আছিল। তথাপি, মোৰ বন্ধুবোৰেও কথাই পতি মোৰ আগত সেই নামটো কৈ কিহৰ উমান লৈছিল, মই নেজানিছিলোঁ। তেওঁৰো বান্ধবীবোৰে তেওঁৰপৰা একেদৰে একেটা কথাৰে উমান লৈছিল— মোৰ কাণত পৰিছিল। আচল কথা হ'ল, মই যদিও কাকো একো কোৱা নাছিলোঁ, তথাপি মই সেই সদা শইকীয়াৰ 'ন-বৌ'জনীৰ গুণত গভীৰভাৱেই মুগ্ধ হৈ পৰিছিলোঁ। ৰূপতো নিশ্চয়। মই নিজে ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে, তেওঁ মোৰ স্বপ্নৰ জগতখন অধিকাৰ কৰি লৈছিল।

উভতি চাই ভাবিছোঁ, মোৰ চৰিত্ৰৰ এটা ডাঙৰ দুৰ্বলতা আছে। সেই বস্তুটো হ'ল,

যিকোনো মানুহৰে কণ্ঠস্বৰৰ মাধুৰ্যৰ প্ৰতি মোৰ প্ৰবল আকৰ্ষণ। মই মন কৰিছোঁ, মোৰ আটাইতকৈ প্ৰিয় বন্ধু-বান্ধৱৰ কাৰো মাত কৰ্কশ নহয়। মোৰ আটাইতকৈ প্ৰিয় ছাত্ৰ-ছাত্ৰী কোনোজনৰে মাতটো মিষ্টতাবঞ্চিত নহয়।

তাৰমানে অৱশ্যে এইটো নহয় যে, মই গীতাৰ কেৱল কণ্ঠস্বৰটোৰ দ্বাৰাই স্বপ্নাৱিষ্ট হৈ পৰিছিলোঁ। কিন্তু, এটা কথা সদায় স্বীকাৰ কৰিম, সেই তাহানিয়েই গীতাই গোৱা সেই গানটো, তাৰ সকলোবোৰ কথা যদিও পাহৰি গ'লোঁ, 'মাধৱী ৰাতি দীপালীৰ মালা গাঁথি গাই যাওঁ গীতি সুন্দৰৰ' সুৰটো আজিও মোৰ কাণত বাজিয়েই আছে। মই নিজে জীৱনত এটাও গান গাব নোবাৰিলোঁ বুলিয়েই নেকি— গান গোৱা মানুহবোৰকেই মই আটাইতকৈ বেচি শ্ৰদ্ধা কৰোঁ। গীতাকো মই শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰেই চাইছিলোঁ। আজিও সেই শ্ৰদ্ধা অটুট হৈয়েই আছে। মই বিশ্বাস কৰোঁ, গান গাই থকা মুহূৰ্তবোৰত মানুহ স্বয়ং ভগৱানৰ সংস্পৰ্শত উজ্জীৱিত হৈ উঠে।

এটা দিনৰ কথা মনত পৰে। বোধকৰোঁ, সেইখন কটন কলেজত নতুনকৈ প্ৰতিষ্ঠা কৰা 'ইকনমিক ফ'ৰাম'ৰ উদ্বোধনী সভা আছিল। দায়িত্বত থকা মোৰ বন্ধু-বান্ধৱকেইজনে মোকেই ধৰিছিলহি, সভাখনৰ বাবে আৰু এটা গানৰ ব্যৱস্থা কৰি দিব লাগে। সকলোৱে ক'লে, "তই ক'লে, নিশ্চয় এটা গান গাব।" মোৰ নিজৰো বিশ্বাস এটা হৈছিল হয়তো গাব। মই সাহস কৰি গীতাক ক'লোগৈ । তেওঁ ইটো-সিটো অসুবিধা দেখুৱাই মোৰ অনুৰোধ প্ৰত্যাখান কৰিলে। ময়ো দুনাই অনুৰোধ নকৰি উভতিলোঁ। কিবা এটা চিন্তা কৰি মোক তেওঁ আধাবাটৰ পৰা ঘূৰাই নি ক'লে, "বেয়া নেপাব। মই বাৰু গাম। কিন্তু বৰ ভাল নহ'ব।" হয়তো মোৰ সেইদিনাৰ অভিমানটো চকুৰে-মুখে বিৰিঙি উঠিছিল। মই সচৰাচৰ গান বোলা বস্তুটো অকলশৰীয়াকৈ শুনিয়েই আটাইতকৈ বেচি ভাল পাওঁ। তেতিয়াও সেইটোৱেই আছিল। তথাপি যে বন্ধু-বান্ধৱৰ হেঁচাতে ৰাজহুৱাকৈ শুনাৰ প্ৰস্তাৱ এটা কৰি বিফল হৈ গৈছিলোঁ, সেইদিনা তাৰ গ্লানিৰ ভাবটো ৰৈয়েই গৈছিল। সেইদিনা তেওঁ কি গান গাইছিল— তাৰ একছত্ৰও মই নুশুনিলো, যদিও মই তাতেই আছিলোঁ।

বহুত দিনৰ পাচৰ কথা এটা। মই কলিকতাত থকাৰ সময়ৰে কথা। সেই সময়ত মই 'আকাশ বাণী'ৰ 'আকাশী' নামৰ আলোচনীখন প্ৰায় নিয়মীয়াকৈয়ে লৈছিলোঁ। তাত গুৱাহাটী কেন্দ্ৰ পৰা প্ৰচাৰিত অনুষ্ঠানবোৰৰ পষেকীয়া সূচীখন আগতীয়াকৈ প্ৰকাশ কৰিছিল। কোনোবাই মোক কৈছিল, "বতৰ ভাল থাকিলে কেতিয়াবা তইঁতৰ গুৱাহাটী কেন্দ্ৰটোৰ অনুষ্ঠানো শুনিবলৈ পোৱা যায়।" মই বহুতদিন চেষ্টা কৰিও নিৰাশ হৈছিলোঁ। এদিন কিন্তু আমাৰ হোষ্টেলৰ কমন ৰুমটোত থকা ৰেডিঅ'টোত সঁচাসঁচিকৈয়ে শুনিবলৈ পালোঁ, গুৱাহাটীৰ অনুষ্ঠান। সেইদিনা শুনিবলৈ পাইছিলোঁ, গীতাৰ দুটা গান; তাৰে এটা আছিল, "জাগে আজি জীৱনৰ ছন্দ নতুনৰ নৱ গন্ধ।"

ক'ৰবাত ওলালোঁহি। মই কৈ আছিলোঁ, জনাজনি হোৱাৰ কথাবাৰ। আমাৰ ঘৰৰ কোনোবাই যদি প্ৰথমতে আনৰ মুখৰ পৰা জানিছিল, সেয়া মোৰ ডাঙৰ মামী। কলিকতাৰ পৰা বন্ধত এবাৰ ঘৰলৈ আহোঁতে ডাঙৰ মামা আৰু ডাঙৰ মামীৰ ডিকমৰ ঘৰতো পাক মাৰি আহিছিলোঁগৈ। মামীয়ে মৈদাখন আগত লৈ কাৰৈ মাছ কেইটামান বাছি আছিল। ওচৰতে মূঢ়া এটাত বহি মই চাই আছিলোঁ। হঠাৎ মামীয়ে মোক সুধি দিলে, "তোমাৰ গীতাই পাৰে নহয় এইবোৰ? গান কিন্তু বৰভাল গায়। তোমাৰ মোমায়েৰাক সুবিবাচোন, গীতৰ গান থাকিলে শুনিবই।" মই কি উত্তৰ দিছিলোঁ— পাহৰিলোঁ। মামীয়ে কিন্তু এষাৰ সুন্দৰ উপদেশ দিছিল, "এতিয়াই সকলোকে নক'বা।" আৰু, সেই মামীয়ে কলিকতাৰ পৰা মই উভতি অহাৰ আগে আগে মোলৈ পোষ্ট-কাৰ্ড এটাত লিখিছিল, "তোমাৰ তেওঁলৈকো মৰম দিছোঁ বুলি ক'বা।" সেই পোষ্ট-কাৰ্ডটো এতিয়াও মোৰ হাতত আছে।

এতিয়া লাজ-চৰমৰ মূৰ খাই আগৰ কথাখিনি কওঁ। ঠিক কেনেকৈ আমাৰ প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্কটো গঢ় লৈ উঠিছিল। কেনেকৈ কি হ'ল, ক'ব নোৱাৰোঁ। সেইদিনা আছিল, বি. এ. পৰীক্ষাৰ বাবে প্ৰপত্ৰ দাখিল কৰাৰ দিন। মই মোৰ প্ৰপত্ৰখন দি উঠিছোঁহে, অধ্যাপক দণ্ডেশ্বৰ গগৈয়ে— যিজন এনেকুৱা কামবোৰৰ জাঁজ সদায় মাৰিবলগীয়া হৈছিল— তেওঁৰ প্ৰপত্ৰখন হাত মেলি ল'লে। সেইটো একেবাৰে কাকতালীয়া সম্পৰ্কৰ ঘটনা আছিল। তেতিয়ালৈকে মই তেওঁক একোৱেই জনোৱা নাছিলোঁ। মোৰ ভয় লাগিছিল, জানোচা মই তেওঁৰ গৈ থকাৰ বাটটো এনেয়ে আগচি ধৰি আমনি কৰাৰ লেখীয়া হৈ পৰোঁ। কিন্তু, এটা কথা ঠিক— মই তাৰ বহুতদিনৰ আগৰে পৰা নিজকে নিজেই আগচি ধৰিছিলোঁ, যাৰ ফলত মই ইকনমিক্স বিষয়টোত নন-কলেজিয়েট হৈ পৰিছিলোঁষ দৰাচলতে, মই কিজানি ফিলছফিতো নন-কলেজিয়েট হৈছিলোঁ, আৰু ইকনমিক্সত হয়তো একেবাৰে ডিচ্ কলেজিয়েটেই।

এদিন অৰুণ তামুলীয়ে— সি এতিয়া হাংগেৰীতে বিয়া-বাৰু কৰাই হাংগেৰীৰে নাগৰিক হৈ গ'ল— এখন চিঠি আনি দিলেহি বুলুৰ পৰা। ডাকত দিব খোজা সেই চিঠিখন অৱশেষত হাতে হাতেই পঠিয়াই দিছিল অৰুণৰ যোগেদি। বুলু মানে অণিমা দাস(এতিয়া গুহ)। অপূৰ্ব সুন্দৰী আছিল তেওঁ; মোৰ লগত চিনাকিটো আছিল— ৩য় বাৰ্ষিকত মই সাধাৰণ সম্পাদক হৈ থকা ইউনিয়নখনৰ এগৰাকী সদস্যা হিচাপে। মই জানিছিলোঁ, বুলু গীতাৰ এজনী সম্পৰ্কীয় ভনী।যি কি নহওক, তেওঁ মোক মাতি পঠিয়াইছিল, জৰুৰী কথা এটা পাতিবলৈ লগ পাবৰ কাৰণে। লগ পালোঁগৈ। তেওঁ মোক ক'লে, প্ৰায় কোনো ভূমিকা নোহোৱাকৈয়ে, "এনেকৈ থাকিলে আপুনি আৰু গীতা— দুয়ো দেখোন বিপদত পৰিব। অৱশ্যে, মই নেজানো— আপোনালোকৰ সম্পৰ্কটো কাৰ ফালৰ পৰা কিমান গভীৰ।" ময়ো খপ্‌কৈ উত্তৰ দি বহিলোঁ, "এইবোৰ কথা একেবাৰে পোনপটীয়াকৈ মুখামুখি কৈ পেলাব নোৱাৰাটোৱেই ভাল। নহ'লে পাচত

ইজনে-সিজনক দোষ দিয়াৰ সম্ভাৱনা এটা থাকি যায়।" সেই দিনটো আছিল ১ ব'হাগ— মোৰ মনত আছে।

দুদিনমানৰ পাচত আমি এঠাইত লগ পোৱাৰ কথা আছিল। সেইদিনা হঠাৎ খুব শিল-বৰষুণ দিলে। মই সোমোলোঁগৈ এঠাইত; গীতা আৰু গীতাৰ বান্ধৱী বকুল — ভাল নামটো যাৰ নিৰুপমা তামুলী (এতিয়া বৰগোঁহাঞি) সোমালোগৈ অন্য এঠাইত। তেওঁলোক উভতি আহোঁতেই মই ৰৈ থকা ঘৰটোৰ সমুখতে লগ পালোঁ। আমি কিছুদুৰ একেলগে খোজকাঢ়ি উভতি অহাৰ বাটটো ধৰিলোঁ। সেইদিনা শিল-বৰষুণজাক বাৰুকৈয়ে ডাঙৰ আছিল। ওৰেটো বাট শিল-বৰষুণৰ শিলে ঢাকি পেলাইছিল। আমি যেনিবা বগা ধৰ্‌ধ কীয়া বৰফৰ ওপৰেদিহে খোজকাঢ়ি উভতিছিলোঁ। তাৰ দুদিন আগতে মই তেওঁলৈ চিঠি এখন লিখি বহুত কথাই জনাইছিলোঁ। এটা কথা স্পষ্টকৈয়ে লিখিছিলোঁ। জীৱনটো গণিতৰ সূত্ৰেৰে নচলে, লজিকৰ নিয়মেৰে নচলে। গতিকে, মোৰ ওপৰত কি ভৰসা কৰি আন্ধাৰৰ অনিশ্চিত সুৰংগ এটালৈ জাঁপ দিব। আৰু মোৰ কথাটো চিন্তা কৰিব নালাগে, মই অকলশৰীয়া কৈয়ে জীৱনটো কটাই দিম। উভতি আহোঁতে তেওঁ মোৰ মুখলৈ চাইছিল। মোৰ চকুহাল নিশ্চয় ভাৱৰে ঢাকি থোৱা দেখা পাইছিল। বকুলে দেখিছিল, আমি কোনেও কাকো একো ক'ব পৰা নাই। অৱশেষত বকুলেই ক'লে, "ব্যৱস্থাটো অন্য ক'ৰবাত কৰিব লাগিব।"

ব্যৱস্থাটো হ'লগৈ দুদিনৰ পাচতে। তাৰিখটো আছিল— ১৯৫১ চনৰ ২০ এপ্ৰিল। সেইদিনা আবেলি মোৰ ওচৰলৈ এজন বৰ ধুনীয়া ওখ-পাখ মানুহ আহিল। লগত এখন সৰু চিঠি গীতাৰ পৰা লৈ আহিছিল। পৰিচয়টো পালোঁ, গীতাৰ এগৰাকী ওচৰ-সম্পৰ্কীয় মামা। দণ্ডুৰা মানুহ। নাম অনংগমোহন দাস। তেখেতে ক'লে, "মোৰ লগতে বলক।" মই লৰালৰিকৈ ওলালোঁ। গৈ দেখিলোঁ, গীতা আৰু বকুল তাত আগৰে পৰা ৰৈ আছিল। আমি দুয়ো কাষৰ কোঠা এটাত সোমালোঁ। আমি দুয়ো নিৰলে কথা পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰিলোঁ— কি কথা, মনত ভালকৈ নপৰে। আচল কথাটো যে বহুত পৰলৈকে পতাই নাছিলোঁ। সেয়া কিন্তু ৰিণিকি ৰিণিকিকৈ আজিও মনত আছে। যেন সেই কথাটো কোনোবা কাহানিবাই পাতি থোৱাই আছে। অৱশেষত, কথাষাৰ আপোনা-আপুনি স্পষ্ট হৈ উঠিল, আমি দুয়োজনেই দুয়োজনক গভীৰ ভাৱেই ভালপাওঁ — দুয়ো দুয়োজনকে পথৰ লগৰীয়া কৰি ল'বলৈ প্ৰস্তুত। ঘৰাঘৰি ওলাবৰ সময়ত বকুলে মাথোন ধেমালিকৈ ক'লে, "ক'তা আপোনালোকে দেখোন এতিয়াও ইজনে-সিজনক আপুনি বুলিয়েই চলাই আছে।" মোৰ তেতিয়াহে মনত পৰিল, সিযে জীৱনৰ নতুন বাটটোৰে যোৱাৰ উপযোগী নহয়। ক'লোঁ, "সময়ে সলনি কৰি দিব।"

সময়ে সলনি কৰি দিলে। মোৰ ভিতৰৰ গোটেই মানুহটোকে সলনি কৰি দিলে। সেই যে এবাৰ মাথোন কথা— "মই সকলো কষ্ট বৰণ কৰিবলৈ সাজু।" সেই সুন্দৰ

মুখৰ সৰু কথাষাৰে মোৰ জীৱনলৈ মোৰ হেৰোৱা শক্তিটোৰ প্ৰবাহ আকৌ ঘূৰাই আনিলে। মোৰ দৰে দায়িত্বহীন মানুহ এটাক হঠাৎ দায়িত্ব সম্পৰ্কে সজাগ কৰি দিলে। মোৰ মনৰ ভিতৰত দুটা কথা খেলাই গৈছিলহি। আজি এই জীৱনৰ আবেলি পৰত মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰি যাওঁ। এক, মোৰ নিজৰ কৰণীয় কামবোৰৰ প্ৰতি যথাৰ্থ মনোযোগ নিদিয়া মানে এজনী মানুহৰ জীৱন নষ্ট কৰি দিবলৈ ওলোৱা। যিজনী মানুহে মনৰ সমস্ত শুচিতাৰে মোক আপোন কৰি ল'বলৈ ওলাইছে। কোনোবাই মোক ভাবপ্ৰৱণ বুলি ক'লেও ক'ব পাৰে, মোৰ ধাৰণা হৈছিল— সেই মানুহজনী মোৰ জীৱনৰ বাটৰ শেষৰ এটা মন্দিৰ; আৰু তাত প্ৰৱেশ কৰাৰ সকলো অধিকাৰ, সকলো যোগ্যতা মই নিজে আৰ্জি ল'ব লাগিব? উত্তৰকালত মোৰ বহুত বন্ধু-বান্ধৱৰ লগত মোৰ সম্পৰ্কচ্ছেদ ঘটিছিল অকল এইটো কাৰণেই যে, তেওঁলোকে মোক দৈনন্দিন আনন্দৰ পথলৈ লৈ যাবলৈ প্ৰচুৰ চেষ্টা কৰিছিল। এটা কথা সুঁৱৰিবৰ মন গৈছে। মোৰ সমকালৰ এজন বন্ধুৱে তেওঁৰ বান্ধৱীক বিশ্বাসঘাতকতা কৰাৰ পাচত, কিয় ক'ব নোৱাৰোঁ, এদিন হঠাৎ মোৰ দুয়োখন হাত খামুচি ধৰি মোকেই ক্ষমা খুজিছিল। মই তেওঁৰ বান্ধৱীক মাথোন দূৰৰ পৰাই চিনি পাইছিলোঁ। মই সেই বান্ধৱীলৈ এদিন এটা টোপোলা কঢ়িয়াই অনাৰ দায়িত্ব পালন কৰিবলগীয়াত পৰিছিলোঁ। সেই টোপোলাটোত আছিল তেওঁলৈ দিয়া তেওঁৰ বান্ধৱীৰ সকলোবোৰ পুৰণি চিঠি।

দ্বিতীয় যিটো কথা মোৰ মনত খেলাই গৈছিল, সেইটোৰ কথা কওঁ। সেইটো হৈছে, তেওঁক মই কেনেদৰে পাবলৈ বিচাৰিছিলোঁ। আজি মোক কোনোবাই সাজি কোৱা ভাল কথা কৈ ভড়ং দেখুৱাইছোঁ বুলি ক'ব পাৰে। মোৰ এখন টোকা বহী আছিল। বহু সময়ত সেইখনেই মোৰ দিনপঞ্জীৰ নাটনিটো পূৰাই আহিছে। তাৰ পুৰণি পৃষ্ঠা এটাত নোপোৱাকৈ নেথাকিলোঁ সেই কথাষাৰ লিখি থোৱা। তেওঁক মই মোৰ সমমৰ্যাদাৰ অধিকাৰিণী হিচাপেই পাবলৈ বিচাৰিছিলোঁ। মোৰ বাটৰ লগৰীয়া, মোৰ মৰম আৰু শ্ৰদ্ধা দুয়োটাৰে পাত্ৰী। মোৰ দৰে চলাৰ পথত বেঙা মানুহ এটাক নিৰ্ভুল খোজেৰে গৈ থকাত সহায় কৰিব পৰা এজনী মানুহ— এইবোৰ হিচাপেহি পাবলৈ বিচাৰিছিলোঁ। আমাৰ সময়ৰ চকুৰে সেইটো এটা কালাপাহাৰী মনোভংগীয়েই আছিল। আজি যেতিয়া শুনো— বৰপেটাৰ কীৰ্তনঘৰত মহিলাৰ প্ৰৱেশাধিকাৰ লৈ উখল-মাখল লাগিছে, তেতিয়া মোৰ মনত এটা কথাই খেলাই যায়। সকলোবোৰ সহধৰ্মিনীয়ে যদি প্ৰত্যেক স্বামীক সেই কীৰ্তন ঘৰলৈ নেযাবৰ বাবে বাধ্য কৰি দিব পৰিলেহেঁতেন। ঈশ্বৰ তেতিয়া এদল দণ্ডুৱা মানুহৰ কাণ্ড-কাৰখানা লৈয়েই সন্তুষ্ট থাকিব লাগিলহেঁতেন।

কি কথা ক'বলৈ গৈ ক'ত ওলালোঁহি। তাৰ, পাচত, বৰ মুকলি মনেৰে বি. এ. পৰীক্ষাটো দিলোঁ। উভতি চাই ভাবিছোঁ, সেই সময়ছোৱাত মই অভাৱনীয় মনোনিৱেশেৰে পঢ়া-শুনা কৰিলোঁ। পৰীক্ষাৰ পাচত ঘৰলৈ উভতিব লাগিব। তাৰ আগতে, আমি দুয়ো

আকৌ দেখাদেখি হ'লোঁ। আকৌ সেই অনংগ মামাকে আমনি দিয়াৰ বন্দোবস্ত হ'ল। সেইদিনা আছিল জুনৰ ৬ তাৰিখ। মই লগত লৈ গ'লোঁ, মোৰ হোষ্টেলৰে বন্ধু তেজপুৰৰ তপন ওৰফে হৃদয় ডেকাক। তপনক মই একো কোৱা নাছিলোঁ। গীতাক দেখি তপন অলপ অবাক হৈ গৈছিল। তেওঁ ভবাই নাছিল, আমি যে সিমান দূৰ বাট আগুৱাই আহিলোঁ। গীতাই সেইদিনা লগত তেওঁৰ সৰু ভনীয়েক মিনতিক লৈ গৈছিল। হয়তো ভাবিছিল, তেওঁক মোৰ লগত চিনাকি কৰি দিব। আমি দুয়ো কাষৰ কোঠাটোত সোমালোঁগৈ। মই কিন্তু সেইদিনা ভুল নকৰিলোঁ, গীতাক সেইদিনা তুমি বুলিয়েই আৰম্ভ কৰিলোঁ; তেৰোঁ উত্তৰটো তুমি বুলিয়েই দিলে। মোৰ খুব ভাল লাগিছিল, তেওঁ যে মোক অতদিনে চলি অহা আনুষ্ঠানিক সম্পৰ্কটো কাতি কৰি থৈ পৰমুহূৰ্ততেই আপোন কৰি ল'লে সেই তুমি সম্বোধনটোৰে। মই মোৰ হাতৰ তলুৱাত তেওঁৰ হাতখন তুলি ল'লো। ঈশ্বৰ সাক্ষী আছিল আৰু কোনো নাছিল— তেওঁক মই মোৰ জীৱন সংগিনী হিচাপে মনে মনে বৰণ কৰি ল'লোঁ। যিমান দূৰ মনত পৰে, সেইদিনা বুধবাৰ আছিল। মোৰ ধাৰণা হৈছিল, তেওঁৰ মুখত বিৰিঙি থকা ডাৱৰখিনি মচ খাই গোটেই মুখখন উজ্জ্বল হৈ উঠিছিল।

উভতি গৈ যেতিয়া হোষ্টেল পাইছিলোঁ গৈ, তপনে তেতিয়া হাঁহি হাঁহি কৈছিল, "তুমি মানুহক বৰ অপ্ৰস্তুত কৰিব পাৰা। মোক বাৰু লগত নিছিলা কেলৈ?" কথাষাৰ মই ভবাই নাছিলোঁ। তেওজ্ দিনাৰ পাচদিনা— মানে ৯ জুনৰ দিনা আকৌ অনংগ মামাৰ ঘৰতে আমাৰ দেখাদেখি হ'ল। মই সেইদিনা অকলেই গৈছিলোঁ। গীতাৰ লগত আছিল তেওঁৰ মাজু ভনীয়েক আৰতি— দেখাত অপূৰ্ব ধুনীয়া, যেনিবা এইমাত্ৰ সাজি উলিওৱা এখন ৰং কৰা প্ৰতিমা। গীতাকো সেইদিনা অতি ধুনীয়া দেখিছিলোঁ, যদিও তেওঁ সেইদিনা ডিঙিত একো পিন্ধা নাছিল। মোৰ মনত আছে, তেওঁ তাৰ কৈফিয়ৎটো দিছিল— জানোচা মই তেওঁক বৰ বেচি বিলাসিনী বুলি ভাবোঁ। মই তেওঁক কৈছিলোঁ— মনত আছে, "মই জানা গান্ধীজীতকৈ ৰবীন্দ্ৰনাথক বেচি ভালপাওঁ।" উভতি চাই ভাবিছোঁ, মোৰ যে কি ধৃষ্টতা হৈছিল, সেই সময়বোৰত। যিবোৰ ঠাইত ভৰি থবলৈ দেৱতায়ো ভয় কৰে, মূৰ্খৰ দৰে মই সেইবোৰ ঠাইতেই অবাধে বিচৰণ কৰি ফুৰিবৰ সাহ গোটাইছিলোঁ। বেলেগ তৰপৰ বস্তুৰ লগত বেলেগ তৰপৰ বস্তুৰ তুলনা কৰি ফুৰাৰ প্ৰবৃত্তিটো মন কৰিয়েই বোধকৰোঁ তেওঁ মোক কোনো ভূমিকা নোহোৱাকৈয়ে এষাৰ কথা সুধি দিছিল, "তুমি বাৰু বেলি ভালপোৱা নে জোন বেচি ভালপোৱা?" ময়ো ঘপ্‌কৈ উত্তৰটো দিছিলোঁ, "জোন।" তেওঁ কৈছিল, "ময়ো।" ভাবিয়েই চোৱা নাছিলোঁ, তাৰ যে কত কি অৰ্থ হ'ব পাৰে। মই কেৱল তেওঁৰ মুখলৈ চাই আছিলোঁ, খিৰিকিখনেদি আবেলিৰ এজাক সোণোৱালী ৰ'দ আহি তেওঁৰ মুখত সিঁচৰতি হৈ পৰিছিল।

এটা বৰ হাঁহি উঠা কথা হৈছিল। আগৰবাৰ হেনো মিনতিক মোৰ নামটো ক'ব

খোজোঁতেই, মিনতিয়ে কৈছিল, "বাইদেউ, মই তেখেতক চিনি পাইছোঁ— চৈয়দ মেৰাছ হুছেইন।" মিনতিয়ে ক'ত যে কিহৰ খেলিমেলি লগাই পেলাইছিল, মিনতিয়েই জানে। গীতাই ক'লে, "ভুলটো ভাঙি নিদিলোঁ— বৰং ভুলটো উপভোগেই কৰিলোঁ।' মই ক'লোঁ, "ভালেই কৰিলা, অজ্ঞাতকুলশীলৰ কামত আহিব।" আৰতিকো সেইদিনা উপযাচি মই মোৰ নকল নামটোৰেই মোৰ পৰিচয় দিলোঁ। গতিকে যেতিয়ালৈকে তেওঁলোকৰ ওচৰত মই অচল টকা এটা হৈ পৰাৰ সম্ভাৱনাটো আছিল, তেতিয়ালৈকে মই সেই নামটোৰ যহতে সচল টকা হৈ চলি থাকিব পাৰিলোঁ। তাৰ দুবছৰৰ পাচত— ১৯৫৩ চনৰ ২৬ এপ্ৰিলত— গীতাৰ ডাঙৰ ভনীয়েক শেৱালীৰ লগত চিনাকি হৈছিলোঁ, মোৰ আচল নামটোৰেই। তেতিয়া মই লাহে লাহে সচল টকা হৈ পৰিছোঁ।

সেইটো সময়ৰ এষাৰ গহীন কথাও মনত পৰিছে। বি.এ. পৰীক্ষা দি ঘৰলৈ উভতিছোঁ। সেইদিনা মোৰ সহযাত্ৰীনী আছিল, লখিমী দত্ত— মোৰ আৰু গীতাৰ সহপাঠিনী। তেওঁ এটা সময়ত মোৰ তন্দ্ৰা ভাঙি হঠাৎ সুধিলে, "এটা কথা সুধিব খুজিছোঁ। বেয়া পাব নেকি?" মই উত্তৰ দিলোঁ, নেপাওঁ।" তেওঁ তেতিয়া ক'লে, "গীতা আৰু আপোনাৰ কথাটো। মই যি শুনিছোঁ, সঁচা নেকি বাৰু?" মই নুসুধিলোঁ, তেওঁ কি শুনিছে? উত্তৰ দিলোঁ থোৰতে, "সঁচা।" লখিমীয়ে তেতিয়া ক'লে, "তাই কিন্তু বৰ ভাল ছোৱালী"। মই জানো কাৰণেই কলোঁ আপোনাক। তাই আপোনাক বিশ্বাস কৰে কাৰণেই এটা কাম কৰি বহি আছে। এটা কিবা ব্যৱধান ৰাখিবৰ কাৰণেই নাইবা ঘৰৰ পৰা অলপ সময় কাঢ়িবৰ কাৰণেই জানি-শুনি এইবাৰ পৰীক্ষাটো বেয়াকৈ দিছে।" মই নেজানিছিলোঁ, কথাষাৰ। মই চিন্তা কৰিবলৈ নেপালোঁৱেই, গীতাই কিয় ভাবিলে— মোতকৈ তেওঁ বয়সত সৰু হোৱাটোৱেই মাটিবগৈ বুলি, পৰমুহূৰ্ততে লখিমীয়ে মোক সুধি পেলাইছিল, "আপুনি ইয়াৰ পাচত এম. এ. পঢ়িবলৈ নেযাব জানো?" মই ক'লো, "যাম।" তেওঁ নিজকে নিজেই কোৱাৰ দৰে কৈ উঠিছিল, "কিন্তু সিমান দিনলৈ— সিমান দিনলৈ।" তেওঁ হয়তো ভাবিছিল, এই ল'ৰাবোৰৰ সৰহভাগেই ডন জুৱান নহয় জানো?

এবাৰ বন্ধ উপলক্ষে কলিকতাৰ পৰা ঘৰলৈ আহিছোঁ। গুৱাহাটীত দুৰ্দিনমান থমকি ৰৈছোঁ। লগ পোৱাৰ পাচতেই গীতাই খবৰটো দিলে, "এদিন বুজিছা, ভৰলুমুখৰ পৰা চিটি বাচত উঠি আহি আছোঁ। বাটতে আমাৰ ফিলছফিৰ প্ৰফেচাৰ কনক দাস উঠিলহি। মোক দেখা পায়েই চিঞৰি চিঞৰি সুধিলে, 'তোমালোকৰ বোলে বিয়া হ'ব? তোমাৰ লগত মহেন্দ্ৰৰ? কেতিয়া হ'ব?' মইতো লাজতে মৰি যাওঁ যেন হৈছোঁ। বাচখনৰ চিনাকি-অচিনাকি সকলোবোৰে মোৰ পিনে চাইছে।" মই সুধিলোঁ, "তুমি কি ক'লা?" তেওঁ উত্তৰ দিলে, "মই আৰু কি ক'ম? ক'লো— তেওঁ 'পাছ' কৰি অহাৰ পাছত। ঘৰ নৌ-পাওঁতেই বাচৰ পৰা নামি দিলোঁ।"

জাপানী কবিজনে ঠিকেই লেখি থৈ গৈছে, "আমি গম পোৱাৰ আগতেই গোটেইখনতে জনাজনি হৈ গ'ল।" কথাটো ইয়াৰ ভিতৰতে পিকলু বাইদেৱে জানিব পাৰিছিল। পিকলু বাইদেউ মানে বুলুৰ ডাঙৰ বাইদেৱেক। পিকলু বাইদেউহঁতৰ পৰিয়ালত ল'ৰা বুলিবলৈ কোনো নাছিল। গতিকে, তেখেতে মোক খুব মৰম কৰিছিল। মোৰো বাইদেউ বুলিবলৈ পৰিয়ালটোত কোনো নাছিল। স্বাভাৱিকতে, তেখেতেই মোৰ আপোন বাইদেউ হৈ পৰিছিল। অৱশেষত, পিকলু বাইদেউৰ ভৰলুমুখৰ ঘৰখনতে আমি মুকলিকৈ লগ ধৰিবলৈ ঠাই এডোখৰ বিচাৰি পাইছিলোঁ। জনাজনি হোৱাৰ ভয়টো তাতেই মচ খাই আহিছিল। বহুত সময়ত তেখেতে আমাৰ দুয়োকো অকলশৰে এৰি থৈ গৈছিল। আমি কিন্তু পিকলু বাইদেউৰ আমাৰ প্ৰতি থকা সেই পৰম বিশ্বাসৰ মৰ্যাদা সম্পূৰ্ণৰূপেই ৰাখিব জানিছিলোঁ। আমি দুয়োজনেই গৰ্ব কৰি ক'ব পাৰোঁ, এক মুহূৰ্তৰ কাৰণেও আমাৰ সংযমৰ ছন্দ পতন ঘটিবলৈ দিয়া নাছিলোঁ। আমি মাত্ৰ সেই বিৰল নিভৃত মুহূৰ্তবোৰৰ আশীৰ্বাদ গ্ৰহণ কৰিছিলোঁ— নিৰলে কথা পাতিবৰ কাৰণে, হৃদয়-বিনিময় কৰিবৰ কাৰণে আৰু ইজনে-সিজনৰ ৰুচি-অভিৰুচিবোৰৰ নজনা খবৰখিনি ল'বৰ কাৰণে।

মোৰ দেউতাই মোক এষাৰ কথা শিকাইছিল আৰু নিজেও পালন কৰিবলৈ নেপাহৰিছিল, লোকৰ চিঠিৰ খাম কেতিয়াও খুলিব নেপায়। ভুলতো পঢ়িব নেপায়। মোৰ দেউতা যেনেকুৱা আছিল, তেওঁৰ দেউতাকো অবিকল তেনেকুৱা আছিল— এইটো বিষয়ত। দুয়োজন বৃটিছ যুগৰ আচৰণ-বিধিৰ নিয়ন্ত্ৰিত গঢ়া মানুহ। দুয়োজনৰ ওচৰতে তথাপি নিশ্চয় আমাৰ নাম-ঠিকনা লিখা আখৰকেইটা পৰিচিত হৈ পৰিছিল। হয়তো ইজনৰ দেউতাকে সিজনৰ বিষয়ে, সিজনৰ দেউতাকে ইজনৰ বিষয়ে দুটা-এটা কথা নুশুনাকৈয়ো নাছিল। আৰু সেই কথাবোৰ বেয়া আছিল বুলি ভাবিবৰো কোনো কাৰণ নাছিল। যি কি নহওক, সেই চিঠিবোৰে আমাৰ অতি দীঘলীয়া বিৰতিৰ লগ নোপোৱাৰ দুখবোৰ মচি দিছিল। সেই চিঠিবোৰে আমাক মাৰ্কিন ইংৰাজীত যাক বোলে steadied— সেয়া কৰি দিছিল।

অৱশেষত এটা সময়ত পাৰৰ মাটিয়ে আমাক হাতবাউল দিছিল। কিন্তু মাজৰ সময়ছোৱা। সিযে কি অসহ্য যন্ত্ৰণাৰ আছিল। অনেক শুভাৰ্থীয়েই আমাক অযাচিত উপদেশেৰে অতিষ্ঠ কৰি তুলিছিল। তেওঁৰ বেলা সেইবোৰে কেতিয়াবা প্ৰচ্ছন্ন গঞ্জনাৰো প্ৰান্তসীমা চুই গৈছিল— সেয়া মোৰ অবিদিত নাছিল। মোৰ বেলা মোৰ চলাৰ পালত কেৱল তেওঁৰ মৌন মধুময়তাৰ ঠেলাটোৱেই লাগিছিল। মই যেতিয়াই তেওঁক লগ পাই গৈছিলোঁহি, তেতিয়াই অনুভৱ কৰিছিলোঁ— মোৰ সমুখত এয়া এক অফুৰন্ত অনুপ্ৰেৰণাৰ উষ্ণ-প্ৰস্ৰৱন।●

।। কলিকতাত দুবছৰ ।।

"কলিকাতা শোনে নাকো চলার খেয়ালে
নৃত্যের নেশা তার স্তম্ভে দেয়ালে।"

— ৰবীন্দ্রনাথ ঠাকুৰ

যথা সময়ত কলিকতা ওলালোঁ, এম. এ. পঢ়িবলৈ। কিয় অন্য ঠাইলৈ নগৈ কলিকতালৈ গ'লোঁ, সেই কথাষাৰ অন্য ঠাইত লিখিছোঁ। পুনৰাবৃত্তি নকৰোঁ। মুঠৰ ওপৰত এই কাৰণেই গ'লোঁ যে, ড° বাণীকান্ত কাকতি ছাৰে কৈছিল— লেখ-জোখ নোহোৱা কিতাপ পঢ়ি 'ফেইল' কৰিবৰ মন থাকিলে কলিকতালৈ যোৱা ভাল। তাতকৈয়ো ডাঙৰ ভয়, ৩য় শ্ৰেণী পাই যাব পাৰি। সেইটো যে কি সাংঘাতিক বস্তু, তাৰ উমান পাই থৈছোঁ, হাইস্কুলত পঢ়ি থাকোঁতেই চৈয়দ মণিৰুল হুদা নামৰ ভুলতে পাকিস্থানলৈ বদলি হোৱা শিক্ষক গৰাকীৰ দুৰৱস্থা দেখি। ইংৰাজী কৈছিল বৰ ঠেও ধৰি। পিচে, সকলোৱে জানিছিল সেই ঠেওটোৰ দৌৰ মাথোন আলিগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ইংৰাজীত ৩য় শ্ৰেণীৰ। কোনোবাই যদি চুচৰি-বাগৰিও ক'ৰবাৰ পৰা বি.এ. ডিগ্ৰীটো লৈ আহে, তেওঁ তেনেহ'লে ঘাই নগৰকেইখন বাদ দি বাকী গোটেইবোৰ নগৰতে এজন লেখৰ মানুহ। কিন্তু, ৩য় শ্ৰেণীৰ এম. এ. মানে যেনিবা এধাৰ বিহ ফুলৰহে মালা। পিন্ধোতাজনক শুকুৰাই শুকুৰাই মাৰিব। আৰু তাৰ 'ডিপ্লোমা'খন কাৰোবাক দেখুওৱা মানে খাৰিজ-পত্ৰখনহে দেখুওৱা। চাওঁতাজনে তৎক্ষণাৎ সিদ্ধান্ত কৰি ল'ব— অ' এইজন হবলা ভুলতে কেনেবাকৈ বি.এ. হৈ সৰকি আহিছিল। গতিকে তেওঁ আভাসে-ইংগিতে বি.এ. হৈ ওলোৱাটোৰ পৰাও খাৰিজ। সেইটো পৰৱৰ্তী পিচফালে থৈয়ো ড° কাকতি ছাৰে কৈছিল, মাত্ৰ তিনি কুৰিখনমান কিতাপ পঢ়িয়েই ইংৰাজীত ১ম শ্ৰেণী পাব খুজিলে, অমুক বিশ্ববিদ্যালয়লৈ যোৱাটোৱেই বুদ্ধিমানৰ কাম। ছাৰে অমুক বুলি নকৈ বিশ্ববিদ্যালয়টোৰ নামকে কৈছিল। মই নোদোহাৰোঁ। দোহাঁৰিলে, সেইটো বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা উপাধিটোৰ মালা পিন্ধি অহা কোনোবাই মোৰ নামত মানহানিৰ মোকৰ্দমা এটা তৰি দিলে মই নিগমে মৰিম। ড° কাকতি ছাৰে কথাষাৰ মোক নাম-মোহৰ মাৰি লিখিতো দিয়া নাছিল। ছাৰে কিন্তু আৰু এষাৰ লাখটকীয়া কথা কৈছিল। যদি ৬০০ খনমান কিতাপ পঢ়িও ৩য় শ্ৰেণীৰ হ'লেও এম. এ. 'পাছ'ৰ কাগজ এখন গোটাবৰ মন, তেনেহ'লে কলিকতালৈ যাব পাৰি। কিবাকিবি শিকি আহিব পৰাটো হ'লে খাটাং। গতিকে, কিবাকিবি শিকিবৰ মনেৰে কলিকতালৈ যোৱাটোকে স্থিৰ কৰিলোঁ। একো নিশিকি একেখিনি কথাকে পেঘেনিয়াই পঢ়ি অন্য ক'ৰবাৰ পৰা যেনিবা ১ম

শ্ৰেণী এটা লৈ ভীমটোকা এম. এ. হ'বলৈ মন নগ'ল। ভাবিলোঁ — বৰ বেচি বিপদ যেন দেখিলে, পাচে-পৰে অন্য ক'ৰবালৈ যামগৈ।

তেতিয়া কলিকতালৈ যাবৰ কাৰণে 'আসাম লিংক' নামৰ আটকীয়া ৰেলগাড়ীখনেৰে অকণমানি ডিঙিটো পাৰ হৈ যাব লাগিছিল। সেই ডিঙিটোৰেই অসম আৰু অৱশিষ্ট ভাৰতক জোৰাই থৈছিল। বছৰত সাত মাহ ধৰি সেই ডিঙিটোৰ মাজেদি যোৱা বাটটোৰ বেমাৰ-আজাৰ নুগুচেই। আজি বোলে পাহাৰৰ শিল খহি আগচি ধৰিলে, কালি বোলে পাহাৰী নৈৰ ধল নামি বাটটোকে ছিঙি নিলে ইত্যাদি চৰ্চৰণি খোৱা, পানীলগা বেমাৰ লাগিয়েই থাকে। গতিকে কলিকতাত পঢ়িবলৈ যোৱা সৰহভাগ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে আকাশপথেৰেই অহা-যোৱা কৰিছিল। ভাৰাও জুই-ছাই নাছিল— মাথোন ৭২টকা। সেইখিনিয়েই এইপিনে গুৱাহাটীৰ পৰা আজাৰা বিমানঘাটিলৈ যোৱা আৰু সিপিনে দমদম বিমানকোঠৰ পৰা খাচ কলিকতালৈ যোৱা বাচৰ খৰচ দুটাও সামৰি থৈছিল। সিমানেই নহয়, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ কাৰণে আকৌ আধাখিনি ৰেহাই— গাখীৰতে মহ'ৰ খুটিকে ভাৰা মুঠেই ৩৬ টকা। নিলেই হ'ল প্ৰমাণ পত্ৰ এখন, পঢ়ি থকা অনুষ্ঠানটোৰ পৰা —বয়স ২১ বছৰ হোৱাগৈ নাই বুলি।

এবাৰ এটা ৰঢ়িয়া ঘটনা ঘটিছিল, কলিকতাৰ বিমান কাৰ্যালয়ত। মোৰ জ্যেষ্ঠতৰ বন্ধু মহেশ ভূঞাই মোৰ সহপাঠিনী এগৰাকীৰ কাৰণে তেনেকুৱা এটা ৰেহাই দামৰ টিকট কিনিবলৈ গৈছিল। প্ৰয়োজনীয় চাৰ্টিফিকেটখন নিবলৈ পাহৰা নাছিল— বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বিজ্ঞান শাখাৰ স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীৰ অধ্যাপকসচিব গৰাকীৰ পৰা। এয়াৰৱেইজৰ বিষয়াজনে চাৰ্টিফিকেটখনৰ ওপৰত এবাৰ চকু ফুৰায়েই গোৰ্গোৰাই উঠিল, "এনেকৈ কোনে আপোনাক হাফ-টিকট দিব?" ভূঞাই সুধিলে, "কেলৈ, কি হ'ল? ঠিকেইতো আছে!" বিষয়াজনে উত্তৰ দিলে, "আচল কথাটোৱেই লিখা নাই। ছোৱালীজনীৰ বয়স কিমান?" বিপাঙত পৰি ভূঞাই তেখেতৰ প্ৰখৰ স্মৃতিশক্তিটো ব্যৱহাৰত লগাই সিজনক উভতি ধৰিলে, "ছোৱালীৰ বয়স বিচাৰিছে? ১৩৮১ চনত ছোৱালীৰ বয়স সোধা কথাষাৰ লৈ ইংলেণ্ডত কি হৈছিল, জানেনে?" বিষয়াজনে মুৰ তুলি ভূঞালৈ চালে আৰু সুধিলে "১৩৮১" চন। তাৰ মানে ছশ বছৰ আগৰ কথা? আচ্ছা, কওকচোন।" ভূঞাই তেতিয়া ভঙা ভঙা বাংলাৰে কৈ গ'ল, "কৃষক বিপ্লৱ হৈছিল, মহাশয়। কৃষক বিপ্লৱ। পৃথিৱীৰ প্ৰথম বিপ্লৱ। বাট্ টাইলাৰ নামৰ এজন মানুহে ৰজাঘৰীয়া বিষয়া এজনৰ মূৰতে হাতুৰীৰ কোব এটা শোধাই দিছিল। কাৰণ, বিষয়াজনে তেওঁৰ জীয়েকৰ বয়স সুধিছিল। লগে লগে ইংলেণ্ডত কৃষক বিপ্লৱ আৰম্ভ হৈ গৈছিল। তেতিয়াৰ পৰা পৃথিৱীত কোনেও কোনো ছোৱালীৰ বয়স নোসোধে। মেট্ৰিক পৰীক্ষা দিবৰ সময়ত বিশ্ববিদ্যালয়েও নোসোধে। চাৰ্টিফিকেটত বয়সৰ ঘৰটো খালি নেথাকি কি

থাকিব?" বিষয়াজনে প্ৰয়োগিক ৰসায়নৰ ছাত্ৰ মহেশ ভূএগ্ৰাৰ মুখত অলিখিত আইন সম্পৰ্কীয় বুৰঞ্জীৰ বক্তৃতাটো শুনি ছোৱালীজনীৰ নামত হাফটিকট কাটি দিলে।

তেতিয়া গুৱাহাটী আৰু কলিকতাৰ মাজত দুটা কোম্পানীৰ বিমান চলাচল কৰিছিল। কোম্পানী দুটাৰ নাম আছিল ঃ এয়াৰ বেইজ্ ইণ্ডিয়া আৰু ভাৰত এয়াৰলাইনছ্। বিমানবোৰ আছিল 'ডাকোটা' শ্ৰেণীৰ। আটাইৰে মুখত শুনিছিলোঁ, প্ৰথম কোম্পানীটোৰ জা-জলপানৰ টোপোলাটো বেছি চহকী। গতিকে, মই সেই কোম্পানীটোৰ বিমানতে কলিকতালৈ যোৱা থিৰাং কৰিলোঁ। দমদম বিমানকোঠত মহেশ ভূএগ্ৰা মোক আগবঢ়াই নিবলৈ বৈ আছিল। তেওঁৰ লগতে ৪৪নং কলুটোলা ষ্ট্ৰীটত থকা হাৰ্ডিঞ্জ হোষ্টেল পালোঁগৈ।

সেই সময়ত ভাৰতৰ ভিতৰতে সেইটো এটা বিখ্যাত হোষ্টেল আছিল। পাঁচ মহলীয়া ঘৰ। একোটা মহলাৰ পৰা অন্য এটা মহলালৈ যাবলৈ হ'লে ১৭টা খলপা পাৰ হৈ তাতে পাকটো সলাই আৰু ১৭টা খলপা— মুঠতে ৩৪টা খলপাৰ বিৰাট একোটা খটখটি পাৰ হ'ব লাগে। তলৰ মহলাটো লা-লিগিৰাৰে ভৰা। ল'ৰা থাকে ১৫০জন; আৰু লা-লিগিৰাৰ সংখ্যা হ'ল, ৫০জন। সেই ৫০জনে দৰবি পিটি খায়। কাৰণটো হ'ল, 'ডাইনিং হ'লৰ দুৱাৰ মুখতে চকী-মেজ পাৰি সমুখতে বহী এখন লৈ বৈ থাকে এজন 'সৰকাৰ মশায়' ভাত খাবলৈ যোৱা প্ৰত্যেকজনকে 'সৰকাৰ মশায়ে' সোধে, "স্যৰ, মাছ না মাংস?" খাটাংকৈ একো নোকোৱাজনে হয়তো তেতিয়া সুধিব, "আচ্ছা, কি মাছ আছে আজকে— ইলিশ না চিংড়ী?" পূৰ্ববংগৰ ল'ৰাবোৰৰ জিভাৰ জুতি ইলীহি মাছত, আৰু পশ্চিম-বংগৰবোৰৰ জুতি মিছা মাছত। গতিকে, জুতি নথকাজনেহে বাচি লয়, মাংস। যিবোৰে আকৌ জুতি পায় কুকুৰাৰ মঙহতহে— পাঠাৰ মাংস বুলিলে মুখ বিকটায়, মাছতো অৰুচি— তেনেকুৱা দুই-এজনে হঠাৎ সুধি পেলায়, "আচ্ছা, সৰকাৰ মশায়; ডিম হবে?" সৰকাৰ মশায়ে ছুশমাজ্যোৰ নাকৰ আগলৈ টানি লৈ এবাৰ চাৰিওপিনে চাই লয়— গ্ৰাহক বা কিমান। তাৰ পাচত মূৰ দুপিয়ায়। হ'ব, তাৰো ব্যৱস্থা আছে। মোহনবাগান আৰু ইষ্ট বেংগলৰ খেলা থকাৰ দিনাখন কোনবিধ মাছৰ আঞ্জা বেচি চলিব আৰু কোনবিধ মাছৰ আঞ্জা প্ৰায় নচলিব— সেয়া খেলাৰ ফলাফলৰ ওপৰত নিৰ্ভয় কৰে। পৰাজিত দলটোৰ সমৰ্থকসকলে সেইদিনা মাংসৰ বাটিটোকে লিৰিকি-বিদাৰি গুচি যায়। সেইটো অৱশ্যে দৈনন্দিন ঘটনা নাছিল। দৈনন্দিন ঘটনাৰ পৰৱৰ্তী পৰ্বটো আছিল, 'সৰকাৰ মশায়'ৰ দ্বিতীয়টো প্ৰশ্ন, "কি খাবেন— ৰাবড়ি না দই?" ৰাবড়ি হ'ল, চেনি মিহলি গাখীৰৰ সৰ। যি কি নহওক, ভিতৰত বহাৰ লগে লগে ঠাকুৰ-পাচকৰ দলে 'সৰকাৰ মশায়'ৰ বহীত যি উঠিল, সেয়া চাই কোনোবাটো বাটি আঁতৰাই নিয়ে আৰু কোনোবাটো বাটি আগবঢ়াই দিয়ে। আঁতৰাই থোৱাখিনিৰেই বাকী ৫০জনৰ দৈনন্দিন বৰভোজ। আচলতে, তেওঁলোকে প্ৰত্যেকবিধৰে সোৱাদ লোৱাৰ সুবিধা পাইছিল। দিনটোৰ দুই বেলা এইটো নিয়মৰে পূৰ্ণ

পয়োভৰ। ভাবিলে আচৰিত লাগে, সেই সময়ত আমি দিবলগীয়া মেচৰ মাচুল মুঠেই ৭৫ টকাৰ পৰা ৮০ টকা।

সৰস্বতী পূজাৰ সময়ত যিটো বিয়াগোম ভোজৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল, সেইটোৱে এই সকলোবোৰ ৰাজসিকতাকো চেৰাই গৈছিল। ছপা কৰা কাৰ্ডত লিখা থাকে, প্ৰায় ৩০বিধ ব্যঞ্জনৰ নাম। ব্যঞ্জন বুলিও যিহকে-তিহকে নহয়, ভালৰো ভালখিনি— গোটেইখন বংগদেশৰ বাচকবনীয়াখিনি; যেনে— চন্দন নগৰৰ সোণবৰণীয়া মগুৰ ডাইল। শেষত থাকে দুপদ বস্তু— 'মানে না মানা' পাণ আৰু 'ব্লেক এণ্ড হোৱাইট' চিগাৰেট। চিগাৰেটটো আগবঢ়াই দিয়ে হোষ্টেলৰ চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টে নিজে। তেখেতে ডিণ্ডিত চাদৰ এখন লৈ হাঁহি এটা মাৰি কয়, "খাওকচোন, ইয়াৰ এটা খাওক।" আমি প্ৰায়ভাগেই লাজ-লাজকৈ একোটা টুপুক্কৈ টানি লৈছিলোঁ; কিছুমানে আকৌ পাকতে ঘূৰি আহি আৰু এটা লৈছিলহি, "স্যৰ, আৰও একটা নিলাম। বেশ ভালো লেগেছে।" ক'ত মৰা, মৰাঁগৈ— আইন কলেজৰ শিক্ষক-ছাত্ৰৰ সেইটো সম্বন্ধ। হোষ্টেলৰ প্ৰত্যেকজন ল'ৰাই সেইদিনা একোজনকৈ আলহী নিমন্ত্ৰণ কৰিব পাৰিছিল। প্ৰত্যেকেই লগত লৈ গৈছিল একোটাকৈ পলিথিনৰ মোনা। খাব নোৱৰাখিনি তাতে টোপোলা বান্ধি কোঠালৈ লৈ গৈছিল। এইটোৱেই আছিল, তেতিয়াৰ হাৰ্ডিঞ্জ হোষ্টেল।

আচলতে, হোষ্টেলটো হ'বলগীয়া আৰু হৈ পৰা জোঁৱাই-ল'ৰাৰেই ভৰা। ভাবী শহুৰেকহঁতে আৰু খাটি শহুৰেকহঁতে জোঁৱায়েকক কলিকতাত থৈ আইন পঢ়ুৱায়। মাজে মাজে জোঁৱায়েকে 'শহুৰৰ ঘৰ'ত পাক মাৰি আহেগৈ; শহুৰৰ জীয়েকক চাই অহাই নহয়, নিয়মীয়া খৰচৰ ধন অহা দলংখনৰো নাট-বল্টুকেইটা গজগজীয়া কৰি থৈ অহাৰ কামফেৰাও সাধি থৈ আহেগৈ। হোষ্টেলৰ নিয়ম আছিল, ১৫ দিনতকৈ কম দিন একে লেথাৰিয়ে অনুপস্থিত নেথাকিলে, মেচৰ মাচুল আধা-পইচাও ঘূৰাই নেপায়; আকৌ, সেই ১৫ দিনো মাহটোৰ ভিতৰৰা হ'ব লাগিব। গতিকে, ঘৰলৈ যাওঁতে কোনোবা এজনক অনধিক ১৫ দিন হোষ্টেলত নথকা-দিনকেইটাৰ ভাত কেইসাজ গতি লগোৱাৰ কৰ্তৃত্ব দি থৈ যায়। এনেকৈ ফাওতে পোৱা ভাতৰ কাঁহী ৰচী লগাই সিকিয়াত তুলি ওপৰৰ কোনোবাটো মহলালৈ তুলি কোনোবাটো কোঠালৈ নিয়াৰো বঢ়িয়া ব্যৱস্থা আছিল। সেয়া 'নৰিয়াৰ ভাত' বুলি যোৱা বেনামী বোৰ্ডাৰৰ ভাত। একোজন আছিল, বছৰত আধা-পইছাও নিদিয়াকৈ নিতৌ খাই-বৈ কোঠাই-কোঠাই বগাই ফুৰিছিল। তাতকৈয়ো চৰা কেইজনমান, তেওঁলোকে আকৌ আনকহে কোঠা বিলাই দিছিল। আৰু নিজে কোনোবা এটা কোঠা দখল কৰি তাতে ম্যাদী পট্টা লগাই লৈছিল। তাকে ধোলে 'যোগ্যভোগ্যা বসুন্ধৰা'। তেওঁলোকৰ বহতে যাই নিয়মকেইটাৰ ঢেৰ ডাল-পাত মেলি আইন কলেজৰ সেই হোষ্টেলটোৰ জোঁৱাই হ'বলৈ নোপোৱাবোৰৰ কাৰণেও আধাগঢ়া স্বপ্নপুৰী হৈ উঠিছিল।

মই গৈ মহেশ ভূঞাৰ আলহী হৈ তেনেকুৱা এখন খালী বিচনা অধিকাৰ কৰি ল'লোঁগৈ— চাৰি মহলাৰ কোঠা এটাত। ইংৰাজী মতে, সেইটো ৩নং ফ্লোৰ। দেশে দেশে মহলা গণাৰ নিয়মটো সুকীয়া। আমাৰ ভাৰতবৰ্ষত মহলাবোৰ গণে ইংৰাজী লেখীয়াকৈয়ে তলৰ পৰা ওপৰলৈ। ইংৰাজে আকৌ ভেটিৰ মহলাটো নম্বৰ দি নগণেই; তাৰ উকা নামটো 'গ্ৰাউণ্ড ফ্লোৰ'। আমেৰিকানবোৰে মহলা গণি আনে ওপৰৰ পৰা তললৈ। সেই মতে, সেইটো আছিল ২নং ফ্লোৰ। সি যি কি নহওক, তাতেই এদিন চিনাকি হলোঁ শান্তিপতি দাম নামৰ এজন উৎকল বংশজাত বিনা পইচাৰ আলহী তথা দাদাৰ লগত। আড্ডা বহিছিল বাৰাণ্ডাতে এখন খাটৰ ওপৰত। সেই মহলাৰ কেণ্টিনৰ লিগিৰা-ল'ৰাটোৱে গুৰগুৰী এটাত ধপাত এচিলিম সজাই আনি নলিচাডালৰ আগটো শান্তিপতিৰ হাতত তুলি দিছিল। মোতকৈ জ্যেষ্ঠতৰ বন্ধু ডিব্ৰুগড়ৰ যতীন বৰুৱাই শান্তিপতিক সুন্দৰ বাংলাৰে মোৰ চিনাকিটো দি ক'লে, "তুমি এটা ভাল কোঠা চাই দিবা। অকলশৰীয়া 'চিট'ৰ কোঠাকেই দিবা।" মই ইংৰাজী সাহিত্য পঢ়িবলৈ যোৱা বুলি শুনি তেওঁ নথৈ সন্তোষ প্ৰকাশ কৰিলে। কথা-প্ৰসংগত তেওঁ ইংৰাজী সাহিত্য সম্পৰ্কীয় এনেকুৱা কেইযাৰমান সূক্ষ্ম বিষয় চুই যোৱা কথা ক'লে যে মোৰ ধাৰণা হ'ল— এৰোঁ চাগৈ ইংৰাজীৰে ছাত্ৰ। পিচে নহয়। দুদিনমানৰ পাছত বৰুৱাই ক'লে, "এওঁ কি নাজানে। বুৰঞ্জী, মনস্তত্ত্ব, পদাৰ্থ বিজ্ঞান, ধন বিজ্ঞান, ভূতত্ত্ব, কাব্যতত্ত্ব, নৃতত্ত্ব ইত্যাদি— সকলোবোৰৰে সূক্ষ্ম কথা কিছুমান এওঁৰ জিভাৰ আগতে আছে। ইফালে তেওঁ সেইবিলাকৰ 'ক-খ' খিনিকে নেজানে। সেই বিদ্যাৰ যহতে অলপতে এজন ডাঙৰ ছিভিল'জিষ্টৰ লগত জেঠেৰী সম্বন্ধ পাতিলে। দেখিব কেতিয়াবা।" বুজিলোঁ, জব চাৰ্ণকৰ হাতৰ চহৰ কলিকতা বৰ্তমান কথাৰ বেপাৰীৰ ভোগৰ চহৰ। যি কি নহওক, মই তেওঁৰ লগত বাংলাৰে কথা পাতি উঠাৰ পাচত তেওঁ মোক ক'লে, "ঠিক আছে, তুমি বৰ বঢ়িয়া বাংলা ক'ব পাৰা। তোমাক এটা এজনীয়া কোঠাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিম্। তোমাক ৫২নং কোঠাটো দিয়াই দিম, তাতে থাকিবা।" এনেতে হোষ্টেল চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টে সাধন ৰায় ওলালহি। তেওঁ থমকি বৈ ক'লে, "দেখুন ত, একটু যদি নল্‌চেটো সড়িয়ে দিনেত।" লগে লগে এজনে গুৰগুৰীটোৰ নলিচাডাল দাণ্ডি তলেদি পাৰ হৈ যাব পৰা বাট এটা উলিয়াই দি সৌজন্যৰ ত্ৰুটি নোহোৱাকৈ ক'লে, "যান, স্যৰ।" চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট সাধন বাবু চিক্কৰ লেখীয়া নিমজ খোজেৰে তাৰ তলেদি পাৰ হৈ গ'ল।

কিছুদিনৰ পাচত আইন কলেজতো ভৰ্তি হৈ ললোঁ। উদ্দেশ্য এটাই— হাৰ্ডিঞ্জত 'চিট'টো ৰখা। দিনত স্নাতকোত্তৰ মহলাৰ শ্ৰেণীবোৰলৈ যাওঁ। পুৱা নে গধূলি— পাহৰিলোঁ—আইন কলেজলৈ যাওঁ। হাৰ্ডিঞ্জ গা'তে লাগি থকা 'দ্বাৰভাংগা ভৱন'ত আইন কলেজ। মাজৰ লোহাৰ জপনাখন পাৰ হৈয়েই একেটা মহলাতে শ্ৰেণী বহিছিল। তেতিয়াৰ সেইখন আইন কলেজৰ ঢংটোৱেই সুকীয়া ধৰণৰ আছিল। মূৰত পাগুৰী মৰা, কঁকালত পিতলৰ টিকট লগোৱা ডাঠ চামৰাৰ পেটি পিন্ধা বেহেৰা এজন ট্ৰে'ত এজোৰ দোৱাত-

দানী আৰু হাজিৰা বহীখন আনি মেজত থৈ যোৱাৰ লগে লগে অধ্যাপকগৰাকী শ্ৰেণীত সোমায়হি। তেতিয়াৰ কালত আইন কলেজত এটা বৰ উলদায়ক বস্তু আছিল। তাৰ নাম moot court — 'আথৰা আদালত' বুলিয়েই ক'ব পাৰি। তাত ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলে একোটা মোকৰ্দ্দমাত উকীলৰ ভাও দিব লাগিছিল। কোনো আগতীয়া জাননী নিদিয়াকৈ অধ্যাপকে উকীল কেইজন বাচি দিছিল 'আথৰা আদালত'খন বহাৰ দিনাখনেই। এদিন মোৰ পাল পৰিল। শ্ৰেণীত সোমোৱাৰ লগে লগে অধ্যাপকে ক'লে, "আজি তুমিও এই মোকৰ্দ্দমাটো চলাব লাগিব। কোন ফালৰ হৈ ওকালতি কৰিবা? বাদীৰ ফালে নে বিবাদীৰ ফালে হ'বা?" বিবাদটো যে কি, তাকেই নেজানো। মই ক'লোঁ, "যেই সেই এফালে দিলেই হ'ব। মোক মাথোন সেইটো পক্ষৰ সাৰাংশ-যুক্তিৰে সামৰণি মৰাৰ ভূমিকাটো দিলে কৃতাৰ্থ হওঁ।" অধ্যাপকে শুনিয়েই তথাস্তু বুলিলে। কাৰণ, সচৰাচৰ সেইজন উকীলৰে নাটনি পৰে। মোকৰ্দ্দমাটোৰ কথা অলপ পাচতে গম পালোঁ— 'হোৱাইট্ বনাম ডানিং' নে কি আছিল জানো। তাৰে এজনে নিৰ্বাচনৰ সময়ত সিজনৰ ঘৰৰ আগত বক্তৃতা দিছিলগৈ। আলি-কাষৰীয়া ঘৰ— বক্তৃতা শুনিবলৈ অহা মানুহে সিজনৰ ফুলনিখন যেনেকি তহিলং কৰিলে। মোকৰ্দ্দমা সেইটোৱেই। বাকী কেইজনে কোৱা কথাখিনিকে জুকিয়াই-মেলি তাতে ভাষাৰ অলংকাৰ পিন্ধাই দুটামান ফুলৰ নাম আৰু বৰহৰীয়া বৰ্ণনা খাঁজি আমাৰ ফালৰ যুক্তিতৰ্কৰ সামৰণি মাৰিলোঁ। অধ্যাপক গৰাকীয়ে সেইদিনাৰ বাবে পাবলগীয়া জুৰীয়া 'পাৰ্চেণ্টেজ্' দুটা যে দিলেই, দইন পৰি থকা 'পাৰ্চেণ্টেজ' কেইটামানো এনেয়ে দিলে। কিন্তু, সেইদিনাৰ পৰা আইন কলেজৰ পিনে খোজ দিবলৈ বন্ধ কৰিলোঁ। মাথোন হাৰ্ডিঞ্জ হোষ্টেলৰ 'চিট'টো ৰাখিবৰ কাৰণে কলেজৰ মাচুলখিনি নিয়মিয়াকৈ দি থাকিলোঁ। আৰু, তাৰে আঁত ধৰি পাচৰ খলপাটোতো উঠিলোঁগৈ।

এম. এ. পঢ়িবৰ সময়ত মই মাহিলি জলপানি এটা পাবৰ কাৰণে মোৰ ফালৰ পৰা কোনো চেষ্টা যে নকৰিলোঁৱেই, দৰ্খাস্ত এখনো ফৰ্মুটিয়াই চাবলৈ নেপালোঁ। কাৰণ, মোৰ বাবে বিস্ময়কৰ কথাই হৈছিল— জলপানি পাবৰ কাৰণেও দৰ্খাস্ত কৰিব লাগিব। মোৰ ধাৰণা আছিল, বি.এ. লৈকে মই যিদৰে প্ৰতিটো খলপাতে তাৰ আগৰটো খলপাৰ শেষ পৰীক্ষাৰ ফলাফলৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি কোনো দৰ্খাস্ত নকৰাকৈ জলপানিবোৰ পাই আহিছিলোঁ, এম. এ.তো সেইদৰেই মোৰ কপালত কিবা এটা জুটিবলৈ। প্ৰপত্ৰ এখন পূৰণ কৰি কাৰোবালৈ আবেদন কৰাৰ কথা মোৰ কল্পনাই ঢুকিয়েই পোৱা নাছিল। আচলতে, মোৰ 'ষ্টাইপেণ্ড্' এটা সংগ্ৰহ কৰাৰ প্ৰবৃত্তিটোৰ প্ৰতিয়েই কিবা এটা অনীহা হৈছিল। আজিকালি সেই 'ষ্টাইপেণ্ড'বোৰক 'স্কলাৰশ্বিপ্' বুলি কোৱা হয়। পোনৰটো লোৱা বস্তু, পাচৰটো পোৱা বস্তু। মোৰ ধাৰণা, আমাৰ দেশত এই দুটা বস্তুৰ মাজত থকা স্পষ্ট সীমাৰেখাডাল মচি পেলোৱাটোৱেই শিক্ষাৰ মানদণ্ড অৱনত হোৱাৰ এটা প্ৰধান কাৰণ। আমাৰ দিনত এই 'ষ্টাইপেণ্ড্'বোৰৰ বিপৰীতে মাহিলি প্ৰায় ডেৰশ টকাকৈ

যোগান ধৰা হৈছিল। তাৰ উপৰি, এটা বিশেষ মঞ্জুৰী দিয়া হৈছিল, বছৰটোৰ পঢ়ুৰে-মাচুলখিনি শোধাব পৰাকৈ। এইখিনি পাবৰ কাৰণে কৰিবলগীয়া কামখিনিৰ প্ৰতি মই ৰীতিমতে অৱহেলা প্ৰদৰ্শন কৰিলোঁ। আৰু এটা ধাৰণাই— যদি সেইটো সম্পূৰ্ণ অমূলক— মোৰ মনত বাঁহ লৈছিলহি। জানোচা 'ষ্টাইপেণ্ড' লোৱাৰ বিপৰীতে 'নিয়ম-শৃংখলা মানি চলিম' বুলি লিখি দিবলগীয়া কথাষাৰ চৰকাৰ-বিৰোধী কোনো কামত ভাগ নোলোৱাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি লিখি দিয়াৰ নিচিনা হৈ পৰে। মুঠৰ ওপৰত, গোটেই কথাটোৰেই মোৰ ফালৰ পৰা এটা ডাঙৰ বুৰ্বকামি আছিল। মোৰ মগজুৰ ভিতৰত মাথোন এষাৰ কথাই খেলা কৰি আছিল— দৰ্খাস্ত কৰি লোৱা এই বেনামী জলপানীটোত উঞ্ছবৃত্তিৰ যিখিনি আভাস আছে, ফলাফলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পোৱা আচল জলপানিটোত সেই আভাস নাই— আছে মাথোন প্ৰাপ্যৰ আভাস। ইটো দিশৰ কথা মই ভুলতে ভাবিয়েই নেচালোঁ, মই যে এখন আবেদন দিয়া হ'লেই পৰৱৰ্তী কালত 'স্কলাৰশ্বিপ' আখ্যা পোৱা 'ষ্টাইপেণ্ড' এটা পাই গ'লোহেঁতেন, আৰু দেউতাৰ ওপৰত এটা অনাৱশ্যকীয় আৰ্থিক হেঁচা পৰাৰ কাৰণ হৈ নপৰিলোঁহেঁতে। দেউতাও বৰ স্বাধীনচিতীয়া মানুহ আছিল; সেইবাবেই মোক কৈছিল, "কাকো খাতিৰ-বাতিৰ কৰি কোনো বেনামী বৃত্তি নল'বি। আৰু এটা কথা, যাৰে-তাৰে পৰা কেতিয়াও চাৰ্টিফিকেট নল'বি।" এই কথাষাৰে মোৰ জীৱনটো সদায় পোহৰাই ৰাখিছে। পৰৱৰ্তী কালত 'মেঘদূতম্' কাব্যত এষাৰ কথা পাই দেউতাৰ কথাষাৰৰে ৰসোত্তীৰ্ণ প্ৰকাশ যেন পাইছিলোঁ, "যাচ্ঞা মোঘা বৰমধিগুণে নাধমে লব্ধকামা।" যিজনী মানুহ পালোঁ জীৱনৰ লগৰী কৰি ল'ম বুলি, সেই তেতিয়াই তেওঁৰ কথাবোৰতো দেউতাৰ উপদেশটোৰে প্ৰতিধ্বনি শুনিছিলোঁ, "তুমি যদি ইচ্ছা নকৰা, নালাগে সেইবোৰ চাকৰী ·াটাব ইটো-সিটোক কুৰ্ণিচ কৰি। তুমি গৈ থকা বাটটোৰেই গৈ থাকোঁ। কাকো খাতিৰ নকৰাকৈ তুমি যি পোৱাৰ অধিকাৰী, তাৰেই আমাৰ চলি যাব।" জীৱনত মই মাথোন এজন মানুহৰ পৰা এখন চাৰ্টিফিকেট লৈ পাইছোঁ। সেইখন লৈছিলোঁ, পণ্ডিত প্ৰবৰ ড° যোগীৰাজ বসুৰ পৰা। সিজনে মোক upright বুলি কৈছিল। সেয়েই মোৰ বাবে যথেষ্ট।

যি কি নহওক, কলিকতাত মোৰ উপৰুৱা আৰ্জন যথেষ্ট হৈছিল। বহুতো কোম্পানীৰ ইখন-সিখন বিজ্ঞাপন অসমীয়ালৈ ভাঙি দিছিলোঁ, ইখন-সিখন কলেজীয়া আৰু হাইস্কুলীয়া কিতাপৰ — আটাইবোৰ ইংৰাজী আৰু সংস্কৃতৰ নোটবুক, ভাবিলে এতিয়া লাজ লাগে— অসমীয়া ভাঙনিবোৰ কৰি দিছিলোঁ। তদুপৰি, ছাপাখানাবোৰত ছপা হোৱা অসমীয়া কিতাপৰ আৰ্হি-কাকত চাই দিছিলোঁ। সেই সকলোবোৰ খুচুৰা কামৰ বিনিময়ত মই নিয়মীয়াকৈ ভাল পাৰিশ্ৰমিকেই পাইছিলোঁ। সেই ধনেৰে মই বহুত কিতাপ কিনিছিলোঁ। কলিকতাৰ পৰা অসমলৈ একেবাৰে উভতি আহিবৰ সময়ত তিনি ট্ৰাংক কিতাপ বহুবজাৰত থকা এটা প্ৰাইভেট্ এয়াৰৱেইজৰ 'পাওঁতাই ভাৰা দিবলগীয়া' মাল হিচাপে নিজৰ নামত চালান দি আনিছিলোঁ— শিৱসাগৰৰ ঠিকনাত। সেইখিনি মোকলাওঁতে

তেতিয়াৰ দিনত মোৰ প্ৰায় তিনি কুৰি টকাৰ ভৰণি এটা হৈছিল। আৰু সেইখিনি গত লগাই থ'বলৈ মোৰ এটা ভাগিন নকুলে মোৰ পৰা মাথোন টকা ২৫টা লৈ এটা ধুনীয়া আলমাৰী সাজি দিছিল। সময়ত তাৰ পৰা ভালেখিনি কিতাপ হেৰাল। অৱশেষত, আলমাৰীটোও।

ভাগ্য ভাল, মই সৰুতে কিনা কিতাপবোৰ কাহানিবাই আনি থৈছিলোঁ। অৱশ্যে আটাইবোৰ কিতাপ নহয়। সেই আলমাৰীটোৰ লগতে গ'ল, মোৰ একেকঠিকৈ থোৱা 'বাঁহী'ৰ সংখ্যাবোৰ। ৩য় বছৰৰ ১ম সংখ্যাৰ পৰা ৭ম বছৰৰ ১২শ সংখ্যালৈকে আছিল। মানুহজনে নিশ্চয় সিদ্ধান্ত কৰিলে, আলমাৰীত কাপোৰ-কানিহে থয়। মই যদি সেইখিনি কোনোবা পুথিভঁৰাল এটালৈকে দান দি থ'লোহেঁতেন। মোৰ পুৰণি কিতাপবোৰত লিখি থৈছিলোঁ— ইংৰাজী লতা-আখৰেৰে ঃ শংকৰ লাইব্ৰেৰী। সেইটোৱেই মোৰ মনতে পতা লাইব্ৰেৰীটো আছিল।

পুৰণি থেকেৰাৰ চোক বেচি আৰু পুৰণি পুথিৰ জাঁই বেচি। জাঁই মানে মই তাৰ জ্ঞানৰ থাউনিটোৰ কথা কৈছোঁ। যিটো সহজে তল নেযায়। কলিকতাৰ কলেজ ষ্ট্ৰীটৰ ফুটপাথত মেলা পুৰণি পুথিৰ পোহাৰখনৰ ৰোমাঞ্চ মই পাহৰিব নোৱাৰোঁ। গধূলি হ'লেই সেইখনলৈ ওলাই গৈছিলোঁ। মাহটোত তাৰ পৰা অন্ততঃ বিছ-ত্ৰিছখন কিতাপ কিনি আনিছিলোঁ। আমাৰ সময়ত সেইবোৰ পানীৰ দৰত বিক্ৰী হৈছিল। মোৰ মনত আছে, ষ্টপ্‌ফোৰ্ড এ. ব্ৰুকৰ 'ইংলিছ লিটাৰেছাৰ'খন ছ' অনা দামত কিনিছিলোঁ; বাৰ্ণাড শ্বৰ 'কম্‌প্লিট প্লেজে্‌'খন মাথোন ২৫ টকাত কিনিছিলোঁ। চাৰ্লছ লেম্বে লেখি থৈ গৈছে, পুৰণি পুথিৰ মলমলাই থকা গোন্ধখিনিৰ কথা। বোলে, তাত আনে লিখি থৈ যোৱা মন্তব্যবোৰৰো গোন্ধ এটা আছে। মই পিচে যিবোৰ কিতাপ বাচি আনিছিলোঁ, সেইবোৰত তেনেকুৱা গোন্ধ নাছিল। তেনেই নতুন কিতাপখনৰে লেখীয়া। কিয় যে কেনেকৈ পুৰণি আখ্যা পাইছিল— মই বুজিয়েই নেপাইছিলোঁ। তুলনাত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয় লাইব্ৰেৰীৰ নতুন কিতাপবোৰো দুদিনতে পুৰণি আৰু অদৰ্কাৰী হৈ উঠিছিল। মোৰ মনত আছে, মই এবাৰ John Palmer-ৰ 'Ben Jonson the Dramatist'খন বিচাৰি লাইব্ৰেৰীয়ানৰ ওচৰ চাপিছিলোঁ। ইখনৰ পাচত সিখনকৈ তেওঁ মোক কিতাপখনৰ ১৩টা কপি উলিয়াই দিছিল; কিন্তু প্ৰত্যেকখনৰে আচল অধ্যায়টো কোনোবাই নহয় কোনোবাই কাটি লৈ হৈছে। অৱশেষত ১৩নং কপিটোত লেম্বে লেখা গোন্ধটো নাকত লাগিলহি। এজনে মন্তব্য এটা লিখি থৈ দিছে তাৰ আগৰ অধ্যায়টোৰ শেষত— "এ ক'টা পাতা কেন, গোটা বইটা নিয়ে গেলেই ত' হোত।" কটনৰ লাইব্ৰেৰীত কিন্তু তেতিয়ালৈকে এই জঘন্য অভ্যাসটোৰ চিন-মোকাম যে নাছিলেই, গোন্ধ-ভাপটোও পাবলৈ নাছিল।

সেইটো সময়ত অকল আমাৰ ইংৰাজী বিভাগটোৱেই নহয়, কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰতিটো বিভাগেই উজ্জ্বল ৰত্নেৰে ঠাহ খাই আছিল। অধ্যাপক আছিল দুই ধৰণৰ ঃ

এবিধ বিদগ্ধ পণ্ডিত, আনবিধ সফল শিক্ষক। প্ৰথম বিধৰ ভিতৰত পৰিছিল— আমাৰ ইংৰাজী বিভাগটোৰ— তাৰকানাথ সেন, ড° সুবোধ সেনগুপ্তা, ড° শ্ৰীকুমাৰ বন্দোপাধ্যায় প্ৰভৃতি। তেওঁলোকৰ মাজতো যথেষ্ট হেৰফেৰ। অধ্যাপক তাৰকানাথ সেনৰ দৰে ইংৰাজী সাহিত্যৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত— অধ্যাপক ভাৰততে কিয় ইংলেণ্ডতো বিৰল আছিল। তেওঁ লেখি থৈ যোৱা সৰু সৰু প্ৰৱন্ধবোৰ তেওঁৰ মৃত্যুৰ পাচত 'টি. এন. সেন মিচেলেনি' শিৰোনামাৰে প্ৰকাশিত হৈছিল। সেই অতুলনীয় প্ৰৱন্ধৰাজীৰ প্ৰত্যেকটোৱেই যেনিবা ইংৰাজী সাহিত্যৰ একোটা পোহৰ নপৰা দিশৰ পিনে কটা একোখন খিৰিকি। আমাক ড° সেনগুপ্তই কথা-প্ৰসঙ্গত কৈছিল, এবাৰ ইংলেণ্ডৰ বিশ্ববিদ্যালয়বোৰৰ পৰা এদল ইংৰাজী সাহিত্যৰ বিশেষজ্ঞ ভাৰতত ইংৰাজী সাহিত্যৰ শিক্ষা সম্পৰ্কে ভূ ল'বলৈ আহিছিল। তেওঁলোকে হেনো মুগ্ধ প্ৰশংসাৰে মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছিল, অধ্যাপক সেনৰ সমকক্ষ প্ৰতিভাশালী ইংৰাজী সাহিত্যৰ অধ্যাপক ইংলেণ্ডতো দুৰ্লভ। কোনো প্ৰতিষ্ঠানিক 'ডক্টৰেট' উপাধিৰ অনধিকাৰী এই অধ্যাপগৰাকীৰ বয়স তেতিয়া মাথোন ৩২বছৰ আছিল। কেইবছৰমানৰ পাচতে তেওঁৰ অকালতে মৃত্যু ঘটিছিল। মই লক্ষ্য কৰিছিলোঁ, এই শান্ত-সৌম্য প্ৰকৃতিৰ উজ্জ্বল কান্তিপুৰ্ণ মানুহজন যেতিয়াই কৰিডৰেদি পাৰ হৈ গৈছিল, তেতিয়াই দুয়োফালে থিয় হৈ থকা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰৰ মুখৰিত কলৰৱ মুহূৰ্ততে নিস্তব্ধ হৈ পৰিছিল। আৰু এটা কথা লক্ষ্য কৰিছিলোঁ— তেওঁ যেতিয়াই 'আশুতোষ ভৱন'ৰ দ্বিতীয় মহলাত থকা শিক্ষকসকলৰ জিৰণি কোঠাত সোমাইছিল, তেতিয়াই সকলো অধ্যাপকে থিয় হৈ দিছিল। এদিন আমাৰ শ্ৰেণীত ড° সেনগুপ্তক সেইদিনা পঢ়াব নোখোজা মেজাজত থাকোঁতে মুকলিকৈয়ে সুধিলোঁ, "ছাৰ, বাকীবোৰ অধ্যাপকে থিয় হৈ দিয়ে, সেয়া বুজি পাওঁ। কিন্তু আপুনি কিয় থিয় হৈ দিয়ে? অধ্যাপক সেন জানো আপোনাৰ ছাত্ৰ নহয়?" ড° সেনগুপ্তই অলপ থমকি ৰৈয়েই মোক ঘূৰাই সুধিলে, "কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ 'চিনেট হাউচ্'টো দেখিছনে?" মই দেখিছোঁ বুলি কোৱাৰ পাচত তেখেতে সুধিলে, "তাত কি আছে বাৰু, বাটচ'ৰাৰ ওপৰতে থকা টুপ্‌টোৰ দেৱালত?" মই ক'লোঁ, তাত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰতীকটো দেৱালৰ গা'ত কাটি থোৱা আছে। অৱশেষত তেখেতে সুধিলে, "আৰু সেই প্ৰতীকটোত কি লিখা আছে?" মই ক'লো, "Advancement of Learning।" তেতিয়া তেখেতে উত্তৰ দিলে, "সেইকাৰণেই।" মই অভিভূত হৈ গ'লোঁ, সেইটো আদৰ্শৰ ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণেই অসাধাৰণ প্ৰতিভাশালী ছাত্ৰজনৰ আগমন ঘটিলেই সিজনাৰ একালৰ গুৰুগৰাকীয়ে থিয় হৈ দিয়ে।

ড° সেনগুপ্তই নিজৰ বেলিকা ইংৰাজী কৈ গৈছিল, অত্যন্ত গুৰু-গম্ভীৰ ইংৰাজী শব্দবোৰ খাঁজি খাঁজি — অথচ অতি স্বাভাৱিক স্বচ্ছন্দতাৰে। এদিন তেওঁ শ্ব আৰু তেওঁৰ নাটক সম্বন্ধে কৈ আছে, "Unlike them, he is neither a musical epicure nor a political mugwamp. His plays are *sui generis*" এনেতে তেওঁৰ চকুত পৰিল—

এজন ল'ৰা বাৰাণ্ডাত বাৰে বাৰে ভূমুকাভূমুকিকৈ অহা-যোৱা কৰি আছে। ড° সেনগুপ্তই ল'ৰাজনলৈ চাই সুধিলে, "Hey boisterous juvenile, what spell of curiosity makes you perambulating there so furtively? Rather come in and share the kill." ল'ৰাজনে বুজি পোৱা নাছিল, কথাষাৰ যে তেওঁকে সম্বোধন কৰি কৈছিল। বুজি পোৱা মাত্ৰকে তেওঁ তাৰ পৰা উৰ্ধশ্বাসে পলাই ফাঁট মাৰিলে। মোৰ কাষতে থকা এজন ৰসিক বন্ধুৱে মোক কাণে কাণে কৈছিল, "বুজিছ, তাক বাঘে খপিয়াইছিল।"

ড° শ্ৰীকুমাৰ বন্দোপাধ্যায়ৰ ইংৰাজী কথনভংগীত আছিল, সাংগীতিক উৰ্মিচাঞ্চল্য। শুনিলেই মনত থাকি যায়। তেওঁ আমাক চুইনবাৰ্ণৰ কবিতা পঢ়াইছিল। জানিছিলোঁ, সমস্ত ইংৰাজী কাব্যজগতৰ ভিতৰত মধুৰ কবি চুইনবাৰ্ণ। ড° বন্দোপাধ্যায়ৰ বাখ্যাত চুইনবাৰ্ণ এক তৰলিত সংগীতৰ চলচঞ্চল প্ৰবাহ হৈ উঠিছিল। বুজিব পৰা নাছিলোঁ এটাও বাক্য। খামুচি ধৰিব পৰা নাছিলোঁ কথাৰ প্ৰবাহ। মুঠি মাৰি ল'ব খুজিলেই পিছলি গুচি যায়। হঠাৎ গম পাইছিলোঁ, সেয়া মাথোন অঞ্জলি পাতিহে ল'ব পাৰি। সেইবোৰ কথাৰ নূপুৰ-নিক্কন আজিও মোৰ কাণত বাজি আছে, " Swinburne is neither an anticipation nor a fulfilment. Swinburne does not belong to the inner-circle of Pre-Raphaelite movement of poetry. He was on the outer-fringe of it. He had his paintings, but had no brush and painter's pot. Swinburne was a musician of painting. He used to quiver the sonorous tendrils of violin with soft fingerings, and there emerged the whole vistas of a landscape with saccharined beauty. He was by no means a rebel,. What was intended to be soft mossy coatings was nevertheless transcended it and transformed into an incendiary ball of fire." এইদৰেই বুজাৰ অতীত চুইনবাৰ্ণ যেন আমাৰ কল্পলোকলৈ আপোনাআপুনি সঞ্চাৰিত হৈছিল।

আৰু এজনৰ কথা মনত পৰে। সিজনাৰ সম্পূৰ্ণ নামটো মনত পেলাব পৰা নাই। চমু নামটো আছিল— এচ দত্ত। তেখেত আকৌ ট্ৰিপল ডক্টৰেট আছিল। পুৰণি এংলো-চেক্সন ভাষা-সাহিত্যৰ এজন পৃথিৱীৰ বিখ্যাত পণ্ডিত আছিল। আধুনিক ইংৰাজী ক'বই নোৱাৰিছিল বুলি কব পাৰি। তেখেতে ইংৰাজী ক'লে এনে লাগিছিল যেন কোনোবাই গুৱাহাটীৰ জৰ্জ ফিল্ডত অংকীয়া নাটৰ বচন মাতি বক্তৃতা দি আছে। তেখেতৰ শ্ৰেণীত ল'ৰায়ো ছোৱালীৰ প্ৰক্সি মাৰিছিল, ছোৱালীয়েও ল'ৰাৰ। মুঠৰ ওপৰত, হাজিৰা বহীত আটাইবোৰ উপস্থিত। হাজিৰা বহীখন জপাই বক্তৃতা দিবলৈ উঠি উপস্থিত থকা তিনি-চাৰিজনলৈ চাই সুধিছিল, "বাকীবোৰ ক'লৈ গ'ল?" কোনোৱাই এইবুলি ক'লেই সিজনাৰ সন্তোষ, "ছাৰ, লাইব্ৰেৰীলৈ।" তেতিয়া তেখেতে কয়, "ওঁ, সেইটোৱেই ভাল। মই কোৱা কথাবোৰ নোট কৰি তেওঁলোককো বিলাই দিবা। মই বেচি কথা নেজানো। পৰীক্ষাত কিন্তু মই কোৱা কথাখিনিতকৈ বেচি কথা কোনেও সুধিব নোৱাৰে নেকি? পিচে এইখিনি কথাৰ কাৰণেই গোটেইবোৰ ল'ৰা-ছোৱালী ইয়াত সময় নষ্ট কৰি বহি

থকাৰ মানে নহয়। কত কথাই যে জানিবলৈ আছে।" তাৰ পাছত, তেখেতে নোট দিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। আচৰিত কথা, সেইখিনি নোটেই আমাৰ বাবে প্ৰয়োজনৰ অতিৰিক্ত বুলি প্ৰমাণিত হৈছিল। ভাল লাগিছিল, এই মানুহজনৰ মুখত শুনা এষাৰ কথা। তেখেতক বোলে বিলাতত থাকোতেই কোনোবা এটা বিশ্ববিদ্যালয়ে অধ্যাপকৰ পদ যাচিছিল। কিন্তু, তেখেত গুচি আহিল। তেখেতে কোটৰ ফটা অংশ এটা দেখুৱাই আমাক কৈছিল, "তাত থকা হ'লে, এনেকুৱা ফটা কোট পিন্ধিব নেলাগিলহেঁতেন।" মই সুধিছিলোঁ, "ছাৰ, তেনেহ'লে কিয় গুচি আহিল?" তেখেতে উত্তৰ দিলে, "কাৰণ মোৰ মই বিয়া কৰাব খোজা মানুহজনীলৈ বৰকৈ মনত পৰিছিল।" তাৰ পাচত, কোটটোৰ ৰিফু কৰি দিয়া অংশ এটা দেখুৱাই ক'লে, "ধুনীয়াকৈ ৰিফু কৰি দিছে।"

সফল অধ্যাপকসকলৰ কথা মনত পেলাব খুজিলেই মোৰ চকুৰ আগত ভাঁহি উঠে, অধ্যাপক পি. কে. গুহৰ মুখখন। তেখেত সেই সময়ত সুৰেন্দ্ৰনাথ কলেজৰো অধ্যক্ষ আছিল। তেখেতে আমাক পঢ়াইছিল, শ্বেক্সপীয়েৰৰ এলানি নাটক। অন্য এলানি স্বেক্সপীয়েৰৰ নাটক পঢ়াইছিল ড° মোহিনী মোহন ভট্টাচাৰ্যই। দুয়োজনৰে পঢ়োৱাৰ ধৰণ আছিল দুটা স্বকীয় ভংগীৰ। অধ্যাপক গুহৰ ভংগীটো আছিল আমাৰ কাৰণে অবিস্মৰণীয়। এনে ধৰণেৰে পঢ়াইছিল, আমি মূল নাটকখন যে পঢ়িব নেলাগিছিলেই, নাটকখনৰ লগত সম্পৰ্কিত সমালোচনাৰ কিতাপবোৰো পঢ়িবলগীয়া নহৈছিল। তেওঁ যেতিয়া নাটক বিশেষৰ সংলাপবোৰ পঢ়ি গৈছিল, আমাৰ প্ৰত্যেকৰে ধাৰণা হৈছিল যেন এখন নাটকৰ দশ্য আমাৰ সমুখতে অদৃশ্য ৰূপত অভিনীত হৈ আছে; আৰু তাত যেন ভাও লৈ বচনবোৰ আওৰাই গৈ আছে এদল বিখ্যাত অভিনেতা-অভিনেত্ৰীয়ে। তেখেতৰ শ্ৰেণীত অকল ইংৰাজী বিভাগৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়েই নহয়, অন্যবোৰ বিভাগৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীও আহি ঠাহ খাই পৰিছিলহি।

মনত পৰে আৰু কেইবাজনো অধ্যাপকৰ কথা, যিসকলৰ ভৰিৰ তলত বহি ইংৰাজী সাহিত্যৰ বিস্তীৰ্ণ দিগন্তৰ পিনে চকু মেলি চাইছিলোঁ। ড° প্ৰিয়ৰঞ্জন সেন, ড° ক্ষীৰোদবৰণ লাহড়ী, ড° শ্ৰীশচন্দ্ৰ সেন, ড° কে. চি ৰায়, ড° এচ. কে দত্ত— এইসকল বৰণীয় অধ্যাপকৰ স্মৰণীয় অধ্যাপনাৰ কথা। এইসকলৰ ভিতৰত ড° ক্ষীৰোদবৰণ লাহড়ী এদিনৰ কথা সুঁৱৰিছো। সেইদিনা আমাৰ 'টিউটৰিয়েল' শ্ৰেণীত তেখেতে আমাক ক'লে, "আজি তহঁতক নপঢ়ুৱাওঁ। কাৰণ, আজি মই খবৰ পাইছোঁ— দুদিনৰ আগতে মোৰ আটাইতকৈ অন্তৰংগ সহপাঠী বন্ধুজন স্বৰ্গীয় হৈছে।" সকলোৱে সুধিলে, কোন সেইজন? তেখেতে জনালে, "তহঁতে হয়তো নাম শুনা নাই। তেওঁ ড° বাণীকান্ত কাকতি। তেওঁৰ নিচিনা বিশ্বৰ শ্ৰেষ্ঠ সাহিত্য-সম্পৰ্কীয় অগাধ জ্ঞানৰ অধিকাৰী মই খুব কমেই লগ পাইছোঁ। এম. এ. পৰীক্ষাত মই প্ৰথম হৈছিলোঁ, তেওঁ দ্বিতীয়। কিন্তু, তেওঁ মোতকৈ বহুত বেচি জানিছিল। নম্বৰ-টম্বৰ সেইবোৰ কেৱল যান্ত্ৰিক ব্যৱস্থা।" সেই অধ্যাপকগৰাকীৰ এটা

চকু স্তিমিত হৈ পৰিছিল, আনটোও ক্ষীণপ্ৰভ— দিনে নিশাই পঢ়ি-পঢ়িয়েই অন্ধ হৈ যোৱাৰ দুৱাৰ দলি পাইছিলহি। কিন্তু, স্মৃতিশক্তি আছিল অদ্ভুত। আমাক প্ৰায়েই কৈছিল, "মই য়েট্‌ছৰ এইফালে আৰু একো পঢ়া নাই। পঢ়িব নোৱাৰিলোঁৱেই।" সেইদিনা মন কৰিছিলোঁ, তেখেতে আমাক ড° বাণীকান্ত কাকতিৰ বিষয়ে কথাখিনি কৈ উঠি চশ্‌মাজোৰ সোলোকাই লৈ আমাৰ ফাললৈ চাইছিল। চকুহাল দেখিছিলোঁ, যেন অলপ সেমেকা। মানুহগৰাকী কিন্তু দোৰ্ঘোৰ নাৰীবিদ্বেষী আছিল। সুবিধা পালেই আমাক ক'বলৈ নেপাহৰিছিল, "সাবধান। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বাৰাণ্ডাই-বাৰাণ্ডাই ঘূৰি নুফুৰিবি। যেনিয়ে-তেনিয়ে মকৰাবোৰ চোপ্ লৈ লৈ বহি আছে। জালত কেনেবাকৈ ভৰিখন পৰিলেই মৰিলি। বান্ধি পেলাব। তহঁতক বৰ্ণাৰ্ড শ্ব'ই 'Man and Superman'-ত কৈ গৈছে নহয় অক্টোভিয়াচৰ বিষয়ে 'Ricky Ticky Tavie' -তাৰ পাচত খতম। গতিকে, লাইব্ৰেৰীলৈকে যাবিগৈ। ৰক্ষা পাবি।" মোৰ ৰসিক বন্ধু নন্দগোপাল মজুমদাৰে টিপ্পনী শুনাইছিল, "বুজিছ, ৰবীন্দ্ৰনাথৰ 'শেষেৰ কবিতা'ৰ শোভনলাল। সেই চৰিত্ৰটো, যৌৱনৰ কোনোবাদিনা যি খাৰ্কাপিঙ্কা হাতৰ ঠেকা খাইছিল। বুঢ়া হৈয়ো বেচেৰাই পাহৰিব পৰা নাই সেই খুন্দাটোৰ কথা।"

আমাৰ অধ্যাপক পি. কে. গুহৰ শ্ৰেণীত যেনেকৈ অন্য বিভাগৰ ল'ৰা-ছোৱালীবে কোঠাটো ঠাহ খাই পৰিছিলহি, ঠিক তেনেকৈয়ে আমাৰ ইংৰাজী বিভাগৰো ল'ৰা-ছোৱালীয়ে হেঁচা-ঠেলা লগাইছিলগৈ ৰাজনীতি-বিজ্ঞানৰ অদ্যাপক জে. কে. বেনাৰ্জীৰ শ্ৰেণীত। তেখেত আছিল অত্যন্তব্যস্ত মানুহ-মাহটোত অন্ততঃ এবাৰ য়ুৰোপ-আমেৰিকা-জাপান-ফিলিপাইনত ভ্ৰমণ কৰি আহিছিলগৈ। উভতি অহাৰ পথত দমদম বিমানকোঠৰ পৰা পোনে পোনে শ্ৰেণীত সোমাইছিলহি। তাৰ পাচত আৰম্ভ কৰিছিল হয়তোবা এইদৰে— "এইমাত্ৰ মই মেনিলাৰ পৰা আহি পাইছোঁহি।" তাৰপাছত সেই দেশৰ নতুনতম খবৰখিনিৰ যোগান ধৰি সিবিলাকৰ পৰাই দৃষ্টান্ত-নিৰ্দশন টানি আনি অধীতব্য বিষয়টো সলসলীয়াকৈ বুজাই গুচি গৈছিল। পাচদিনা হয়তো তাৰে এছোৱা প্ৰবন্ধৰ সাজ পিন্ধি ওলাইছিল 'হিন্দুস্থান ষ্টেণ্ডাৰ্ড' কাকতত।

দুজন পৃথিৱীবিখ্যাত পণ্ডিত-অধ্যাপকক দুটা দুৰ্লভ মুহূৰ্তত দেখা পোৱাৰ কথা মনত পৰে। মই আৰু মোৰ এজন সহপাঠী-বন্ধু এদিন 'আশুতোষ ভৱন'ৰ দ্বিতীয় মহলাৰ অলিন্দত থিয় হৈ এনেয়ে তলৰ বাটেদি অহা-যোৱা কৰি থকা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰলৈ চাই আছিলোঁ। এনেতে আমাৰ চকুত পৰিল, আচাৰ্য সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায় এখন গাড়ীৰ পৰা নামিছেহি। লৰালৰিকৈ আমি দুয়ো সেইপিনে ঢাপলি মেলিলোঁ। কাৰণ, মোৰ মন গৈছিল সেই বিশ্ববিখ্যাত ভাষাবিজ্ঞানী-গৰাকীক খুব ওচৰৰ পৰা চাবলৈ। ঠিক সেই মুহূৰ্ততে আশুতোষ ভৱন'ৰ পৰা ওলাই আহিছিল গা'ত ৰামনামী কাপোৰ এখনলৈ ভৰিত এজোৰ চুল্লালগা খৰম পিন্ধি সংস্কৃত বিভাগৰ প্ৰধান অধ্যাপক মহামহোপ্যাধ্যায় শাস্ত্ৰী। আচাৰ্য চট্টোপাধ্যায়ে মহামহোপাধ্যায় শাস্ত্ৰীৰ লগত সম্ভাষণ-বিনিময় কৰি উঠি ক'লে, "আপোনাৰ ওচৰলৈকে ঢপলিয়াই আহিছোঁ, মহা বিপদ এটাত পৰি।" মহামহোপাধ্যায়ে ক'লে, "বিপদটো কেনেকুৱা?"

আচাৰ্য চট্টোপাধ্যায়ে মূৰটো খজুৱাই লৈ ক'লে, "শব্দৰ বিপদ। সেই— শব্দটো লৈ।" শব্দটো মোৰ মনত থকাৰ বস্তু নহয়। যি কি নহওক, মহামহোপ্যধ্যায়ে ক'লে, "অ' সেই শব্দটো।" তাৰ পাচত, সেই শব্দটোৰ বিষয়ে তেখেতে অনৰ্গল কৈ যাবলৈ ধৰিলে, কেতিয়া কোন ঋষিয়ে কোনখন গ্ৰন্থৰ ক'ত কি অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছিল, কেতিয়া কিয় সেই অৰ্থটো সলনি হৈ সি কি ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিলে— তাৰ বিচিত্ৰ বৃত্তান্ত। আচাৰ্য চট্টোপাধ্যায়ে অত্যন্ত মনযোগী ছাত্ৰৰ দৰে শব্দৰ সেই পুৰাণ কথা শুনি ৰ'ল পৰম তৃপ্তিৰে। তাৰ পাচত, আৰু দুটামান প্ৰশ্ন কৰিলে। মহামহোপাধ্যায়ে তাৰো উত্তৰ দিলে— অকণো নভবা-নিচিন্তাকৈ। অৱশেষত, চট্টোপাধ্যায়ৰ মুখত হাঁহিৰ ৰেখা বিৰিঙি উঠিল। ইতিমধ্যে, কিছু ছাত্ৰ-ছাত্ৰী আহি জুম বান্ধিছিলহি। এটা সময়ত আমি দুটা— নন্দগোপাল আৰু মই — ভীৰ বাঢ়ি অহা দেখি তাৰ পৰা আঁতৰি পৰিলোঁ। আহি থাকোঁতে সি মোক ক'লে, "বুজিছ," "that's what you may call a leonine feast, agreat dinner from those two lions to dine together and to us a memorable feast for our eyes." সি যেন মোৰ মনৰ কথাষাৰৰে প্ৰতিধ্বনিটোকেই মোক শুনালে। অবিস্মৰীয় সেই দৃশ্যটো— দুই সিংহৰ সেই শৱদেহভক্ষণৰ ভোজন-পৰ্বৰ অপূৰ্ব দৃশ্যটো। সেইদিনা কেণ্টিনলৈ গৈ চাহৰ পিয়লাটো সমুখত লৈ কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়লৈ বাৰে বাৰে মূৰ দোঁৱাইছিলোঁ। এই সেই জ্ঞানতীৰ্থ য'ত আচাৰ্য সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ৰ দৰে দৈত্যকায় পণ্ডিতকো দেখা যায় স্নানাৰ্থীৰ ভীৰৰ মাজত, চিৰন্তন ছাত্ৰৰ ৰূপত।

আনজন পণ্ডিতৰ কথা। এদিন দেখিছিলোঁ, বিজ্ঞানাচাৰ্য সত্যেন্দ্ৰনাথ বসুক— এই যুগৰ বিজ্ঞানৰ ইতিহাসত যিজনৰ আসন আইনষ্টাইনৰ কাষতে। 'দূৰদৰ্শন'ৰ 'কুইজ প্ৰগ্ৰেম'ত দেখুওৱা 'বোস টীম'-ৰ ফালে থকা ছবিখনত মানুহজনৰ পৰিচিতি চেহেৰাটো নাই। উজ্জ্বল ৰূপালী চুলিৰ সৈতে মানুহজনৰ মুখত অবিকল আইনষ্টাইনৰ নিচিনাই আছিল। যাওক বাৰু সেই কথা। সেইদিনা 'চিনেট হাউচ'ৰ সমুখত তেখেতে নিজে ড্ৰাইভ কৰি অনা আষ্টিন গাড়ীখন লাগি ধৰিছিল ট্ৰাম-লাইনৰ ফাঁকত। কেইবাজনো ছাত্ৰই গাড়ীখন পিচফালৰ পৰা ঠেলি দিছিল, তথাপি গাড়ীখন অলৰ-অচৰ হৈয়েই ৰৈছিল। খুব সম্ভৱ, ড° বসুৱে ব্ৰে'ক এৰি দিবলৈ পাহৰিছিল। ট্ৰামৰ ড্ৰাইভাৰে ঘণ্টি বজাই বজাই ড° বসুকে উদ্দেশ্য কৰি কৈছিল, "মানুহটো বুৰ্বক নেকি?" দেখিছিলোঁ, ড° বসুৱে হাঁহি হাঁহি ট্ৰামৰ ড্ৰাইভাৰৰ মন্তব্যটো উপভোগ কৰিছিল। মই মোৰ ওচৰতে থিয় হৈ থকা অচিনাকি ছাত্ৰ এজনক কৈছিলোঁ, "পৃথিৱীৰ এগৰাকী শ্ৰেষ্ঠতম গণিতবিদ আৰু এক সাধাৰণ ট্ৰাম-ড্ৰাইভাৰে তেওঁক আখ্যা দিছে, বুৰ্বক।" সিজনে তেতিয়া কৈছিল— "কলিকতাৰ মজা সেইখিনিতে।" কি অৰ্থত তেওঁ সেইষাৰ কৈছিল— নেজানো। খুব সম্ভৱ, এই অৰ্থতেই কৈছিল, কলিকতাই সকলো পৰিস্থিতিকেই— অনুকূল হওক অথবা প্ৰতিকূল— ৰসত বুৰাই লৈ উপভোগ কৰিব জানে। কলিকতা যেতিয়া বিৰূপ হয়, মাথোন তেতিয়াই সি ফাটি পৰে— বোমাৰ লেথীয়াকৈ। ●

।। কলিকতাৰ সঞ্চয়ন ।।

"জীৱন জীয়াই থাকে। তথাপি জীয়াই থাকে
আৰু থাকে জীৱিকাৰ গলিৰ সাঁথৰ
অমৃতৰ পুত্ৰ আমি
মৃত্যুস্নাতা হে মহানগৰ।"

— নৱকান্ত বৰুৱা

বহুতেই কয়, কলিকতাৰ বৌদ্ধিক জীৱন আৰু কফি হাউচ হেনো অভিন্ন। মোৰ জ্যেষ্ঠতৰ বন্ধু বসন্ত বৰুৱাৰ মুখতো প্ৰায়েই সেই কথাষাৰ শুনিছিলোঁ। এদিন বৰুৱাৰ লগতে তালৈ ওলালোঁ। সোমায়েই নিৰাশ হৈ গ'লোঁ। হয়তোবা সেই এতিহ্য কোনোবাদিনা আছিল। তেতিয়া কিন্তু তাৰ সামান্যতম আভাসটোও নাছিল। দেখিছিলোঁ, ল'ৰা নচুৰাই ফুৰা যৌৱনৰ মাৰ যাবলৈ ওলোৱা বেলিটো আগচি ধৰিবলৈ আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰা কিছুমান ছট্‌ফটীয়া ছোৱালী আৰু সিহঁতৰ পাচে পাচে ওলমি ফুৰা দুই অনীয়া প্ৰেম কৰি জীৱনটোতে কৃতাৰ্থ মনা কিছুমান ভক্তবৎসীয়া ল'ৰা। কাগজৰ ফুলকে যদি কোনোবাই ফুল বুলি মানে, তেনেহ'লে সিহঁতৰ সেই স্থলস্থূলীয়া কথাবাৰ্তাবোৰকেই প্ৰেমৰ সংলাপ বুলি মানি লোৱাত মোৰ আপত্তি নাই। আৰু তাৰ মাজত বৌদ্ধিক জীৱন। সেইবোৰ কথাবাৰ্তাৰ সেতুবেদি পাৰ হৈ কিবা গভীৰ জিজ্ঞাসা, কিবা প্ৰগাঢ় জীৱনবোধে কাৰোবাৰ মগজুত দোলা দি যাবহি বুলি যদি কোনোবাই সঁচাসঁচিকৈয়ে বিশ্বাস কৰে, তেনেহ'লে তেওঁ ব্ৰহ্ম-মাতালৰ বাহিৰে অন্য একোৱেই নহয়। মই বিশ্বাস নকৰোঁ, তেনেকুৱা এটা পৰিৱেশে কেতিয়াবা কোনো সুভাস বসু অথবা বুদ্ধদেৱ বসু অথবা নীৰদ চন্দ্ৰ ৰায়ক জন্ম দিব পাৰিব বুলি। গোটেই বাক্যটোৱেই এটা মিছা জনৰৱ।

বৰ অস্বস্তি অনুভৱ কৰিছিলোঁ যদিও আৰু দুই-চাৰিবাৰ ইজন-সিজন বন্ধুক লগ দিবৰ কাৰণেই সেই অস্বস্তিকৰ গোলমালসৰ্বস্ব ঘৰটোত দুঘণ্টা-এঘণ্টা কটাই আহিবলৈ বাধ্য হৈছিলোঁ। দৈৱক্ৰমে, তাতেই এদিন এজন অত্যন্ত অধ্যৱসায়ী মানুহৰ লগত হঠাৎ মোৰ চা-চিনাকি ঘটিল। মানুহজনৰ নাম অৰুণ পুৰকায়স্থ— বৰ্তমান কলিকতাস্থ সৰ্বাধিক অসমীয়া কিতাপৰ প্ৰকাশক প্ৰতিষ্ঠান শ্ৰীভূমি পাব্লিছিং কোম্পানীৰ স্বত্বাধিকাৰী। কথা-প্ৰসংগত তেখেতে মোক ক'লে, তেখেতৰ এটা ইচ্ছা— অসমীয়া কিতাপ এলানি প্ৰকাশ কৰি উলিয়াব। লগতে সুধিলে, "লেখক দুজনমান পোৱা যাবনে বাৰু?" আৰু ক'লে, "ডাঙৰ লেখক নহ'লেও হয়। ভাল লেখাৰ লেখক হ'লেই হ'ব।" সুযোগটো গ্ৰহণ কৰি মই ক'লোঁ, "মই নিজেই এখন লেখি পেলাই থৈছোঁ। আৰু এখন লেখি আছোঁ— সম্পূৰ্ণ হ'বলৈ অলপ বাকী। আপুনি যদি ইচ্ছা

কৰে, মোকেই আপোনৰ কোম্পানীৰ প্ৰথম লেখক হিচাপে লোৱাৰ কথা চিন্তা কৰি চাব পাৰে।" ক'ব নোৱাৰো, কিয় তেনেকুৱা হ'ল, আমি দুয়ো দুয়োৰো প্ৰতি প্ৰবলভাৱে আকৰ্ষিত হৈ পৰিলোঁ। তেখেতক মই সবিস্তাৰে ক'লোঁ, 'গালিভাৰ' নামৰ চেমনীয়া পাঠকৰ কাৰণে চুইফ্‌টৰ পৰা ভাঙনি কৰি যুগুতাই থোৱা মোৰ কিতাপখনৰ কথা। তেখেতে মুহূৰ্ততে মোৰ প্ৰস্তাৱটো গ্ৰহণ কৰিলে। হোষ্টেললৈ উভতি আহি ময়ো অৰ্ধ-সমাপ্ত 'ডন-কুইকচোট্'খন সমাপ্ত কৰাত মন দিলোঁ।

'গালিভাৰ'খন কিয় লিখিছিলোঁ— সেই কাহিনীটো মই স্থানান্তৰত লেখিছোঁ। সেয়া ড° কাকতিৰ আওপকীয়া আৰ্শীবাদৰ ফলপ্ৰাপ্তি। বি. এ. পৰীক্ষাৰ পাচত কাকতি ছাৰৰ ওচৰত ভৱিষ্যতে পঢ়া-শুনাৰ বিষয়ে উপদেশ বিচাৰি যাওঁতে তেখেতৰ সেই পৰিচিত বিধ্বংসা হাঁহিটো মাৰি কৈছিল, "তুমি তো ফেইল হ'বাই। এটা কাম কৰাঁ, এখন ভাল ইংৰাজী কিতাপ অসমীয়ালৈ তৰ্জমা কৰিবলৈ লোঁৱা। সেইখন শেষ কৰিবলৈ বৈ যাওঁতেই, আত্মহত্যা কৰাৰ বাসনাটো ক্ষয় গৈ নোহোৱা হৈ যাবগৈ পাৰে।"সেই আধা-ধেমেলীয়া উপদেশটো আৰ্শীবাদ হিচাপে লৈ বি. এ. হৈ নুঠা আৰু এম. এ. মহলাৰ ছাত্ৰ হৈ পৰা দুয়োটাৰে মাজৰ সময়ছোৱাৰ দোমোজাতে এমাহমানৰ ভিতৰতে 'গালিভাৰ'খন ভাঙি উলিয়ালোঁ। সেইখনকে কেৰ্কেটুৱাৰ বাঁহপাতেই ভেটি বুলি অৰুণ বাবুলৈ আগবঢ়ালোঁ।

'ডন কুইকচোট্'-খনৰ বাকীখিনি কাম লৰালৰিকৈ শেষ কৰিলোঁ। ছপাশাললৈ যাব পৰাকৈ পাণ্ডুলিপিটো প্ৰস্তুত কৰি দিয়াৰ ভাৰ মোৰ হ'বলগীয়া পৰিবাৰ গীতাই নিজেই কান্ধ পাতি ল'লে। গতিকে, পুথিখনে ডেৰ মাহমান গুৱাহাটীৰ উজান বজাৰতে আলহী খাই আছিলগৈ। চাৰ্ভেণ্টিচৰ এই পুথিখন ভাঙি থাকোঁতে এটা সমস্যাৰ মুখামুখি হ'লোঁ। 'বনফুল'ৰ গল্প এটা পঢ়িয়েই সমস্যাটোৰ উমান পালোঁ। শব্দটোৰ উচ্চাৰণ হেনো দেশে দেশে বেলেগ। মূল স্পেনীয় ভাষাত হেনো 'ডন কিখ্‌টে'; কোনোবাই উচ্চাৰণ কৰে 'ডন কুইখট্'; কাৰোবাৰ জিভাত আকৌ 'ডন কুইকচোট্'। সম্প্ৰতি হোমেন বৰগোহাঞিয়েও এটা প্ৰবন্ধত লেখিছে, বোলে 'ডন কিখ্‌ট়ে' খাটি মূৰ্ধণ্য 'ষ' টোৰ হলন্ত উচ্চাৰণৰ সৈতে। এইটো আচলতে স্পেনীয় ভাষালৈ মৰক্কোৰ জৰিয়তে যোৱা আৰবী ভাষাৰ দান— আৰবী 'ষীম্' আখৰটোৰ উচ্চাৰণ। লগুৱাটো নামটোও হেনো 'চাঁকো পাঁজা', 'চাঁকো পাৎঝা', 'চেংকো পাঁঝা' ইত্যাদিৰ ভিতৰত কোনটো ক'বই নোৱাৰি। তাহানি প্ৰতিভা দেৱীয়ে লিখি উলিওৱা 'অতুল কথামালা ছিৰিজ'ৰ 'ডন কুইক্‌চোট' বা 'কেঁকো ডাণ্ডৰীয়াৰ অদ্ভুত কাহিনী'খনৰ কথা মনত পৰিল। মই সেই উচ্চাৰণটোকে ৰাখিবলৈ থিৰাং কৰিলোঁ— কেইবাটাও কাৰণত। প্ৰথম, মূল স্পেনীয় উচ্চাৰণটো ভিন ভিন যুৰোপীয় দেশবোৰৰ কাৰণেও হেনো অচিন আৰু চমকপ্ৰদ। সিমানেই নহয়— বোলে স্পেনৰো জিলাই জিলাই বেলেগ।

দ্বিতীয়, আমাৰ ইংৰাজী বিভাগৰ অধ্যাপক এগৰাকীক সুধিছিলোঁ। তেখেতে ক'লে,"সেইবোৰ প্ৰায় স্নবাৰিৰ ঘেৰতেই পৰে। চাহাববোৰে কুইকজোট্ বুলিয়েই চিনি পায়— তাৰ পৰাই কুইক্জটিক শব্দটো সাজি উলিযাইছে। আমাৰ মদ্ৰদেশীয় জিভাত সেইটোৱেই কুইক্সট্ আৰু তাৰ কাম-বনবোৰ কুইক্সটিক্। কৈ যিটো ভাল লাগে, তাকে ক'বা। শুচিবায়ুগ্ৰস্ত হৈ লাভ নাই। যিটোহে মনত ৰাখিলেই হ'ল, মানুহটো লা মাঞ্চাৰ এটা ভাল পৰিয়ালৰ আৰু তাৰ মূৰটোত ঢেৰ পুৰাণ কথাৰ কামোৰ।" মই সেই কথাষাৰকে খামুচি ধৰিলোঁ। আৰু দুটা কথা তাতে যোগ দি ললোঁ। এক, আনাতোলা ফ্ৰাঁৰ 'থেইজ' খনৰ ফৰাচী উচ্চাৰণটো হেনো 'থেয়া'। অসমীয়াত হৈ পৰা 'চেখভ্' আৰু বাংলাত হৈ থকা 'শেহোভ্' হেনো ৰুছদেশীয় উচ্চাৰণত 'চেসক'— খাটি 'স'টোৱে সৈতে। দুই, ময়ো চাগৈ পাঞ্জাবৰ ফালে পাক মাৰিলে 'মহিন্দৰ' হৈ পৰিমগৈ, নিস্তাৰ নহ'ব। ভাবি-গুণি অঁকৰা মৈত উঠি ননমাই ভাল বুলি সেই নামটো নসলালোঁ।

আৰু এটা সমস্যাৰ মুখামুখি হৈছিলোঁ এদিন। ইংৰাজী বাক্যটো পালোঁগৈ, "you cannot have bacon by mere frying" এইটোক বাৰু অসমীয়ালৈ কেনেকৈ সুৱাগুৰি তোলোঁ? এই বাক্যটো লৈ সেইদিনা প্ৰায় এঘণ্টা যুঁজিলোঁ। অৱশেষত, এইদৰে সাজিলোঁ, "ৰ'বাচোন, তেলত জুবুৰিয়ালেই পিঠা হোৱা বুলি কোনদিনা শুনিছা?" ভাল হওক বেয়া হওক, মোৰ লেখাত সেই ধৰণটো বৈ গ'ল। দুদিনমানৰ আগতে তেনেকুৱা আৰু এটা বাক্য পাইছিলোঁ, "Britishers who strain at a gnat in England could swallow a camel in India" এইবাৰ ঘপ্‌কৈ সাজি পেলালোঁ-- ভাবিবলৈ অকণো সময় নলৈ, "বৃটিছবোৰে নিজৰ দেশত মোৱা মাছ এটা খাওঁতেও চৰ্‌চৰণি খায়, ভাৰতলৈ আহি কিন্তু কুটি মাছ একোটাও গোটে গোটে গিলি থ'বলৈ ওলায়।" যি কি নহওক, সময়ত গুৱাহাটীত আলহী খাই কলিকতালৈ চিকুণটো হৈ উভতি আহিল। "গালিভাৰ' ওলোৱাৰ পাচতে 'ডন কুইকচোট'ক অৰুণ পুৰকায়স্থদেৱে ছপাখানালৈ পঠিয়াই দিলে। পাচত অৰুণ পুৰকায়স্থৰ লগত চিনাকি কৰি দিওঁতে, তেখেতে হাঁহি এটা মাৰি মোৰ পৰিবাৰক কৈছিল, "আপোনাৰ লগত চিনাকি নহ'লেও, আপোনাৰ হাতৰ লেখাৰ লগত মোৰ তাহানিখনৰে পৰা চিনাকি।"

যি কি নহওক, এই দুখন অনুবাদ-পুথি লৈয়েই মোৰ লেখক-জীৱনৰ আৰম্ভণি। এটা সৰু ঘটনা ঘটিছিল, যিটোৰ সোঁৱৰণী মোৰ মনৰ চুমহিত আজিলৈকে সাঁচি থৈছোঁ অধ্যাপক প্ৰিয়ৰঞ্জন সেনে এদিন এডমাণ্ড বাৰ্কৰ বিষয়ে বক্তৃতা দি আছিল। শেষৰ বেঞ্চত বহি মই মোৰ পৰম বন্ধু নন্দগোপাল মজুমদাৰৰ লগত অস্ফুট কণ্ঠেৰে কথাপাতি আছিলোঁ। সি তেতিয়া থাকে হাওৰাৰ সিপাৰে সাঁতৰাগাছিৰ ১৭, ওলাবিবি তোলা লে'নত। প্ৰেমত পৰিছিল, অলপ গভীৰভাৱেই— মঞ্জু নামৰ এজনী ছোৱালীৰ

লগত। মোক সি চিঠি এখন আগবঢ়াই দি ক'লে, "let him bark on Burke. তুই আমাকে এই চিঠিটাৰ একটা জবাব ড্রাফ্‌ট কৰে দে। আমি ভেবে পাচ্ছি না, কি লিখ্‌লে ভালো হবে।" মই তাৰ চিঠিখনৰ মচাবিদা কৰাত ব্যস্ত আছোঁ, এনেতে বক্তৃতাৰ মাজতে থমকি ৰৈ অধ্যাপক সেনে মোৰ ফালে চাই ইংৰাজীতে ক'লে, "তুমি মোক কমন-ৰুমত এবাৰ লগ পাবাচোন।" আমি দুয়ো উচপ্ খাই উঠিলোঁ। নন্দগোপালে মোক ক'লে, "খাইছে হেৰ', খাইছে। মোৰ কাৰণেই তই এতিয়া নিৰ্ঘাত ৩য় শ্ৰেণী পাবি।" যি হ'বৰ হ'ল, মই মৰণত শৰণ দি অলপ পাচতে ড° সেনৰ ওচৰ চাপি হাকিমৰ আগত থিয় হোৱা আচামীটোৰ দৰে বিনয়ৰ ত্ৰুটি নেদেখুৱাকৈ ক'লো, "ছাৰ, আপুনি মোক মাতিছিল?" তেখেতে মোক হতবাক্ কৰি ক'লে, "তুমি বোলে দুখন কিতাপ লিখিছা? তুমিয়েই নহয় জানো? সেইদিনা মই এঠাইত দেখিলোঁ।" তোমাক আৰ্শীবাদ কৰিছোঁ। এইবোৰেই থাকিব। সেইবোৰ— সেইবোৰ নাথাকে।" তেখেতে 'সেইবোৰ' বুলি ইংগিত দিছিল, ১ম শ্ৰেণী, ২য় শ্ৰেণী পোৱা-নোপোৱাৰ কথাষাৰলৈ। মই অভিভূত হৈ পৰিলোঁ— এই বিশাল কলিকতাৰ কৰ'বাত, হয়তোবা জাতীয় গ্ৰন্থাগাৰত, অসমীয়া ল'ৰা এটাই তাৰ নিজৰ ভাষাতে লিখা দুখন সাধাৰণ কিতাপ এই বিৰাট পণ্ডিত-ৰাজনীতিবিদ্ অধ্যাপকগৰাকীৰ চকুত পৰিছে, আৰু সিজনাই সঠিকভাৱেই চিহ্নিত কৰিছে সেই দুখনৰ লেখকজন তেখেতৰে এজন পঢ়া-শুনাত অমনোযোগী ছাত্ৰ। হয়তো তেখেতে ভাবিছিল, সি লেখে— শ্ৰেণীতো লেখিয়েই থাকে শেষৰ বেঞ্চত বহি। মই তেখেতৰ ভৰি দুখন চুই অন্তৰৰ সমস্ত শ্ৰদ্ধা উবুৰিয়াই সেৱা কৰিলোঁ। বাহিৰলৈ ওলাই আহি দেখিলোঁ, মোৰ বন্ধু দুৱাৰমুখতে ৰৈ আছে। সি সুধিলে, "কি পালি?" মই তাক উত্তৰ দিছিলোঁ, "তই পোৱা চিঠিখনতকৈয়ো মিঠা বস্তু এটা।" তাক ক'লোঁ নে নকলোঁ জানো, আচলতে মই যে পালোঁ জীৱনৰ বাবে এক জাহাজ মণি-মুক্তা। এটা আৰ্শীবাদ— "লেখি থাকাঁ।" পৰৱৰ্তী কালত সিদিনা এই মানুহজন স্বৰ্গী হোৱাৰ বাতৰিটো কাকতত পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ, সেইদিনা মই উপবাসে থাকি সিজনক স্মৰণ কৰিছিলোঁ।

সেই দুখনৰ প্ৰথমখন 'গালিভাৰ' আগতেই লেখা। 'ডন কুইক্‌চোট্'খনহে কলিকতাত লেখা। যি কি নহওক, সেই দুয়োখন মই কলিকতাত স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীত ছাত্ৰ হৈ থাকোঁতেই ছপাশাল গৰকি ওলোৱা পুথি। অৰুণ পুৰকায়স্থৰ শ্ৰীভূমি পাবলিছিং কোম্পানীৰো প্ৰথম অসমীয়া প্ৰকাশন সেই দুখনেই। সেই প্ৰতিষ্ঠানটোৰ তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ অসমীয়া পুথি দুখনো মোৰ দ্বাৰাই স্বাক্ষৰিত। তৃতীয়খন আছিল 'নীল সাগৰৰ সাধু'— ভিক্টৰ হিউগোৰ 'টয়লাৰ্ছ অব্ দ্য চী'খনৰ চমু অনুবাদ আৰু চতুৰ্থখন পাচত ১৯৫৬ চনৰ জানুৱাৰী মাহত ছপা আখৰৰ পোহৰ দেখা 'নতুন কবিতা'। কিন্তু 'নীল সাগৰৰ সাধু'খন মই কলিকতা এৰাৰ পাচত ওলোৱা পুথি — যদিও সিখন

অৰুণবাবুৰ হাতত আগতে পৰিছিলগৈ। প্ৰকাশকৰ ফালৰপৰা চালে, 'নতুন কবিতা'খনহে তৃতীয় আৰু 'নীল সাগৰৰ সাধু'খন চতুৰ্থ প্ৰকাশন।

প্ৰথম দুয়োখন পুথিৰে ইংৰাজীত সমালোচনা ওলাইছিল 'আসাম ট্ৰিবিউন' কাকতত। আৰু অসমীয়া সমালোচনা ওলাইছিল 'নতুন অসমীয়া' কাকতত— লেখিছিল ড° প্ৰমোদ ভট্টাচাৰ্যই। সময়ৰ বাটত তাৰ সাঁচি থোৱা 'কাটিং' কেইটা হেৰাল। এটা বৰ আমোদজনক স্মৃতি আছে 'গালিভাৰ'খনৰ। তেতিয়ালৈকে মোৰ বান্ধৱী হৈ থকা গীতাৰ সৰু ভায়েক প্ৰবীৰে মোকেই গালিভাৰ বুলি ভাবিছিল। সেই কাৰণে, তেওঁৰ ওচৰত বহুত দিনলৈকে 'মোৰ গালিভাৰ' নামেৰেই পৰিচিত আছিলোঁ। আনকি, আমাৰ দুজনৰ বিয়াৰ সময়তো নিমন্ত্ৰণী চিঠি দিবলগীয়া মানুহবোৰৰ নামৰ তালিকাখন চাই উঠি বায়েক আৰতি আৰু মিনতিৰ ওচৰত অভিযোগ কৰিছিল, "তইঁতে মোৰ গালিভাৰৰ নামটো নিলিখিলি।" সেই মৰমটো আজিও তেওঁৰ মোলৈ নজহা-নপমাকৈ আছে। এনেকৈয়ে সেই পুথিখন ওমলাঘৰৰ পৰা ওলাই আহি কিছুদূৰ গৈ চেমনীয়া-চ'ৰাৰ দুৱাৰদলিত সোমোৱালৈকে মাজৰ সময়ছোৱাৰ বহুতেই মোৰ 'গালিভাৰ'খনক আজিও অতি মৰমৰ চকুৰে চায়।

সেই মাধুৰীতে স্নান কৰি 'নীল সাগৰৰ সাধু' লেখি উলিয়াইছিলোঁ। কোনেও বিশ্বাস নকৰিব— তিনি দিনৰ ভিতৰত সেইখন লেখিছিলোঁ বুলি ক'লে। মোৰ এম. এ. পৰীক্ষালৈ তেতিয়া মাত্ৰ আৰু এমাহ আছে। এদিন আবেলি সময়ত ৭৯, হেৰিচন ৰোডৰ শ্ৰীভূমি পাবলিছিং কোম্পানীৰ অফিচলৈ গলোঁ। সেইদিনা অৰুণ বাবুৱে ভাল খবৰ এটা দিলে। তেতিয়ালৈকে সেই অফিচটো পাচ-পিনলৈহে আছিল। সমুখৰ পিনে অন্য এটা প্ৰকাশন-প্ৰতিষ্ঠান আছিল। সেই প্ৰতিষ্ঠানটোৱে আকৌ জুলে ভাৰ্ণেৰ কিতাপবোৰৰ বাংলা অনুবাদ চাৰিখন প্ৰকাশ কৰিছিল। সেই প্ৰতিষ্ঠানটো হেনো উঠি যাবগৈ। শ্ৰীভূমি পাবলিছিঙে সেই কোঠা কেইটাও লোৱাৰ কথা হৈছে। ইতিমধ্যে, অৰুণ বাবুৰ বিয়া হৈ গৈছে। মই এদিন অতিথিৰূপে 'বৌ-ভাত'লৈ গৈ আহিছোঁ। মই অৰুণ বাবুৰ ব্যৱসায় বাঢ়ি যাব বুলি বৰ আনন্দিত হ'লোঁ। মই অৰুণ বাবুক কলোঁ, "আপোনাৰ লক্ষ্মীৰ ভাগ্যতেই এই সমৃদ্ধি। তেখেতৰ ভাগ্যত আৰু বিস্তাৰিত হ'ব এই শ্ৰীভূমি পাবিলিছিং।" তেখেতে তেতিয়া ক'লে, "ইয়াৰ পাচত আপুনি আৰু কি দিব, ভাবি ৰাখিব। আপাততঃ মই 'ধীমতীৰ অৰ্থনীতি' নামৰ বাংলা কিতাপখন লৈ ব্যস্ত আছোঁ। এইবাৰ সৰুকৈ লেখি দিব। অলপতে মই 'টয়লাৰ্ছ অব্ দ্য ছী'খনৰ বাংলা অনুবাদ এটা এজনক লেখিবলৈ দিছোঁ।" আচৰিত কথা, ময়ো সেইখনেই অসমীয়ালৈ ভাঙি উলিয়াম বুলি খৰচি মাৰি পঢ়ি থৈছিলোঁ। হাৰ্ডিঞ্জলৈ উভতি আহিয়েই গধূলিৰ পৰা সেইখন আগত লৈ বেলেগ এটা সাঁচত থৈ চমুকৈ ভাঙি উলিয়াবলৈ লাগি গলোঁ। মোৰ কাষৰ কোঠাৰ লৰাজনে বহুত ৰাতিলৈকে পঢ়িছিল। তেওঁ যদি

জাগৰে থাকিব পাৰে, ময়েই বা কিয় নোৱাৰিম। তিনিটা ৰাতি— বৰং অলপ কম — একে লেথাৰিয়ে লেখি সেইখন শেষ কৰি পেলালোঁ। এতিয়া উভতি চাই ভাবোঁ, কেনেকৈ সম্ভৱ হৈছিল সি। অৰুণ পুৰকায়স্থ ডাঙৰীয়াক দি থৈ আহিলোঁগৈ। মনে মনে তেখেতে নিশ্চয় ভাবিছিল, এওঁৰ পৰীক্ষাটো 'ড্ৰপ' কৰি বোধকৰোঁ আৰু এবছৰ কলিকতাত কটোৱাৰ মন। কিন্তু, সেইবোৰ ধেমালি কৰিবলৈ মোৰ তেতিয়া সময় নাছিল।

কলিকতাত থকা সেই সময়ছোৱাৰ প্ৰথম বছৰটো মই নিজকে বহু কামতেই ব্যস্ত ৰাখছিলোঁ। এদিন আমাৰ হোষ্টেলতে এজন বৰ ৰঙিয়াল মনৰ ফৰকাল অন্তৰৰ মানুহক লগ পাই গ'লোঁ। মানুহজনক কলিকতা-প্ৰবাসী আটাইবোৰ অসমীয়াই অসমৰ বেচৰকাৰী হাই কমিছনাৰ আখ্যা দিছিল। সকলোৰে বিপদৰ বন্ধু এই মানুহজনৰ নাম যোগেশ্বৰ হাজৰিকা। কিন্তু, আচল নামেৰে তেখেতক যিমান মানুহে চিনি পাইছিল, তাতকৈ বহুত বেচি মানুহে চিনি পাইছিল তেখেতৰ সংক্ষিপ্ত নাম 'জোহাজ'টোৰে। নাম সংক্ষিপ্ত কৰা এইটো মাৰ্কিন পদ্ধতি। বৃটিছ পদ্ধতিটো abbreviation-ৰ প্ৰত্যেকটো শব্দৰ আদি আখৰটো দি মাজত একোটাকৈ 'ফুলষ্টপ্' দি চমুকৈ লিখাৰ পদ্ধতি। মাৰ্কিন পদ্ধতিটো হ'ল acronym-ৰ প্ৰত্যেকটো শব্দৰ একো অংশ লৈ চমুকৈ এটা শব্দৰ দৰে সাজি উচ্চাৰণ কৰাৰ পদ্ধতি। সেই, কাৰণেই, মানুহজন জোহাজ (JOHAZ)। দুদিনমানৰ ভিতৰতে তেখেত মোৰ কাৰমে ৰূপান্তিৰত হৈ পৰিছিল জোহাজ মামালৈ। আৰু, সিজনে মোক মাতিবলৈ ল'লে 'ভাগিন' বুলি; কিন্তু সম্বোধনটো ৰৈয়েই গ'ল 'আপুনি' হৈ। এবাৰ মই আৰু মহেশ ভুঞা পূজাৰ বন্ধতো ঘৰলৈ অহা নাছিলোঁ। এদিন হঠাৎ আমাৰ দুয়োকো বাটত লগ পাই সুধিলে, "ভাগিন, ঘৰলৈ যোৱা নাই? কিয় যোৱা নাই?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "যোৱা নাই। কাৰণ পইচা নাই।" জোহাজ মামাই ক'লে, "কাইলৈ এয়াৰ অফিছলৈ গৈ মেনেজিং ডিৰেক্টৰ ৰায়ক লগ ধৰিবিগৈ। চিধা দুই মহলালৈ উঠি যাব। মোৰ কথা ক'ব। আপোনালোক দুয়োকো দুখন বিনামূলীয়া ৰিটাৰ্ণ-টিকেট দি দিব।" পাচদিনা পি-৩৪, মিছন ৰো' এক্সটেঞ্চনৰ এয়াৰ অফিছলৈ গ'লোঁ। দুয়োৰো খুব হাঁহি উঠিছিল, আমাৰ বুৰ্বকামিৰ পৰিচয় দিবলৈ গৈছোঁ বুলি। আচৰিত কথা, মেনেজিং ডিৰেক্টৰক লগ ধৰি কোৱাৰ লগে লগে আমাক তলৰ মহলাৰ কাউণ্টাৰৰ পৰা টিকট দুটা সংগ্ৰহ কৰি ল'বলৈ ক'লে। আহিবৰ দিনা প্লেনত নুঠালৈকে ভুঞা আৰু মই বিশ্বাসেই কৰিব পৰা নাছিলোঁ, টিকেট দুটা সঁচাকৈ কামত আহিবনে নাহে। সেইবাৰ অহা-যোৱা কৰা সেই আকাশ-যাত্ৰা দুটাই মোৰ জীৱনৰ একমাত্ৰ বিনামূলীয়া আকাশী-জাহাজৰ ভ্ৰমণ।

আজি প্ৰায় ৪০ বছৰতকৈয়ো বেচি কাল এই মানুহজন কলিকতাতে আছে। এতিয়া এচপ্লেনেড্ ইষ্টৰ পাঁচ মহলীয়া ঘৰ এটাৰ আটাইতকৈ ওপৰৰ মহলাটোতে

আছে, পৰম সুখেৰে। আচল ঘৰ মঙলদৈত। যি কি নহওক, সেই সময়ত এই মানুহজনৰ উদ্যোগতে এবাৰ 'বোটানিকেল গাৰ্ডেন'ত অসমীয়া পৰিয়ালবোৰৰ সৈতে অসমীয়া ছাত্ৰ-ছাত্ৰী গোটেইবোৰেই ১৯৫২ চনৰ এপ্ৰিল মাহত বিহু উৎসৱটো পালন কৰিছিল। তাৰ পাচতে, যোগেশ্বৰ হাজৰিকাৰ উদ্যোগতে তেওঁলোকৰ 'এ এছ. এল. ক্লাব'টো আকৌ জীয়াই তোলা হৈছিল। মোৰ যিমান দূৰ মনত পৰে, উমেশ বৰুৱাদেৱেই কথাষাৰ উলিয়াইছিল বোলে, নামটো সলাব লাগে। কাৰণ, 'এ. এছ. এল. ক্লাব' ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰহে অনুষ্ঠান। কথাষাৰ লৈ বহুত গুণা-গঁথা চলিল। তাৰ মাজতেই মই মাত লগালোঁ-- "কোনো প্ৰয়োজন নাই নেকি নামটো সলনি কৰাৰ। আমি যদি 'এ. এছ. এল. ক্লাব' শব্দটোৰ অৰ্থ 'আছামীজ ষ্টুডেণ্ট লিটাৰেৰী ক্লাব' বুলি নেভাঙি "আছামীজ চোচিয়'-লিটাৰেৰী ক্লাব' বুলি ভঙাৰ ব্যৱস্থা এটা কৰোঁ, তেনেহ'লেই দেখোন সমস্যাটোৰ এটা সুন্দৰ সমাধান হৈ যায়।" কথাষাৰ সকলোৰে মনঃপূত হ'ল। লগে লগে মোৰ ওপৰত দায়িত্ব এটা পৰিলহি— ক্লাবৰ এখন সংবিধান ৰচনা কৰি দিব লাগে। কৰি দিলোঁ। তাৰ পাচত, আমাৰ সাধাৰণতে যিটো হয়, সেইটোৱেই হ'ল। মানে, নিৰ্বাচন-পৰ্বৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। মোৰ যিমান দূৰ মনত পৰে, উমেশ বৰুৱাক পতা হ'ল সভাপতি আৰু যোগেশ্বৰ হাজৰিকাক প্ৰধান সম্পাদক। মাণিক খাউণ্ড আৰু মোক পাতিলে সহকাৰী সম্পাদক। সেইটো বছৰ এ. এছ. এল. ক্লাব ভালকৈয়েই বাচি আছিল। তাৰ পাচত আকৌ মৰিল।

কলিকতাত থাকোঁতে মোৰ তিনিবাৰ তিনিগৰাকী মানুহৰ মৃত্যু-দৃশ্যৰ লগত পৰিচয় ঘটিছিল। তাৰে এটা পৰিচয় মুখামুখি, অন্য এটা সক্ৰিয়, আৰু শেষৰটো দূৰণিবটীয়া। মোৰ সহপাঠী-বন্ধু গুণাভি চৌধাৰীৰ দেউতাক উমেশ চৌধাৰীৰ পৰলোক- প্ৰাপ্তি ঘটিছিল, আমহাৰ্ষ্ট ষ্ট্ৰীট আৰু হেৰিচন ৰোড দুয়োটাৰে কটা-কটি কৰা ঠাই ডোখৰতে — 'হোটেল ৰয়েল'ত। ৰোগশয্যাত মানুহৰ মৃত্যু যন্ত্ৰণাৰ দৃশ্য সেই ৰাতিয়েই প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে দেখিছিলোঁ। আৰু সেই ৰাতিয়েই দেখিছিলোঁ, মৃত্যুক কেনেকৈ কিছুমানে অতি নিৰ্লিপ্ত ধৰণেৰে গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। সেই কম্পাউণ্ডাৰ গৰাকীৰ নিষ্ঠুৰ নিৰ্লিপ্ততাৰ কথা আজি আৰু সুঁৱৰিবৰ মন নাই। মই গুণাভিৰ অন্তৰংগ বন্ধু হেমন্ত ভট্ট— আমি দুয়ো স্তব্ধ হৈ গৈছিলোঁ, লগত যোৱা কম্পাউণ্ডাৰজনে হাঁহি হাঁহি উচ্চাৰণ কৰা বাক্যটো শুনি। শ্লীলতাৰ সীমা চেৰাই যোৱা সেই কথাষাৰ নোসোঁৱৰো। দ্বিতীয়টো মৃত্যু কলিকতাৰ জনপ্ৰিয় প্ৰবাসী-অসমীয়া কমল গগৈদেৱৰ। মোৰ মনত আছে, সেইবাৰেই প্ৰথম নিতলা শ্মশানঘাট দেখা পাইছিলোঁ, আৰু দেখা পাইছিলোঁ, বৈদ্যুতিক চিমনিৰ চিতাত মৃতদেহৰ শেষ সৎকাৰ। প্ৰথমতে আমি চাৰি দেৱালৰ বাহিৰত আমাৰ পাল পৰিবৰ কাৰণে বৈ আছিলোঁ। সেইদিনা বোলে বেচি ভীৰ নাছিল। আগৰজনৰ চিতাতো তেতিয়াও জ্বলি শেষ হোৱা নাছিল। গতিকে,

আমি লৈ যোৱা মৃতদেহটো চিতাত তুলিবলৈ দুই-চাৰি মিনিট মান ৰ'ব লাগিব— বাৰে বাৰে আমাক আশ্বাস দিছিল শ্মশান কর্তৃপক্ষৰ বিষয়াসকলে। মোৰ মুঠেই ভাল লগা নাছিল সেই দৃশ্যটো। গোটেই কাৰবাৰটোৱেই যেন অতি যান্ত্রিক, যেন অতি নির্লিপ্ত। মৃত্যুৰ পাচতো যে কলিকতাই সকলোকে টিকেট কাটিবৰ কাৰণে 'কিউ'ত থিয় হোৱা যাত্রীৰ দৰে আচৰণ কৰিবলৈ বাধ্য কৰে— সেয়া মোৰ জীৱনৰ এক অভিজ্ঞতা। ওচৰতে লক্ষ্য কৰিছিলোঁ, কবিগুৰু ৰবীন্দ্রনাথৰ দেহৰক্ষাৰ এটা সামান্য চিহ্ন প্রতীক— এটা নাতি উচ্চ স্মৃতিস্তম্ভ। দুয়োটা দৃশ্য একেলগে মিলাই লৈ সিদ্ধান্ত কৰিছিলোঁ, নগৰ-সভ্যতাই যি কোনো মৃতকতেই অত্যন্ত নিষ্ঠুৰ ব্যৱহাৰ কৰে। তুলনাত, আমাৰ গাঁও-ভূঁইবিলাকত যাৰেই কি নহওক মৃতদেহক অত্যন্ত শ্রদ্ধাৰ চকুৰে চায়। পাচত, প্রায় ত্রিশ বছৰব পাচত, ধাৰণাটো সলাইছিলোঁ। স্কটলেণ্ডত দেখিছিলোঁ, এটা অতি প্রভু ভক্ত কুকুৰৰ সমাধিস্থল। কি অতুলনীয় শ্রদ্ধাৰে তাক সমাধিস্থ কৰি ৰখা হৈছে। তাৰ কথা পাচত ক'ম।

তৃতীয়টো মৃত্যু, যাৰ লগত মোৰ পৰিচয়টো দূৰণিবটীয়া। সেই মৃত্যুটোৰ কথা। কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ ৰাজ্যিক মন্ত্রী সুৰেন বুঢ়াগোঁহাই কলিকতালৈ আহি হঠাৎ অসুস্থ হৈ পৰে। লগে লগে তেখেতক হস্পিটেললৈ স্থানান্তৰিত কৰা হৈছিল। ৰাতি দহ-এঘাৰমান বজাত জোহাজ মামাই আমাক হোষ্টেলৰ খবৰ দিলেহি, এপেণ্ডিচাইটিছৰ অস্ত্রোপচাৰ কৰাৰ পাচত বুঢ়াগোঁহাইদেৱে বোলে আৰু সাৰেই নেপালে। যিমান দূৰ মনতপৰে, সেইটো লেণ্ডছডাউন ৰোডৰ ফাললৈ থকা পি. জি. মেডিকেল হস্পিটেলটো। ভিতৰত বুঢ়াগোঁহাইৰ মৃতদেহটো এটা কফিনৰ বাকচত ভৰাই বিশেষ বিমানযোগে অসমলৈ পঠাই দিয়াৰ ব্যৱস্থা চলি আছিল। এগৰাকী নার্চে আমাক তেখেতৰ আপোন মানুহ বুলি অলপ গোপনকৈ কৈছিলহি, "ওঁ-হো কথাটো আপোনালোকে মানি নল'ব। তেখেতক 'এনাস্থেচিয়া' দিওঁতেই তেখেতৰ লোকান্তৰ ঘটিছে। সুস্থ 'এপেণ্ডিক্স' এটা কাটি আচল কথাটো ঢাকিছে। মই আপোনালোকক 'এপেণ্ডিক্স'টো দেখুৱাওঁ। মই এটা বটলত ভৰাই থৈ দিছোঁ। ৰ'ব, মই লৈ আনিছোঁগৈ।" এইবুলি কৈ নার্চগৰাকীয়ে সঁচাসঁচিকৈয়ে বটলটো আনি আমাক দেখুৱালেহি। আৰু যথেষ্ট খঙেৰে সৈতে ক'লে, "যতবোৰ টকাৰ খঁকুৱা। মৰা মানুহৰ পেট কাটি তাকেই চিলাই কৰি কেৰামতি দেখুৱায়।" মই সেই মহিলাগৰাকী স্বৰ্গীয় বুঢ়াগোঁহাইৰ একান্ত সচিবজনক কথাখিনি জনাবলৈ কৈছিলোঁ। সেই ৰাতি চৰকাৰী বিষয়াবৰ্গৰ ঘিট্‌ঘিটনিত মই নিজে কিবা এটা কৰিবলৈ, অথবা কাৰোবাক ক'বলৈ সাহসেই নকৰিলোঁ। শেষ ৰাতি দমদমত সেই শৱদেহটো বিশেষ বিমানখনত তুলি দিবৰ সময়ত সামৰিক বাহিনীৰ এটা সৰু দলে বন্দুক ওভোতাই লৈ কফিনটোৰ প্ৰতি শেষ অভিবাদন জনালে। তাৰ পাচত, বিউগুলৰ করুণ সুৰটোৱে সেই ৰহস্যময় মৃত্যুটোক তল পেলাই যেন আকাশ ফালি

এষাৰ কথাই ক'লে—"পূৰ্ণানন্দ বুঢ়াগোঁহাইৰ নাতি সুৰেন বুঢ়াগোঁহাইক স্বাধীন ভাৰতে ইয়াতকৈ আৰু কি বেচি সন্মান যাচিব পাৰে।"

কলিকতাত থাকি থাকি মোৰ কলিকতা সম্পৰ্কে এটা সম্যক ধাৰণা উপজিছিল কলিকতাই তিনিটা কাম বঢ়িয়াকৈ জানে। কলিকতাই মচিব জানে, ভাঙিব জানে আৰু সাজিব জানে। কলিকতাই মচি পেলালে, চিন-মোকাম নৰখাকৈ মচি পেলালে প্ৰাক স্বাধীনতা যুগৰ সাম্প্ৰদায়িক সংঘৰ্ষ-জৰ্জৰিত দিনবোৰৰ সকলোবোৰ দুষ্ট সোঁৱৰণী। ক'তো তাৰ সামান্যতম চিন নাই। মহৰমৰ সময়ত হাৰ্ডিঞ্জৰ বাৰাণ্ডাত বহি উপভোগ কৰিছিলোঁ, কলুটোলা-মিৰ্জাপুৰ ষ্ট্ৰীটেদি পাৰহৈ যোৱা এমাইল-ডেৰ মাইল বিয়পা বিৰাট শোভাযাত্ৰা। দেখিছিলোঁ, মানুহে পিন্ধি লোৱা ঘোঁৰাৰ সাজ আৰু ডিঙিত ঘোঁৰাৰ লেখীয়াকৈ জুনুকাৰ গলপটি লৈ তপলিয়াই ফুৰা এজিদৰ অজস্ৰ সৈন্য আৰু সমুখত দুলদুল ঘোঁৰাই লৈ গৈ থকা হাচান-হোচেনৰ সৈন্যবাহিনীৰ শোকযাত্ৰা। মোৰ মনত পৰিছিল, মীৰ মোশাৰফ হুছেইনৰ 'বিষাদ-সিন্ধু'খনৰ মৰ্মস্পৰ্শী বৰ্ণনাবোৰ। প্ৰসংগক্ৰমে কৈ থওঁ, এই কিতাপখনৰ সন্ধান পাইছিলোঁ মোৰ মা'ৰ পৰা— সেই কোন তাহানিখনেই। যাওক সেই কথা। বেচি দিনতো হোৱা নাছিল, আমাৰ ওচৰতে থকা কলেজ পাৰ্ক আৰু মিৰ্জাপুৰ ষ্ট্ৰীট উপচি পৰিছিল মৃতদেহৰ স্তূপেৰে। মোক মোৰ বন্ধু এজনে সেই তেতিয়াৰ কেইখনমান পোহৰ-ছবি দিছিল। সেই ছবিবোৰ চাই শিঁয়ৰি উঠিছিলোঁ। মই প্ৰায়েই মোৰ বন্ধু ঠানুৰাম দাস থকা ১, ৰাজাবাজাৰ ষ্ট্ৰীটৰ পি.জি. হোষ্টেলটোলৈ গৈছিলোঁ। সেই গা ধোৱা ঘৰ দুটা দেখিছিলোঁ, য'ত কৰি অমূল্য বৰুৱা আৰু আনন্দ ফুকন নিহত হৈছিল। নাই — কলিকতাই সেই সকলোবোৰ ব্যথাভৰা স্মৃতি মচি পেলালে। কলিকতাই সদায় নতুনৰ কোলাত শুই চকুৰ পাপৰি মেলি জানে।

কলিকতাই ভাঙিবও জানে। মোৰ চকুৰ আগতে দেখিছিলোঁ, প্ৰায় দুমাহ ধৰি চলা 'এক পইচাৰ যুদ্ধ'। তেতিয়ালৈকে পৃথিৱীৰ ভিতৰত আটাইতকৈ সস্তীয়া পৰিবহণ ব্যৱস্থা আছিল কলিকতাতেই। ১ম শ্ৰেণীত শ্যামবাজাৰৰ পৰা চৌৰংগীলৈকে ভাৰা আছিল মাথোন পাঁচ পইচা। বহুত সময়ত মই মোৰ কোনোবা এজন বন্ধুক লৈ ভাত খাই উঠি হাতত মাথোন পাঁচ অনা পইচা লৈ ডেৰ ঘণ্টাত গোটেই কলিকতা ঘূৰি আহিছিলোঁ।সেই ট্ৰামৰ ভাৰা বাঢ়িছিল মাথোন এক পইচা। তাৰ বিৰুদ্ধে গোটেই কলিকতাই গুজৰি উঠিল। কোনো কথা নাই, বাটে বাটে ট্ৰামবোৰ জ্বলাই দিয়া হ'ল। মোৰ যিটো হিচাপ মনত আছে, তেনেকৈ মুঠ ৪৬খন ট্ৰাম পুৰি ভস্মীভূত কৰিলে। সান্ধ্য আইন বলবৎ হ'ল, গুলীবৰ্ষণ চলিল, অনেকেই মৰণ বৰণ কৰিলে—কিন্তু কলিকতাই নতিস্বীকাৰ নকৰিলে। মোৰ মনত আছে, এদিন গধূলি ভুল খবৰ এটা শুনিছিলোঁ— বোলে সান্ধ্য আইন সেইদিনা শিথিল কৰি দিছে। মই আৰু যিমান দূৰ

মনত পৰে মোৰ বন্ধু পৱিত্ৰ কটকী ওলাই গ'লোঁ। পানীৰ তলত থকা মাছেও জানো খন্তেকৰ কাৰণে নাক নুলিয়ায় উশাহ ল'বৰ কাৰণে। আমি শ্ৰদ্ধানন্দ পাৰ্কৰ ওচৰ পাইছিলোঁগৈ। এনেতে দেখিলোঁ, সমুখৰ পিনে অদূৰতে গুলীবৰ্ষণ চলিচে। আমি শিয়ালদহৰ পিনলৈ বাট সলালোঁ। কিছুদূৰ গৈয়েই দেখিলোঁ, আকৌ গুলীবৰ্ষণ। আগে-পাচে দুয়োপিনে গুলীচালনাৰ উমান পাই গলিত সোমালোঁগৈ— বৈঠকখানা ৰোডৰ পাচপিনে ওলালোঁগৈ। তাতো চাৰিওপিনে ধোঁৱাৰ কুণ্ডলী দেখি দৌৰি দৌৰি এটা সৰু দুমহলীয়া ঘৰ পালোঁগৈ। আমি ওৰে ৰাতি সেই ঘৰটোৰ খটখটিত কটালোঁ। অৱশেষত, এদিন ট্ৰাম কোম্পানীয়ে কলিকতাৰ দাবী মানি লৈছিল।

আৰু সাজিব জনাৰ কথাযাৰ। আজি যে পশ্চিম বংগৰ বামপন্থী চৰকাৰটোৱে ৰাজত্ব কৰি আছে। সেইটো এনেয়ে কোনোবাদিনা হঠাৎ মাটি ফুটি ওলোৱা নাছিল। সেইটো প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ কাৰণে কলিকতাৰ ৰাজপথত বহুতে বহুত তেজ ঢালি তাৰ বিনিময়তহে সেইটো গঢ়ি তুলিছে। আজি যদি ডেলহাউচি স্কোৱাৰত দুজন মানুহ গুলীত নিহত হৈছে, কাইলৈ তেনেহ'লে হেজাৰ হেজাৰ মানুহৰ সমাৱেশ ঘটিব আৰু দহজনৰ প্ৰাণ দিবলৈ। এইদৰেই— এইদৰেই পশ্চিম বংগত গঢ় লৈ উঠিল বামপন্থী চৰকাৰ। ভাল কিবা কৰিব পাৰিছে, অথবা একোৱেই কৰিব পৰা নাই— সেইবোৰ কথা হয়তো তৰ্ক সাপেক্ষ। কিন্তু এষাৰ কথা মানি ল'ব লাগিব, তাৰ সমস্ত শক্তিৰ উৎস মাথোন মূল্যবোধৰ প্ৰতি মানুহৰ আস্থা। সেই আস্থা একান্তভাৱেই নতুনৰ প্ৰতি আগ্ৰহ নিৰ্ভৰ।

কলিকতাই 'এক পইচাৰ যুদ্ধ' যেনেকৈ কৰে, 'এক পইচাৰ হোটেল'ও তেনেকৈ দিয়ে। আমি পঢ়ি থকা সময়ত আমহাৰ্ষ্ট ষ্ট্ৰীটটোৱে হেৰিচন ৰোডটো পাৰ হৈ অহা ঠাইখিনিতে 'লোটাচ হোটেল' নামৰ এটা হোটেল আছিল। তাত কোনো ৰান্ধনি ঘৰ নাছিল। চাৰি অনা দিলেই পোৱা গৈছিল, এমুঠি ভাত আৰু ১৫বিধ ব্যঞ্জনৰ অকণ অকণ একোটা বাটি। দুটুকুৰা মাংস, এচকল মাছ, আধাডোখৰ কণী, অলপ লাওৰ লাব্ৰা, দুটুকুৰা পটল ভজা, অকণমান অম্বল ইত্যাদি— এক পইচাত প্ৰত্যেকৰে অকণমান জুতি। মই এদিন সুধি পেলাইছিলোঁ, কেনেকৈ সম্ভৱ হয় সেয়া। উত্তৰ শুনি প্ৰশংসা নকৰি নোৱাৰিলোঁ কলিকতীয়া বুদ্ধিৰ। ক'লে, "কলিকতাত বাৰু কিমান হোটেল আছে? কোনোবা হোটেলত কোনোবাই শেষ মুহূৰ্তত সোমায়ো জানো ভাতসাজ নোখোৱাকৈ উভতি অহা দেখিছে? তাৰ মানে প্ৰত্যেক দিনেই প্ৰত্যেক হোটেলতে ভাল ঠাকুৰ ভাল বাবুৰ্চীয়ে ৰন্ধা বহুত বস্তু পেলনী যোৱাৰ সম্ভাৱনা। সেইখিনিকে আমাৰ গাড়ী এখনে দুপৰীয়াৰ পাচতে নামমাত্ৰ মূল্যৰ মাহিলি বন্দোবস্ত মতে লৈ আহেগৈ। আমি কেৱল প্ৰয়োজন হ'লে দুখন-এখন আঞ্জা অলপ তপতাই দিওঁ। দুপৰীয়া এক বজাৰ পাচত আৰু ৰাতি দহ বজাৰ পাচত আহিব। জুতি লগাই

খুৱাম।”

এদিন মই আৰু মোৰ বন্ধু বসন্ত বৰুৱা গৈছিলোঁ, ঢাকুৰিয়া লে’কৰ পাৰত ফুৰিবলৈ। ৰ’দে ৰ’দে ফুৰি ফুৰি আমনি লাগিলত চাহ খাবলৈ সোমাইছিলোঁ, ‘এভাৰেষ্ট্ কেবিন’ত। কথা আছিল, চাহ আৰু চপ্ খাম। শেষত ময়েই ক’লোঁ, অলপ পাচতে দেখোন ভাতেই খামগৈ। তাতে আজি দেওবাৰ।” দুপিয়লা চাহ লৈ খালোঁ। বিল আনিলত দেখিলোঁ, সেই দিনত আঢ়ৈ টকাৰ বিল। বয়টোৱে আমাক সন্ধান দিলে, যাতে ফাল্টু মানুহবোৰ আহি এনেয়ে ঘণ্টাৰ পাচত ঘণ্টা আড্ডা মাৰি নেথাকেহি— সেইবাবেই সেই ব্যৱস্থা। দুয়োৰো জেপ উদং কৰি হোষ্টেললৈ খোজ ল’লো। সাত মাইল বাট ৰ’দে ৰ’দে খোজকাঢ়ি পোৰা বেঙেনা দুটা হৈ চৌৰংগী পালোঁহি। আৰু পাচতো আছিল, হোষ্টেললৈ আৰু দুমাইল বাট। হঠাৎ মেট্ৰো চিনেমাৰ সমুখত পৰমেশ্বৰ বৰুৱাক দেখি সান্ত্বনা লভিলোঁ। ক’লোঁ, “দহ পইচা দিয়ক। আমি ট্ৰামত যাওঁগৈ। কি হ’ল কি কথা, ৰাতিলৈ ক’ম।” বৰুৱাই আমাক দহ পইচা উলিয়াই দিলে। মনে মনে ভাবি থ’লে, আমাক চাগৈ জেপকটা চোৰে পালে।

জেপকটা চোৰে আমাক পোৱা নাছিল। এবাৰ পৰমেশ্বৰ বৰুৱাকহে পাইছিল। সেইটোও বৰ্‌ড়িয়া হাঁহি উঠা কথা। এদিন বোৱাৰী-পুৱাতে হাৰ্ডিঞ্জৰ সমুখত এখন টেক্সি ৰ’লহি। চিল্কৰ পাঞ্জাৱী আৰু ‘পাম্প-শু’ পিন্ধা মানুহ এজন তাৰ পৰা নামি আহি নাম ফলিবোৰৰ ওপৰত চকু ফুৰায়েই দাৰোৱানক সুধিলে— কোনোবা এজনৰ নামটো কৈ— তেওঁ কোন মহলাৰ কোনটো কোঠাত থাকে। দাৰোৱানে সঠিক উত্তৰটো দি ওপৰলৈ পঠিয়াই দিলে। অৱশেষত, তেওঁ চাৰি মহলা পালেহি। পৰমেশ্বৰ বৰুৱাৰ ৰুমমে’টক সুধিলে, বৰুৱা ক’লৈ গ’ল। সিজনৰ নাম আছিল, পুৰ্ণেন্দু সৰকাৰ। তেওঁ আলহীজনক তাতে বহুৱাই মুখ ধুই আহিবলৈ যোৱা বৰুৱাক বিচাৰি ওলাই গ’ল। খবৰটো দিয়েই উভতি আহি পূৰ্ণেন্দু সৰকাৰে দেখিলে, আলহীজনে দেৱাল-হাঁকোটাত ওলমি থকা বৰুৱাৰ চোলা এটাৰ জেপটো খেপিয়াই চাইছে। এনেতে বৰুৱা সোমাই আহিল, আৰু কথা এষাৰো নোকোৱাকৈ আলহীজন ওলাই যাব খুজিলে। পূৰ্ণেন্দু সৰকাৰে তেওঁৰ বাট আগচি ধৰিলে, “ৰ’ব, ক’লৈ যায়? পৰমেশ্বৰ বৰুৱাক হবলা পৰমেশ্বৰ বৰুৱাৰ পকেটত বিচাৰিছিল?” আলহী পলাব খোজোঁতেই তেওঁক কেইবাজনেও আটক কৰি পেলালে। দাৰোৱানক ওপৰলৈ মাতি পঠিওৱা হ’ল। দাৰোৱান বুঢ়াই ক’লে, মানুহজনে দেখোন অন্য এটা মহলাৰ অন্য কোনোবা এজনকহে বিচাৰিছিল। আগৰে পৰা কেইবাজনৰো কিবাকিবি হেৰাইছিল— কাৰোবাৰ ঘড়ী, কাৰোবাৰ ফাউণ্টেন পে’ন আৰু কাৰোবাৰ টকাৰ বেগ। প্ৰত্যেকেই শোধ ল’বলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে। মাজতে দাৰোৱানে তেওঁৰ চোলাটো খুজি ল’লে— নহ’লে ফাটিব। এনেতে কোনোবা এজনে দেখিলে, হোষ্টেলৰ নাপিতটো ওলাইছেহি।

তেওঁ ক'লে,"বৰিয়া সময়ত আহি ওলাইছাঁহি। ইয়াৰ সোঁফালৰ চুলিকোছা, বাওঁফালৰ চেলাউৰিটো আৰু সোঁফালৰ গোঁফকোছা ধুনীয়াকৈ ক্ষুৰাই দিয়াঁ।" ইতিমধ্যে, আলহীৰ মূৰত খৰমৰ মাৰ পৰি মূৰটো গোটেই মেটুৰা-মেটুৰি হৈছিল। নাপিতে ক্ষুৰখন উলিয়াবলৈ লওঁতেই সি মুচ্‌কচ্ গ'ল। কোনোবা এজনে তাক চাহ আৰু ওমলেট্ খুৱাই সুস্থ কৰিলে। তাৰ পাচত, আকৌ মুচ্‌কচ্ গ'ল। দ্বিতীয়বাৰ চাহপিয়লা হাতত লৈ সি সৈ কাঢ়িলে, কোনটো কোঠাৰ পৰা কি কি বস্তু সৰকাইছিল। নাপিতে ইতিমধ্যে তাৰ কামটো ফৰমাচ্ অনুসৰি কৰি আঁতালে। আমি অসমীয়া ল'ৰাকেইজনে বাকীবোৰক অনুৰোধ কৰিলোঁ, তাক সিমানতে এৰি দিবৰ কাৰণে। এজনে আমাৰ পিনে বৰ অৰ্থপূৰ্ণভাৱে চাই উঠি ক'লে, বেচ্ তো মৰম, আপোনালোকৰ।" আমি তেতিয়াহে ধৰিব পাৰিলোঁ, আমি অসমীয়া ল'ৰাকেইটাইহে চান্দা দিবলৈ পাহৰিছোঁ। সকলোৱে হাঁহি হাঁহি যতীন হাজৰিকাক ক'লে, "আপুনিয়েই দিয়ক আমাৰ সকলোৰে হৈ চান্দাটো।" হাজৰিকাই এনেয়েই খুব তৰ্জন-গৰ্জন কৰি তাৰ গা'ত হাতখনেৰে এবাৰ চুই দিলে। লগে লগে এজন পালোৱান চাই ল'ৰাই তাক গোৰ এটা শোধাই দিলে; সি গৈ তলৰ মহলাত পৰিলগৈ— খটখটিয়েদি বাগৰি বাগৰি। অৱশেষত, সি এক মহলাৰ দুৱাৰ মুখ পায়েই চুৰিয়াখন ভালকৈ সামৰি দৌৰ মাৰিলে। সেইদিনাহে সি বুজি পালে, আইন কলেজৰ হোষ্টেলত চলা আইনৰ জাঁই কেনেকুৱা। দাৰোৱানে তাৰ চিল্কৰ চোলাটো মেলি ধৰি ক'লে, "বেচেৰাই এইটো লৈ যাবলৈ পাহৰিলেই।" জেপ-লুৰুকাৰ সেই বিষম গতিৰ কথা মই কিন্তু পাহৰিলেই?" জেপ-লুৰুকাৰ সেই বিষম গতিৰ কথা মই কিন্তু পাহৰিব পৰা নাই। সি যে মুচ্‌কচ্ গৈছিল-— সেয়া সি ভাওহে জুৰিছিল।

জানি-শুনি কিছুমান মানুহে যে এইদৰে এটা ৱিপদজনক জীৱিকাৰ বাট এটা বাচি লয়, তাৰ অন্তৰালত আছিল দাৰিদ্ৰৰ প্ৰবল হেঁচা। মোৰ মনত আছে, এটা অতি বীভৎস দৃশ্যৰ কথা। এদিন গধূলি সময়ত চৌৰংগীৰ পৰা চিত্তৰঞ্জন এভিনিউয়েদি আহি আছিলোঁ আমাৰ হোষ্টেলৰ পিনে। হঠাৎ মোৰ সমুখতে ডাষ্টবিনৰ ভিতৰৰ পৰা আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল এটা অস্থিচৰ্মসাৰ মানুহৰ মূৰ্তি। তাৰ হাতত এখিলা কাগজত কেইটামান ধূলিমাকতি লাগি থকা ভাত— ডাষ্টবিনৰ ভিতৰৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰি আনিছে। লাহে লাহে সি বাটৰ কাষৰ হাইড্ৰেণ্টৰ ওচৰলৈ গৈ প্ৰতিটো ভাত বাচি বাচি ধুই ল'লে আৰু তাৰ পাচত পৰম তৃপ্তিৰে সেই ভাতকেইটা খাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মই আৰু ৰ'ব নোৱাৰিলোঁ। আগবাঢ়ি গৈ সেই মানুহটোক চাৰি অনাৰ সিকি এটা দিলোঁ। এনেতে কাৰোবাৰ ভৰিৰ শব্দ শুনি তাৰ পৰা আঁতৰি পৰিলোঁ। কাৰণ, কলিকতাত কাৰোবাক উপযাচি ভিক্ষা দিবলৈ যোৱাৰো এটা বিপদ আছে। কোনোবাই কেনেবাকৈ দেখা পালেই এবাৰ কথা শুনাই থৈ যাব, "এইজন বোধকৰোঁ কোনোবা

গাঁৱৰ পৰা আহিছে। সেয়েহে, ইমানটো দয়াৰ গোট।"

আৰু এদিন একে গধূলি পৰতে দেখিছিলোঁ, আমাৰ হোষ্টেলৰ কাষতে অন্য এটা পাহৰিব নোৱৰা দৃশ্য। হয়তো আমাৰ হোষ্টেলৰে ৰান্ধনিঘৰৰ কোনোবাই ফুটপাথৰ ওপৰত এবাটি ডাইল পেলাই দিছিল। পকাৰ ওপৰত ডাইলখিনি গোটেইখনতে বিয়পি পৰিছিল। এটা ভিক্ষাৰী আৰু এটা কুকুৰ একে সময়তে আহি সেইখিনি পালেহি। দুয়োটাই নিজৰ ভিতৰতে যেন মৌন ভাষাৰে এটা আপোচ কৰি ল'লে। মানুহটোৱে ডাইলখিনিৰ মাজে মাজে আঁক এডাল পাৰি দিলে। তাৰ পাচত, দুয়োটাই আঁকডালৰ দুপাৰে বাহি খাবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে। কুকুৰটোৱে আঁক ডাল চুই যোৱালৈকে চেলেক খালে। মানুহটোৱেও আনপিনৰপৰা সেই আঁকডালৰ সীমালৈকে চুঁচি-মেলি খালে। কোনেও কাকো আমনি কৰা নেদেখিলোঁ।

তাৰ পিচদিনা মই কেইটামান মাটিৰ 'লক্ষ্মীছেঁদা' কিনি আনিলোঁ। বস্তুটো আন একো নহয়— এবিধ মাটিৰ টেমা; সেই টেমাটোৰ ওপৰপিনে এটা পইচা সুমুৱাবপৰা ফাক থাকে আৰু তাত জমা হোৱা পইচাখিনি বস্তুটো নভঙাকৈ উলিয়াব নোৱাৰি। তেনেকুৱা মাটিৰ 'লক্ষ্মীছেঁদা'ত প্ৰত্যেক দিনেই হাতলৈ অহা খুচুৰা পইচাবোৰ থৈ যাবলৈ ধৰিলোঁ। প্ৰত্যেক দেওবাৰে মই সেইটো ভাঙিছিলোঁ। আৰু তাত এটকা-দুটকা জমা হৈছিল, সেয়া মুঠিৰ ভিতৰত লৈ ওলাই গৈছিলোঁ। মই মাত্ৰ যেই সেই এজন ভিক্ষাৰীক সেই গোটেইখিনি পইচা দি গৈছিলোঁ— অন্ততঃ এজনে এসাজ ভাত কিনি খাব পাৰিব। এজনতকৈ বেচি মানুহক ভিক্ষাৰ যোগান ধৰা মোৰ পক্ষে সম্ভৱ নাছিল। প্ৰথম বছৰৰ শেষৰ ফালৰ পৰা উভতি অহাৰ দিনালৈকে প্ৰায় ডেৰ বছৰ মই সেই নিয়মটো ৰক্ষা কৰি চলিছিলোঁ। কথাটো মোৰ কোনো বন্ধুৱেই নেজানিছিল। ভয় কৰিছিলোঁ, জানোচা কোনোবাই কেনেবাকৈ সেই কথাষাৰকেই কৈ দিয়ে, "বেচ তো আপোনাৰ এই গাঁৱলীয়া কৰবাৰটো।"

মহানাগৰিক কাৰবাৰবোৰত মই অৱশ্যে পাচ পৰি থকা নাছিলোঁ। কলিকতাত থাকোঁতে মই যথেষ্ট সংখ্যক সভা-সমিতি শুনিছিলোঁ গৈ। এবাৰ এখন সাহিত্য সম্পৰ্কীয় সভাত বিশিষ্ট ঔপন্যাসিক মাণিক বন্দোপাধ্যায়ৰ বক্তৃতা শুনিছিলোঁ। বক্তা হিচাপে অৱশ্যে সিজনে মোক বেচি মুগ্ধ কৰিব পৰা নাছিল। তাতকৈ বহু বেচি মুগ্ধ হৈছিলোঁ ড° নীহাৰ ৰঞ্জন ৰায়ৰ এটা বক্তৃতা শুনি। সভাখন হৈছিল 'বিশ্ববিদ্যালয় ইঞ্চটিট্যুট হল'ত— নববৰ্ষ উৎসৱ উপলক্ষে। অপূৰ্ব কবিতাময় তেওঁৰ ভাষা। সেই বক্তৃতাটো শুনিয়েই মোৰ ধাৰণা উপজিছিল, বাংলা ভাষাটো সঁচাসঁচিকৈয়ে অতি মিঠা। আৰু দুখন সভাৰ কথা মোৰ মনত আছে। এখন হ'ল, প্ৰেচিডেঞ্চী কলেজৰ বাকৰিত পতা নিখিল ভাৰত বিজ্ঞান কংগ্ৰেছৰ অধিবেশন। সেই অধিবেশনৰ মুখ্য অতিথি আছিল পণ্ডিত জৱাহাৰলাল নেহৰু। তেওঁৰ বক্তৃতাটো বহু বিদেশী বৈজ্ঞানিকেই

অভিভূত হৈ শুনিছিল। অধ্যাপক হালডেনক দেখিছিলোঁ, মঞ্চৰ ওপৰত আঠুকাঢ়ি নেহৰুৰ ফটো লৈছিল। তেওঁ নেহৰুৰ বক্তৃতা শুনি ইমান বেচি মুগ্ধ হৈছিল যে, তেওঁ আৰু বৃটেইনলৈ ঘূৰি যাবই খোজা নাছিল। আনখন সভা হ'ল, যাদৱপুৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সমাৱৰ্তন উৎসৱ। মুখ্য অতিথি আছিল ড° ৰাধাকৃষ্ণণ। নকওঁ বুলি কৈয়ো তেওঁ সেইদিনা ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ সমাজ-ব্যৱস্থা সম্পৰ্কে কেইবাটাও অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা কৈছিল। তেওঁ সাম্যবাদৰ সংজ্ঞাটো দাঙি ধৰিছিল এইদৰে — "Communism is nothing but an integration of German metaphysics, Freanch Politics and English economics." আৰু কৈছিল, "সাম্যবাদো একপ্ৰকাৰ গণতন্ত্ৰই, মাথোন জনসাধাৰণৰ দ্বাৰা কথাষাৰতকৈ জনসাধাৰণৰ কাৰণে বোলা কথাষাৰৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। সময়ত দুয়োটা ৰূপেই সংশ্লেষিত হৈ পৰিবগৈ বুলি মই গভীৰভাৱে বিশ্বাস কৰোঁ।" কথাষাৰ যে সিজনাৰ ক্ৰান্তদৰ্শী চিন্তাৰ নিদৰ্শন— সেয়া আজি প্ৰমাণিত হৈছে।

সভা নহয়, অথচ সভাঘৰতেই অনুষ্ঠিত দুখন চিত্ৰ-প্ৰদৰ্শনীলৈ যোৱাৰ কথা আজিও মনত পৰে। প্ৰথম চিত্ৰ প্ৰদৰ্শনীখন অনুষ্ঠিত হৈছিল, বিশ্ববিদ্যালয় ইঞ্চটিট্যুট হল'ত। সেইখন আছিল, আন্তৰ্জাতিক চিত্ৰ প্ৰদৰ্শনী। সেই প্ৰদৰ্শনীত প্ৰদৰ্শিত হৈছিল, পৃথিৱীৰ বিভিন্ন দেশৰ আধুনিক চিত্ৰশিল্পীসকলৰ আধুনিকতম শিল্পকৃতি। মোক আটাইতকৈ মুগ্ধ কৰিছিল জাৰ্মান অভিব্যক্তিবাদী শিল্পীসকলৰ ছবিবোৰে। তাৰ পাচতে যুগোশ্লাভ শিল্পী এজনৰ উত্তৰ প্ৰতীতিবাদী ছবি দুখনমানে। মোৰ মনত পৰে, ঘাইকৈ দুখন ছবিৰ কথা। পল ক্লীৰ এখন ছবি দেখিছিলোঁ, ভূতে ধৰা ছোৱালী এজনীৰ ছবি। ছেলভেডোৰ ডেলিৰ এখন ছবি— সাগৰৰ তলত এজন মানুহ আৰামী চকি এখনত বহি আছে, মূৰৰ ওপৰত মাছে কমাই ফুৰিছে। অকল এই দুখন ছবি চাবৰ কাৰণেই মই সেই প্ৰদৰ্শনীলৈ তিনিদিন গৈছিলোঁ। তেতিয়ালৈকে সেইখন জগত মোৰ বাবে একেবাৰে অপৰিচিত জগত আছিল। সেই প্ৰদৰ্শনীখন দেখি অহাৰ পাচতে আধুনিক চিত্ৰকলা সম্পৰ্কীয় কেইখনমান কিতাপ পঢ়িলোঁ। অত্যন্ত বিনয়েৰে সৈতে ক'ব খোজো, মই এটা বস্তু আৱিষ্কাৰ কৰিলোঁ— কবিতা উপন্যাসৰ যিমান ওচৰ, তাতকৈ বহু বেচি ওচৰ ছবিৰ। কবিৰ সৃষ্টি সংক্ৰান্ত যিবোৰ সমস্যা, সেই আটাইবোৰ একে ধৰনেৰে চিত্ৰশিল্পীৰো সমস্যা। এইবোৰ কথা সময় পালে ক'ৰবাত লেখিম। আৰু এটা কথা মনত পৰিছে। সেই প্ৰদৰ্শনীখনত দুখন প্ৰকাণ্ড ছবি দেখিছিলোঁ, কোনোবা এজন জাৰ্মান চিত্ৰশিল্পীৰ। এখন দোৰ্ঘাৰ ৰঙা পটভূমিৰ একাষলৈ এডাল বগা লম্বৰেখা। তাৰ ওপৰৰ ভাগলৈ দুডালমান চুটি চুটি বগা ৰেখা ঢাল খাই আছে। মাথোন সিমানেই। মই একো বুজি পোৱা নাছিলোঁ। কিন্তু ওচৰলৈ গ'লেই কিবা এক গভীৰ উষ্ণতা অনুভৱ কৰিছিলোঁ। মনত পেলাব পৰা নাই, সেই ছবিখন কোনে

আঁকিছিল। খুব সম্ভৱ ৰে'ন নিকোলচনৰ। কিন্তু, তেওঁ তো জাৰ্মান নহয়।

যাওক সেই কথা। সেই প্ৰদৰ্শনীত দেখুওৱা ভাস্কৰ্য-মূৰ্তিবোৰো আচহুৱা যেন লাগিছিল। কেৱল অনুকৃতিত অভ্যস্ত চকুৱে সেইবোৰ বুজি নেপায়। এটা মূৰ্তিৰ কথা মনত আছে। তাৰ বিভিন্ন অংশবোৰ মিহি আৰু পিছল সূতাৰ শাৰীৰে বান্ধি থোৱা। গোটেই বস্তুটোক অপূৰ্ব ছন্দময় যেন লাগিছিল। সেয়া সকলো মানৱীয় অভিজ্ঞতাৰ অতীত এক অজ্ঞেয় কিহবাৰ সৃষ্টিময়তা। এইখিনি অভিজ্ঞতা লৈয়েই মই তাৰ কিছুদিনৰ পাচত হেমন্ত মিশ্ৰৰ চিত্ৰসমূহৰ প্ৰদৰ্শনী চাবলৈ গৈছিলোঁ। মাফলং সম্পৰ্কীয় ছবি কেইখনে মোৰ অন্তৰত দোলা দি গৈছিল। এখন ছবিৰ কথা মোৰ মনত আছে, সেইখনৰ নাম Flames of Autumn— যিখন টেক্‌নিকটো সকলোবোৰ ছবিতকৈ বেলেগ। অন্য এটা কথা মন কৰিছিলোঁ, শিল্পীজনৰ হাতত ৰঙৰ শক্তিয়ে ৰেখাৰ প্ৰকাশ দমন কৰি থয়। হেমন্ত মিশ্ৰ তেতিয়াৰে পৰা মোৰ আটাইতকৈ প্ৰিয় চিত্ৰশিল্পী। তাৰ পাচত, আৰু কেইবাবাৰো হেমন্ত মিশ্ৰক মই লগ পাইছোঁ। এবাৰ ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ত সিজনাৰ এখন প্ৰদৰ্শনী উদ্বোধন কৰাৰ ভাৰটো মোৰ ওপৰতে পৰিছিল। সেইবাৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ পুঁজিৰ পৰা মিশ্ৰৰ এখন ছবি আমাৰ বিভাগলৈ কিনি ৰাখিলোঁ। সিখনত সময়, জন্ম হোৱাৰ সময়টোকে যেন ধৰি ৰখা হৈছে। ছবিখনৰ নাম Extinguishing Flame (স্তিমিত শিখা) — সেয়া যেন দেশকালৰ সীমাত বন্দী প্ৰমিথিউচে চুৰি কৰি অনা জুইৰ শিখা স্তিমিত হৈ পৰিছে। মোৰ মনত আছে, কলিকতাত তেখেতৰ প্ৰদৰ্শনী হৈ থাকোঁতে 'ষ্টেটছমেন' কাকতে এটা সুন্দৰ সমালোচনা প্ৰকাশ কৰিছিল। লেখিছিল, "ভিনচেণ্ট্ ভেন গোঘে আহি ৰঙৰ তুলিৰে অসমৰ সৌন্দৰ্যক বন্দী কৰি থৈ গ'লহি।" নক'লেও হ'ব, শ্বিলং তেতিয়া অসমতে আছিল।

সেই সময়ছোৱাতে কলিকতাত আন্তৰ্জাতিক বোলছবি মহোৎসৱ উদ্‌যাপিত হৈছিল। সাদিন ধৰি মই ইটো চিনেমা হলৰ পৰা সিটো চিনেমা হললৈ বগাই ফুৰিছিলোঁ। বহুত বিশ্ববিখ্যাত বোলছবি চালোঁ। এইবোৰ ছবি ঃ ভিত্তৰিঅ' ডি চিকাৰ 'বাইচাইকেল থিভ্‌ছ', আকিৰা কুৰোছাৱাৰ 'ৰছমুন', জঁ ৰনোৱ্যাৰ 'গ্ৰাঁড ইলুছিয়ঁ', চেপলিনৰ 'মচিয়ে ভঁাৰ্দু' আৰু নাম পাহৰি যোৱা পৰিচালকসকলৰ 'লৰেঞ্চ অৱ আৰেবিয়া'। এখন ৰুছ ছবি 'বাউণ্টিফুল ছামাৰ'। এই ছবিবোৰে মোৰ মনৰ কাৰখানাটো অনেক নতুন যন্ত্ৰপাতিৰে চহকী কৰি দিলে।

এই সময়ছোৱাতে মই এখন বৰ তথ্যবহুল কিতাপ পঢ়িব'ল পাইছিলোঁ। কিতাপখনৰ নামটো আছিল, 'This Modern Poetry' — লেখকজনৰ নাম Babbit Deutsch। এই কিতাপখন পঢ়ি উঠি অনুভৱ কৰিছিলোঁ, আমাৰ ভাষাৰ কবিতা আগবাঢ়িব পৰা নাই। যি দুই-এজনে লেখিবলৈ লৈছে, সেইসকলৰ কবিতাই অনিবাৰ্য

কাৰণত পাঠকসকলৰ সঁহাৰি পোৱা নাই। মই লেখি উলিয়ালোঁ, 'ন কবিতাৰ তুলাচনী' নামৰ প্ৰবন্ধটো। লগে লগে এখন সংকলন প্ৰকাশ কৰাৰ চিন্তা কৰিলোঁ। সেইখন যুগুতাই উলিয়াবৰ কাৰণে প্ৰথম কেঁচামালখিনি সংগ্ৰহ কৰি দিছিল গুৱাহাটীৰ পৰা মোৰ হ'বলগীয়া পৰিবাৰ গীতা আৰু তেওঁৰ বান্ধৱী নিৰুপমা তামুলী (বৰগোহাঞি)য়ে। কলিকতাতে সেইখনৰ পাণ্ডুলিপি সম্পূৰ্ণ প্ৰস্তুত কৰিব নোৱাৰিলোঁ। কাৰণ, পৰীক্ষা সমাগত হৈ আহিছিল।

সেই সময়ত এম. এ. পৰীক্ষাটো আমাৰ কাৰণে কেৱল বিদ্যা আৰু স্মৃতিৰ পৰীক্ষাই নাছিল, শাৰীৰিক সামৰ্থৰো পৰীক্ষা আছিল। মাজত কেৱল এটা দেওবাৰৰ জিৰণি আছিল। এটা সোমবাৰৰ পৰা আৰম্ভ হৈ পাচৰ সপ্তাহৰ মঙলবাৰে শেষ হয়গৈ। নিতৌ চাৰে দহ বজাৰ পৰা আৰম্ভ হৈ আঢ়ৈ বজাত শেষ হয়। মই পৰীক্ষাৰ হললৈ যাওঁতে মাত্ৰাধিক পৰিমাণে 'ফচ্ফোমিন' খাই যাওঁ, ঘূৰি আহিয়েই আধাটা টোপনি অহা ঔষধ খাই গধূলিলৈকে শুই পৰোঁ। সেই কেইদিন মোৰ এজন সহপাঠী-বন্ধু শিৱনাথ চৌৱেই মোৰ বহুত আলপৈচান ধৰিছিল। তেওঁ সেইবাৰলৈ 'ড্ৰপ' কৰিছিল; গতিকে মোৰ মাজেদি তেওঁৱেই যেন পৰীক্ষা দিছিল। গধূলি সাৰ পাই উঠিয়েই দেখোঁ, তেওঁ মোৰ কাৰণে গাখীৰৰ বটল এটা লৈ বৈ আছে। সকলোৰে শুভেচ্ছাত মই পৰীক্ষাটো দি শেষ কৰিলোঁ। পৰীক্ষা হলৰ পৰা উভতি আহোঁতেই দাৰোৱানে মোক আগচি ধৰিলে, "পহ্লে বতাইয়ে মুঝে ক্যা ইনাম মিলেগা। আপ্‌কা একঠো বহুত আচ্ছা টেলিগ্ৰাম আয়া হৈ।" মই অলপ ঔৎসুক্য অনুভৱ কৰি সুধিলোঁ, পুৰস্কাৰটো কিমান দিব লাগিব? দাৰোৱান-বুঢ়াই উত্তৰ দিলে, "পূৰা দশ্ ৰূপয়ে।" মই ক'লোঁ, দিম বাৰু। তেওঁ তেতিয়া টেলিগ্ৰামখন উলিয়াই দিলে। পঢ়িলোঁ, "You are temporarily appointed Lecturer. Stop Please join immediately Principal Kanoi College" মই প্ৰথমতে ভাবিছিলোঁ, কোনোবাই ধেমালি

আচলতে ধেমালি কৰা নাছিল। ইতিমধ্যে অসমত কেইবাখনো নতুন কলেজ গঢ়ি উঠিছে, কেইখনমান ভালকৈ ঠন ধৰি উঠিছে। কিন্তু সকলোৰে এটা উমৈহতীয়া সমস্যা। ইংৰাজীৰ অধ্যাপক নিযুক্ত কৰিবলৈ অসমীয়া ল'ৰা নাই। সেইবাৰ আমি মাথোন দুজনেই ইংৰাজীৰ এম এ পৰীক্ষা দিয়া অসমীয়া ল'ৰা— মই আৰু চন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়া। চন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়াৰ নামটো ওলাওঁতেই মোৰ সিজনৰ বিষয়ে অনেক কথাই মনত পৰিল। মনত পৰিল, তাহানি কাৰাগাৰৰ পৰা ওলাই আহিয়েই প্ৰবেশিকা পৰীক্ষা দিয়াৰ কথা। মোতকৈ এবছৰৰ আগ আছিল। শিৱসাগৰত বিয়াল্লিছৰ 'আন্দোলন'ৰ সময়ত পুলিচৰ লাঠী-চালনাত কথমপিহে নমৰাকৈ থাকিল। কাৰাগাৰৰ ভিতৰত তেখেতৰ পঢ়া-শুনা অব্যাহত থাকিল। লোকপ্ৰিয় বৰদলৈয়ে পঢ়াইছিল বুৰঞ্জী, ভূতপূৰ্ব ৰাষ্ট্ৰপতি ফকৰুদ্দিন আলি আহমেদে প[illegible]ছিল ইংৰাজী আৰু অমিয় কুমাৰ দাসে পঢ়াইছিল অসমীয়া। পৰশমণিৰ

পৰশত শিলো সোণ হয়। নিজেই যদি সোণ হৈয়েই সেই মণিৰ পৰশ লভে, তেতিয়া কি হয়গৈ— নেজানো। বহু ধুমুহা-বৰষুণ পাৰ হৈ শইকীয়া কলিকতাত মোৰ অন্তৰংগ বন্ধু হৈ পৰিছিল। এদিন এটা বৰ হাঁহি উঠা ঘটনা ঘটিছিল। শইকীয়াই সেইদিনা অতি খমখমীয়াকৈ ইস্ত্ৰি কৰা মুগাৰ পাঞ্জাবী এটা পিন্ধি গৈছিল। এনেতে মোৰ সহপাঠী ৰঞ্জিত ঘোষ নামৰ ল'ৰা এটাই মোক সুধিলেদি, "শুনাচোন, শইকীয়া বৰ ধনী মানুহৰ ল'ৰা নেকি?" মই তাক ওভোতাই সুধিলোঁ, "কিয়, হঠাৎ সুধিলি যে। তেওঁ তো বৰ ডাঙৰ জমিদাৰৰ ঘৰৰ ল'ৰা।" সি ক'লে, "তাকেই ক। বাপ্‌ৰে, সেইটো কি কাপোৰৰ চোলা পিন্ধিছে? ভীষণ দামী হ'ব লাগিব।" মোৰো ৰং চাবৰ মন গ'ল। মই তাক ক'লোঁ, "সেইটো তো ৰোল-গ'ল্ডৰ কাপোৰৰ চোলা। তই দেখা নাই?" সি বিশ্বাস-অবিশ্বাসৰ দোমোজাত পৰি কথা পাতি থকাত ব্যস্ত শইকীয়াৰ চোলাটো পিচফালৰ পৰা দুবাৰ পিটিকি চাই উভতি আহিল। মোৰ ফালে চাই উদাস ভংগীৰে ক'লে, "কি যে ভাগ্যবান। আৰু আমি। ভগৱানে আমাক নৰ্মদাটোৰেই পঠাই দিলে জাবৰৰ দ'মৰ লগতে।" মই পাচত শইকীয়াক কৈ থ'লো, "মোক কিন্তু লাজত নেপেলাব দেই।"

মই কলিকতাৰ পৰা শেষবাৰলৈ গুচি অহাৰ কেইদিনমানৰ আগতে এটা বৰ হাঁহি উঠা ঘটনা ঘটিছিল। কলিকতাই ৰাতি মাথোন তিনি ঘণ্টামানহে শোৱে। সেই নিস্তব্ধতা, নিৰ্জনতাৰ মাজত কোনোবা এজনৰ মন গ'ল, ৰাতি এপাক চাইকেলত উঠি জুৰ বতাহ খাই আহেগৈ। ইণ্টালী ৰোডৰ ফালে তেওঁ ওলাই গ'ল। মুখেৰে সুহুৰি বজাই হয়তো তেওঁ নিজকেই নিজেই কৈছিল, "লোৱাঁ ততালিকে যি পোৱা হাতত, নোপোৱা যিখিনি থাকক বাকী।" ঠিক সেই মুহূৰ্তত ইণ্টালী ৰোডৰ কাষত পাঁচ মহলীয়া অট্টালিকা এটাৰ ওপৰ মহলাত বহি কোনোবা এজন ডেকাই জীৱনৰ সমস্ত বিতৃষ্ণাৰ গৰল পান কৰিছিল। হয়তো ভাবিছিল, "To be or not to be" অৱশেষত, সি খিৰিকিৰে জাঁপ মাৰি দিলে তলৰ ৰাজপথলৈ। চাইকেলত উঠি যোৱা মানুহজনৰ কান্ধৰ ওপৰতে সি দুয়োখন ভৰি মেলি খাঁজ খাই পৰিলহি শূন্যৰ পৰা। পুলিচে তাক ততালিকে গ্ৰেপ্তাৰ কৰি লৈ গ'ল। দুটা জামিন দিব নোৱৰা গোচৰ তৰি— অনিচ্ছাকৃত অথচ অসতৰ্ক নৰহত্যাৰ সংঘটন আৰু আত্মহননৰ অবৈধ প্ৰচেষ্টাৰ বাবে। আৰু নাচি-বাগি জীয়াই থাকিব খোজাজনক লৈ গ'ল, কোনোবা এটা শৱদেহ-ব্যৱচ্ছেদ কক্ষলৈ।

আৰু মই। মোক মোৰ জীৱনৰ সোঁতে উটুৱাই লৈ গ'ল, নিজৰ ভৰিত নিজে থিয় হ'বলগীয়া জীৱনৰ ভৰাসুঁতিলৈ। ১৯৫৩ চনৰ ১০ ডিচেম্বৰ তাৰিখে উৰা মাৰিলোঁ গুৱাহাটীলৈ। সাদিন থাকিলোঁ, গুৱাহাটীত। বহুতকে লগ পালোঁ। পুৰণি বন্ধুক আৰু চিঠিৰ বান্ধৱীক। প্ৰস্তুত হৈ ল'লোঁ, জীৱনৰ মুখামুখি হ'বৰ কাৰণে। এটা ভাল খবৰ কলিকতাত থাকোঁতেই পাইছিলোঁ, মোৰ বান্ধৱীয়ে বি.এ. 'পাছ' কৰি উঠি গুৱাহাটীতে ফিলছফিৰ এম. এ. পঢ়িবলৈ লৈছিল। ●

।। মাজত অৰঙে-দৰঙে ।।

"I heard a thousand blended notes
while in grove I sat reclined,
In that sweet mood when pleasant thoughts
Bring sad thoughts to the mind."

– William Wordsworth.

মোৰ ভৰিৰ তলৰ পৰা এটা জীৱন সুলকি পৰিল। মাজত কোনো ফাক নাই। মাথোন এটা বৰছিগা-জাঁপ এটা মাৰিয়েই পাৰ হ'ব পাৰি। ১৯৫৩ চনৰ শেষ দহোটা দিন মা'ৰ মৰম খালোঁগৈ। গাঁৱৰ আপোন মানুহখিনিৰ ঘৰে ঘৰে একোবাৰকৈ ভুমুকিয়াই আহিলোঁগৈ। মোৰ এজন খুৰাদেউ আছিল ওচৰ-সম্পৰ্কীয় -আচল নাম টুপীধৰ বৰা; ঘৰুৱা নাম শালিকী। সেই শালিকী দদাইদেৱে এদিন আৰামী চকীখনত বহি লৈ আগৰখন তামোল শেষ নৌ-হওঁতেই আৰু এখন তামোল চুণে-ধপাতে মুখত সুমুৱাইলৈ মোক ক'লে, "পোনা, তুমি আৰু বেলি নকৰিবা। পাৰিলে কালিলৈকে যোৱাগৈ। তোমাৰ কপালখনেই বেলেগ বুলিছোঁ, ঘৰতে যাচি দিছেহি। খালি এটা কথা কৈ থৈছোঁ, ওপৰৱালাজনৰ আসৈ পালেও তেওঁক কেতিয়াও অমান্য নকৰিবা। আৰু এটা কথা, যাওঁতে নামঘৰত সোমাই সেৱা এটা কৰি যাবা। জানি ৰাখিবা, তেওঁহে আচল ওপৰৱালা। তেওঁতকৈ ডাঙৰ ওপৰৱালা আৰু কোনো নাই।" শালিকী দদাইদেউৰ উপদেশ মই আখৰে আখৰে পালন কৰিলোঁ। তাৰ তেওজ দিনাই ডিচেম্বৰৰ ৩১ তাৰিখে ঢুলীয়াপাৰ গাঁৱৰ মূৰত থকা বৰছিগাটো পাৰ হৈ ডিব্ৰুগড় পালোঁগৈ।

বাটত মনত পৰিছিল, কলিকতাৰ সৰু ঘটনা এটা। চৌৰংগীৰ পৰা ট্ৰামত ঘূৰি আহিছিলোঁ। হঠাৎ ডবাপিটা বৰষুণ দিবলৈ ধৰিলে। মই কলেজ ষ্ট্ৰীটত নেনামি গৈয়েই থাকিলোঁ। শ্যামবজাৰ পালোঁগৈ। তাতো বৰষুণ নকমিল। অৱশেষত, ট্ৰাম গৈ ডিপোত সোমালগৈ। কণ্ডাক্টৰজনে মোকেই অকলশৰীয়া যাত্ৰী দেখি তেওঁলোকৰ কেণ্টিনলৈ লৈ গ'ল। তাতে মোক চাহ এপিয়লা আৰু কেক্ এটা যাচি সুধিলে, "মনে হচ্ছে, আপনি এম. এ. ইংৰাজীৰ ছাত্ৰ।" মই অলপ আচৰিত হৈ গ'লো। ভাবিছিলোঁ, মানুহজন প্ৰায় অনাখৰীয়েই। তেওঁ আকৌ ক'লে, "ভালে আছে নহয় সুবোধ বাবু, কে. বি. ৰায়? এইখন কিজানি এতিয়াও সুবোধ বাবুৱেই পঢ়ায়? আপোনাৰ হাতত থকা 'মেন এণ্ড চুপাৰমেন' খনৰ কথা কৈছোঁ।" কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ লগত তেওঁৰ সেই গভীৰ অন্তৰংগ পৰিচয়ৰ উমান পাই একেবাৰে অবাক হৈ পৰিছিলোঁ। ভাবিলোঁ— খুব সম্ভৱ, মাজতে পঢ়া এৰি দিলে। তেওঁ মোৰ অনুমানৰ কথা ধৰিব পাৰি ক'লে, "সেইটো নহয়, বুজিছে? আপুনি যিটো ভাবিছে, সেইটো নহয়। মই ২য় শ্ৰেণী লৈয়েই 'পাছ' কৰিছিলোঁ। কিন্তু চাকৰীৰ বজাৰত আকৌ 'বেক্' বোলা বস্তুটো লাগে নহয়। খাতিৰ-বাতিৰ কত

কি। সেইকাৰণে, এইফালেই ওলমি পৰিলোঁ।" সেইদিনা কলিকতা গোটেইখনতে বানপানী হৈছিল। লাজ লাগে ক'বলৈ, সেইদিনা ৰাতিহে উভতি আহিছিলোঁ হাৰ্ডিঞ্জলৈ — মানুহে টনা ৰিক্সাত উঠি। হাৰ্ডিঞ্জৰ পদুলিমুখ পোৱাৰ পাচত ৰিক্সাৱালাজনে মোক পানীৰ মাজত নামিবলৈ নিদিলে। তেওঁ মোক বোকোচাত লৈ পানী ভাঙি ভিতৰৰ বাৰাণ্ডাত নমাই দিছিলহি। ৰিক্সাৱালাজন অলপ ৰসিকেই আছিল। আজিও মনত আছে, এইবুলি কৈছিল— "অতদূৰ আনিলোঁ, পাৰঘাট পাওঁতে নো নাও বুৰিবলৈ দিওঁ কিয় ?" ময়ো ৰসিক ৰিক্সাৱালাক আশাতীত ৰূপে সন্তুষ্ট কৰিয়েই বিদায় দিছিলো। তথাপি, কথাষাৰ সুঁৱৰিলে আজিও লাজ লাগে। যি কি নহওক, ঘটনাটো মনত পৰিছিল, তেতিয়া খুন্দিয়াই যোৱা প্ৰশ্ন এটাৰ আঁত ধৰি। প্ৰশ্নটো আছিল, মোৰ কপালখন বাৰু সঁচাকৈয়ে উঠঙা নেকি— শালিকী দদাইদেৱে কোৱাৰ দৰে ? সেই নাম সুধিবলৈ পাহৰা ট্ৰামৰ কণ্ডাক্টৰজনৰ তুলনাত হয়তো বাৰুকৈয়ে উঠঙা। মোৰ নামৰ পাচত এম. এ. নেগুৰডাল তেতিয়াও গজি উঠাই নাছিল।

আৰম্ভ হ'ল ১৯৫৪। আৰম্ভ হ'ল, মোৰ জীৱনৰো দ্বিতীয়টো পৰ্ব--- অধ্যাপকৰ জীৱন। মোৰ মন-মেজাজৰ লগত সেই জীৱনটো শুণঠি-খান্দৰি হৈ খাপ খাই পৰিল। সঁচাকৈয়ে মই ভাগ্যবান, মোৰ দুৱাৰত যিটো চাকৰি নিজেই ধৰা দিলেহি, তাত জীৱনৰ সাধনা আৰু জীৱিকাৰ তাড়না দুয়োটাৰ মাজত কোনো বিৰোধ নাই। কোনো সম্ভাৱনা নাই তাত ছন্দ-পতনৰ। জনা নাছিলোঁ, সেই সহজ সত্যটো। জীৱনৰ আবেলি পৰতহে সেয়া বুজি উঠিছোঁ।

প্ৰথম দিনটোৰ কথা মনত পৰে। মনত নপৰে কেৱল কোনজনক আগতে লগ পাইছিলোঁ— অধ্যক্ষ যোগীৰাজ বসুক নে উপাধ্যক্ষ লক্ষ্মী প্ৰসাদ দত্তক। যি কি নহওক, কলেজত যোগ দিলোঁহি, বুলি লিখা কাকতখন মই উপাধ্যক্ষ দত্ত ডাঙৰীয়াকেই দিছিলোঁ। সেয়া মোৰ ফটফটীয়াকৈ মনত পৰে। তেখেতে মোক কৈছিল, "তাৰিখটো ১ জানুৱাৰী বুলিয়েই লিখি দিব। আপুনি জানো কালিয়েই আহি পোৱাহি নাই ?" মই উত্তৰ দিছিলোঁ, "পালোঁহি পৰহি আবেলিয়েই। কিন্তু, কালি নতুন বছৰৰ প্ৰথম দিন বুলি স্কুল-কলেজ আৰু অফিচ-বেংক গোটেইবোৰেই বন্ধ আছিল নেকি ?" তেখেতে হাঁহিলে আৰু ক'লে, "সেই কাৰণেই কৈছোঁ। ৩১ ৰে হৰণ কৰি ৩০ৰে পূৰণ কৰা — এইবোৰৰ মুখামুখি হোৱাৰ কি দৰকাৰ ? প্ৰত্যেক বছৰ 'ইনক্ৰিমেণ্ট'ৰ সময়ত সেই গোলমালটো।" ময়ো ভাবিলোঁ, গোলমলীয়া অংকটোৱে যুধিষ্ঠিৰৰ কুকুৰটোৰ দৰে মোৰ পাচ নেৰিব। তাতকৈয়ো ডাঙৰ কথা, মই কামত যোগ দিয়া ২ তাৰিখটো আছিল শনিবাৰ। তেখেতে সেই কথাষাৰ সোঁৱৰাই দি ক'লে, "তাতে আকৌ, আজি শনিবাৰ। শুভকাম শুভ বাৰ এটা সুঁৱৰি আৰম্ভ কৰাই ভাল।" তাৰ পাচত,তেখেতে মোক অধ্যাপকসকলৰ জিৰণি কোঠালৈ লৈ গ'ল, চা- চিনাকি কৰি দিলে সকলোৰে লগত।

কানৈ কলেজ তেতিয়া লক্ষ্মী আৰু সৰস্বতীৰ মহামিলনৰ মহাতীৰ্থ আছিল বুলিয়েই ক'ব পাৰি। অধ্যক্ষ যোগীৰাজ বসু আছিল বিদগ্ধ পণ্ডিত— সৰস্বতীৰ বৰপুত্ৰ -স্বৰূপ। মই লক্ষ্য কৰিছিলোঁ,মানুহগৰাকীৰ ইংৰাজী আৰু সংস্কৃত সাহিত্য, দৰ্শন আৰু ইতিহাসৰ ওপৰত অসামান্য দখল আছিল। সেই অনুক্ৰমে,কানৈ কলেজৰ লাইব্ৰেৰীটো সৰু হ'লেও অতি ঐশ্বৰ্যময় আছিল। উপাধ্যক্ষ লক্ষ্মী প্ৰসাদ দত্ত আছিল লক্ষ্মীৰ স্নেহধন্য। কানৈ কলেজৰ পুঁজিটো চহকী কৰি তুলিবৰ কাৰণে সিজনৰ অহৰহ শ্ৰমৰ বিৰতি নাছিল। শিক্ষকসকলৰ প্ৰতি অসীম শ্ৰদ্ধাৰ ভাব পোষণ কৰিছিল, যাৰ ফলত প্ৰত্যেকৰে অকুণ্ঠ সহযোগিতা লাভ কৰিছিল— যিটো বস্তুৰ অভাৱ আজিকালি অসমৰ শৈক্ষিক পৰিস্থিতিত প্ৰতি মুহূৰ্ততে অনুভৱ কৰিবলগীয়া হয়।

এদিনৰ কথা মনত পৰে। আই. এ. মহলাৰ ১ম বাৰ্ষিকৰ এজনী ছাত্ৰীয়ে চকিদাৰক চিঞৰি চিঞৰি কৈছিল, "যাচোন, সুখময় বসুক সুধি আহগৈ— আজি তেখেতে আমাৰ ক্লাছটো ল'বনে নলয়?" চকিদাৰে অধ্যাপক বসুক কথাষাৰ সুধিলেহি। অধ্যাপক বসুৱে চকিদাৰক অলপ ডাঙৰ মাতেৰেই ক'লে, "কৈ দেগৈ যা, আজি সুখময় বসু নামৰ মানুহটোৰ ক্লাছ লোৱাৰ ইচ্ছা বিশেষ নাই।" প্ৰায় দহ মিনিটমানৰ পাচতে আমাৰ কাণত পৰিলহি এটা কান্দোনৰ শব্দ। শব্দটো কাষতে থকা ছোৱালীবোৰৰ জিৰণি-কোঠাৰ পৰা আহিছিল। স্বাভাৱিকতে, আমি খবৰ ল'বৰ কাৰণে জিৰণি কোঠাৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত অধ্যাপক আশুতোষ বিশ্বাসক অনুৰোধ কৰিলোঁ। বৃদ্ধ অধ্যাপক বিশ্বাসে হাতৰ লাঠিডাল জোকাৰি জোকাৰি ছাত্ৰীবোৰক সুধিলে,"ঐ, তহঁতৰ কোনে কাক মাৰিলি? কিয় মাৰিলি?" ছাত্ৰীবোৰে অধ্যাপক বিশ্বাসক উত্তৰ দিলে, "ছাৰ, আমি কোনেও কাৰো লগত মাৰপিট কৰা নাই। ভাইচ-প্ৰিঞ্চিপাল ছাৰে এজনী ছোৱালীক ৫০টকা জৰিমনা কৰিছে— বসু ছাৰৰ কথা নাম কাঢ়ি কোৱাৰ কাৰণে।" অধ্যাপক বসু হতভম্ব হৈ গ'ল; কাৰণ তেখেতে কোৱা কথাষাৰো ধেমেলীয়াকৈহে কৈছিল। আমি কেইবাজনো উপাধ্যক্ষ দত্ত ডাঙৰীয়াৰ ওচৰলৈ গ'লোঁ। তেখেতক আমি ক'লোঁ, "ছোৱালীজনীয়ে নেজানে। কালি-পৰহি কলেজত ভৰ্তি হৈছেহে মাথোন। গতিকে, আপুনি তাইৰ দোষটো বৰকৈ নধৰিব।" অৱশেষত, তেখেতে উত্তৰ দিলে, "ঠিক আছে, আপোনালোকে আটায়ে কৈছে কাৰণে তাইক বাৰু ৪৯ টকা ৰেহাই দিলোঁ। কিন্তু এটকা হ'লেও তাই জৰিমনা এটা ভৰিব লাগিব। নহ'লে কলেজত ডিচিপ্লিন বোলা বস্তুটোৱেই নেথাকিব।" আমি তাৰ ওপৰত মাত নেমাতিলোঁ। সঁচাসঁচিকৈয়ে, সেই সময়ৰ কানৈ কলেজৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰৰ সৌজন্যবোধ অত্যন্ত প্ৰখৰ

মোৰ অধ্যাপক জীৱনৰ প্ৰথম দিনটোৰ কথা আজিও মনত পৰে। বি. এ. মহলাৰ ৩য় বাৰ্ষিকৰ শ্ৰেণীটো পাইছিলোঁ। পঢ়াব লগা হৈছিল, শেক্সপীয়েৰৰ 'জুলিয়াছ চিজাৰ' নাটকখন। মই মোৰ শেক্সপীয়েৰ সম্পৰ্কীয় জ্ঞানখিনি যিমান পাৰোঁ, সিমান সহজ

ভাষাৰে কৈ গৈছিলোঁ। মই মন কৰিছিলোঁ, মোৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰ সঁচাকৈয়ে মনযোগী আছিল। আজিলৈকে মোৰ মনত আছে, সেই শ্ৰেণীটোৰ সকলোবোৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ নাম আৰু মুখবোৰ। তেওঁলোকৰ প্ৰায় প্ৰত্যেকেই জীৱনত সুন্দৰকৈ প্ৰতিষ্ঠিত। তাৰ মাজত এজন আছিল, মোৰ তাহানি কালৰ কটন কলেজৰ সহপাঠী বন্ধু—চৈফুদ্দিন আহমেদ, বৰ্তমান এজন অধিবক্তা। এগৰাকী বৰ্তমান মোৰ সম্পৰ্কীয়া জেশাহু— বিনীতা দাস, উত্তম তহবিলদাৰৰ সহধৰ্মিনী। ড° যোগেন ফুকন— গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এগৰাকী সহ-প্ৰাধ্যাপক। অণিমা মেধি (দত্ত) - বৰ্তমান মোৰ প্ৰতিবেশিনী। মনত পৰে তেওঁলোকৰ কথা — ফটিক বৰুৱা, নিত্যা শইকীয়া, মনোৱাৰা বেগম, নৈমা খাতুন, বদৰুল হুদা ইত্যাদি বহুত।

মই পোনতে মোহনাঘাটত আছিলোঁহি— মোৰ ডাঙৰ মামা আৰু মামীৰ ঘৰত। মামা তেতিয়া ডিকমতে আছিল। মোহনাঘাটত মামীৰ মামাহঁতৰ ঘৰ। মামীৰ এগৰাকী মামীয়েক আকৌ মোৰ সম্পৰ্কীয়া বাইদেউ আছিল— দেউতাৰ আপোন বায়েকৰ ছোৱালী। মোৰ মামাই তেখেতসকলৰ বাৰীতে অস্থায়ীকৈ ঘৰ এটা সজাই লৈছিল। এটা মাহ মামীৰ মৰমতে বুৰ গৈ আছিলোঁ। কলিকতাত মা মছলা উভৈনদীকৈ দিয়া জলা আঞ্জা খাই খাই মোৰ পেটৰ অৱস্থাটো শোচনীয় হৈ পৰিছিল। কথাটো গম পাই মামীয়ে মোক নিতৌ ভেদাই লতাৰ আঞ্জা খুৱাইছিল সম্পূৰ্ণ দহ দিন। মই গমেই পোৱা নাছিলোঁ, সেয়া কিহৰ আঞ্জা। সেই কেইদিনৰ ভিতৰতে মোৰ সোলোকঢোলোক পেট ধুনীয়াকৈ মেৰামতি হৈ গ'ল। মামীয়ে মোক এটা ডাঙৰ উপকাৰ কৰি দিলে। সেই উপকাৰটোৰ কথা পাচত ক'ম। মামীৰ দুজনী ছোৱালী— পুতু আৰু মীনা; ল'ৰা মাথোন এটা— মণি। সিহঁতৰ পঢ়া-শুনাৰ বয়স হৈ আহিছিল কাৰণেই মামীয়ে ডিব্ৰুগড়ত ঘৰ সজাই লৈছিলহি। যি কি নহওক, মামীয়ে এদিন ক'লে, "তুমি যে এই হাফচাৰ্টটো আৰু ধুতিখন পিন্ধি প্ৰফেচাৰী কৰিছা, মই কিন্তু সিমান পচন্দ নকৰোঁ। তুমি লৰালৰিকৈ দুজোৰমান 'চুট্' চিলাই কৰাই লোৱাঁ। ইংৰাজী প্ৰফেচাৰ হৈছা কাৰণেহে কৈছোঁ। নহ'লে, হাফচাৰ্টটোৰ সলনি পাঞ্জাবী চাৰ্ট চিলোৱাবলৈ ক'লোহেঁতেন।" মামীয়ে ভাল যুক্তি এটা দিছিল, "অকলতো তোমাৰ কথাষাৰেই নহয়, বাকী গোটেইখনৰে— মানে তোমাৰ লগৰ প্ৰফেচাৰবোৰৰো কথা জড়িত হৈ আছে নহয়, তোমাৰ সাজপাৰৰ পৰিপাটিতাটোৰ লগত।" মামীয়ে কথাকেইটা ইমান ধুনীয়াকৈ জুকিয়াই-মেলি কৈছিল যে মই, সেইদিনাই গৈ 'মোহিনী ষ্টোৰ্চত এজোৰ গেবাৰ্ডিনৰ চুট চিলাবলৈ দি আহিলোঁগৈ। সেইজোৰৰ দাম লৈছিল, সেই দিনতে ২০০ টকা — তাৰ মানে মোৰ গোটেই দৰমহাটো আৰু বিজ্ঞানৰ শ্ৰেণীকেইটা লোৱাৰ কাৰণে পোৱা ওপৰঞ্চি বানছ ২৫ টকা। সেইজোৰ আনিয়েই চিলাই কৰিবলৈ দি আহিছিলোঁ বেম্ব' শ্বাৰ্ক-স্কিনৰ আৰু এজোৰ ঠাণ্ডা চুট— দাম পৰিব ৯০টকা। নে'কটাইৰ গাঁঠিকেইটা শিকাই দিছিল, মোৰ তেতিয়াৰ সহকৰ্মী

অধ্যাপক ভৰত গগৈয়ে।

মামীৰ ঘৰৰ পৰা এমাহৰ পাচত আহি ঠাই ল'লোঁহি, আমোলাপট্টিৰ 'প্ৰফেচাৰ্চ লজ'ত। আগফালে থকা কোঠা তিনিটাত আগৰে পৰা আছিল, ইংৰাজীৰ সুখময় বসু, ইংৰাজীৰে নিৰুদ্ধ গোহাঁই আৰু ইতিহাসৰ ভৰত গগৈ। মই ল'লোঁগৈ পিচফালৰ দীঘলীয়া কোঠাটো— যেনিবা ৰে'লৰ এটা যাত্ৰীবাহী ডবাহে। মই সেই কোঠাটোৰ প্ৰেমত পৰি গ'লোঁ। দক্ষিণফালৰ খিৰিকিখন মেলি দিলেই দেখা পোৱা যায়। গা'তে লাগি থকা সেইটো কবি যতীন দুৱৰাৰ বাঁহৰ চাঙৰ ওপৰত মাটিৰ দেৱালৰ ঘৰ। চিৰকুমাৰ দুৱৰাৰ একমাত্ৰ লগৰীয়া লিগিৰা সাধন। তাৰ সিপাৰে আছিল এটা কাঠৰ বঙলা-ঘৰ। সেইটোৱেই কানৈ কলেজৰ ল'ৰাৰ হোষ্টেল আছিল। এতিয়া সেইটো নাই। সেইটো থকা ঠাইখিনি এতিয়া এটা পেট্ৰল ডিপোৰ গাড়ী-মটৰ থমকি ৰোৱা ঠাইখিনি।

সেই 'প্ৰফেচাৰ্চ লজ'টো এতিয়াও আগৰদৰেই আছে। সেইটো দেখা পালেই মোৰ পুৰণি স্মৃতি গোটেইবোৰ একেলগে উজাৰ খাই আহে। আমাৰ ভিতৰত জ্যেষ্ঠতম আছিল সুখময় বসু। ঢাকা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ইংৰাজীৰ এম. এ.। ৰীতিমতে অধ্যয়নশীল মানুহ। এই মানুহজনৰ যোগেদিয়েই মই দুজন ভিন্নসুৰী লেখকৰ দুখন বেলেগ জগতৰ লগত চিনাকি হ'লো। এজন হ'ল মানবেন্দ্ৰনাথ ৰায়; আনজন বুদ্ধদেৱ বসু। মানবেন্দ্ৰনাথ ৰায় সম্পৰ্কে পণ্ডিত নেহৰুৱে তেওঁৰ 'Discovery Of India' গ্ৰন্থখনৰ এঠাইত কৈছে, "ভাৰতবৰ্ষত মৌলিক চিন্তাৰ অধিকাৰী দুগৰাকী— এম. এন. ৰায় আৰু শ্ৰীঅৰবিন্দ।" পাচৰজনৰ লেখাৰ জগতখনত প্ৰবেশ কৰিছোঁ, বহুত পাচত - এতিয়া। আৰু এম. এন. ৰায়ৰ লগত চিনাকি হৈছিলোঁ সেই তেতিয়াই। পঢ়ি মুগ্ধ হৈছিলোঁ, "Reason, Romanticism and Revolution'খন। ৰুছ বিপ্লৱৰ পাচত লেনিনৰ সহকৰ্মী আৰু মাও ঝে ডুঙৰ সহকৰ্মী এই বিচিত্ৰ ব্যক্তিত্বৰ অধিকাৰী এই মানুহজনে সাম্যবাদ সম্পৰ্কে ভালেমান মৌলিক প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা কৰিছে এই বিপুলায়তন গ্ৰন্থখনত। অধ্যাপক বসুৱে মোৰ পৰীক্ষাৰ ফলাফল ওলোৱাত অভিনন্দন জনোৱাৰ লগতে এখন পুৰণি পুথি উপহাৰ দিছিল। পুৰণি পুথি। চমজদাৰ মানুহ— সেইবাবেই বজাৰৰ পৰা এখন নতুন ফাল্টু কিতাপ আনি দিয়াতকৈ বুদ্ধদেৱ বসুৰ লেখা সেই পুৰণি কিতাপখনেই মোক দিছিল। শিৰোনামাটো হ'ল— 'উত্তৰ-পঞ্চাশ'। দুষ্প্ৰাপ্য কিতাপ। এতিয়াও সেইখন মোৰ হাতত আছে।

ইজন বন্ধু ভৰত গগৈ আছিল ৰসিক সংগীতজ্ঞ। সুন্দৰ চেতাৰ বজাইছিল। কলেজত 'সংগীত সন্ধিয়া' ধৰণৰ অনুষ্ঠান হ'লেই অধ্যাপক গগৈয়েও ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ অনুৰোধত চেতাৰ বজাই শুনাইছিল। ভাবিছোঁ, এতিয়া কোন কলেজত কেইজন অধ্যাপকে সেই কামটো কৰে। তেতিয়া যে অসমৰ কলেজবোৰত 'ডিচিপ্লিন' বোলা বস্তুটো আছিল, তাৰ ঘাই কাৰণটো আছিল অধ্যাপক আৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ মাজত এই হৃদয়বৃত্তিৰ যোগাযোগ। এনেকুৱা মানুহবোৰে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক মানসিক খাদ্যৰ যোগান ধৰিব পাৰে,

ছাত্ৰ-ছাত্ৰী গভীৰভাৱে তুষ্ট হয়। মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস, সেইবোৰ শিক্ষক-অধ্যাপকৰ কাৰণেই ভাৰতৰ স্কুল-কলেজ আৰু বিশ্ববিদ্যালয়বিলাকত 'ডিচিপ্লিন'ৰ অভাৱ ঘটিছে, যিবোৰে নিজৰ বিষয়টোৰ সম্পৰ্কে অলপ-অচৰপ জানে আৰু বাকী সকলোবোৰ বিষয়তে একেবাৰে দেউলীয়া। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক একো অনুপ্ৰেৰণাৰ যোগান ধৰিব নোৱাৰি সময়ে-অসময়ে সংকীৰ্ণ ৰাজনীতি কৰি ফুৰে নাইবা সহকৰ্মী আৰু কৰ্তৃপক্ষৰ কুৎসা ৰটনাত ব্যস্ত থাকে। মোৰ ধাৰণা, শিক্ষক-অধ্যাপকৰ নিযুক্তিৰ সময়ত কেৱল পৰীক্ষাৰ ফলাফলগত অৰ্হতাৰ ওপৰত মাত্ৰাধিক গুৰুত্ব দিয়াৰ সলনি পাঠ্যক্ৰম-বহিৰ্ভূত বিষয়ত— যেনে, সংগীত, সাহিত্য, খেলা-ধূলা ইত্যাদিত— সিজনৰ দলটোও সমীক্ষিত-মূল্যায়িত কৰিব পাৰিলে আমাৰ দেশৰ শৈক্ষিক বাতাবৰণ আকৌ সুস্থ হৈ উঠিব। এদল দেউলীয়া মনৰ ২য় শ্ৰেণীৰ যোগ্যতা সম্পন্ন মানুহৰ হাতত বৌদ্ধিক নেতৃত্বৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰি দেশখনৰ মেৰুদণ্ড মেৰামতিৰ ব্যৱস্থা কেৱল বন্ধ্যা নাৰীৰ প্ৰসৱ বেদনা। যোৱা ৩৫ বছৰ বিয়পা সুদীৰ্ঘ শিক্ষক-জীৱনৰ অভিজ্ঞতা বুকুত বান্ধি মই এইটো সিদ্ধান্ততেই উপনীত হৈছোঁ। কোনে কেই ইঞ্চি দীঘল খৎ ৰাখি বুদ্ধিবাদৰ চৰ্চা কৰিছে, তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি শিক্ষা-ব্যৱস্থাত নতুন কিবা এটা কৰিয়েই দেশখনৰ ভৱিষ্যত সুৰক্ষিত কৰিব নোৱাৰি।

বহুদূৰলৈ আঁতৰি আহিলোঁ। আকৌ উভতি যাওঁ। কানৈ কলেজটো তেতিয়া পুৰণি ছোৱালী হাইস্কুলটোৰ চাং-ঘৰতে বহিছিল। আই. এচ. চি. মহলাৰ শ্ৰেণীবোৰ বহিছিল পুৰণি বেৰী হোৱাইট মেডিকেল স্কুলৰ দুটা ঘৰত। পদাৰ্থবিজ্ঞানৰ অধ্যাপক আছিল হৰিদেৱ গোস্বামী, ৰসায়ন বিজ্ঞানৰ মহেশ ভূঞা, উদ্ভিদ বিজ্ঞানৰ শৈলজানন্দ ভৰালী (বৰ্তমান অসমৰ শিক্ষাধিকাৰ) আৰু প্ৰাণী বিজ্ঞানৰ পান্নালাল দাস। সপ্তাহত দুদিন তালৈ যাওঁ। কলেজৰ পৰা ৰিক্সা-ভাৰা দিয়ে মাহিলি ১৫টকা— আচল ভাৰাতকৈ বেচি। ভাবিলে হাঁহি উঠে।

ইফালে কলা বিভাগত মোৰ সহকৰ্মী আছিল এইসকল ঃ অসমীয়াত উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী, পাচত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় গুৱালৈগৈ; বাংলাত সংগ্ৰাম ৰায়, ফৰোৱাৰ্ড ব্লকৰ নেতা; ইতিহাসত ভৰত গগৈ আৰু ভূপেন চৌধুৰী; দৰ্শনত দত্ত দম্পতি; অৰ্থনীতিত বিষ্ণু চক্ৰৱৰ্তী আৰু শৈলেন বৰুৱা; সংস্কৃতত আশুতোষ বিশ্বাস আৰু আয়াৰ; বাণিজ্যিক ভূগোলত কল্যাণ বৰুৱা। গোটেইখন কলেজতে কেইবাটাও অনুষ্ঠান আছিল ঃ ইংলিছ লিটাৰেৰী চোচাইটি, সংস্কৃত লিটাৰেৰী চোচাইটি, ইকনমিক্স এচোচিয়েশ্যন, চায়েঞ্চ চোচাইটি ইত্যাদি। সংস্কৃত চোচাইটিৰ সকলো আলোচনা-বিলোচনা সংস্কৃতৰ মাধ্যমতেই চলিছিল। আটাইকেয়োটা অনুষ্ঠানৰে আলোচনা-চক্ৰসমূহত শিক্ষক-ছাত্ৰ নিৰ্বিশেষে সকলোৰে অবাধ প্ৰবেশ আছিল। অধ্যাপক ভূপেন চৌধুৰীৰ কথা মনত পৰে। অতি অধ্যয়নশীল মানুহ আছিল। সমাজবাদ সম্পৰ্কে সুন্দৰ জ্ঞান আছিল। তেখেতৰ সংস্পৰ্শতে মই আৰ্থাৰ কোৱেষ্ট্‌লাৰৰ লেখাৰ প্ৰতি আগ্ৰহী হৈ উঠিছেলোঁ।

এদিনৰ কথা মনত পৰে। মোৰ এজনী চীনা ছাত্ৰী আছিল। সেই ছাত্ৰীগৰাকীৰ নামটো পাহৰি থাকিলোঁ। গোটেই কলেজখনত বৈকল্পিক ইংৰাজী মাথোন তায়েই পঢ়িছিল। উপাধ্যক্ষ দত্তই এদিন মোক ক'লে," ছোৱালীজনীক আপুনি অলপ সেই বিষয়টো পঢ়াই দিব। নহ'লে, তাই পানীত পৰা মানুহৰ দৰে হাবাথুৰি খাই ফুৰিছে।" পিচে, তাইক পঢ়ুৱাবলৈ কোঠা এটা নাই। শেষত লাইব্ৰেৰী ঘৰটোতে এটা সৰু কোঠা সাজি দিলে— অকল তাইৰ কাৰণেই। তাই বহি আছে, মই সেই কোঠালৈ সোমাই গ'লো। তাই হাঁহি সামৰিব নোৱৰা হ'ল। মই সুধিলোঁ, কি হ'ল ? তাই যিটো উত্তৰ দিলে, শুনি ময়ো নেহাঁহি নোৱাৰিলোঁ। তাই ক'লে, "তোমাৰ নিচিনা অকণমানি সেইজীয়া ডেকাল'ৰা এটা যে মোৰ প্ৰফেচাৰ হ'ব পাৰা, মোৰ সপোনৰো অগোচৰ আছিল। মই ভাবিছিলোঁ, অন্য কোনোবা— লাইব্ৰেৰীলৈ আহি ভুলতে ইয়াত সোমাইছাহি।" মোৰ আকৌ হাঁহি উঠিছিল, তাইৰ লাং-লিং ধৰণৰ ইংৰাজী শুনি। তাই মোক কেইবাবাৰো ক'লে, "থো ইয়ং। থো গ্ৰীন।" অলপ পাচতে বুজি পালোঁ— তাই কোৱা কথাষাৰ হ'ল ,"So young, so green " মই তাইক আশ্বাস দি ক'লোঁ, "Look, I grow brown " তাই হাঁহি হাঁহি ক'লে, "No, no, you will remain green " তাইৰ সেই আশীৰ্বাদটো লৈ পঢ়াবলৈ আৰম্ভ কৰিলোঁ। পঢ়িলে। 'পাছ'ও কৰিলে। তাইৰ মুখৰ ফৰকাল হাঁহিটো কেতিয়াও মাৰ গৈ থকা নেদেখিলোঁ। তাইক মোৰ 'ডাঃ কোটনিছ্‌কী অমৰ কাহিনী'ৰ জয়শ্ৰীজনীৰ লেখীয়া লাগিছিল।

ডিব্ৰুগড়ত তেতিয়া বাৰিষা হ'লেই মানুহৰ বিপদৰ সীমা নাইকিয়া হয়। এদিন শুই উঠিয়েই গম পালোঁ, মোৰ বিচনাখন দেখোন টলংভটং কৰি আছে। তললৈ চাই দেখিলোঁ, খাটখনৰ খুৰাকেইটা মাটিত লাগি থকা নাই— ওপৰতে ভাঁহি আছে। মোৰ জোতাযোৰ গৈ দুৱাৰ-মুখত ওপঙি আছে। ৰাতি শুবৰ সময়ত পঢ়িবলৈ লোৱা কিতাপখনো। আমাৰ চাৰিওজনৰ একেটা অৱস্থা। ৰান্ধনি-ঘৰৰ অৱস্থাটো তাতকৈয়ো সাংঘাতিক। আমাৰ এনামেলৰ কাঁহী-বাটি কেইজোৰ, লোহোৰা-বটলহী আটাইবোৰ চোতালত ওপঙি ফুৰিছে। আমি চাহ-জলপান খালোঁগৈ, ওচৰৰে দোকান এখনত।

তাৰ দুদিনমানৰ পাচত পানী শুকাবলৈ ধৰিলে। গম পালোঁ, ডিব্ৰুগড়ৰ আটাইতকৈ ধুনীয়া 'পেৰি পাৰ্ক' নামৰ তাহানিকলীয়া ফুলনিখনৰ বোলে চিনমোকাম নেথাকিবগৈ। অধ্যাপক কল্যাণ বৰুৱা আৰু মই শেষবাৰলৈ সেই ফুলনিখন চাই আহিবলৈ গ'লোঁ। ১৯৫০ চনৰ ভূমিকম্পতে সেইখনৰ বাৰ অনা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বুকুত জাহ গৈছিল। তাহানি জৰ্জ স্কুলত পঢ়োঁতেই সেই ফুলনিখনৰ পূৰ্ণশোভা দেখিছিলোঁ। দেখিছিলোঁ, কাষেদি যোৱা ৰঙচুৱা ইটাৰে বন্ধা সেন্দুৰী আলিটো, যিটোৰ সৌন্দৰ্য-সোঁৱৰণী কবি মফিজুদ্দিন আহমদ্ হাজৰিকাই কবিতাৰ ভাষাত অমৰ কৰি থৈ গৈছে—

"ডিবুৰু দাঁতিতে   চাহেবী পটিতে
আছে যি সেন্দুৰী আলি,
তাতে ই পৰতে   দণ্ডুৱা ভকতে
চোৱাঁহি ধৰিছে ছালি।"

সেইদিনা দেখিছিলোঁগৈ, পূবৰ ফালৰ জপনাখন আৰু এজোপা মামৈ তামোল অৱশেষ আছে। আধা ঘণ্টামানৰ পিচত সিও মচ খাই যাব। মই মামৈ তামোলজোপাৰ ওচৰতে থিয় হ'লোঁগৈ। কল্যাণ বৰুৱা কেমেৰাটো লৈ মোৰ সমুখত থিয় হ'ল। এনেতে, মোৰ পিছফালে এটা চিপ্‌চিপীয়া শব্দ শুনিলোঁ। মই বৰুৱাক কলোঁ, "ক্লিক্ কৰি দিয়ক, বাট নেচাব।" ফটোখন লোৱাৰ লগে লগে মই জাঁপমাৰি দিলোঁ। পৰমুহূৰ্ততে গোটেইচমকা মাটি খহি পৰিল। সেই ফটোখন মই সাঁচি থৈছোঁ— এটা যুগৰ শেষ-সোঁৱৰণী বুলি।

ইয়াৰ ভিতৰতে আমি কলেজৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক লৈ মোহনাঘাট অঞ্চলৰ দুৰ্দশাগ্ৰস্ত মানুহখিনিক অলপ সহায় কৰি দিছিলোঁ। একাঁঠু পানীত খোজকাঢ়ি সা-সম্পত্তিবোৰ কঢ়িয়াই আনি ওখ ঠাইত থৈ দিছিলোঁহি। ঘৰৰ খুঁটা-মাৰলিকেইটাও সোলোকাই আনি পাচত নতুন ঘৰ-দুৱাৰত লগাব পৰাকৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ গৰাহৰ পৰা ৰক্ষা কৰি দিছিলোঁ। সেইখিনি মানুহেই পিচত বৈৰাগী মঠ অঞ্চলটোত আৰু খনীয়া গাঁও অঞ্চলত সিঁচৰতি হৈ পৰিছিল। যিমান দূৰ মনত পৰে, সেয়া ১৯৫৪ চনৰ জুলাই মাহৰ কথা।

সেইটো সময়ত এটা বস্তুৰ উজান উঠা নাছিল। বস্তুটো হ'ল, 'প্ৰাইভেট টিউশ্যন'। এদিন এজন মানুহ মোৰ ওচৰলৈ আহিছিল। লগত উপাধ্যক্ষ দত্তও আহিছিল। মানুহজন এগৰাকী বিশিষ্ট নাগৰিক। কথাযাৰ মোক 'প্ৰফেচাৰ্ছ লজ'ৰ পদূলি-মূৰতে ক'লে। ভনীয়েকক মই অলপ চাই-চিতি দিব লাগে। বনাচ হিচাপে দ'শ তিনিশ যি লাগে দিব লাগে। টকাৰ গৰমটো দেখুওৱাৰ লগে লগে মোৰ খং উঠি গ'ল। মই ক'লোঁ, "তাৰ মানে আপুনি মোক মোৰ দৰমহাটোতকৈয়ো সৰহ টকা যাচি মোৰ হতুৱাই স্বীকাৰোক্তি লিখাই ল'ব খুজিছে— কলেজত মই বেয়া পঢ়ুৱাওঁ বুলি।" মানুহজন ঠোঁট-মূৰ চেলেকি গুচি গ'ল। সুযোগ পালেই মোৰ দৰে ক্ষুদ্ৰ প্ৰাণীটোৰো বদনাম গাই আত্ম-প্ৰসাদ লাভ কৰিছিল।

যাওক সেই তিক্ত অভিজ্ঞতাৰ কথা। ইয়াৰ ভিতৰতে খবৰ পালোঁ, অৱশেষত মই ২য় শ্ৰেণীৰ ৭ম স্থান অধিকাৰ কৰি এম. এ. পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈছোঁ। কলিকতাৰ পৰা মোৰ বন্ধু নন্দগোপালে লিখিলে, "খবৰটো পাইছই। মই জীৱনলৈ বিহফুলৰ মালা পিন্ধিলোঁ। মমবাতি পালোঁ। ১ম শ্ৰেণী পাইছে মাথোন এজনে— কাজল বসুৱে। ১৭জনে ২য় শ্ৰেণী। তই ওপৰৰ ফালে। ৩য় শ্ৰেণী ২১জনে পালে। ময়ে সিহঁতৰ সহযাত্ৰী।" সি যে লিখিছিল 'মমবাতি'ৰ কথা, সেইটো তেতিয়াৰ এটা বহু প্ৰচলিত প্ৰসংগৰূপ। কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এম. এ. পৰীক্ষাৰ ফলাফল সদায় ৰাতিয়েই ঘোষণা

কৰিছিল। আৰু যিখন জাননী-ফলিত কাগজবোৰ আঁৰি দিয়ে, তাৰ ওপৰফালেহে ক্ষীণ শক্তিৰ বিজুলী-চাকিৰ পোহৰত দেখা যায়— তলফালে একো নেদেখি। সেইকাৰণে, বহুতেই জেপত এডাল মমবাতি আৰু এটা জুইশলা-বাঁহ লৈ যায়। ৩য় শ্ৰেণীৰ নামবোৰ সেই পোহৰতে জলক-তবককৈ দেখাৰ সম্ভাৱনা থাকে। ফলাফল যদিও আশানুৰূপ নহ'ল, পিছল যে নেখালোঁ— সেয়েই বহুত বুলি ভাবি ল'লোঁ।

তাৰপাচতে এদিন উপাধ্যক্ষ দত্তই মোক কওঁনে-নকওঁকৈ ক'লে, "মাতিছিলো আপোনক কথা এষাৰ কওঁ বুলি। এজনী ছোৱালীক অলপ সহায় কৰি দিব লাগে। বাপেক এখন বাগানৰ মেনেজাৰ। ছোৱালীজনীয়ে যোৱাবাৰ বি. এ. -ত কেৱল ইংৰাজী বিষয়ত ফেইল কৰিলে। ছোৱালীজনী মোৰ চৌহদতে থকা হোষ্টেলতে থাকে। মোৰ ঘৰতে সপ্তাহত দুদিনমানকৈ যদি অলপ দেখুৱাই থৈ আহেগৈ। ছোৱালীজনী বঙালী। গতিকে, আপুনি তাইক কিছুমান কথা বঙালীতে ক'ব পাৰিব, তাই তেতিয়া বুজিবলৈয়ো সহজ পাব। আৰু আপোনাৰ পৰিশ্ৰমটোৰ কাৰণে কিবা এটা নিশ্চয় দিব লাগিব। সেইটোৰ ভাৰ বাৰু মোৰ ওপৰত এৰি দিয়ক।" মই মহা মস্কিলত পৰিলোঁ, মই ভাল পোৱা মানুহ এজনৰ অনুৰোধটো বাৰু প্ৰত্যাখ্যান কৰোঁ কেনেকৈ? লগতে তেখেতে চাগৈ ভাবিছে, কলেজৰ পুঁজিৰ পৰা দিব নোৱাৰে যেতিয়া এনেকৈয়ে বেলেগ ফালৰ পৰা দুটামান ওপৰঞ্চিকৈ অহাৰ বাটটো মুকলি কৰি দিয়ে। মই ক'লোঁ, "মোৰ প্ৰাইভেট্ টিউশ্যন ল'বৰ একেবাৰে ইচ্ছা নাই। তথাপি, আপোনাৰ কথা পেলাওঁ কেনেকৈ? এটা কাম কৰক, তাইক মোৰ নিজৰ ভনীৰ নিচিনাকৈ দেখুৱাই দিম। তাৰ বিনিময়ত মোক যেন কোনো বানচ দিয়াৰ কথা কোনেও চিন্তা নকৰে। মোৰ ফালৰ পৰাও তেনেকৈ কোনো ৰুটিন নমনাকৈ তাইৰ প্ৰয়োজন অনুযায়ী মোৰ সুবিধা অনুসৰি দেখুৱাই দি আহিমগৈ। মুঠতে, তাইক 'পাছ' কৰাব লাগিব।" তেখেতে ক'লে. "হ'ব বাৰু।" এইবুলি কৈ তেখেতে মোক সেইদিনা গধূলিলৈকে তেখেতৰ ঘৰলৈ মাতিলে।

ছোৱালীজনীৰ নামটো আছিল বাণী। দেখিবলৈ বেচ ধুনীয়া। কলিকতাত তাইৰ ওচৰত ম্লান হৈ যোৱা বহুত অলপ-অচৰপ ধুনীয়া ছোৱালী দেখিছিলোঁ। দুই-এজনীক দেখিছিলোঁ, নিজকে সাংঘাতিক ৰূপৱতী বুলি অহংকাৰত ফাটি থকা। তাতে সিহঁতৰ চাৰিওফালে অনেক ভোমোৰাৰ গুণগুণনি। কিন্তু এই ছোৱালীজনী দেখাত যিমান ধুনীয়া, কথাই-বতৰায়ো সিমান বিনয়ী। তাইৰ নাটনিটো মাথোন ইংৰাজী বিষয়টোলৈ ভয়। দুই-তিনি মাহ পঢ়োৱাৰ পাচত তাই তাইৰ আত্ম-বিশ্বাসটো ঘূৰাই পালে। কথাষাৰ তাই মোৰ আগত স্পষ্টকৈ ক'লে, "ইংৰাজীলৈ মোৰ ভয়টো গ'ল।" এনেতে মই কানৈ কলেজ এৰি দৰং কলেজলৈ যোৱাৰ কথা থিৰাং হ'ল। তাইক মাত দি আহিবলৈ গৈ কলোঁ, "আৰু বেচি নাছিলেই। মাথোন দুটামান কবিতা থাকি গ'ল। সেইকেইটা তুমি নিজেই পঢ়ি ল'বা। ক'ৰবাত কিবা নোৱাৰিলে, মোলৈ লিখিবা। মই লিখি পঠিয়াম। আজি

আৰু নপঢ়াওঁ। তোমালৈ শুভেচ্ছা ৰ'ল।" তাই তেতিয়া ক'লে, "বাকীবোৰ পাৰিম। কেৱল এটা কবিতা, সেইটো বৰ টান পাইছোঁ। আমনি কৰিবলৈ বেয়া পাইছোঁ। তথাপি যদি সেইটো এবাৰ ওপৰে ওপৰে বুজাই দি গ'লহেঁতেন।" মই সুধিলোঁ, "কোনটো কবিতা?" তাই কিতাপখন মোৰ সমুখত মেলি ধৰি ক'লে, "এইটো।" চাই দেখিলোঁ, ব্রাউনিঙৰ The Last Ride Together। মই তাইৰ মুখলৈ চালোঁ। দেখিলোঁ, তাই যেন আচল কথাষাৰ ঢাকিব খুজিও ঢাকিব পৰা নাই। বুজিলোঁ, সেয়া তাইৰ সীমা চেৰাই নোযোৱা ক্ষণিকৰ খেমালি। মই তাই বুজি পোৱা কবিতাটো আৰু বেচি ভালকৈ বুজি পাব পৰাকৈ বুজাই দিলোঁ। মনে মনে মোৰ হাঁহি উঠিছিল, নিজকে অলপ কৃপণ যেনো লাগিছিল। আহিবৰ সময়ত মই তাইক ক'লোঁ, "তুমি আকৌ এই চাহাব-মেমহঁতৰ নিচিনাকৈ ক'তো কোনো ফান্দত ভৰি নিদিবা। সিহঁতে সেইবোৰ লেখিবও জানে, মচিবও জানে।"*

কোনো ক্ষতি নাছিল সেই কথাষাৰ নোকোৱা হ'লেও। কাৰণ, মই তাইৰ ৰূপৰ প্রশংসা মোৰ আপোন মানুহজনীৰ আগতো কৰাৰ সুযোগ লৈছিলোঁ। তেওঁ মই তাইক কোৱা কথাষাৰকে ধেমেলীয়াকৈ দোহাৰিছিল। মই তেওঁক উত্তৰ দিছিলোঁ, "ভয় নাই, মই কেতিয়াও কাকো ক'বলগীয়া নহয়— অমুক মোৰ এপিক আৰু তমুক মোৰ লিৰিক।" এটা কথা জানিছিলোঁ, বৈ যোৱা নৈৰ সোঁতক পাৰৰ বিৰিখিৰ পৰা হঠাৎ সৰি পৰা আকলুৱা এখিলা পাতৰ পৰশে আমনি নকৰে।

আৰু এটা কথা। কেইদিনমানৰ পাচতে ছোৱালীজনীৰ দেউতাকে মোলৈ এখন মণিঅর্ডাৰ পঠাইছিল, আশাতীত পৰিমাণৰ টকাৰ অংক এটা লিখি। মোলৈ লিখিছিল, "এয়া বানচ বুলি নেভাবিবা। এয়া আমাৰ সৰু এটা উপহাৰ— শ্রদ্ধা আৰু মৰমৰ।"

দৰং কলেজলৈ যোৱাৰ আগতে কটনৰ কলেজত এটা হাঁহি উঠা ঘটনা ঘটিছিল। মাজে মাজে এতিয়াও তাৰ কথা মনত পৰে। কলেজত সেইদিনা নবাগতা আদৰণী সভা অনুষ্ঠিত হৈছিল। সভাপতি আছিল সেই বঙালী মানুহজন, যিজনে সেই তাহানিখন— মই যেতিয়া জর্জ স্কুলৰ ছাত্র হৈ আছিলোঁ— মহিলা কবি নলিনীবালা দেৱীৰ আগত বিশ্বকবি ৰবীন্দ্রনাথ ঠাকুৰক বংগদেশৰেই কবি বুলি কৈ বাৰুকৈয়ে ককর্থনা শুনিছিল। তেওঁ যে জীৱনৰ এই দীঘলীয়া বাটটো খচকিলে মতদিন ধৰি মাপোন একেখিনি ঠাইতে থাকিবৰ বাবে 'এলিচৰ সাধু'ৰ সেই ৰঙচুৱা কুঁৱৰীজনীৰ লেখীয়াকৈ— সেয়া মোৰ কল্পনাৰো অতীত আছিল। সেইদিনাৰ সভাত মুখ্য অতিথি আছিল চৈয়দ আব্দুল মালিক। সভাৰ পৰিৱেশটো আছিল সঁচাসঁচিকৈয়ে মধুৰ। মুখ্য অতিথি মালিক ককাইদেৱৰ ভাষণ স্বাভাৱিকতে অতি মনোগ্রাহী হৈ উঠিছিল। সকলোৱেই অনুভৱ কৰি আনন্দ লভিছিল, এই চুটিগল্পৰ ৰজাজনে সৰু সৰু কথাবোৰকে ধুই-পখালি কিমান সাঁজলি কৰি তুলিব পাৰে, সৰু সৰু ঘটনা নামৰে অযোগ্য অঘটনাবোৰকে সহজ ভাষাৰ উমেৰে কিমান

উমাল কৰি তুলিব পাৰে। তাৰ পাচত সেই সভাপতিজনে আনুষ্ঠানিক বিনয়বচনৰ দুটামান খটখটি বগাই উঠি আৰম্ভ কৰিলে, "এই যে মুখ্য অতিথিজন। মই বহুতৰে মুখত শুনিছোঁ। এই মানুহজনে হেনো বৰ ভাল ভাল কথা কয়। আজি তেখেতৰ বক্তৃতা নিজৰ কাণেৰে শুনিলোঁ। মোৰ ধাৰণা, মানুহজনে যদি লেখা-মেলা কৰিবলৈ লয়, ভাল লেখিব পাৰিব। গল্প-চল্প লেখিলে বেচি ভাল হ'ব, চবেই পঢ়িবলৈ ল'ব।" মালিক ককাইটিয়ে উপদেশটো উপভোগ কৰি ক'লে, "লেখিমগৈ।" মোৰ সমুখতে থকা কোনোবা এজনে হাঁহি সমাৰিব নোৱাৰি খুক্‌কৈ শব্দ এটা কৰিলে। লগে লগে গোটেইবোৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে কিৰিলি পাৰি হাঁহিবলৈ ধৰিলে। মোৰ ওচৰতে বহি থকা সুখময় বসুৱে ক'লে,"জমাইছে ভাল— এই ক্লাউনটোৱে।"

আচলতে এইবোৰ কথা সহজভাৱে ল'ব পৰাটোৱেই আটাইতকৈ ভাল। তাকে নহ'লে, বৌদ্ধিক অগ্নিমান্দ্যত ভোগৰ সম্ভাৱনা এটা থাকে। মই যে কানৈ কলেজ এৰি দৰং কলেজলৈ গুচি গলোঁগৈ, তাৰ কাৰণটো আদিলৈকে মই নিজেই নেজানো। গৈ যে বৰ সুখী হৈছিলোঁ, সেয়া ক'বলৈয়ো টান। ইতিমধ্যে, মই কটন কলেজত অধ্যাপকৰ কামটোৰ কাৰণে অসম লোকসেৱা আয়োগৰ আগত সাক্ষাৎকাৰ দি আহিছিলোঁ। ভিতৰুৱাকৈ কথাষাৰ গম পাইছিলোঁ, মোৰ বিষয়ে চোৰাংচোৱা বিভাগৰ পৰা চৰকাৰৰ ঘৰলৈ যোৱা গৰমলি-তদন্তৰ কাকতত হেনো দুটামান কাঁইটীয়া কথা আছিল। সেয়া তাহানিৰ কটন কলেজত আন্দোলন চলোৱাৰ বঁটা। তদুপৰি ডিব্ৰুগড়তো দুটামান ঘটিছিলোঁ, কম্যুনিষ্টবোৰৰ লগত আহ-যাহ বেচি বুলি। এটা কথা ঠিক, ডিব্ৰুগড়ৰ 'প্ৰগতি পুথিভঁৰাল' নামৰ দোকানখনলৈ মই ঘনকৈ অহা-যোৱা কৰিছিলোঁ। আনহাতে, তেজপুৰৰ সাংস্কৃতিক পৰিৱেশটোৰ প্ৰতি মোৰ আগৰে পৰা এটা আকৰ্ষণ আছিল। তদুপৰি, মই নিজে অনুভৱ কৰিছিলোঁ— মোক এজন অভিভাৱকৰ লেখীয়া মানুহ লগা হৈছিল। গতিকে, মই যেতিয়া মোৰ তাহানিখনৰ অধ্যাপক সুৰেন্দ্ৰমোহন চৌধুৰীৰ পৰা আগ্ৰহপূৰ্ণ নিমন্ত্ৰণ চিঠি পালোঁ; মই তৎক্ষণাৎ তাৰ প্ৰতি সঁহাৰি জনালোঁ। কিন্তু, তেজপুৰলৈ গৈ এইবেলি অলপ নিৰাশ হ'লোঁ। মই মন কৰিলোঁ, জীৱনৰ বাটত আগৰ সেই আদৰ্শবাদী মানুহজন তেতিয়া, বিধ্বস্ত হৈ বিক্ষিপ্ত সাধনাৰ ধ্বংসস্তূপলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে। যি কি নহওক, তেজপুৰলৈ গৈ এজন মানুহৰ পৰা এক অনন্য সাধাৰণ অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰিলোঁ। সেই মানুহজন হ'ল, তেজপুৰৰ বিশিষ্ট অধিবক্তা অন্নদাকুমাৰ পদ্মপতি। স্থানান্তৰত সিজনৰ কথা কিছু লিখিছোঁ। লিখিবলগীয়া আৰু কথা আছে। সেয়া অলপ পাচলৈ থৈছোঁ।

যিমান দূৰ মনত পৰে, ১৯৫৪ চন ২৭ ছেপ্তেম্বৰত মই দৰং কলেজত যোগ দিলোঁগৈ। এইবেলি নৈশ শাখাৰ ৩য় বাৰ্ষিক বি. এ. মহলাৰ শ্ৰেণীৰে আৰম্ভ কৰিলোঁ। এইবাৰ পঞ্জীয়ন বহীখন বন্ধ কৰিয়েই দেখিলোঁ, গোটেই কোঠাটোৰ ভিতৰত ময়েই [illegible] কনিষ্ঠতম। তথাপি, [illegible] ভাটো দিলোঁ। বাহিৰলৈ ওলাই

আহিয়েই কেইগৰাকীমানৰ লগত ব্যক্তিগতভাৱে চা-চিনাকি হ'লো। এইসকলৰ ভিতৰত মোৰ মনত পৰা ছাত্ৰকেইগৰাকী হ'ল ঃ প্ৰেমকান্ত মহন্ত, যিজন পাচত পুলিচ অধীক্ষক হৈছিলগৈ; ভূমিধৰ বৰা আৰু অতুলানন্দ গোস্বামী (গল্পলেখকজন নহয়, অভিনেতাজনহে) উচপ্ খাই উঠিলোঁ, যেতিয়া মোৰ তাহানিখনৰ পাল্লাৰ ফেৰ— তপন ডেকা ওৰফে হৃদয় ডেকাকো সেইসকলৰ মাজত দেখিলোঁ। মই তেওঁক ক'লোঁ, "তুমি ভাই ভুলতো মোৰ ক্লাছলৈ নাহিবা। তোমাক দেখিলে 'নাৰ্ভাছ' হৈ যাম।" তেওঁ ক'লে, "তুমিও নাৰ্ভাছ হ'বা নে? তুমি দেখোন মোৰ মুখলৈকে চায়েই কথাবোৰ কৈ গৈছিলা। তোমাৰ চকু দুটা দেখিলে তেতিয়া বেলেগে কোনোবা মানুহ যেন লাগে।" তেতিয়াহে মই এবাৰ কথা গম পালোঁ, শিক্ষক হিচাপে মোৰ সমুখত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰ নৈৰ্ব্যক্তিক হৈ পৰে। পৰীক্ষা-সংক্ৰান্ত কথাবোৰত মই এই নীতিটো অত্যন্ত কঠোৰতাৰে পালন কৰোঁ। আজিলৈকে কাৰোবাক বেচি চিনাকি বুলি দুটা নম্বৰ বঢ়াই দিয়া অথবা কাৰোবাক কিবা কথা বেয়া পাই আছিলোঁ বুলি দুটা নম্বৰ কমাই দিয়া মোৰ মনত নপৰে।

মোৰ থকাৰ ঠাই বন্দোবস্ত কৰি দিলেগৈ পোৱাৰ দিনাখনেই অধ্যাপক চৌধুৰীয়ে— তেখেতৰ ঘৰৰ পৰা কেইখোজমান আঁতৰৰ ঘৰ এটাতে। ঘৰটোৰ নাম আছিল 'দ্য নূক্'; তিনি কোঠালিৰ ঘৰ। একেবাৰে বাটৰ ওপৰতে থকা বুলি ক'ব পাৰি। সেইটো ঘৰত আগতে অধ্যাপক বি. ৰাম নামৰ এজন পাঞ্জাবী অধ্যাপক আছিল। তেওঁ জাতীয় শিক্ষাৰ্থী বাহিনীৰ প্ৰশিক্ষণ ল'বলৈ গৈছিল। গতিকে, এবছৰ শান্তিৰে থাকিব পাৰিম। ঘৰটোত ২য় বাৰ্ষিক আই. এছ. চি. মহলাৰ ছাত্ৰ এজন আছিল। নাম— জিতেন বৰা। মুহূৰ্ততে তেওঁ মোৰ আপোন হৈ পৰিল। আজিলৈকে আমি পৰস্পৰৰ, সুখ-দুখ, হাঁহি-অশ্ৰুৰ সমভাগী হৈ আহিছোঁ। সকলোৱে জানে, আমি দুজন আপোন ভাই-ককাই। পাচত, জিতেন যেতিয়া গুৱাহাটীত বি.এ. পঢ়িছিলগৈ, তেতিয়াও তেওঁ মোৰ ঘৰত থাকিয়েই পঢ়া-শুনা কৰিছিল।

সেই যে 'দ্য নূক'ত আছিলোঁ, তেতিয়া যিজন ডেকাল'ৰাই আমাক ভাত-পানী ৰান্ধি দিছিল, তেওঁৰ নাম আছিল ঘনশ্যাম। চাহ-মজদুৰৰ ঘৰৰ ল'ৰা— অসম্ভৱ গুণী, বিশেষকৈ ৰন্ধা-বঢ়া বিষয়ত। হঠাৎ হয়তো মন গ'ল, সেইদিনা পুৱাৰ পৰা গধূলিলৈকে চাহাবী খানাই খুৱাব। কোনোবা দিনা হয়তো ওৰেদিন ধৰি সিন্ধী খানা নাইবা পাঞ্জাবী খানা। এইদৰেই চলিছিল ঘনশ্যাম। মই সুধিছিলোঁ, ক'ত শিকিলে তেওঁ এইবোৰ। মাজে মাজে নেফালৈ যোৱাৰ বাটত কেইবাজনো সৈন্য বাহিনীৰ অফিচাৰ মোৰ ঘৰটোত জিৰণি লৈ গৈছিল বাতিটোৰ কাৰণে। আকৰ্ষণ মাথোন এটা —ঘনশ্যামৰ হাতৰ ৰন্ধা-বঢ়া। দুটা নাম মনত আছে— মেজৰ ধনৃদি আৰু কৰ্ণেল সুব্ৰাহ্মনিয়ম। যাওঁতে ঘনশ্যামক দি থৈ যায়, হয়তো এখন দহটকীয়া নাইবা কুৰি টকীয়া নোট। আৰু শেষত মোৰ খোলকত থৈ যায় এটা-দুটা দামী বটল— এইদৰে কৈ, "Professor, here is this I am leaving

something rather hot for you." মই কওঁ, মোৰ সেইবোৰত সজ নাই; কিন্তু কোনে কাৰ কথা মানে— থৈ যায় মোক কৃতাৰ্থ কৰা বুলি ভাবি। হঠাৎ এদিন মন কৰিলোঁ, দুটামান বটলৰ আধাখিনি খালি। মোৰ সন্দেহ হ'ল। ঘনশ্যামক সুধিলোঁ, "এই দৰৱবোৰ কোনে খালে?" ঘনশ্যামে নজনাৰ ভাও ধৰি ক'লে, "জানো কোনে খালে। এই যে সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে আপুনি নেথাকোঁতে দিনটো ইয়াত পিট্‌পিটাই ফুৰেহি, সিহঁতৰে কোনোবাই মিঠা পাই খালে নেকি?" মোৰ আৰু জিতেনৰ হাঁহি উঠি গ'ল। মই ক'লো, 'এটা কাম কৰা ভাল হ'ব। তুমি দুটামান নি ৰান্ধনি ঘৰত থৈ দিয়াগৈ। নহ'লে, এই ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ কাৰোবাৰ মূৰ ঘূৰণি হ'ব লাগিলে বৰ মস্কিল হ'ব।" লগে লগে ঘনশ্যামে গোটেই কেইটা বটল বুকুত সুমুৱাই লৈ ৰান্ধনী ঘৰ পোৱালেগৈ। মই ক'লো, "দাগ বোলা বস্তু এটা নাই জানো, ঘনশ্যাম?" ঘনশ্যামে উত্তৰ দিলে, "চাহেববোৰে সেইটোৰ খেয়াল ৰখা দেখিছোঁ। সিহঁতে সেই কাৰণেই হাল্লা নকৰে।"

মই এদিন মন কৰিলোঁ, ঘনশ্যামে ওখ বেৰাখনৰ ফাকেদি কাৰোবাৰ লগত কথা পাতি আছে। মই অহা দেখি তেওঁ লৰালৰিকৈ গুচি আহিল। কেইবাদিনো কথাষাৰ মন কৰি গম পালোঁ, বেৰাখনৰ সিফালৰ মূৰ্তিটো কাষৰ ঘৰৰ লিগিৰীজনীৰ। মই তাৰ উমান পোৱাৰ সংকেট দি ক'লোঁ, "ঘনশ্যাম এই কেইদিন কি হৈছে জানো, আমাৰ ঘৰৰ এইখিনিতে দেখোন পুলিচ দুটামান খুব ঘূৰি ফুৰা দেখিছোঁ। কোনোবাই আকৌ কাৰোবাৰ বেৰা ভাঙিলে বুলি ক'তো গোচৰ দিয়া নাই তো।" ঘনশ্যামে একো নক'লে। মই যেতিয়া গুৱাহাটীলৈ আহিবলৈ ওলালোঁ, তেতিয়া কথাষাৰ ক'লে। মই সুধিলোঁ, "মইতো যামগৈয়ে। জিতেনো যোৱাৰ কথা। তুমি ক'ত কি ব্যৱস্থা কৰিবা? মোৰ লগতে গুৱাহাটীলৈ যাবা নেকি?" ঘনশ্যামে ক'লে, "ছাৰ, আপুনি মোৰ এটা উপকাৰ কৰি দিব লাগে। মই আপোনাৰ লগতে গলোঁগৈহেঁতেন। কিন্তু, মই ভাবিছোঁ— এই ছোৱালীজনীকে বিয়া কৰি ঘৰ পাতোঁ। মই ড্ৰাইভিং জানো। লাইচেঞ্চখন গোটাব পৰা নাই। আপোনাৰ লগত এম. ভি. আই. জনৰ ভাল— একেলগে তাচ খেলা বন্ধু। গতিকে, আপুনি ক'লে, লাইচেঞ্চখন সহজতে পাম।" মই ক'লোঁ, "বিয়াৰ খবৰটো বাৰু পালোঁ। লাইচেঞ্চৰ বাবে কিমান লাগিব, কোৱাঁ। সেয়া বাৰু মই তোমাক দিম।" ঘনশ্যামে তেতিয়া সকলো ভাঙি-পাতি ক'লে, লাইচেঞ্চৰ বাবে ফিজ সামান্যই লাগিব। কিন্তু কথা হ'ল, এম. ভি. আই.ৰ অফিচৰ সমুখত ট্ৰাক এখন চলাই দেখুৱাব লাগিব। তাৰ মানে ট্ৰাক এখন দিনটোলৈ ভাৰা ল'ব লাগিব। তদুপৰি, দুই-এজনক চাহ-মিঠাই খুৱাবলগীয়াও হ'ব পাৰে। গতিকে, প্ৰায় দু'শ-তিনি শ টকাৰ এটা কাৰবাৰ। তদুপৰি, ঘনশ্যামে হেনো আগতে এটা 'এক্সিডেণ্ট' কৰি থোৱা তথ্য এটাও আছে। আটাইবোৰ অসুবিধা নিমিষতে দূৰ হৈ যায়, যদি এম. ভি. আই- জনে মোৰ কথা শুনি তেওঁক সেই সকলোবোৰ নিয়ম-অনিয়মৰ প্ৰয়োজনটো কাটি কৰি নয়। মই সেইদিনা পুনৰ মোৰ এম. ভি. আই. বন্ধু জনক ক'লোঁ। তেখেতে

মোক ক'লে, "কোনো কথা নাই। কাইলে তাক পঠাই দিব— মোৰ অফিচলৈ। লৈ আহিবঁগে। এতিয়া খেলক, থ্ৰী নো-ট্ৰাম্পত বুকু হৈছে।" খেলিলোঁ। পাচদিনা ঘনশ্যামেও লাইচেঞ্চ আনিলেগৈ। বিয়াখন হ'ল নে নহ'ল— সেয়াহে গম নেপালোঁ। হ'ল যদি, তাৰ পুণ্যৰ ভাগ ময়ো পালোঁ।

তেজপুৰলৈ মই যি বিচাৰি গৈছিলোঁ, সেয়া মই মনৰ জোখাৰে নেপালোঁ। হয়তো সেয়া মোৰ নিজৰে কিবা অক্ষমতা আছিল। কিন্তু লক্ষ্য কৰিছিলোঁ, কলেজখন সস্তীয়া ৰাজনীতৰ পাকচক্ৰত পৰি জুৰুলা হৈ পৰিছিল। অধ্যক্ষজনৰো ব্যক্তিত্ব বুলি একো নাছিল। গভৰ্ণিং বডিৰ সভাপতি অন্নদাকুমাৰ পদ্মপতিৰ ডাব-ধমকি খাই পেপুৱা লাগিছিল। অধ্যাপক অমলেন্দু গুহ, বিভূতিভূষণ চক্ৰবৰ্তী আৰু সুৰেন্দ্ৰমোহন চৌধুৰী— এইসকলক দেখিলেই তেওঁৰ থৰ-কাছুটি হেৰাইছিল। মই কাকো কৌৱা নাছিলোঁ যদিও, মনে মনে বৰ বিৰক্ত হৈছিলোঁ কলেজৰ ইউনিয়ন চোচাইটিৰ গা'ত আউজি চলা বেনামী যুদ্ধখনৰ ৰেহ-ৰূপ দেখি। মুঠৰ ওপৰত, কলেজৰ স্বাস্থ্য মুঠেই ভাল নাছিল। এটাই মাথোন সান্ত্বনা আছিল, যে কলেজখনৰ লাইব্ৰেৰীটো যথেষ্ট চহকী আছিল।

তেজপুৰলৈ গৈ মোৰ ব্যক্তিগত লাভ হৈছিল, অন্নদাকুমাৰ পদ্মপতিদেৱৰ লগত মোৰ পৰিচয় হৈছিল। এইগৰাকী লোকৰ লগত চিনাকি হোৱাৰ সুযোগ নেপালে, মই বিশ্বৰ চিৰায়ত সাহিত্যৰ লগত চিৰকাল অপৰিচিত হৈ ৰৈ গ'লোহেঁতেন। তেখেতে নিজে ক'ব নোৱৰাকৈ মোক সঠিক কিতাপবিলাকৰ সন্ধান দিছিল। আটাইতকৈ ডাঙৰ কথাবাৰ হ'ল, তেখেতেই মোক প্ৰথম উমানটো দিলে, সাহিত্যৰ চৰ্চা এক সাধনা। কেনেকৈ উমানটো দিলে, সেয়া স্থানান্তৰত লেখিছোঁ।

এক চাহাবৰ মেম আৰু পদ্মপতিৰ ভেম তেজপুৰত প্ৰসিদ্ধ আছিল। পদ্মপতিৰ ভেমটোৰ কেন্দ্ৰ বস্তু আছিল, ক্ষুদ্ৰতা আৰু তুচ্ছতাৰ প্ৰতি সুতীব্ৰ তাচ্ছিল্যবোধ। জীৱনৰ মহিমাৰ ওপৰত জীৱিকাৰ তুচ্ছতাৰ ছাঁ পৰিবলৈ নিদিছিল। এই মানুহজনে প্ৰসিদ্ধ উকীল হিচাপে কোনোদিনেই এশ টকাৰ তলৰ ফীজবোৰ নিজৰ হাতেৰে নুচুইছিল— সেইবোৰ তেখেতৰ মহৰীগৰাকীক পোনে পোনে আঁতৰাই নিবলৈ নিৰ্দেশ দি থোৱা আছিল; আৰু দহ টকাৰ তলৰ ফীজবোৰৰ গৰাকী আছিল তেখেতৰ নুমলীয়া পুতেক জলী। সেইবুলি তেখেতে যে টকাৰ কথা মনত ৰাখিহে মক্কেলৰ কল্যাণ চিন্তা কৰিছিল— সেয়াও নহয়। এবাৰ তেখেতে কোনোবা এজন নতুন আই. এ. এচ. হাকিমৰ বাহাদুৰীৰ কথা নিজৰ সতীৰ্থসকলৰ মুখত শুনিবলৈ পাইছিল। তেখেতে মনে মনে পাত্তি থৈছিল, তাক শিকাব লাগিব অসমখন হাবিয়েই কিন্তু সেই হাবিত থকা জানোৱাৰ বিলাকৰ নাম বাঘ। এদিন তেখেতে মজলীয়া ধৰণৰ গোচৰ এটা লৈ সিজনৰ এজলাছত সোমালগৈ। লগত তেখেতৰ এদ'ম কিতাপ। হাকিমজনে ঠাট্টা কৰি ক'লে, "It seems you have brought a mountain. But what for?" পদ্মপতিয়ে

উত্তৰ দিলে, "To teach you law. And, to make you understand that there is a world of difference between a 'mew' and a ;roar'." আগতে এই হাকিমজনে বোলে অধিবক্তাসকলৰ 'গুড্ মৰ্ণিং' টোৰো সঁহাৰি নিদিছিল। সেইদিনা পদ্মপতিৰ আইন আৰু ইংৰাজী ভাষাৰ ওপৰত দখল দেখাৰ পাচৰ পৰা সেইসকলকহে পোনতে 'গুড্ মৰ্ণিং' দিবলৈ শিকিছিল।

এবাৰ কলেজত এটা সৰু ঘটনা ঘটিছিল। তেজপুৰত কংগ্ৰেছৰ ৰাজনৈতিক সম্মিলন বহিছিল। তাৰে আচিলা লৈ অধ্যক্ষই এদিনৰ কাৰণে কলেজ বন্ধ দিলে। তেওঁ ভাবিছিল, পদ্মপতি নিজেই যেতিয়া অভ্যৰ্থনা সমিতিৰ সভাপতি, গতিকে কামটো কৰি তেওঁ সভাপতিৰ প্ৰিয়ভাজন হৈ উঠিব। ময়ো তেতিয়া গভৰ্ণিং বডিৰ সদস্য আছিলোঁ। অধ্যাপক অমলেন্দু গুহ আৰু মই অধ্যক্ষ গৰাকীৰ এনে অনুচিত কাম নিন্দা কৰি ভৱিষ্যতে এনে কামত লিপ্ত নহ'বলৈ সতৰ্ক কৰি প্ৰস্তাৱ এটা দাখিল ধৰিলোঁ। সভাপতিয়ে অধ্যক্ষক সুধিলে, তেওঁৰ কিবা ক'বলগীয়া আছে নেকি? অধ্যক্ষগৰাকীয়ে উত্তৰ দিলে, তেওঁ যেতিয়া দেখিলে মাননীয় সভাপতি গৰাকীয়েই তাৰো অভ্যৰ্থনা সমিতিৰ সভাপতি আৰু সভাখন যিহেতু চৰকাৰৰ দলৰ আৰু তালৈ মুখ্যমন্ত্ৰীও আহিব, তেতিয়া কামটো কৰিলে চৰকাৰৰ পৰা অনুদান আদি লাভ কৰাত সহায় হ'ব। সেইবাবেই তেওঁ এদিনৰ কাৰণে কলেজ ছুটি দিলে। সভাপতিয়ে সুধিলে, "মোৰ পৰা তেনেকুৱা কিবা নিৰ্দেশ পাইছিল নেকি?" অধ্যক্ষই নাই পোৱা বুলি ক'লত সভাপতি পদ্মপতিয়ে ক'লে, "Mr. Principal, what you have deserve is immediate suspension. You ought to have known the status of the college. Your teachers have been serving not in a Congress College, but in a college that commandes the confidence of one and all. Since you have given a rude jolt to that confidence, let us resolve to place you under suspension." অধ্যক্ষই কাওঁবাওঁ লগালত তেখেতে ক'লে, "আপুনি এইবোৰ গাঁৱলীয়া মেলৰ ফচহ কথা নক'ব। মুখ্যমন্ত্ৰী, কংগ্ৰেছ, অভ্যৰ্থনা সমিতিৰ সভাপতি— এইবোৰ কথা নক'ব। আপুনি কি ক'ব লাগিছিল, মই কওঁ শুনক। আপুনি ক'ব লাগিছিল— 'এই সৰু চহৰখনলৈ বহুত ডাঙৰ মানুহ আহিছিল। মই বিচাৰিছিলোঁ, মোৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে সেইসকলৰ মুখৰ পৰা দুআষাৰ শুনি কিবাকিবি দুটামান শিকক। পৰশমণিৰ পৰশ পালে লোহাও বোলে সোণ হয়। সেইকাৰণেই বন্ধ দিছিলোঁ। অৱশ্যে, হাফ-ছুটি নিদি একেবাৰে বন্ধ ঘোষণা কৰাটো যদি মাত্ৰাধিক উল্লাসৰ দৃষ্টান্ত হৈছে, সেয়া ক্ষমাৰ চকুৰে চাব লাগে।' তেতিয়া আমি আপোনাক অলপকৈ হ'লেও সহায় কৰাৰ অৱকাশ থাকিলেহেঁতেন। ঠিক আছে, আপোনাক লিখিতভাৱে সতৰ্ক কৰি দিয়া হ'ল।" এয়া অলপ দীঘলীয়াকৈয়ে ক'লো এই— কাৰণেই যে, আমি চিন্তা কৰিবলৈ বাট গুলাব— আমাৰ কলেজ-বিলাকৰ গভৰ্ণিং বডিসমূহৰ গঠনবিন্যাসত আৰু সদস্য মনোনয়নত বৰ্তমান কালত কোনখিনিত কেনেকৈ আঁতৰি আহিছোঁ আৰু তাৰ কি বিষম পৰিণতি ঘটিছে।

এটা কথা কৈ থওঁ। পদ্মপতিৰ লগত বাটে-ঘাটে নাইবা তেখেতৰ ঘৰত বহি এইবোৰ

ৰাজহুৱা কথা কেতিয়াও নেপাতিছিলোঁ। গতিকে, মোৰ লগত ঘৰুৱা সম্পৰ্ক এটা গঢ় লৈ উঠিছিল। সেইটোৰ সুখ-স্মৃতিমোৰ মনৰ পৰা এতিয়াও মাৰ যোৱা নাই। তেখেতৰ পৰিবাৰগৰাকী আছিল অতি সাদৰী মহিলা। এটা কথা মোৰ মনত পৰে। সেয়া হৈছে তেখেতৰ মুখত শুনা অসমীয়া ভাষাৰ উচ্চাৰণ আৰু বাক্য গাঁথনিৰ মৌ-মিঠা ৰূপ। এতিয়ালৈকে মই তিনিগৰাকী বিশিষ্টা মহিলাৰ মুখত সেই ৰূপটোৰ চিনাকি পাইছোঁ। বাকী দুগৰাকী হ'ল, ড° সূৰ্যকুমাৰ ভূঞাৰ পৰিবাৰ আৰু কবি দেৱকান্ত বৰুৱাৰ মাক। সেইকাৰণেই বোধকৰোঁ শেষৰ গৰাকী তিনিগৰাকী কবিৰ— দেৱকান্ত বৰুৱা, নৱকান্ত বৰুৱা আৰু জীৱকান্ত বৰুৱা— জন্মদাত্ৰী হ'ব পাৰিছিল। নাইবা এইদৰে কোৱাটোৱেই বৰং বেচি শুদ্ধ হ'ব ঃ তেখেতসকল তিনিজন জন্মসূত্ৰে কবি হ'ব পাৰিলে। আৰু এগৰাকীৰ কথা শুনিছিলোঁ। মই কিন্তু তেখেতৰ মুখৰ ভাষা শুনিবলৈ নেপালোঁ। মোৰ সৌভাগ্য নহ'ল, সদানন্দ দুৱৰাৰ পৰিবাৰৰ মুখৰ ভাষা শুনাৰ। যাওক সেই বিষয়ান্তৰৰ কথা। তেখেতৰ মাজু ল'ৰা মলী ওৰফে শৈলজা পদ্মপতিক এতিয়াও কেতিয়াবা লগ পাওঁ। এবাৰ তেজপুৰলৈ যাওঁতে, তেওঁ ওৰেটো দিন মোৰ লগতে কটালেহি। ডাঙৰ ছোৱালী ভানু আছিল দস্তুৰমতে বুদ্ধিদীপ্তা আৰু ফৰকাল। এতিয়া নগাঁও ছোৱালী কলেজৰ অধ্যাপিকা। তেওঁৰ পাচত সন্ধ্যা— সন্ধ্যা-দীপৰ দৰেই অতি নম্ৰ। প্ৰতিমা আছিল সৰু ছোৱালী— নাচিছিলে ভাল। মোৰ মনত পৰে, গণনাট্য সংঘৰ দ্বাৰা আয়োজিত সেই বিখ্যাত গীতটোৰ লগত নচাৰ দৃশ্য— 'তেলের শিশি ভাঙ্‌লে কেন কাঁদো।' দেউতাকে আপত্তি কৰিছিল গানটো বৰ টুলুঙা বুলি। অৰুন্ধতী তেতিয়া অকণমাণিজনী আছিল। পৰিয়ালটোৰ ওপৰেদি বহুত ধুমুহা পাৰ হৈ গ'ল।

কিয় ক'ব নোৱাৰোঁ, তেজপুৰৰ দিনকেইটা মোৰ মনৰ অস্থিৰতাতেই পাৰ হৈছিল। মোৰ জীৱনৰ আটাইতকৈ বিষণ্ণ সময়ছোৱা তাতেই কাটিছিল। অথচ, জীৱনৰ ভিতৰত আটাইতকৈ বেচি বনভোজ খাইছোঁ, তেজপুৰতেই। তেজপুৰৰ চাৰিওপিনে প্ৰকৃতিৰ অপূৰ্ব সৌন্দৰ্য-পোহাৰ। এবাৰ ভালুকপুঙলৈ গৈছিলোঁ। শিলনিৰ ওপৰেদি বৈ যোৱা পৰ্বতীয়া জুৰিৰ কাষতে এজোপা মই নাম নজনা গছৰ পৰা মস্ত এডাল পখাৰ দৰে ঠেঙুলি এটা তলৰ মাটিখিনি খামুচি পৰাকৈ ওলমি আছিল। দূৰৰ পৰা ৰ'দত সোণবৰণীয়া হৈ জিলিক-জালাক কৰি আছিল। ওচৰলৈ গৈ দেখিলোঁ, সেইবোৰ আমাৰ সোলপৰুৱাৰ লেখীয়া কিবা এবিধ পোক। গা'ত পাখি আছে, তাতে একোটা মণি। মই হাত মেলিব খোজোঁতেই এজনে সঁকীয়াই দিলে, "নুচুব। সেইবোৰ ডিমৃডাম। কামুৰিলে সাংঘাতিক হ'ব।" ইতিমধ্যে, এটাই উৰি আহি মোৰ সোঁ-হাতখনৰ ভিতৰৰ ফালে কিলাকুটিৰ তলতে কামুৰিলেই। মোৰ হাতখনৰ সেই ঠাইডোখৰ সেৰা পাতি উঠিল। সেইটো বিৰতে মই থাকিব নোৱৰা হ'লো। আৰু কেইটামানে কামোৰা হ'লে হয়তো জ্বৰেই উঠিলহেঁতেন।

এবাৰ বাম্পুলৈ গৈছিলোঁ। টাবাং পাবলৈ বেচি দূৰ নাছিল। আটব্য অৰণ্যৰ মাজেদি

ঠেক আৰু খিয়গৰীয়া বাটেদি সামৰিক বাহিনীৰ সৰু গাড়ীখন গৈ আছিল। আমাৰ আগে আগে এখন জীপ-গাড়ীত দুজন সৈনিকে বন্দুক টোঁৱাই গৈ আছিল। মোৰ কাষতে বহি গৈছিল, মেজৰ ধন্দি। তেওঁ মোক কৈছিল, "At times wild elephants keep sitting on the track. So we must be always on the elart." সেইদিনা যেনিবা বনৰীয়া হাতী এটাও ওলোৱা নাছিল। মেজৰ ধন্দিৰ সৰু পঁজাটো বৰ আটোমটোকাৰীকৈ সজাই থোৱা আছিল। বাঁহৰ চুঙাত সেই মিলিটেৰী অফিচাৰজনে বৰ ধুনীয়াকৈ ছবি আঁকি থৈছিল। তিববতী ধৰণৰ ছবিও আছিল, যথেষ্ট। মই সুধিছিলোঁ, তেওঁ সেইবোৰ ক'ৰ পৰা কিনি আনিছে। তেওঁ মোক ক'লে, "Why should I buy These I have done myself." তেওঁ বোলে আপাটানি শিল্পী এজনৰ পৰা পইচা দি শিকিছে। এই শিল্পী-সৈনিকজন ১৯৬২-ৰ যুদ্ধত মৰিল। মৰাৰ আগতে মোক গোৱালপাৰাত সোমাই মাত দি আহিছিল। সেইদিনা গধূলিৰ লগে লগে বৰফ পৰিছিল। তেওঁ মোক চিমনিৰ ওচৰত বহুৱাই গা'ত এটা নোমৰ কোট পিন্ধাই দিছিল। তথাপি ঠক্ ঠক্‌কৈ কঁপিছিলোঁ। তেওঁ মোক অলপ হুইস্কি যাচিলে- বাঁহৰ চুঙা এটাত। ক'লে, "You will get frozen, Professor. Please help having just a few sips." খালোঁ, জীৱনত প্ৰথম দিনা। মই মানুহটো নীতিবাদী নহওঁ। ৰাতি কেইবাখনো গৰম কাপোৰ লৈ শুই আছোঁ। হঠাৎ টোপনি ভাগি গ'ল, মাজনিশা। মোৰ কাণত পৰিল, কাষৰ 'ড্ৰইং ৰুমটোৰ পৰা কেইবাটাও উৎকণ্ঠিত কণ্ঠস্বৰ। মই দুয়োটা কোঠাৰ মাজত থকা জিলজিলীয়া কাপোৰখনেদি চাই পঠিয়ালোঁ। চাকিৰ পোহৰত মোৰ চকুত পৰিল, মেজৰ ধন্দি আৰু কেইজনমান মিলিটেৰী অফিচাৰে সম্পূৰ্ণ সামৰিক সাজ পিন্ধি কিবা গহীন কথা পাতি আছে।

ৰাতিপুৱা মই মেজৰ ধন্দিক সুধিলোঁ, "ৰাতি তোমালোকৰ কি হৈছিল? সোধাৰ কাৰণে বেয়া নেপাবা।" তেওঁ তেতিয়া ভাঙি-পাতি ক'লে, "গ'ল ৰাতি আমাৰ মানুহে আঠোটা চীনা সৈন্য ধৰি আনিছে। সিহঁতে খাজানা তুলিছিলহি গাঁৱত সোমাই।" আৰু ক'লে, "Professor, I am telling you, rather I forecast, that this place will be transformed into a battle ground within a few years. Here the two giants are locked with each other in a silent manner and at the appropriate moment it will manifest itself into a shooting war. That place you are standing on will be reddened with the blood of both the Chinese and the Indians." বহুত দিনৰ পাচত ভাৰত চৰকাৰৰ লগত চীনা চৰকাৰৰ কূটনৈতিক বাৰ্তা-বিনিময় সম্পৰ্কীয় সৰু কিতাপ এখনত সেই আঠজন চীনা সৈন্যক অবৈধভাৱে ভাৰতত খাজানা তোলাৰ অপৰাধত গ্ৰেপ্তাৰ হোৱা সম্পৰ্কে প্ৰতিবাদ-টোকা এটা পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ। যি কি নহওঁক, মোক তেওঁ কৈছিল, "আমিও নিয়মৰ বন্দী। গতিকে, একেবাৰে উচ্চতম মহলক আমাৰ সন্দেহৰ কথা জনাবৰ উপায় নাই।" মোক তেওঁ সুধিছিল, মেকমোহন ৰেখাডাল চাই আহিবৰ মন আছে নেকি? মই উত্তৰ দিছিলোঁ, অন্য কেতিয়াবা আহিম।

অন্য এবাৰৰ কথা। ভালুক পুঙৰ পৰা আৰু ছ' মাইলমান উজাই গৈছিলোঁ। দেখিছিলোঁগে,

বাটৰ কাষতে বিৰাট এটা ছাইৰ দ'ম আছে। মোৰ লগৰজনে মোক তাৰে এমুঠি দি ক'লে, "মোহাৰি থাককচোন। গুৰি-ছাইবোৰ ফুমাই উৰাই দিব।" মই সেইমতে কৰি আছোঁ। অৱশেষত দেখিলোঁ, কেইটামান ফটফটীয়া চাউল। মই অঁকৰা লাগিলোঁ। সিজনে মোক ক'লে, "বাল

অঁকৰা লাগিব লগীয়া বস্তু আৰু এটা দেখিছিলোঁ, তেজপুৰতে। এদিন আবেলি সময়ত পিচফালৰ জেওৰাখনৰ ওচৰলৈ গৈছিলোঁ। মাহটো অক্টোবৰ নে নৱেম্বৰ আছিল। হঠাৎ ওচৰতে থকা বহল নলাটোৰ পৰা কুৰি হাতমান ওপৰত— মই য'ত থিয় হৈ আছিলোঁ, তাৰ পৰা চকুৰ পোনে পোনে— দেখা পালোঁ, চাইকেলৰ ফ্ৰেংক্ এটাৰ নিচিনা বস্তু এটা পথালিকৈ ঘূৰি ঘূৰি পশ্চিমৰ পৰা পূবলৈ গৈ আছে। শব্দটো আজিকালি শুনিবলৈ পোৱা সেই স্কুটাৰো নহয় চাইকেলো নহয় তাৰ মাজতে 'মটৰৰ্বেট্' নামৰ যানখনৰ সৈতে অবিকল একে। গতিবেগটোও সিমানেই। ঘূৰি থাকোঁতে দুটামান ফিৰিঙতি উফৰি পৰাৰ দৰে লাগিছিল। মই মুঠতে তিনি মিনিটমান সময় দেখিছিলোঁ। অন্য কাকো দেখুৱাব নোৱাৰিলোঁ। জিতেন নাছিল। ঘনশ্যাম শুই আছিল। মই ৰাতি জিতেনক কৈছিলোঁ। জিতেনে ক'লে, "দাদাই এই 'ফ্লাইং-চচাৰ' নে কিহৰ কথাবোৰ পঢ়ি থাকে নহয়। সেইকাৰণেই দেখিলে।" অধ্যাপক চৌধুৰীক কম বুলি ভাবিছিলোঁ। নকলোঁ। আন কাকোবেইনক'লোঁ। সকলোৰে সিদ্ধান্ত হ'ব, আমি নেদেখা বস্তুটো তেওঁ কেনেকৈ দেখিব? অথবা নোকোৱা সিদ্ধান্তটো এনেকুৱাও হ'ব পাৰে, তেওঁ কিয় দেখিব? কিন্তু মোৰ মনত কোনো সন্দেহ নাই, সেইটো 'উৰণীয়া পিৰিচ' এখনেই আছিল। তাৰ কিছুদিনৰ পাচত শ্বিলঙতো কোনোবাই দেখিছিল বুলি বাতৰি-কাকতত ওলাইছিল। মই মুঠতে ক'ব পাৰোঁ, মোৰ মগজুৰ নট-বল্টুবোৰ ঠিক অৱস্থাতে থকা সত্ত্বেও বহুতে সাধুকথা বুলি উৰাই দিয়া সেই বস্তুটো নিজৰ চকুৰে ফটফটীয়াকৈ দেখিছিলোঁ, তাৰ শব্দটো নিজৰ কাণেৰে শুনিছিলোঁ। মোৰ আৰু তাৰ মাজত দূৰত্বটো আছিল ৫০গজ মান। কিন্তু, তাৰ ভিতৰত কাকো দেখা নাছিলোঁ। সেইটো নিশ্চয়কৈ ইউ এফ. অ'. আছিল।

সেই তাৰিখটো মই ক'তো লিখি নথ'লোঁ। কিন্তু, তাৰ ওচৰৰ তাৰিখ এটা মোৰ যাবতীয় কথাৰ টোকা বহীত লিখি থোৱা আছে। সেইটো তাৰিখ ২৩ অক্টোবৰ ১৯৫৪। বোধকৰোঁ, তেতিয়া পূজাৰ বন্ধত ঘৰলৈ গৈছিলোঁ। কথাই কথাই মা'ক ক'লোঁ, "মা, তোমালোকক ইজনে-সিজনে হয়তো আমনি কৰিবহি। তোমালোকে কিন্তু কাকো একো কথা নিদিবা। মা, মই তোমাক কেতিয়াবাই ক'ব লাগিছিল। কোৱা নাই। জানোচা তোমালোকে মোক ভুল ভাবা। মই এজনী ছোৱালীক কথা দি থৈছোঁ, মই তেওঁকেই বিয়া কৰাম বুলি। মই অৱশ্যে দেউতা আৰু তোমাৰ পৰা কথাটো অতদিনে লুকুৱাই থ'ব নেলাগিছিল।" মা'ই মোক লগে লগে ক'লে, "ওঁ, ছোৱালীজনী ভাল বুলি শুনিছোঁ। কথাটো কলি, ভাল হ'ল। মোৰ ফালৰ পৰা মত আছে। দেউতাৰক মই ক'ম বাৰু। দেউতাৰে মোৰ মতকেই দেউতাৰবো মত বুলি ক'ব।" মা'ক মোৰ সেৱা কৰি দিবৰ মন গৈছিল। লাজতে নকৰিলোঁ। মা'ৰ লগত

নো মই কি আনুষ্ঠানিকতা কৰিম। মা'ই তেনেকুৱাতে সুধিলে, "তাইৰ দেউতাকে কি কাম কৰে?" মই ক'লোঁ। মই অনুভৱ কৰিলোঁ, মা এটা কথাতেই সন্তুষ্ট হৈছিল— আমাৰ সম্পৰ্কটোৰ বিষয়ে ক'তো একো বেয়া কথা শুনিবলৈ পোৱা নাছিল।

তেজপুৰৰ মধুৰ স্মৃতিবোৰৰ ভিতৰত মোৰ কেইটামান নজহা-নপমা সোঁৱৰণী হ'ল, বাণ ৰংগমঞ্চত দেখা পোৱা কেইখনমান নাটকৰ অভিনয়। পূজাৰ সময়ত চাইছিলোঁ, একেখন নাটকৰে দুনিশাৰ অভিনয়। নাটকখন আছিল, দ্বিজেন্দ্ৰলাল ৰায়ৰ 'শাজাহান' নাটকৰ অসমীয়া ৰূপান্তৰ। প্ৰথম নিশা ছাহজাহানৰ ভূমিকাত অৱতীৰ্ণ হৈছিল নটসূৰ্য ফণী শৰ্মা আৰু ঔৰংজেবৰ ভূমিকাত কলাগুৰু বিষ্ণু ৰাভা। ফণী শৰ্মাৰ অভিনয়ত ছাহজাহান চৰিত্ৰটোৱে সকলোৰে হৃদয় স্পৰ্শ কৰিছিল। সম্ৰাটৰ ৰাজকীয় গাম্ভীৰ্য আৰু বিষাদময় পৰিণতিৰ অপূৰ্ব চিত্ৰণ সেই নিশাৰ অভিনয়ৰ বৈশিষ্ট্য আছিল। দ্বিতীয় নিশা নাম-ভূমিকাত অৱতীৰ্ণ হৈছিল বিষ্ণু ৰাভা আৰু ঔৰংজেবৰ ভূমিকাত অন্নদা পদ্মপতি। সেই নিশা মোৰ মনত আছে ছাহজাহানৰ বহুত সংলাপ বিষ্ণু ৰাভাই লগে লগে ৰচনা কৰি গৈছিল। ফলত চৰিত্ৰটোৱে এক প্ৰগাঢ় কবিতাময় বিস্তৃতি এটা লাভ কৰিছিল; আনহাতে, পদ্মপতিৰ অভিনয়ত ঔৰংজেবৰ চৰিত্ৰটোৱে গতিশীল দ্বন্দ্বৰ মূৰ্তিমান ৰূপ পাইছিল। দুয়ো নিশাৰ অভিনয় চাই এটা জ্ঞান লভিছিলোঁ, মঞ্চাভিনয়ৰ এটা বৌদ্ধিক দিশ আছে আৰু তাৰ নান্দনিক বৈশিষ্ট্যটো যেনিবা এক চলমান ব্যাখ্যা। বাৰ্ণাৰ্ড শ্ব'ৰ 'আৰ্মছ এণ্ড দ্য মেন' নাটকখনৰ অসমীয়া ৰূপান্তৰ কৰিছিল সেই সময়ৰ তৰুণ শিল্পী অজিত সিংহৰ পৰিচালনাত অত্যন্ত সফল হৈছিল। কেইবাজানো চাহাব-মেমেও সেইখন অভিনয় চাইছিলহি। আচৰিত কথা, শ্ব'ৰ নাটক যদিও চলন্ত বিতৰ্ক সভা বুলিয়েই ক'ব পাৰি, তথাপি সেইখন তেওঁলোকে ধুনীয়াকৈ উপভোগ কৰিছিল। আৰু এবাৰ চাইছিলোঁ, 'শোণিত কুঁৱৰী'ৰ অভিনয়, যিখনত চিত্ৰলেখাৰ ভূমিকা লৈছিল বকুল শইকীয়াই। এইবোৰ নাটকৰ অভিনয় চোৱাৰ পাচত ধাৰণাটো মোৰ গজগজীয়া হৈছিল, বোলছবি ৰংগমঞ্চৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী নহয়। ৰংগমঞ্চ তাৰ নিজৰ মাধ্যমেৰে অমৰ।

খবৰটো পোনতে মে' মাহৰ শেষৰ ফালেই পালোঁ। অৱশেষত, মই হেনো কটন কলেজত ইংৰাজী বিভাগৰ অধ্যাপক হিচাপে মকৰল হৈছোঁ। মই নেজানিছিলোঁ, ১৯৫৫ চনটোৰ আগছোৱাত যে মোৰ বিষয়ে চৰকাৰৰ চোৰাংচোৱা বিভাগে তেওঁলোকৰ ভাষাত 'সূক্ষ্মতৰ তদন্ত' চলায়েই আছিল। জুন মাহৰ শেষৰ ফালে 'অসম গেজেট'ত ঘোষিত হ'ল কটনত চাকৰিটো পোৱা বুলি। জহৰ বৰুৱাৰ ভিতৰতে দৰং কলেজলৈ পদত্যাগ-পত্ৰ পঠিয়ালোঁ। জুলাইৰ ৪ তাৰিখে তেজপুৰ এৰিলোঁ। জুলাইৰ ১১ তাৰিখে কটনত যোগ দিলোঁগে। অংকটো এইবেলি আৰু জটিল হ'ল ঃ ৩১ ৰে হৰণ কৰি ২১ ৰে পূৰণ কৰিব লাগে। দৰমহাটোতো অংক ভালেমান ঃ মাহে বেতন ১৭৫ টকা + মহগীয়া বানচ ১৭.৫০% + নগদ বানচ ১৩.৫০ পইচা। তাৰে বাদ যায় আয়কৰ বছৰেকত ১০ টকা। আচলতে দৰং কলেজতকৈ মুঠ দৰমহা ১৩০ টকা কমিল। ◉

।। পাৰঘাটৰ মাটিৰ উম ।।

"নজৰ সে উনকী পহলী হী নৰজ
যোঁ মি গয়ী অপনী।
কি জৈসে মুদ্দতোঁ সে থী
কিসী সে দোস্তী অপনী।।"

— জিগৰ মোৰাদাবাদী

মাজৰ সময়ছোৰা আশা-নিৰাশাৰ লুকাভাকুৰ মাজেদিয়েই পাৰ গৈ গৈছিল। কেতিয়াবা পাৰৰ মাটিচমকা দূৰত ছাঁয়াময়াকৈ দেখা যে লাগিছিল। কিন্তু, পাচ মুহূৰ্ততে সেয়া কুঁৱলীয়ে ঢাকি পেলোৱা যেন পাইছিলোঁ। অৱশেষত, যেতিয়া কটনত যোগ দিলোঁহি, তেতিয়া ভৰিৰ তলৰ মাটি এডোখৰৰ অস্তিত্ব অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলোঁ। গুৱাহাটীৰ জীৱনৰ যাদু সেইখিনিতে। বহুত দিনৰ মূৰত মই মোৰ চাৰিওফালে এখন বন্ধুত্বপূৰ্ণ জগতৰ উমাল স্পৰ্শ লভিলোঁ। মোৰ লগত গুৱাহাটীৰ এক নাড়ীৰ সম্পৰ্ক অনুভৱ কৰোঁ, যিটো পৃথিৱীৰ অন্য কোনো ঠাইতে অনুভৱ নকৰোঁ। এই যে জীৱনৰ আবেলি পৰত নাওখন চপাইছোঁহি ডিবৰু ঘাটত, মাজে মাজে এই চহৰত এটা গভীৰ অনুভূতিয়ে হেঁচি ধৰেহি— মই এক বিচ্ছিন্ন মানুহৰ জীৱন যাপন কৰিবৰ বাবেই উপজিছিলোঁ। আৰু সেই গুৱাহাটী। মই তাৰ প্ৰতিটো ধূলিকণা সুন্দৰকৈ চিনি পাওঁ, প্ৰতিজন মানুহৰ বুকুৰ ভাবা আখৰে আখৰে বুজি পাওঁ। সেই গুৱাহাটীৰ কটন কলেজ। প্ৰত্যেক শিশুৰেই যেনেকৈ তাৰ শৈশৱৰ প্ৰথম উকমুকনিটোৰে লালিত হয় মাতৃ-গৰ্ভত ঠিক তেনেকৈ মোৰ যৌৱনৰ প্ৰথম জাগৰণটোৰে মই লালিত হৈছিলোঁ সেই কটন কলেজৰ মানস-গৰ্ভত। এই যুগৰ বহুতো মনস্তত্ত্ববিদে হোমাৰ লে'ন আৰু গেয়ৰ্গ ভালথাৰ গ্ৰডেকৰ দৰে মনস্তত্ত্ববিদে অৱদমিত মনৰ মাতৃ-গৰ্ভলৈ প্ৰত্যাবৰ্তনৰ আনন্দ এটাৰ কথা কয়। যিদিনা কটন কলেজত অধ্যাপকৰ কামত যোগ দিছিলোঁগৈ, সেইদিনা সেই আনন্দটোকে লাভ কৰিছিলোঁগৈ। মোৰ ধাৰণা হৈছিল, মই উভতি আহিছোঁ।

গুৱাহাটীৰ জুলাই মাহটো আৰু ডিব্ৰুগড়-তেজপুৰৰ জুলাই মাহ— দুয়োটাৰে মাজত আকাশ-পাতাল প্ৰভেদ। মই জানিছিলোঁ, শিক্ষকসকলৰ জিৰণি-কোঠাত যিবোৰ মুখ দেখিমগৈ, সেইসকলৰ শতকৰা ৯০খন মুখেই মোৰ চিনাকি ধৰণৰ পাম। গতিকে, মই পিন্ধি যোৱা ঠাণ্ডা চুট জোৰৰ কোটটো সোলোকাই থৈ গৈছিলোঁ। কাটনৰ কপি এটা লৈ

কলেজৰ পৰা উভতিব খুজিছোঁ, এনেতে অধ্যাপক ৰায়হান শ্বাহে মোক একাষৰীয়াকৈ মাতি নি ক'লে, "তুমি কলেজলৈ আহোঁতে কোটটো অন্ততঃ গা'ত পেলাই আহিবা। আমাৰ মানুহে যে ধুতি-পাঞ্জাবী পিন্ধিলে গা'ত খনীয়া কাপোৰ এখন এনেয়ে পেলাই আহে, চাবাচোন কি সুন্দৰ দেখায়।" দুবছৰৰ আগতে ডাঙৰ মামীৰ মুখৰ পৰা শুনা কথাষাৰৰে প্ৰতিধ্বনি। মই তেখেতক ক'লোঁ, "ছাৰ, আজি মোৰ সেই তাহানিৰ ছাত্ৰ হৈ আহিবৰ মন গ'ল। কাইলৈৰ পৰা অধ্যাপক হৈ আহিম বুলি ভাবিছোঁ।"

মন কৰিলোঁ, যোৱা চাৰিটা বছৰতে কটনে সুঁতি সলালে। আমাৰ দিনৰ সেই ধুতি-ছাৰ্ট পিন্ধা নাইবা পাঞ্জাবী-ধুতি পিন্ধা জধলা কটনিয়ানৰ সঁচ এটাও নাইকিয়া হ'ল। ছাত্ৰীৰ সংখ্যাও আগৰ তুলনাত দুগুণ হ'লহি। তেওঁলোকৰ মাজতো কপাহী চাদৰ আৰু মুগা মেখেলাৰ সলনি টেৰিলিনৰ শাড়ীৰ প্ৰাধান্য। আৰু শিক্ষকসকলৰ মাজতো আগৰ ইন্দু বাবুৰ দৰে ছাৰ্টৰ ওপৰত ডবল পোন্ধ মৰ ধুতিৰ সাক্ষাৎ যে পাবলৈ নোহোৱা হ'লেই, আনকি অধ্যাপক কনক দাসৰ দৰে থোৰ মৰা ধুতিৰ ফেৰটোও অচিনাকি হৈ পৰিল। চাৰিওপিনে কেৱল চুট-টাইৰ ভীৰ। আমাৰ ইংৰাজী বিভাগৰ মানুহকেইজনৰ তাৰ মাজতে অলপ নিজস্ব বৈশিষ্ট্য আছিল। আমাৰ প্ৰত্যেকৰে নে'কটাইবোৰত টাই-পিন গুজি থোৱা আছিল। নবকান্ত বৰুৱাই পিন্ধি আহিছিল, খদ্দৰৰ কাপোৰৰ মাখন ৰঙৰ চুট; আৰু মই পিন্ধিছিলোঁ, বেম্ব' শ্বাৰ্ক-স্কিনৰ পাতল গোলাপী ৰঙৰ চুট। আৰু আনন্দেশ্বৰ শৰ্মাকে ধৰি আমি তিনিওজনে জিৰণি-কোঠাৰ জুনিয়ৰ কোঠাটোত কেভেণ্ডাৰ্ছ চিগাৰেটৰ ধোঁৱা উৰুৱাই থাকোঁ। অন্য একো নহয়, তাত থকা ছবিৰ চাহাবটোৰে যে চালাম জনাই থাকে— সেইটো বৰ ভাল লাগে। দামো সস্তা— মাথোন পাঁচ অনা প্ৰতিটো পেকেটত। চাহ আৰু চিগাৰেটৰ যোগান ধৰি থাকে, লক্ষ্মী আৰু ৰত্ন— এই দুজনে। ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে আমাৰ তিনিওজনৰ এটা চোৰাংনাম থৈ দিলে, ব্ৰহ্মা-বিষ্ণু-ৰুদ্ৰ। বহুত পাচতহে জানিছিলোঁ কথাষাৰ। নবকান্ত বৰুৱাই সৃষ্টি কৰে, আনন্দেশ্বৰ শৰ্মাই পালন কৰে, আৰু মই কালাপাহাৰী কৰোঁ। যি কি নহওক, মই এৰি থৈ যোৱা জধলা কটন, ইয়াৰ মাজতে তজৱজীয়া কটন হৈ পৰিল। তাৰ মাজতে ইংৰাজী বিভাগৰ মুৰব্বী অধ্যাপক দিগেন দত্তই বছৰেকীয়া গোপন প্ৰতিবেদনত মোৰ বিষয়ে লিখি পঠিয়ালে, "He lacks smartness" নবদাই— নবকান্ত বৰুৱাক মই আজিলৈকে সেইটো সম্বোধনেৰেই মাতোঁ— হাঁহি সামৰিব নোৱাৰিলে। ক'লে, "মহন্ত্ৰে বৰাই দুৱাৰ-খিৰিকী ভাঙি ফুৰিলেহে হ'ব।" শিক্ষাধিকাৰৰ পৰা মোলৈ অহা সেই গোপন প্ৰতিবেদনৰ কপিটো মই ৰাজহুৱাকৈ দেখুৱাই ফুৰিলোঁ। শ্ৰেণীলৈ যাওঁতে কোনোবা এজনে সুধিলেই হ'ল আৰু দিগেন বাবু থাকিলেই হ'ল, মই উত্তৰ দিওঁ, "যাওঁ, অলপ smartness দেখুৱাই আহোঁগে। নহ'লে ডি.পি. আই. য়ে ফাঁচী দিব।" মোৰ অধ্যাপক চৈয়দ মজহৰ ইছলামে খুকখুককৈ হাঁহি দিয়ে, "তোমাৰো যে কথাবোৰ।"

তেওঁ নেজানিছিল, সেয়া যে মোৰ তৰোৱাল ঘূৰাই ফুৰাৰ সময়। জানিবৰ সম্ভাৱনাও নাছিল। তেওঁ সেই মানুহজনৰে সাঁচত গঢ়া, যিজনে চৈয়দ আব্দুল মালিকৰ বিষয়ে কৈছিল— গল্প লিখিবলৈ ল'লে ভাল গল্প লিখিব পাৰিব বুলি 'ভৱিষ্যদ্বাণী' কৰাৰ ধৃষ্টতা প্ৰকাশ কৰিছিল। অৱশ্যে, ইজনৰ সাঁচটো অলপ উন্নত ধৰণৰ আছিল। মোৰ হাঁহি উঠি যায়, এই বছৰেকীয়া গোপন প্ৰতিবেদনবোৰৰ কথা ভাবিলে। অন্যবোৰ বিভাগত থাকিলেও, শিক্ষা বিভাগত যে এই বস্তুটোৰ চলন্তি সম্পূৰ্ণৰূপে অস্বাস্থ্যকৰ। কাৰণ, এই বস্তুটোৱে সতীৰ্থ শিক্ষকৰ বিৰুদ্ধে জ্যেষ্ঠতৰ শিক্ষকক চোৰাংচোৱাগিৰি কৰিবলৈ উচটনি দিয়ে। মোৰ মনত আছে, মই ছাত্ৰ হৈ থাকোঁতে, এদিন আমাৰ 'অনাৰ্চ'ৰ শ্ৰেণীত অধ্যাপক তাৰিণীকান্ত ভট্টাচাৰ্যই দুখ কৰিছিল— সিজনৰ বিষয়ে সিজনৰ মুৰব্বী অধ্যাপক গৰাকীয়ে বছৰেকীয়া গোপন প্ৰতিবেদনখনত বোলে বক্ৰিলস্বভাৱী বুলি লিখিছিল। পৰৱৰ্তী জীৱনত মোৰ ওপৰতো তেনেকুৱা দুটা-এটা দায়িত্ব পৰিছে। সকলো ক্ষেত্ৰতে মই সংশ্লিষ্ট কনিষ্ঠজনক মাতি আনি সুধিবলৈ নেপাহৰিছিলোঁ— তেওঁৰ বিষয়ে কি লিখিলে, তেওঁক সহায় কৰা হ'ব। সিমানেই নহয়, বহু সময়ত সিজনক সেইখন আগতীয়াকৈ দেখুৱাই ভুৱা গোপনীয়তাৰো মূৰ চোবাবলৈ নেপাহৰিছিলোঁ।

পোনতে মই শিলপুখুৰীৰ ওচৰৰ প্ৰফুল্ল বৰুৱাৰ ভাৰা-ঘৰ এটাত আছিলোঁ। সন্মুখত এখন মুকলি পথাৰ আছিল। আলিটোৰ সিপাৰে 'সাৱিত্ৰী চৌৰ্চ'। মই থকা ঘৰটোৰ ওচৰৰ ডাঙৰ ভাৰা-ঘৰটোত তাহানি ড° বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা, অধ্যক্ষ হেম বৰুৱা আৰু কোনোবা এগৰাকী মেচ পাতি আছিল হেনো। মই থাকিবৰ সময়ত সেই ঘৰটোত লোক সভাৰ সদস্য ধৰণীধৰ বসুমতাৰী আছিল। মোৰ ঘৰটোৰ দাঁতিতে এজোপা কৰবী গছ আছিল। সেই গছজোপাৰ তলতে প্ৰায়েই আড্ডা মাৰিছিলোঁ, বসুমতাৰীৰ লগত। বসুমতাৰী ভলভলীয়া মানুহ— কংগ্ৰেছৰ বহুতো ভিতৰুৱা কথা মোক কৈছিল। সেইবোৰৰ কথা মই নোদোহাৰোঁ; কাৰণ, বসুমতাৰীয়ে অস্বীকাৰ কৰি দিলে, মাজতে মিছা-মিছিকৈ মই চৌঠেঙীয়া হৈ পৰিম। মোৰ অন্য দুগৰাকী প্ৰতিবেশী আছিল, কামিনী বৰদলৈ আৰু কনক বৰদলৈ। সেই অঞ্চলটোৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ মই উমৈহতীয়া খুৰা হৈ পৰিছিলোঁ। সিহঁতক যে মই মোৰ সমান বয়সীয়াৰ দৰে অতিথি-সৎকাৰ কৰিছিলোঁ, সেইটোৱেই মোক সিহঁতৰ সান্নিধ্য দিছিল। সেই ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ ওচৰত মই গভীৰ কৃতজ্ঞ, কাৰণ, অৱশেষত সিহঁতৰ সান্নিধ্যটোৱেই মোৰ তেজপুৰৰ পৰা লাগি অহা মোৰ মনৰ অস্থিৰতাটো মচি দিছিল। লাহে লাহে মই আকৌ সেই তাহানিৰ ফৰকাল মানুহটো হৈ পৰিছিলোঁ।

ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, সেই ঘৰটোত আমি দুজন একেলগে আছিলোঁ— মই আৰু মতুনকৈ সহকাৰী অভিযন্তাৰ কামত সোমোৱা মোৰ তাহানিখনৰ সহপাঠী-বন্ধু প্ৰশান্ত বেজবৰুৱা। তেওঁ বদলি হৈ যোৱাৰ পাচত লগ লাগিছিলহি, শশধৰ বায়বৰুৱা। সেইবোৰ দিনৰ কেইটামান কথা মনত পৰে। প্ৰশান্ত আৰু মোৰ ডাঙৰ সমস্যাটো হৈছিল ৰান্ধনি-

ল'ৰা বিচাৰি নোপোৱাৰ সমস্যা। কোনোবাটো একেবাৰে ওদা, আৰু কোনোবাটো সাত ঘাটৰ চেঙেলী। এবাৰ আগৰ ল'ৰাটো গ'লগৈ। গধূলি আমি দুয়ো চিন্তা কৰি থাকোঁতেই এটা ল'ৰা আহি ওলালহি। সি আমাক ক'লে, সি বোলে আগতে ৰঙিয়াৰ হোটেল এখনত আছিল— ভাত-পানী বঢ়িয়াকৈ ৰান্ধিব জানে। নামটো সুধিলোঁ। উত্তৰ পালোঁ— কলিজাখোৱা। ভাবিলোঁ, 'গোলাপক যি নাম দিয়েই মাতা নেলাগিলে, গোলাপ গোলাপেই'। কোনো ভুল নাই, হোটেলত ৰান্ধনি আছিল যেতিয়া, সেইদিনাৰ পৰা অন্ততঃ সুখে-সন্তোষে দুয়োবেলা দুসাজকৈ খাব পাৰিম। কলিজাখোৱাই আমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ক'লে, সি মাছ-মাংস-কণী আটাইবোৰ ৰান্ধিব জানে। পিচে সেইদিনা বাম-পাৰ যোগাৰ কৰা সময় নাছিল। গতিকে পোনৰ সাজ শুদাই-নিকাই খোৱাৰ সিদ্ধান্তটোকেই লোৱা হ'ল। ৰাতি ভাত খাবলৈ লৈ দেখিলোঁ, ভাত নহয়— ভজা চাউল, ডাইল নহয়— তপত পানীত কেঁচা ডাইল, আৰু আলু-ভজাখিনি যেনিবা তেলত সনা আলুৰ চকল। কলিজাখোৱা ওচৰতে অতি ভক্তি-ভাৱস্তিৰে বৈ আছে। সুধিলোঁ, ৰঙিয়া হোটেলত সি ৰান্ধনি আছিল নে অন্য কিবা। সি উত্তৰ দিলে, "মানুহ যোৱাৰ পাচত কাঁহী-বাটিবোৰ পখালি থওঁ।" বেজবৰুৱাই ক'লে, "হেৰ' কলিজাখোৱা, তই খালি আমাৰ কলিজাটো। পুৱা তই যাবিগৈ।"

তাৰ পাচত আহিল চেঙেলী। সিমান দিনলৈ মই অকলশৰেই থাকোঁ। প্ৰশান্তও গ'লগৈ, শশও গ'লগৈ। এদিন কলেজৰ পৰা ঘামি-জামি উভতি আহিছোঁ। পদূলিতে থকা পাঠকৰ দোকানত সোমালোঁ। কথা নাই বতৰা নাই, পাঠকে মোক বিনা ভূমিকাৰে সুধিলে, "আপোনাৰ ৰাশিটো বাৰু কি?" মই ওভোতাই সুধিলোঁ, "কিয় সুধিলে, কওকচোন।" তেখেতে নটকীয় ভংগীৰে কৈ গ'ল, "আপোনাৰ ধৰণেৰে নাহিলেও মোৰো অন্ততঃ দুজন-এজন আহে। ল'ৰা-ছোৱালীও এহাল আছে। আমিও দুজন। মাহটো চলি যায় দুটা টিনেৰে; কেতিয়াবা তিনি টিন লাগে। তাৰ মানে ধৰক, আঢ়ৈ টিন 'কণ্ডেঞ্চড মিল্ক' লাগে। আপুনিতো দিনটো কলেজতে থাকে। আপোনাৰ ঘৰৰ বন কৰা ল'ৰাটোৱে নিতৌ মোৰ ইয়াৰ পৰা একোটাকৈ টিন নিয়েহি। বোলে ,'বিলাতী গাখীৰ এক টিং লাগে'। মই দি পঠিয়াম। এই ২৭ দিনত সি মুঠতে ২৩ টিন নিলেহি। বিক্ৰী হ'লে মোৰ ভালেই লাগে দিয়কচোন। তথাপি যদি গাখীৰতে গোটেই দৰমহাটো উবুৰিয়ায়। কওঁ-নকওঁকৈ ক'লোঁ আপোনাক।" মই অবাক মানিলোঁ। সেইদিনা ৰাতিলৈ প্ৰফুল্ল বৰুৱাৰ মাকক গোটেই কথাটো কৈ উঠি কলোঁ, "আইতা, আপুনি অকণমান চকু দিবচোন, মই নথকা সময়ত সি তাৰ লগৰীয়া গোটাই আড্ডা দি চাহৰ খোলা পাতে নেকি?" আইতাই মোক ক'লে, "তুমি ভয় নকৰিবা, কাইলৈকে ভেদ ভাঙিম।" পাচদিনা মই কলেজৰ পৰা আহি পোৱাৰ লগে লগে তেখেতে মোক সবিস্তাৰে ক'লে, "বাপা, চেঙেলীক এতিয়াই পঠিয়াই দিয়াঁ। সি তোমাক দেউলীয়া কৰিব। মই আজি তুমি যোৱাৰ পাচৰে পৰা খা-পুৰুৰ লৈ আছোঁ। দুপৰীয়ালৈ মাত দিওঁহে দিওঁ, তাৰ সঁহাৰি পাবলৈ নাই। মই ৰান্ধনি-

ঘৰৰ দুৱাৰখন মেলি চাওঁ। সি ভাত খাই আছে, সমুখতে তাৰ সেই 'বিলাতী গাখীৰ'ৰ টিনটো। পানী-দুনি নাই। সেইখিনেকে কাঁহীখনত ঢালি লৈ ভাতৰ লগত সানি খাইছে। সি যে এই আটাইশ দিন সেইদৰে খায়ো নমৰাকে জীয়াই আছে।" প্ৰফুল্ল বৰুৱাৰ ভনীয়েক মাকড়িয়ে ক'লে, "মা, সি মৰিব কিয়? সি গাখীৰ-ভাত খাবলৈ পাই এই কেইদিনতে চিকুণটো হৈ পৰিছে।" মই যোগ দিলোঁ, "তাতে যেনেকুৱা তেনেকুৱা গাখীৰ নহয়, একেবাৰে বিলাতী গাখীৰ।" মই নক'লোঁ, তাৰো উজনিৰ সময়ত যে বহুতে গাঁও-ভূঁইবিলাকত 'কণ্ডেঞ্চড মিল্ক'ক মেমনী গাখীৰ বুলি কৈছিল।

সেই সময়ত এবাৰ মোৰ সেইটো ঘৰত সোণটি মামা ফুৰিবলৈ আহি কেইদিনমান মোৰ আলহী হৈছিলহি। মামাই মন কৰিছিল, নিতৌ দুই বেলা মোৰ বান্ধনি-ল'ৰাটোৱে গাইপতি দুখনকৈ ভজা লুচি ওচৰৰ দোকান এখনৰ পৰা কিনাই আনি খাইছিলোঁ। মামাই মোক সুধিলে, "বেলনা এখন কিনি নলব কিয়, সদায় যে ভজা লুচি কিনি খাব?" মই কলোঁ, 'বেলেগে পইচা আঁটাবগৈ পৰা নাই। অলপ ৰাহিকৈ থ'ব পাৰিলেই কিনিম। অৱশ্যে, ষ্টেণ্ডাৰ্ড ফাৰ্ণিচাৰ হাউচ'ৰ পৰা বাকীকৈ আনিব পাৰিম। কিমান জানো পৰেগৈ।" মামাই মোক চাব্ মাৰি সুধিলে, "কিমান পৰিবগৈ বাৰু?" মই ক'লো, "বিশ-পঁচিশ টকাৰ কমে ক'ত দিব?" মামাই মোক একো নক'লে। ভাবিলে, 'মোৰ ভাগিন এইটো বেঙা হৈয়েই থকিল?' গধূলি মামাই বেলনা-মাৰি এডালেৰে সৈতে বেলনা এখন কিনি আনি মোক দেখুৱাই লৈ ক'লে, "ক'চোন বাৰু কিমান মান ল'লে।" মই অবাক মানিলোঁ, মামাই যেতিয়া ক'লে— মাথোন চৈধ্য অনা। মই ভাবিয়েই পোৱা নাছিলোঁ, সেই ঘূৰণীয়াকৈ কটা বেলনাখন আৰু তাতকৈয়ো মিহি কামৰ সুগোল বেলনা-মাৰিডাল ইমান সস্তা দামৰ হ'ব পাৰে। তেতিয়াহ'লে দেখোন কোন কাহানিবাই পাৰিলোহেঁতেন, যেতিয়া মই লেখা-মেলা কৰা সৰু টেবুলখন কিনিছিলোঁ মাথোন আঠ টকা দামত 'ষ্টেণ্ডাৰ্ড ফাৰ্ণিচাৰ হাউচ'ৰ পৰা — যিখন এতিয়াও অক্ষত অৱস্থাতেই আছে। একেটা ধৰণৰ আৰু বুৰ্বকামি কৰিছিলোঁ, যিটোৰ কথা অলপ পাচত ক'ম।

শিলপুখুৰীৰ সেই ঘৰটোৰ পৰা ১৯৫৫ চনৰ শেষৰ ফালে চেনিকুঠিলৈ আহিলোঁ, য'ত আমি তিনিজন মহেন্দ্ৰ বৰা ওচৰা-ওচৰিকৈ আছিলোঁ, যিটো ৰাস্তাৰ নাম কমলাকান্ত ভট্টাচাৰ্য ৰোড্— সেই ৰাস্তাটোৰ কাষৰ সৰু ঘৰটোলৈ। সেই ঘৰটোৰ গৰাকী আছিল ড° সূৰ্যকুমাৰ ভূঞাৰ ডাঙৰ জোঁৱায়েক ভাৰত দাস। ঘৰটো অলপ বেলেগ চানেকিৰ। ঘৰটোৰ খুঁটাবোৰ আলাসতে থকা ধৰণৰ। নট-বল্টু সোলোকাই দেৱালবোৰ আৰু মজিয়া খন ভাঙি লৈ গৈ য'তে-ত'তে আকৌ চাৰি-পাঁচ ঘণ্টামানৰ ভিতৰতে আন ক'ৰবাত থাপি ল'বগৈ পাৰি। মুখচলন আছিল এচ্বেষ্টচ্‌ৰ— যেতিয়া অসমত সেই বস্তুটো প্ৰচলনেই হোৱা নাছিল। সেইকাৰণে, সেই ঘৰটোৰ নামেই আছিল— 'এচ্বেষ্টছ্ হাউচ'। মোৰ আগতে সেই ঘৰটো ভাৰা লৈছিল ড° ভূপেন হাজৰিকাই। তাৰ পাচতে ঘৰটো ভাৰা ললোঁ মই। ভাৰা আছিল মাহিলি ৫০ টকা।

ঘৰটো যেনেকৈ ৰোমাণ্টিক আছিল, পৰিৱেশটোও আছিল তেনেকৈ অত্যন্ত লোভনীয়। মাজতে এটা ঘৰ এৰি মোৰ ঘৰটোৰ পশ্চিমলৈ 'ৰামধেনু'ৰ সম্পাদক বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ ভট্টাচাৰ্য। কেইঘৰমান এৰি তিলক হাজৰিকা। তাৰ মাজৰ চুবুৰীটোতে নৱকান্তবৰুৱা। তিলক হাজৰিকাৰ ঘৰৰ দাঁতিৰ বাটটোৰে দুখোজ সোমাই গ'লেই যোগেশ দাস। পোন বাটেৰে গৈ বাওঁফালে ঘূৰি দিলে তেতিয়াৰ 'ৰামধেনু প্ৰেছ'ৰ সমুখতে হেম বৰুৱাৰ ঘৰ। আকৌ, বীৰেন্দ্ৰ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্যৰ সমুখৰ বাটটোৰে দুখোজ গ'লেই বেণুধৰ শৰ্মাৰ 'টোকোৰা বাহৰ কুটা' গোটাৱা ঘৰ। আৰু মোৰ ঘৰটো এৰি নৱগ্ৰহ শ্মশানৰ পিনেলৈ গৈ থাকিলে সংগীতজ্ঞ পুৰুষোত্তম দাসৰ ঘৰ।

তালৈ গৈয়েই মোৰ ভাগ্য-ৰবি উদয় হৈছিল। মোৰ সমুখতে থকা ধৰণী তালুকদাৰে মোক অকণমাণি ৰান্ধনি-ল'ৰা এটা যোগাৰ কৰি দিলে। নামটো ৰজনী; ঘৰ তামোলপুৰৰ ওচৰত। তাৰ চকুহাল বৰ মৰম লগা ধৰণৰ আছিল। বুদ্ধিটোও আছিল চোকা।

ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, 'সাবিত্ৰী ষ্টোৰ্চ'ৰ সমুখৰ সেই শিলপুখুৰীৰ ঘৰটোত থাকোঁতেই মই এখন দৰ্খাস্ত দাখিল কৰিলোঁ। চৰকাৰৰ ঘৰত নহয়— তেতিয়া ধুবুৰীলৈ চৰকাৰীভাৱে বদলি হৈ যোৱা মোৰ শহুৰ বীৰেন্দ্ৰমোহন দাসৰ ওচৰত। চিঠিখন ইংৰাজীতে লিখিছিলোঁ। লিখিছিলোঁ ঃ 'যদিও মই তেখেতৰ ওচৰত অচিনাকি, তথাপি বাকী আটাইবোৰৰ লগতে মোৰ চিনাকি। তেখেতৰ ডাঙৰ ছোৱালী গীতাৰ লগত মোৰ চিনাকিটো আৰু বেছি ঘনিষ্ঠ। আমি দুয়ো তেখেতৰ অনুমতিসাপেক্ষে বিবাহ-পাশত আবদ্ধ হ'ম বুলি ইচ্ছা এটা পুহি ৰাখিছোঁ, যোৱা প্ৰায় তিনি-চাৰি বছৰ ধৰি। মই জানো, মই তেওঁৰ যোগ্য প্ৰাৰ্থী নহওঁ। তথাপি, তেওঁৰ আসন্ন এম. এ. পৰীক্ষাটো শেষ হৈ যোৱাৰ পাচতে নিশ্চয় তেখেতে গীতাৰ বিয়াৰ কথাষাৰ চিন্তা কৰা সম্ভাৱনা এটা আছে। সেই সম্ভাৱনাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত মোকো যদি সম্ভাব্য এটা মানুহ হিচাপে বিবেচনা কৰে, তেনেহ'লে জীৱনলৈ কৃতাৰ্থ হওঁ। মোৰ হ'বলগীয়া ডাঙৰ খুলশালী শেৱালিয়ে মোক জনালে, "দেউতাৰ সম্পূৰ্ণ মত আছে। বাইদেউৰ পৰীক্ষাটো হৈ যাওক।" মই স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলাইছিলোঁ। কিন্তু অস্বস্তিটো আৰম্ভ হ'ল, যেতিয়া গীতাই তেওঁৰ পৰীক্ষাৰ মাজতে মোক লগ ধৰি ক'লেহি, "প্ৰায় কেয়োখন কাকততে পৰীক্ষা বেয়া হৈছে। গতিকে, এইবেলি 'ড্ৰপ' কৰোঁ। নহ'লে ৩য় শ্ৰেণী পোৱাৰ সম্ভাৱনাটো অতি বেচি।" মই জোৰ নকৰিলোঁ। পাচত গম পাইছিলোঁ, তেওঁ আটাইকেয়োখনতে সুন্দৰকৈ ২য় শ্ৰেণীৰ নম্বৰ পাইছিল।

অৱশেষত, ১৯৫৬ চনৰ ৯২ মে'ৰ দিনাখন বিয়াৰ তাৰিখ ঠিক হ'ল। শেষ মুহূৰ্তত দেউতা ধুবুৰীলৈ যাব নোৱাৰিলে। দেউতা হঠাৎ অসুস্থ হৈ পৰিল। দেউতাৰ সলনি মোৰ পেহীৰ ফালৰ ভগবান দত্ত ককাইদেৱেই মোৰ অভিভাৱক হৈ ওলাল। গুৱাহাটীতে জিতেনো লগ লাগিলহি।

বিয়া শেষ হোৱাৰ পাচত মোৰ শহুৰ-দেউতাই মোক সাৰট মাৰি ধৰি ওৰেনিশা

হেঁচা মাৰি থোৱা কান্দোনৰ অনুভূতিটো উজাৰ কৰি দিলে। মোক, তেখেতে ক'লে, "গীতা মোৰ বৰ আদৰৰ ছোৱালী। তাইক তুমি মৰম কৰি ৰাখিবা।" মই জানিছিলোঁ, মোৰ শহুৰ সদায় হিচাপ কৰি কথা কোৱা মানুহ। সেই মুহূৰ্তত তেনেকুৱা মানুহজনকো বিচলিত হৈ পৰা দেখি মোৰ কাৰণে আত্ম সংবৰণ কৰা বৰ কঠিন হৈ উঠিছিল। ফুটাই একো ক'ব নোবাৰিলোঁ। কেবল মোৰ মনত কাণত ভাঁহি উঠিছিল সমস্ত সংস্কৃত সাহিত্যৰ সেই সুন্দৰতম শ্লোকটো— 'অভিজ্ঞান শকুন্তলম্' নাটকখনৰ ৪ৰ্থ অংকৰ ৪ৰ্থ দৃশ্যৰ ৪ৰ্থ শ্লোকটো। নিজকে নিজেই ক'লোঁ, "যদি জানিলোহেঁতেন, ইযে সহ্যৰ অতীত। 'উত্তৰ জীৱনত যেতিয়াই মই কোনো কথাত ৰূঢ়তা প্ৰকাশ কৰিছোঁ — নাই কৰা বুলি ক'ও কেনেকৈ— তেতিয়াই মোৰ মনত পৰি যায় শহুৰ দেউতাৰ সেই ব্যাকুলতামিহলি কথাষাৰ। লগে লগে মই প্ৰবল আত্মগ্লানি অনুভব কৰোঁ। জিতেনে মোক বহুত দিনলৈকে জোকাবলৈ এৰা নাছিল, 'দাদা, বিয়াৰ পাচত কইনাই কন্দা বহুত দেখিছো। কিন্তু, দৰাই কন্দা এবাৰেই দেখিছোঁ। নোযোৱা হ'লে, বৰ miss কৰিলোহেঁতেন।"

মা'ক আমি দুযো সেৱা কৰিলোঁ। মা'ক কোনোকালে আনুষ্ঠানিকভাৱে সেৱা কৰি পোৱা নাছিলো। মোৰ লাজ লাগিছিল, কৃতজ্ঞতাবোধেৰে মন উপচি পৰিছিল। সেইদিনাই গধূলি ৰে'লত উঠি পাচদিনা পুৱাৰ লগে লগে গুৱাহাটী পালোঁহি। মাহঁত এৰাতি থাকিযেই শিৱসাগৰলৈ গ'লগৈ। যাবৰ সময়ত মাই মোক কৈছিল, 'এতিয়াৰে পৰা সেইখনো তোৰ ঘৰ হ'ল। তই আমাৰ খবৰ ৰখাৰ দৰে সেইখন ঘৰৰো খবৰ ৰাখিবলৈ নেপাহৰিবি। মই মন কৰিছো, ল'ৰা দুটা তেনেই সৰু হৈ আছে।" মাৰ সেয়া বহুমূলীয়া উপদেশ। দাম্পত্য জীৱনত সুখী হ'বৰ কাৰণে তাতকৈ বেচি মূল্যবান উপদেশ কোনেও কাকো অন্য একো দিব নোৱাৰে।

মোৰ তেতিয়ালৈকে কেৰাহী বুলিবলৈ মাথোন এখনেই আছিল। দদিনমানৰ পাচত গীতাই মোক সুধিলে, "তুমি আৰু এখন কেৰাহী কিনা নাই কিয়? সেইখনতে ডাইল ৰান্ধি থাকোঁতেই বোলে কেতিয়াবা আলহী আহিলে ওমলেট ভাজি দিব লাগে। ৰঞ্জনীৰ অসুবিধা নহয় জানো?" সোণটি মামাৰ সেই একেধৰণৰ প্ৰশ্নটোৰে প্ৰতিধ্বনি। উত্তৰ দিলোঁ, "নোজোৰেগৈযে দেখোন। এই মাহৰ দৰমহা পালে কিনিব লাগিব।" এইবেলি তেওঁ নুসুধি নোবাৰিলে, "দামটো নো কিমান লাগিব বুলি ভাবিছা।" মই ক'লোঁ, "লোহাৰ বস্তু যেতিয়া, ল'ব চাগৈ ৩০ টকামান।" সেইদিনাই আবেলি তেও ন-ছোৱালীৰ সাজটো সলাই থৈ ৰিক্সা এখনত উঠি বজাৰ পালেগৈ। মই কলেজৰ পৰা ঘূৰি আহি দেখিলোঁ, নতুন চক্‌চকীয়া কেৰাহী এখন। মোৰ কিতাপৰ মেজখনতে তুলি থোৱা আছে। ভিতৰত কাগজ এটুকুৰাত কাঠ-পেঞ্চিলেৰে লিখা আছে— দাম ২০ টকা। মই গীতাক ক'লোঁ, "ইমান সস্তাতে কেনেকৈ আনিলা? কোন দোকানৰ পৰা আনিলা?" তেওঁ হাঁহি সামৰিব নোৱাৰিলে। ক'লে, "হেৰা, তোমাৰ নিচিনা গ্ৰাহক কিছুমান পালে, কেৰাহীৰ দোকানীবোৰ

জাহাজৰ সদাগৰ হৈ পৰিলেহেঁতেন। শুনা, এইখনৰ দাম মাত্ৰ এটকা ছ'অনা।" মই অবাক হৈ গ'লো। বস্তুটো তথাপি দেখোন লোহাৰেই। তেতিয়ালৈকে মোৰ কাপোৰ-কানিবোৰ ধোবাকেই দিছিলোঁ— ধুই দিবলৈ। এটা দেওবাৰে লৈ যায় আৰু পাচৰটো দেওবাৰে ঘূৰাই দি যায়হি— সাধাৰণ ৰুমাল এখনৰ পৰা কোট-পেণ্টলৈকে। কেতিয়াবা কলেজলৈ ওলাবৰ সময়ত ইটো চোলাৰ জাপ ভাঙি দেখোঁ, হয়তো ডিঙিৰ বুচামটোৱেই নাই— টাইডাল বান্ধিম কেনেকৈ। সিটো চোলাৰ জাপ ভাঙি দেখোঁ, ডিঙিৰ বুতামটোহে আছে— বাকী গোটেইলানি নাই। গীতাই এদিন ক'লে, "হেৰা, স্ত্ৰীতো আনিলাই; এইবাৰ ইস্ত্ৰি এটা আনাচোন।" মই সুধিলোঁ, "নেতাই-ধুবুনী হ'বৰ মন গৈছে নেকি?" তেওঁ উত্তৰ দিলে, "ভয় নেখাবা, ইস্ত্ৰিৰ দাম স্ত্ৰীৰ দামৰ সমান নহয়। ইলেক্‌ট্ৰিক ইস্ত্ৰি এটা বিশ-পঁচিশৰ ভিতৰতে পাবা নেকি?" তাৰে ওচৰ-চুবুৰীয়া দাম এটা ল'লে। সঠিক দামটো মনত নাই।

উভতি চাই ভাবিছোঁ, তেতিয়া বাৰু মই মাজে মাজে খেলিমেলি কৰি পেলাইছিলোঁ নেকি মন্মথৰ বান্ধৱী আৰু জীৱনৰ সংগিনীৰ ভিতৰত কোনটো আচল সম্বন্ধ সেইটো ভালকৈ নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি। তাৰ সম্ভাৱনাটোৱেই সৰহীয়া আছিল; কাৰণ মোৰ কৈশোৰ আৰু প্ৰথম যৌৱনৰ গোটেই সময়ছোৱা— প্ৰায় সম্পূৰ্ণ বাৰটা বছৰ— হোষ্টেলতে কাটিছিল। ধাৰণা হয়, দুজন চিনাকি বন্ধুৰ স্বপ্নময় জীৱন দ্ৰবীভূত হৈ দুজন আপোন মানুহৰ পৰিপক্ক জীৱনৰ উপকণ্ঠত থমকি ৰ'বলৈ অলপ সময়ৰ প্ৰয়োজন হৈছিল।

হঠাৎ এদিন মোৰ সেই বাকচৰ লেখীয়া সৰু ঘৰটোত উপস্থিত হ'লহি ড' সূৰ্যকুমাৰ ভূঞা। তাহানিৰ কটন কলেজত ইউনিয়ন চেক্ৰেটাৰী হৈ থকা দিনৰে পৰা তেখেতৰ লগত মোৰ এটা অনন্যসাধাৰণ সম্পৰ্ক গঢ় লৈ উঠিছিল। এদিন তেখেতে মোৰ হাতখন তেখেতৰ হাতৰ তলুৱাত লৈ মোৰ আঙুলিকেইটা লিৰিকি-বিদাৰি চাই মোৰ মধ্যমা আৰু তৰ্জনী আঙুলি দুটা পায়েই থমকি ৰৈ গ'ল। মোৰ সেই আঙুলি দুটাৰ প্ৰথমটো পাবৰ পোনে পোনে মাজৰ ফাকটো ৰঙচুৱা হৈ আছিল। তেখেতে সোঁফালৰ দেৰাজটো খুলি 'আবদুল্লা' মাৰ্কা চিগাৰেটৰ টিন এটা উলিয়াই আনিলে। মোক ক'লে, "খোৱা" মই চক্ খাই উঠিলোঁ। তেখেতে ক'লে, "লাজ নকৰিবা, খোৱাঁ।" মই হাতজোৰ কৰি ক'লো, "ছাৰ, ধৰাতো পৰিলোঁৱেই। গতিকে মিছা কথা নকওঁ। কিন্তু, আপোনাৰ সমুখত ধূম্ৰপান কৰিম — সেয়া মই নোৱাৰিম।" তেখেতে তেতিয়া সেই দামী চিগাৰেট এটা কাগজ এখনেৰে মেৰিয়াই মূৰ দুটা থুৰিয়াই মোৰ কোটৰ ওপৰ জেপত সুমুৱাই দিলে। আৰু ক'লে, "তুমি যেতিয়াই মোৰ ওচৰলৈ আহাঁ তোমাক সদায় মই এনেকুৱা চিগাৰেট এটা দিম। তুমি ঘৰলৈ গৈ ভাত খাই উঠি খাবা।" তাৰ পাচৰ পৰা সদায় মোৰ ভাগ্যত সেই ধূম্ৰদণ্ড-প্ৰসাদ লাভ হৈছিল। কিন্তু,মোৰ ঘৰলৈ আহিলে দেৱতা-দৰ্শনৰ পাচত প্ৰসাদ-

বিতৰণৰ পৰ্বটো অনিবাৰ্যৰূপে বন্ধ হৈ ৰৈছিল। মই যেনেকৈ সেই ঋষিতুল্য মানুহগৰাকীৰ দুৰ্লভ স্নেহৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰিছিলোঁ, গীতায়ো তেনেকৈ সেই তাহানি কটনত পঢ়া দিনৰে পৰা সিগৰাকীৰ অফুৰন্ত মৰমৰ আশীৰ্বাদ পাই আহিছিল।

এতিয়া সেই দিনটোৰ একাঁজলি নিযৰৰ কথা কওঁ। ড° ভূঞা ছাৰে সেইদিনা গীতাক ওচৰলৈ মাতি ক'লে,"তুমি তিনিটা কথা মনত ৰাখিবা। এক, তেওঁ যেতিয়া লেখা-পঢ়া কৰেই, তেওঁ দুটা-এটা চিগাৰেট খোৱাটো অকণো আচৰিত কথা নহয়। কিন্তু, তাকে যাতে ছেদ-ভেদ নোহোৱাকৈ নেখায়, সেইটোৰ ওপৰত তুমি চকু ৰাখিবা। তুমি চিগাৰেটৰ টিন আনি থ'বা— 'আবদুল্লা' মাৰ্কা দামী চিগাৰেট। পুৱা এটা, কামলৈ ওলাওঁতে লগত এটা, আৰু ৰাতি ভাত-পানী খাই উঠাৰ পাচত এটা। কেতিযাবা ক'ৰবাত কিবা বিশেষ উপলক্ষত আৰু এটা—কোনোদিনেই চাৰিটাৰ বেচি নহয়। দুই, কামৰ পৰা উভতি অহাৰ লগে লগে চাহ-জলপান উলিয়াই হুলস্থূল লগাই নিদিবা। কাৰণ, দিনটো বাহিৰত থাকিল বুলিযেই যে তেওঁ ক'তো চাহপানী এবাটি খাবলৈ পোৱা নাই-- সেইটো নহয। ঘৰলৈ মানুহ নিতৌ উভতি আহে, দিনৰ সুখ-দুখৰ অভিজ্ঞতাখিনি ঘৰৰ চোতালত মেলি দিবলৈ। অলপ ওচৰত বহিবা, দুটা কথা তুমিও ক'বা তেওঁৰো শুনিবা, তাৰ পাচত খুব তৃপ্তিৰে খাব পৰাকৈ অকণমান জা-জলপানেৰে চাহ একাপ যাচিবা। আমাৰ মানুহবোৰে যে নিচা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে, তাৰ আচল কাৰণটো হৈছে এইটো। চাহ-জলপানখিনি যে দিবাঁহি, সেয়া দায়িত্ব পালন কৰিবলৈ নিদিবা। সেই চাহ-জলপান হোটেলতো কিনি খাবলৈ পায়। তুমি দিয়া চাহটোপাত এনেকুৱা কিবা এটা থাকিব লাগিব, যিটো বস্তু বাহিৰৰ ক'তোৰেই বিচাৰি নেপায। তিনি নম্বৰৰ কথাষাৰ তোমাৰ বেলা খাটে। তুমি কেতিয়াও নেভাবিবা, 'বউ হওযাৰ চেয়ে যদি বই হতাম' (কটা, ঘৈণী হোবাতকৈ যদি কিতাপকে হ'ব পাৰিলোহেঁতেন)। তেওঁক তুমি বাৰু-তৰোৱালবোৰ সদায ঘঁহি-পিহি চিক্‌চিকীয়া কৰি ৰাখিবলৈ দিব লাগিব। তেতিয়াহে তুমি তেওঁক ৰণলৈ পঠিয়াব পাৰিবা।" গীতাই সেই কথাবোৰৰ কিমানখিনি মনৰ পেৰাত সুমুৱাই সাঁচি থ'লে ক'ব নোৱাৰোঁ। মই কিন্তু প্ৰতিটো বাক্য সাঁচি থৈ দিলোঁ মনৰ চুমহিটোত সাঁফৰ মাৰি। আমাৰ দেশৰ চকলং সমূহৰ আটাইতকৈ মনোৰম অংশটো হ'ল, বাইলুং-মহনে চকলং সামৰাৰ পাচত আপদেউসকলে বুজনি দিয়ে — বোলে 'ধনৰ টোপোলা বান্ধি আনিবা, কথাৰ টোপোলা কিন্তু কাচিৎতো বান্ধি নানিবা'।

ড° ভূঞা ছাৰ গ'লগৈ। মোৰ ধাৰণা হ'ল, তেখেতে গীতাক দাম্পত্য-জীৱনত সফল হোৱাৰ কেইপাতমান সোণৰ সঁচাৰকাঠি দি থৈ গ'ল। মই মোৰ ৱবীয়া ৰূপৰ সঁচাৰকাঠি কেইপাত তাৰ মাজৰ পৰাই বিচাৰি ল'লোঁ। এক, দিনটো ধোঁৱা উৰুৱা স্বাস্থ্যটো নষ্ট নকৰিবা। দুই, কামৰ পৰা উভতি আহোঁতে ঘৰে ঘৰে সোমাই নাহিবা। ঘৰ আৰু বাহিৰ জীৱনৰ ইপিঠি-সিপিঠি। তিনি বাৰু-তৰোৱাল চুচি-মাজি ৰাখিবাহে ৰাখিবা,

তাতে বুৰ গৈ ঘৰখন নেহেৰুৱাবা। কিন্তু, জীৱনৰ বাটত এই সৰু কথাবোৰ পাহৰি কতবাৰ যে পিছলি পৰি থাউনি হেৰুৱাইছোঁ— সেইবাবেই মোৰ জীৱনৰ too private moments। সেইবোৰ উজাৰি কথাৰ লাওঁজাল নতৰোঁ।

তাৰ পাচতে মোৰ জীৱনৰ ওপৰেদি এজাক ধুমুহা বৈ গ'ল। জুন মাহৰ শেষৰ ফালে খবৰ পালোঁ, দেউতাৰ অসুখ— সোণটি মামাই দেউতাক চিকিৎসা কৰাবৰ কাৰণে লাহোৱাললৈ লৈ গৈছে। আমি দুয়ো শিৱসাগৰ হৈ লাহোৱাল পালোঁগৈ। দেখিলোঁ, দেউতা অলপ ভাললৈ আহিছে। মই মন কৰিলোঁ, যিবোৰ কথা দেউতাই মোকো কোনোকালে কোৱা নাছিল, সেইবোৰ কথাৰ উমানো দেউতাই তেখেতৰ বোৱাৰীক সবিস্তাৰে ক'লে। দেউতাৰ এটা ডাঙৰ দুশ্চিন্তা আছিল, মোৰ ডাঙৰটো ভাই মণিৰ পঢ়া-শুনা লৈ। তাকো মোক কৰাৰ দৰে অংক বিষয়টোৱে বাৰুকৈয়ে আমনি কৰিছিল। গীতাই ক'লে, "দেউতা, আপুনি চিন্তা নকৰিব। মণিক মই গুৱাহাটীলৈ লৈ যাম। তেওঁক মই নিজেই অংক শিকাম।" দেউতা তেওঁৰ সেই কথাষাৰ শুনি খুব সন্তুষ্ট হৈছিল। যি কি নহওক, জহৰ বন্ধ শেষ হ'লত আমি গুৱাহাটী পালোঁহি।

এটা কথাত মই বৰ অনভিজ্ঞ আছিলোঁ। সেয়া হ'ল, বেমাৰীৰ চিকিৎসা কৰাবলৈ হ'লে, কেনেকৈ কৰাব লাগে। কি বেমাৰত কোন ধৰণৰ ডাক্তৰৰ ওচৰ চাপিব লাগে আৰু কোনফালেদি কেনেকৈ কোন হাস্পাতালত বেড্ যোগাৰ কৰিব লাগে— ইত্যাদি। মোৰ নিজৰ বেমাৰবোৰতো সেই কামটো কৰি দিবলৈ কেনেবাকৈ আহি ওলায়হি মোৰ কোনো নহয় কোনো বন্ধু আৰু দুই-এজন আপোন মানুহ। অকল সেয়ে নহয়, আজিলৈকে মোক কোনো ডাক্তৰে কোনো ফিজ বিচৰা যে নায়েই, যাচি দিয়াতো লোৱা নাই। মোৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ মোতকৈ এইটো বিষয়ত নিজৰ সমস্যা নিজে দূৰ কৰি ল'ব পৰাকৈ পাৰদৰ্শী বুলিয়েই সিহঁতক লৈ মই কোনো ডাঙৰ সমস্যাৰ মুখামুখি হ'বলগীয়া হোৱা নাই। আচল কথা হ'ল, দেউতাৰ ক্ষেত্ৰত সেইটো মোৰেই ত্ৰুটি হ'ল। তদুপৰি, মোৰ মা মোতকৈয়ো অনভিজ্ঞা। হঠাৎ দেউতাৰ অসুখটোৱে আকৌ দেখা দিলে। ছেপ্তেম্বৰ মাহৰ ১৭ তাৰিখে ৰাতি তাঁৰ-বাৰ্তা পালোঁ, দেউতাৰ টান নৰিয়া। পাচদিনা ৰাতিপুৱাই আমি ৰে'লেৰে শিৱসাগৰলৈ ওলালোঁ।

ৰাতি লামডিঙত ভাত খাই উঠি চিলমিলকৈ টোপনি গৈছিলোঁ। হঠাৎ এটা সপোন দেখি সাৰ পাই উঠিলোঁ। তেনেকুৱা সপোন জীৱনত মই আগে-পিছে দেখা নাই। মই গীতাক সময়টো চাই ১০ বাজি ১৫ মিনিট যোৱা সময়টো লিখি থ'বলৈ ক'লোঁ। আৰু ক'লোঁ, "দেউতাক নিশ্চয় নেপাওঁগৈ।" সঁচাসঁচিকৈয়ে দেউতাক নেপালোঁগৈ। সপোনটো দেখিছিলোঁ, দেউতা আহি মোৰ চেনিকুঠিৰ ঘৰটোৰ পিচ-চোতালত এখন আৰামী চকীত বহি আছে। হঠাৎ দেখিলোঁ, দেউতাৰ ভৰি দুখন জুয়ে পোৰা কাঠখৰিৰ দৰে ৰঙচুৱা হৈ পৰিছে। অলপ পাচতে চেঁচা হৈ ফাটি ফাটি অঙঠাৰ লেখীয়া হৈ পৰিল।

পুবা শিবসাগৰৰ ঘৰ পাযেই পদূলিমুখতে উমি উমি ধোঁবাই থকা বুৰুলি-খেৰৰ সৰু মুঠি এটা দেখি বুজিবলৈ বাকী নেথাকিল— দেউতাৰ শেষ-কৃত্যও সমাপন হৈ গৈছে। সময়টো গম পালোঁ, ৰাতি ১০ বাজি কেইমিনিটমান যাওঁতেই।

এমাহৰ পাচত দেউতাৰ আদ্যশ্ৰাদ্ধ কৰিলোঁ। নৈৰ পানীলৈ নামি পিণ্ড দিওঁতেই মোৰ আঙুলিৰ পৰা বিযাৰ সময়ত মোৰ শহুৰ দেউতাই দিযা সোণৰ আঙুঠিটো সুৰ্লকি পৰিল। বিচাৰি চালোঁ। নেপালোঁ।

দেউতা যেতিযা অকালতে ঢুকাল, তেতিযা গোটেই সংসাৰৰ বোজা মোৰ ওপৰতে পৰিলহি। দৰমহা পাওঁ, সকলো মিলাই মাথোন ২১৯ টকা আঠ অনা। তাৰে দুখনকৈ ঘৰ চলাব লাগে। দেউতাৰ জীৱন-বীমাৰ বিপৰীতে পাবলগীযা টকা কেইহাজাৰ পোৱাত সহায কৰি দিলে মোৰ প্ৰতিবেশী চেনিকুঠীৰ ইঞ্জিযৰেঞ্চ মহেন্দ্ৰ বৰাই লগতে ডাক আৰু তাঁৰ বিভাগৰ পৰা পাবলগীযা ভবিষ্য নিধি আৰু আনুতোষিকৰ চকাখিনিও উলিযাই মাব হাতত দিলোঁ— বেংকত গচ্ছিত ৰাখিবলৈ। এটা পাৰিবাৰিক মনগোভুৰ যেতনো মঞ্জুৰী কৰাব পাৰিলোঁ— দেউতাৰ মাহিলি বেতনৰ চাৰিভাগৰ তিনিভাগকৈ প্ৰথম পাঁচ বছৰৰ বাবে। দেউতাই উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে পোৱা মাটি বাৰীখিনিৰ বাহিৰেও গাঁঠিৰ ধন ভাঙি যথেষ্ঠ পৰিমাণৰ মাটি-বাৰী কিনি থৈ গৈছিল। সেইখিনিৰ বাবে উত্তৰাধিকাৰীত্বৰ প্ৰামণ-পত্ৰ চৰকাৰৰ ঘৰৰ পৰা লৈ মাৰ হাতত দিলোঁ। দেউতাৰ জীৱন কালত সেই মাটি আধিলৈ দিযেই আমাৰ ভঁৰালত বছৰটোলৈ জোৰাকৈ ডাঙৰি পৰিছিলহি। নেজানো, কেনেকৈ সেই ভঁৰালটো চাপ খাই খাই এদিন নোহোৱা হৈ গ'ল। মই কিন্তু ঘৰখন চলাই দিব পৰাকৈ পোনতে মাহিলি ১০০টকাৰ অনধিক আৰু অন্যূন ৬০ টকা পৰিমাণৰ ধন নিযমীযাকৈ মণি অৰ্ডাৰযোগে পঠিযাই আছিলোঁ। গোৱালপাৰালৈ যোৱাৰ পাচত সেযা বঢ়াই ২০০ টকাত থৈছিলোঁগৈ। মোৰ মনত পৰে, গোৱালপাৰাত থাকোঁতে এবাৰ পূৰ্বপ্ৰাপ্য দৰমহাৰ বিপৰীতে এঘাৰ শ টকা পাইছিলোঁ, তাৰে সাতশ টকা ঘৰলৈ পঠাই দিছিলোঁ। আৰু এইছোৱা সময়ত পোনতে ডাঙৰটো ভাই মণিক, পাচত মাজুটো ভাই ৰত্নক, তাৰ পাচত মোৰ ডাঙৰজনী ভনী ননীক মোৰ লগতে গুৱাহাটীত ৰাখি মোৰ সুখ-দুখৰ অংশীদাৰ কৰি তুলিছিলোঁ। মোৰ সান্ত্বনা, তেওঁলোকৰ পৰা যথেষ্ট মৰম শ্ৰদ্ধা পাই আহিছোঁ।

এইখিনি কথা আজি এই জীৱনৰ আবেলি পৰত নুসুঁৰৰিলোহেঁতেন। সুঁৱৰিছোঁ এই কাৰণেই যে, মাজে মাজে মোৰ কাণত পৰেহি— মই হেনো ঘৰখনলৈ চকুৱেই নেৰাখিলোঁ। তাতোকৈ অধিক এবাৰ কথা চিঠিত পঢ়িলোঁ, স্বাৰ্থপৰৰ দৰে মই কেৱল নিজে ঘিঁউৰে-মৌৰে খাই নোদোকা হ'লোঁ।

কেৱল মোৰ পোনৰ দুটা ভাই আৰু দুজনী ভনীৰ মুখৰ পৰা কাৰো কাণলৈ মোৰ বিষযে কোনো গঞ্জনা সনা এবাৰ কথাও সৰি পৰা নাই বুলি জানো। তেওঁলোকলৈ মই

মোৰ চিৰ-জীৱনলৈ কৃতজ্ঞ। আৰু এজনৰ ওচৰত মই চিৰকৃতজ্ঞ, যিজনে মোক দিল্লীত মোৰ অস্ত্ৰোপচাৰৰ সময়ত ৰাতিক দিন কৰি দিনক ৰাতি কৰি আলপৈচান ধৰি পুনজীৱনৰ বাটলৈ ঘূৰাই আনিলে। কিন্তু, তেওঁকো কেনেকৈ পৰুৱাই পালে, ভাবিলে বিস্ময় মানো। জীৱনত আটাইতকৈ ডাঙৰ আঘাত পালোঁ। সেইদিনা, যিদিনা তেৰোঁ কোৱা বুলি শুনিলোঁ— মোৰ উলিয়াই দিয়া ছোৱালী মুনে তেওঁৰে হ'বলগীয়া বিয়াখন ভাঙিবলৈ লৈছিল বোলা মনেসজা কথা এষাৰ। এটা কথা তেওঁ এতিয়াও শিকিবলৈ বাকী ৰৈ গ'ল— গা'ত পৰি হোৱা আপোন মানুহবোৰ দেখাদেখিকৈ অহিত-চিন্তোতাবোৰতকৈয়ো অধম হয়। জীৱনৰ বাটত মই কিন্তু সেই কথাষাৰৰ সত্যতা বহুত চকুপানীৰ দামেৰে কিনি লৈছোঁ। আৰু এটা কথা, মই কৃতজ্ঞ হ'ব যেনেকৈ জানো, জীৱনলৈ ক্ষমা নকৰিবও তেনেকৈ জানো।

যি কি নহওক, এটা সময়ত ইকাণ-সিকাণকৈ বাগৰি অহা কথাষাৰ শুনিলোঁ, বোলে দেউতাৰ ভেটিটো উছন হ'ল, দেউতাই সজোৱা ঘৰ পৰ্যন্ত মাটি-বাৰী আটাইবোৰ বিক্ৰী কৰা হৈ গ'ল। মই বিশ্বাস নকৰোঁ, মই যে গহৰা গজিছিলোঁ।

সেই সময়ছোৱা— গোৱালপাৰাত কিছুকাল কটোৱালৈকে— মোৰ জীৱনৰ বেচ দুৰ্যোগৰ সময়। এটা দিনৰ কথা মনত পৰে। মোৰ ঘৰ-ভাৰা নিয়মীয়াকৈ বিচাৰি অহা মই থকা ঘৰৰ গৰাকীজনৰ সাধনিয়াৰ মানুহজন আহি ওলাইছিলহি। মই মোৰ আচুতীয়াকৈ থোৱা টকাকেইটা গণি চাই দেখিলোঁ, কেইটামান টকা কম। অকণো অতিৰঞ্জিত কৰা নাই, মই গোটেইখন চলাথ কৰিলোঁ নাটনিৰ টকাকেইটা পূৰাবলৈ। গাৰুৰ তল, কিতাপৰ জাপ, কোটৰ জেপ— য'ত যি পালোঁ, জাৰি-জোকাৰি খুচৰি-মেলি মুঠতে গোটাবগৈ পাৰিলোঁ ৪৯ টকা পোন্ধৰ অনা। ছৰতীয়া এটা নেপালোঁ যি নেপালোঁৱেই। মহৰীজনে কিবা এটা অনুমান কৰিলে। মোক মাত দি ক'লে, "অসুবিধা আছে যদি অহা মাহতে দিব। মই মালিকক কৈ দিমগৈ।" মই ওলাই গৈ ক'লোঁ, "অলপ— একেবাৰে অলপ কম পৰিছে। ভাবিছোঁ, কি কৰিলে ভাল হ'ব। কইলৈ মানে আহিব নেকি?" তেখেতে সুধিলে, "কিমান কম পৰিছে বাৰু?" মই ক'লোঁ, "ঘৰ ভাৰাটো তো আৰু বাটা কোম্পানীৰ জোতা নহয় যে, শেষত পোন্ধৰ অনা লিখিব। ৪৯ টকা পোন্ধৰ অনা হৈছেগৈ, এক অনা এটা বিচাৰি পোৱা নাই।" তেখেতে ঘপকৈ জেপৰ পৰা ছৰতীয়া এটা উলিয়াই দি ক'লে, "সেইটো বাৰু ময়েই দিলোঁ। মালিকক ৫০ টকাই দিমগৈ।" মোৰ সেইদিনা জীৱনটোৰ ওপৰতে ধিক্কাৰ উপজিছিল।

পাচ মুহূৰ্ততে সকলো পাহৰি পেলালোঁ। বীৰেনদা— সৰ্বজনৰ পৰিচিত বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ ভট্টাচাৰ্য— ওলালহি। মচগুল হৈ গ'লোঁ, সাহিত্য সম্পৰ্কীয় আলোচনাত। এই এজন মানুহ, যিজনক মই কোনো দিনা কোনো তুচ্ছ কথাত ভাগ লোৱা দেখা পোৱা নাই।

সেইবোৰ দিনৰ কথা মনত পৰে। এদিন ৰাতি ১০ মান বজাত হেম বৰুৱা ছাৰ

ওলালহি। ক'ৰবাত মিটিং কৰি উভটি অহাৰ বাটত মোৰ ঘৰত ভুমুকিয়াই গ'লহি। মই তেখেতৰ সমুখতে গীতাক ক'লোঁ, "হেৰা, ছাৰৰ বৰ ভাগৰ লাগি আহিছে। ছাৰক এটা ডবল ওমলেটৰ সৈতে চাহ একাপ দিয়া। তাৰ পাচত, কথা পাতিবাহি।" ৰান্ধনি ঘৰলৈ গৈ গীতা মহা চিন্তাত পৰিল। কাৰণ কণী আছে মাথোন এটা। তাৰে ক'ৰ পৰা ডবল ওমলেটটো ভাজি উলিয়ায়? ইফালে চিংগল ওমলেট এটা দিলে হয়তো মই ছাৰৰ আগতে অসন্তোষ প্ৰকাশ কৰি দিম। ৰজনীয়ে ক'লে, বাইদেউ, চিন্তা নকৰিব। হেম বৰুৱা ছাৰৰ কাৰণে ডবল ওমলেট্ মই ভাজি দিছোঁ, ৰ'ব।" এই বুলি সি হেনো এটা গোটা পিয়াঁজ মিহিকৈ কুটিলে, নিমখৰ লগতে এচিকটা চেনি আৰু কেঁচা জলকীয়া লৈ তাতে কণীটো ভাঙি আটাইখিনি মিহলালে। তাৰ পাচত লোহোৰাখনত ঢালি গোটেইখনতে বিয়পি যোৱাকৈ পাতল ধৰণৰ ওমলেট্ এটা কৰি পেলালে। হাফ-প্লেট এখনত ওমলেট্‌টো সজাই চাহ এপিয়লাৰে সৈতে ৰজনীয়ে দি গ'লহি। ছাৰে চাহ পিয়লা আৰু সেই ওমলেট্‌টো খাই উঠি সুধিলে, "ক'তা গীতা দেখোন ভিতৰতে সোমাই থাকিলেগৈ।" মই তেওঁক মাত দিব খোজোঁতেই ছাৰে হাঁহি হাঁহি ক'লে, "মাতিব নেলাগে। মই জানিছোঁ, কিয় ওলোৱা নাই।" ছাৰ গ'লগৈ। পাচত গীতাই মোক ক'লে, "তুমি বৰ অপ্ৰস্তুত কৰা। তুমি কিয় ক'ব লাগে কাক কি খুৱালে ভাল হ'ব। আৰু যদি ক'বৰেই মন যায়, ভিতৰলৈ মাতি নি নক'লা কিয়?" মই কিন্তু তেতিয়াহে গম পালোঁ, সেইটো যে বেনামী ছিংগল ওমলেটেই আছিল। আজিও শিকি উঠিবগৈ পৰা নাই, চলাৰ পথৰ সেইবোৰ সৰু সৰু কিটিপ।

যি কি নহওক, কিছুদিনৰ পাচত তাৰিণীচৰণ চৌধুৰী ছোৱালী হাইস্কুলত শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম এটা ওলাল। গীতাই মোক নোসোধাকৈয়ে দৰ্খাস্ত এখন দিলে। কামটো তেওঁৱেই পালে। মোক তেতিয়াহে ক'লে," দিনটো আমনি লাগে কাৰণেই দৰ্খাস্তখন দিছিলোঁ। মই যে তাহানি ভৰলুমুখৰ কালিৰাম বৰুৱা স্কুলত ডেৰ বছৰ আৰু ধুবুৰী ছোৱালী স্কুলত এবছৰ কাম কৰিছিলোঁ— সেয়া লিখি দিছিলোঁ। ইণ্টাৰভিউৰ সময়ত সেইবোৰ কাগজ-পত্ৰকে চালে। মই কাম কৰিলে, তুমি অসন্তোষ কৰিবা নেকি?" মই অলপ অসন্তোষ কৰিছিলোঁ, মোৰ দুখৰ দিনত মোৰ কাষত থিয় হোৱাৰ প্ৰয়াসটোৰে তেওঁ তেওঁৰ সংগীতৰ চৰ্চাটো এৰি পেলাব খুজিছে। মোৰ মনত পৰিছিল, পুৰণি কথা এষাৰ।

উজান বজাৰত থকা অধ্যাপক ভবানন্দ দত্তৰ ঘৰলৈ গৈছিলোঁ। নীলিমা বাইদেউ ওচৰতে বহি আছিল। হঠাৎ অধ্যাপক দত্তই ক'লে, "অ' হেৰা, তোমাক কথা এটা ক'বলৈ পাহৰিয়েই গৈছিলোঁ। গণনাট্য সংঘৰ ৰবীন্দ্ৰ জন্ম তিথিৰ কাৰণে মই আলেখ্য এখন লিখিছিলোঁ। মই তাত ২৫টা মান ৰবীন্দ্ৰসংগীত দিছিলোঁ। কিছুমান দিলীপ শৰ্মাই গাব। আৰু কিছুমান গীতাই গাব। সুৰবোৰ শিকাম বুলি ৰে'লৱে ক'লনীলৈ লৈ গ'লোঁ। তেওঁলোকে শিকোৱা দূৰতে থাওক, এওঁলোকেহে দেখোন শিকাবলগীয়া হ'ল। মই

নেজানিছিলোঁ, গীতাই ইমানবোৰ ৰবীন্দ্ৰ সংগীত জানে বুলি। তোমালোক দুটা বৰ ভাল মিলিবা।" মোৰ কষ্ট হৈছিল, মাষ্টৰণী কামৰ হেঁচাত সেই সুৰবোৰ হেৰাই যাব বুলি। ভাগ্য ভাল, নেহেৰাল।

এদিন এটা হেৰাইছিল। ৰবীন্দ্ৰ সংগীতৰ নহয়— আধুনিক গীতৰ সুৰ। সেইদিনা মোৰ ঘৰৰ ঘাঁহনিতে বে'ড-কভাৰ এখন পাৰি লৈ এটা আধুনিক গীতৰ সুৰ শিকি আছিল, সুৰ শিল্পী ব্ৰজেন বৰুৱাই শিকাইছিল। মই শুনি আছিলোঁ, সেই গানটো— "বহু ৰাতি উজাগৰী ৰাতি"। আলিমুন্নিচা পিয়াৰৰ গান। এটা শব্দ সলাই লৈছিল— "নিশা শব্দটোফ সলনি 'ৰাতি' শব্দটো থাপি। ব্ৰজেন বৰুৱাৰ কণ্ঠত সেই গানটোৰ মাদকতা এটা বেলেগ সুৰত কঁপি উঠিছিল। "আকাশ বাণী'ত সেই গানটো আন কোনোবা এগৰাকী শিল্পীৰ কণ্ঠত শুনিছোঁ; কিন্তু তাৰ সৌন্দৰ্যটো পাহিতে থাকি আহিল। গীতাই সেইদিনা সেই গানটোৰ মাথোন দুটা কলি তাৰ সূক্ষ্মকাজবোৰেৰে সৈতে ধৰি ৰাখিব পাৰিছিল। এটা কলি বৈ গ'ল। গধূলি হ'ল। পাচতহে জানিলোঁ, কিয় ধৰি ৰাখিব নোৱাৰিলে। সেইদিনা তেওঁক এখন চিঠিৰ কথাবোৰে আমনি কৰি আছিল। চিঠিখন আহিছিল আমাৰ ঘৰৰ পৰা— মোলৈ। তেওঁ মোক চিঠিখনৰ কথা কোৱা নাছিল—'মই কলেজৰ পৰা আহি পোৱাৰ লগে লগে। হয়তোবা ড' ভূএগ্ৰাৰ উপদেশৰ পটিটোৰে গৈ। তেতিয়ালৈকে টেপ ৰেকৰ্ডাৰ বোলা বস্তুটো ভাৰতৰ বজাৰত ওলোৱাহিয়েই নাছিল। নহ'লে ব্ৰজেন বৰুৱাৰ কণ্ঠৰ সেই গানটো মই সাঁচি থ'ব পাৰিলোহেঁতেন। মোৰ জীৱনত শুনা সুন্দৰতম গানবোৰৰ ভিতৰত সেইটোও এটা আছিল। বৰুৱাই মোক কৈছিল, হাৰমনিযামটো ভাল। সেই কাৰণে, গাই ভাল পাইছোঁ।" মই অনুভৱ কৰিছিলোঁ, সেযা কেৱল বৰুৱাৰ বিনয়।

অৱশ্যে, হাৰমনিয়ামটো ভাল। সেইটো মোৰ শাহু-আয়ে বিয়াৰ পাচতে গীতাক দিছিল। সেইটো বোলে গীতাৰ জন্মৰ সময়তে কিনা। মোৰো এটা চিলাই-কল আছে, দেউতাই যিটো মোৰ জন্মৰ সময়তে কিনা। দুয়োটা বস্তুৱেই সৰুসুৰা মেৰামতি দুটামান লৈ উঠি সুন্দৰকৈ চলি আছে। তেৰোঁ হ'ব নোৱাৰিলে সংগীতজ্ঞা। ময়ো হ'বনোৱাৰিলোঁ দৰ্জী।○

।। শেষ-পঞ্চাশৰ গুৱাহাটীত ।।

"You cannot gather the thistle without the thorns"

– Bertrand Russel

কিছু দিন যোৱাৰ পিচতে মই থকা সেই মোহনীয় ঘৰটোৰ পাচফালে থকা বিৰাট মাটিডৰাত মোৰ ঘৰৰ মালিকে আৰু দুটা ডাঙৰ ঘৰ মুখামুখিকৈ সাজিলে— চাৰিটা পৰিযালক বেলেগে বেলেগে ভাৰা দিব পৰাকৈ। মাজতে এখন উমৈহতীয়া চোতাল। আমি কোনেও ভাবি উলিয়াব পৰা নাছিলোঁ, কোন ফালেদি কোন ঘৰ ভাৰাতীয়াৰ পদূলিটো হ'ব। ইঘৰে সিঘৰৰ আবুৰ নেওচিহে বাহিৰৰ লগত যোগাযোগ ৰাখিব পাৰিব। সেইকাৰণেই, সেই ঘৰ দুটা বহুত দিনলৈ এনেয়ে পৰি থাকিল। ইফালে মোৰ চৌহদতে আচুতীয়াকৈ থকা এটা সম্পূৰ্ণ ঘৰ পায়খানালৈ ৰূপান্তৰিত কৰি পেলালে। অথচ, সেই ঘৰটোত কমেও দুখন বিচনা আঁতাব পাৰি। কথা-কাণ্ড দেখি ময়ো মই থকা ঘৰটো এৰি দিয়াৰ কথা চিন্তা কৰিলোঁ। কিন্তু তাৰ আগতে পাচফালৰ ঘৰ দুটাত এটা শুভ-কাম কৰি লোৱাৰ কথা ভাবিলোঁ।

মোৰ ডাঙৰজনী খুলশালী শেৱালিৰ বিয়াৰ দিন-বাৰ ঠিক হৈ যোৱাত অকণমান অসুবিধা এটাৰ ছাঁ পৰিছিল। দৰাঘৰৰ পৰা অনুৰোধ আহিছিল, বিয়াখন গুৱাহাটীতে পাতিব পাৰিলে তেখেতসকলৰ সুবিধা হয়। মোৰ শহুৰ-দেউতা অলপ চিন্তাত পৰিছিল। মই প্ৰস্তাবটো দিলোঁ, বিয়াখন মোৰ ঘৰৰ পৰাই পতা হওক। সমস্যাটো সমাধান হৈ গ'ল। ঘৰ দুটাত আলহী ৰাখিম, নিমন্ত্ৰিতসকলক সোধ-পোছ কৰিম আৰু মাজৰ চোতালখনত আনুষ্ঠানিক কামখিনি কৰিবৰ বাবে ৰভা এখন তৰি দিম। সকলো চাই-মেলি মোৰ শহুৰ দেউতা সন্তুষ্ট হ'ল।

এটা হাঁহি উঠা কথা মনত পৰে, সেই বিয়াখনৰ বিষয়ে। কোনোবা এজনে উলিয়ালে, বোলে ভাল বেণ্ড-পাৰ্টি এজোৰ আনিব লাগে। নহ'লে চাউনী পাতি পতা বিয়া বৰ সেমেকা-সেমেকা লাগিব। তাতে উৰুলি দিয়তীৰ সংখ্যাও কম নহ'ব জানো? গতিকে, কথাবাৰত সকলোৱে হয়ভৰ দিলে। বেণ্ড-পাৰ্টি যোগাৰ হ'ল।

বিয়াৰ দিনা গধূলি সময়ত বেণ্ড-পাৰ্টিৰ লীডাৰজনে মোক ক'লে, "গোটেই ৰাতি বজায়েই থাকিম বুলি ভাবিছোঁ। বিয়া-ঘৰ গমগমীয়া হৈ থাকিব। মাথোন ৰাতি খাবলৈ কেইমুঠিমান বিড়িৰ যোগান দিব।" এজনৰ হাতত টকা কেইটামান দিলোঁ, ভালৰো ভাল বিড়ি কেইমুঠিমান আনি থ'বৰ কাৰণে। হঠাৎ মন কৰিলোঁ, দৰাক সুৱাগুৰি তুলি হোমৰ কাষলৈ অনাৰ পাচতে বেণ্ড-পাৰ্টিৰ মাত চেঁচা পৰিল। খবৰ লোৱাত লীডাৰজনে কৈ পঠিয়ালে, "বাজে ক'ৰ পৰা? বিড়িয়েই পোৱা নাই।" মই যিজনক বিড়ি কিনি দিবলৈ টকা দিছিলোঁ, তেওঁৰ খবৰ ল'লোঁ। তেওঁ ক'লে, দেখোন দুৰাতি খাই ঢুকুৰাব

নোৱৰাকৈ ভালৰো ভাল বিড়ি আনি দিয়া হৈছে, ফুট গধূলিতে। মই লীডাৰজনৰ ওচৰতে আকৌ খবৰ ল'লোঁ। তেওঁ এইবেলি ক'লে," দিছে এবিধ আনি। বাঘ মাৰ্কা ফুচুৰী বিড়ি। সেইবোৰ জানো বিড়ি। একেবাৰে খেৰৰ লেখীয়া। আমি বিচাৰিছিলোঁ, নাৰ্গিছ বিড়ি।" কোনোবা এজনে লগে লগে শিলপুখুৰী পালেগৈ। সেই মাজৰাতি এখন বন্ধ পাণ-চুৰটৰ দোকান খোলাই কেইবামুঠিও নাৰ্গিচ বিড়ি সংগ্ৰহ কৰি আনিলে। অলপ পাচতে চেঁচা পৰা বেণুৰ মাত আকৌ বাজি উঠিল। সম্প্ৰদানৰ সময়ত নাটনি পৰা উৰুলিৰ মাতটো বেণু-পাৰ্টিৰ মাতে পূৰণ কৰি দিলে। নাৰ্গিচৰ কদৰটো সেইদিনাহে বুজিলোঁ। নিচা বুলিলেই খাটি নিচাখোঁৰ ওলাবই। খাটি নিচাখোৰ আৰু খাটি প্ৰেমিকৰ একেটা সাঁচতে গঢ়া। দুয়ো চিনাকি ফুলতহে বিচাৰি পায় জিভাই বিচৰা গোটেইখিনি মৌ।

কটন কলেজত অধ্যাপনা কৰিবলৈ লৈ ময়ো বিচাৰি পাইছিলোঁ চিনাকি ফুলনিত উভৈনদীকৈ ফুলি থকা অসংখ্য প্ৰতিভাবান ছাত্ৰ। তেওঁলোকৰ সংস্পৰ্শত মোৰ শিক্ষক-জীৱন সাৰ্থক হৈ উঠিল। পঞ্চাশৰ বিয়লি পৰৰ সেই সময়ছোৱা। লাহে লাহে অসমত স্নাতকাৰ্থী ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সংখ্যা বাঢ়ি আহিছিল। অথচ, কলেজৰ সংখ্যা সেই অনুপাতে বঢ়া নাই। স্বাভাৱিকতে, কটন কলেজত নাম ভৰ্তি কৰিবলৈ অহা ছাত্ৰ বাচি উলিওৱা চালনিখনৰ বিন্ধাবোৰো বেচি ঘন হৈ আহিছিল। সেইপিনেদি সৰকি অহা শেষ ছাত্ৰজনো অনবোৰ সেৰেঙা চালনিৰে সৰকি পৰিলেহেঁতেন প্ৰথমটো জোকাৰতে। মোৰ ধাৰণা, ভাল ছাত্ৰ পাবলৈয়ো বহু জনমৰ পুণ্যফল থাকিব লাগে। খুব সম্ভৱ, মোৰ পুণ্যফলৰ জোলোঙাটো অলপ শকতেই আছিল। মোৰ সেই সময়ৰ ছাত্ৰ-সকলক লৈয়েই আজিৰ অসমৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ বহুকেইজন নায়ক। মন যায় সেই নামবোৰ কৈ শুনাবলৈ। অথচ ভয়ো লাগে— জানোচা কোনোবাই এষাৰ কথা শুনাই দিয়ে, মাজতে এনেয়ে নাম কিনিব খুজিছোঁ বুলি। মই খুব বঢ়িয়াকৈ জানো, তেওঁলোকে বিলাই থকা পোহৰখিনি শতকৰা শতাংশই নিজৰ পোহৰ। তথাপি এদিন যিসকলক মই ছাত্ৰ হিচাপে পাইছিলোঁ, আৰু এতিয়া অনুজপ্ৰতিম বন্ধুৰূপে পাইছোঁ, তেওঁলোকৰ দুটামান নাম সদায় মনত পৰে। বৰ্তমান কালৰ দুজন খ্যাতনামা কবি নীলমণি ফুকন আৰু হৰেকৃষ্ণ ডেকা; এজন অতি বিদগ্ধ সাহিত্য-সমালোচক ড° হীৰেণ গোহাঁই; এজন অতি যশস্বী সংসদী সদস্য দিনেশ গোস্বামী, তেওঁৰ সহধৰ্মিনী স্বনাম-পৰিচিতা বিভা গোস্বামী; এজন প্ৰথিতযশা নাট্য-পৰিচালক দুলাল ৰয়; এজন সুদক্ষ প্ৰশাসক মদন বেজবৰুৱা— তৰাৰ থূলৰ দৰে এইসকল এদিন ছাত্ৰ-ছাত্ৰী হিচাপে পোৱাটো মোৰ পুণ্যফল বুলি নকৈ কি ক'ম।

অধ্যাপক হিচাপে মই এষাৰ কথা সদায় মনত ৰাখিছিলোঁ। সেয়া হ'ল, কটনিয়ান হিচাপে মই মোৰ অধ্যাপকসকলৰ পৰা যি বিচাৰিছিলোঁ, ঠিক সেইখিনিকেই যদি মই মোৰ ছাত্ৰসকলক দিব পাৰোঁ— তাতেই মোৰ সফলতা। কোনোদিনেই মই মোৰ বক্তৃতা

বিলাকত নিজকে কেৱল পাঠ্যপুথিৰ কথাখিনিকে পেঘেনিয়াই থাকিবলৈ ভাল নেপাইছিলোঁ। আজিও নেপাওঁ। আৰু এটা কথা। মই বিশ্বাস কৰোঁ, পৃথিৱীৰ ভিতৰত শিক্ষকতাটোৱেই একমাত্ৰ বৃত্তি, য'ত 'বাণিজ্যিক গোপনীয়তা' বোলা বস্তুটোৰ বাবে কোনো ঠাই নাই। সেইবাবেই, সেই শেষ-পঞ্চাশৰ সময়ছোৱাত অধ্যাপনা কৰিবলৈ লৈ বহু সময়ত প্ৰায় অপ্ৰাসংগিক ধৰণেৰেই অৱতাৰণা কৰিছিলোঁ অনেক বিখ্যাত, অখ্যাত আৰু অনতিখ্যাত কবি সাহিত্যিকৰ জীৱনৰো ইটো-সিটো কথা। তাৰে খেও ধৰি বহুতো ছাত্ৰই মোক পাচত ঘৰুৱাভাৱে লগ ধৰিছিলহি। তেওঁলোকৰ কৌতূহলী মনৰ প্ৰতি সঁহাৰি জনাবলৈকে ইটো-সিটো কথাৰ বিষয়ে কিছু কথা আৰু খৰচি মাৰি জানি ল'বলৈ বাধ্য হৈ পৰিছিলোঁ। পঢ়িছিলোঁ, বিষয়ৰ পৰা বিষয়ান্তৰলৈ ভ্ৰমণ কৰি। তাৰ বিনিময়ত পাইছিলোঁ, মোৰ দুই-এক প্ৰতিভাবান ছাত্ৰৰ পৰা এক ধৰণৰ নীৰৱ স্বীকৃতি— যাৰ আভাস স্পষ্টকৈ দেখা পাইছিলোঁ, তেওঁলোকৰ মুখৰ প্ৰসন্ন হাঁহিত। উত্তৰ-জীৱনত তেওঁলোকৰ মাজেৰে যে দুই-এজনে মোৰ লেখাৰ বিষয়ে প্ৰতিকূল সমালোচনা কৰা নাই— সিও নহয়। কৰিছে, কিন্তু সিবিলাকৰ ক'তোৱেই মোৰ প্ৰতি কোনো সহৃদয়তাৰ কাপৰ্ণ্য মই দেখা নাই। মোৰ ধাৰণা, শিক্ষক বিশেষৰ সফলতা-বিফলতাৰ অকৃত্ৰিম বিচাৰকসকল হ'ল তেওঁৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল। অকল সিমানেই নহয়, শ্ৰেষ্ঠ বিচাৰক কেইজন হ'ল, শ্ৰেণী বিশেষৰ শ্ৰেষ্ঠতম ছাত্ৰ-ছাত্ৰীকেইগৰাকী। এইটো বিষয়ত খুব সম্ভৱ গড়-হিচাপ বোলা বস্তুটোও অচল। আৰু একেবাৰে অচল, ওপৰৱালা মুৰব্বীজনৰ বাৰ্ষিক গোপন প্ৰতিবেদন বোলা চৰকাৰী চাকৰিয়ালৰ পখৰু-টংখন।

পখৰু-টংখনৰ কথা ক'লোঁ হয়, কিন্তু আজিকালি কিমানে চিনি পায় সেই ফটাকানি-চানেকীয়া কাপোৰখন— সিওতো সন্দেহৰ বিষয়। তাহানি দেখিছিলোঁ, মোৰ মাহী আইতাৰ তামোল-চালিৰ টোপোলা বন্ধা হাচতিখনৰ ভিতৰুৱা এই কাপোৰখন । পাণ-চূণ-ধপাতৰ মলিন দাগেৰে ৰঙচুৱা হৈ থকা এই কাপোৰখনকে বুলিছিল, পখৰু-টং। তাৰ আঁত ধৰি তাহানি চলন্তি হৈ থকা যোজনাটো আছিল— 'বাজিব লাগে টেমী-কটাৰী, বাজিছে পখৰু-টং।'

চেনিকুঠীৰ সেই ঘৰটোত থাকোঁতেই মোৰ হাতত পৰিছিলহি 'নতুন কবিতা'ৰ ছপা পুথিখন। কোন কাহানিবাই যুগুতাই দিছিলোঁ, তাৰ পাণ্ডুলিপিটো। যি কি নহওক, সেইখন ওলোৱাৰ পাচতে মোৰ সৰু ঘৰটো সেই সময়ত নতুন কবিবোৰৰ মিলন-কেন্দ্ৰ হৈ উঠিছিল। সেই অদৃশ্য সেতুখনৰ কোনোটো খুটাতেই অকণো সময়ৰ জোকাৰণি লগা নাই। সেই সেতুখনেদি আজিও আমাৰ মনৰ অহা-যোৱা ঠিক একেদৰে চলি আছে— নৱকান্ত বৰুৱাৰ লগত, হোমেন বৰগোহাঞিৰ লগত, বীৰেশ্বৰ বৰুৱাৰ লগত আৰু অজিত বৰুৱাৰ লগতো। সময়ে আমাৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক শ্ৰদ্ধাৰ ভাবটো অকণো মলিন কৰি দিব পৰা নাই। মোৰ মনত পৰে, ১৯৭৬ চনৰ এপ্ৰিল মাহত মই যেতিয়া

অচেতন অৱস্থাত অসম মেডিকেল কলেজত আলহী হৈছিলোঁগৈ, সেই দিনাখনৰ বিষয়ে মোৰ বন্ধু-বান্ধৱ আৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰে একমুখে কোৱা এষাৰ কথা। মই হেনো প্ৰায় ১৪ ঘণ্টা ধৰি অচেতন অৱস্থাত থাকোঁতে এইসকল কবিৰ কবিতাবোৰ মুখস্থ গাই আছিলোঁ। আকৌ, ১৯৭৮ চনৰ নৱেম্বৰ মাহত যেতিয়া একেদৰে অচেতন অৱস্থাত গুৱাহাটী মেডিকেল কলেজৰ আলহী হৈছিলোঁহে, তেতিয়াও হেনো বাৰে বাৰে মই কেৱল কবি নৱকান্ত বৰুৱাৰ নামটো সুঁৱৰিছিলোঁ। কথাষাৰ পাচত মোক মোৰ বন্ধু চন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়াই কৈছিল। এইদৰে মই ক'ব নোৱৰাকৈয়ে 'নতুন কবিতা'ৰ কবি আৰু কবিতাবোৰে মোৰ অন্তৰৰ গোপন গুহাটোৰ প্ৰায় গোটেইখিনি ঠাই অধিকাৰ কৰি লৈছিল।

চেনিকুঠিত সেই ঘৰটোত থকাৰ সময়ছোৱাত মোৰ 'ফুল তৰা গান'খনো লেখি উলিয়াইছিলোঁ। অৱশ্যে, সিখনৰ পোনৰ ফালৰ কেইটামান আলোচনা— "বেলি ওলোৱা দেশৰ কবিতা', 'লি পো'ৰ কবিতা', 'চেক কবিৰ কবিতা', 'পুস্কিনৰ কবিতা'— মই শিলপুখুৰীত প্ৰফুল্ল বৰুৱাৰ ভাৰাঘৰটোত থাকোঁতেই লেখি উলিয়াইছিলোঁ মোৰ সহপাঠী বন্ধু শশধৰ ৰায়বৰুৱাৰ তাগাদাত। 'অসম বাণী'ৰ পোনৰ সংখ্যাটোতে মই মঞ্জু বৰুৱা ছদ্ম নামেৰে 'নাৰীৰ জীৱনত পোহৰৰ প্ৰয়োজন' শিতানেৰে এটা প্ৰৱন্ধ লিখিছিলোঁ। কাৰণ, ৰায়বৰুৱাৰ ওপৰত ভাৰ পৰিছিল, 'আইদেউৰ বুলনি' স্তাম্ভটোত লেখিকাৰ লেখা উলিওৱাৰ। তেওঁ মোক কৈছিল, 'অকল জ্ঞানো প্ৰীতি ভট্টাচাৰ্য (বৰুৱা)ই প্ৰতি সপ্তাহে একোটাকৈ প্ৰবন্ধৰ যোগান ধৰিব পাৰিব? প্ৰথম সংখ্যাটোৰ বাবেই একো বিচাৰি পোৱা নাই।" মই মঞ্জু বৰুৱাৰ ছদ্ম নামেৰে একোটাকৈ প্ৰবন্ধ সপ্তাহে-পষেকে যোগাই থাকিবলৈ গা'ত ল'লোঁ। এই নামটো লৈয়েই 'দৰং কলেজ আলোচনা'তো এটা চুটিগল্পৰ যোগান ধৰিছিলোঁ। গল্পটোৰ নাম আছিল মন'ল'গ্। যি কি নহওক, 'অসম বাণী'ৰ প্ৰবন্ধবোৰত সেই ছদ্মনামটো ব্যৱহাৰ কৰাৰ কেইদিনমানৰ পাচতে ৰায়বৰুৱাই মোক খবৰ দিলেহি, বোলে সেইটো নামৰ ছোৱালী এজনী উজান বজাৰত সঁচাসঁচিকৈয়ে আছে। ফলস্বৰূপে, সিগৰাকীক বোলে বহুতে প্ৰবন্ধ বিচাৰি আমনি কৰা হৈছে। আনহাতে, ৰায়বৰুৱাৰ পৰা সিগৰাকীয়ে হেনো আঁৰৰ মানুহজনৰ নাম-ধাম জানিব পাৰিছে। লগে লগে মই সেইটো নামৰ লেখা সামৰি পেলালোঁ। ৰায়বৰুৱাই ক'লে, "তেনেহ'লে তুমি মোক অন্য ধৰণৰ লেখাকে দিবলৈ লোৱাঁ। নহ'লে, ছোৱালীজনীক মই কথাটো জনোৱাৰ বাবে তুমি মোক বেয়া পাইছা বুলি ধৰি লম।" মই দেখিলোঁ, প্ৰস্তাৱটো উত্তম। কাৰণ মোৰ বন্ধু শশধৰ ৰায়বৰুৱাক মইহে নালাগে, আটাইতকৈ কঠিন হিয়াৰ মানুহজনেও বেয়া পাব নোৱাৰে। পাচত অৱশ্যে যমে তেওঁৰ লগত শত্ৰুতা কৰিলে। তেওঁৰ প্ৰস্তাৱটোৰে খেও ধৰি মই 'ফুল তৰা গান'খনৰ পোনৰ প্ৰবন্ধটো লেখি উলিয়ালোঁ, 'বেলি ওলোৱা দেশৰ কবিতা'। সঁচাসঁচি মঞ্জু বৰুৱা এজনী নোলোৱা হ'লে, মই আঁৰ্জি লোৱা সেই মহিলাৰ বাবে মহিলা হৈ লেখা কিতাপখনেহে মোৰ সেই সময়ৰ ধেমেলীয়া মেজাজটোৰ প্ৰতি

সঁহাৰি জনালেহেঁতেন। কওঁনে নকওঁকৈ আজি ক'ব খুজিছোঁ, সেই ধেমেলীয়া মেজাজটোৰ চিটিকনি মোৰ 'ফুল তৰা গান'খনত বাৰুকৈয়ে ৰেঙাই আছে।

সেই ১৯৫৭ চনৰে কথা। সেই বছৰটো আছিল, ১৮৫৭ চনৰ শতবৰ্ষ পূৰণৰ বছৰ। তাৰে প্ৰস্তুতি স্বৰূপে দুজন বিখ্যাত ইতিহাসবিদে সম্পূৰ্ণ দুটা বেলেগ দৃষ্টিভংগীৰে লিখি উলিওৱা খতিয়ানেৰে ভৰপূৰ দুখন বিয়গোম পুথিয়ে পণ্ডিত মহলত যথেষ্ট আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ড° এছ. এন. সেনৰ পুথিখনৰ মতে সেই ঘটনাটো কেৱল 'চিপাহী বিদ্ৰোহ' নাছিল, ভাৰতৰ প্ৰথম স্বাধীনতা-সংগ্ৰামহে আছিল। ড° আৰ. চি মজুমদাৰৰ মতে, সেই ঘটনাটো বিপ্লৱ আখ্যা দিয়াটো কেৱল সত্যৰ অপলাপ; জাতে-পাতে সেইটো 'চিপাহী বিদ্ৰোহ'হে আছিল। ইতিহাস ন-কৈ লেখাৰ প্ৰচেষ্টা নিন্দনীয়। দুয়োখন কিতাপ খৰচি মাৰি পঢ়ি মোৰ মনত অন্য এটা প্ৰশ্নই খুন্দিয়াই গৈছিল। প্ৰশ্নটো হ'ল, ভাৰতীয় ইতিহাসবিদসকলে অসমৰ ঘটনাৱলী উপেক্ষা কৰাৰ কাৰণটো কি? তেওঁলোক দুজনৰ এজনেও দেখোন অসমৰ 'সাতাবন ছাল'টোক কোনো স্বীকৃতিয়েই নিদিলে। সেই কাৰণে মই লেখি উলিয়ালোঁ, '1857 in Assam'খন। দুটা কথা মনত পৰে। পোনতে মই 'সাতাবন ছালৰ মূল্যাংকন' নামেৰে এটা দীঘলীয়া প্ৰবন্ধত স্বাধীনতাৰ প্ৰথম যুঁজখনত অসমৰ ভূমিকা খৰচি মাৰি আলোচনা কৰোঁ। তাৰ পাচত, সেই প্ৰবন্ধটো 'ৰামধেনু'ত প্ৰকাশিত হয়, ১৯৫৭ চনৰ জুন মাহত। হেম বৰুৱাই মোক এদিন ক'লে, "তোমাৰ প্ৰবন্ধটো মই খুব ভাল পাইছোঁ। তোমাৰ ইংৰাজী কিতাপখন ছপা হৈ ওলালে এটা ডাঙৰ কাম হ'ব।" তাৰ পাচৰ মাহতে ভাৰত জুৰি শতবাৰ্ষিকীৰ উখলমাখল। এদিন 'ৰামধেনু' কাৰ্যালয়ৰ সমুখেদি আহি আছোঁ। বীৰেণদা'ক — মানে বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ ভট্টাচাৰ্যক — দেখি সোমাই গ'লো। সুধিলোঁ, "বীৰেণদা, বিদ্ৰোহ-বিপ্লৱেই আপোনাক ব্যস্ত কৰি ৰাখিছে নেকি?" বীৰেণদাই খবৰটো দিলে, "ওঁহো, নাই — এটাও প্ৰবন্ধ যোগাৰ নহ'ল প্ৰথম স্বাধীনতা যুঁজখনৰ বিষয়ে।" মই ক'লো, "তেনেহ'লে ময়েই আপোনাক এটা দিম।" বীৰেণদাই উত্তৰ দিলে, "দিব? বৰ ভাল হ'ব। কিন্তু আজি ৬ বজাৰ আগতেই দিব লাগিব।" অৱশেষত, মই প্ৰস্তাৱ দিলো, ৰাতি ৯ বজাৰ আগতে গোটেই প্ৰবন্ধটো দিমছোৱা ছোৱাকৈ। মই ঘৰ পায়েই দুৱাৰ-খিৰিকি জপাই লৈ প্ৰবন্ধটো লেখিবলৈ লাগি গ'লোঁ। গধূলি ৬ বজাৰ সময়ত বীৰেণ'দাৰ কটকী আহিল। মই এক ফাৰ্মাৰ জোখৰে দি পঠিয়ালোঁ। তাৰ পাচত আৰু দুটা কিস্তিত দি পঠিয়ালোঁ। তেওঁজ দিনা সেই সংখ্যা 'ৰামধেনু' ওলাল— পোনৰ পিঠিতে মোৰ '১৮৫৭' নামৰ প্ৰবন্ধটোৰ সৈতে। এনেকৈয়ে— ঠিক এনেকৈয়ে মোৰ লগত 'ৰামধেনু' আৰু বীৰেণদা'ৰ সম্পৰ্কটো গঢ় লৈ উঠিছিল। উল্লেখযোগ্য, সেই সময়ত 'ৰামধেনু'ৱে কাকো কোনো অৰিহণা দিয়াৰ প্ৰশ্ন উঠা নাছিল। আমি কেৱল লেখিছিলোঁ। পাচৰ কালত সেই সম্পৰ্কটো গঢ় লৈ উঠিছিল, মোৰ আৰু 'প্ৰকাশ'ৰ মাজত— মোৰ আৰু চন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়াৰ মাজত।

শইকীয়াৰ টেলিগ্ৰাম পালে, মোৰ হেজাৰো কাম থাকক, লেখিব লাগিবই। মোৰ মনত পৰে, ৰাতিটোৰ ভিতৰতে লেখি উলিওৱা 'কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ঃ পাণ্ডিত্যবাৰিধি' নামৰ প্ৰবন্ধটোৰ কথা। সেইটো আছিল, জৰুৰী তাঁৰবাৰ্তাৰ সঁহাৰি। এতিয়া মই মন কৰিছোঁ, মোৰ সেই সম্পৰ্কটো পাগত উঠিছেগৈ 'জনমভূমি' কাকতৰ লগত। আৰু এটা কথা, যিবোৰ কাকত-আলোচনীত আখৰজোঁটনিক আচহুৱা শব্দৰ পৰুৱাই পায়, সেইবোৰৰ লগত কোনোকালেই মোৰ সেই সম্পৰ্কটো গঢ় লৈ নুঠে। কোনোৱাই ক'লেও ক'ব পাৰে, এইটো বিষয়ত মই অলপ অভিমানী বুলি।

ক'ৰবাত ওলালোঁহি। মই ক'ব খুজিছিলোঁ, চেনিকুঠিত থাকোঁতে বীৰেণদাৰ লগত মোৰ সম্পৰ্কটোৰ কথা। সেই সময়ছোৱাত মোৰ জীৱনৰ সকলো মধুময়তাৰ চাৰি অনা যোগান ধৰিছিল, বীৰেণদাৰ লগত থকা মোৰ সম্পৰ্কটোৱে। আঠ অনাৰ যোগান ধৰিছিল, হেম বৰুৱা আৰু নৱকান্ত বৰুৱা— এই দুজনৰ লগত থকা মোৰ দুটা ভিন্নসুৰী সম্পৰ্কই। সেয়া পাচত ক'ম। বাকী চাৰি অনাৰহে যোগান ধৰিছে, অসংখ্যজনৰ লগত থকা মোৰ সম্পৰ্কবোৰে। পুৱা নহ'লে গধূলি অন্ততঃ এবাৰকৈ বীৰেণদাৰ লগত মোৰ দীঘলীয়া বৈঠক বহিছিল। বীৰেণদা সেই তেতিয়াৰ পৰা তাত্বিক চিন্তাৰ প্ৰতি আগ্ৰহী মানুহ আছিল। গতিকে, বীৰেণদাই মোক লগ পালেই অৱতাৰণা কৰে, একোটা গহীন-গম্ভীৰ সমস্যাৰ কথা। আৰু মই সুযোগ পালেই ইটো-সিটো ধেমালীয়া কথা উলিয়াওঁ। আমাৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কটো গঢ় লৈ উঠিছিল, আকবৰ আৰু বীৰবলৰ সম্পৰ্কৰ সাঁচত। মোৰ তৰল ধৰণৰ টীকা-টিপ্পনিত ৰস পালে ধুনীয়া আৰু ৰঙচুৱা মুখৰ বীৰেণদাই যেতিয়া হাঁহিত ফাটি পৰে, তেতিয়া মানুহজন আৰু বেচি ধুনীয়া আৰু বেচি ৰঙচুৱা মুখত হৈ পৰিছিল। মই কিন্তু অনুভৱ কৰিছিলোঁ, তাৰ সিপাৰে এজন বৰ বিষাদগ্ৰস্ত মানুহ আছিল। এদিন কথা-প্ৰসংগত বীৰেণদাই উলিয়াইছিল, টলষ্টয়ৰ কথা, সেইদিনা মই আচলতে অভিনন্দন জনাবলৈ গৈছিলোঁ, 'সি জমজম আৰু জুইকুৰা' নামৰ গল্পটো পঢ়ি বৰ আনন্দ পোৱাৰ কাৰণে। বীৰেণদাই যেতিয়া উলিয়ালে টলষ্টয়ৰ কথা মই তেতিয়া উলিয়ালোঁ 'যুদ্ধ আৰু শান্তি' উপন্যাসখনৰ কথা। মই ক'লোঁ, "আপুনিয়েই লেখকচোন তেনেকুৱা এখন উপন্যাস। আপুনি নেলেখিলে, অসমীয়াত বোধকৰোঁ সেই উপন্যাসখন কোনেও লেখি উলিয়াব নোৱাৰিব— যিখন উপন্যাস টলষ্টয়ৰ 'যুদ্ধ আৰু শান্তি'ৰ ওচৰে ওচৰে যাব। আপুনিতো নগা পাহাৰত যুদ্ধ আৰু শান্তিৰ মাজত জীৱন এটা কটাই আহিছে।"

কথাষাৰ বোধকৰোঁ বীৰেণদাৰ মনঃপূত হ'ল। কেইদিনমানৰ পাচত খবৰটো পালোঁ। পুৱা আৰু নিশাৰ ভাগত লিখে; আবেলি মোক পঢ়িবলৈ দিয়ে। ধৃষ্টতা প্ৰকাশ কৰি, মই ইটো-সিটো কথা সলাবলৈ পৰামৰ্শ দিওঁ। কিতাপখন লেখা শেষ হ'লত বীৰেণদাই ক'লে, "নাম থ'ব খুজিছোঁ, 'আঁউসীৰ জোন'।" মোৰ মুঠেই পচন্দ নহ'ল নামটো। মই

ক'লো, "নামটো থওক 'ইয়াৰুইংগম্'। আপোনাৰ মানস-পটত থকা নগাপাহাৰখনে প্ৰাণ পাব। প্ৰয়োজন হ'লে, আপোনাৰ ড° লোহিয়াকো ক'ব পাৰিব, নগা ভাষাত শব্দটোৰ অৰ্থ 'আদিম জনতা-ৰাজ'।" বীৰেণদাই স্বাভাৱিক স্থিতপ্ৰজ্ঞতাৰে ক'লে, "ভাবি চাওঁচোন বাৰু।" কেইদিনমানৰ পাচতে গধূলি বীৰেণদাৰ ঘৰলৈ গৈ লগ পালোঁ, বীৰেণদাৰ এগৰাকী নগা আলহীক। নাম ৰিশ্বাং কেইছাং— তেতিয়ালৈকে ড° লোহিয়াৰ ভক্ত। মানুহজনৰ লগত কথা পাতি খুব ভাল লাগিছিল। তেওঁৰ পৰাই গম পালোঁ, টাংখুল নগাসকলৰ মাজত বীৰেণদা কিমান জনপ্ৰিয়। পাচদিনা ৰাতিপুৱা বীৰেণদাই মোক ক'লে, "ৰিশ্বাং গ'লগৈ। 'ইয়াৰুইংগম্' টোৱেই থ'লো। মানুহে কেৱল অৰ্থটো বুজি পালেই হ'ল।" মই ক'লো, "বৰং, নেপালেই বেচি ভাল। তেতিয়াহে অলপ মিষ্টিক্ মিষ্টিক্ নিৰ্যাস এটা ৰৈ যাব।" মোৰ ধাৰণা, সেইটোৱেই ঘটিল। যি কি নহওক, 'ইয়াৰুইংগম'খন যে সঁচাসঁচিকৈয়ে 'যুদ্ধ আৰু শান্তি' খনৰ ওচৰে ওচৰে গৈছে, সেই কথাষাৰ লাখটকীয়া 'মৃতুঞ্জয়' খনেও সলাব পৰা নাই বুলিয়েই মোৰ ধাৰণা। 'মৃত্যুঞ্জয়'ৰ সৌন্দৰ্য সিখনৰ লিৰিকেল মৰ্মস্পৰ্শিতাত; আৰু 'ইয়াৰুইংগম'ৰ মহিমা সিখনৰ এপিক-বিৰাটত্বত। সেই কথাষাৰ কোৱাৰ অৱকাশ হয়তো ইয়াত নাই।

এটা কথা লক্ষ্য কৰিছিলোঁ, বীৰেণদাই কোনো কালে কাকো শ্ম'ত পৰি উপদেশ নিদিছিল। কোনোবাই ইচ্ছা কৰিলে তেখেতৰ জীৱনৰ পৰাই সেয়া খুটলি ল'ব পাৰে— তাত আপত্তি নাই। মই গম পাইছিলোঁ, জীৱনৰ লগত কেনেদৰে যুঁজ কৰি সাহিত্যৰ সাধনা কৰিছিল। কুটুৰি কুটুৰি দুটা এটা কথাৰ সন্ধান পাইছিলোঁ। কলিকতাত থাকোঁতে এসময়ত 'The Advance' নামৰ গধূলি সময়ত ওলোৱা দৈনিক কাকতখনৰ সহকাৰী সম্পাদকৰ কাম কৰিছিল— দৰমহা পাইছিল মাথোন চল্লিশ নে পঞ্চল্লিশ টকা। বীৰেণদাৰ মুখৰ পৰাই শুনিছিলো, অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ 'অসম হিটলাৰ' উপাধিটো হেনো সেই কাকতখনৰ ৰসিক সম্পাদকজনেই দিয়া। বীৰেণদাৰ লাচনি-পাচনি কৰি দিয়া বিশ্বাসী লগুৱা সুনীলৰ পৰাও বহু কথা জানিব পাৰিছিলোঁ। সুনীল আছিল ছিলেটৰ ফালৰ তজবজীয়া অথচ অজলা মনৰ ডেকা ল'ৰা। এদিন সি মোক কিবা এটা লেখি থকা দেখা পাই কৈছিল, "আমাৰ বাবুও লেইক্যাচেন কাইল ছাৰা দিন ধইৰ্য্যা। তাইন আবাৰ বাত খান নাই।" মই কাৰণটো সুধিলত সি কৈছিল, "কয়ছা নাই।" কিন্তু সি বীৰেণদাক প্ৰাণভৰি ভাল পাইছিল। বীৰণেদাৰ বিয়া ঠিক হ'লত সি অকলশৰে গোটেই ঘৰটোৰ ভঙা-টুটাবোৰ বাটি দেৱালবিলাক নিজেই মাটিৰ লেও দি চুণকাম কৰি থৈ

এই বীৰেণদাৰ পৰাই মই মোৰ জীৱনৰ এই মূল্যবান পাঠটো সংগ্ৰহ কৰিছিলোঁ, লেখা-পঢ়া কৰা আৰু টকা-পইচা ঘটি সুখেৰে থকা— দুয়োটা কাম একেলগে নচলে। চেনিকুঠিত থাকোঁতে ময়ো মোৰ জীৱনৰ অলপীয়া দাৰিদ্ৰৰ আস্বাদ পাইছিলোঁ। কিন্তু,

বীৰেণদাৰ পৰা শিকি লোৱা নির্লিপ্তিটোৰেই মই সেই অভাৱ-অনাটনৰ মুখামুখি হৈ থাউনি নেহেৰুৱাকৈ ৰ'ব পাৰিছিলোঁ। এবাৰৰ কথা মনত পৰে। মোৰ পিন্ধা কাপোৰৰ পৰিমাণ টুটি গৈ মাথোন দুসাজত ৰৈছিলগৈ— তাৰে এসাজ তেনেই পাল মৰা। সেইবাৰ মোৰ পৰিবাৰে হঠাৎ বছৰটোৰ মৰগীয়া বানচ পাই আনিছিল ১২০ টকা; তাৰে ৯০ টকা খৰচ কৰি তেওঁ মোক কোট-পেণ্ট এজোৰ চিলোৱাই দিছিল। মাজে মাজে বুকুত এটা খামোচ, অনুভৱ কৰিছিলোঁ, মই তাৰ বিনিময়ত তেওঁক কি দিব পাৰিছিলোঁ।

সেই সময়ছোৱাত মোৰ এটা বেলেগ ধৰণৰ নিচাই লগ ধৰিছিলহি। সেয়া হ'ল, কিতাপ কিনাৰ নিচা। সময়ত মই মোৰ বাজেটৰ ঘেৰ পাৰ হৈ কিতাপ কিনিছিলোঁ। সেই সূত্রে মোৰ এজন মানুহৰ লগত ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক এটা গঢ় লৈ উঠিছিল। মানুহজনৰ নাম আছিল প্রভাত ভট্টাচার্য। 'ষ্টেণ্ডার্ড লিটাৰেচাৰ কোম্পানী'ৰ কিতাপৰ তালিকাত থকা প্ৰায়বোৰ চিৰিজেই মাহেকীয়া কিস্তিৰ বন্দোৱস্তত কিনি পেলাইছিলোঁ। এবাৰ ৫১খন কিতাপৰ চিৰিজ এটা হাৰ্ভাৰ্ড ক্লাচিকচ্ চিৰিজ— ৫০০০ টকা দামত কিনি পেলাইছিলোঁ। পাচত সেইটো গুৱাহাটী ইঞ্জিনীয়াৰিং কলেজ লাইব্ৰেৰীলৈ হস্তান্তৰিত কৰিহে উশাহ সলাইছিলোঁ। এইদৰেই মই দস্তুৰমতে ধোঁৱাখুলীয়াৰ জীৱন যাপন কৰিছিলোঁ। চলিবই নেজানিছিলোঁ। এতিয়া যে চলিব জানিছোঁ — সিও নহয়। তাৰ মাজতে মই নিজক বঞ্চনা নকৰাকৈ সুখৰ জীৱন অতিবাহিত কৰিছিলোঁ— সেইছোৱা সময়ত। স্বীকাৰ কৰিব লাগিব, তাৰ এটা প্ৰধান কাৰণ আছিল সেই সময়ছোৱাৰ গঢ় হিচাপৰ বজাৰ-দৰ। এজন কুকুৰা বেপাৰী আছিল। তেওঁ আহিয়েই মোৰ ঘৰৰ চোতালত চাৰি-পাঁচটা কুকুৰা বান্ধি থৈ গৈছিল; দামটো পাচত নিবহি। দামেই বা কিমান? একোটা কুকুৰা অতি বেচি পাঁচ সিকি। অকলে খাই ঢুকুৱাব নোৱাৰোঁ দেখি ইজন-সিজনক আলহী মাতিছিলোঁ।

সেই সময়তছোৱাত মই দুজন মানুহৰ পৰা বৈশিষ্টপূৰ্ণ অনুপ্ৰেৰণা পাইছিলোঁ। এজন হ'ল অধ্যক্ষ হেম বৰুৱা। এই অসামান্য প্ৰতিভাশীল মানুহজনৰ পৰা মই কি পাইছিলোঁ— সেয়া ক'বলৈ মোৰ ভাষাৰ নাটনি; কি পোৱা নাছিলোঁ —সেয়া ক'ব পাৰিম। একে আষাৰে ক'বলৈ হ'লে, একো নোপোৱাকৈ নাছিলোঁ। প্ৰায় প্ৰত্যেক দিনেই সিজনক দুঘণ্টা-তিনিঘণ্টাকৈ লগ পাইছিলোঁ। উভতি চাই ভাবিছোঁ, মই সেই মানুহজনৰ মূল্যবান সময়খিনি কেনেকৈ সেইদৰে অপচয় কৰি দিয়াৰ সাহস পাইছিলোঁ। দিল্লীলৈ লোকসভাৰ সদস্য হৈ গুচি যোৱাৰ পাচতো সপ্তাহত অন্ততঃ দুখনকৈ দীঘলীয়া চিঠি পাইছিলোঁ। সেই গোটেইখিনি সাঁচি থ'ব জনা হ'লে, প্ৰায় ৫০০ খনমান চিঠিৰ টোপোলা এটা হ'লহেঁতেন। এতিয়াও মোৰ হাতত প্ৰায় ১০০খনমান চিঠি আছে। সিবিলাকত তেখেতে মোলৈ সমকালীন বৌদ্ধিক জীৱন সম্বন্ধে বহু কথাই লেখিছিল। সেই চিঠিবোৰে মোৰ সাহিত্য-সংক্ৰান্ত জীৱনটোলৈ এটা সামাজিক দায়বদ্ধতাৰ দৃষ্টিভংগী কঢ়িয়াই আনিছিল। এই মানুহজনৰ পৰা মই যিমানখিনি মৰম পাইছিলোঁ, ওৰেটো জীৱনত মই

তাৰ চাৰি ভাগৰ এভাগ মৰমো আন কাৰো পৰা পোৱা নাই।

আনজন হ'ল, ড° বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা। সময় পালেই তেখেতে মোক মাতি পঠিয়াইছিল। মনত পৰে, তেখেতৰ 'History of Assamese Literature' খনৰ কথা। মোক তেখেতে পাণ্ডুলিপিটো দি কৈছিল, "এইখন তুমি চাই দিবা। অকল ভাবা নহয়, কথাবোৰো। ভুল যেন পালেই কাটি-কুটি খাণ্ডাং কৰি দিবা। তুমি সেইবোৰ তোমাৰ ধৰণেৰে লেখি দিবা। ধৰি ল'বা, সেইখনৰ তুমিও এজন সহ-গ্ৰন্থাকাৰ।" মই সঁচাসঁচিকৈ সেই দুঃসাহসিক কামটোকে কৰি তেখেতৰ হাতত সময়ত দি আহিলোঁগৈ। কেইদিনমানৰ মূৰত তেখেতে টকা দুশৰে সৈতে সৰু চিঠি এখন পঠাই দিছিল, "তুমি বৰ কষ্ট কৰিলা।" মোৰ চকুপানী ওলাইছিল, ইমান এজন বিৰাট মানুহৰ মোৰ ওপৰত আস্থাৰ উমান পাই। তাৰ পাচত, তেখেতে সাহিত্য অকাডেমীৰ হতুৱাই প্ৰকাশনৰ বাবে মোক একেটা বছৰতে তিনিখন কিতাপ ভাঙিবলৈ দিছিল। ভাঙি দিলোঁ, ইবচেনৰ 'ভূত', ৰবীন্দ্ৰনাথৰ 'ৰজা' আৰু 'বিনোদিনী'। ১৯৫৮ চনতেই তিনিওখন কিতাপ ছপা হৈ ওলাল। মাজে-সময়ে তেখেতৰ ঘৰত কোনোবা চৰকাৰী ধনৰ গৰাকী ধৰণৰ মানুহ অতিথি হ'লেই মোক আৰু নৱকান্ত বৰুৱাক দুয়োকে সপৰিবাৰে ভাতৰ মেজলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি পঠাইছিল। এবাৰ অধ্যাপক হুমায়ুন কবীৰ গুৱাহাটীলৈ আহোঁতে মোক আগতীয়াকৈ মাতি নি কৈছিল, "তুমি আজি অসমীয়া ভাষাত বিশ্বকোষ এখনৰ কথা এনেয়ে উলিয়াই দিবাচোন। বাকীখিনি মই চেষ্টা কৰিম।" ভাত-পানী খাই উঠি কথা পাতোঁতে মই কথাষাৰ উলিয়ালোঁ। লগে লগে তেখেতে হুমায়ুন কবীৰক ক'লে, "এটা ভাল অনুদান দিয়ক। ভাৰতৰ বাকী জাতীয় ভাষা আটাইকেয়োটাৰে বিশ্বকোষ আছে, অকল অসমীয়াতেই নাই।" অধ্যাপক কবীৰক তেখেতে যিটো পৰিমাণৰ টকাৰ কথা ক'লে, মই উচপ্ খাই উঠিলোঁ। তিনি কোটি টকা লাগিব। অধ্যাপক কবীৰ মান্তি হ'ল। দুখৰ কথা, বিত্তীয় বছৰৰ শেষত অসম চৰকাৰে সেই টকা আনিবলৈ পাহৰিলে। পাচৰ বছৰত সেই টকাৰ পৰিমাণ কমি ৩০ লাখত নিৰ্ধাৰিত হ'লগৈ। কিন্তু আচৰিত কথা, সেইবাৰো অসম চৰকাৰে সেই টকা আনিবলৈ পাহৰিলে। তাৰ পাচৰ বছৰ দেৱকান্ত বৰুৱা শিক্ষামন্ত্ৰী হৈ থাকোঁতে এদিন সিজনাৰ উপস্থিতিয়ে মোক অসম চৰকাৰৰ এই কীৰ্তিটোৰ কথা উলিয়াই ক'লে, "মই জানিছা, হুমায়ুণ কবীৰৰ আগত মুখ উলিয়াব নোৱৰা হৈছোঁ গৈ। তথাপি, মোৰ মুখলৈ চাই এইবেলি তিনিলাখ টকা দিওঁ বুলিছে। অসম চৰকাৰে মোৰ হাতত বিলখন দিলেই হ'ব। টকাকেইটা ময়েই আনিমগৈ। একো কৰিব নোৱাৰিলেও অন্ততঃ উজান বজাৰৰ জাহাজঘাটত পেলাই থৈ আহিবগৈ পাৰিম। আৰু এটা কথা, তুমি তোমাৰ 'মণিদীপ'ত এটা সম্পাদকীয় লেখি সময়ত নতুন শিক্ষামন্ত্ৰীক সোঁৱৰাই দিবা।" সঁচাসঁচিকৈয়ে, সেই বছৰৰ মাৰ্চৰ সংখ্যা 'মণিদীপ'ত মই গোটেই কাহিনীটো দলিল কৰি থৈ দিলোঁ। সেইবাৰ শিক্ষামন্ত্ৰী বৰুৱাৰ ব্যক্তিগত তত্বাৱধানত গোলৰ বাব দিব খোজা তিনি কোটি টকাৰ এক

শতাংশ পৰিমাণৰ অনুদান অসম চৰকাৰৰ ৰাজকোষত সোমালহি। সেইখিনিৰে ফলশ্ৰুতি, অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত অসমীয়া বিশ্বকোষ'ৰ প্ৰথম খণ্ড।

মোৰ জীৱনৰ ওপৰত গভীৰতম প্ৰভাৱ পেলোৱা এই দুগৰাকী পুৰুষ — হেম বৰুৱা আৰু বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা— অকালতে আমাৰ মাজৰ পৰা গুচি গ'ল। সেয়া সুঁৱৰিলেই মোৰ অসমৰ গাঁও-ভূঁইবোৰত ভাওনা-ঘৰত দেখা পোৱা দৰ্শকৰ মাজত ঘটা দৃশ্য এটাৰ কথা মনত পৰি যায়। পাচৰ ফালৰ বাওনাবোৰে আগৰ ফালৰ ওখ-পাখ মানুহবোৰৰ চোলাৰ আগটো খামুচি ধৰি চিএ্ৰৰ একোটা মাৰি দিয়ে কাণতাল মাৰি যোৱাকৈ— 'আগৰ মানুহ বহি যাওক।'

এখন চিঠি মই সাঁচি থৈ দিছোঁ। মৃত্যুৰ কেইদিনমান আগতে ড° বৰুৱাই মোলৈ লিখা এখন চিঠি। মাথোন এটা বাক্য লেখি পঠিয়াইছিল। মানুহজনৰ নামটো উনুকিয়াই লেখিছিল— "দেখিলা নহয়, সেইজনে কি কৰিলে।" মোৰ নিজৰ সান্ত্বনা, 'অভিমন্যু বধ' ভাওনাৰ প্ৰধান সপ্তৰথীক মই গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় কোৰ্টৰ সভাত আচামীৰ কাঠগৰাত তুলিছিলোঁ। হেম বৰুৱাক শেষৰ ফাললৈ এদিন চাবলৈ গৈছিলোঁ। সেই অসহ্য দৃশ্যটো মাথোন এক মিনিট চালোঁ। অণু বৰুৱা ন-বৌৱে কৈছিল, "তেখেতে আজিকালি কেৱল ভূত দেখে। ভূতলৈ খুব ভয় কৰে।" মোৰ মনত পৰিছিল, ঢেঁকিয়াল ফুকনৰ সৈই প্ৰাৰ্থনাটো ঃ "হে কৃপাময় জগদীশ্বৰ। এই অসম দেশৰ লোকসকলক স্বদেশী, সভ্য, গিয়ানী আৰু ধাৰ্মিক হ'বলৈ মতি দিয়া।"

১৯৫৯ চনৰ কথা। মোৰ গুৱাহাটীৰ জীৱনৰ কেইবাটাও পৰিৱৰ্তন ঘটিল। মই চেনিকুঠি এৰি শিলপুখুৰীৰ পাৰত থকা নন্দেশ্বৰ বণিয়াদেৱৰ 'ধলপুৰ ভৱন' নামৰ ঘৰটোলৈ আহিলোঁ। গোটেই ঘৰটোৱেই কাঠৰ চাং-বাংলা। তাৰে তিনি ভাগৰ দুভাগ মোক দিলে। ভাড়া মাথোন মাহেকত ৭০ টকা সেই ঘৰটোত থকাৰ সময়ছোৱাতে মোৰ জীৱনৰ কেইবাটাও স্মৰণীয় অভিজ্ঞতা হৈছিল। সেইকেইটাৰ কথাকে ক'বলৈ লৈছোঁ।

সেইটো ঘৰলৈ যোৱাৰ আগে আগে '৫৮ চনৰ ২৪ অক্টোবৰৰ দিনা ধুবুৰীৰ চিভিল হস্পিটেলত মোৰ ডাঙৰজনী ছোৱালীৰ জন্ম হৈছিল। সেইদিনা আছিল বিজয়া দশমী তিথি। দুজনমানে মোক সান্ত্বনাৰ সুৰত কৈছিল, "ছোৱালী হোৱাৰ কাৰণে মই যেন দুখ নকৰোঁ।" মই আচৰিত হৈ গৈছিলোঁ, এই মানুহবোৰ শিক্ষিতৰ লেখত পৰে কেনেকৈ। এই মানুহবোৰে বাৰু জীৱনত মীৰাবাঈৰ নাম, সৰোজিনী নাইডুৰ নাম, মাডাম কুৰীৰ নাম শুনা নাই নেকি? দুজন মান বন্ধুক মই স্পষ্টকৈয়ে কথাষাৰ সুধিয়েই দিছিলোঁ। মোৰ তিনিজন ছাত্ৰৰ নাম আজিও অত্যন্ত আনন্দৰে সোঁৱৰো। তেওঁলোক আছিল কবি নিত্যা দত্ত, দেৱানন্দ কোঁৱৰ আৰু মোক্ষদা মহন্ত। তেওঁলোকে মোক অভিনন্দন জনাই কৈছিল, "ছাৰ, আপুনি বৰ ভাগ্যবান। প্ৰথমতেই আপোনাৰ ঘৰলৈ লক্ষ্মী আহিল।"

মোৰ ধাৰণা হৈছিল, ঠিক এনেকৈয়ে অগ্ৰবৰ্তী মনোভঙ্গীৰে পৰিপুষ্ট হৈ একোটা প্ৰজন্ম পুৰণি প্ৰজন্মতকৈ আগবাঢ়ি যায়।

সেই ঘৰটোত ঘটা এটা ঘটনাৰ কথা মনত পৰে। এদিন গধূলি সময়ত বেচ ঘৰকাল বতৰ। হঠাৎ হোঁ-হোঁৱাই এজাক বতাহ আহিল। মই নিজে ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে মোৰ পৰিবাৰ আৰু মুনক মোৰ পঢ়া মেজখনৰ তলত সুমুৱাই দিলোঁ। মই আৰু মোৰ মাজুটো ভাই ৰত্নই আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰি পুবৰ দুৱাৰখন বন্ধ কৰি দিলোঁ। আমিও সেই মেজখনৰ তলত সোমাই পৰিলোঁ। গোটেইখন চিলিঙৰ বিলাতী মাটিৰ লেওবোৰ আমাৰ মেজৰ চাৰিওফালে সিঁচৰতি হৈ পৰিল। লগে লগে বৰষুণ আৰু বিজুলীৰ চিকমিকণি। ওপৰলৈ মূৰ তুলি চাই দেখিলোঁ, মূধচৰ টিনপাত এখিলাও নাই। গোটেই ঘটনাটো ঘটিছিল, মাথোন দহ-বাৰমিনিটমানৰ ভিতৰত। দুৱাৰখন মেলি বাৰাণ্ডালৈ ওলাই দেখিলোঁ, ওচৰৰ নোৱাখালি ক'লনিটোৰ মাটিৰ জুপুৰী ঘৰবোৰৰ এটাৰো একো ক্ষতি হোৱা নাই। বুজিবলৈ বাকী নেথাকিল, সেইজাক এজাক চাকনৈয়া বতাহ আছিল। বাহিৰলৈ ওলাই গৈ তলৰ চোতালৰ পৰা চালোঁ, খটখটিটোৰ কাষৰ ৮খন টিনপাত মোচোৰা খাই এটা প্ৰকাণ্ড বাদামৰ ঠোঙা হৈ পৰিছে। আৰু, পাচফালেদি যোৱা বে'লৰ আলিটোৰ সিপাৰে ২২খন টিনপাত কাঠৰ বাতামৰ পৰা সুলকি নপৰাকৈ বিৰাট বাতৰি কাকতৰ লেখীয়া হৈ ঘাঁহনিৰ ওপৰত পৰি আছে। সেই ৰাতি আমি অলপ দূৰতে থকা সেনাপতিৰ ঘৰত আলহী থাকিলোঁগৈ। মোৰ ধোবাঘৰৰ পৰা অলপ আগতে অনা গোটেইজাপ কাপোৰত চিলিঙৰ মাটি আৰু বৰষুণৰ পানী মিহলি হৈ পিন্ধিব নোৱাৰা হ'ল। পুৱা পিন্ধিবলৈ এটা কামিজ ৰত্নই ৰাতিয়েই কিনি আনিলে।

ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, সেই ঘৰটোৰ গৰাকী বণিয়া ডাঙৰীয়া তেতিয়া শ্বিলঙত আছিল। ঘৰটোত আছিল, মোৰ এসময়ৰ ৰুমমেট্ অধ্যাপক ডিম্বেশ্বৰ শইকীয়া। মাজে মাজে বণিয়া ডাঙৰীয়া আৰু তেখেতৰ পৰিবাৰ গুৱাহাটীলৈ আহি ছ'দিন-সাদিন থাকি গৈছিলহি। সেই কেইদিন মুন ওৰেদিন ধৰি বৰদেউতাক আৰু বৰমাকৰ ওচৰতে থাকিছিলগৈ। যিদিনাখন উভতি যায়গৈ, সেইদিনা পুৱাৰপৰা আমি মুনক বৰমাকৰ চকুৰ আঁৰত ৰাখিবলগীয়া হৈছিল। কাৰণ, তাইক দেখা পালেই তেখেতৰ চকুহাল চকুলোৰে উপচি পৰিব— তাইক যে এৰি থৈ গুচি যাবগৈ কথাবাৰ ভাবি। মোৰ জীৱনত সিমান মৰমিয়াল মানুহ দ্বিতীয় এগৰাকী আজিলৈকে দেখা পোৱা নাই। তেখেতক দেখা পাইহে মই ভালকৈ বুজি পাইছিলোঁ, টলষ্টয়ৰ সেই গল্পটোৰ অৰ্থ, যিটো গল্পৰ নাম আছিল— 'মানুহ কিহেৰে জীয়াই থাকে।'

সেই সময়ছোৱাত কবি অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ লগত মোৰ সম্বন্ধটো অতি ঘনিষ্ঠ হৈ উঠে। তেখেত প্ৰায়েই মোৰ ওচৰলৈ আহিছিল, তেখেতৰ ইটো-সিটো লেখা ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰি দিব লাগে। ময়ো সেইমতে কৰি দিওঁ, তেখেতৰ মনঃপুত

হয়। অনুবাদ তেখেতৰ পচন্দ হৈছে নে নাই হোৱা, সেয়া মই গম পাই যাওঁ, তাৰ দুই-চাৰিদিনৰ পাচতে। সেই কেইদিন তেখেত যেন কল্পনা ৰাজ্যতে ভাঁহি ফুৰে। আৰু সেই কেইদিন তেখেতে মোৰ লগেই নেৰিছিল। এদিন ক'লেহি, "মোক তুমি এই দুটা কবিতা ভাঙি দিব লাগে। গণৰাজ্য দিৱসৰ ৰাষ্ট্ৰীয় কবি-সন্মিলনত পঢ়িব লাগিবগৈ।" পঢ়ি চালোঁ, তাৰে এটা কবিতা 'এয়ে মোৰ অনুপম দেশ ভাৰতৰ সোণৰ অসম' সঁচাসঁচিকৈয়ে অপূৰ্ব লাগিল। যি কি নহওক, কবিতা দুটা ইংৰাজীলৈ ভাঙি মোৰ নিজৰে আনন্দ লাগিছিল। পাচত সেই দুটা কবিতা 'আসাম ট্ৰিবিউন' কাকতত ওলাইছিল। কবিতা পঢ়ি তেখেত দিল্লীৰ পৰা উভতি আহিল। সেইবাৰ তেখেতৰ কবিতা-আবৃত্তিয়ে ভাৰতীয় ৰসিক সমাজত সঁচাকৈয়ে অভূতপূৰ্ব সমাদৰ লাভ কৰিছিল। গুৱাহাটীৰ সাহিত্য সভাৰ লগত সম্পৰ্কিত কেইজনমান ডেকাই ৰায়চৌধুৰীক সম্বৰ্ধনা জনোৱাৰ বাবে এম. চি. এম. ই. স্কুলত এখন ৰাজহুৱা সভাৰ আয়োজন কৰিলে। ৰায়চৌধুৰীয়ে সম্বৰ্ধনাৰ উত্তৰত আনবোৰ কথাৰ লগতে ক'লে, "সকলোৱে মোৰ কবিতাটো প্ৰশংসা কৰিছিল। আনকি কলিকতাৰ 'দেশ' পত্ৰিকাখনেও প্ৰশংসা কৰি কৈছে, কবিতাটো বোলে অপূৰ্ব হৈছে। লগতে লেখিছে, কবিতাটোত ৰবীন্দ্ৰনাথৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট। মই আচৰিত হৈ গৈছোঁ। ক'ৰবাত কেনেবাকৈ প্ৰভাৱ-শ্ৰভাৱ পৰে বুলি ৰবীন্দ্ৰনাথৰ কবিতা নপঢ়োঁৱেই। তেওঁলোকে আৱিষ্কাৰ কৰি পেলালে, ৰবীন্দ্ৰনাথৰ কবিতাৰ প্ৰভাৱ— মোৰ কবিতাৰ ওপৰত।" তাৰ পাচত, সেই সভাত উপস্থিত থকা হেম বৰুৱাক সুধিলে, তেখেতেই কওঁকচোন ৰবীন্দ্ৰনাথৰ কবিতাৰ কিবা প্ৰভাৱ পৰিছে নেকি— ৰায়চৌধুৰীৰ কবিতাৰ ওপৰত। হেম বৰুৱাই দুষ্ট হাঁহি এটা মাৰি ঘপ্ কৈ উত্তৰ দিলে, "ময়োতো কবিতা লিখোঁ। ক'ৰবাত কিবা প্ৰভাৱ পৰে বুলি ময়োতো আপোনাৰ কবিতা পঢ়া নাই। মই এতিয়া কথাটো কওঁ কেনেকৈ?" ৰায়চৌধুৰীৰ মুখখন চাবলগীয়া হৈছিল— খং, হাঁহি, বিবুদ্ধি আটাইবোৰৰে সানমিহলিৰ যেনিবা এখন নৈ। গোটেইবোৰ শ্ৰোতাই গিৰ্জনি পাৰি হাঁহি দিলে।

উভতি আহোঁতে ৰায়চৌধুৰীৰ লগতে ময়ো খোজ দিছিলোঁ। ভীষণ চিন্তিত ধৰণে তেখেতে মোক সুধিলে, "হেৰা, তোমাৰ হাতত বাৰু ৰবীন্দ্ৰনাথৰ কিবা কিতাপ আছে নেকি?" মই ক'লোঁ, "গোটেইবোৰ আছে। আপোনাক যিখন লাগে সিখনকে লৈ যাবগৈ।" তেখেতে তেতিয়া ক'লে, "ব'লা তেনেহ'লে। তোমাৰ ঘৰত অকণমান সোমায়েই যাওঁ।" তেখেত মোৰ ঘৰত সোমোৱাৰ পাচত ৰং চাবৰ মনেৰে তেখেতক মোৰ পঢ়াকোঠাটোলৈ লৈ গৈ 'ৰবীন্দ্ৰ ৰচনাবলী'ৰ প্ৰচলিত আৰু অচলিত সংগ্ৰহৰ ২৮টা খণ্ড দেখুৱাই ক'লোঁ, "ইয়াৰ পৰা আপুনি যিখন ভাল পায়, সেইখনকেই নিয়ক।" তেখেত থৰ্ হৈ বৈ গ'ল, আৰু মোক সুধিলে, "কি, এই আটাইবোৰ ৰবীন্দ্ৰনাথৰেই নেকি? মই ক'লোঁ, "হয়, আটাইবোৰ তেখেতৰেই।" লগে লগে তেখেতে মোক ক'লে, "মই মানি ল'লোঁ ৰবীন্দ্ৰনাথ সঁচাকৈয়ে মহাকবি। অৱশ্যে, বিশ্বকবি বুলি ক'বলৈ মই

অলপ টান পাওঁ। তুমি বেয়া নেপাবা। কিন্তু ধেমালি নহয়, ভাল হওক বেয়া হওক, ইমানবোৰ কবিতা এটা জীৱনত লেখা।" মই আৰু অলপ জোকাই চালোঁ, "ওঁহো, আপুনি ইয়াৰ মাজত এটাও বেয়া কবিতা বিচাৰি নেপায়। মই পঢ়ি দিওঁ শুনক, 'আমি পৃথিবীৰ কবি/যেথা তাৰ যত উঠে ধ্বনি/আমাৰ বাঁশীৰ সুৰে সাড়া তাৰ জাগিবে তখনি।' ইত্যাদি এইবোৰ।" তেখেত বিষাদমগ্ন হৈ পৰিল। যাবৰ সময়ত পদুলিমুখলৈ আগবঢ়াই দিওঁতে তেখেতে ক'লে, "চোবাচোন, আমাৰ মানুহবোৰে দুখন-এখন কিতাপ লিখিয়েই একেবাৰে গপতে গণ্ডাটোপ হৈ পৰে। আমি বাৰু কি লিখিলোঁ।" মই ক'লোঁ, "আপুনিতো ঢেৰ লেখিলে। ঢেৰ কাম কৰিলে।" তেখেত গ'লগৈ। যাওঁতে কৈ গ'ল, "মই এখনো কিতাপ নিনিলোঁ। এখন নিলে পাচত আটাইবোৰ পঢ়ি চাবলৈ নিবৰ মন যাব। মই তেতিয়া নিজৰ কথা একো লেখিব নোৱাৰিম। তুমি পঢ়ি থাকা, লেখিও থাকা। লেখি লেখি শেষ কৰি দিবা।"

অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ সম্পৰ্কে মোৰ আৰু বহুত কথা ক'বলৈ আছে। সেইবোৰ সময় পালে লেখিম। অত্যন্ত মনোৰম সেইবোৰ অভিজ্ঞতা। অসম সাহিত্য সভাৰ গুৱাহাটী অধিৱেশনত তেখেতে মুকলিকৈ কৈ পেলাইছিল, তেখেতৰ প্ৰেমিক জীৱনৰ কথা। সেই দিনটোৰ সেই বক্তৃতাটোৰ ভাবা মই পাহৰিব পৰা নাই। তেখেতে খং আৰু দুখেৰে ক'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল, "সকলোৱে মোক বাঙালী বিদ্বেষী মনোভাবৰ মানুহ বুলি কয়। আনকি আজি বাগ্মীবৰ ফুকনেও মোক সেইবুলি ক'লে।" এনেতে, বাগ্মীবৰ ফুকনে মাত দিলে, "মই তেনেকৈ কোৱা নাই। মই মাত্ৰ কৈছিলোঁ —।" অম্বিকাগিৰীয়ে ৰুদ্ৰমূৰ্তি ধৰি উত্তৰ দিলে, "নহয়, আপুনি কৈছে। নাই কোৱা যদি, নাই কোৱা বাৰু। মইতো বিশ্বাসঘাতক নহওঁ। যৌৱনৰ প্ৰথম পুৱাতে মই যি বাঙালী ছোৱালীৰ প্ৰেমত পৰি কবিতা লেখিলোঁ, যাৰ কাৰণে মোৰ হাতৰ এই আঙুলিটো কাটা গ'ল, সেই বাঙালী জাতিৰ প্ৰতি মই বিশ্বাসঘাতকতা কৰিম, অন্যায় কথা কম, ইমান নিমখহাৰাম মই নহওঁ।" চাৰিওপিনে হাত চাপৰিৰ উজান উঠিল। তাৰ মাজতে হলীৰাম ডেকা ডাঙৰীয়াই ধেমেলীয়া কথা এষাৰ সুধি দিলে, "কোন সেই সুন্দৰী?" তেখেতে তৎক্ষণাৎ তাৰ উত্তৰ দিলে, "বিদ্যুৎলতা।" এই নামটো মই শুনা নাছিলোঁ। মোৰ সন্মুখত তেখেতৰ কন্যা শুচিব্ৰতা ৰায়চৌধুৰী বহি আছিল। তেখেতে পিতাকৰ কথাবোৰ শুনি লাজতে তলমূৰ কৰিছিল। দুদিন পাচত তেখেতে মোৰ তালৈ আহিছিল। মোক সুধিলে, "দেউতাই ঠিক নহ'ল বুলি কৈছে। তুমি কি কোৱা?" মই মোৰ ধাৰণাটো ক'লোঁ, "সেই সভাত আপোনাৰ ছোৱালীও বহি আছে। আপোনাৰ ল'ৰাও বহি আছে। তাৰ মাজত আপুনি আপোনাৰ অতীত জীৱনৰ কথাবোৰ ক'লে। তেওঁলোক জানো অপ্ৰতিভ নহ'ল?" তেখেতে ক'লে, "সিহঁতে সব জানে। জানিবও লাগে। মোৰ জীৱনৰ ক'তো কোনো অপৰিষ্কাৰ নলা-নৰ্দমা নাই। মই লুকুৱাই থোৱা, মনে মনে পুহি ৰখা কথাবোৰকেই

নৰ্দম, বুলি ভাবোঁ।”

তাৰ কিছুদিন পাচতে তেখেতে মোক তেখেতৰ ‘জগতৰ শেষ আদৰ্শ আৰু বিশ্ব-শান্তি স্থাপনৰ পথ’ নামৰ প্ৰবন্ধটো ইংৰাজীলৈ ভাঙি দিবলৈ ক’লেহি। মই ভাঙি দিলোঁ ‘Final Goul of Man and Lasting Peace’ শিৰোনামাৰে। তেখেতে সেই প্ৰবন্ধটো কিতাপৰ আকাৰত ছপাই আনি তাৰে এটা কপি মোক দিলেহি। লগতে দুখন এশটকীয়া নোট। মই ক’লোঁ, “এই দুখনো ভুলতে আহিল। ভালকৈ থৈ দিয়ক।” তেখেতে ক’লে, “নহয়, সেই দুখন তোমালৈকে আনিছোঁ। তোমাৰ বহুত কষ্ট হৈছে। তুমি গাখীৰ খাবা।” মই অভিমান দেখুৱাই ক’লোঁ, “ মোক আপুনি নিমখহাৰাম বুলি ভাবিছে। আপুনি আমাৰ জাতিটোক কিমান দিলে। অথচ, আপুনি কেই পইচা পালে? ঠিক আছে, আপুনিও আজিৰ পৰা মোৰ ঘৰলৈ নাহিব, ময়ো আপোনাৰ ঘৰলৈ নেযাওঁ।” তেখেতে তেতিয়া নতুন প্ৰস্তাৱ দিলে, “বাপা, তুমি যদি টকাকেইটা ৰাখিবলৈ টান পাইছা, তেনেহ’লে আজি ৰাতি তুমি আৰু বোৱাৰী দুয়ো মোৰ ঘৰত ভাত খাবলৈ আহাঁ।” মই ক’লোঁ, “ সেইটো নহ’ব। সেইটো দেখোন নগদ টকাৰ বানচ নলৈ.আপোনাৰ হতুৱাই বজাৰ কৰাই মাছৰ মূৰ খোৱাৰ চামিল হ’ব। তাতকৈ আগৰ কামটো কৰাই ভাল। আৰু আমাৰ অহা-যোৱাটো বন্ধ হৈ যাওক।” তেখেতে তেতিয়া সুধিলে, “তুমিয়েই কোৱাচোন কি কৰিলে ভাল হ’ব। নহ’লে যে মোৰ মনটো খুটখুটাই থাকিব।” ওৰেটো জীৱন অসমৰ সমস্যাবোৰৰ সমাধান উলিয়াই থকা মানুহজনৰ অৱস্থাটো দেখি মোৰ মনত খে লাই গৈছিল এখন ছবি — এটা সৰু ল’ৰা, হাতত এটা বেজী, চিন্তা কৰিছে কোনফালৰ পৰা বেজীটো সুমুৱাব লাগে। মই তেখেতক ক’লোঁ, “যিদিনা বাহিৰৰ কাৰোবাৰ পৰা এই কিতাপখন ভাল হোৱা বুলি কিবা চিঠি-পত্ৰ পাব, সেইদিনা আপোনাৰ মন ভালে থাকিলে, আমাক মাতি পঠিয়াব। আমি গৈ মনত ৰং লগা বুলি এসাজ ভাত খাই গুচি আহিম।” প্ৰস্তাৱটো তেখেতৰ মনঃপুত হ’ল। এদিন তেখেতে সঁচাসঁচিকৈয়ে এখন বৰ ধুনীয়া চিঠি পালে। চিঠিখন আহিছিল বাৰ্ট্ৰাণ্ড ৰাছেলৰ পৰা। ৰাছেলৰ হাতৰ আখৰ মই তাৰ আগতে ক’তো· দেখা নাছিলোঁ। মই ক’লোঁ, “আজি তেনেহ’লে আমি খুব ফুৰ্তি কৰিব লাগে। আপোনাৰ ঘৰতে সৰু কিবা এটা পাতক। আপোনাৰ বোৱাৰী আৰু মই দুয়ো যাম আ পোনাৰ ঘৰলৈ— গধূলিকৈ।” ৰায়চৌধুৰীৰ মুখত বিৰিঙি উঠিছিল সেই আপোনভোলা হাঁহিটো— যিটো হাঁহিৰে পোহৰ হৈ থাকে তেখেতৰ শেষ বয়সৰ পোহৰ ছবিবোৰ।

সেইসময়ছোৱাতে মই মোৰ জীৱনৰ এটা অতি তিক্ত পিয়লাৰ স্বাদ ল’বলগীয়া হৈছিল। হঠাৎ এদিন ‘ৰামধেনু’ৰ পাতত ওলাল, মোৰ ‘স্বপ্নভংগ’ নামৰ কবিতাটোৰ অ’ত-ত’ত হেনো দিনেশ দাসে বাংলালৈ অনুবাদ কৰা এটা আৰবী কবিতাৰ মিল আছে। মই নিজে অবাক হৈ গৈছিলোঁ। লোকৰ ধন চুৰ কৰি চহকী হোৱাৰ হেঁপাহটো মোৰ নাছিল। সেই কবিতাটো মই তেজপুৰতে লেখিছিলোঁ। সেই কবিতাটো আৰু ‘মধুমালতীৰ

চিঠি' একেটা সময়তে লেখিছিলোঁ— দুদিনৰ আগা-পিচাকৈ। লেবাননৰ কবি কাবলান মুকাৰাজিলৰ 'Cheated Hope' নামৰ ইংৰাজীলৈ অনুদিত আৰবী কবিতাটোৰ ইংৰাজী পাঠটো মই পঢ়িছিলোঁ; হয়তো তাৰ একাংশ মোৰ স্মৃতিৰ গুহাত খাঁজ খাই ৰৈ গৈছিল। আৰু হয়তো ক'ব নোৱৰাকৈয়ে সেইবোৰ মোৰ সেই সময়ৰ মন-মেজাজৰ অতিথি হৈ পৰিছিল। সময়ত সেইবোৰেই খেলিমেলি কৰি মোৰ কবিতাক আমনি কৰি গৈছিলহি। সেই অভিযোগটো সম্পৰ্কত মোৰ ক'বলগীয়া কথাখিনি 'ৰামধেনু'ৰ পৰৱৰ্তী সংখ্যাতেই দিছিলোঁ। আজি আৰু অন্য কথা ক'বলগীয়া নাই। মাথোন মোৰ মনত আছে, দুজনৰ কথা। কবি নীলমণি ফুকনে মোক সান্ত্বনাৰ সুৰত কৈছিল, "জীৱনৰ শেষ দিনলৈকে অভিযোগটোতো ৰৈয়েই যাব। কিন্তু আপুনি অনায়াসে সেয়া পাৰ হৈ যাব পাৰিব।" কিন্তু ক'ব নোৱাৰোঁ, তেওঁৰ সেই কথাষাৰ সহজভাবে ল'ব পৰা নাছিলোঁ। অলপ উৰুঙা সান্ত্বনা যেন লাগিছিল। অদৃশ্য কাঁইট এডালৰ খোঁচ এটা অনুভৱ কৰিছিলোঁ, "et tu, Butus." পাচত বীৰেশ্বৰ বৰুৱাৰ 'ৰামধেনু যুগ আৰু পৰৱৰ্তী কাল' পুথিখন পঢ়ি উঠি মোৰ সেই উৰুঙা সান্ত্বনাৰ কথাষাৰ বৰকৈ মনত পৰিছিল। আনষাৰ কথা কৈছিল, হেম বৰুৱাই— মোৰ সাহিত্যিক জীৱনৰ গুৰুৱে, "It is simply a character-assassination." — এয়া কেৱল এক চৰিত্ৰ-হনন।

কিছুদিনৰ আগতে ড° লোহিয়া আহিছিল গুৱাহাটীলৈ। গুৱাহাটীত তেখেতে কিৰণ বেজবৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ ঘৰত আলহী আছিলহি। মোক দুজনমানে কৈ গৈছিলহি— ড° লোহিয়াই গুৱাহাটীৰ দুই-এজন বুদ্ধিজীৱীক লগ পাব খোজে। গধূলি চাকি জ্বলোৱাৰ সময়ত, বুদ্ধিজীৱী হওঁ বা নহওঁ, মোক সেইকেইজনে তেখেতৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। গৈ পায়েই দেখিলোঁ, ড° লোহিয়াই সেইদিনা 'নতুন অসমীয়া'খন মন দি পঢ়ি আছে। অলপ পাচতে মোৰ ফালে পিঠি দিয়েই ক'লে "Yes bombard please." মই অলপ অপ্ৰস্তুত হ'লোঁ; কাৰণ মই গৈছিলোঁ দুটা কথা আলোচনা কৰিবলৈ— কোনো সত্ৰাধিকাৰৰ ওচৰত শৰণ ল'বলৈ নহয়। যি কি নহওক, সমস্যা এটাৰ কথা ভাবি মই সুধিলোঁ, "আপুনি যে হিন্দী ৰাষ্ট্ৰভাষা কৰিবৰ কাৰণে, য'তে-ত'তে ইংৰাজী জাননী-ফলিবোৰত আলকাতৰা সনাই ফুৰিছে, ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰভাষাটো দেখোন এতিয়ালৈকে ওপজাই নাই?" মই তেখেতৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ব্যাখ্যা কৰি কৈছিলোঁ, যিটো হিন্দী ভাষাক ৰাষ্ট্ৰভাষাৰ মৰ্যাদা দিব খোজা হৈছে, সেইটো সংবিধানৰ ৮ম অনুসূচীত থকা বাকী তেৰটা ৰাজ্যিক ভাষাৰ লগৰীয়া ভাষা এটাহে। লগৰীয়া ভাষা এটাক বাকীবোৰতকৈ অধিক সমান ভাষা কৰিব নোৱাৰি। সংবিধানৰ ৩৫১ ধাৰাত স্পষ্টকৈ কোৱা আছে, ৩৪৩ ধাৰাৰ উপযোগীকৈ হিন্দীক কেনেকৈ গঢ়ি-পিটি উলিয়াব লাগিব। লগতে ধেমেলীয়াকৈ ক'লোঁ, ভাৰতৰ ৰাজধানী দিল্লীৰ পৰা হায়দৰাবাদলৈ তুলি নিয়ক। দাবোৱান আৰু চৰ্কিদাৰবিলাকে সেই ভাষাটো গঢ়ি দিব। তেতিয়া আৰু কোনেও এইদৰে নকয়, 'কড়ী কড়ী মোচ লে'কৰ পুলিচ খড়ী

হ্যায়'। তাৰ সলনি ক'ব, 'কড়া কড়া মোচ্‌লেকৰ পুলিচ খড়া হ্যায়'। মোৰ উত্তৰবোৰ শুনি ড° লোহিয়াৰ ধৈৰ্যচ্যুতি ঘটিল। ক'লে "I refuse to argue with people like you." ময়ো মুখ পাতি ধৰিলোঁ, "That means you are defeated in argument." লগে লগে তেখেতে অলপ শান্ত হৈ মোক সুধিলে, "ধৰি ল'লোঁ, চৈধ্যটা ভাষাই চলি থাকিব। কিন্তু সৈন্য বাহিনীত? তোমাৰ মতে দেখোন চৈধ্যবিধ command লাগিব।" মই ক'লোঁ, "হয়, মই সেইটোকে ক'ব খুজিছোঁ।" তেখেতে ক'লে, 'অসম্ভৱ'। তেতিয়াহ'লে কাৰ command কোনে বুজিব?" মই তেতিয়া ব্যাখ্যা কৰি ক'লোঁ, "আপুনি নিশ্চয় Sir John Seeley-ৰ Military History of Indiaখন পঢ়িছে। তাত তেখেতে লিখি থৈ গৈছে, ১৮৫৭ চনত বৃটিছৰ এটা ডাঙৰ অসুবিধা হৈছিল, প্ৰতিটো ভাৰতীয় সৈন্য বাহিনীৰ command ভিন ভিন হোৱাৰ কাৰণে।" তেখেতে ক'লে "I refuse to read such books." মই লগে লগে উত্তৰ দিলোঁ, "I am sorry to say, that is the irrational fringe of your socialism." সেইবাৰ তেখেতে মেজত ভুকু এটা মাৰি ক'লে, "I refuse to discuss anything with you." ময়ো উত্তপ্ত কণ্ঠৰে উত্তৰ দিলোঁ, "For God's sake, don't thump on the table to win your point. Look, Dr. Lohia, I also thump on the table to say that in Assam a new generation of young man is coming up and they cannot be bullied by any Tom, Dick and Hary." লগে লগে ময়ো মেজত এটা প্ৰচণ্ড ভুকু শোধাই দিলোঁ। ড° লোহিয়া ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল আৰু মই গুচি আহিলোঁ। আজি সেই কথাবোৰ সোঁৱৰিব খোজা নাই। ড° লোহিয়া অত্যন্ত মহৎ ব্যক্তি। কিছুদিনৰ মূৰত অধ্যাপক অজিত শৰ্মালৈ এখন চিঠিত লেখিছিল, "What about that young angry Professor? I liked his spirit." মোক অধ্যাপক শৰ্মাই কথাষাৰ কৈছিল। 'স্বপ্নভংগ'ৰ কথা ইমানতে সামৰিলোঁ। হেম বৰুৱাৰ মন্তব্যটো মাথোন মোৰ কাণত বাজি থাকিব। কবিবোৰ ৰাজনীতিৰ ছাঁ গচকিবলৈয়ো অমান্তি হৈ থকাই ভাল।

মাজে মাজে মোৰ ধাৰণা হয়, ৰায়চৌধুৰীয়ে কোৱা কথাষাৰ সঁচাই নেকি—কবিতা লেখা মানুহবোৰে আনৰ কবিতা বেচিকৈ নপঢ়াই ভাল। মই 'ফুল তৰা গান'ৰ ৰচনাখিনি লেখিবৰ সময়ত দেশ-বিদেশৰ কবিতা খেদি খেদি পঢ়িছিলোঁ। কত কথা মোৰ মনৰ আঁহে আঁহে সোমাই পৰিল। কত কথা মোৰ পাহৰণিৰ ফাঁকে ফাঁকে সলকি ওলাই যাব নেজানিলে। তাৰ পাচৰ পৰা মোৰ কবিতাৰ সুঁতিটোৱেই সলনি হৈ গ'ল। কটন কলেজৰ কবি সন্মিলন এখনত মই সেই নতুন সুঁতিটোৰ প্ৰথম কবিতাটো পাঠ কৰিছিলোঁ—'চিনিকৰ বিশ্ববীক্ষা'। অধ্যাপক দিলীপ বৰুৱাই কৈছিল, "আপোনাৰ এই কবিতাটো বেলেগ ধৰণৰ হৈছে।" তাৰ পাচতে লেখিছিলোঁ, 'জাতিস্মৰৰ স্মৃতিৰ' কবিতাটো। আৰু লেখিছিলোঁ, 'প্ৰাৰ্থনা: দেহচ্যুত আত্মাৰ'। সেই কবিতাটো 'আকাশবাণী'ৰ সৰ্বভাৰতীয় কবি সন্মিলনত পাঠ কৰিবৰ বাবে নিৰ্বাচিত হৈছিল। পাঠ কৰিবলগীয়া আছিল ১৯৬১

চনৰ গণৰাজ্য দিৱস'ৰ ৰাতি। শেষ-মুহূৰ্তত মই যাব নোৱাৰিলোঁ। কবিতাটো ভাৰতীয় সকলো ভাষাতে অনূদিত ৰূপত 'আকাশবাণী'ৰ সকলো কেন্দ্ৰ পৰা প্ৰচাৰিত হৈছিল।

সেই সময়ছোৱাতে কটন কলেজত মই পৃথিৱীৰ দুগৰাকী শ্ৰেষ্ঠ বৈজ্ঞানিকক লগ পাইছিলোঁ, আনকি কৰমৰ্দন কৰাৰো সৌভাগ্য লভিছিলোঁ। প্ৰথম গৰাকী আছিল, আইনষ্টাইনৰ সমকক্ষ ডেনিছ বৈজ্ঞানিক নীলচ্ ব্যো'ৰ, যিজনে আবিষ্কাৰ কৰিছিল পদাৰ্থৰ পৰমাণুসমূহতো গ্ৰহমণ্ডলীৰ সৌৰকেন্দ্ৰিক নিয়মটোৰেই চলে। যিমানদূৰ মনত পৰে, সেয়া ১৯৫৬ চন আছিল। সিগৰাকীক আমাৰ কলা বিভাগৰ শিক্ষকসকলৰ জিৰণি-কোঠালৈ লৈ আনিছিল, অধ্যাপক প্ৰেমতোষ শ্যামে। মানুহজন অতি চুটি-চাপৰ আছিল; আৰু মূৰটো আছিল নিটোল ঘূৰণীয়া কিন্তু অস্বাভাৱিক ধৰণে প্ৰকাণ্ড। এই যুগৰ দ্বিতীয়জন শ্ৰেষ্ঠতম বৈজ্ঞানিকৰ লগত কৰমৰ্দন কৰিবৰ সময়ত মই এক অপূৰ্ব শিহৰণ অনুভৱ কৰিছিলোঁ।

আনজন বৈজ্ঞানিক হ'ল, জে. বি. এছ. হালডেন। সিগৰাকীক এবাৰ কলিকতাত নিখিল ভাৰত বিজ্ঞান কংগ্ৰেছত দেখিছিলোঁ। পণ্ডিত নেহৰুৱে মুখ্য অতিথিৰূপে ভাষণ দি থাকোঁতে ওচৰলৈ গৈ তেওঁৰ ফটো লৈছিল। কিন্তু, এইবাৰ নতুন ৰূপত দেখিলোঁ। গুৱাহাটীৰ আবৰ্তভৱনত সস্ত্ৰীক উঠিছিলহি। আমাৰ ইংৰাজী সাহিত্য চ'ৰাৰ পৰা তেখেতক এটা সম্বৰ্ধনা জনোৱাৰ আয়োজন কৰা হ'ল। অধ্যাপক আনন্দেশ্বৰ শৰ্মাই মোৰ ওপৰতে ভাৰ দিলে, হালডেন দম্পতিক আগবঢ়াই অনাৰ। মই গাড়ী এখন লৈ গ'লোঁ। তেতিয়া তেখেত সভালৈ আহিবলৈ সাজু হৈ আছিল— খদ্দৰৰ এটা পাঞ্জাবী চোলা, এখন খদ্দৰধুতী আৰু এজোৰ চটিজোতা; চোলাটোৰ হাত দুখনৰ এটা বৈশিষ্ট্য আছিল— মাথোন তিনি-চতুৰ্থাংশহে দীঘল। মই লক্ষ্য কৰিলোঁ, তেখেতৰ গোটেই বাওঁ হাতখনতে কিহবাৰ আঁচোৰ। তেখেতে মোক সুধিলে, "How far your college is from here?" মই ক'লোঁ, "Not more than two furlongs, sir." তেখেতে মোক ক'লে, "Then we better take a walk, send that car away" মই সেই মতেই কৰিলোঁ। খটখটিত ভৰি দিয়েই তেখেতে মোৰ কান্ধৰ ওপৰেদি হাতখন আগবঢ়াই দি সুধিলে, "Do you write?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "Yes sir." তেওঁ আকৌ সুধিলে, "In Assamese? Poetry or Novels?" মই কবিতা আৰু অন্য খুচুৰা কিবাকিবি লেখোঁ বুলি ক'লত, তেখেতে মোক আকাশখনৰ পিনে দেখুৱাই সুধিলে, "Look at the Sky ... What do you see there?" মই কলোঁ, "The Evening-Star, Sir." লগে লগে তেখেতে ক'লে, "That's the most beautiful object in the Universe. You write a poem about it. Next time I come to Assam, I will read it in your language. I have picked up Bengali and Oriya, you know." মই অবাক মানিলোঁ, ইয়াৰ ভিতৰতে দুটা ভাৰতীয় ভাষা শিকি পেলাইছে। লগে লগে তেখেতে ক'লে, "It takes just six months to learn a language. But, you must

love the language you are going to learn. That's all" কলেজ পোৱাৰ পাচতে সভা আৰম্ভ হ'ল। অধ্যাপক শৰ্মাই তেখেতৰ চমু পৰিচয় এটা দিয়াৰ ভাৰ দিছিল মোক। মই উঠিবলৈহে পালোঁ, তেখেতে আমাক ক'লে, "Well, that's for me to say Look, I've written six theses, hundreds of books and innumerabl earticles. I am the ace biometrician in the world, they call me father of Modern Statistics : and then, I have produced six Nobel Laureates. Therefore, I am not an ordinary man." হাঁহি হাঁহি কৈ গ'ল নিজৰ বিষয়ে তাৰ পাচত, ক'বলৈ ল'লে— ইংৰাজী আৰু সংস্কৃতৰ তুলনামূলক বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে। এষাৰ বৰ গাজত লগা কথা কৈছিল, "If you know the correct usage of the three articles, then you know the more than half of English language"

উভতি যাওঁতে মই তেখেতৰ পৰিবাৰক সুধিছিলোঁ, ড° হালডেনৰ হাতত সেইবোৰ কিহৰ আঁচোৰ। তেখেতে মোক ক'লে, "গৱেষণাৰ। তেওঁ কোনো বিলাতী নিগনি আৰু লাজুকী বান্দৰৰ গা'ত প্ৰাণী বিজ্ঞানৰ পৰীক্ষা নচলায়। নিজৰ গা'টো ক্ষুৰেৰে কাটি বীজাণু আদি সুমুৱাইলৈহে পৰীক্ষা চলায়। এবাৰ কথমপিহে বাচিছে। তিনি মাহ বিছনাত পৰি আছিল। "You know, he is an ardent believer of Gandhi's *ahimsa* He left U.K for good, because it bombed Suez." মই তেখেতক ক'লোঁ, "আপুনি কিমান ধন্য, পৃথিৱীৰ এই সন্ন্যাসী-বৈজ্ঞানীক গৰাকীৰ পৰিবাৰ।" সেই দিনটোৰ বহু কথাৰে সৈতে মোৰ সোঁৱৰণীৰ কোঠাটো ঠাহ খাই আছে। পৰশমণিৰ তুচছ এটি পৰশত লোহাও সোণ হৈ পৰে। এনে এজন মানুহৰ হাতৰ পৰশ পোৱাৰ পাচতো মই লোহা হৈয়েই ৰ'লো। জীৱনৰ এই বিয়লি বেলা নিজলৈ মন কৰি দেখিছোঁ, লোহাডোখৰৰ চাৰিওফালে কেৱল মামৰ।

কটন কলেজত সেই কেইবছৰত মই মোৰ মনৰ লগত খাপ খোৱাকৈ কেইবাজনো সতীৰ্থ-সহকৰ্মী পাইছিলোঁ। মোৰ ইংৰাজী বিভাগত এইকেইজন মোৰ সুখ-দুখৰ সমভাগী আছিল ঃ আনন্দেশ্বৰ শৰ্মা, নৱকান্ত বৰুৱা, দিলীপ বৰুৱা আৰু বসন্ত বৰুৱা। পোনৰ তিনিজনৰ লগত মোৰ আজৰিৰ সময়খিনিত নানা কথাৰ আলাপ-আলোচনা চলিছিল। আৰু চলিছিল, প্ৰায়েই গধূলি বেলা আমাৰ যিকোনো এজনৰ ঘৰত 'কণ্ট্ৰেক্ট ব্ৰীজ' খেলৰ দুই এক ঘূৰণৰ খেলা। আমি সেই সময়ত গোৰেণৰ নিয়মেৰে খেলিছিলোঁ। মই তাত্ত্বিক দিশৰ বহুত কিতাপ কিনিছিলোঁ। কেতিয়াবা আমাৰ লগত অধ্যাপক বিনয় চৌধুৰীয়েও খেলিছিলহি।

অধ্যাপক চৌধুৰী বৰ আপোনভোলা আৰু ৰসমিয়াল প্ৰকৃতিৰ মানুহ আছিল। তেখেতৰ কথা ভলালে মোৰ দুটামান কথা মনত পৰে। এদিন ক'লে, "তই মোক এটা নোট লিখি দিব লাগে 'অংকীয়া নাট'ৰ ওপৰত। কেণ্টিনলৈ ব'ল, চাহ আৰু ডবল ওমলেট এটা খাবি। তাতে লিখি দিবি— ডেৰঘণ্টাৰ পাচতে ক্লাছত শিকাবগে লাগিব।"

মই সঁচাসঁচিকৈয়ে লিখি দিলোঁ। তেখেতৰ ফূৰ্তি কোনে চায়। আৰু এবাৰ শিলপুখুৰীত মোৰ ৰুমমেটৰ বিয়া। গতিকে, বিয়াৰ সময়ত তেওঁলোকক গোটেই ঘৰ লগা হ'ল। মই চিন্তাত পৰিছিলোঁ। অধ্যাপক চৌধুৰীয়ে গম পাই মোক ক'লে, "তই একেবাৰে চিন্তা নকৰিবি। মোৰ ৰিহাবাৰীত নতুন ঘৰটো সজোৱা হৈ যাব দুই-এদিনতে। তই আৰু গীতা মোৰ ঘৰতে থাকিবিগৈ— এমাহ-দুমাহ।" থাকিলোঁগৈ; আৰু তেখেত থাকিল কাষৰ পুৰণি ঘৰটোত। আজিৰ পৃথিৱী কিমান সলনি হৈ গ'ল; কোনে বাৰু কল্পনা কৰিব পাৰে গুৰু-ছাত্ৰৰ হৈ সম্বন্ধটো। তৃতীয় কথাটোৰ মই মাথোন সাক্ষীহে আছিলোঁ। তেখেত আৰু মই দুয়ো পাণবজাৰৰ কাষৰ নিউ আৰ্টচ বিল্ডিঙৰ পৰা কমন ৰুমলৈ উভতিছোঁ। সেইদিনা তেখেতৰ প্ৰথম সন্তানটো জন্ম হৈছে। সমুখৰ ফালৰ পৰা অহা তিনিজনী ছাত্ৰী আহি তেখেতক ধৰিলেহি, "ছাৰ, চাহ খুৱাব লাগে।" তেখেতে সুধিলে "বৌৰেৰাক চাবলৈ গৈছিলি তহঁত?" তাৰ পাচত জেপটো খুচৰি আধলি এটা পাই ক'লে, "নে বাৰু আঠ অনা এটা দিলোঁ। তিনিওজনীয়ে ভগাই খাবি।" মোৰ হাঁহি উঠি গ'ল। ছোৱালী কেইজনীৰো। সিহঁত সেই আঠ অনাকে লৈ যাবলৈ ধৰিছিল। মই টকা এটা উলিয়াই ক'লোঁ, "নিয়া, ছাৰৰ হৈ এই এটকাও দিলোঁ। নহ'লে, আঠ অনাটো তিনিৰে হৰণ কৰিবা কেনেকৈ?"

কটনত থাকোঁতে হোষ্টেলবোৰলৈ নিমন্ত্ৰণৰ উজান উঠিছিল, বছৰটোত দুবাৰ-বিদ্যায়তনিক বছৰৰ আৰম্ভণিতে নবাগত সম্বৰ্ধনা সভা পাতোঁতে আৰু শেষত পুৰণিসকলক বিদায়-সভাত। সেই সময়ছোৱাত আমি কেইজনমানে বাৰুকৈয়ে প্ৰমাদ গণিছিলোঁ। এদিন অধ্যাপক উপেন লেখাৰুক প্ৰসংগক্ৰমে কথাটো ক'লোঁ, "ছাৰ, বৰ বেয়া দিন আহিছে।" তেখেতে সঁহাৰি জনালে, ওঁ, বৰ বেয়া দিন।" অলপ ৰৈয়েই সুধিলে, "কিহৰ কাৰণে বা ক'লা?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "ছাৰ, এই যে বিদায়-সভাবোৰ। প্ৰত্যেকটো হোষ্টেলতে পাতিব। প্ৰত্যেকটো হোষ্টেললৈকে মাতিব। প্ৰত্যেকটো হোষ্টেলতে একোটাকৈ বক্তৃতা দিব লাগিব। একেখিনি কথা কৈ ফুৰিলেও বদনাম হ'ব। সেইকাৰণেই কৈছোঁ।" তেখেতে গম্ভীৰ হৈ ক'লে, " মই পৰহি এটা হোষ্টেলত সাধু এটা কৈ থৈ আহিছোঁ।" নৱদা আৰু মই সুধিলো, "ছাৰ, কি সাধু ক'লে?" তেখেতে আগতকৈয়ো গম্ভীৰ হৈ ক'লে, "মই ক'লোঁ, কথাটো দুয়োপক্ষই বুজি উঠিছে। একপক্ষই বুজিছে, আমি গ'লোঁগৈ আৰু। আনটো পক্ষই বুজিছে, আমি যে থাকিয়েই গ'লো— বাকীবোৰ গুচিয়েই যাবগৈ। গতিকে, বেজাৰ লগা কথাই। মই যদি তাৰ মাজতে বক্তৃতা এটা দি দিওঁ, তোমালোকৰ গোটেইখন কন্দা-কটা লাগিব— ভোজ-ভাত গোটেইবোৰ নষ্ট হ'ব। সেইকাৰণে, সঁচা গল্প এটাকে কওঁ। এইবুলি কৈ উঠি গল্পটো ক'লো।" আমি তেতিয়া তেখেতক সেই গল্পটো আমাকো শুনাবৰ কাৰণে অনুৰোধ কৰিলোঁ।

অৱশেষত, তেখেতে গল্পটো ক'লে অবিকল গল্পৰ ভংগীৰেই, "মানুহ দুয়োজনেই

বাঙালীয়েই আছিল। বহুত দিনৰ মূৰত ইজনে-সিজনক দেখা পাই বৰ আনন্দ পালে। ইজনে-সিজনক সাবটাসাবটিকৈ ধৰি প্ৰীতি-স্নেহ বিনিময় কৰিলে। এজনে আনজনক সুধিলে, আপুনি গৈছিল ক'লৈ— অতদিন ধৰি যে দেখাদেখিয়েই হোৱা নাই। সিজনে ক'লে, আগ্ৰাত আছিলোঁগৈ। ইজনে তেতিয়া আথেবেথে ক'লে, কথা এটা সোধোঁ; এই যে তাজমহলটো— চাৰিওফালে তাৰ যে ঢেৰ যশস্যা খ্যাতি— সেইটো সঁচাকৈয়ে বৰ ধুনীয়া নেকি, কিমান ধুনীয়া বাৰু? সিজনে তেতিয়া মূৰটো খজুৱাই ক'লে, সেইটোহে চোৱাই নহ'ল; সময়েই নেপালোঁ। ইজনে আচৰিতহৈ আকৌ সুধিলে, আগ্ৰাত বাৰু কিমান দিন? সিজনে উত্তৰ দিলে, দুবছৰ। পাৰিলে অহাবাৰ চাম। এই গল্পটোকে ক'লোঁ।"

নৰদাই হাঁহিলে। ময়ো হাঁহিলোঁ। অলপ পাচত আমি সুধিলোঁ, "ছাৰ, গল্পটো যে ক'লে, তাৰ লগত বাৰু বিদায়-সভাৰ সম্বন্ধটো কি?" লেখাৰু ছাৰে ক'লে, "সম্বন্ধ আচলটোৱেই। ঢাকি-মেলি সেইটোকে ক'লোঁ। দুবছৰ থাকিলোঁহি কটন কলেজত। কিতাপ-পত্ৰ হ'লে চাবলৈকে নহ'ল। অহাবাৰ চাই যাবাহি।" তেতিয়াহে পালোঁ, উৰহী গছৰ ওৰ।

শেষ-পঞ্চাশৰ গুৱাহাটী নগৰৰ পৰা মহানগৰৰ ৰূপলৈ ৰূপান্তৰিত হৈ অহাৰ সময়। সেই সময়টোৰ বিশ্বকৰ্মা আছিল, সিংহপুৰুষ ৰাধাগোবিন্দ বৰুৱা। সিজনাৰ অপৰিসীম সাংগঠনিক প্ৰতিভা আৰু দুৰ্দমনীয় সাহসৰে ফলস্বৰূপে গুৱাহাটীৰ ৰাইজে বহুত নেদেখা বস্তু দেখিলে, নুশুনা ধ্বনি শুনিলে আৰু নোপোৱা বস্তু পালে। ময়ো সিবিলাকৰ স্বাদ লভিছিলোঁ। সংগীত সম্ৰাট বড়ে গোলাম আলি খানৰ, সংগীতাচাৰ্য পণ্ডিত বিনায়ক ৰাও পট্টবৰ্ধনৰ আৰু সংগীত সুধাকৰ পণ্ডিত ওংকাৰনাথৰ বিভিন্ন ঘৰাণাৰ খেয়াল, ঠুংৰী আৰু ভজনৰ সুৰ শুনি জীৱন ধন্য কৰিলোঁ। ওস্তাদ হালিম জাফৰ খানৰ চেতাৰৰ মীড় শুনিলোঁ, পণ্ডিত শান্তাপ্ৰসাদৰ আৰু পণ্ডিত কন্থে মহাৰাজৰ তবলা লহৰ শুনিলোঁ, নৃত্যপটিয়সী ৰৌশন কুমাৰীৰ কথক নৃত্য দেখিলোঁ। আকৌ, দাৰা সিং বনাম কিং কঙৰ মালযুঁজ দেখিলোঁ। এই সকলোবোৰৰ স্মৃতি আজিও সজীৱ হৈ আছে। কলিকতাত পঢ়ি থকা সময়ছোৱাত এইবোৰ শুনা আৰু চোৱাৰ অভিজ্ঞতা হোৱা নাছিল। কলিকতাত ইবিলাকৰ সমকক্ষ বস্তু মাথোন দুটাই দেখিছিলোঁ ঃ যাদু সম্ৰাট পি. চি. সৰকাৰৰ মেজিক আৰু নৃত্যশিল্পী উদয়শংকৰৰ নাচ। সেই দুয়োটা দেখিছিলোঁ, 'নিউ এম্পায়াৰ থিয়েটাৰ'ত। আৰু এইবোৰ বস্তু দেখিলোঁ আৰু শুনিলোঁ, গুৱাহাটীৰ জৰ্জ খেল পথাৰৰ মুকলি মঞ্চত। মনত পৰে, অন্য ধৰণৰ এটা অভিজ্ঞতাৰ কথা। মোৰ মাজুটো ভাই বন্ধুই মোক প্ৰায়েই কৈছিল, তাৰ হেনো এজন জ্যোতিষীৰ লগত বন্ধুত্ব ভাব গঢ় লৈ উঠিছে। মোৰ ওচৰলৈ এদিন লৈ আহিব, যদিও সিজনৰ কাৰণে মনলৈ নাহে। মানুহজনৰ কথা ময়ো ইজন-সিজনৰ মুখে অনেক শুনিছিলোঁ। কিন্তু, সেইবোৰৰ প্ৰতি মোৰ আগ্ৰহটো ৰীতিমতে কুঁহমীয়া আছিল। গতিকে, মই মোৰ ভাইটোক অকণো উৎসাহিত কৰা নাছিলোঁ। এদিন

ৰাতিপুৱা সি জ্যোতিষীজনক লৈ আনিলেগৈ। অহাৰ পাচতহে সি মোক কথাষাৰ ক'লে। মোৰ তাৰ ওপৰত অলপ খঙেই উঠিছিল। সি ক'লে মানুহজনক সকলোৱে নেপালী পণ্ডিত বুলিয়েই চিনি পায়। মই সৌজন্যৰ খাতিৰতে বাহিৰৰ কোঠালৈ ওলাই গ'লোঁ। মোক ক'লে, "আপুনি এমুঠি ফুল লৈ আহকচোন— নিজৰ হাতেৰে ছিঙি।" মই ভাবিলোঁ, চোৱাই যাওকচোন এমুঠি অচিনাকি ফুল চিঙি লৈ গৈ। মোৰ চকুত পৰিল, জেট্রোপা নামৰ কাঁইটীয়া গছজোপাত ফুলি থকা ফুলবোৰ। অকণ অকণ টিক্‌টিকিয়া ৰঙা ফুল, মাজত থাকি ফটিক ৰঙৰ একোটাকৈ মণি। মই তাৰে কেইপাহমান ফুল ছিঙি লৈ গ'লোঁ। তেওঁ ক'লে, "ফুলখিনি আপোনাৰ হাতৰ তলুৱাত লৈ মুঠি মাৰি ধৰক।" মোৰ হাতৰ মুঠিটো চকুৰ সমুখত লৈ তেওঁ শ্লোক কেইটামান গালে। আৰু মই চাই থাকোঁতেই মোৰ সমুখত থকা কাগজ এখিলাত মোৰ পৰিচিত জন্ম-কুণ্ডলীটো আঁকি উলিয়ালে। মই চিনি পালোঁ সেইটো মোৰেই জন্মকুণ্ডলী। তাৰপাচত, মোক ক'লে, "সোধক এতিয়া।" মই সুধিলোঁ, "মোৰ বাৰু বিয়া কেতিয়াকৈ হ'ব?" তেওঁ তাৰ পোনপটীয়া উত্তৰ নিদি ক'লে— "আজি এমাহ তিনিদিনৰ আগতে আপোনাৰ ছোৱালী এজনী জন্ম হৈছে। এতিয়া গম নেপাব; পাচত আপোনাৰ চকুত পৰিব, তাই পিতৃৰ জোতাৰ বাওঁ ভৰিৰ জোতাপাট আগেয়ে ক্ষয় যায়।" মই মনে মনে ৰ'লোঁ। জ্যোতিষীজনক ক'লোঁ, "মোৰ দেখোন মনতে নপৰে, আপোনাক কি যে সুধিব লাগে।" তেতিয়া তেখেতে নিজেই কৈ গ'ল, "ওঁহো, আপুনি য়েই চাকৰিটো এৰি দিব, স্বেচ্ছাই। ৰ'ব, ১৯৬০ চনৰ ৪ জুলাইৰ পৰা আপোনাৰ এতিয়াৰ চাকৰিটো ঘটংমটং লাগিব। অৱশেষত, আপুনি ইয়াৰ পৰা পশ্চিম ফালে ইয়াতকৈ এখাপ ওপৰৰ চাকৰি এটাত যোগ দিবগৈ। আপুনি থিৰাং কৰি থ'ব, ২ জানুৱাৰীত যোগ দিবগৈ। পিচে, সেই দিনা যোগ দিবগৈ নোৱাৰিব। আপোনাৰ পেটৰ ভীষণ যন্ত্ৰণা হ'ব। ১১ জানুৱাৰীৰ দিনাহে যোগ দিবগৈ।" মই ক'লো, "মোৰ কিন্তু অসম্ভৱ যেনেই লাগিছে। খেদি পঠিয়ালে বেলেগ কথা। কিন্তু চৰকাৰী চাকৰি এটা এৰি থৈ গুচি যোৱাৰ কথা নুঠে।" নেপালী পণ্ডিতে তেতিয়া মোক কাগজ এটুকুৰাত তাৰিখটো লিখি ল'বলৈ ক'লে। মই লিখি উঠি মোৰ 'মণিবেগ'টোৰ সৰু জেপ এটাত সুমুৱাই থ'লোঁ। পণ্ডিতে ক'লে, "য়ে ভুল হোনেছে আপ্ হমৰা গৰ্দন কাট দীজিয়ে।" — এয়া ভুল হ'লে মোৰ ডিঙিটো কাটি পেলাব।

মনে মনে হাঁহিলোঁ, চাগৈ সেই অচিনাকি সিজু কাঁইটৰ ফুলমুঠিৰ কাৰণেই পণ্ডিতৰ হিচাপত আউল লাগিছে। কিন্তু, আন চিনাকি ফুলৰ যোগান ধৰাৰো উপায় নাছিল। চেনিকুঠিৰ ঘৰটোত থাকোঁতে মই ভিতৰ-চোতালত বাৰীয়াকে জেওৰা দিয়াই সূৰুযমুখী ফুলৰ খেতি কৰিছিলোঁ। হাস্নাহানা আৰু ৰজনীগন্ধাৰো। মনত পৰি গ'ল হঠাৎ, হাস্নাহানা নামটো সংস্কৃত নহয়— জাপানী 'হাচু -নো হানা'ৰহে ৰূপান্তৰ। এবাৰ একে সময়তে বহুত সূৰুযমুখী ফুলিবলৈ লৈছিল— পাচদিনা নিশ্চয় পাহি মেলি ফুলি উঠিব। পিচদিনা

শুই উঠিয়েই দেখিলোঁ, ৰাতি গৰুৱে গোটেইবোৰ খাই বৈ গুচি গৈছে। চাৰিওপিনৰ ফচ্ফচীয়া মাটিত গৰুৰ ভৰিৰ খোজ। সেইদিনাৰ পৰা মই আৰু ফুলৰ খেতি নকৰা হ'লো। তাৰ সলনি মাটিৰ সাজত ভিন ভিন জাতৰ সিজু গছৰ খেতি কৰিবলৈ ল'লোঁ। কপৌ ফুল আৰু ভাটৌ ফুল তুলিও ভাল পাইছিলোঁ। কিন্তু, সেই আলাসতে ফুলা ফুলবোৰ মোৰ প্ৰতি যেন বিমুখ। সেইবাবে, সিজু কাঁইটৰ গছৰ আটকীয়া ফুল লৈয়েই মই সন্তুষ্ট। নেপালী পণ্ডিতজনকো সেই ধৰণৰ ফুলৰ যোগান দিয়েই শুদ্ধ গণনাৰ বাটত আঁৰিয়া ধৰিছিলোঁ।

উত্তৰটো শুদ্ধই ওলাইছিল। ৪ জুলাইৰ দিনা কটন কলেজৰ হোষ্টেলত গুলী চালনা হৈছিল। নিৰ্দোষী ছাত্ৰ ৰঞ্জিত বৰপূজাৰীৰ মৃত্যু ঘটিছিল। সেইদিনাৰ পৰাই মোৰ চাকৰি ঘটংমটং লাগিছিল। অৱশেষত, মই চাকৰিটো ইস্তফা দিলোঁ। এনেতে, মোক গোৱালপাৰা কলেজত অধ্যক্ষৰ বাব ল'বলৈ মাতিলে। মই ক'লোঁ, ২ জানুৱাৰীত কামত যোগ দিমগৈ। নোৱাৰিলোঁ। ভীষণ পেটৰ বিষ হ'ল, ৩১ ডিচেম্বৰৰ ৰাতিৰ পৰা। মোৰ শালপৰ্তি ডাঃ যোগেন ভূএগ্রাই ৰাতিয়েই মোক চালেহি। তেখেতে ক'লে, "মোৰ ধাৰণা, অস্ত্ৰোপ্ৰচাৰেই কৰিব লাগিব। অন্য একো নাই। দৰৱ-জাতি খাই খাই দমাই থ'ব পাৰিব। কিন্তু, সিবিধৰ চিকাৰ হোৱাৰ ভয় থাকে।" কিন্তু দুই নাৱত দুই ভৰি থকা দুৰৱস্থাৰে জীৱনৰ আলপৈচান ধৰোঁ কিহেৰে? অৱশেষত, ১১ জানুৱাৰীত গোৱালপাৰা কলেজত যোগ দিলোঁগৈ। কলেজৰ পিয়ন ফৰিদ আহমদক চাহ দুপিয়লামান আনিবৰ কাৰণে পইচা কেইটামান উলিয়াবলৈ 'মণিবেগটো মেলিছোঁহে— অকণমানি জেপটোৰ পৰা সেই কাগজখিলা হাততে ওলাই আহিল। পঢ়ি চালোঁ। '১১ জানুৱাৰী ১৯৬১ —নতুন কাম।' আৰু, হাঁহি উঠাকৈ হিন্দী আখৰেৰে লিখি থোৱা কথাষাৰঃ "নহী তো গৰ্দন কাট দীজিয়ে।" ●

।। যাঠিৰ ধামখুমীয়াত ।।

"For here the lover and the killer are mingled
who had one body and one heart.
And death who had the soldier singled
has done the lover mortal hurt"

– Keith Douglas

অৱশেষত, পঞ্চাছৰ দশকটো পাৰ হ'বৰ সময় হ'লহি। ১৯৬০ চনত অসমৰ জাতীয় জীৱনৰ ওপৰেদি এজাক ধুমুহা বৈ যাবলৈ ধৰিছিল। ময়ো য'ত খোপনি লৈ আছিলোঁ, তাৰ পৰা ক'ৰবাত উফৰি পৰিলোঁগৈ।

ধুমুহাজাক বৈছিল ৰাজ্যভাষাৰ সমস্যাটোৰ বোকোচাত উঠি। স্বাধীনতাৰ পাচত দেশৰ প্ৰতিখন ৰাজ্যতে সংশ্লিষ্ট ৰাজ্যখনৰ প্ৰধান ভাষাটো ৰাজ্যভাষা বুলি ঘোষিত হৈছিল। অসম তাৰ একমাত্ৰ ব্যতিক্ৰম আছিল। যিটো দাৰ্জিলিং সংক্ৰান্ত সমস্যাই প্ৰায় ডেৰ কুৰি বছৰৰ পাচত পশ্চিমবংগক লগ ধৰিলেহি, সেইটো অনুৰূপ ভাষিক সমস্যাটোৱে সেই তেতিয়াই অসমক আমনি কৰিছিলহি। ইতিপূৰ্বে, ৰাজ্য পুনৰ্গঠন আয়োগৰ সিদ্ধান্তসমূহৰ ভিত্তিত এইষাৰ কথা আওপকীয়াকৈ মানি লৈছিল, অবিভক্ত অসমৰো প্ৰধান ভাষা অসমীয়া। স্বাভাৱিকতে, তাৰ পাচৰ পৰা বিক্ষিপ্ত আন্দোলনৰ হেঁচা পৰিছিল, ১৯৫১ চনৰ পিয়ল অনুযায়ী শতকৰা ৫৬.২৯ ভাগ অসমীয়া ভাষী অসমত অসমীয়া ভাষাকেই ৰাজ্যভাষাৰ মৰ্যাদা দিব লাগে। এইটো পৰিপ্ৰেক্ষিততে অসম সাহিত্য সভাৰ ১৯৫৯ চনৰ নগাঁও অধিবেশনে অসম চৰকাৰৰ ওচৰত দাবী কৰিছিল, ১৯৬০ চনৰ ভিতৰতে অসমৰ জনসাধাৰণে ন্যায়সংগত দাবীটো পূৰণ কৰিব লাগে। ১৯৬০ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰী-মাৰ্চ মাহত অসম বিধান সভাত ৰাজ্যপালৰ ভাষণৰ ওপৰত চলা বিতৰ্কৰ মোখনি মাৰিবলৈ গৈ মুখ্যমন্ত্ৰী বিমলাপ্ৰসাদ চলিহাই ৩ মাৰ্চৰ দিনা এষাৰ অতি আচহুৱা ধৰণৰ কথা কৈ অসমক দুৰ্যোগৰ মুখলৈ ঠেলি দিলে। চলিহাই কৈছিল, "চৰকাৰে তেতিয়া লৈকে প্ৰতীক্ষা কৰিবলৈহে ভাল পাব, যেতিয়ালৈকে অসমীয়া ভাষাটো ৰাজ্যভাষা হিচাপে ঘোষণা কৰিব লাগে বুলি এই একেটা দাবীয়েই অনা-অসমীয়া জনসংখ্যাৰ পৰাও নেপায়।"

কথাষাৰ শুনিবলৈ শুৱলা আছিল, সৌজন্যসূচকো আছিল আৰু তাত গান্ধীবাদৰ গোন্ধ এটাও আছিল। কিন্তু, তাৰ অন্য এটা এটা দিশো আছিল। গণতন্ত্ৰৰ মুখ ঢোবোৱা কথা আছিল এইষাৰ। গতিকে, অনিবাৰ্যভাৱে অসমৰ ভাগ্যত যি পৰিণতি ঘটিবলগীয়া আছিল, এটাৰ পাচত এটাকৈ সেয়েই ঘটিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। পোনতে কথাষাৰ ৰাজনৈতিক পৰ্যায়তে নৈৰ্ব্যক্তিক ৰূপত বিবেচিত হৈছিল। ২৩ এপ্ৰিলৰ দিনাখন অসম

প্ৰদেশ কংগ্ৰেছ কমিটিয়ে এটা সুন্দৰ গঠনমূলক প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াইছিল। কিন্তু, মুখ্যমন্ত্ৰীয়ে সদনৰ মজিয়াত দিয়া বিবৃতিটোৱে এদল সংখ্যালঘুৰ অধিকাৰ সম্পৰ্কে অতিমাত্ৰিক সচেতন মানুহক আওপকীয়াকৈ উচটনি যোগাইছিল। ২১ মে' তাৰিখে শ্বিলঙত এটা শোভাযাত্ৰাত একাংশ লোকে 'অসমীয়া ভাষা গাধৰ ভাষা' বুলি ধ্বনি দি নগৰ-পৰিভ্ৰমণ কৰি ফুৰিছিল। এই সম্পৰ্কে পৰৱৰ্তী কালত ন্যায়াধীশ চি.পি. সিংহ তদন্ত আয়োগৰ প্ৰতিবেদনত কোৱা কেইষাৰমান কথা বিশেষ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। তাত কোৱা হৈছে, "as a result of the enquiry, it was found that a few people in the procession, who could not be identified, had shouted such slogans. The Chief Minister's statment on this subject is also to the same effect. ... This slogan, in my opinion, which remainded almost uncontradicted, did do a great mischief. (P4)" তাৰ এমাহৰ পাচতে ২২ জুন তাৰিখে লামডিং চহৰত সংখ্যালঘুৰ অধিকাৰ সম্পৰ্কে অতিমাত্ৰিক সচেতন এদল লোকে অসমীয়া কথাছবি 'পুবেৰুণ'ৰ প্ৰদৰ্শন বন্ধ কৰি দিছিল। এইদৰেই জুন মাহৰ শেষৰ ফালৰ পৰা অসমত আঘাত-প্ৰত্যাঘাতৰ উজান উঠিবলৈ ধৰিলে।

মই তাৰ প্ৰত্যক্ষদৰ্শীৰ অভিজ্ঞতা যিখিনি পাইছিলোঁ, তাৰ কথা অলপীয়াকৈ কৈ থওঁ। জুলাইৰ ১ তাৰিখৰ কথা। মই থকা শিলপুখুৰী অঞ্চলটোত গধূলিৰে পৰা গোলমাল আৰম্ভ হ'ল। মোৰ কাণত পৰিলহি, সাধাৰণতে মোৰ অসুখ-অশান্তিৰ সময়ত মই যিগৰাকী ডাক্তৰৰ ওচৰ চাপোঁ, সেইগৰাকী ডাক্তৰ অক্ষয় দত্ত শিলপুখুৰীৰ অদূৰতে দুৰ্বৃত্তৰ হাতত লাঞ্ছিত হ'ল। অলপ পাচতে পুখুৰীটোৰ গাতে লাগি থকা পশ্চিম ফালৰ ৰেলৱে' চুবুৰীটোৰ কেইঘৰমান বিক্ষিপ্ত অসমীয়া মানুহৰ ঘৰত আক্ৰমণ হ'ল। তাৰ পাচত থমকি-থমকি জাক পাতি থকা বাঙালী মানুহৰ ঘৰতো কোনোবাই তাৰ শোধ তুলিলেহি। ২ জুলাইৰ ৰাতিপুৱাৰ পৰা আমাৰ পূবফালে থকা নোৱাখালি চুবুৰীৰ মানুহখিনিৰ মাজত পয়মাল লাগিল। মুনিচুনি বেলিকা তাৰে এগৰাকী সৰবৰহী বাঙালী ডাক্তৰ দুৰ্বৃত্তৰ হাতত লাঞ্ছিত হ'ল। ওৰে ৰাতি আমি মানুহৰ চিঞৰ-বাখৰ আৰু কান্দোন-কাটোনৰ মাজত শুব পৰা নাছিলোঁ।

পাচদিনা অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ সভাপতিত্বত শিলপুখুৰী প্ৰাথমিক বিদ্যালয়ৰ চোতালত শান্তি-সভা বহিল। সেই সভাত ৰায়চৌধুৰীয়ে এটা অতি সুন্দৰ বক্তৃতা দিছিল। নিজস্ব ভংগীৰে তেখেতে অনেক স্পষ্ট কথাও কৈছিল আৰু সকলোকে সতৰ্ক কৰি দিছিল— তেখেতে নিজেই ৰাতি পহৰা দিব। কোনেও কোনো অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰিব। তেখেতে তেখেতৰ প্ৰাণস্পৰ্শী বক্তৃতাত কৈছিল, অসমত থকা বাঙালীসকলে যেন বিপদ-আপদৰ সময়ত অতুল্য ঘোষ অথবা বিধান ৰায়ৰ সলনি অসম চৰকাৰৰহে ওচৰ চাপে। তেওঁলোকক সোঁৱৰাই দিছিল, অসমে কেনেকৈ তেওঁলোকক আপোন মানুহ বুলি সাৱটি ধৰিছিল। তেওঁলোকৰ এটা নৈতিক দায়িত্ব আছে, অসমৰ সুখ-দুখ নিজৰো সুখ-দুখ বুলি ভবাৰ। অসম মৰিল তেওঁলোকো মৰিব, অসম জীয়াই থাকিলে

তেওঁলোকো জীয়াই থাকিব। তেখেতৰ সেই বক্তৃতাটোৰ প্ৰতিটো চৰ্ত আজিও মোৰ মনত আছে। তেখেতে প্ৰস্তাৱ দিছিল, শিলপুখুৰীৰ অসমীয়া-বাঙালী সকলো মিলি পাচদিনা ৪ জুলাইৰ পৰা এখন অসমীয়া নাচকৰ নাটঘৰত তুলিবৰ বাবে আখৰা কৰিবহি। নাটক বিচাৰি দূৰলৈ যাব নেলাগে। সেইবাৰৰ বাবে তেখেতৰ 'জয়দ্ৰথ বধ' নাটকখনকে হাতত ল'ব পাৰিব। গধূলি তেখেতে সঁচাসঁচিকৈয়ে বাঙালী মানুহৰ ঘৰে ঘৰে গৈ খবৰ লৈ ফুৰিছিল, ক'ৰবাত কোনোবাৰই কাৰোবাক ভাবুকি দিছে নেকি। সেই নিশা দুয়োটা চুবুৰীতে সকলোৰে মনোৰম শান্তিত টোপনিয়াব পাৰিছিল।

এতিয়া সেই অশান্তিৰ জুইকুৰা কটন কলেজত কেনেকৈ বিয়পিছিল, সেয়া কওঁ। কটন কলেজৰ ছাত্ৰাবাসকেইটাৰ চাৰিওকাষে সেই সময়ত আৰক্ষী অধীক্ষক পাবিত্ৰ পুলিচ বাহিনী নিযুক্ত হৈছিল; অভিযোগ উঠিছিল, পাবিত্ৰয়ে হেনো ছাত্ৰসকলক আৰু আনকি ছাত্ৰাবাসৰ অধীক্ষকসকলৰো দুই-চাৰিজনক নিয়মীয়াকৈ ভীতি প্ৰদৰ্শন কৰিছিলহি। অধ্যাপক আনন্দেশ্বৰ শৰ্মা, মহেন্দ্ৰনাথ শালৈ আৰু মই কথাবাৰ্তাৰ গোন্ধ পালোঁ, প্ৰশাসনৰ ভিতৰৰা কেইজনমান আমোলা আৰু আৰক্ষী বিষয়াক লৈ এটা অসম তথা অসমীয়া বিৰোধী চক্ৰই গঢ় লৈ উঠিছে। আমি গম পাইছিলোঁ, এই চক্ৰটোৱে তাৰ আগতে তেতিয়াৰ ছাত্ৰ-নেতা দুলাল বৰুৱাৰ বিৰুদ্ধে ৩৯৫ ধাৰাৰ মিছা অভিযোগ এটা তৰি স্বয়ং অসমৰ আৰক্ষী মহাপৰিদৰ্শকৰ পৰিচালনাত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰাবাসত অনেক ক্ষয়-ক্ষতি কৰি গৈছিল। সেই সময়ত আৰক্ষী অধীক্ষক পাবিত্ৰয়ে হেনো সংশ্লিষ্ট ছাত্ৰাবাসৰ অধীক্ষক ড° হৰিপ্ৰসন্ন দাসক কৈছিল, প্ৰয়োজন হ'লে ৫০ জন ছাত্ৰক গুলীয়াই ছাত্ৰবোৰক এশিকনি দি যাবলৈ পিচ নোহোঁহকে। সেইটো পৰিপ্ৰেক্ষিতত ৩ জুলাইৰ 'আসাম ট্ৰিবিউন' কাকতত আমাৰ তিনিজনৰ উদ্যোগত ২২ জন অধ্যাপকৰ দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত এখন 'সম্পাদকলৈ চিঠি' প্ৰকাশিত হৈছিল। সিখনত আমি স্পষ্টকৈ লেখিছিলোঁ, "The students have their own good sense, and we are confident that if they are not unduly deprived of the opportunity to act in a constitutional manner, they will behave with due caution and responsibility. We, therefore, urge the authorities to discontinue forthwith this highly objectionable policy of intimidation." আমাৰ ধাৰণা উপজিছিল, এই চক্ৰটোৱে অসমৰ সকলো আন্দোলনৰ মেৰুদণ্ড স্বৰূপ ছাত্ৰসমাজক এশিকনি দিবলৈ কঁকালত টঙালি বান্ধি লৈছিল। এবাৰ কথা মানি ল'ব লাগিব, সেই সময়ৰ ছাত্ৰ শক্তি যথেষ্ট অসংগঠিত হৈ পৰিছিল।

৪ জুলাইৰ দিনা দুপৰীয়া ১১-৩০ বজাত ২নং ছাত্ৰাবাসৰ সমুখৰ এটা সৰু ঘৰত একুৰা জুই জ্বলি উঠাৰ গম খেদি আৰক্ষী অধীক্ষক পাবিত্ৰয়ে লগত এটা ১৯ জনীয়া সীমা ৰক্ষী বাহিনীৰ পুলিচ লৈ ছাত্ৰাবাসৰ দক্ষিণ আৰু পশ্চিম ফালৰ বাজৰাটিত সিহঁতক শাৰী পতাই লৈছিলহি। অলপ পাচতে সিহঁতে লোহাৰ জেওৰা-খুঁটিত বন্দুকৰ নালবোৰ থাপি লৈ ছাত্ৰাবাসৰ ছাত্ৰসকলৰ ওপৰত গাইপতি এজাইকৈ গুলী চলালে। লগে লগে

পাৰিবয়ে হেনো চিঞৰি উঠিছিল, "কাৰ্ফ্যু। কাৰ্ফ্যু" সেইবুলি চিঞৰ মাৰিয়েই সি হেনো বাটৰ মানুহবোৰ এফালৰ পৰা খেদি নিছিল। সেই নৃশংস গুলী-চালনাৰ ফলতে ২নং ছাত্ৰাবাসৰ ১৩ কোঠাটোৰ সমুখতে বাৰাণ্ডাৰ ওপৰত ৰঞ্জিত বৰপূজাৰীৰ মৃত্যু ঘটিছিল। কেইদিনমানৰ পাচতে গুৱাহাটীৰ ৰাজহুৱা সভাত পণ্ডিত নেহৰুৱে তেওঁক 'বেগুণাহ' (নিৰপৰাধী) বুলি স্পষ্টকৈ কৈ অসমবাসীক সান্ত্বনা দিছিল। সেই গুলী-চালনাত আৰু ন'জন ছাত্ৰ আহত হৈছিল। তেওঁলোক কেইজনৰ নামকেইটা মোৰ মনত আছেঃ নেত্ৰধৰ দাস, অমৃত ভট্টাচাৰ্য, তিলক হাজৰিকা, আৰু ৰুদ্ৰ গোহাঁই। পাচত শুনিছিলোঁ, ওচৰৰ টেলিফোন ভৱনৰ চৌহদত গোটখোৱা এজুম মানুহে হেনো গুলী-চালনা দেখি কিৰিলি পাৰি উঠিছিল। সন্দেহ কৰিবৰ থল আছিল, এই মানুহজুমৰ লগত মিলি থকা কেইটামান মানুহেই ছাত্ৰাবাসৰ সমুখৰ ঘৰটোত জুই দি ষড়যন্ত্ৰটোক কাৰ্যকৰী ৰূপ দিছিল। সিহঁতৰ কোনোবাই পুলিচলৈ টেলিফোন কৰিছিল— বোলে চাৰিওপিনে জুই।

বাতৰিটো মুহূৰ্ততে চাৰিওফালে বিয়পি পৰিল। নানা জনৰৱে বিমিশ্ৰিত হৈ সি ভীষণ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। গোটেইখন অসমতে সৰ্বনাশৰ জুই জ্বলি উঠিল। অসংখ্য নিৰপৰাধী মানুহে প্ৰাণ হেৰুৱালে, অজস্ৰ পৰিমাণৰ সা-সম্পত্তি জুইত জাহ গ'ল। পৰবৰ্তী' কালত দুটাকৈ ন্যায়িক আয়োগ গঠিত হৈছিল। মুখ্য ন্যায়াধীশ চি. পি. সিংহৰ আয়োগে তদন্ত কৰিছিল কটন ছাত্ৰাবাসৰ গুলী-চালনা সম্পৰ্কে; আৰু ন্যায়াধীশ গোপাল মেহৰোট্ৰা আয়োগে তদন্ত কৰিছিল, গোৰেশ্বৰ অঞ্চলৰ গণ্ডগোল সম্পৰ্কে। আচৰিত কথা, দুয়োটা আয়োগে কিছুমান উমৈহতীয়া ঘটনা সম্পৰ্কে পৰস্পৰবিৰোধী সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছিল গৈ। উদাহৰণ স্বৰূপে, শ্বিলঙৰ ৰাজবাটত উচ্চাৰিত হোৱা বুলি শুনা অমংগলীয়া কথাষাৰ প্ৰথমটো আয়োগে মুখ্যমন্ত্ৰীৰ সাক্ষ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সঁচা বুলি কোৱা সত্বেও, দ্বিতীয়টো আয়োগে আকৌ পুলিচৰ মহাপৰিদৰ্শকৰ সাক্ষ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ভিত্তিহীন বুলিহে কৈছিল, "The Inspector General of Police, who has been exmined by me, has also stated that he was with the procession and he ascertained from the Supdt. of Police amd other Police Officers accompanying the procession about the truth of the allegation. They denied it and he was convinced that no such slogan was raised actully in the procession. (P.4)." যি কি নহওক, অসম তেনেকৈয়ে চলিছিল। কোনে কেনেকৈ ক'ত চাবি ঘূৰাইছিল, এনেকুৱা দুটা পৰস্পৰ বিৰোধী সিদ্ধান্তৰ পৰাই অনুমান কৰিব পাৰি। ন্যায়িক তদন্তবোৰত তাৰ ছাঁ বাৰুকৈয়ে পৰিছিল। সিদ্ধান্ত হৈছিল, বোলে ৰঞ্জিত বৰপূজাৰীয়ে লোহাৰ জেওৰা জাঁপ মাৰি পাৰ হওঁতে জেওৰা-খুঁটিৰ জোঙা আগটোতহে তেওঁৰ মূৰত আঁচোৰ খাইছিল, পাচত পকা মজিয়াত থেকেচা খাই পৰিহে তেওঁ ঢুকাইছিল। কাৰণ, তেওঁৰ মূৰৰ ভিতৰত বুলেট বিচাৰি নেপালে।

যি কি নহওক, সেই জুইকুৰাৰ উত্তাপে ...কো কেনেকৈ দহি থৈ গ'ল, এতিয়া

সেয়া কওঁ। অলপ সবিস্তাৰেই কওঁ। কাৰণ, সেয়া মোৰ জীৱনৰ এটা চাবিআলিৰ কথা। ৮ জুলাইৰ দিনা 'আসাম ট্ৰিবিউন' কাকতত 'Police Firing at Gauhati' শিৰোনামাৰে মোৰ নামত স্বাক্ষৰিত এখন চিঠি প্ৰকাশত হৈছিল। সিখনত মই অসম পুলিচৰ উৰ্ধতম মহলত পৰিকল্পিত ষড়যন্ত্ৰৰ স্বৰূপটো উদঙাই দেখুৱাইছিলোঁ আৰু মই সিবিলাকক তৎমুহূৰ্ততেই নিলম্বিত কৰাৰ যুক্তি দাঙি ধৰিছিলোঁ। লগতে কৈছিলোঁ, সেয়া কৰিব নোৱাৰিলে মুখ্যমন্ত্ৰী চলিহা খেলিমেলি নীতিৰে মুখ্যমন্ত্ৰী হৈ থকাৰ কোনো নৈতিক অধিকাৰ নাই। তাৰ পাচত, মোৰ দুজন বন্ধু-অধ্যাপকৰ আৰু দুখন 'সম্পাদকলৈ চিঠি' সেই কাকতত ওপৰাওপৰিকৈ প্ৰকাশিত হৈছিল, যি দুখনতো সমালোচনা আৰু বেচি চোকা আছিল।

তাৰ পাচত, ৩ আগষ্ট তাৰিখে মই অধ্যক্ষৰ পৰা এখন কৈফিয়ৎ তলব কৰা চিঠি পালোঁ। তিনি দিনৰ পাচতে মই সিখনৰ উত্তৰত জনালোঁ যে, চৰকাৰী চাকৰিয়ালৰ আচৰণ বিধি অধীনিয়মখন ক'তো পাবলৈ নাই। গতিকে, সিখনৰ কোনো ধাৰা-উপধাৰা ভংগ কৰাৰ অপৰাধত অভিযুক্ত হোৱাৰ প্ৰশ্ন নুঠে। তদুপৰি, মই দেখি আহিছোঁ, বহুতো চৰকাৰী চাকৰিয়ালে বাতৰি-কাকতত চৰকাৰী নীতি আৰু কাৰ্যকলাপৰ সমালোচনা কৰি আহিছে। স্বাভাৱিকতে, মোৰ ধাৰণা হৈছে, এটা সুস্থ পৰম্পৰা গঢ় লৈ উঠিছে যাৰ ফলত নাগৰিকৰ মৌলিক অধিকাৰ খৰ্ব কৰা সেই অধিনিয়মখনৰ ধাৰা-উপাধাৰাবোৰ দেশৰ সংবিধানৰ লগত সংগতি থকাকৈ খাৰিজ হৈ গৈছে। গতিকে, এই সম্পৰ্কত মোৰ চাকৰিৰ প্ৰতি থকা আনুগত্য সম্পৰ্কে প্ৰশ্ন উঠাটো সম্পূৰ্ণ অবাঞ্ছনীয়। প্ৰসংগক্ৰমে উল্লেখনীয়, সেই বিচৰা সত্বেও অধ্যক্ষই মোক অধিনিয়মখন দিব পৰা নাছিল। আনহাতে, মোৰ বাকী দুজন বন্ধু-অধ্যাপকে অনুৰূপ কৈফিয়ৎ তলবৰ চিঠি পাই অধ্যক্ষ তথা অসম চৰকাৰৰ ওচৰত দুখ প্ৰকাশ কৰি সমস্যাটোক আগুৱাবলৈ নিদিলে।

মই অকলশৰীয়া হৈ পৰিলোঁ।

ছেপ্তেম্বৰৰ ৯ তাৰিখে অসম চৰকাৰৰ শিক্ষা সচিবে মোৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবিধান-ব্যৱস্থাৰ আয়োজন কৰি চাকৰিৰ পৰা বৰ্খাস্ত কৰাৰ ভীতি-প্ৰদৰ্শন কৰি মোক জনালে, মই চৰকাৰী চাকৰিয়ালৰ আচৰণবিধি অধিনিয়ম, ১৯৩৭ (সংশোধিত)-ৰ ৬(ক) (১) ধাৰা অনুযায়ী দোষৰ ভাগী হৈছোঁ। গতিকে, মোৰ ক'বলগীয়া কথা ১৫ দিনৰ ভিতৰতে লিখিতভাৱে জনাব লাগে। লগতে কোৱা হ'ল, কটন কলেজৰ অধ্যক্ষক অসমৰ ৰাজ্যপালে তদন্তকাৰী বিষয়া নিযুক্ত কৰিছে। মোৰ উত্তৰটো সিজনক দিলেই হ'ব। সেই চিঠিখন মোৰ হাতত পৰিলহি, কি কাৰণত ক'ব নোৱাৰোঁ, সম্পূৰ্ণ ১২ দিনৰ পাচত— ছেপ্তেম্বৰ ২১ তাৰিখে।

৩ অক্টোবৰ তাৰিখে মই অধ্যক্ষলৈ এখন চিঠি লিখি কেইটামান কথা সম্পৰ্কে চৰকাৰৰ ফালৰপৰা পৰিষ্কাৰ বিস্তাৰণ বিচাৰিলোঁ। প্ৰথমতে, উল্লেখিত অধিনিয়মখনৰ

কৰ্তৃত্বশীল ছপা সংস্কৰণবোৰৰ— আনকি গুৱাহাটী উচ্চ ন্যায়ালয়ৰ পুথিভঁৰালত সংৰক্ষিত সংস্কৰণটোৰো — ক'তোৱেই সেই উদ্ধৃত ধাৰাটো সন্নিবিষ্ট নাই। স্বাভাৱিকতে, সংবিধানৰ মৌলিক অধিকাৰৰ বিৰোধী সেই ধাৰাটোৰ অস্তিত্ব সম্পৰ্কে মোৰ সন্দেহ উপজিছে। গতিকে, সেই সন্দেহ নিৰসন কৰি মোক জনাব লাগে, সেই ধাৰাটো সংযোজনৰ ঘোষণা অসম চৰকাৰৰ ৰাজপত্ৰত কোন তাৰিখে দিয়া হৈছিল? দ্বিতীয়তে, মোৰ সম্পাদকলৈ লিখা চিঠিখনত মই পুলিচৰ কিছুমান উৰ্ধ পৰ্যায়ৰ বিষয়াৰ কাম-কাজহে সমালোচনা কৰিছিলোঁ। গতিকে, অস্পষ্টতা আঁতৰাই মোক জনাব লাগে, সঠিক কৈ কোনটো অথবা কোনকেইটা বাক্যত মই মুখ্যমন্ত্ৰী সমন্বিতে ৰাজ্য চৰকাৰক সমালোচনা কৰা বুলি অভিযোগ কৰা হৈছে?

যথেষ্ট দীৰ্ঘসূত্ৰতাৰ পাচত অধ্যক্ষৰ জৰিয়তে অসম চৰকাৰে মোক জনালে যে, সেইবোৰ কথা সম্প্ৰতি অসংশ্লিষ্ট। যি কি নহওক, উল্লিখিত ধাৰাটোৰ প্ৰতিলিপি এটা মোক দিয়া হ'ল। তাৰ ভিত্তিতেই মোৰ উত্তৰটো অতি সোনকালে দিব লাগে। তেওঁলোকে ভাবি লৈছিল, মই চৰকাৰৰ ওচৰত আঠু লৈ ক্ষমা খুজিম। মোক ভিতৰুৱাকৈ আশ্বাসো দিয়া হৈছিল, মই অৱশেষত ক্ষমা-ভিক্ষা শব্দটো গুজি দিলেই হ'ব— মোক ক্ষমাদানৰ বাৰিধাৰাই বুৰাই পেলাব।

২৪ অক্টোবৰৰ দিনা মই মোৰ অশিথিল উত্তৰটো অধ্যক্ষৰ হাতত দিলোঁ। উত্তৰটো মই ন'টা দফাত ভগাই লেখিছিলোঁ। মই লেখিছিলোঁ— প্ৰথমতে, মোৰ ওপৰত অনা অভিযোগটো অস্পষ্ট। দ্বিতীয়তে, যিখিনি লেখি বাতৰি-কাকতৰ যোগেদি চৰকাৰৰ দৃষ্টিগোচৰ কৰিছিলোঁ, সেয়া কেৱল এজন শিক্ষক হিচাপে মোৰ নৈতিক দায়িত্ব পালনৰে ভিতৰুৱা কাৰ্যহে আছিল। যিহেতু সেই সময়ত টেলিফোন-টেলিগ্ৰামৰ যোগাযোগ যিহেতু ৰহস্যময় ধৰণেৰে বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিছিল, গতিকে মই একমাত্ৰ যোগাযোগৰ মাধ্যম বাতৰি-কাকতৰ যোগেদিয়েই মোৰ নৈতিক দায়িত্ব পালন কৰিছিলোঁ। তৃতীয়তে, মোৰ চিঠিখনত মই কোনো চৰকাৰী নীতি অথবা কাৰ্যকলাপৰ সমালোচনা কৰা নাছিলোঁ। মই কেৱল এচাম পুলিচ বিষয়াৰ ষড়যন্ত্ৰমূলক কাৰ্যকলাপৰহে প্ৰতিকূল সমালোচনা কৰিছিলোঁ। চতুৰ্থতে, সংশ্লিষ্ট চিঠিখনত মই যিবোৰ ঠাইত মুখ্যমন্ত্ৰীৰ প্ৰসংগ উল্লেখ কৰিছিলোঁ, যিবিলাকৰ ক'তোৱেই চৰকাৰ তথা মুখ্যমন্ত্ৰীৰ কোনো নীতিৰ সম্পৰ্কে প্ৰশ্ন তোলা নাছিলোঁ। পঞ্চমতে, মোৰ চিঠিখনৰ শেষ বাক্য দুটাত অৱশ্যে 'নীতি' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিলোঁ কিন্তু গোটেই চিঠিখনৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত সেই শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ মুঠেই আক্ষৰিক নাছিল ষষ্ঠতে, মই বৰং লেখিছিলোঁ যে এচাম পুলিচ বিষয়াই চৰকাৰৰ আৰু মুখ্যমন্ত্ৰীৰ কিবা যদি নীতি আছিল, সেয়া নেওচা দিবলৈ ধৰিছিল। সপ্তমতে, মই লেখিছিলোঁ যে, চৰকাৰে যিটো নীতি নিয়াৰিত থাপি গঢ় দিবলৈ লৈছিল, সেই পুলিচ বিষয়াকেইজনে তাতো অগা-ডেৱা কৰিছিলহি।

এইখিনিলৈকে ঘাই কথাকেইটা লেখি উঠি পাচৰ দুটা অনুচ্ছেদত আইনগত কথা কেইটা লেখিছিলোঁ। উপান্তৰ অনুচ্ছেদটোত লেখিছিলোঁ, অভিযোগনামাত নির্দিষ্টকৈ কোনো অভিযোগ অনা হোৱা নাই। মোৰ উত্তৰবোৰো নির্বিশেষ ধৰণৰ হৈছে। গতিকে, মই মৌখিক সোধা-পোছাৰ মুখামুখি হ'বলৈ বাঞ্ছা কৰোঁ। অন্তিম অনুচ্ছেদত লেখিছিলোঁ, মোৰ বিৰুদ্ধে অভিযোগ আনোতে কোনো দলিল-পত্রৰ প্রতিলিপি আৰু সাক্ষীবাদীৰ তালিকা দিয়া হোৱা নাই। সেইবোৰৰ যোগান ধৰিলে, পৰিস্থিতি অনুযায়ী মোৰ উত্তৰৰ পৰিবর্তন আৰু পৰিবর্ধনৰ অধিকাৰ মই সংৰক্ষিত ৰাখিলোঁ।

মোৰ মচাবিদাখনৰ ওপৰত এবাৰ চকু ফুৰাই দিবৰ কাৰণে মই অধিবক্তা পুলকানন্দ দাসৰ ওচৰ চাপিছিলোঁ। তেখেতে সেইখন চাই উঠি সম্পূর্ণৰূপে অনুমোদন কৰি দিছিল। পাচত, শেষৰ অনুচ্ছেদ দুটা যোগ দি কৈছিল,"এই দুবাৰ কথাও লিখি দিব। সেয়ে হ'লে, সিহঁত জব্দ হ'ব।" তেখেতক মই যাচিছিলোঁ যদিও, তেখেতে মোৰ পৰা ফিজ হিচাপে আধা পইচাও নল'লে। তেখেতে এনেকুৱা এবাৰ কথা কৈছিল যে, মোৰ চকুহাল চলচলীয়া হৈ পৰিছিল।

লাহে লাহে মোৰ চকুত ধৰা পৰিছিল, মোৰ লগৰ প্রায় আটাইবোৰেই আকৌ কটনৰ স্বাভাৱিক জীৱনৰ গতিপ্রৱাহৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাই লৈছিল। মই অনুভব কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিলোঁ, মই যেন অলপ নিঃসংগ হৈ পৰিছোঁ। অথচ সেই নিঃসংগতাটো কিহৰ, সেয়া ঢুকি পোৱা নাছিলোঁ। চিন্তা কৰি দেখিছিলোঁ, মোৰ অনম্য প্রকৃতিটোৱে মোক বিপদত পেলাবহি। অতি কমকৈ হ'লেও, মোৰ চাকৰি-জীৱনৰ হিচাপ-বহীটোত এটা পৃষ্ঠা মোৰ বিষয়ে প্রতিকূল মন্তব্যৰে ভৰি উঠিব। আৰু, সেই মন্তব্যটোৱে মোক সুবিধা পালেই আমনি কৰিব। এনে এটা পৰিস্থিতিত, মোৰ জীৱনে নিজৰ বাট নিজেই বিচাৰি ল'ব বুলি ভাবি, নৱেম্বৰ মাহৰ শেষৰ ফালে অধ্যক্ষ হৰিশ্চন্দ্র গোস্বামীৰ হাতত নিয়মানুযায়ী এমাহৰ আগতীয়া জাননী দি কটন কলেজৰ অধ্যাপক পদৰ পৰা অব্যাহতি বিচাৰি পদত্যাগ-পত্র দাখিল কৰিলোঁ। উল্লেখযোগ্য, মোৰ সেই পদত্যাগ-পত্র মই কটন কলেজ এৰি অহাৰ পাচতহে— কিহৰ ভিত্তিত, ক'ব নোৱাৰোঁ ১৯৬১চনৰ ৩ জানুৱাৰীৰ পৰা গৃহীত হোৱা বুলি গম পাইছিলোঁ।

তাৰ কেইদিনমানৰ আগৰ কথা। এদিন আনন্দেশ্বৰ শৰ্মাই মোক এঠাইলৈ লৈ গ'লহি। বাটত কৈ গ'ল, "ফকৰুদ্দিন আলি আহমদ চাহেবৰ ঘৰৰ পৰা আহোঁগে, বলক। চৰকাৰৰ মনোভংগীটো জানি ল'ব লাগিল।" আমি গৈ লাখেটকীয়াত থকা তেখেতৰ ঘৰ পালোঁগে। মই অলপ আচৰিত হৈছিলোঁ, তেখেতে তৎক্ষণাত মোক চিনি পোৱা দেখি। কাৰণ, তাৰ আগতে মাথোন এদিনহে তেখেতক মই লগ পাইছিলোঁ। তেখেতৰ দৰে পৰিষ্কাৰ স্মৃতি-শক্তি থকা মানুহ দ্বিতীয়জন কাকো লগ পোৱা নাই। আঠ বছৰৰ পাচত তেখেত কেন্দ্রীয় মন্ত্রীসভাৰ খাদ্য মন্ত্রী হৈ থাকোঁতে, মই তেখেতক গোৱালপাৰাৰ

আৱৰ্তভৱনত আকৌ লগ পাইছিলোঁ। তেখেতে হাতখন মেলি আগবাঢ়ি আহি মোক কৰমৰ্দন কৰি ক'লে, "আৰু আকৌ কি চিনাকি দিব লাগে? মইতো মহেন্দ্ৰ বৰাক বহুত দিনৰ পৰাই চিনি পাওঁ।" গৈ পায়েই আলি আহমদ চাহেবক শৰ্মাই মই যিটো সমস্যাৰ মুখামুখি হৈছিলোঁ, সেয়া বিস্তাৰিতভাৱে ক'লে। লগতে ক'লে, "আপোনাৰ চৰকাৰে হত্যাকাৰীক খালাচ দিয়ে, আৰু বিবেকবান মানুহবোৰৰ ওপৰত লাঠি-চাৰ্জ কৰে। আমি সেইটোৱেই বুজিবলৈ লৈছোঁ। এতিয়া আমি কি কৰিম, আপুনি ভাল পৰামৰ্শ এটা দিয়ক।" ফকৰুদ্দিন চাহেবে শৰ্মাৰ কথাৰ উত্তৰ নিদি মোৰ ফালে চাই লৈ ক'লে, "মই যদি আপুনি হ'লোহেঁতেন, তেতিয়া কি কৰিলোঁহেঁতেন— মই সেইটোহে ক'ব পাৰিম। অন্য পৰামৰ্শ কি দিম? মইতো আজিকালি প্ৰেকটিছ্ নকৰোঁ— জানেই আপোনালোকে।" মই তেতিয়া হাঁহি হাঁহি কলোঁ, "আপুনি ভবাটোকেই কওক। মই বৰং সেইটোৱেই শুনিবলৈ বেচি ভাল পাম। নহ'লেতো আপোনাক ফিজ্ দিবও লাগিব।" তাৰ পাচত, তেখেতে অলপ গম্ভীৰ হৈ ক'লে, "মই যদি আপুনি হ'লোঁহেঁতেন, তেনেহ'লে 'ৰিজাইন' দিলোহেঁতেন। সঁচা বোলা বস্তুটো আধা-ৰাস্তাত পোৱা নেযায়।" মই মূৰ দোঁৱাই দিলোঁ। এই মানুহজনৰ প্ৰতি মোৰ আগৰে পৰা অপৰিসীম শ্ৰদ্ধা আছিল। মোৰ সেই শ্ৰদ্ধা তিনিগুণ বাঢ়ি গ'ল। তেখেতে মোক আন্ধাৰৰ মাজত পোহৰৰ সন্ধান দিলে।

মই এষাৰ কথা অনুভৱ কৰিছিলোঁ, তাৰ কিছু আগৰে পৰাই ফকৰুদ্দিন আলি আহমদ চাহেবৰ সংস্পৰ্শলৈ আহি। মই ন দি ক'ব পাৰোঁ, ষাঠিৰ ধামখুমীয়াত অসমৰ দুৰৱস্থা দেখি আটাইতকৈ বেচি ব্যথিত হোৱা মানুহজন আছিল ফকৰুদ্দিন আলি আহমদ। প্ৰখৰ চেতনাসম্পন্ন মানুহ আছিল আলি আহমদ। সেই দিনটোৰ আগতে এদিন তেখেতক লগ পাইছিলোঁ সমূহীয়াকৈ। আমি কেইবাজনো গৈছিলোঁ, তেখেতৰ লাখটকীয়াৰ ঘৰলৈ এটা বিশেষ অনুৰোধ লৈ। তেখেতক আমি কৈছিলোঁ, "আপোনালোকৰ চৰকাৰে চি.পি.সিংহ আয়োগৰ আগত আৰক্ষী অধীক্ষক পাব্বিক ৰক্ষা কৰিবৰ বাবে ওকালতি কৰিবলৈ এজন বিশেষ অধিবক্তা নিয়োগ কৰিছে পাটনা হাইকৰ্টৰ পৰা। ছাত্ৰাবাসৰ অধীক্ষকৰ সপক্ষে ওকালতি কৰিবলৈয়ো এজন বিশেষ অধিবক্তা নিয়োগ কৰাটো চৰকাৰৰ নৈতিক কৰ্তব্য নহয় জানো?" তেখেতে উত্তৰ দিলে. "পুলিচ বিভাগটোতো চৰকাৰৰেই বিভাগ। গতিকে, চৰকাৰেতো তেওঁক সহায় কৰিবই লাগিব। নহ'লে তেওঁলোকে কৈ দিব, আমি আৰু আইন-শৃংখলা ৰক্ষাৰ বাবে এতিয়াব পৰা দায়ী নহওঁ।" আনন্দেশ্বৰ শৰ্মাই মাত দিলে, "ঠিক কৈছে। কিন্তু আপুনি জানো স্বীকাৰ নকৰে, শিক্ষা বিভাগটোও চৰকাৰৰেই বিভাগ? কটন কলেজখনো চৰকাৰী কলেজেই।" তেখেত থমকি ৰৈ গ'ল। তাৰ পাচত ক'লে, "সময়টো একেবাৰে বেলেগ Extraordinary." মই মাত দিলোঁ, "আচল কথাটো হৈছে, বঞ্জিত বৰপূজাৰী নাই কাৰণেই তেওঁৰ পক্ষে ওকালতি কৰিবলৈ কোনো নেথাকিব নেকি? সংবিধানত নাই কাৰণেই ভাৰতীয় নাগৰিকৰ right

to live নাই নেকি?" তেখেতে উত্তৰ দিলে, "দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে, আমাৰ সংবিধানত সেইটো নাই। বহুত — বহুত দিন সেই rightটো পাবলৈ।" মোৰ মনত পৰে, তোৰো আগৰ এদিনৰ কথা। সেইদিনা তেখেতক এই মুহূৰ্তত অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীয়ে সুধি পেলাইছিল, "মই বেচি কথা আলোচনা কৰিব খোজা নাই। মই আপোনাক কেৱল এটা কথা সুধিম। আপুনি অন্তৰৰ পৰা উত্তৰ দিব। আপুনি বাৰু অসমীয়া আপোনাৰ মাতৃভাষা বুলি স্বীকাৰ কৰে নে নকৰে?" তেখেতে তৎক্ষণাৎ উত্তৰ দিলে, "মোৰ মা যেতিয়া অসমীয়া, মোৰ মাতৃভাষা অন্য কি হ'ব পাৰে।" ৰায়চৌধুৰীয়ে লগে লগে ক'লে, "আপোনাৰ হাতত দেশ নিৰাপদ। মই আপোনাৰ হাততে সকলো দায়িত্বৰ ভাৰ অৰ্পি ।।"

চৰকাৰে দিয়ক-নিদিয়ক, ৰঞ্জিত বৰপূজাৰীৰ সপক্ষে সেই তদন্ত আয়োগৰ সমুখত প্ৰতিভাবান আৰু সুদক্ষ অধিবক্তাৰ অভাৱ ঘটা নাছিল। তদন্ত আয়োগৰ বৈঠক বহিছিল, ১৮ আগষ্টৰ পৰা প্ৰায় দুমাহ ধৰি। গুৱাহাটী নাগৰিক সংঘৰ সপক্ষে আইনৰ গুৰি ধৰিছিল ড° জগদীশ মেধিয়ে, ছাত্ৰাবাসৰ অধীক্ষকৰ সপক্ষে অধিবক্তা জয়চন্দ্ৰ চৌধুৰীয়ে আৰু গুৱাহাটী লয়াৰ্ছ এচোচিয়েশ্যনৰ সপক্ষে অধিবক্তা উত্তম তহবিলদাৰে। এদিনৰ কথা মনত পৰে। আমি কেইজনমান ড° মেধিৰ দপ্তৰত সোমাইছিলোঁ, শেহতীয়া খবৰ লৈ যাবলৈ বুলি। প্ৰসংগক্ৰমে উল্লেখ কৰি থওঁ, অধিবক্তা কেইগৰাকীয়ে বিনা পাৰিশ্ৰমিকেৰেই নিজৰ সেৱা আগবঢ়াইছিল। গতিকে, আমি কেইজনমানে তেখেতসকলক অন্য ধৰণৰ সহায়খিনি কৰি দিছিলোঁ। সেইদিনা ড° মেধিয়ে আমাক ক'লে, "কলিকতাৰ ফৰেঞ্চিক এক্সপাৰ্টে ক'ব খুজিছে, ৰঞ্জিত বৰপূজাৰীৰ মূৰত বোলে গুলী লগাটোৱেই সন্দেহজনক। কাৰণ মূৰৰ ভিতৰত বুলেট পোৱা নাছিল। তেওঁক সুধিম, মূৰৰ পিচফাল উঠঙা হ'লে, মূৰৰ ভিতৰত বুলেট পোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে নে নেথাকে? চোঁচোৰা খাই গুলীটো বাৰু ভিতৰলৈ নোসোমাবাকৈ গুচি যাব পাৰিলেহেঁতেন নে নাই? তাৰ পাচত সুধিম, ৰঞ্জিত বৰপূজাৰীৰ মূৰটোৰ পিচফাল যে উঠঙা নাছিল, সেই বুলি ক'বলৈ তাৰ হাতত কিবা প্ৰমাণ আছে নেকি?" অলপ বৈ লৈ ক'লে, "যদি ক'ৰবাত তেনেকুৱা লাওখোলা এটা পোৱা গ'লহেঁতেন।" মহেন্দ্ৰ শালৈয়ে তেতিয়া ক'লে, "ৰ'ব, তেনেকুৱা লাওখোলা আমাৰ মিউজিয়ামতে কেইবাটাও আছে। কাইলৈ গধূলিকৈ দি যামহি বাৰু।" সেয়া এটা শনিবাৰৰ ঘটনা আছিল।

সোমবাৰৰ দিনা ড° মেধিয়ে সেই বিশেষজ্ঞজনক পুংখানুপুংখৰূপে জেৰা কৰি উঠি, লাওখোলাৰ টোপোলাটো উলিয়ালে। লাওখোলাবোৰ মেজৰ ওপৰত এশাৰীকৈ থৈ সুধিলে, "আপুনি স্বীকাৰ কৰেনে, এনেকুৱাধৰণৰ মূৰৰ পিচফালে কাতিকৈ গুলী লাগিলে, সেই গুলীটো চোঁচোৰা খাই ক'ৰবাত পৰিবগৈ পাৰে, অথচ সি জখমটো আচলকৈয়ে কৰি যাব পাৰে?" তেওঁ কথাষাৰ স্বীকাৰ কৰিলত, ড° মেধিয়ে আকৌ

সুধিলে, "অসমীয়া মানুহৰ মূৰৰ পিচফাল এনেকুৱা উঠঙা ধৰণৰ নহয় বুলি ক'বলৈ আপোনাৰ কিবা যুক্তি আছে নেকি? সোঁৱৰাই দিছোঁ, ৰঞ্জিত বৰপূজাৰী কিন্তু অসমীয়া ল'ৰা আছিল।" সেইদিনা জেৰাৰ জাউৰিত সেই বিশেষজ্ঞজন ঠেৰেঙা লাগিছিল। এনেতে অধিবক্তা জয় চৌধুৰীয়ে সুধিলে, "আপোনাৰ বৃত্তিগত অৰ্হতা কি?" তেওঁ উত্তৰ দিলে, "এম. বি. বি. এছ.।" চৌধুৰীয়ে মন্তব্য কৰিলে, "সেইখিনিৰেই ফৰেঞ্চিক এক্সপাৰ্ট। বেচতো অভিনয়।" কিন্তু, ৰজাৰ নাও বামেৰেও চলে।

আৰু এদিনৰ কথা। সেইদিনা পাৰ্ব্বিৰ পক্ষৰ এজন বিশেষ অধিবক্তা নীৰেন দে'ই তেওঁলোকৰ যুক্তিবোৰৰ মোখনি মাৰিবলৈ লৈ ৪ জুলাই পাচৃত ঘটা গোৰেশ্বৰৰ ঘটনাৱলীৰ কথা অৱতাৰণা কৰিছিল। লগে লগে আনটো পক্ষৰ বিশেষ অধিবক্তা হিচাপে উপস্থিত থকা হৰেশ্বৰ গোস্বামী গৰজি উঠিল, "যদি সেইটোৱেই হয়, তেনেহ'লে ময়ো ১০০ বছৰৰ আগলৈ উজাই যাম। এই আয়োগৰ পৰিসীমা ৪ জুলাই পুৱা ১১.৩০ বজালৈকে বান্ধি দিয়া আছে। তাৰ পৰা আধা মিনিট যদি এইফালে ভটিয়াই আহি কিবা কথা কোৱা হয়, আমিও তেতিয়া অদূৰ অতীতৰ ২৭ জুনত বান্ধি দিয়া ঘেৰটো ভাঙি অনেক নথি-পত্ৰ দাখিল কৰিম।" গোস্বামীৰ গোজৰণি শুনি ন্যায়াধীশ গৰাকীয়ে 'ৰুলিং' দি সিজনৰ অপ্ৰাসংগিক কথাৰ অৱতাৰণা বন্ধ কৰি দিলে। তথাপি, আয়োগৰ সিদ্ধান্ত যি হ'ব লগীয়া আছিল, সেইটোৱেই হ'ল। যিবোৰ চিপাহীৰ গুলী-চালনাত ৰঞ্জিত বৰপূজাৰী নিহত হৈছিল, যিবোৰৰ অধিনায়ক চুবেদাৰ গকুল পাণ্ডেই আৰক্ষী অধীক্ষকৰ সপক্ষে দিয়া সাক্ষ্যটোৱেই আটাইতকৈ মূল্যবান বুলি গৃহীত হ'ল— বোলে ছাত্ৰবোৰে পুলিচৰ গা'লৈ শিল দলিয়াইছিল। বোলে কেইবাটাও চিপাহী আহতো হৈছিল। বেচেৰাইঁতে আহত শৰীৰেৰেই বন্দুকৰ ঘোৰাবোৰ টালি লৈ লিপ্‌লিপ্ কেইটা টিপিছিল। কোনোবা এজনে কৈছিল— কোনে কৈছিল মোৰ মনত নাই— 'ন্যায়বিচাৰৰ গৰ্ভপাত'।

বাঠিৰ ধামখুমীয়াৰ এটা দিনৰ ঘটনা মই পাহৰিব নোৱাৰোঁ। তাৰিখটো যিমান দূৰ মনত পৰে ৭ জুলাই আছিল। বাহিৰত তেতিয়া কাৰ্ফ্যু চলি আছে। ৰাতিপুৱা ৯.৩০ মান বজাত অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ নেপালী লগুৱাটো আহি ওলালহি। হাতত এখন চিঠি। ৰায়চৌধুৰীয়ে লেখিছে, "বোপা, শেষবাৰলৈ তোমাক দেখা কৰিব খোজোঁ। যেনে তেনে এবাৰ আহি যোৱা। মই নেপালীটোক সুধিলোঁ, কি হৈছে? সি মোক ক'লে, বহুত মানুহে তেখেতৰ ঘৰ ঘেৰি ধৰিছে। খুব হুলস্থূল হৈছে। মই চিন্তা কৰিলোঁ, যাওঁ কেনেকৈ? ৰাজপথেদি যোৱাৰ উপায় নাই। সংগীনৰ খোঁচ খাই মৰিব লাগিব। নোৱাখালি চুবুৰীৰ মাজেদি যোৱাটোও বিপদজনক। মই নেপালীটোক সুধিলোঁ, সেই চুবুৰীটোৰ মাজেদি মোক লৈ যাব পাৰিব নে নোৱাৰে। সি পাৰিব বুলি কোৱাত মই কাপোৰ-কানি পিন্ধি ল'লোঁ। মোৰ পৰিবাৰে কন্দা-কটা লগাই দিলে। মোৰ ভাইটো ৰত্নক ক'লে, "তুমি জানি ৰাখা, তোমাৰ ককাইদেৱৰা আৰু ঘূৰি নাহে।" যি কি নহওক, মই সেই চুবুৰীটোৰ

মাজেৰে খোজ ল'লোঁ। বাটত কোনেও মোক একো নুসুধিলে, বাটভেটা যে নিদিলেই। গৈ দেখিলোঁ, প্ৰায় দুই-তিনিশ মানুহৰ এটা জুম। দুজনমানে চিএৰিছে, "উলিয়াই দিয়ক। নহ'লে ঘৰ জ্বলাই দিম।" মই সুধিলোঁ, কথাটো কি? দুজনমানে মোক চিনি পালে। ক'লে, "চাওকচোন, এই মানুহজনেই আমাক ডাঙৰ ডাঙৰ বক্তৃতা দি এইবোৰ শিকালে। এতিয়া তেখেতেই দুঘৰ বঙালী মানুহক আশ্ৰয় দি ৰাখিছে। তেখেতে সিহঁতক উলিয়াই দিয়ক। নহ'লে ঘৰটো জ্বালাই দিম বুলি ভাবিছোঁ।" ৰায়চৌধুৰীয়ে ক'লে, "চোৱাচোন, বোপা। সেই মানুহ দুঘৰে মোৰ আশ্ৰয় বিচাৰি সোমাইছেহি। তাতে এজনী ছোৱালীৰ জ্বৰ। মই বাৰু নিৰাশ কৰোঁ কেনেকৈ?"

মই চকু ফুৰাই দেখিলোঁ, তাৰে কেইজনমান মোৰ প্ৰাক্তন ছাত্ৰ। তেওঁলোকক দেখি অলপ সাহ পালোঁ। কিন্তু প্ৰত্যেকৰ ৰুদ্ৰমূৰ্তি। দুজনমান ভিতৰলৈ সোমাই যাবলৈকে ওলাইছিল। ৰায়চৌধুৰীয়ে বাধা দি ক'লে, "সেইটো হ'ব নোৱাৰে। আপোনালোকে মোৰ মৃতদেহৰ ওপৰেদি পাৰ হৈ গৈহে, মোৰ আশ্ৰিত পৰিয়াল দুটাক চুবগৈ পাৰিব।" লগে লগে ময়ো সাহ দেখুৱাই তেখেতৰ আগফালে থিয় হৈ ক'লোঁ, "এখেতৰ গাত হাত দিয়াৰ আগতে আপোনালোকে মোৰ মৰা-শ'ৰ ওপৰেদি পাৰ হৈ যাব লাগিব।" তেওঁলোক ৰৈ গ'ল। তাৰ পাচত, সেইপিনেদি পুলিচৰ 'ভেনেট' এখন অহা দেখি মই সেই খন ৰখালোঁ। মোৰ ভাগ্য ভাল, ভিতৰত অহা দাৰোগাজন মোৰ আধা চিনাকি আছিল— সিজনৰ উপাধিটো বৰা। তেখেতক কথাখিনি খোৰতে ক'লোঁ। বৰাই নামি আহি মানুহজুমক ক'লে, "মই বাৰু তেওঁলোকক অসম-সীমান্ত পাৰ কৰি থৈ আহোঁহে। হ'ব নহয়?" তাৰে এজনে ক'লে, "ঠিক আছে, এজন এজনকৈ উলিয়াই আনক। আমি দুচাট-এচাট দি আপোনাৰ গাড়ীত তুলি দিওঁগৈ।" বৰাই তেতিয়া মোক চকুৰ ঠাৰেৰে ক'লে, "ফুচুলাই ৰাখক— মই ফ'ৰ্চ এটা লৈ আহোঁগৈ।" ফুটাই ক'লে, "মই বাৰু ডাঙৰ গাড়ী এখন লৈ আহোঁগৈ। দুটাকৈ পৰিয়াল — মানুহ বা কিমান?" ৰায়চৌধুৰীয়ে ক'লে, "ল'ৰাই-ছোৱালীয়ে, মতাই-মাইকীয়ে মুঠতে এঘাৰজন।" তাৰে এজনে ক'লে, 'আহা-হা, এটা ফুল টিম। খেলি মজা লাগিব, উলিয়াই আনক।" বৰা গ'লগৈ।

আন এজনে এটা অদ্ভুত প্ৰস্তাৱ দিলে, "সিহঁতক পঠিয়াই দিয়াৰ আগতে এবাৰ বাহিৰলৈ ওলাই আহিবলৈ কওক। আমি বাৰু মাইকী মানুহখিনিৰ গাত হাত নিদিওঁ— প্ৰতিশ্ৰুতি দিছোঁ।" মই সেইজনৰ নামটো জানিছিলোঁ। এতিয়াও মোৰ স্পষ্টকৈ মনত আছে। মোৰ সন্দেহ নাই, এতিয়ালৈ তেওঁ নিশ্চয় জীৱনৰ কোনোবা নৰ্দমাত হেৰাই গৈছে। তেওঁ ৰায়চৌধুৰীলৈ চাই চকু ঘোপাকৈ কৈছিল, "পলম নকৰিব। নহ'লে আপোনাৰে বেয়া হ'ব।" মই তেওঁক একো নক'লোঁ। মাথোন এবাৰ কটমটকৈ চালোঁ। এনেতে বৰা আহি পালেহি চিপাহীকেইজনক হাতত ধৰাধৰিকৈ দুশাৰী কৰাই লৈ মানুহজুমৰ মাজেদি বাটটো উলিয়াই ল'লে। মানুহ কেইজনক উলিয়াই নিওঁতে তাৰ মাজেদিয়েই

হাত মেলিছিল লপাথপা কৰিবলৈ। নৰিয়াত পৰা ছোৱালীজনীৰ মুখখন মোৰ আজিও মনত পৰে। বৰাৰ লগতে ময়ো শিলপুখুৰী পালোঁহি। মই পদুলিমুখ পোৱাৰ লগে লগে মোৰ পৰিবাৰে মোক ক'লে,"ঘূৰি আহিব পাৰিলা।"

সেই কাৰ্ফ্যুৰ সময়ছোৱাত দুটা সৰু কথা মনত পৰে। এদিন নোৱাখালি চুবুৰীৰ এজন মানুহে মোক ক'লেহি, "ছাৰ, মোক আপুনি এটা সহায় কৰাক। কেৱল টকা ৫০০ দিয়ক, নাই যদি ৩০০ দিলেও হ'ব। মোক খালী যোৱাৰ ভাৰাটো লাগে। ৰেলৰ আলিটোৰ সিপাৰে দুবিঘা ম্যাদী পট্টাৰ মাটি আছে। মই আপোনাৰ নামত লেখি দিওঁ। পাচত নামজাৰী কৰাই ল'ব।" মই তেওঁক ক'লোঁ, "মই আপোনাৰ মাটি পানীৰ দৰত কিনি লৈ পাপ কিনিব নোৱাৰোঁ। আপুনি মোক ক্ষমা কৰিব। লাগে যদি কওক, আপোনাক মই এনেয়ে যি পাৰোঁ সহায় কৰি দিওঁ।" অৱশেষত, তেওঁ গ'লগৈ।

তাৰ মাজতে মোৰ এদিন ভয়ানক পেটৰ বিষ হ'ল। কাৰ্ফ্যু নথকা সময়ছোৱাত মোৰ ভাইটো হাতত প্ৰেচ্‌ক্ৰিপশ্যনখন লৈ ওলাই গ'ল। উভতি অহি শিলপুখুৰীৰ পাৰ পাওঁতেই কাৰ্ফ্যুৰ সময় আৰম্ভ হ'ল। চি. আৰ. পি. চিপাহী এটাই সংগীনডাল তাৰ তলপেটলৈ টোৱাই বিকট মাতেৰে সুধিলে, "পাছ হ্যায়?" সি থাউকতে কৈ দিলে, "হ্যায়।" চিপাহীটোৱে ক'লে, "দেখাও"। সি প্ৰেচ্‌ক্ৰিপশনখনকে দেখুৱাই ক'লে, "দেখলো এইঠো।" চিপাহীটোৱে সন্তুষ্ট হৈ ক'লে, "হাঁ তুম জানে সকতা হ্যায়।"ভাইটোৱে যেতিয়া ক'লেহি, আমি আটাইখনে ভয়ো খালোঁ, হাঁহিলোঁও।

আকৌ আচল কথাটোলৈ আহোঁ। মোৰ পদত্যাগ-পত্ৰৰ কোনো সঁহাৰি তেতিয়ালৈকে পোৱা নাই। চৰকাৰ হয়তো দোধোৰ-মোধোৰত পৰিছিল; মোক মানে-সন্মানে গুচি যাবলৈ দিব নে, কপালত বেজী খোঁচেৰে চুৰা সাঁচ এটা আঁকিহে এৰি দিব। বৰদিনৰ বন্ধৰ আগে আগে মই অধ্যক্ষৰ হাতত চূড়ান্ত চিঠিখন দিলোঁ; 'মই একপক্ষীয় সিদ্ধান্ত লৈছোঁ। বছৰটো শেষ হোৱাৰ পাচৰ পৰা মোৰ পদত্যাগ কাৰ্যকৰী কৰিম।' অধ্যক্ষ গোস্বামীয়ে মোক সুধিলে,"বাট চালে ভাল আছিল নেকি। মই যিখিনি পাৰোঁ, কৰি আছোঁ।" মই তেখেতক ক'লোঁ, অন্য ক'ৰবাত নিশ্চয় ভাতমুঠি যোগাৰ কৰিব পাৰিম। কথাষাৰ সকলো ছাত্ৰই গম পালে। তেওঁলোকে মোক বিদায় দিবৰ কাৰণে সভা পাতিবলৈ যো-জা কৰিছিল। মই তেওঁলোকক ক'লোঁ, সেইবোৰ আনুষ্ঠানিকতা কৰিব নালাগে। কাৰণ, চৰকাৰে মোক মুক্তি দিয়াই নাই। সেই অৱস্থাত অধ্যক্ষৰ অনুমতি বিচাৰি গ'লে, তেখেতে এনেয়ে বিব্ৰত হ'ব। গতিকে, ওপৰাওপৰিকৈ কেইবাখনো ঘৰুৱা ধৰণৰ বিদায়-সভা কেন্টিনতে আয়োজন কৰিলে। বিদায় দিলে, 'মধুচয়নিকা'ই, যিটো অনুষ্ঠানৰ নাম ময়েই দিছিলোঁ। বিদায় দিলে, ইংৰাজী বিভাগৰ ছাত্ৰসকলে, ইউনিয়ন চোচাইটিয়ে আৰু ইংৰাজী বিভাগৰ অধ্যাপকসকলে।

ইয়াৰ পাচত, বৰদিনৰ বন্ধত নিমন্ত্ৰণ এটা পালোঁ— গোৱালপাৰা কলেজৰ পৰা।

মিহিৰ দাস নামৰ সেই কলেজৰ নৈশ শাখাৰ ছাত্ৰ এজন আহি ওলালহি। তেওঁ ক'লে; "আমাৰ কলেজৰ অধ্যক্ষগৰাকী কাহানিবাই ছুটী লৈ গ'ল। আহোঁ-আহোঁ বুলিও উভতি অহাৰ নাম নাই। গতিকে, কলেজে তেওঁক অহাৰ পৰা অব্যাহতি দিছে। আমাৰ সকলো ছাত্ৰ-ছাত্ৰী আৰু গভৰ্ণিং বডিয়ে আপোনাকেই অধ্যক্ষ হিচাপে বিচাৰিছে। আপুনি মাথোন যাব লাগে। কলেজখনৰ ঘৰ-দুৱাৰ একো নাই। আপুনি আপোনাৰ মনৰ ইচ্ছাৰে গঢ়ি ল'ব পাৰিব। চহৰৰ মাজতে মাটি আছে, ৫৭ বিঘা। বৰ্তমান কলেজখন এটা তদৰ্থ মঞ্জুৰী পায়— মাহে ১০০০ টকাকৈ।" তেওঁৰ কথাই মোক মুগ্ধ কৰিলে।

মই সেই ডিচেম্বৰৰ ভিতৰতে গোৱালপাৰাত ভুমুকি এটা মাৰি আহিলোঁগৈ। তাতেই থিৰ কৰিলোঁ— এই বেচৰকাৰী কলেজখনৰ চাকৰিটো ল'ম; স্বাধীন চিতীয়াকৈ থাকিব পাৰিম। দৰমহা-বনাচো সৰহীয়া নহ'লেও তেতিয়ালৈকে পাই থকা দৰমহাৰ ডেৰ গুণ হ'ব; তাৰ লগতে যোগ হ'ব, নৈশ শাখাৰ বাবে ওপৰঞ্চি বানচ আৰু এশ টকা। থিৰাং কৰি আহিলোঁ, জানুৱাৰীৰ ১ তাৰিখে কামত যোগ দিম গৈ।

উভতি আহি গুৱাহাটীৰ পৰা পাচদিনা যাত্ৰা কৰিম বুলি সাজু হওঁতেই সেই ৰাতি আকৌ পেটৰ বিষ আৰম্ভ হ'ল। মোৰ ডাঙৰ গৰাকী শালপতি ডাঃ যোগেন ভূঞাই চাই উঠি দৰৱ-বেজী দিলেহি। তেতিয়ালৈকে আন ডাক্তৰে ধৰিব নোৱৰা বেমাৰটো তেখেতেই পোনতে সঠিককৈ ধৰিলে। হয়তো পিত্তকোষত শিল জমা হৈছে— যাৰ ঘৰুৱা নামটো 'পাথৰি ৰোগ' গা'টো অলপ টঙাই লৈয়েই ১০ জানুৱাৰী তাৰিখে ৰাতি গোৱালপাৰা পালোঁগৈ। ১১ তাৰিখে কামত যোগ দিলোঁ। গোৱালপাৰাতে জীৱনৰ তেৰটা বছৰ কটালোঁ। সেই সময়ছোৱাতে মোৰ বাকী তিনিটা ল'ৰা-ছোৱালী উপজিছিল। জঙ্কি— ভাল নামটো দীপঙ্কৰ— উপজিছিল ধুবুৰীত। ১৯৬১ চনৰ ৩১ জুলাইত। টিঙ্কু—ভাল নামটো— উতঙ্ক— উপজিছিল গোৱালপাৰাতে ১৯৬২ চনৰ ১৭ অক্টোবৰত; আৰু পপি— ভাল নামটো স্বপ্নমিতা— গোৱালপাৰাতে উপজিছিল— ১৯৬৮ চনৰ ৩০ জুনত।

নতুন ঠাইত নতুন কামত যোগ দিয়াৰ এমাহৰ পাচতে গোৱালপাৰালৈ ৰাজ্যপাল জেনেৰেল শ্ৰীনাগেশ আহোঁতে, মহকুমাধিপতি জি. এছ. শেষাদ্ৰিয়ে অনুৰোধ কৰিলে— কলেজত এটা সাংগীতিক অনুষ্ঠান পাতি সিজনাক অভ্যৰ্থনা জনাব পাৰিলে বেয়া নহ'ব। মই ভাবিলোঁ, জনজাতীয় গীত-মাত কিছুমানকে দেখুওৱা যাওক। সেই মতেই নাতিদীৰ্ঘ অনুষ্ঠান এটাৰ আয়োজন কৰিলোঁ। জেনেৰেল শ্ৰীনাগেশে মোৰ লগত কৰমৰ্দন কৰি উঠিয়েই ক'লে, "So young, Ihave never seen such a young Principal of a college anywhere else." মই উত্তৰ দিলোঁ, "Yes, Sir, I am a young Principal; and the college happens to be a baby one." চহৰখনৰ কথা নক'লো। সেইখন ন-বোৱাৰীৰ লেখীয়া আছিল— প্ৰতিটো খোজতে তাইৰ ভয় আৰু লাজৰ আভাস।●

।। ডাংগৰ স্কুলানি হেড্‌মাষ্টৰ ।।

"And some fell among thorns; and the thorns
Sprang up, and choked them :
But other fell into good ground, and brought
forth fruit, some an hundredfold, some sixty–
fold, some thirtyfold."

– Matthew XIII, 8-9

জীৱনত বহুতো পৰিশ্ৰম কৰিছোঁ, বহুত মনোকষ্ট পাইছোঁ, আৰু বহুতো আনন্দ লভিছোঁ। কিন্তু, সিবিলাকৰ তুলনা নহয় একেলগে আটাইবোৰ সামৰি সেইছোৱা সময়তে সেইখন ঠাইত আটাইতকৈ বেচি যেনেকৈ পালোঁ, তাৰ লগত। সেইকাৰণেই, এই অধ্যায়টো লেখিবলৈ লৈ বাৰে বাৰে থমকি ৰৈছোঁ। ভাবিছোঁ, কোনখিনি কথা লেখিম আৰু কোনখিনি কথা দেই গুচি যাম। অনেক কথা আছে, যিবোৰ কথা সুঁৱৰি একো লাভ নাই। আৰু অনেক কথা আছে, যিবোৰ কথা নুসুঁৱৰিলেও একো ক্ষতি নহয়। থোৰতে এষাৰ কথা সুঁৱৰিছোঁ, সেয়া হ'ল মোৰ যৌৱনৰ উভৈনদী শক্তিখিনি তাতেই প্ৰায় নিঃশেষে খৰচ কৰিলোঁ আৰু সেই যৌৱনৰ পথাৰৰ পৰা দাই আনিলোঁ মোৰ জীৱনৰ সৰু-সুৰা সফলতাৰ বহুতো ডাঙৰি; তাৰ লগতে দুখৰ-এথৰ বিনৈবনৰ মুঠি।

তাতে জীৱনৰ তেৰটা বছৰ কটালোঁ। ১৯৬১ চনৰ ১১ জানুৱাৰীৰ পৰা ১৯৭৩ চনৰ জুন মাহৰ ৭ তাৰিখলৈকে। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দক্ষিণ পাৰে অসমৰ পশ্চিম সীমান্তৰ শেষ চহৰ সেই গোৱালপাৰাতে। কেনেকৈ কটালোঁ, সেইখিনি কোৱাৰ আগতে তালৈকে বোৱাই নিয়া মোৰ জীৱনৰ ঘাই সুঁতিটোৰ কথা অলপ কৈ লওঁ, সময়ৰ নৈয়েদি দুমাহমান উজাই গৈ।

১৯৬০ চনৰ ঘটনাৱলীৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত অনুভৱ কৰিছিলোঁ, 'ৰামধেনু' বন্ধ হৈ যোৱাৰ পাচত গহীন কিবাকিবি লেখিবৰ কাৰণে আলোচনী এখন নোহোৱা হৈ পৰিল। কোনো জাতিয়েই মাথোন ভাত-পানী খায়েই জীয়াই নেথাকে। কাৰোবাৰ লগত যুঁজ-বাগৰ কৰিও জীয়াই নেথাকে। জীৱনবোধ এটা লৈহে জীয়াই থাকে। মোৰ দৰে মোৰ অন্যান্য কেইবাগৰাকীও লেখক-বন্ধুৱেও কথাষাৰ গভীৰভাৱে অনুভৱ কৰিছিল। সেয়া ছেপ্তেম্বৰ মাহৰ কথা। এদিন গধূলি সময়ত মোৰ ওচৰলৈ এজন অতি ধুনীয়া ডেকা মানুহ আহিল। চা-চিনাকি হ'লোঁ। মানুহজনৰ নাম দেৱেন দাস। তেখেতে বৰ বেচি ভূমিকা নকৰাকৈ ক'লে, "এখন ভাল মাহেকীয়া আলোচনী উলিয়াব খুজিছোঁ। আপুনি সেইখনৰ অবৈতনিক সম্পাদক হৈ দিব লাগে। আলোচনীখনৰ নামটোও আপুনিয়েই দিব লাগে।" মানুহজনৰ কথা-বাৰ্তাবোৰ মোৰ বৰ ভাল লাগিল। মানুহজনৰ ধ্যান-

ধাৰণাবোৰ অত্যন্ত উচ্চমান বিশিষ্ট। মুহূৰ্ততে মই মান্তি হৈ গ'লোঁ। বৰ বেচি ভাবনা-কল্পনা নকৰাকৈ আলোচনীখনৰ নাম থ'লোঁ 'মণিদীপ'। মই সেই সময়ত ফস্কো মেৰিয়ানিৰ 'দ্যা চিক্ৰেট অৱ তিব্বেত'খন পঢ়ি আছিলোঁ। ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে বোধকৰোঁ 'ওঁ মণিপদ্মে হুং' কথাষাৰৰ দূৰ-সুদূৰৰ প্ৰতিধ্বনি এটাই নামটোক দোলা দি গৈছিলহি। মই দাসক ক'লোঁ, "মোৰ এটাই মাথোন চৰ্ত। আলোচনীখনৰ প্ৰকাশ সদায় নিয়মীয়া হ'ব লাগিব। ছপা-বন্ধাৰ কাম আগৰ মাহৰ শেষ তাৰিখে শেষ হ'ব লাগিব; আৰু মাহৰ আলোচনী মাহৰ প্ৰথম সপ্তাহতে পাঠকৰ হাতত পৰিবগৈ লাগিব। মাননি হিচাপে মোক আপোনালোকে এক পইচাও দিব নালাগে। কিন্তু প্ৰবন্ধ-পাতি গোটাই আনিবলৈ এজন মানুহ আৰু ছপাৰ কামৰ বাবে এজন মানুহ নিশ্চয়কৈ লাগিব।" সিদ্ধান্ত হ'ল, নৱেম্বৰৰ ১লা তাৰিখে 'মণিদীপ'ৰ প্ৰথম সংখ্যাটো ওলাব।

কেইদিনমানৰ পাচতে আৰু দুজন মোৰ সতীৰ্থ হিচাপে লগ পালোঁ। এজন হ'ল, বিশিষ্ট গল্পলেখক নিৰোদ চৌধুৰী। সেই তেতিয়াৰে পৰা আজিলৈকে মোৰ চৌধুৰীৰ লগত অতি নিবিড় সম্পৰ্ক। আনজন হ'ল, ৰতন শৰ্মা। মই তেওঁক সুধিলোঁ, "তুমি বাৰু তাহানি কটনত পঢ়োঁতে পাণ্ডৰী মাৰিছিলা নেকি?" তেওঁ স্বীকাৰ কৰি হাঁহিলে, "হয় ছাৰ। আপুনিতো বেচ মনত ৰাখিছে।" মই তেতিয়া ক'লো, তোমাৰ নামটো বোধকৰো তাহানি অমূল্য ৰতন শৰ্মাহে আছিল। অমূল্যটো সোলোকাই পেলালা যে।" তেওঁ হাঁহি উত্তৰ দিলে, "ছাৰ, আপোনালোক আটাইবোৰে মাজৰ শব্দটো সোলোকাই পেলালে। চন্দ্ৰ, কান্ত, নাথ, কুমাৰ— এইবোৰ সোলোকাই পেলালে। মই ছাৰ, মাজৰটো ৰাখি আগৰটোকে কাটি পেলালোঁ।" তেনেকৈয়ে আমি আটাইকেয়োজন মিলি 'মণিদীপ'ৰ পৰিয়ালটো হৈ পৰিলোঁ।

ৰতন শৰ্মা প্ৰবন্ধ, গল্প, কবিতা ইত্যাদিৰ সন্ধানত ওলাই যায়। সদায় কিবা এটা লৈ উভতি আহে। দেৱেন দাসে গল্প-প্ৰবন্ধ আদিৰ শিতানত দিবলৈ শিতান-ছবি (head piece)-ৰ কেইটামান আৰ্হি আঁকি উলিয়ালে আৰু খালী ঠাইত গুজি দিবলৈ ভণিতা-ছবি (tain piece)-ৰ আৰ্হি কেইটামানো আঁকিলে। বেটুপাত অঁকোৱা হ'ল, নিপ বৰুৱাৰ হতুৱাই। মই দাসক পৰামৰ্শ এটা দিছিলোঁ, প্ৰতি সংখ্যাৰ বেটুপাতখিলাৰ মাজতে একোখন বিশ্ববিখ্যাত ছবিৰ প্ৰতিৰূপ এটা যোগান ধৰাৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰিলে ভাল হয়। অৱশেষত, হেম বৰুৱাৰ এটা কবিতা; যোগেশ দাস, নিৰোদ চৌধুৰী, চন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়া— প্ৰত্যেকৰে একোটাকৈ চুটিগল্প; ললিত বৰাৰ এখন ৰম্য ৰচনা; আৰু লক্ষ্যহীৰা দাসৰ ধাৰাবাহিক অনুদিত-উপন্যাস 'ডোৰিয়ান গ্ৰে'ৰ প্ৰথম অধ্যায়, তাৰ লগতে মোৰো ধাৰাবাহিক প্ৰবন্ধ 'অসমীয়া ছন্দৰ উপকৰণ সদৌশেষত, আলোচনীখনৰ দুৱাৰদলিতে থোৱা অৱনীন্দ্ৰ বৰা আৰু কিৰণ শৰ্মাৰ দুটা গহীন প্ৰবন্ধ— এইখিনিৰে সমৃদ্ধ হৈ 'মণিদীপ'ৰ প্ৰথম সংখ্যাটো বান্ধি থোৱা সময়তে ছপা হৈ ওলাল। প্ৰথম কেইটামান কপি কেইগৰাকীমান

স্বনামধন্য লেখকৰ হাতত আমি নিজেই দি থৈ আহিলোঁ গৈ। উন্মোচন উৎসৱ ইত্যাদি অনুষ্ঠানিক পৰ্বৰ অনুষ্ঠান কৰিবলৈ নহ'ল। প্ৰত্যেকেই আমাক উৎসাহ দি ক'লে, "ৰামধেনুখন বন্ধ হৈ যোৱাৰ পাচত লেখিবলৈ ঠায়েই নোলোৱা হ'ল। এতিয়া লেখিবলৈ ঠাই এডোখৰ ওলাল।"

সেই যে ১৯৬০ চনৰ নৱেম্বৰ মাহত 'মণিদীপ'ৰ যাত্ৰা আৰম্ভ হৈছিল— যথেষ্ট অনুষ্টুপীয়াকৈ, সেয়া ১৯৬৬ চনৰ জুলাই মাহলৈকে নিয়মীয়াকৈ পাঠকৰ হাতত পৰিছিলগৈ— ইখনতকৈ সিখন আৰু বেচি চহকী হৈ। অন্য ভাষাত ক'বলৈ হ'লে, ৭ম বছৰৰ ৯ম সংখ্যালৈকে মই সেইখন সম্পাদনা কৰি দিছিলোঁ। বিনিময়ত মই একো গ্ৰহণ কৰা নাছিলোঁ। প্ৰতিটো মাহতে ৰতন শৰ্মা প্ৰবন্ধ-পাতিৰ জোলোঙাটোলৈ গোৱালপাৰাত ওলাইছিলগৈ। মই সেইবোৰ চাই-মেলি সজাই-পৰাই পঠিয়াই দিছিলোঁ, তেওঁৰ হাততে— দুই-এদিনৰ পাচতে। মাজে মাজে ময়ো গুৱাহাটীলৈ আহোঁ। কেইবাদিনো দাসৰ ঘৰতে আলহী হওঁহি। তেখেতৰ পৰিবাৰে ৰান্ধি-বাঢ়ি খুৱায়। আৰু মই তেখেতৰ মিতু আৰু মিতা নামৰ ল'ৰা-ছোৱালীহালৰ লগত ধেমালি কৰি কটাই দিওঁ। দাস আহে মোৰ কোঠালৈ; কথা পাতি কেতিয়াবা শেষ নিশা পোৱাই দিওঁগৈ। দাসৰ মাক সন্দিকৈ কলেজৰ অধ্যক্ষা ৰাজবালা দাসে মই আলহী থাকিলে খু ভাল পায়। কাৰণ, আন দিনবোৰত মাজু পুতেক দেবেন দাস বাহিৰলৈ ওলায় যায় আৰু অলপ অতিচাৰ কৰি নিজৰ ওপৰতে অত্যাচাৰ কৰি শেষ নিশালৈহে উভতি আহে।

সেই 'মণিদীপ' হয়তো কোনো যুগৰ বাৰ্তাবাহী নহয়, কিন্তু যুগটোৰ নাটনি পূৰ কৰা এক বৈশিষ্টপূৰ্ণ সঁহাৰি। 'ৰামধেনু' যুগত যিসকল প্ৰবীণ লেখকে কাপ-মৈলামৰ লগত সম্পৰ্কটো সামৰি পেলাবলৈ লৈছিল, সেইসকলক আকৌ লেখাৰ জগতলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি আনিছিলোঁ। কবি ৰত্নকান্ত বৰকাকতী আৰু অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীয়ে 'মণিদীপ'ৰ পাতত নিয়মীয়াকৈ লেখিছিল। নতুন লেখকৰ মাজৰ পৰাও কেইবাজনকো একেদৰে সুৱাগুৰি তুলি আনিছিলোঁ। 'মণিদীপ'ৰ পাততে কবি নৱকান্ত বৰুৱাই তেখেতৰ 'ককাদেউতাৰ হাড়' নামৰ উপন্যাসখন ধাৰাবাহিক ৰূপত লেখিছিল। অন্য এখন ভিন্ন স্বাদৰ উপন্যাস 'বাঙ্গচাহেবা'খনৰ যোগান ধৰিছিল ধীৰেণ বৰঠাকুৰে। তদুপৰি, পোন প্ৰথম বাৰৰ কাৰণে অসমীয়া আলোচনী সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত আন্তৰ্জাতিক সংখ্যা নামৰ এটা বিশেষ সংখ্যা উলিয়াই এখন নতুন খিৰিকি কাটিবৰ চেষ্টাও কৰিছিলোঁ। এইদৰে আমি গতানুগতিকতাৰ বাটৰপৰা আঁতৰি আহিছিলোঁ। এই সকলোবোৰ সম্ভৱ হৈছিল, দেবেন দাসৰ অনলস সহযোগিতাৰ ফলত। তেখেতে নিজে নেলেখিছিল; কিন্তু গল্পৰ উপযোগী ভাল কেঁচামাল দিব জানিছিল। এবাৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰত বাৰিষাৰ বানপানী উপচি উঠোতে, এটা বাঘ উটি আহিছিল। কাছাৰী-ঘাটৰ পৰা বহুতে দেখা পাইছিল। দাসে তাকে লৈ মৌখিক গল্পৰ ৰূপ দিছিল ঃ সেই বাঘটোৱে 'ডিলাইত'ত ডিনাৰ বিচাৰি

যোৱাৰ কাল্পনিক কাহিনী এটাৰে। পৰিস্থিতিটো বাৰু কেনেকুৱা হ'লহেঁতেন। কিছুদিনৰ পাচত, একেদিনাখনেই স্বাধীনতা দিবসৰ বিশেষ-সংখ্যা 'অসম বাণী' আৰু এখন চেমনীয়া পাঠকৰ আলোচনীত দুটা গল্প ওলাল। দুয়োটাৰে, কাহিনী একে লেখক কিন্তু দুয়োজন বেলেগ— সৌৰভ চলিহা আৰু ৰতন শৰ্মা। চাৰিওপিনে এটা মৃদু গুঞ্জন বিয়পি পৰিছিল ঃ গল্পটো কোনে কাৰ পৰা ল'লে? মই কলোঁ, দুই-এজনক ঃ "ভাগ্য ভাল, তৃতীয়টো যে নোলাল নিৰোদ চৌধুৰীৰ নামত।" ওলাব পাৰিলেহঁতেন, মাথোন বয়ন-প্ৰণালীটো বেলেগ হৈ। চৌধুৰীয়ে শুনি ক'লে, "বাধা নাছিল, চতুৰ্থ এটা ওলোৱাটো— মহেন্দ্ৰ বৰাৰ নামত।" মই তেতিয়া শেষ কথাষাৰ কৈছিলোঁ, "তেতিয়া হ'লে, মাজুৰ ঘৰৰ সমুখত জাননী-ফলি এখন আঁৰি দিব পৰা গ'লহেঁতেন— 'ইয়াত গল্পৰ কেঁচামাল পোৱা যায়।" সঁচা কথা ক'বলৈ হ'লে, 'মণিদীপ'ৰ লগত ঘটা সম্পৰ্কটোৱেই মোৰ জীৱনটোক পৰৱৰ্তী কালত সাহিত্যৰ পটিটোৰ লগত অলপ গভীৰকৈ চিনাকি কৰি দিলে। মোৰ প্ৰথমখন কাব্য-সংকলন 'জাতিস্মৰ' দেবেন দাসৰ উৎসাহতে 'গুৱাহাটী প্ৰেছ'ৰ পৰা ছপা হৈ পোহৰলৈ ওলাইছিল। তেতিয়ালৈকে অসমত কবিতাৰ কিতাপৰ বজাৰখন নাছিল বুলিয়েই ক'ব পাৰি। গতিকে, এবছৰত সিখনৰ দুশ নে তিনিশ কপিহে বিক্ৰি হ'ল। বাকীখিনি গুদামতে জাহ গ'ল; সময়ত পুৰণি কাকতৰ লগত সেৰ ওজনত বিক্ৰি কৰি দিয়া হ'ল। আকৌ, 'মণিদীপ'ত ধাৰাবাহিকভাৱে প্ৰকাশিত মোৰ 'অসমীয়া ছন্দৰ উপকৰণ' শিতানৰ দীঘলীয়া প্ৰবন্ধ লানিৰ খেও ধৰিয়েই মোৰ প্ৰথমখন মৌলিক বিষয়ৰ গ্ৰন্থ 'অসমীয়া কবিতাৰ ছন্দ' লেখি উলিয়াওঁ। সেই সময়ছোৱাৰ সাহিত্য-চৰ্চা সম্পৰ্কীয় বাকী কথাখিনি পাচত ক'ম।

অন্য এটা দিশৰ কথা কওঁ। গোৱালপাৰাত খোপনি ল'বলৈ পাওঁতে নৌ-পাওঁতেই মোৰ স্বাস্থ্যটোৱে কেইবাবাৰো আমনি কৰিবলৈ লৈছিল। মোৰ এগৰাকী খুৰা-শহুৰ ডাঃ অন্নদাচৰণ দাসে পৰামৰ্শ দিলে, সৰুসুৰা মেৰামতিবোৰ কৰি থকাৰ সলনি বয়স থাকোঁতেই অস্ত্ৰ চিকিৎসকৰ কাষ চপাটোৱেই বুদ্ধিমানৰ কাম হ'ব। গুৱাহাটীলৈ গৈ মই প্ৰথিতযশা অস্ত্ৰ-চিকিৎসক ডাঃ গোপেন্দ্ৰ কুমাৰ দাসক লগ ধৰিলোঁ। তেখেতে সকলোবোৰ পৰীক্ষা কৰি উঠি ক'লে, "স্পষ্টকৈ ধৰা পৰিছে, আপোনাৰ অসুখৰ মাই কাৰণ—non-functioning gall-bladder। হয়তো শিলো হৈছে। আপুনি সময় উলিয়াই আহক গৈ। কাটি দিম।" কথাষাৰ শুনি মোৰ বৰ ভাল লাগিল। মই তেখেতক সুধিলোঁ, "তেনেহ'লে, কাইলৈকে কাটি দিয়ক। কেইমান বজাত আহিলে আপোনাৰ সুবিধা হ'ব?" অস্ত্ৰোপ্ৰচাৰ সম্পৰ্কীয় মোৰ জ্ঞানটো যে দশমিকৰ পাচৰ শূন্যৰ কোঠাত — তৎক্ষণাৎ তেখেতে সেয়া বুজি পালে। অলপ হাঁহি হৈ ক'লে, "তেনেকৈ কাটিবলৈতো মুস্কিল হ'ব। আপুনি পৰিয়ালৰ দুই-এজনক লৈ আহকগৈ। অলপ থান-থিত লগাই লৈহে এইবোৰ মুখামুখি হ'ব লাগে।" তেতিয়াহে মোৰ চেতনা আহিল, কথাটো গুৰুতৰেই।

জুন মাহত গুৱাহাটী অসামৰিক চিকিৎসালয়ৰ 'পেয়িং কেবিন'ৰ ১নং কোঠাটোৰ আলহী হলোঁহি। তাৰিখটো যিমান দূৰ মনত পৰে, ৪ জুন আছিল। পুৱা দহমান বজাত মোক 'অপাৰেশ্যন থিয়েটাৰ' পোৱালেগৈ। এতিয়ালৈ সেইটোৱেই গুৱাহাটী দূৰদৰ্শনৰ ষ্টুডিঅ'। তাতে মোক দুজনমানে হেঁচা মাৰি ধৰি ধেনুভিৰীয়াকৈ শুৱাই দিলে। আন এজনে ৰাজহাড়ৰ তলৰ ফালৰ গাঁঠি এটাত মস্ত বেজী এটা খোচ মাৰি দিলে। মোক দীঘলীয়াকৈ উশাহ ল'বলৈ ক'লে। এবাৰ নে দুবাৰ তেনে কৰাৰ পাচতে মোৰ শৰীৰৰ তলৰছোৱা— বুকুৰ তলৰ পৰা ভৰিৰ নখলৈকে— অৱশ হৈ পৰিল, ভৰি দুখন দেখোন আলাসতে ওপঙি ৰ'ল।

তাৰ পাচত ডাঃ দাসে মোৰ দেহত অস্ত্ৰোপ্ৰচাৰ কৰিবলৈ লৈ মোক এনেয়ে সুধিলে, "আপুনি কিবা গম পাইছে নেকি?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "আপুনি এতিয়া মোৰ পেটৰ ওপৰত কপাহ অলপ ঘঁহি দিবলৈ ধৰিছে।" তেখেতে থমকি ৰৈ গ'ল, জানোচা 'লাম্বাৰ পাংকচাৰ' নামৰ বেজীটোৱে কাম নকৰিলে। মই তেতিয়া ক'লোঁ, "আন একো নহয়, মোৰ গা'ৰ ওপৰত থকা মস্ত লাইটটোৰ ৰিফ্লেক্টৰখনত সকলোবোৰ প্ৰতিফলিত হৈ থকা দেখা পাইছোঁ।" তেখেতে মোৰ চকুৰ আগত আঁৰকাপোৰ এখন তৰি দিব খুজিলে। মই ক'লো, "নেলাগে, মই ভয় নকৰোঁ। মোৰ বৰ চাবৰ মন গৈছে, মোৰ দেহৰ ভিতৰৰ একাংশ।" তেখেতে তথাস্তু বুলি কামত হাত দিলে। পেটটো ফালি দিয়াৰ লগে লগে মোৰ পিয়াহ লাগিল— প্ৰচণ্ড পিয়াহ। মই দেখা পালোঁ, তেখেতে তেখেতৰ নিপুণ হাতেৰে পিত্তকোষটো কাটি পেলালে। মোক ক'লে, "অসংখ্য পাথৰ।" মই তেখেতক ক'লোঁ, "মোলৈ কেইটামান থ'ব। সাঁচি থ'ম।" সঁচাসঁচিকৈয়ে, আজিলৈকে তাৰে এমুঠি সাঁচি থৈছোঁ। যি কি নহওক, পাচৰছোৱাৰ কথা মই গম পোৱা নাছিলোঁ। কাৰণ, পাচলৈ আবেদনিক (এনাস্থেচিয়া) প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল।

২১ দিনৰ মূৰত মোক মুক্তি দিয়া হ'ল। আনৰিয়া অৱস্থাৰ দিনকেইটা কটালোঁগৈ, ধুবুৰীত। ধুবুৰীতে প্ৰায় এমাহমানৰ পাচতে ৩১ জুলাইৰ দিনা মোৰ ডাঙৰ ল'ৰাটো জন্ম হ'ল। ঘৰুৱা নাম থ'লো, জক্কি আৰু পঢ়াশলীয়া নামটো থ'লো দীপঙ্কৰ।

এতিয়া মই কাম কৰা কলেজখনৰ বিষয়ে থাইকতে দুটামান কথা কওঁ। তেতিয়ালৈকে গুৱাহাটীৰ পশ্চিমলৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দক্ষিণপাৰে সেইখনেই একমাত্ৰ কলেজ আছিল। তালৈ গৈহে গম পাইছিলোঁ, কলেজখন কোনোমতেহে চলি আছে। অসম চৰকাৰৰ পৰা এটা তদৰ্থ মঞ্জুৰী পাইছিল, মাহিলি এহেজাৰ টকা। দিন আৰু ৰাতিৰ দুয়োটা শাখা মিলাই ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সংখ্যা ডেৰ শ জনো নহয়। তদৰ্থ মঞ্জুৰীটো, মাহিলি মাচুলখিনি আৰু ওচৰ-পাঁজৰে থকা হাট-বজাৰৰ পৰা ছাত্ৰ-ছাত্ৰী, অধ্যাপক আৰু কলেজৰ একমাত্ৰ পিয়ন ফৰিদে গোটাই অনা দান-বৰঙণিখিনি মিহলায়েই সেই কলেজখন ঠিকা-গাড়ীৰ যোঁৱাৰ নিচিনাকৈ কোনোমতে চলি আছিল। কলেজৰ শ্ৰেণীবোৰ বহিছিল কলেজৰ

ছাত্ৰাবাসটোতে। তাৰ অৱস্থাটোও শোচনীয়। মজিয়াখন কেঁচা, বাহিৰ ফুৰিবলৈ যাবলৈ সুবিধা নাই। থকাৰ ভিতৰত আছিল চহৰৰ মাজ-মজিয়াৰ সুন্দৰ মাটিডৰা। প্ৰায় ৰাঠি বিধা মাটি। মই শুনিবলৈ পালোঁ, নানা ধৰণৰ হেঁচা-প্ৰতিশ্ৰুতিত পৰি মুহিউদ্দিন ওৰফে কাল্‌থা নামৰ মানুহ এজনে মাটিডৰা কলেজৰ নামত দান দিছিল। শুনি দুখ লাগিল, সেই মানুহজন খাবলৈ নেপাই মৰাৰ অৱস্থাত পৰিছিলগৈ। কিয় ক'ব নোৱাৰোঁ, মোৰ মনত খেলাইছিল, সেই মানুহজনৰ অন্ন সংস্থান নকৰালৈকে কলেজৰ উন্নতি হ'ব নোৱাৰে। কিছুদিনৰ পাচতে শিক্ষামন্ত্ৰী দেৱকান্ত বৰুৱা গোৱালপাৰালৈ যাওঁতে, মই তেখেতক সেই মহৎ হৃদয়ৰ দৰিদ্ৰ মানুহজনক তেখেতৰ লগত চিনাকি কৰি দিলোঁ। লগতে ক'লো মানুহজনক আমি কলেজতে এটা সামান্য চাকৰি দিব খুজিছোঁ— নমৰা লৈকে পোহপাল যাব পৰাকৈ। কথাষাৰ শলাগি সেই সময়ৰ গোৱালপাৰাৰ এগৰাকী অতি প্ৰভাৱশালী ব্যক্তি খগেন্দ্ৰ নাথেও শিক্ষামন্ত্ৰী বৰুৱাদেৱক তদৰ্থ মঞ্জুৰীটো বঢ়াই দিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। কামটো সিজিল। লগে লগে তেওঁক কলেজ লাইব্ৰেৰীৰ বিয়েৰাৰ কামত নিযুক্তি দিয়া হ'ল। মই লক্ষ্য কৰিছিলোঁ, মোৰ আগৰজনা অধ্যক্ষ অমল ৰয়ে সৰু কলেজৰ পুথিভঁৰাল হিচাপে অলপ ধুনীয়াকৈ গঢ় দি থৈ গৈছিল। মই তাকে চহকী কৰি তোলাত মন দিলোঁ।

কলেজখনৰ অগ্ৰগতিত বাধা হিচাপে থিয় দিছিল চৰকাৰ আৰু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কিছুমান বিধি-বিধানৰ কটকটীয়া অনুশাসন। চৰকাৰৰ নিয়ম, ৫০০ জনতকৈ কম ছাত্ৰ-ছাত্ৰী থকা কলেজবোৰ ঘাটি মঞ্জুৰীৰ বাবে অৰ্হতাযুক্ত বুলি ধৰা নহয়। সিমানেই নহয়, সংশ্লিষ্ট কলেজখন বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ফালৰ পৰা স্থায়ী অন্তৰ্ভুক্তিযুক্ত হ'ব লাগিব। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ নিয়ম, কলেজখনৰ পুঁজিৰ অৱস্থা টনকিয়াল নহ'লে স্থায়ী অন্তৰ্ভুক্তিৰ মৰ্যাদা প্ৰদান কৰা প্ৰশ্ন নুঠে। কুঁজৰ মূৰতে কিল, তেনেবোৰ কলেজক বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগেও কোনো ধৰণৰ অনুদান পোৱাৰ যোগ্য বুলি বিবেচনা নকৰে। ভাবি উলিয়াব পৰা নাছিলোঁ, কণীৰ পৰা কুকুৰা হয় নে কুকুৰাৰ পৰা কণী হয়।

গুৱাহাটীলৈ -মাজে-সময়ে যাওঁতে এষাৰ কথাৰ উমান পাইছিলোঁ, মই গোৱালপাৰা কলেজৰ অধ্যক্ষ হোৱাৰ বাবে বহুতেই আন্তৰিক আনন্দ পাইছিল। মোৰ প্ৰতি থকা অফুৰন্ত মৰমৰ খেও ধৰিয়েই তেখেতসকলে গোৱালপাৰা কলেজখনৰ প্ৰতিও এটা বেলেগ ধৰণৰ সদিচ্ছাৰ ভাব পোষণ কৰিছিল। ১৯৬১ চনৰ শেষৰ ফাললৈ হঠাৎ এদিন সৰু চিঠি এখন পালোঁ, "তুমি অমুক তাৰিখে গুৱাহাটীলৈ এবাৰ অকল আহিবা। ড° কোঠাৰী আহিব। তোমাক এটা অনুদান লৈ দিম। তুমি মাথোন তোমাৰ কলেজৰ জনজাতীয় ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ পৰিসংখ্যাবোৰ জুকিয়াই মেলি আনিবলৈ নেপাহৰিবা।" মই সেইমতেই তেখেতক লগ ধৰিলোঁগৈ। তেখেতে মই যোগান ধৰা ৰাভা, বড়ো আৰু গাৰো ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ পৰিসংখ্যাকেইটা ভাঙি-ছিঙি সাতোটা নে আঠোটা জনজাতিৰ

শিতানত ন-কৈ বিলাই দিলে। লগতে ক'লে, "আবেদন-পত্ৰখনত কম টকা নিবিচাৰিবা। একে কোবেই ডেৰ লাখ বিচাৰিবা। মনত ৰাখিবা, বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগ মানে এজোপা টকাৰ গছ। মাথোন জোকাৰিব জানিব লাগে।"

পাচদিনা তেখেতৰ ঘৰতে শিক্ষামন্ত্ৰী দেৱকান্ত বৰুৱাৰ উপস্থিতিত ড° কোঠাৰীৰ হাতত মই যুগুতাই নিয়া আবেদন-পত্ৰখন দিলোঁ ড° বৰুৱাই মোৰ কলেজখনৰ বিষয়ে আৰু লগতে মোৰ বিষয়ে বাৰুকৈয়ে কিছুমান অতিৰঞ্জিত কথা ক'লে। শিক্ষামন্ত্ৰী বৰুৱাদেৱেও কৰি দেৱকান্ত বৰুৱাৰ ৰূপ ধৰিলে। মোৰ ব্যক্তিগত প্ৰশংসা কৰি তেখেতে যিবোৰ কথা কৈছিল, সেয়া সুঁৱৰিছোঁহে— দোহাৰিবৰ ধৃষ্টতা নেদেখুৱাওঁ। ড° কোঠাৰীয়ে মোৰ ফালে চাই ক'লে, "When both the Baruahs speak so highly of you and recommend your prayer, I cannot but grant that in full." মই তেতিয়াহে গম পালোঁ, সেইজোপা সঁচাসঁচিকৈ এজোপা টকাৰ গছ। সময়ত অৱশ্যে, বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কিলিংখা লগা পৰিস্থিতিৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত, ধনৰ পৰিমাণ নামি গৈ ৭৫ হেজাৰ টকাত থমকিলগৈ।

উভতি আহিয়েই চিন্তা কৰিবলৈ লাগিছিলোঁ, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সংখ্যা ৩০০ জন কৰা যায় কেনেকৈহু কাৰণ, সেই সংখ্যাটো পূৰণ কৰাৰ ওপৰতে কলেজখনৰ ভৱিষ্যত উন্নতি নিৰ্ভৰ কৰিছিল। সেইবাৰ নতুন শৈক্ষিক বছৰ আৰম্ভ হ'বৰ সময়ত, প্ৰথম দিনাখনেই যিজন ল'ৰা ভৰ্তি হৈছিলহি, তেওঁৰ নামটো আছিল বেলিংটন মাৰাক। তাৰ পাচতে দ্বিতীয় দিনাখন ওলালহি আৰু দুজন ল'ৰা। তেওঁলোকৰ নাম দুটা আগৰজনতকৈয়ো চৰা— নেপোলিয়ন মোমিন আৰু হিটলাৰ মাৰাক। মোৰ এনেয়ে ভাল লাগি গৈছিল মনটো— কিবা যেন শুভদিনৰ আগলি-বতৰাহে সেই নামকেইটা। ফুটাই ক'লোঁ, 'ইমানবোৰ বুৰঞ্জী বিখ্যাত সেনাপতি ওলোৱাহিৰ পাচত সেনা-বাহিনীটো নিশ্চয় ওলাবহি।" অৱশেষত দেখা গ'ল, আৰু চাৰিজন ওলালেহে সংখ্যাটোৱে ৩০০ চুবগৈ। কলেজৰ প্ৰাক্তন ছাত্ৰ কেইজনমানে স্থানীয় চৰকাৰী অফিচ কেইটামানৰ পৰা কেইবাজনো প্ৰবেশিকা 'পাছ' কৰি থোৱা কৰ্মচাৰী গোটাই আনিলে। মোক তেওঁলোকে ক'লে, "এওঁলোক হয়তো শেষলৈকে নেথাকিবগৈয়ো পাৰে। তথাপি, এওঁলোক ভৰ্তি হ'লে, কাকতে-পত্ৰে সংখ্যাটো ৩০০ পাৰ হৈ যাব।" ময়ো আন্ধাৰৰ মাজত পোহৰ দেখিলোঁ।

লাহে লাহে কলেজখনৰো মুখখন পোহৰ হৈ আহিল। বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগৰ অনুদান আহিল, ঘাটি মঞ্জুৰীৰ ভিতৰুৱা হ'ল, আৰু দুটা-এটা শিতানবিহীন অনুদানো আহিবলৈ ধৰিলে। সেইবোৰৰ বাবে কলেজ-ভৱনৰ 'ব্লু-প্ৰিণ্ট' এখন লগা হ'ল। হিচাপ কৰি দেখিলোঁ, বিশেষজ্ঞ-স্থপতিবিদৰ হতুৱাই আঁকাবলৈ হ'লে সিখনতে অনেক টকা পৰিবগৈ— কেৰেলাতকৈ গুটি দীঘল হয়গৈ। গতিকে, চ'ক-কাগজ কিছুমান লৈ ইখনৰ লগত সিখনকৈ জোৰাদি নিজৰ বুদ্ধিৰেই কলেজ-ভৱনটোৰ আঁকা-ছবি এখন আঁকি উলিয়ালোঁ। বছৰৰ মূৰকত তাৰে একোডোখৰকৈ 'ব্লু-প্ৰিণ্ট'ৰ ৰূপত আঁকাই লৈ খৰচৰ

খচৰা এটা স্থানীয় অফিচ এটাৰ অভিযন্তা এজনৰ হতুৱাই বিনা পৰিশ্ৰমিকেৰে কৰাই লওঁ। তাকে হাতত লৈ খিলং পাওঁগে মাৰ্চ মাহৰ শেষৰ ফালে। শিক্ষাধিকাৰৰ অফিচটোৱেও বিভিন্ন শিতানত খৰচ নোহোৱা ধনৰ পৰা ইটো-সিটো শিতান বিহীন অনুদান দিবলৈ নেপাহৰিছিল। সময়ত কেইটামান বিষয়ত সন্মান পৰ্যায়ৰ শ্ৰেণীও খোলা হ'ল। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলেও সন্মান বিষয়ৰ পৰীক্ষাত প্ৰত্যেক বছৰতে প্ৰতিটো বিষয়তে শতকৰা এশজনকৈ উত্তীৰ্ণ হৈ কলেজখনলৈ এক অনন্য-সাধাৰণ মৰ্যাদা-গৌৰৱ কঢ়িয়াই আনিছিল। তেনেকৈয়ে কলেজখন গঢ়ি তুলিছিলোঁ। আধাখিনি গঢ়ি তুলিব নোৱাৰিলোঁ। বৈ গ'লোঁ। কিছুমান বিৰক্তিকৰ কথাই আগচি ধৰিলেহি। দেখিলোঁ, কল্পনা-পৰিকল্পনাৰ নিকা পুখুৰীত মাখিয়ে কণী পাৰিছে। খিলঙৰ পৰা চৰকাৰৰ বিশেষ হিচাপ-পৰীক্ষকক মাতি গোটেইখোৰা সময়ৰ হিচাপ পৰীক্ষা কৰোৱালোঁ। সিজনে লিখিত প্ৰতিবেদন দাখিল কৰিলে, "কেইবাটাও অনুদানৰ ধন খৰচ নকৰাকৈ কলেজৰ পুঁজিতে জমা হৈ আছে।" নিকা পানীত গা ধুই উঠিয়েই কলেজৰ গভৰ্ণিং বডিৰ সভাপতিজনৰ হাতত মোৰ পদত্যাগ-পত্ৰ অৰ্পণ কৰি ক'লোঁ, "মোক কাইলৈকে অব্যাহতি দিব লাগে।" মনত পৰে, সেই বিশেষ হিচাপ-পৰীক্ষকজনে কথা প্ৰসঙ্গত মোক সুধিছিল, "আপুনি কলেজৰ কামত কেনিও নেযায়েই নেকি?" মই উত্তৰ দিছিলোঁ, "যাওঁ। কিন্তু, কথাষাৰ কিয় সুধিলে?" তেখেতে তেতিয়া কৈছিল, "আপোনৰ নামত ভ্ৰমণ-বানচৰ 'বিল' বুলিবলৈ দেখোন দুখন নে তিনিখনহে পালোঁ।" মই কথাষাৰৰ আঁৰ ভাঙি ক'লোঁ, "সেইবোৰ দিবলৈ দেখোন কলেজৰ পুঁজিয়েই নাই। ভাবিছিলোঁ, নৈখন উপচি উঠক; নাওখন তেতিয়া আপোনা আপুনি ওপৰলৈ উঠিব।"

১৯৭৩ চনৰ ৭ জুনৰ দিনা মই উপাধ্যক্ষ লুটফুৰ ৰহমানৰ হাতত কলেজৰ কাৰ্যভাৰ গটাই দিলোঁ। তাৰ আগদিনা আবেলি সময়ত মোৰ পৰিবাৰে টেলিফোনতে এটা অনুৰোধ পালে— বিলাসীপাৰা কলেজত অধ্যক্ষ হিচাপে যোগ দিবগৈ লাগে। মোৰ পৰিবাৰে উত্তৰ দিলে, যদি মই পাই থকা বেতনটো সংৰক্ষিত হয়, তেনেহ'লে মই নিশ্চয় বিলাসীপাৰালৈ যাম। সিপিনৰ পৰা তেওঁলোকেও সেই আশ্বাস দিলে। ৮ জুনৰ দিনা তালৈকে ৰাওনা হ'লো। মোৰ লগত গ'ল, গোৱালপাৰা কলেজৰ দুজন বি.এ. পৰীক্ষা দি উঠা ছাত্ৰ — ৰাধাচৰণ ৰাভা আৰু ত্ৰিলোচন ৰাভা। তেওঁলোকৰ নিৰ্ভেজাল মৰম মই চিৰদিনলৈ পাহৰিব নোৱাৰিম। তেওঁলোক বিলাসীপাৰাতে থাকিল মোৰ লগত — গোটেই সময়ছোৱা। তাৰ পাচতো ডিব্ৰুগড়লৈকে আহিল মোৰ লগত— সেই বছৰৰে ছেপ্টেম্বৰ মাহত। নৰেশ্বৰৰ মাজ ভাগতহে মোক মৰমৰ ঋণী কৰি থৈ উভতি গ'লগৈ। গোৱালপাৰা কলেজত কৰা পৰিশ্ৰমৰ গোটেই ভাগৰ তেওঁলোক দুজনে ধুই নোহোৱা কৰি থৈ গ'ল। দেহৰ ভাগৰতকৈ মনৰ ভাগৰ লাগিছিল বেচি। সেই ভাগৰ জুৰ পৰিবলৈ মোৰ বহুত দিন লাগিছিল। কেতিয়াবা দুখন-এখন চিঠি পাওঁ, মোৰ

এজন প্ৰাক্তন ছাত্ৰ নৰেশ দাস কলিতাৰ পৰা। কেতিয়াবা হঠাৎ কাৰাবাক লগ পাই যাওঁ— মোৰ তাহানিৰ সহকৰ্মী সেইবোৰ ঃ ৰোহিত শৰ্মা, শিৱ শৰ্মা, উত্তম শৰ্মা, মাখন শালৈ প্ৰভৃতি কেইগৰাকীমান অধ্যাপক; নাইবা সুধীৰ দাস অথবা ফৰিদ আহমদৰ দৰে একনিষ্ঠ কৰ্মচাৰী। মোৰ মনত পৰি যায় অন্যান্য বহুতলৈ, যিবোৰৰ মৰম আৰু সৌহাৰ্দ্যৰ মাজত— যাপন কৰি আহিলোঁ, জীৱনৰ এক অম্লমধুৰ অধ্যায়।

এদিনৰ এটা কথা মনত পৰে। মোৰ এজন প্ৰাক্তন ছাত্ৰ মোৰ ওচৰলৈ আহি কথাষাৰ ক'লেহি, "ছাৰ, এইমাত্ৰ খবৰটো পালোঁ— মোৰ থেচিচখনৰ কাৰণে বিশ্ববিদ্যালয়ে মোক ডক্টৰেট উপাধিটো দিছে।" তেওঁ গোটেই মুখতে আনন্দ বিৰিঙি উঠিছিল। পৰমুহূৰ্ততে তেওঁ ক'লে, "ছাৰ, আপুনি যদি সেই তাহানি মোক সেই কথাষাৰেৰে শাসন নকৰিলেহেঁতেন, মোৰ জীৱনত ডক্টৰেট উপাধিটোৰ লগত সাক্ষাৎ নঘটিলহেঁতেন।" মোৰ মনৰ তলিৰ পৰা হেৰোৱা স্মৃতি এটা উজাৰ খাই উঠিল। সেই মুহূৰ্তটোৰ আনন্দ মই কেৱল অকলশৰীয়াকৈ অনুভৱ কৰিব পাৰোঁ, কাৰোঁ আগত ভাষাৰে ব্যক্ত কৰিব নোৱাৰোঁ। তেওঁ স্নাতক মহলাৰ ছাত্ৰ হৈ থাকোঁতে, এদিন গধূলি সময়ত বাটৰ কাষৰ দেৱাল এখনত পোষ্টাৰ এখন আঁৰি থকা অৱস্থাত পাইছিলোঁ। মই তেওঁক তেতিয়াই কাষলৈ মাতি আনি কঠোৰ ভাষাৰে শাসনৰ সুৰত কৈছিলোঁ, "আন কোনোবা হোৱাহ'লে তোমাক মই একোৱেই নক'লোহেঁতেন। যিহেতু তুমি এজন শিক্ষকৰ ল'ৰা, সেইবাবেই কৈছোঁ তুমি এইবোৰ সাময়িক ৰাজনীতিৰ কামত ব্যস্ত থাকি সময়ৰ অপচয় নকৰিবা। তোমাৰ সমুখত এক বিশাল সম্ভাৱনাৰ জগত পৰি আছে। সেইখন তুমি জয় কৰি লোৱাঁ। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সৰ্বোচ্চ মহলাৰ সৰ্বোচ্চ আসন অধিকাৰ কৰি তোমাৰ পিতাৰৰ মনৰ স্বপ্নক বাস্তৱলৈ ৰূপায়িত কৰাঁ। তাৰ পাচত, তোমাৰ যি ইচ্ছা তাকেই কৰিবা। আজিৰ পৰা যেন তোমাক এইবোৰ তুচ্ছ কামত লিপ্ত হৈ তথা কেতিয়াও দেখা নাপাওঁ। তুমি পাহৰি গৈছা নেকি, তুমি যেনেকৈ ভাৰতৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ শিক্ষকগৰাকীৰ আশিস-নিৰ্মালি পাইছা, তেনেকৈ আন কোনেও নাপায়।" শেষৰ কথাষাৰৰ লগত এটা কাহিনী জড়িত হৈ আছিল। তেওঁৰ দেউতাকে ড° ৰাধাকৃষ্ণণলৈ এখন আবেদন-পত্ৰ দিছিল, তেওঁৰ দৰে প্ৰাথমিক স্কুলৰ এজন পণ্ডিতৰ পুত্ৰজনক সুশিক্ষিত কৰি তুলিবলৈ ক'ৰবাৰ পৰা এটা জলপানিৰ ব্যৱস্থা কৰি দিব লাগে। সেই আবেদন-পত্ৰখন যথাবিহিত অনুমোদনটোকা এটাৰে সৈতে ড° ৰাধাকৃষ্ণণলৈ পঠিয়াই দিছিলোঁ। কেইদিনমানৰ পাচতে ৰাষ্ট্ৰপতি ড° ৰাধাকৃষ্ণণৰ পৰা এখন চিঠি পাইছিলোঁ। তাত তেখেতে লেখিছিল, "Since I am not a grant-making authority, since the boy happens to be the son of a humble teacher of my fold, I am sending herewith a cheque for Rs. 200/- from my personal account. Please hand it over to him with my blessings." সেই ল'ৰাজনে সময়ত বি.এ. অনাৰ্চ আৰু এম. এ. দুয়োটা পৰীক্ষাতে ১ম বিভাগৰ ১ম

স্থান অধিকাৰ কৰি সেই নিৰ্মালি গছিৰ মৰ্যাদা ৰক্ষা কৰিছিল। আজি তেওঁ ডক্টৰেট উপাধিৰো গৰাকী হৈ পৰিছে। তেওঁ লেখি উলিওৱা গৱেষণা-গ্ৰন্থখনৰ শিৰোনামাটো হ'ল, 'Decision making a EDUCATION DEPARTMENT in Assam 1921-1937' তেওঁৰ নামটো নকওঁ।

মোৰ সুদীৰ্ঘ শিক্ষক-জীৱনত এটা কথা লক্ষ্য কৰি আহিছোঁ, দলীয় ৰাজনীতি কৰা শিক্ষকসকলৰ ছাত্ৰৰ ওপৰত থকা প্ৰভাৱৰ তৰোৱালখনৰ দুয়োপিনে সমান ধাৰ। তেনেকুৱা শিক্ষকে গুণমুগ্ধ ছাত্ৰ এমুঠিক যেনেকৈ মেকুৰীৰ হাতোৰা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰি তেওঁলোকৰ প্ৰাপনীয় সফলতাৰ পৰা বঞ্চিত কৰে, বিমুখ ছাত্ৰ এমুঠিৰো মনত তেনেকৈ প্ৰতিকূল ভাব ওপজাই ক্ষতিগ্ৰস্ত কৰে। গোৱালপাৰা কলেজত মোৰ জীৱনৰ এটা স্মৰণীয় ঘটনা ঘটিছিল, যিটোৰ লগত জড়িত হৈ আছে মোৰ এই ধাৰণাটোৰ এদিন এজন তেনেকুৱা ৰাজনীতি কৰা অধ্যাপকে মোৰ ওচৰত এটা গোচৰ দিছিলহি। কোনোবা এজন ছাত্ৰই হেনো তেওঁক অসন্মান দেখুৱাবলৈকে দেখা-দেখিকৈ চিগাৰেট খাই আছিল। সুধিলত হেনো প্ৰত্যাহবান জানোৱাৰ ভংগীৰে কৈছিল, "আপোনাৰ পইচাৰে খাইছোঁ নেকি? আৰু ক'ত জাননী দিয়া আছে যে, কলেজৰ ভিতৰত চিগাৰেট খাব নাপায় বুলি?" অধ্যাপকজনক মই আশ্বাস দিলোঁ, তপতে তপতে গোচৰটো নোসোধো— তিনিদিনৰ পাচত মীমংসা কৰি দিম। তৃতীয় দিনা অধ্যাপকজনে মোক সকীয়াই দিলেহি, বিচাৰ দেখোন নহ'ল। মই উত্তৰ দিলোঁ, দিনটো তেতিয়াও শেষ হোৱা নাই। অধ্যাপকজন মুখত এটা অবিশ্বাসৰ হাঁহি লৈ তাৰ পৰা আঁতৰ হ'ল। অলপ পাচতে মোৰ চকুত পৰিল, সেই ল'ৰাজন। তেওঁ নিশ্চয় ক'ৰ পানী ক'লৈ গৈছে, তাৰ উমান লৈছিলহি। মই তেওঁক মাতি আনি হঠাৎ মনত পৰাৰ ভাও ধৰি ক'লোঁ, "তোমাক দেখা পালোঁ ভালেই হ'ল। তোমাৰ ষ্টাইপেণ্ডৰ দৰ্খাস্তখনত মেট্ৰিকৰ মাৰ্ক-ছিটখন দেখোন গাঁথি দিবলৈ পাহৰিলা। সেইখন কেতিয়া দিবা?" তেওঁ সকাহ পাই ক'লে, "ছাৰ, সেইখন এতিয়াই লৈ আহোঁগৈ নেকি?" মই বৰ নিস্পৃহ ধৰণেৰে ক'লোঁ, "আজি দিব পাৰিলেতো ভালেই হয়।" তেওঁ গ'লগৈ।

উভতি আহি তেওঁ তেওঁৰ মাৰ্ক-ছিটখন মোক দিব খোজোঁতেই, মই তেওঁক বাধা দি ক'লোঁ, "ৰ'বা, সেইখন তোমাৰ হাততে ৰাখাচোন। মই তোমাক কথা এবাৰ সুধি লওঁ। মই বাৰু তোমাৰ মাৰ্ক-ছিটখন ইয়াৰ আগতে কেতিয়াবা দেখিছিলোঁ নেকি?" তেওঁততালিকে উত্তৰ দিলে, নাই দেখা।" মই তেতিয়া ক'লোঁ, "তুমি বাৰু হাইস্কুলত পঢ়ি থাকোঁতে কোনজন ছাৰক বেয়া পাইছিলা? তোমাৰ মাৰ্ক-ছিটখন চোৱা, দেখিবা সেইজন ছাৰে পঢ়োৱা বিষয়টোতে আটাইতকৈ কম নম্বৰ পাইছা।" ছিটখনৰ ওপৰত তেওঁ চকু ফুৰাই চাবলৈ পাওঁতে নৌ পাওঁতেই মই চাব্‌ মাৰি ধৰিলোঁ, "মোৰ মনেৰে তুমি সংস্কৃতৰ ছাৰকেই আটাইতকৈ বেচি বেয়া পাইছিলা। বাকী আটাইবোৰ বিষয়তে

তুমি নিশ্চয় ত্ৰিছতকৈ বেছি নম্বৰ পাইছা। আৰু সংস্কৃততে নিশ্চয় কাণে কাণ মাৰি সৰকি আহিছা।" তেওঁ মাৰ্ক-ছিটখন চাই লৈ মোক আচৰিত কৰি দিলে, "হয় ছাৰ, সংস্কৃতত ২৩ যোগ ৭ পাইছোঁ।" অৰ্থাৎ সাতটা নম্বৰ পৰীক্ষাৰ নিয়মমতে আন কোনোবাটো সৰহ নম্বৰ পোৱা বিষয়ৰ পৰা কাটি আনি লগাই দিয়া নম্বৰ। মই তেওঁক ক'লোঁ, "হ'ব বাৰু, তুমি এতিয়া যোৱাগে। ঘৰলৈ গৈ কথাটো এবাৰ ভাবি চাবাগৈচোন।" তেওঁ যাবলৈ ওলাই দুৱাৰ মুখ পায়েই উভতি আহিয়েই মোৰ ভৰি দুখন সাৱতি ধৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। মই তেওঁক কোনোমতে নিৰস্ত কৰি লৈ তেওঁ অধ্যাপকজনক কৰা প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ দিলোঁ— অলপ আওপকীয়াকৈ, "তোমাক কথা এষাৰ কৈ থওঁ। আটাইবোৰ কথাৰে জাননী দিলে শোভা নাপায়। মন্দিৰত যে জোতা সুমুৱাব নেপায়, সেই কথাষাৰ জানো ক'ৰবাত জাননী দি আঁৰি থয়? যি হ'বলগীয়া আছিল সেয়া হ'ল। এতিয়া তুমি যিটো মন্দিৰত জগৰ লগাইছিলা, তালৈ গৈ দায়মুক্ত হৈ আঁহা।" তাৰ পাচৰখিনি নক'লেও হ'ব। সময়ত সেই ল'ৰাজন সুন্দৰকৈ বি.এ. পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈছিল। তেওঁৰ হাঁহিভৰা মুখখন নামটোৰে সৈতে আজিও মনত আছে।

মনত আছে, ৰাজনীতি কৰি ফুৰা অধ্যাপকজনৰো কুটিল হাঁহিয়ে আবৰি থোৱা মুখখন কথা। মনত আছে, সম্পূৰ্ণ অন্য এটা প্ৰসংগৰ খেও ধৰি। এদিন তেওঁ মোক কৈছিলহি, "মই আৰু আবেদুৰ ৰহমান শইকীয়া দুয়ো মিলি এখন ভাল কিতাপৰ দোকান দিব খুজিছোঁ। বেংকৰ পৰা ঋণ অলপ ল'ব খুজিছোঁ। তালৈকে এজন ব্যক্তিগত জামিনদাৰ লাগে। আপুনি বাৰু এই বিষয়ত মোক সহায় কৰি দিব নেকি?" মই সেইবোৰ বিষয়ত একেবাৰে ভোদা আছিলোঁ। ভাবিলোঁ, মোৰ সহকৰ্মী দুজনক যদি চহী এটাৰে সহায় কৰি দিব পাৰোঁ, সেয়া নিশ্চয় কৰি দিব লাগিব। দুদিনমানৰ পাচত ক'লেহি, "ভাল ল'ৰা এটা পাইছোঁ। ৰুস্তম হুছেইন তাৰ নাম। তাকেই দোকানত ৰখাবহি থ'ম। কাৰণ, আমি ২৪ ঘণ্টা দোকানখন চাব নোৱাৰিম। সিয়েই চাব। আমি তাক guidance দি থাকিম।" গ'ল কথা গুচিল। এদিন ক'লেহি, "আমি আজি ঋণ লোৱাৰ চুক্তিপত্ৰখন চহী কৰিম। আপুনিও যদি চহীটো কৰি দিয়েহি।" অলপ পাচতে ৰিক্সা এখন আনি উলিয়ালেহি। ক'লে, "ছাৰ ব'লক।" বেংক পোৱাৰ পাচত গম পালোঁ, কাকতে-পত্ৰে ঋণ লওঁতাজনৰ নাম বোলে ৰুস্তম হুছেইন বুলিহে থাকিব। কাৰণ, অধ্যাপক দুজন যিহেতু বেকাৰৰ লেখত নপৰে, গতিকে তেওঁলোকৰ নামত ঋণ দিয়াটো বিধিসংগত নহ'ব। সেইখিনিতে মই ডাঙৰ ভুল এটা কৰি পেলালোঁ। চকুৰ লাজতে মই অজ্ঞাতকুলশীল কাৰোবাৰ নামত দিয়া ঋণৰ জামিনদাৰ হোৱাৰ কোনো যুক্তি নাছিল। কিন্তু, অধ্যাপক দুজনে দহোকুৰি শপত খাবলৈহে বাকী থাকিল যে ঋণ পৰিশোধৰ গোটেইখিনি ভাৰ তেওঁলোকৰেই আৰু মই কোনোকালে কোনো কেলেংকাৰীত জড়িত হৈ পৰিব নালাগে। সকলো কথা ভাবি-গুণি মই চহী এটা দিবলৈ কাৰ্পণ্য প্ৰকাশ নকৰিলোঁ।

১৯৭৭-৭৮ চনৰ আশে-পাশে ঋণ পৰিশোধৰ বতৰ হ'লহি। মোলৈ খবৰ আহিল, বোলে গোৱালপাৰাত ৰুস্তম হুছেইন বোলা ঋণ লওঁতাজনৰ কোনো চিন-মোকামেই নোহোৱা হ'লগৈ। গতিকে, ধুবুৰী আদালতত জামিনদাৰ মোৰ বিৰুদ্ধে বেংকে গোচৰ তৰিলে। মই সেই অধ্যাপক দুজনলৈ খবৰ পঠিয়ালোঁ। এজনে পুলুকা মাৰিলে। আনজনে চিঠি দিলে, তেওঁ চেষ্টা কৰি চাব। তেওঁ মোলৈ ৩০০০ টকাৰ চে'ক্ এখন পঠিয়াই আৰু একো দায়িত্ব গ্ৰহণ নকৰে বুলি লেখিলে। বাকীখিনিৰ দায়িত্ব হেনো তেওঁ ধৰি আনি মোৰ ডিঙিত ওলোমাই দিয়া সেই ৰুস্তম নামৰ ল'ৰাটোৰ। ইতিমধ্যে এম. এল. এ. হৈ পৰা সেই অধ্যাপকজনে মোলৈ সমনীয়া বন্ধুৰ দৰে লিখিলে, "প্ৰিয় বৰা, আপুনি আৰু এই সম্পৰ্কে মোলৈ একো নিলিখিব।" নেলেখিলোঁ। কাৰণ, উমান পাই গ'লোঁ— তেওঁৰ কাৰণে সততা বোলা বস্তুটো দ্বন্দ্বাত্মক। ১৯৭৯ চনত মোৰ ওপৰত ডিক্ৰি জাৰী হ'ল— দেনাদাৰ আৰু তেওঁ লগৰীয়াজনক বিচাৰি পোৱা নগ'ল বাবে মই সুদে-মূলে ৯৯৩৮ টকা ৯৭ পইচা চৰকাৰী কোষাগাৰত জমা দি পৰিশোধ কৰিব লাগে। সৌভাগ্যক্ৰমে সেই সময়ত, ডিব্ৰুগড় জিলাৰ দণ্ডাধীশ হৈ থকা নৃপেন দাসে সেই ঋণ কিস্তি হিচাপে পৰিশোধ কৰাৰ ব্যৱস্থা এটা কৰি দিলে। সেই সময়তে মোক কেইবাজনেও পৰামৰ্শ দিছিল, ঋণৰ ধন পৰিশোধ কৰাৰ পাচতে মই তেওঁলোকৰ ওপৰত মান-হানিৰ মোকৰ্দমা এটা তৰিলে ক্ষতিপূৰণো পাম। মই সেইটো বাট নল'লোঁ। মাথোন এখন চিঠি পঠিয়ালোঁ, সেই অকৃতজ্ঞ অধ্যাপকজনলৈ, "পৰজন্মত হাল বাবলৈ অন্ততঃ নিজৰ বৰীয়াকৈ এহাল বলধ লাগিব। তাৰে এটা এই জনমতে ঘটি থ'লোঁ।" আৰু বেচি নেলেখোঁ, সেই প্ৰতাৰণাৰ কাহিনীটো। মোৰ ধন্যবাদ জনাবলৈ ভাষাৰ নাটনি জিলাৰ ন্যায়াধীশ নৃপেন দাসলৈ। তেখেতে যদি কিস্তিকৈ পৰিশোধ কৰাৰ ব্যৱস্থাটো কৰি নিদিলেহেঁতেন, মোৰ স্বাস্থ্যদ্ধাৰৰ কাৰণে বিলাতমুৱা হোৱা আশাটো পূৰণ কৰিব নোৱাৰিলোঁহেঁতেন। কাৰণ, আদালতৰ আদেশটো মোৰ হাতত পৰিছিল, বিদেশলৈ যাবলৈ মাথোন এসপ্তাহমান থকাৰ সময়তে।

গোৱালপাৰাত থকা সময়ছোৱাতে মই এটা অতি সুন্দৰ অনুষ্ঠানৰ লগত অতি ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত হৈ পৰিছিলোঁ। সেই অনুষ্ঠানটো হ'ল, অসম সৈনিক স্কুল। তেতিয়ালৈকে কবি দেৱকান্ত বৰুৱাই অসমৰ শিক্ষামন্ত্ৰী হৈ আছিল। এদিন গোৱালপাৰা আৱৰ্ত-ভৱনত আমি দুয়োজনে অতি নিৰলে সাহিত্য-সংস্কৃতি সম্পৰ্কীয় কথা পাতি আছিলোঁ। বেচিভাগ সময় মোৰ ভূমিকাটো আছিল শ্ৰোতাৰ; আৰু সিজনৰ আছিল বক্তাৰ। মোৰ মনৰ ভিতৰত তেতিয়া খেলা কৰি আছিল, বিখ্যাত মাৰ্কিন লেখক জন গান্থাৰৰ এষাৰ কথাই, যিষাৰ কথা তেওঁ লেখিছিল মোৰ সমুখত বহি থকা মানুহজনৰ বিষয়ে—"The quickest mind in Asia." হঠাৎ তেখেতে নিজস্ব ভংগীৰে ক'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে, লাচিত ফুকনৰ কথা আৰু বৰ্তমান কালৰ ধোদৰ পচলা হৈ পৰা অসমীয়া

মানুহখিনিৰ কথা। ক'লে, "ভাবিছোঁ, অসমত এটা সৈনিক স্কুল স্থাপন কৰিব লাগিব। মই কৃষ্ণ মেননক কৈছোঁ কথাষাৰ; মেননে টকা-পইচা দিব বুলি কৈছে। ক'ত যে পাতোঁ, চিন্তা কৰিছোঁ।" লগে লগে মই ক'লোঁ, "তেনেহ'লে গোৱালপাৰাতে পাতক।" তেখেতে ধেমেলীয়া সুৰেৰে উত্তৰ দিলে, "বৰা, লোকেল পেট্ৰিয়টিজ্‌ম নেকি?" মই তেতিয়া ক'লোঁ, "হয়তো হ'বও পাৰে। দোষতো নিশ্চয় নাই। কিন্তু এষাৰ কথা স্বীকাৰ নকৰি নোৱাৰোঁ, স্বাধীনতাৰ পাচত এই জিলাখনৰ উন্নয়নৰ কাৰণে অসম চৰকাৰে প্ৰায় একোৱেই কথা নাই। ইতিহাসে কিন্তু এদিন আপোনালোকক দোষাৰোপ নকৰাকৈ নাথাকে।" তেখেতে অলপ তভক্ মাৰি ৰৈ মোক সুধিলে, "মাটি দিব পাৰিব? অলপ-অচৰপ মাটি হ'লে নচলিব। চাৰি-পাঁচ শ বিঘা মাটি লাগিব।" মই ক'লো, "নিশ্চয় ওলাব। আপুনি এছ. ডি. অ" শেষাদ্ৰিক সুধি চাওক।" তেখেতে তেতিয়া ক'লে, "মোক কাইলৈ ৰাতিপুৱাই খচৰা-মানচিত্ৰ লাগিব, প্ৰস্তাৱিত ঠাউডোখৰৰ।" সেয়া ৰাতি ন-দহ বজাৰ কথা। মন্ত্ৰীৰ কথা শুনি জি. এছ. শেষাদ্ৰিয়ে উপ-প্ৰতিসমাহৰ্তা বিশ্ব ওজাক মতাই আনিলে। ওজাই ক'লে," কোনো কথা নাই। কাইলৈ পুৱাই আপোনাক খচৰা-মানচিত্ৰৰ যোগান ধৰিম।" পাচদিনা মন্ত্ৰী বৰুৱাদেৱে ঠাইডোখৰৰ চৰজমিন তদন্ত কৰিবলৈ গ'ল। উভতি আহোঁতে মোক ক'লে, "হ'ব। সিদ্ধান্ত কৰিলোঁ, ইয়াতে পাতিম। আপুনি কিন্তু Board of Governments-খনৰ মেম্বাৰ হৈ থাকিব লাগিব। মই এতিয়াই কৈ থ'লোঁ।"

কিছুদিনৰ পাচতে চহৰৰ উপকণ্ঠতে থকা বলদমাৰীত অস্থায়ীকৈ অসম সৈনিক স্কুল স্থাপন কৰা হ'ল। কৰ্ণেল চাহানী স্কুলখনৰ প্ৰথম অধ্যক্ষ নিযুক্ত হৈছিল। তেওঁৰ কথা মনত পৰিলেই মোৰ অন্য এষাৰ কথ মনত পৰি যায়। এদিন তেওঁৰ পৰিবাৰে মোৰ পাৰিবাৰক কথাই কথাই ক'লে, "আপোনালোকৰ ইয়াতেই ভাল। যৌতুক প্ৰথাৰ উৎপাত নাই। আমাৰ ফালে আমি তিৰোতা মানুহবোৰ যেনিবা বজাৰত মেলি থোৱা বিক্ৰীৰ সামগ্ৰীহে।" মোৰ পৰিবাৰে ধেমালিতে সুধিলে,"আপোনাৰ বেলিকা কৰ্ণেল চাহেৱে 'দহেজ' কিমান লৈছিল? বোধকৰো, একো লোৱা নাছিল।" তেওঁ উত্তৰ দিলে, 'ইস্ নল'বহে' পূৰাপুৰি দুই লাখ। এতিয়া তাক শুদাই এৰোঁ বুলি ভাবিছে নেকি? আজি বোলোঁ, আন অমুকটো, কাইলৈ কম, আন তমুকটো। সি যদি কয়, টকা নাই— মই কওঁ; কেলৈ সেই দুই লাখৰ পোৱালিবোৰ কেনি গ'ল?" দুয়োৰে কথা-বতৰাবোৰ আমাৰ কাণত পৰিছিলহি। মই দেখিলোঁ, মোৰ চকুৰ আগতে ভাৰতীয় সৈন্যবাহিনীৰ বীৰ কৰ্ণেল এক 'চকোলেট-ক্ৰীম হোলজাৰ'লৈ ৰূপান্তৰিত হৈ পৰিছে। যি কি নহওক, কৰ্ণেল চাহানীয়ে প্ৰতিটো সৰু-সুৰা কথাতো মোৰ পৰামৰ্শ বিচাৰিছিল। ছাত্ৰাবাসকেইটাৰ নাম দিবলগীয়া হ'ল, মোক সুধিলে। মই সেইকেইটাৰ নাম দিলোঁ : লাচিত হাউচ, চিলাৰায় হাউচ আৰু উদয়গিৰি হাউচ ইত্যাদি। তাৰ পাচত লাগা হ'ল, এটা সমবেত সংগীত (School Song) কথা আৰু সুৰ দুয়োটাই। ক'লে, "কথাখিনি আপুনি লেখি

দিব। সুৰটো আপোনৰ পৰিবাৰে কৰি দিব। মই পাঁচোটামান ল'ৰা পঠিয়াই দিম। সিহঁতে শিকি যাবহি।" মই লেখিলোঁ, সুৰটো মোৰ পৰিবাৰেই কৰি দিলে। শুনিছোঁ, সেইটো হেনো আজিও চলি আছে। সেইটোৱেই মই ৰচনা কৰা প্ৰথম গান। প্ৰথম শাৰীটো মাথোন মনত আছে— 'সুন্দৰ সেনানী আমি নৱ ভাৰতৰ'। মাজে মাজে হাঁহি উঠে, কথাষাৰ ভাবি— মই সঁচাসঁচিকৈয়ে ৰামসিংহই দেখা পাই যোৱা অসমীয়া সৈন্যবোৰৰ উত্তৰ পুৰুষৰ কোনোবা এটা— মাথোন তাৰ কামৰ তালিকাখন বেলেগ সাঁচৰ, যুদ্ধৰ কালৰ নলগা বিধৰ। মোৰ কলেজৰ বাবে লগা হ'ল, এখন নিজৰ বৰ্ণীয়া পতাকা। ময়ে তাৰ চানেকীটো কৰি দিলোঁ। লগা হ'ল, এটা নিজৰ বৰ্ণীয়া প্ৰতীক। ময়ে আঁকি দিলোঁ সেইটো আধুনিক ৰীতিৰ লগত জাতীয় জীৱনৰ সম্পৰ্কটো স্থাপন কৰি, ভাৰতৰ জাতীয় পক্ষী ময়ুৰ-ময়ুৰীৰ জ্যামিতিক ছবিৰ ৰেখাৰে। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ জীৱনবোধত কোনো বিশেষ ধৰ্মৰ বাগ্মী উৎকলিত নকৰি মাথোন আধ্যাত্মিকতাৰ ক্ষীণ আভাস থকা মহৎ বাণী এটা মুদ্ৰিত কৰি দিলোঁ -'Cross is the Crown'। গোৱালপাৰাৰ দৰে ঠাই এডোখৰত প্ৰয়োজন আছিল সেই ধৰ্মীয় চেতনামুক্ত আদৰ্শ এটাকেই ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ আদৰ্শ হিচাপে তুলি ধৰাৰ।

সম্পূৰ্ণ ব্যক্তিগত জীৱনৰ কথাবোৰ কওঁ। ১৯৬২ চনৰ কথা। অক্টোবৰ মাহৰ ১৭ তাৰিখৰ দিনা মোৰ দ্বিতীয়টো ল'ৰা টিংকু— পঢ়াশলীয়া নামটো উতংক— জন্ম হ'ল গোৱালপাৰা চিভিল হাস্পাতালত। তাৰ তিনি দিনৰ পাচতে চীনে ভাৰত আক্ৰমণ কৰে। সেই দিনবোৰৰ কেইবাটাও কথা মনত পৰে। মোৰ ঘৰত এটা বেচ লাহদাং চেহেৰাৰ নেপালী ভাত-ৰান্ধনি আছিল। সি এদিন এদম মুড়ি ভাজি পেলোৱা দেখি তাক সুধিলোঁ, "ইমানবোৰ মুড়ি কোনে খাব?" সি ক'লে, "বাটত খাবলৈ নালাগিব জানো?" সি যে মনে মনে আমি আটাইবোৰ শৰণাৰ্থী হৈ পৰাৰ কল্পনা এটা কৰি পেলাইছিল, কিছুপৰৰ পাচতহে গম পালোঁ। সি ভাবি থৈছিল, আমাৰ আটাইবোৰকে সি তাৰ নেপালৰ ঘৰত আলহী ৰাখিবগৈ আৰু আমি বাটে বাটে মুড়ি-জলপান খাই অৱশেষত নেপাল ওলামগৈ। সেই সময়ত গোৱালপাৰাত মহকুমাধিপতি আছিল এন. গোপালকৃষ্ণ নাইডু। তেওঁ মাজে মাজে গাঁও-ভূঁইবোৰলৈ গৈ গাঁওৰক্ষী বাহিনী সংগঠনৰ কাম হাতত লৈছিল। সেই কামত তেওঁ মোৰো সহযোগিতা বিচাৰিলে। সেই আপাহতে মই গোটেই গোৱালপাৰা মহকুমাটোৰ লগত চিনাকি হোৱাৰ সুযোগ পালোঁ। আকৌ, সেই সময়ছোৱাতে খৰচি মাৰি পঢ়িলোঁ, উইনষ্টন চাৰ্চিলৰ ছ'টা সু-বৃহৎ খণ্ডৰ 'War Memoir'-খন। সেইখন পঢ়ি উঠি মোৰ বহুদিনীয়া ভুল ধাৰণা এটা ভাগিল। মোৰ ধাৰণা আছিল, চাৰ্চিলক সাহিত্যৰ ন'বেল পুৰস্কাৰ প্ৰদান কৰাৰ অন্তৰালত ৰাজনৈতিক বিবেচনা এটাই প্ৰভাৱ পেলাইছিল। কিন্তু, সেইখন পঢ়ি উঠি বুজিব পাৰিলোঁ, আচলতে তেওঁ লেখক হৈয়েই উপজিছিল— সময়েহে ৰাজনীতিলৈ টানি লৈ গ'ল। তেওঁৰ সুগভীৰ মানৱিকতাবোধ, চিত্ৰশিল্পীসুলভ বৰ্ণময় বৰ্ণনাশক্তি আৰু ভাষাৰ ওপৰত থকা

অপৰিমেয় অধিকাৰ— যিকোনো লেখকৰ বাবেই ঈৰ্ষাৰ বস্তু।

গোৱালপাৰাত থকা সময়ছোৱাৰ শেষৰ ফাললৈ মই মানুহটো লাহে লাহে বৰ বেচি সামাজিক জীৱনৰ কামত ব্যস্ত হৈ পৰিছিলোঁ। সৰু চহৰবিলাকৰ যিকোনো অধ্যক্ষৰ ভাগ্যত যিটো ঘটে, মোৰ ভাগ্যতো সেই একেটা ঘটনাই ঘটিবলৈ লৈছিল। আজি বোলে শংকৰদেৱৰ তিথি উপলক্ষে অনুষ্ঠিত সভাৰ সভাপতি, কাইলৈ বোলে ফাতেহা-দোৱাজ-দাহামৰ সভাত মুখ্য অতিথি, পৰহিলৈ বোলে ৰাভা সাংস্কৃতিক সম্মিলনৰ উদ্বোধক— ইত্যাদি ধৰণৰ কামৰ জুমুৰিত আজৰিযেই নোপোৱা হৈ পৰিছিলোঁ। তাৰে ফাঁকে ফাঁকে উদ্দেশ্য বিহীন ধৰণেৰে ইটো-সিটো লেখিবলৈ লৈ জিৰণিৰ সময় নোহোৱা কৰি আনিছিলোঁ। সিবিলাকৰ ক'তোৰেই মোৰ মনৰ স্থিৰতাৰ আভাস নপৰা হৈ আহিছিল, যিটো স্থিৰতাৰ চিটিকনি পৰিছিল মোৰ ১৯৬১ চনত লেখা 'আৱৰণহীন এটি কণী' নামৰ কবিতাটোত আৰু ১৯৬২ চনত লেখা 'চামুৰাই' নামৰ কবিতাটো। প্ৰথমটো কবিতাত বন্দী কৰিছিলোঁ লক্ষ্মীপুৰ ডাক-বঙলাৰ পৰা দেখা এটা আবেলি-বেলিৰ দৃশ্য। ঢলি পৰা বেলিটো মোৰ এটা সেন্দুৰ-ৰঙচুৱা কণীৰ কুহুম যেন লাগিছিল। মাজে মাজে এনেকুৱা যেনো লাগিছিল, এটা বিৰাট কণীৰ কুহুম আকাশৰ পৰা ওলমিয়েই সেই আবেলিৰ বেলিটো হৈ পৰিছিল। আচলতে সেইদিনা কাষৰ চোতালখনৰ পৰা দুবৈৰ সুমথিৰা বাগিচাখনলৈকে ধূলিৰ ধুমুহা মাৰিছিল। মোৰ এজন বিজ্ঞানী বন্ধুৱে কৈছিল, ধূলিৰ মাজেদি চাই পঠিযালে হেনো এটা দৃষ্টিভ্ৰম ঘটে, যাৰ ফলত সুগোল বেলিটো কণীৰ লেখীয়াকৈ ওলমি পৰে। তাৰ পাচত, আৰু কেইবাবাৰো লক্ষ্মীপুৰ ডাক-বঙলালৈ গৈছিলোঁ— মনত পৰে, এবাৰ মোৰ বন্ধু কুমুদ শৰ্মাৰ বিয়াৰ সময়ত গৈছিলোঁ,—ওঁ-হো, সেই বেলিটো আৰু দুনাই নেদেখিলোঁ। পাচৰ কবিতাটো লেখিছিলোঁ, ১৯৬২ চনৰ চীন-ভাৰত যুদ্ধত নিহত সৈন্যবোৰৰ নাম-তালিকাত গদাধৰ সিং নামৰ কোনোবা এজন মৃতকৰ নামটো দেখি উঠি। নামটো অলপ আচহুৱা যেন পাইছিলোঁ। মোৰ মনৰ চকুত ভাঁহি উঠিছিল, ৰজাপোৱালিৰ গাঁও বৰকোলাৰ কথা। সেই ছবিখনৰ ওপৰত চটিয়াই দিলোঁ, জাপানী চামুৰাইবোৰৰ জীৱনৰ প্ৰতি থকা দৃষ্টিভংগীটোৰ আভাস এমুঠি। জাপানী চামুৰাইবোৰ তেনেকুৱাই— ধন সম্পত্তিৰ গৰাকী বুলি কৰা গৌৰৱৰ কোনো মূল্য নাই; মূল্য আছে উপৰি-পুৰুষৰ কোনে ক'ত দেশৰ বাবে মৰণ সানটি ল'লে, সেইবোৰৰ দৈৰ্ঘ্যটোতহে। তাৰ কথাবস্তু বৈ নিওঁতে, অ'ত-ত'ত মাকোৰ ছাটিত চিন-নিচিনাকৈ অমিল সূতাৰ মহুৱায়ো আমনি কৰিলে নেকি। কৰিলে যদি কৰিলে, নাই কৰা যদি নাই, মোৰ কাৰণে তাৰ মেজাজটোহে আচল কথা। চামুৰাই এজন মানুহৰ নাম নহয়— এটা জীৱনবোধৰহে নাম। তাৰে থেও ধৰি সেই কবিতাটো অসমত থিলঞ্জীয়া হৈ পৰা ৰজাপোৱালিৰ বংশধৰসকলৰ এটা সামান্য বন্দনা।

সেই সময়ছোৱাত একাগ্ৰচিত্তে লেখিব পাৰিলোঁ, মাথোন চেমনীয়া দুখন বিজ্ঞাপ—

'ইয়েৰ্লিং' আৰু 'পিনকিঅ'। দুয়োখনেই চেমনীয়া পাঠকৰ উপযোগী উপন্যাস। প্ৰথমখন মাৰ্কিন লেখিকা মাৰ্জৰী কিনান ৰলিংচৰ; আৰু দ্বিতীয়খন ইটালীয় লেখক কাৰ্লো কলডিৰ। এই সময়ছোৱাত তাহানি 'মণিদীপ'ত আন্তৰ্জাতিক সংখ্যাৰ বাবে লেখা গল্পকেইটাৰ লগতে আৰু কেইবাটাও গল্প যোগ দি মোৰ 'দেশে দেশে গল্প'খন ছপাই উলিয়াবলৈ অসম প্ৰশাসন পৰিষদক দিওঁ। এইটো কথা উল্লেখনীয়, পুথিখনৰ শিৰোনামা পৃষ্ঠাৰ ভিতৰ-পিঠিত লেখাৰ দৰে সিখনৰ সৰ্বস্বত্ব মই পৰিষদক দিয়া নাছিলোঁ। সেই উৰণীয়া কথাষাৰে পুথিখনৰ পুনঃ প্ৰকাশনত মাথোন অগা-ডেৱাহে কৰি আছে। যি কি নহওক, তাৰ পাচতে মই কেইবাফালৰো পৰা এটা হেঁচা পাইছিলোঁ, কিছুদিনৰ পাচতে হ'বলগীয়া নিৰ্বাচনত সংসদীয় সদস্য হ'বৰ বাবে বিৰোধী দলসমূহৰ উমৈহতীয়া প্ৰাৰ্থী হ'ব লাগে। সন্দেহ নাই, তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকেই মোৰ প্ৰতি যথেষ্ট শুভেচ্ছা লৈয়েই মোক সেইদৰে জীৱনৰ এটা অচিন বাটলৈ টানি নিব খুজিছিল। হয়তোবা বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ মাজত থকা মোৰ তেনেই নেওচা দিব নোৱৰা সামান্য সদ্‌নামৰ পুঁজিটোৰ যহতে মই সেই সেতুবন্ধ অনায়াসে পাৰ হৈয়ো যাব পাৰিলোহেঁতেন। পাচতো দেখিছিলোঁ, সংসদীয় ঘেৰটোৰ অন্তৰ্গত বিধান সভাৰ আঠোটা নিৰ্বাচনক্ষেত্ৰৰ ভিতৰত সাতোটাৰ পৰাই সন্মিলিত বিৰোধী দলৰ প্ৰাৰ্থীকেইজনেই নিৰ্বাচিত হৈছিল। কিন্তু, সেইটো অচিনাকি বাটেৰে যাবলৈ মই প্ৰথমৰ পৰাই কোনো আকৰ্ষণ অনুভৱ কৰা নাছিলোঁ। তথাপি, কিয় ক'ব নোৱাৰোঁ, তেওঁলোকে হেঁচা দিবলৈ এৰা নাছিল। এদিন ক'বলগীয়াত পৰিছিলোঁ, "আজি ৰাতিটো অন্ততঃ ভাবিবলৈ সময় দিয়ক। কাইলৈ ৰাতিপুৱা মই মোৰ ফালৰ পৰা শেষ কথাষাৰ ক'ম।"

সেইদিনা গধূলি সঁচাসঁচিকৈয়ে মই সমস্যাটোৰ যোগ আৰু বিয়োগৰ ফাল দুটা লৈ তুলনা কৰাত মগ্ন হৈ পৰিছিলোঁ মোৰ মনত পৰিছিল, পুৰণি চীনা কবিৰ প্ৰেমৰ কবিতাটো— "কোনো মানুহেই একেটা সময়তে একেডোখৰ ঠাইৰ পৰা দুটা মন্দিৰৰ ঘণ্টা বজাব নোৱাৰে।" মোৰ নিজৰ ক্ষেত্ৰত মাথোন কিছুদিনৰ আগৰ পৰা বজাবলৈ লোৱা ঘণ্টাটো আছিল, এখন গৱেষণা-গ্ৰন্থ লেখিবলৈ লোৱা কামটো। ঠিক এনে সময়তে হাতত এপিয়লা গৰম চাহ লৈ মোৰ লেখা-পঢ়া কোঠাটোলৈ সোমাই আহিছিল, মোৰ পৰিবাৰ গীতা। তেওঁ মোক চিন্তামগ্ন অৱস্থাত দেখি এষাৰ লঘু কথাৰ জুতি আনি দিলে, "তোমাক বাৰু মই দুখন ফটো দেখুৱাওঁ। তোমাৰ কোনখন বেচি ভাল লাগে, মোক ক'বা। তাৰ পাচত, তুমি তোমাৰ গম্ভীৰ কথাবোৰ ভাবি থাকিবা।" ময়ো তেওঁৰ কথাত বিশেষ মনোযোগ নিদিয়াকৈয়ে ক'লোঁ, "চাওঁ বাৰু, দেখুওৱাচোন— কাৰ ছবি, কিহৰ ছবি।" তেওঁ হাতৰ মুঠিতে লৈ অহা পোহৰ-ছবি দুখন মোৰ সন্মুখত থ'লে। দুয়োখন মোৰ চিনাকি ছবি। এখন পণ্ডিত জৱাহৰলাল নেহৰুৰ আৰু আনখন কবিগুৰু ৰবীন্দ্ৰনাথৰ। দুয়োজনেই মোৰ অতি প্ৰিয় বিৰাট পুৰুষ। মই নভবাকৈয়ে উত্তৰ দিলোঁ, "এইখনেই বেচি ভাল যেন লাগিছে।" সেইখন আছিল ৰবীন্দ্ৰনাথৰ। তেওঁ হাঁহি উঠ

ওলাই গুচি গ'ল। অলপ পাচতহে মোৰ মনত খেলাই গ'ল, গীতাই সেয়া মোক কি সুধিছিল। পাচদিনা ৰাতিপুৱা মোৰ শুভানুধ্যায়ীসকলক কথাষাৰ সলসলীয়াকৈ ক'ব পাৰিলোঁ, "আপোনালোকে মোক ক্ষমা কৰিব।" তেওঁলোক উভতি গ'লগৈ। দুজনমানে ভাবি ল'লে, মই সেই মনস্তত্ত্বৰে পৃষ্ঠপোষক, যাৰ বিষয়ে মাৰ্ক্সে কৈ গৈছে, 'ইহঁত ত্ৰিশংকুৰ দৰে।' আৰু দুজনমানে ভাবিলে, মই বৰ কৃপণ— সাধাৰণ এটা সন্মতি দিবৰ বাবেও অক্ষম। আৰু যদি ছবি দুখনৰ ঘটনাটো কেনেবাকৈ কোনোবাই জানিব পাৰিলেহেঁতেন, তেনেহ'লে নিশ্চয় ক'লেহেঁতেন— তিৰোতাসেৰুৱা। কিন্তু মই জানো, তেওঁলোকৰ কথা শুনি সেই অচিনাকি বাটৰ বাটৰুৱা হোৱা হ'লে, অতদিনে মোৰ চোলাটোত কাপোৰৰ ওজনতকৈ ধূলিৰ ওজন বেচি হৈ পৰিলেহেঁতেন।

এইছোৱা সময়তে মোৰ আটাইতকৈ সৰু ছোৱালীজনী উপজিছিল। তাইৰ নাম থলোঁ, স্বপ্নমিতা। ঘৰুৱা নামটো থ'লোঁ, পপি। সেই পপি, যাৰ কথা লেখিছিলোঁ সেই সময়তে সাধু ভাষাত লৌকিক ছন্দ স্বৰবৃত্তৰ পৰীক্ষা কৰি এইদৰে—

'মোৰ বাগানত ফুল ফুলা নাই
এপাহ মাথোন পপি
উমান লওঁতে বতাহ অহাৰ
মনটো উঠিল কঁপি।।'

তাই ওপজা তাৰিখটো আছিল ১৯৬৮ চনৰ ৩০ জুন। তাৰিখটো যেনেকৈ বছৰৰ সোঁ-মাজ, ময়ো তেনেকৈ ব্যস্ত হৈ থকা মোৰ কামৰ সোঁ-মাজত। মই তেতিয়া এটা পুৰণি 'ৰেমিংটন টাইপ-ৰাইটাৰ' কিনি লৈছিলোঁ। তাত মোৰ গৱেষণা-গ্ৰন্থখন পোনে পোনে টাইপ কৰি গৈছিলোঁ— কোনো হাতেলিখা খচৰা-কাকত নোহোৱাকৈ। সেইখনো আৰম্ভ কৰিছিলোঁ, মোৰ শ্ৰীমতীৰ খেচ্‌খেচনিতে বা আওপকীয়া উপদেশতে। আগতেই কৈছোঁ, ষাঠিৰ দশকৰ মাজৰছোৱা সময় মোৰ বাবে যেনি-তেনি য'তে-ত'তে হাত দি ফুৰা সময়। এদিন তেনেকুৱা খুচুৰা কিবা এটা লেখি আছিলোঁ। সেইদিনাও তেওঁ তেনেকৈ এষাৰ কথা ক'লেহি, "এইবোৰ যিহকে-তিহকে লেখি সময় খৰচ কৰাতকৈ দেখোন থেচিচ এখনকে লেখি পেলাব পাৰি।" মোৰ খণ্ডে মূৰৰ চুলি পাইছিলগৈ— থেচিচ লেখা আৰু প্ৰবন্ধ-পাতি লেখা যেনিবা একেটা কথা। আজৰি বুলিবলৈ মোৰ সময়েই বা কিমানখিনি। দিনতো কলেজ, ৰাতিও কলেজ— মাজত মাথোন আবেলিটোহে। মাজে মাজে গুৱাহাটীলৈ গৈছিলোঁ, বিশ্ববিদ্যালয় কোৰ্টৰ সভাৰ সদস্য হিচাপে দায়িত্ব পালন কৰিবলৈ। এবাৰ ড° মহেশ্বৰ নেওগ ছাৰক কথাষাৰ সুধিলোঁ, মই ইংৰাজী সাহিত্যৰ এম. এ. হোৱা সত্ত্বেও অসমীয়া সাহিত্য সম্পৰ্কীয় বিষয় এটা লৈ গৱেষণা কৰিব পাৰোঁ নে নোৱাৰোঁ। তেখেতে ক'লে, "তুমি কিবা কৰিব খুজিছা নেকি?" মই তেখেতক জনালোঁ, মোৰ তেনেকুৱা ইচ্ছা এটা উপজিছে। কিন্তু, তেখেতে যদি তত্ত্বাৱধায়ক হ'বলৈ

সম্মতি দিয়ে, তেতিয়াহে মই কামত হাত দিম। সেইটো কি মুহূর্ত আছিল, ক'ব নোৱাৰোঁ, তেখেতে একেষাৰ কথাৰেই সম্মতি জনালে। মই সেইদিনা গধূলিয়েই তেখেতৰ ঘৰলৈ গ'লোঁ; আৰু মই লগত লৈ যোৱা আঁচনিখন তেখেতক দেখুৱালোঁ। তেখেতে চাই উঠি ক'লে, "বাৰু লেখি যোৱাচোন। সময়ত দেখুৱাবাঁহি।" আনুষ্ঠানিক কামবোৰ পাচলৈ থৈ, নেওগ ছাৰৰ আশিস -নির্মালি লৈ উভতি আহিলোঁ। তাৰ পাচৰ পৰা নিতৌ লেখি যাবলৈ ধৰিলোঁ। মাজে মাজে ইজন-সিজনৰ এটা প্রশ্নৰ মুখামুখি হওঁ, মই কিয় ইংৰাজী সাহিত্যৰ ছাত্র হৈ অসমীয়া সাহিত্য সম্পর্কে গৱেষণা কৰিবলৈ ল'লো। উত্তৰ দুটা ঃ এক, মই মোৰ দেশৰ মানুহখিনিৰ বৌদ্ধিক আৰু নান্দনিক সাধনাৰ গতিপ্রবাহৰ অংশীদাৰ হৈয়েইহে জীয়াই থাকিম— সাত সাগৰ তেৰ নদীৰ সিপাৰৰ সাধনা প্রৱাহলৈ মুক্তাৰ মুঠি চটিয়ায়ো জীয়াই থাকিব নোৱাৰোঁ। দুই, ইংৰাজী সাহিত্যৰ ভঁৰাল চহকী কৰাৰ ক্ষমতাই বা মোৰ কিমানখিনি? খুব বেছি, চর্বিতকে চর্বণ কৰিব পাৰিম। মোৰ এটা স্পষ্ট ধাৰণা, আমাৰ প্রতিবেশী ৰাজ্য বংগদেশৰ প্রসিদ্ধ ইংৰাজী লেখক নীৰদ চৌধুৰী দেশ-দেশান্তৰৰ মানুহৰ মানস-কন্দৰত যিমান দিন জীয়াই থাকিব, তাতকৈ বহু বেছিদিন জীয়াই থাকিব ৰবীন্দ্র-সাহিত্যৰ প্রথম খ্যাতিমান সমালোচক ড° নীহাৰ ৰঞ্জন ৰায় তেওঁৰ দেশৰ আপোন মানুহবোৰৰ মানস-মালঞ্চত। যি কি নহওক, অৱশেষত ১৯৭১ চনত মোৰ সেই 'অসমীয়া ছন্দৰ মূলতত্ত্ব আৰু তাৰ ইতিহাস' শিতানৰ গৱেষণা গ্রন্থখন গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দ্বাৰা ডি-ফিল উপাধি প্রদানৰ বাবে গৃহীত হয়। সিখন ছপাই উলিয়াবৰ বাবে ১৯৭৬ চনত বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগে ডিব্রুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ জৰিয়তে মোক ৪০ হাজাৰ টকাৰ এটা বিশেষ অনুদান দিয়ে। সেই অনুদান মই ব্যক্তিগতভাৱে নলৈ অতিৰিক্ত যদি কিবা খৰচ পৰে সেইখিনি বহন কৰি হ'লেও প্রকাশ কৰিবৰ বাবে সেই সময়ৰ উপাচার্য জিতেন্দ্রনাথ দাস ডাঙৰীয়াক অনুৰোধ জনাওঁ। তেখেতে মোৰ প্রস্তাৱত তথাস্তু বুলিলে। ১৯৭৭ চনৰ বিশ্ববিদ্যালয়ে সিখন কলিকতাৰ 'নৱজীৱন প্রেছ'ৰ হতুৱাই আটোমটোকাৰীকৈ ছপাই-বন্ধাই উলিয়ালে।

সেয়া ১৯৭১ চনৰ মার্চ মাহৰে কথা। মোৰ মৌখিক পৰীক্ষা পাটনাত মোৰ গৱেষণা-গ্রন্থৰ পৰীক্ষক সুবিখ্যাত হিন্দী ছান্দসিক ড° শিৱনন্দন প্রসাদ ডি. লিট. ডাঙৰীয়াৰ চৰকাৰী কার্যালয়তে লৈছিল। গতিকে, মোৰ গৱেষণা-গ্রন্থৰ আন্তঃ-পৰীক্ষক ড° নেওগ ছাৰ আৰু মই বেলেগে বেলেগে পাটনা পাইছিলোঁগৈ— তেখেত আহিছিল এলাহাবাদৰ পৰা আৰু মই গৈছিলোঁ গুৱাহাটীৰ পৰা। ড° নেওগ ছাৰ থমকিলগৈ বিহাৰৰ ৰাজভৱনত আৰু মই উঠিলোঁগৈ এটা মজলীয়া ধৰণৰ হোটেলত। বিহাৰৰ ৰাজ্যপাল দেৱকান্ত বৰুৱাই মোকো ৰাজভৱনৰে আতিথ্য গ্রহণ কৰিবলৈ কৈছিল। মই পিছে প্রত্যাখান কৰি ক'লোঁ, "পৰীক্ষক-পৰীক্ষার্থী দুয়ো একে ঠাইতে খাঁজিখোৱা পাতিলে কথা শুনিবলৈ আছে।" তেখেতে ক'লে, "আপোনালোকক বাৰু কেইদিনমানলৈ মোৰ গাড়ী এখন

দিম। বিহাৰখন অলপ ঘুৰি-পকি চাই যাওঁক।” সময়ত মোৰ মৌখিক পৰীক্ষা হ'ল। ড° প্ৰসাদে মোক মাথোন এবাৰ কথা সুধিলে, “আপোনালোকৰ অসমীয়া কবিতাত বাৰু হিন্দী কবিতাৰ লেখীয়াকৈ বৈতালীয় ছন্দৰ প্ৰয়োগ আছে নে নাই?” প্ৰশ্নটো শুনিয়েই বুজিলোঁ, সিজনাই মোৰ থেচিচখন খৰচি মাৰি পঢ়িছে। মই উত্তৰ দিলোঁ, “আছে, মাথোন এজন কবিৰ এটা কবিতাত আছে। কবিতাটোৰ নাম ‘সোণটিৰ অভিমান’—লেখিছিল, কবি ডিম্বেশ্বৰ নেওগে। ড° নেওগৰ জ্যেষ্ঠ ভাতৃ তেখেত। তাৰ গাঁথনিটো প্ৰথম চৰণত ১০.১০.১০. বিন্যাসৰ আৰু দ্বিতীয় চৰণত ৮.৮.১০. বিন্যাসৰ। সেইবাবেই, সি আপোনাসকলৰ বৈতালীয় ছন্দৰ ওচৰেদি যায়। মই বাৰু দুফাকিমান গাই শুনাইছোঁ।” তেখেত বৰ প্ৰসন্ন হ'ল। ময়ো চেনেকুৱা এটা আচহুৱা প্ৰশ্নৰ বাবে মুঠেই প্ৰস্তুত নাছিলোঁ। ময়ো তেখেতৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ গৱেষণা-গ্ৰন্থখন চাৰি চুক মাৰি নপঢ়া হ'লে, প্ৰশ্নটোকে বুজি নেপালোঁহেঁতেন। মোলৈ চাই হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, “আমাৰ বিহাৰত এটা নিয়ম আছে, কোনোবা কেনেবাকৈ ন মিতিৰ হৈ পৰিলে, সিজনক ৰসগোল্লা খুৱাব লাগে। গতিকে, আপোনাক এতিয়া ৰসগোল্লা খুৱাম।” হিন্দী আৰু প্ৰাকৃত কাব্যৰ সেই বিৰাট পণ্ডিতজনৰ কথা-বতৰাই মোক মুগ্ধ কৰি দিলে। এটা কথা লক্ষ্য কৰিছোঁ, কথা-বতৰাই চাৰুতা বোলা বস্তুটো ছান্দাসিক পণ্ডিতসকলৰ বিশেষ লক্ষণেই নেকি। ১৯৫৮ চনত গুৱাহাটীত লগ পাইছিলোঁ, বিশিষ্ট বাংলা ছান্দসিক প্ৰবোধচন্দ্ৰ সেনক; ১৯৭১ চনত মোৰ ঘৰত আলহী হৈছিলহি অন্য এগৰাকী বাংলা ছান্দসিক ড° নীলৰতন সেন। দুয়ো গৰাকী পণ্ডিতৰ অমায়িকতা আৰু নম্ৰতাই মোক মুগ্ধ কৰিছিল। আৰু আমি যিবিলাকে তেওঁলোকৰ তুলনাত অতি কম কথাহে জানো, আমাৰ অভ্ৰভেদী অহংকাৰৰ ৰূপটোৱে খুব সম্ভৱ তেওঁলোকক অবাক কৰি দিয়ে। ড° নীলৰতন সেনৰ এবাৰ কথা কওঁ। তেওঁ মোৰ ঘৰত বহি আবেলিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দোভাগ ৰাতিলৈকে কালিৰাম মেধিৰ ‘অসমীয়া ব্যাকৰণ আৰু ভাষাতত্ত্ব’ খন পঢ়িয়েই কটালে। পাচদিনা মোক ক'লে, “আমাৰ ভাৰতীয় ভাষাত এতিয়ালৈকে কোনো হিষ্টৰিকেল গ্ৰামৰ পঢ়িবলৈ পোৱা নাছিলোঁ। আমাৰ বাংলাতো নাই। এইখনেই প্ৰথম তেনেকুৱা গ্ৰন্থ পঢ়িলোঁ। আপোনালোকে এইবোৰ পণ্ডিতৰ লগত বাহিৰ-বিশ্বক চিনাকি কৰি দিয়া নাই কিয়?” দৃষ্টিৰ এই স্বচ্ছতা শ্ৰেষ্ঠতম পণ্ডিতৰ মহত্তম গুণ।

যাওক সেইবোৰ কথা। বিহাৰৰ ৰাজ্যপালৰ গাড়ীত ড° নেওগ ছাৰ আৰু মই বিহাৰৰ অনেক ঠায়েই চালোঁ। চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ ৰাজধানী পাটলিপুত্ৰও চালোঁ। মাটিৰ তলৰ পৰা খান্দি উলিয়াই সংৰক্ষণ কৰিছে সেই ৰাজধানী। তাতকৈয়ো অবিস্মৰণীয় বস্তু কিছুমান দেখিলোঁ, বিখ্যাত খুদাবক্স লাইব্ৰেৰীত। লাইব্ৰেৰীটোৰ আচল নাম ‘অৰিয়েণ্টেল পাব্লিক লাইব্ৰেৰী’; কিন্তু সেই নামটো জনমানসৰ প্ৰিয় নামটোৱে ঢাকি পেলাইছে। মানুহে কয়, খুদাবক্স লাইব্ৰেৰী সঁচাসঁচিকৈয়ে খুদাবক্স— ‘খোদাৰ দান’। ঘৰটো

অত্যন্ত সাধাৰণ বুলিয়েই ক'ব পাৰি। অথচ, তাৰ সম্ভাৰৰ কি বিপুল প্ৰাচুৰ্য। এসময়ত বৃটিছ মিউজিয়মে হেনো সেই লাইব্ৰেৰীটো কিনিব খুজিছিল, পাঁচ লাখ পাউণ্ডৰ— মানে প্ৰায় এক কোটি টকাৰ— বিনিময়ত। কিন্তু, খুদাবক্স খানে বিক্ৰি নকৰিলে, দেশৰ সম্পদ দেশতে ৰাখিলে— সেই সম্পদৰ আভাস এটা দিওঁ। পৃথিৱীৰ ভিতৰতে সেইটো এটা দুষ্প্ৰাপ্য পুথিৰ ভঁৰাল। অকল আৰবী ভাষাৰ হাতেলিখা পুথিয়েই আছে ৪,২২১খন। সিবিলাকৰ ভিতৰত এখন 'কোৰাণ শ্বৰীফ' দেখিছিলোঁ। সেইখনৰ পাতবোৰ ৰূপৰ আৰু আখৰবোৰ সোণপানীৰ। সেইখন হেনো ১২০০ খৃষ্টাব্দতে লিখি উলিওৱা। তেনেকুৱা ধৰণৰ আৰু কেইবাখনো পুথি আমাক দেখুৱাইছিল। এখনৰ পাতবোৰ সোণৰ আৰু আখৰবোৰ ভিন ভিন ধৰণৰ বাখৰ খটোৱা। ফাৰ্চী ভাষাৰ হাতেলিখা পুথিৰ সংখ্যা হেনো ৪,১৮৪ খন। সিবিলাকৰ ভিতৰত আছে, কবি হাফেজে নিজ হাতেৰে লিখা 'দিৱান-ই-হাফেজ', ৰুমী, জামি, চা'দি আৰু ওমৰৰ কেইবাখনো হাতেলেখা কাব্যসংকলন। মনত পৰি গৈছিল, আমাৰ কবি যতীন্দ্ৰ নাথ দুৱৰাই হেনো খুদাবক্সৰ পৰাই মূল 'ৰুবায়ত'খনৰ ভাঙনি শুনিছিল, যিটো ভাঙনি তাৰে এখনৰ পৰা খুদাবক্সে নিজে কৰি দিছিল। ইবিলাকৰ কেইবাখনো মোগল সম্ৰাটসকলৰ নিজৰ হাতৰ চহী জিলিকি আছে। তেতিয়ালৈকে সেই লাইব্ৰেৰীত ৫১ হেজাৰ নে ৫৩ হেজাৰ বিভিন্ন ভাষাৰ— উৰ্দু, তুৰ্কী, ফৰাচী, পৰ্তুগীজ, স্পেনিছ, ইটালীয়ান, জাৰ্মান আৰু ইংৰাজী পুথি ঠাহ খাই থকা বুলি শুনিছিলোঁ। ছপা পুথিবোৰৰো সৰহভাগেই হেনো প্ৰথম তাঙৰণৰ। আটাইতকৈ আচৰিত মানিছিলোঁ, তিনিটা কোঠাৰ দেৱালত সজাই থোৱা কাছপিঠীয়া হাতীদাঁতৰ চকলবোৰত আঁকি ৰখা মোগল বেগম, ছাহজাদা আৰু ছাহজাদীসকলৰ আবক্ষ প্ৰতিচ্ছবিবোৰ দেখি। দেখিলে ধাৰণা হয়।, সেইবোৰ যেন পোহৰ-ছবিহে। ক'ত পঢ়িছিলোঁ মনত নাই, খুদাবক্স লাইব্ৰেৰী হেনো পৃথিৱীতে বিৰল নহয়, স্বৰ্গতো বিৰল।

তাৰ লগত তুলনীয় অন্য এক শিল্প-সম্পদ দেখাৰ সৌভাগ্য ঘটিছিল ১৯৬৭ চনত— কেৰালা ৰাজ্যত। সেইবাৰ নিখিল ভাৰত লেখক সংঘৰ ১ম অধিৱেশনলৈ অসমৰ পৰা আমন্ত্ৰিত হৈ গৈছিলোঁ আমি চাৰিজন ঃ স্বৰ্গীয় ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী, ড° বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ ভট্টাচাৰ্য, লুম্মেৰ দাই আৰু মই। অধিৱেশনৰ কথাবোৰ নকওঁ। চাৰি দিনজোৰা অধিৱেশনৰ পাচত আমাক তেওঁলোকে প্ৰায় দহ দিন ধৰি কেৰালাৰ বিভিন্ন আকৰ্ষণীয় ঠাইবোৰ চাই ফুৰিবলৈ সুবিধা কৰি দিছিল। আমাক আটাইবোৰকে একেলগে নিয়া নাছিল। চাৰি-পাঁচজনীয়া দল কৰি নিছিল। মোক আৰু লুম্মেৰ দাইক বিখ্যাত বাঙালী ঔপন্যাসিক মনোজ বসুৰ লগত নিছিল। আমাৰ ভ্ৰমণসূচীত আছিল, ত্ৰিবাংকুৰৰ ৰাজপ্ৰসাদ। পোনতে যেতিয়া বাহিৰৰ পৰা সেই ৰাজপ্ৰসাদটো দেখা পাইছিলোঁ, তেতিয়া কথমপিহে মই হাঁহি সামৰিছিলোঁ। মই নিজকে নিজেই কোৱাৰ দৰে কৈছিলোঁ, "তেনেহ'লে এনেকুৱা ঘৰ একোটাকো এইপিনে ৰাজপ্ৰসাদ বুলি কয়।" এবাৰ ভাবিছিলোঁ, বাহিৰৰ

ঘাঁহনিতে অলপ খোজকাঢ়ি সময়খিনি কটাই দিওঁ। অৱশেষত, আমাৰ পথ-প্ৰদৰ্শক গৰাকীৰ প্ৰতি সৌজন্যৰ খাতিৰতে ভিতৰলৈ সোমাই গ'লো। তেতিয়াহে গম পালোঁ, হাতৰ মুঠিতে পায়ো কি হেৰুৱাবলৈ লৈছিলোঁ। অবাক হৈ গ'লো, দেৱালৰ গাত সুদূৰ ১৩শ-১৪শ শতিকাতে অনামী চিত্ৰশিল্পীয়ে আঁকি থৈ যোৱা ছবিবোৰ দেখি। সমস্ত ভাগৱতৰ কাহিনী আৰু বৰ্ণনাসমূহৰ আঁকি থোৱা সেই ছবিবোৰ। সিবিলাকত ব্যৱহাৰ কৰা ৰংবোৰ অপূৰ্ব আভাসযুক্ত, ছায়াম্লান আৰু মদিৰ-মেদুৰ। সেইদৰে ৰেখাবোৰ অত্যন্ত ব্যঞ্জনাময় আৰু আধ্যাত্মৰসসিক্ত। এঠাইত থমকি ৰৈ গৈছিলোঁ। কোন সেই অমৰ শিল্পী যিজনে অজস্ৰ চৰাই-চিৰিকতি আৰু জন্তু-জানোৱাৰৰ মৈথুন-দৃশ্যকো অমেয় আধ্যাত্মিকতা স্পৰ্শেৰে অমৰ অনুৰাগৰ দৃশ্যলৈ ৰূপান্তৰিত কৰি তুলিছে। ক'তো কোনো পাৰ্থিৱ ধাৰণা-অনুভূতিৰ সামান্যতম অৱিলতাৰো আভাস নাই; অথচ সিবোৰ যেন জীৱনৰ নিত্যদিনৰ পাৰ্থিৱ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰতেই প্ৰতিষ্ঠিত। গোটেই প্ৰাচীৰ-চিত্ৰৰাজী এনে এক শংখিল ৰূপত সজাই থোৱা হৈছে যে কাষৰ ক্ৰমাগত উচ্চতৰ মজিয়াৰ ওপৰেদি খোজকাঢ়ি গৈ থাকোঁতে ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে সেই ৰাজপ্ৰসাদৰ উচ্চতম চূড়াত উপনীত হ'বগৈ লাগে। আৰু চকুৰ সমুখত ভাঁহি উঠে শেষতম ছবিখনত অংকিত সুদূৰলোকৰ আভাসযুক্ত পৰম নিষ্ক্ৰান্তিৰ প্ৰশান্ত দৃশ্য।

সেই বাৰৰ সেই ভ্ৰমণতে দেখা পালোঁ অনেক নেদেখা বস্তু। আদি শংকৰাচাৰ্যৰ জন্মস্থান, য'ত আছে শংকৰাচাৰ্যক ঘৰিয়ালে ধৰিছিলহি সেই নৈৰ ঘাটটো; ভাৰতৰ শেষতম স্থলবিন্দু কন্যাকুমাৰী, য'ত মিলিত হৈছেহি ভাৰত উপকূল ধুৱাই যোৱা তিনিখন সাগৰ। ধৰিব পাৰি, তিনিখন সাগৰৰ তিনিটা ভিন্ন ৰঙৰ তিনিটা পানীৰ ধাৰ— বংগোপসাগৰৰ ঘোলা-হালধীয়া, ভাৰত মহাসাগৰৰ চিয়াহী-নীলা আৰু আৰব সাগৰৰ ডাঠ-সেউজীয়া। দেখিলেই চিনিব পাৰি, ক'লৈকে কোনটো ধৰি কোনখন সাগৰৰ লুণীয়া পানীৰ। শেষনিশা সাগৰৰ পাৰৰৰ শিল এটাৰ ওপৰত থিয় হৈ ঔপন্যাসিক মনোজ বসুৱে মোক বাংলাতে কৈ গৈছিল, "সাগৰৰ মাজৰ সৌ আন্ধাৰখিনিলৈ চাই থাকক। কাণ দুখন থিয় কৰি ৰাখক, সৌ মন্দিৰটোৰ পৰা উচ্চাৰিত মন্ত্ৰৰ গুঞ্জন-ধ্বনি শুনিবলৈ। প্ৰথম শব্দটো আপোনাৰ কাণত পৰিবহি, আৰু লগে লগে আন্ধাৰৰ বুকুত জিলিকি উঠিব এটা সোণৰ বিন্দু। মুহূৰ্ততে সি এডাল সোণালী ৰেখা হৈ পৰিব। তাৰ পাচত, মন্ত্ৰটো যেতিয়া শেষ হ'ব, ঠিক তেতিয়াই সাগৰৰ নীলা পানীখিনি চোওঁ নোচোওঁ কৈ চুই ওপঙি উঠিব সোণোৱালী বেলিটো। নিভাঁজ ঘূৰণীয়া সেই বেলিটো। আবহমান কাল ধৰি চলি আহিছে, এই সূৰ্য স্তৱৰ উচ্চাৰণ আৰু সূৰ্যোদয়ৰ সময় দুটাৰ অভ্ৰান্ত সমান্তৰাল প্ৰস্ফোটন।" অলপ পাচতে সঁচাকৈয়ে দেখা পালোঁ, সেই অবিস্মৰণীয় নৈসৰ্গিক দৃশ্য।

উভতি অহাৰ পাচত এবাৰ ৰাভা গাঁৱলৈ গৈছিলোঁ। গাঁওখনৰ নাম বনগাঁও। দুখনৈৰ

ওচৰৰ সেই গাঁওখনত কটাই অহা দুটা ৰাতিৰ কথা আজিও মনত পৰে। সাংস্কৃতিক সন্মিলন বহিছিল ৰাভাসকলৰ নিজস্ব গীত-নাচোনেৰে। মোক চিনাকি কৰি দিছিল, 'ডাংগৰ স্কুলানি হেডমাষ্টৰ'। কলেজৰ প্ৰিন্সিপালৰ পৰিচয় তাতকৈ সহজ আৰু একোৰেই হ'ব নোৱাৰে। মোৰ যিটো ঘৰত আথেবেথে শুবলৈ দিছিল, প্ৰথম ৰাতি শুবৰ সময়ত মন কৰিলোঁ মোৰ মূৰৰ ওপৰৰ চাংখনত কিছুমান কাঠেৰে সজা মুখা আছে। পুৱা সুধিছিলোঁ ঘৰৰ গৰাকীজনক— সেইবোৰ কিহৰ মুখা। মোক তেখেতে ওভোতাই সুধিলে, "ছাৰ, আপোনাক আমনি কৰিছিল নেকি, সেইবোৰে?" মই ধেমালি কৰিয়েই ক'লোঁ, "নাই কৰা। কেৱল ৰাতি কেইবাবাৰো ঠুক্-ঠাক্ শব্দ শুনিছিলোঁ— যেন ক'ৰবাত যুঁজ-বাগৰ চলি আছে, সৰুসুৰাকৈ।" মানুহজনে তেতিয়া গহীন সুৰেৰে ক'বলৈ ধৰিলে, "ছাৰ, মই আমাৰ ডেকাবোৰক তেতিয়াই কৈছিলোঁ, দায় লাগিব। ভাৰীকানৰ নাটক আধৰুৱাকৈ সামৰিব নেপায়। নাই, সিহঁতে নুশুনিলে। আজি ৰাতিটো আপুনি থাকক। ডেকাবোৰক মাতি আনি বাকীখিনি ভাৰীকানৰ নাট আপোনাক দেখুৱাওঁ। দায়-জগৰো ভাঙি থওঁ।" গধূলিৰ পৰা মাজনিশালৈকে ভাৰীকানৰ নাচ-গান চালোঁ। বাৰে বাৰে মোৰ মনত পৰিছিল, কেৰালাত দেখি অহা কথাকলিৰ নৃত্যাভিনয়লৈ। ভাৰীকান যেন কথাকলিৰেই দূৰ সন্দুৰৰ প্ৰতিধ্বনি নাইবা তাৰেই প্ৰথম উক্ মুকলি ৰাভাসকলৰ বুৰেঙাৰ আৰু কাঁৰা বাঁহীৰ সুৰ আৰু মাছুলেংকাৰ তাল আজিও মোৰ কাণত বাজি আছে। মনত আছে, 'কাইজুগুৰকায়'ৰ ধেমেলীয়া কথাবোৰ আৰু 'ফাৰকান্তি'ৰ বিননিবোৰ। ৰাভাসকলৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ কথা মনত পেলালেই মোৰ মনত পৰে দুধনৈৰ ৰাজেন পামলৈ। এই মানুহজনক অসমে ভালকৈ চিনি নেপায়। হয়তো এদিন চিনি পাবগৈ, সময় যেতিয়া বহু পলম হৈ যাব।

গোৱালপাৰাত মই যিডোখৰ ঠাইত আছিলোঁ, তাৰ অদূৰেদি বৈ গৈছিল এখন অকণমানি নৈ। নাম তাৰ জিঞ্জিৰাম। তাৰ পাৰঘাটিত বহি মই বহুদিন বহুতো ক্ষণত প্ৰকৃতিৰ বিচিত্ৰ সৌন্দৰ্যৰ পোহাৰ দেখিছিলোঁ। মোৰ অক্ষম কল্পনাৰ ৰোল সানি সিবিলাকৰ বহু বিচিত্ৰ ৰূপ দিছিলোঁ, মোৰ সেই সময়ত কবিতাসমূহত। 'অপৰূপ এই নদী', 'এই নদীয়েদি', 'মৎস্যগন্ধা', 'সন্ধ্যাৰ গুঞ্জন' ইত্যাদি কবিতাত সিঁচৰতি হৈ আছে সেইবোৰ অনেক ছবি। সেইবোৰকে লৈয়েই মোৰ দ্বিতীয়খন কাব্য-সংকলন 'এই নদীয়েদি'। সেইখন প্ৰকাশিত হ'বৰ সময়তে মোৰ বিশ্বাসটো দৃঢ় হৈ উঠিছিল, 'চিত্ৰস্তনিত ধ্বনিৰ অপূৰ্ব মৰ্মস্পৰ্শিতাই কবিতা'।

মোৰ ঘৰটো যিজন মানুহৰ আছিল, যাৰ নিজৰ ঘৰটো মোৰ ঘৰটোৰ সমুখতে আছিল, সেই মানুহজনৰ নাম অম্বিকাচৰণ দাস। সেই মানুহজনে এদিন মোক এটা পৰম বিষণ্ণ মুহূৰ্তত সান্ত্বনা দি কৈছিল, "নৈৰ পানী যদি খায়েই, তেনেহ'লে সদাই ফটফটীয়া পানী খাবলৈ পাব বুলি নেভাবিব। মাজে মাজে ঘোলা পানীও খাব লাগিব।" মই

যেতিয়াই কোনো দুৰ্ভাবনাৰ মুখামুখি হওঁ, কোনো নিন্দা-অপযশৰ আঘাত পাওঁ, তেতিয়াই মই সেই কথাষাৰ মনত পেলাওঁ। মুহূৰ্ততে মোৰ মনৰ সকলো ডাৱৰ মচ খাই যায়।

গোৱালপাৰাৰ কথা মনত পেলালেই আৰু এখন মুখলৈ মোৰ মনত পৰে। মানুহজনীৰ নাম আছিল, 'বাত'— ৰাভা সম্প্ৰদায়ৰ বিধৱা তিৰোতা। মাজে মাজে আমাৰ ঘৰলৈ আহিছিল। আহিলেই তাই উৰালটো উলিয়াই পিঠাগুৰি খুন্দি থৈ যায়গৈ। যাবৰ সময়ত দুটকা-চাৰি টকা দিওঁ। এদিন তাই দেখিলে, মোৰ ভিতৰ চোতালত মই পুহিবলৈ অনা কুকুৰা এজনী জলকা লাগি বহি আছে। আচলতে তাইৰ 'ৰাণিখেত' নামৰ কুকুৰাৰ ৰোগটো হৈছিল। বাত'ই মোক সুধিলে, "বাবা, তই এই কুকুৰাজনী কি কৰিবি?" মই ক'লোঁ "পেলাই দিম। মৰিব।" তাই মোক ক'লে, "তেনেহ'লে মোকে দে। মই ভাল কৰি পুহিম।" তাই সেই আধামৰা কুকুৰাজনী লৈ গুচি গ'ল। কি মন গৈছিল জানো যাবৰ সময়ত মই সেই কুকুৰাজনীক 'ড্ৰপাৰ' এটাত অলপ Phosfomin লৈ এনেয়ে খুৱাই দিছিলোঁ। গ'ল কথা গুচিল। এদিন তাই মোক ক'লে, কুকুৰাজনীয়ে কণী পাৰিছে মস্ত মস্ত। তাৰ পাচত এদিন তাই কুকুৰা পোৱালি কেইটামান দিলেহি। মই তাইক দাম দিলত তাই নল'লে। ক'লে, "এয়া তোৰ ভাগৰ আধাখিনি।" এনেয়ে কেইটামান টকা দিলোঁ, ল'লে। ছ'মাহমানৰ পাচত তাই আকৌ ওলালহি আৰু এবাহ কুকুৰা-পোৱালি লৈ। তাই আকৌ পইচা ল'ব নুখুজিলে। ক'লে, "এইবোৰ তোৰ কুকুৰাজনীৰ নাতি পোৱালি। এইখিনি তোৰ ভাগৰ আধা।" মোৰ হাঁহি উঠি গ'ল। সুধিলোঁ, "এনেকৈ দিয়েই থাকিবি নেকি? কেতিয়ালৈকে দিবি?" তাই অলপ পৰ বৈ ক'লে, "যেতিয়ালৈকে তোৰ কুকুৰাজনী নমৰে, তেতিয়ালৈকে।" তাইৰ মুখত হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। "নাই। এইবাৰৰ পৰা আৰু নানিবি" — মই ক'লো। তাইৰ য়ে সেই আনন্দটো। যেন কোনোবা মাটিগিৰিয়ে তাইক আদি খোৱা মাটিডোখৰহে তাইৰ নামত লিখি দিলে।

অৱশেষত, এদিন পঞ্চৰত্ন আৰু যোগীঘোপাৰ ঘাট দুটা গচকি ব্ৰহ্মপুত্ৰ হৈ বিলাসীপাৰা পালোঁগৈ। কলেজৰ শ্ৰেষ্ঠ গায়ক জিতেন ডেকাই সুৰ দি গাবলৈ মোক গান এটা বিচাৰি কুটুৰি আছিলহি। সেই গানটো তেওঁক দি থৈ আহিলোঁ, "মই আকৌ আহিম বিপ্লৱৰ নিচাই উৰাই—।" আজিলৈকে দুনাই গোৱালপাৰা দেখা পোৱা নাই।○

।। জীৱন ছন্দৰ অৰ্ঘযতি ।।

"এটা দুটা সন্ধ্যাতৰা ভুমুকি মাৰিছে
ক'ব লগা কথাবোৰ ভুলাক্তে নক'ই
দূৰণিৰ দেৱদাৰু ঘন থৰথৰ কঁপিব লাগিছে।
—হৰি বৰকাকতি

সময়ছোৱা তেনেই চুটি। মাথোন তিনিটা মাহ— ১৯৭৩ চনৰ জুন মাহৰ পৰা আগষ্ট মাহটো উকলি নোযোৱালৈকে। চহৰখনো সৰু। সিফালে জিলাখনৰ সদৰ ধুবুৰী আৰু ইফালে ৰাজ্যখনৰ হওঁ হওঁ ৰাজধানী গুৱাহাটীৰ লগত যোগাযোগ ৰখাৰ উপায়ৰ এটা মাথোন ৰাজআলি, ল'ৰাই-ছোৱালীয়ে একেলগে পঢ়িব-শুনিব পৰা এটা মাথোন হাইস্কুল, ৰঙচুৱা পানীজোলাৰে সৈতে মাহী-পেহীয়ে হাত ফুৰোৱা নামৰ অসুখ (scarlatina) এটাই অলপ আমনি কৰি থকা এখন মাথোন কলেজ আৰু দেশখনৰ সকলো মানুহে চাই ঘুগুলা কৰা পুৰণি বোলছবিবোৰহে দেখুৱাব পৰা এটা মাথোন ছবিঘৰ— সেই খিনিকৈলৈয়েই সেই চহৰখন, যিখনৰ নাম বিলাসীপাৰা। তাত দুই মুঠি ক'বলৈ আছিল মাথোন দুজন ডাক্তৰ— মণ্টু ডাক্তৰ আৰু মমেন ডাক্তৰ। পোনৰজনৰ প্ৰতিপত্তি বিগত কালৰ, পাচৰজনৰ খ্যাতি আগত কালৰ। পাচৰ জনৰ সম্পূৰ্ণ নাম ডাঃ মমেন সৰকাৰ। তাহানি মই দৰং কলেজত আছিলোঁ, তেতিয়া সেইজন মোৰ ছাত্ৰ আছিল। সময়ৰ সাঁকোৰেদি তাতকৈয়ো মিঠা সম্বন্ধ এটা আহি আমাক আৰু ওচৰ চপাই দিছিলহি— সেই সময়ছোৱাৰ কিছুদিনৰ আগতে। মোৰ সৰুজনী খুলশালী মিনতিৰ লগত থকা সম্বন্ধটোৰে খেও ধৰি ডাঃ সৰকাৰ হৈ পৰিছিল, মোৰ সৰু শালপতি। স্বাভাৱিকতে, আমি বিলাসীপাৰাত কটোৱা দিন কেইটাত তেওঁলোকৰ ঘৰখন আমাৰ দ্বিতীয় ঘৰ হৈ পৰিছিল।

এদিনৰ কথা মনত পৰে। সময় পালেই ডাঃ সৰকাৰে মোক তেওঁৰ জীপ গাড়ীখনত তুলি ইফালে-সিফালে ফুৰাই আনেগৈ। সেইদিনাও গধূলি সময়ত আমি ওলাই গৈছিলোঁ। গৌৰাং নৈৰ দলংখনৰ ওপৰত উঠোঁতেই চকুত পৰিল, সমুখৰ ফালৰপৰা দুটা শক্তিশালী লাইট আমাৰ ওচৰচাপি আহি আছে। মই ডাঃ সৰকাৰক ধেমেলীয়াকৈ সকীয়াই দিলোঁ, "চাব, সেই দুটা আকৌ একেলগে আহি থকা দুখন স্কুটাৰৰ দুটা বেলেগ লাইট বুলি ভাবি মাজেদি সৰকি যাবলৈ চেষ্টা নকৰিব।" প্ৰসংগটো আছিল, সেইদিনা আবেলি আমি পঢ়া 'ইলাষ্ট্ৰেটেড্ উইক্‌লী'ত ওলোৱা কাৰ্টুন-ছবি এখনৰ। সেইখন চাই আমি প্ৰত্যেকেই উৰাই-ঘূৰাই হাঁহিছিলোঁ। এজন চৰ্দাৰজী এখন স্কুটাৰত উঠি গৈ আছে, আৰু সমুখৰ ফালৰ পৰা এখন মটৰ গাড়ী হে'ডলাইট দুটা জ্বলাই আহি আছে। চৰ্দাৰজীয়ে ভাবিলে, সেয়া নিশ্চয় দুখন স্কুটাৰ— তেওঁৰ খনৰে লেখীয়া। কোনো কথা নাই, তেওঁ তেওঁৰ

স্কুটাৰখন মাজৰ ফাকটোৰেদি পাৰ কৰি নিবলৈ বুলি চলাই দিলে। লগে লগে তেওঁৰ স্কুটাৰে গাড়ীখনত পোনে পোনে খুন্দা মাৰি দিলে। ডাঃ সৰকাৰে সেই হাঁহি উঠা ছবিখনৰ চৰ্দাৰজীলৈ মনত্ত পেলাই গাড়ীখন একাষৰীয়া কৰি দিলে। অলপ পাচতে আমাৰ কাষেদি সশব্দে সবেগে পাৰ হৈ গ'ল, সেই লাইট দুটাৰ গৰাকী দুখন স্কুটাৰ। আমাৰ হাঁহি উঠি গ'ল। ডাঃ সৰকাৰে গাড়ীখন নৰখাই নোৱাৰিলে। আমি দুয়োজনে হাঁহিবলৈ লাগিলোঁ— কাৰ্টুন-ছবিৰ চৰ্দাৰজীয়ে জানো আমাতকৈ ডাঙৰ ভুল কৰিছিল? তাতকৈয়ো বেচি হাঁহি উঠা কথাষাৰ হ'ল, আমাৰ কাষেদি পাৰ হৈ যোৱা স্কুটাৰ দুখনৰ আৰোহী দুজনো চৰ্দাৰজীয়েই আছিল।

এনেকৈয়ে-ঠিক এনেকৈয়ে জীৱনৰ গহীন জাৰণিত নোসোমোৱাকৈয়ে মই বিলাসীপাৰাৰ দিনকেইটা পাৰ কৰি দিলোঁ। বহুদিন ধৰি নোপোৱা জিৰণিৰ জুতি ল'লোঁ, সেইকেইটা দিন। ধৰিব পৰা নাছিলোঁ, মোৰ সমুখৰ ফালৰ পৰা মোৰ পিনলৈ সেয়া কি আগুৱাই আহিছিল— দুখন স্কুটাৰৰ সুকীয়া হে'ডলাইট, নে এখন গাড়ীৰ এজোৰ যুৰীয়া হে'ডলাইট? মই সেই দুটাৰ মাজেদি সৰকি সমুখলৈ গৈ থাকিব পাৰিম, নে একাষৰীয়া হৈ থমকি ৰৈ যাব লাগিব? সেইবোৰ কথা ভাবি-চিন্তিয়েই গোৱালপাৰাৰ পৰা লৈ যোৱা মোৰ কিতাপৰ বাকচবোৰ খোলাই নাছিলোঁ। বিলাসীপাৰা কলেজ লাইব্ৰেৰীৰ পৰা আনি মাথোন কেইখনমান ফিলছফিৰ কিতাপ পঢ়িয়েই মগজুটোক মামৰে ধৰিবলৈ নিদিয়াকৈ ৰাখি থৈছিলোঁ।

বিলাসীপাৰা কলেজত খোপনি লোৱাৰ কিছুদিনৰ আগতে মোৰ পুৰণি অনুজপ্ৰতিম বন্ধু ড° দিলীপ বৰুৱাই মোলৈ লেখিছিল, "আমাৰ ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগত 'ৰীডাৰ' পদটোৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থী বিচাৰি জাননী দিয়া হৈছে। বাহিৰৰ দেশবোৰত যোগ্য মানুহক বিচাৰি আনি 'প্ৰফেচাৰ' পদত নিয়োগ কৰে। আপুনি যদি জাননীখনৰ সঁহাৰি জনাই আবেদন কৰে, তেনেহ'লে আপুনি নিশ্চয় অনায়াসে নিযুক্তি পাব। আৰু সময়ত নিশ্চয় 'প্ৰফেচাৰ' হ'বগৈ পাৰিব।" মই চিন্তা কৰিছিলোঁ, মোৰ প্ৰাথমিক অৰ্হতা (primary discipline)-ৰ কথাষাৰ লৈ; মানুহ হ'লোঁ ইংৰাজী এম.এ. কামটো হ'লগৈ অসমীয়া বিভাগৰ স্নাতকোত্তৰ মহলাৰ। ড° বৰুৱাৰ চিঠিখন পাই চকু-কাণ মুদি দৰখাস্ত এখন পঠিয়াই দিলোঁ। পোনৰবাৰ কাৰ্যকৰী সমিতিৰ বৈঠকত কিবা অপুদঘতীয়া কথা ওলাই বাচনি সমিতিৰ অনুমোদন বাতিল হ'ল। উভতি চাই ভাবিছোঁ, সেইবাৰো যে মনোনয়নটোকে পাইছিলোঁ— সেয়াও সোঁতৰ বিপৰীত গতিহে আছিল। মনত পৰে, দুগৰাকী বিশেষজ্ঞৰ ভিতৰত এগৰাকীৰ কপট প্ৰশ্নবাণ। দুটা-এটা প্ৰাসংগিক প্ৰশ্ন কৰি মোক ধৰাশায়ী কৰিব নোৱাৰি সিজনে অলপ আওপকীয়া ধৰণে সুধিছিল, "পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ বিষয়ে একো নেজানে বুলিয়েই উত্তৰটো পোৱা যাব, নহয় জানো?" মই অনুভৱ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিলোঁ, সিগৰাকীয়ে সৌজন্যবোধৰ ৩৮° অক্ষৰেখাডাল

অলপ চেৰাই গৈছে। গতিকে চুঙা চাই সোপা দি ক'লোঁ, "হয়, ঠিক যেনেকৈ বহুতৰ পৰা উত্তৰ পোৱা যাব— আধুনিক অসমীয়া সাহিত্যৰ বিষয়ে একো নেজানে।" মোৰ নিজৰে বেয়া লাগিছিল, সেইজন বিশেষজ্ঞক তেনেকৈ ক'বলগীয়াত পৰিছিলোঁ কাৰণে। কাৰণ, সিগৰাকীৰ পাণ্ডিত্যৰ প্ৰতি মোৰ শ্ৰদ্ধা যথেষ্ট গভীৰ আছিল। আজিও অটুট হৈয়েই আছে। যি কি নহওক, দ্বিতীয়বাৰ জাননী ওলোৱাত আকৌ সঁহাৰি দিলোঁ। সেইবাৰ কোনো অঘটন নঘটিল। আজি মোৰ মনত পৰিছে, ড° দিলীপ বৰুৱা আৰু উপাচাৰ্য জিতেন্দ্ৰ নাথ দাস— দুয়োজনৰে কথা। উপাচাৰ্য দাসদেৱৰ প্ৰতি মোৰ শ্ৰদ্ধাৰ্ঘ্য পুষ্পাঞ্জলি উহটো হ'ল, সিজনে তাহানিখনেই 'আৱাহন'ৰ পাতত ধাৰাবাহিক ৰূপত লেখা 'ধন-বিজ্ঞানৰ ক-খ' খন। মাজে মাজে এতিয়াও ভাবোঁ, ইংৰাজী 'ইকনমিক্স'ৰ প্ৰতিশব্দটো 'অৰ্থনীতি' নহয়— 'ধন বিজ্ঞান'হে। পোনৰটো ধাৰ কৰি অনা পৰিভাষাৰ নিদৰ্শন, পাচৰটো ভিতৰৰ পৰা উজাৰ খাই অহা ভাবাৰ নিচুনা। যাওক সেইবোৰ কথা। মই মুকলিকৈয়ে ক'ব পাৰোঁ, এই দুগৰাকী মোৰ শুভানুধ্যায়ীৰ আনুকূল্যৰ অবিহনে মই নিশ্চয় অসমীয়া ভাষা সাহিত্যৰ ধাৰ নিছিগা সেৱা কৰাৰ সুযোগটো কোনোকালেই নেপালোহেঁতেন। সেই দুজনেই মোৰ কাৰণে জীৱনৰ এখন বহল চোতাল চিকুণাই দিলে।

এইদৰে ১৯৭৩ চনৰ ছেপ্টেম্বৰ মাহত মোৰ পঢ়াশলীয়া জীৱনৰে চিনাকি ডিব্ৰুগড় চহৰত খলি পুতিলোঁহি। পোনতে চিৰিংচাপৰিত ভেবোণীয়া ঘৰ এটা ল'লো। ট্ৰাক এখনত মোৰ মালবস্তু আৰু কিতাপৰ বাকচবোৰ লৈ মোৰ পিচে পিচে আহিল, গোৱালপাৰা কলেজত পঢ়ি উত্তীৰ্ণ হোৱা দুজন ছাত্ৰ— ৰাধাচৰণ ৰাভা আৰু সুলোচন ৰাভা, যি দুজনৰ মোৰ প্ৰতি মৰমৰ কথা এই জীৱনত পাহৰিব নোৱাৰিম। মোৰ ঘৰ উলিয়াব নোৱাৰি, তেওঁলোক মিলন নগৰত ওলালগৈ। ভাবিলে, কাৰোবাক সুধি লোৱা ভাল হ'ব। ৰাতি পুৱাবৰ সময়ত কোনো সাৰ পাই উঠা নাই। চকুত পৰিল মুকলি পথাৰখনৰ সিপাৰে এটা ঘৰৰ দুৱাৰ মুকলি। গৈয়েই দেখিলে, আগফালে দেৱালত এখন নাম-ফলি। তাত লিখা আছে— লীলা গগৈ, অসমীয়া বিভাগ, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়। তেওঁলোকে সৰুকৈ মাত দিলে, "বাইদেউ বাৰু এইফালে মাত দিবনে?" অলপ পাচতে গা'ত এৰী চাদৰ ছাটি মাৰি ওলাই আহিল — বাইদেউৰ সলনি ভিনিদেউ। তেখেতৰ পৰাই চিৰিংচাপৰি কোনখিনিত আৰু মই লোৱা ঘৰটোৰ ভু লৈ চিৰিংচাপৰিত ওলালহি। তেতিয়াহে তেওঁলোকে গম পালে, নাম ফলিখনৰ নামটোৰ গৰাকিনী বাইদেউ নহয়— গৰাকীয়নীহে; আচল গৰাকী সেই বিয়াগোম মানুহজনেই, যিজনে তেওঁলোকক মোৰ ঘৰটোৰ ভু দি পঠিয়ালে।

ওচৰ-অতীতৰ কথাবোৰ বেচিকৈ নকওঁ। ভুল কৰি ধ'তে-ত'তে উজুটি খোৱাৰ সম্ভাৱনা। তদুপৰি, দহ বছৰৰ ভিতৰৰা এখন সমূহীয়া জুমৰ পোহৰ ছবি চাই ক'বলৈ টান— সেই মানুহজুমৰ কোনজন মানুহ নিৰপেক্ষ বিচাৰত সঁচাসঁচিকৈয়ে গুণীয়া আৰু

কোনজন মানুহ অলপ অগৰী। কাৰণ, সেই মানুহজাকৰ গঢ়-গতিবোৰতকৈ সাজপাৰৰ পৰিপাটিতাইহে পোনতে চকু টানি নিব। অথচ, একে ধৰণৰ বেচি পুৰণি পোহৰ-ছবি এখনত সাজপাৰৰ বিসংগতিয়ে গঢ়-গতিৰ সঠিক উমানটোক অকণো আগচি নধৰে। কাৰণ, সকলো সাজপাৰত সমান আঁৰ। গতিকে, সমূহীয়াকৈ কৈ থওঁ, এতিয়ালৈকে এই যে পোন্ধৰটা বছৰ ডিব্ৰুগড়ত কটালোঁ, সেই সময়ছোৱাত বিশ্ববিদ্যালয়খনলৈ প্ৰতিটো বছৰেই দুটা বছৰ কটাই যাবলৈ অহা প্ৰতিটো চামৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰৰ পৰা অশেষ আৰু অনিৰ্বাচনীয় মৰম-শ্ৰদ্ধা লভিলোঁ; মোৰ সতীৰ্থসকলৰ— বিশেষকৈ অসমীয়া বিভাগৰ— সকলোৰে পৰা অফুৰন্ত মৰম-সহানুভূতি লভি আনন্দৰ গৰাকী হ'লোঁ; মোৰ সহযোগী বিষয়া-কৰ্মচাৰীসকলৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ড্ৰাইভাৰ-পিয়ন-চকীদাৰলৈকে সকলোৰে শুভেচ্ছা-সদিচ্ছাৰ অনন্ত বাৰিধাৰাত স্নান কৰিলোঁ। তথাপি এটা কথা নক'লে আঁসে মত্তা হ'ব। সময় যিমানে দীঘলীয়া হৈ আহিছে, সিমানে দুটা-এটা তিতা অভিজ্ঞতা পোৱাৰ সুৰুঙাটোও বহল হৈ আহিছে। সোঁৱৰণী হিচাপে সেইবোৰ সাঁচি থোৱাৰ হেঁপাহ মোৰ নাই। জীৱনৰ পঢ়াশালিত কিন্তু এষাৰ কথা পাহৰিব নোৱৰাকৈ শিকিলোঁ ঃ পৃথিৱীত অতি কম মানুহ আছে, যি পুবেদি ওলোৱা বেলিটো আৰু পশ্চিমত লাহ দিয়া বেলিটো— দুয়োটাকে একেটা বেলি বুলি ঠাৱৰাব জানে। সেই কথাষাৰ নেজানে কাৰণেই সৰহভাগ মানুহে এদিন যিডাল জখলাৰে বগাই ওপৰলৈ উঠিছিল সেইডালকে আন এদিন ঘৈয়াই পেলাবলৈ, যিজনে এদিন কিবা উপকাৰ সাধিছিল সিজনকে আন এদিন গোপনে নিন্দা কৰিবলৈ অথবা সিজনৰ অহিত চিন্তিবলৈ হেঁচেকা-পিছলা নকৰে। ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ত তেনেকুৱা দুই-এজনক ভুলতে লগ নোপোৱাকৈ থকা নাই। কিন্তু, সেইবোৰ দুৰ্লভ অভিজ্ঞতাই মোৰ আনুভূতিক জীৱনটোক ক'ব নোৱৰাকৈয়ে চহকী কৰি থৈ গৈছে।

ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়লৈ আহি মোৰ সহকৰ্মী হিচাপে লগ পালোঁ, কেইবাজনো গুণী অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যৰ নিষ্ঠাবান পূজাৰীক। আহিয়েই লগ পোৱা মোৰ চাৰিজন সহকৰ্মী হ'লঃ ড° কেশৱানন্দ দেৱগোস্বামী, ড° সত্যেন্দ্ৰনাৰায়ণ গোস্বামী, ড° শৈলেন ভৰালী আৰু ড° নগেন শইকীয়া। ড° লীলা গগৈ তেতিয়া বিভাগৰ পৰা আঁতৰি ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয় পাঠ্যপুথি প্ৰণয়ন আৰু সমন্বয় সমিতিৰ সম্পাদক বাব লৈ বিশেষ দায়িত্বৰ অধিকাৰী হৈ থাকিব লগীয়া হৈছিল। ড° গোস্বামী আৰু ড° ভৰালী— দুয়োগৰাকী তাহানি কটন কলেজত মোৰ পোনপটীয়া ছাত্ৰ আছিল। ড° শইকীয়া তেতিয়ালৈকে ডক্টৰেট উপাধি পিছ্ধাত অনাগ্ৰহী হৈয়েই আছিল; পাচলৈ মোৰ তত্ত্বাবধানতেই উপাধিটোৰ অভিমুখে গৱেষণাত লিপ্ত হৈ পৰিছিল। ড° দেৱগোস্বামীৰ লগত মোৰ সম্বন্ধটো আছিল বঙলা ভাষাত বোলে 'গুৰুভাই'— সেইটোৰ লেখীয়া; আমি দুয়ো ড° নেওগৰ অধীনত ডক্টৰেট উপাধি সংগ্ৰহ কৰিছিলোঁ— অগা-পিছাকৈ। এই আটাইকেইজনাৰে অকুণ্ঠ পৰিশ্ৰম আৰু একনিষ্ঠ সহযোগিতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি

মই বিভাগটোৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু কৰ্মপৰিসৰৰ নতুন আয়োজন সংগ্ৰহৰ কামত ব্যস্ত হৈ পৰিছিলোঁ। লগে লগে মই নিজৰ বৰীয়াকেয়ো কেইখনমান কিতাপ ওপৰাওপৰিকৈ লেখি উলিয়ালোঁ। সিবিলাকৰ পাণ্ডুলিপি প্ৰস্তুতিৰ কামত আটাইতকৈ নিৰ্ভৰযোগ্য সহায় লাভ কৰিছিলোঁ, বিভাগীয় কৰ্মসচিব দেৱকুমাৰ গগৈৰ পৰা। এটা কথা মন কৰিছোঁ, অসমত এবিধ মানুহৰ ভীষণ নাটনি। সেয়া হ'ল, পাণ্ডুলিপি যুগুতাই দিব পৰা উপযুক্ত নকলকাৰ। কিছুমানৰআখৰ লাৰুবন্ধা ধৰণৰ, কিছুমানৰ আখৰ-জোঁটনি ত্ৰুটিযুক্ত, আৰু কিছুমানৰ ডাঙৰ দোষ—খোদাৰ ওপৰত খোদাগিৰি কৰা ধৃষ্টতা। দেৱকুমাৰ গগৈ তিনিওটা দোষৰ পৰা সম্পূৰ্ণ মুক্ত।

এনেতে পাটিঅলাৰ পাঞ্জাবী বিশ্ববিদ্যালয়ত পাঞ্জাবৰ ৰাজ্যপাল মহেন্দ্ৰমোহন চৌধুৰী ডাঙৰীয়াৰ অক্লান্ত চেষ্টাত মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ আসন প্ৰতিষ্ঠিত হ'ল। কিন্তু, সেই আসনত বহওৱাৰ উপযুক্ত প্ৰাধ্যাপক এগৰাকী অসমত নোলাল। পাচত অৱশ্যে ড° নেওগ সিখনৰ অধিকাৰী হ'লগৈ। কিন্তু, তালৈ নৰৈ ৰাজ্যপাল চৌধুৰীদেৱে সাময়িকভাৱে এগৰাকী সহ-প্ৰাধ্যাপক নিযুক্ত কৰাই কামৰ দিশ-নিৰ্ণয়ৰ কথাবাৰ পাতিলে। মানুহ বিচাৰি তেখেতে উপাচাৰ্য জিতেন্দ্ৰনাথ দাসলৈ লিখিলে। তেখেতে মোক সুধিলে, কোনোবা চকুত পৰে নেকি? মই ড° দেৱগোস্বামীলৈ আঙুলিয়াই দেখুৱালোঁ। সময়ত তেখেতে সেই কামৰ ভাৰ লৈ গ'লগৈ। তালৈ গৈ তেখেতে শিখ ধৰ্মৰ এখন প্ৰধান গ্ৰন্থ 'জপুজী'খন অসমীয়া ভাষালৈ পদবন্ধত ভাঙি উলিয়ালে। সময়ত সেইখন মোলৈ পঠিয়ালে—বোলে ইংৰাজীলৈ ভাঙি দিব লাগে, অসমীয়া পদ-ভাঙনিখন চাই। ময়ো ইংৰাজী verse formত সিখন ভাঙি উলিয়াবলৈ ল'লোঁ। কামটো শেষ কৰি উঠিলোঁ, ১৯৭৬ চনৰ ৪ এপ্ৰিলৰ দিনা। মই বিশ্বাস কৰোঁ-নকৰোঁ সুকীয়া কথা, 'জপুজী'খন হেনো কাৰকৈয়ে কালিকা লগা পুথি। ড° দেৱগোস্বামীয়ে মোক খবৰটো দিছিল, সেইখনৰ পুনৰীক্ষকজনেও হেনো সেইখন পুনৰীক্ষণ কৰিবলৈ লৈয়েই হৃদ্‌যন্ত্ৰটো থমকি ৰৈ যোৱা ৰোগটোৰ লগত সখী পাতিছিল।

মোৰো তেনেকুৱা কিবা এটাই হৈছিল। সেইদিনাখনেই আবেলি ডেৰমান বজাত ফাতেহা-দোৱাজ-দাহাম উপলক্ষে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ চৌহদতে এখন ৰাজহুৱা সভা তথা আলোচনা-চক্ৰ আহ্বান কৰা হৈছিল। মই 'জপুজী'খন শেষ কৰি উঠি চাহ এপিয়লা খাওঁ বুলি ভাবিছোঁহে, এনেতে মোৰ ডাক পৰিল— সভালৈ যাব লাগে। সভাৰ সভাপতিত্ব কৰাৰ ভাৰটোও মোৰ ওপৰতে আছিল। গতিকে, চাহ পিয়লাৰ লোভ সামৰি সভাঘৰ পালোঁগৈ। সভাৰ কাম গোনৰ ডোখৰ ভালেই চলিছিল। হঠাৎ কি হ'ল ক'ব নোৱাৰো, মই অনুভৱ কৰিলোঁ মোৰ চশ্‌মাযোৰৰ কাচ দুখন যেন অস্বচ্ছ হৈ উঠিছে। ধাৰণা হ'ল, মই আন কাৰোবাৰ চশ্‌মা পিন্ধিছোঁ। আলোচ্য লেখেটা কাঢ়ি থাকি থকাৰ কাৰণেই ভৰি দুখন সিৰামুৰি দি ধৰিছে, সেইবুলি ভাবি ভৰি দুখন মেলি দিলোঁ।

কিন্তু, অৱস্থাৰ উন্নতি নহ'ল। বাহিৰলৈ ওলাই গ'লোঁ। এটা চুৰট হুপি অলপ স্বস্তি অনুভৱ কৰিলোঁ। লগে লগে উভতি আহিলোঁ। পাঁচ মিনিটমান পাৰ হৈ যোৱাৰ পাচত মই দেখিলোঁ, মানুহৰ মুখবোৰ অস্পষ্ট হৈ উঠিছে। যেনিয়েই চকু ঘূৰালোঁ তেনিয়েই দেখিলোঁ আটাইবোৰ বস্তুৰেই যেন মাজতে থিয়কৈ এডাল ৰেখা টানি দুয়োটা ফালৰ এফাল ওপৰত আৰু এফাল তলত বৈছে। ভূমিৰেখাডাল যে অসমান হৈ পৰিছে। মোৰ কথাবোৰো খেলিমেলি হৈ গ'ল। কাৰ নাম কি বুলি ক'লোঁ, তাৰ সামঞ্জস্য নোহোৱা হৈ পৰিল। আটাইবোৰেই ভাবিলে, মই অলপ ৰঙিয়াল মেজাজত আছোঁ। কোনোবা এজনে মোৰ কাণে কাণে কিবা এষাৰ ক'লে, মোৰ কাণখনে একোৱেই নুশুনিলে। তাৰ পাচত মোৰ মাথোন এটা কথাই মনত পৰে, মোৰ মূৰটো যেন গলধনৰ ওপৰত সোলোকঢোলোক হৈ পৰিল— ঠিক যেনিবা নট-বল্টু সুলকি পৰাৰ পাচত 'ষ্টেণ্ড'ৰ ওপৰত সোলোকঢোলোককৈ থিয় হৈ থকা 'টেবুল-ফেন' এখন। তাৰ পাচত মই হেনো ঢলি পৰিলোঁ।

মোক লৰালৰিকৈ অসম মেডিকেল কলেজলৈ গৈ যোৱা হ'ল। বাটত হেনো বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰশাসনিক বিষয়া বীৰেন বৰাই মোৰ নাড়ীৰ উমান লৈছিল, প্ৰায় দহ মিনিটমান সময় কোনো স্পন্দনেই নাছিল। মেডিকেল কলেজত মোক ডাঃ বি এছ বৰুৱাই চালে। পাচত তেওঁৰ চিনাকিটো পাইছিলোঁ, এসময়ত তেওঁ মোৰ ছাত্ৰ আছিল— কটন কলেজত। ঘৰ গৌৰীপুৰত। তেওঁ হেনো মোৰ কাণৰ ওচৰত চিএৰি চিএৰি মোক মাতি চাইছিল; কিন্তু মোৰ পৰা কোনো সঁহাৰি পোৱা নাছিল। মোৰ সোঁ ভৰিখনৰ অনামিকা আঙুলিটো ভাগি যোৱাকৈ মুচৰি চাইছিল, আলপিনেৰে হেনো খুচিও চাইছিল, মোৰ কোনো সঁহাৰিয়েই পোৱা নাছিল। ইতিমধ্যে, ড° দিলীপ বৰুৱাই মোৰ পৰিবাৰক লৈ মেডিকেল কলেজ পোৱাইছিলগৈ। মোৰ পৰিবাৰে ডাক্তৰগৰাকীক সুধিলে, মোৰ অৱস্থাটো কেনে দেখিছে। ডাক্তৰে হেনো উত্তৰ দিছিল, "ঈশ্বৰৰ ওপৰতেই নিৰ্ভৰ কৰে।"

ঈশ্বৰৰ ওপৰতেই নিৰ্ভৰ কৰিছিল। ফাতেহা-দোৱাজ-দাহাম উপলক্ষে গোটেই খোৱা ডিব্ৰুগড়ৰ মুছলিম ৰাইজে মৰমতে মোৰ নামত কেইবাটাও মছজিদত দোৱা পঢ়িছিল, মোনাজাত কৰিছিল।

নিশা দুই বজাত জ্ঞান পাইছিলোঁ— সম্পূৰ্ণ ১১ ঘণ্টাৰ পাচত। চকু মেলি দেখিছিলোঁ, মোৰ পৰিবাৰ মোৰ ওচৰতে থিয় দি আছিল। তেওঁৰ কপালৰ সেন্দুৰৰ ফোঁটটো জল্‌জল্‌কৈ মোৰ চকুত পৰিছিল। মই তেওঁক সময়টো সুধি লৈয়েই আকৌ গভীৰ টোপনিত মগ্ন হৈ পৰিছিলোঁ। পাচত শুনিছিলোঁ, সেই ৰাতি হেনো মই ঘণ্টাৰ পাচত ঘণ্টা ধৰি অনৰ্গল কবিতা আবৃত্তি কৰিছিলোঁ— টোপনিৰ মাজতেই। কেইবাজনো কনিষ্ঠ চিকিৎসকে হেনো মোৰ মুখৰ আবৃত্তি শুনি শুনিয়েই ওৱেটো ৰাতি মোৰ ওচৰতেই কটাই দিছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত এজন আছিল, কেইবাখনো উপন্যাসৰ লেখক ডাঃ

বীৰেন ডেকা। মই মন কৰিছোঁ, সেই ৰাতিয়েই মোৰ মনৰ কুঠৰীৰ পৰা অসংখ্য কবিতাৰ স্মৃতি কোনোবাফালে হেৰাই গুচি গ'ল। এটা কথা মনত আছে, সেই ৰাতি মই এনে এটা ধাৰ নিছিগা সপোন দেখিছিলোঁ, যিটোৰ বৰ্ণনা দিবলৈ মই অক্ষম। যেন মোৰ মূৰৰ ভিতৰলৈ বৈ আহিছিল, এটা গভীৰ নীল জলপ্ৰপাতৰ অনন্য সুন্দৰ প্ৰবাহ। তাতকৈ অধিক বৰ্ণনা দিয়াৰ শক্তি মোৰ নাই।

১৭ দিন যোৱাৰ পাচত মই মেডিকেল কলেজৰ পৰা মুক্তি পালোঁ। কিন্তু, আনৰিয়া অৱস্থাত এই অনুভূতিটোৱে মোৰ লগ নেৰিছিল, মোৰ মূৰৰ ভিতৰৰ চিলিঙিখনৰ পৰা কিবা এটা যেন সুলকি পৰি তলত এনেয়ে ওপঙি আছে। আৰু অনুভৱ কৰিছিলোঁ, মূৰৰ ভিতৰত যেন এডোখৰ ডেক্‌ডেকীয়া ঘা— মাজে মাজে তাৰ পোৰণিটোৱে মোক অস্থিৰ কৰি তুলিছিল। লগতে সেই সময়ছোৱাত মোক অদ্ভুত এটা ভয়ে হেঁচি ধৰিছিলহি, মোৰ স্মৃতিশক্তিটোও একেবাৰে বিলুপ্ত হৈ পৰিছিল। তাৰ ভিতৰতে মই হেনো মোৰ পৰিবাৰক 'আকাশ বাণী'ত দিবলৈ ৰামস্বামী মুদালিয়াৰৰ সম্পৰ্কে কথিকা এটাৰ কথাখিনি শ্ৰুতলিপি দিছিলোঁ। মোৰ কিন্তু আজি লৈকে মনত নাই— তেনেকুৱা কিবা এটা কৰাৰ কথা। মোৰ পৰিবাৰে হেনো পুৰণি 'হিন্দুস্তান ইয়াৰ বুক'ত মই কোৱা প্ৰাসংগিক চন-তাৰিখবোৰ বিচাৰি চাইছিল। মিলি যোৱা দেখি সান্ত্বনা লভিছিল, মোৰ মগজুটো নষ্ট হৈ যোৱা নাই।

মেডিকেল কলেজতে মৃত্যুৰ দুৱাৰদলিৰ পৰা উভতি অহাৰ দুদিনমান পাচতেই মই ৰিণিকি ৰিণিকিকৈ গম পালোঁ, মোৰ অসুখটো কি হৈছিল। মোৰ সহকৰ্মী ড° সত্যেন গোস্বামীয়ে মোক তাৰ আভাষ দিছিল। সেয়া হেনো হৃদযন্ত্ৰটো স্তব্ধ হোৱাৰ সমগোত্ৰীয় মস্তিষ্কযন্ত্ৰটো স্তব্ধ হৈ যোৱাৰ ঘটনা। তেতিয়া মোৰ মনত পৰিছিল তাৰ এঢাপ সিফালেই সন্ন্যাস নামৰ ৰোগটো। কথাষাৰ জানি মই উচপ খাই উঠিছিলোঁ, মোৰ নিজৰ জীৱনটোৰ কথা ভাবি নহয়— মোৰ পৰিয়ালটোৰ পাৰ হৈ যোৱা বিপদটোৰ কথাষাৰহে ভাবি। এটা কথা কৈ থওঁ, ডিব্ৰুগড়ৰ ভিতৰত মোৰ বাবে আটাইতকৈ লোভনীয় ঠাইডোখৰ হ'ল, চৌকিডিঙি শ্মশানখন। জীৱনত মই বহুতো ঠাইৰ বহুতো শ্মশান দেখা পাইছোঁ, কিন্তু এইখনৰ দৰে পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্ন শ্মশান দ্বিতীয় এখন ক'তোৱেই দেখা নাই। মই যে ডিব্ৰুগড়তেই নিগাজীকৈ বহিলোঁহি তাৰ অন্তৰালত অন্য কেইবাটাও শুভ বুদ্ধিৰ লগতে এইষাৰ কথাৰ ভৰটোও যথেষ্ট আছিল।

অৱশ্যে, চৰণেহে জানে মৰণৰ ঠাই। মই যে ডিব্ৰুগড়তেই আছোঁহি বুলিয়েই ইয়াতে শেষৰ নিশাহটো পেলাম, সেইষাৰ কথাৰ নিশ্চয়তা কোনে দিব পাৰে। মেডিকেল কলেজৰ ৫নং ৱাৰ্ডত থকা দিনকেইটাৰে এদিনৰ ৰাতিটোৰ কথা মনত পৰে। সেই ৰাতি হঠাৎ সাৰ পাই গম ল'লো, মোৰ কাষৰ বিচনাখনত ৰাহুকৈয়ে উছুপিছু লাগিছে। ডাক্তৰে নাৰ্চক কোৱা শুনিলোঁ, অক্সিজেনৰ চিলিণ্ডাৰ লাগে। চিলিণ্ডাৰ আনি নাকত নলিচাডাল

লগাই দি গম পালে, চিলিণ্ডাৰটো দেখোন উদং হৈ আছে। অলপ পাচতে আন এটা চিলিণ্ডাৰ আনি থান-থিত লগাই দেখিলে, সেইটোত যান্ত্রিক বিজুতি। তাৰ সাফৰখন খুলিবই নোৱাৰি। তৃতীয় এটা চিলিণ্ডাৰ বিচাৰি ৱাৰ্ড বয়বোৰে ঢাপলি মেলিলে। অক্সিজেনেৰে ভৰপূৰ সেই চিলিণ্ডাৰটো আনি দেখিলে মানুহজনৰ নাকৰ পাহি দুটা জয় পৰি গৈছে। সিজনে তেতিয়া আৰু নাকেৰে একোকে উজাব নোৱাৰে — হেজাৰো নলী-নলিচা লগাওক। এজন কনিষ্ঠ চিকিৎসকে মোক কৈ থৈ গ'ল, "আপুনি শুই থাকক।" পুৱা সাৰ পাই উঠি দেখিলোঁ, মোৰ দুযোকাষৰ দুয়োখন বিচনাই উদং। নাৰ্চক সুধিলোঁ, "এইজনৰ আকৌ কি হ'ল?" উত্তৰ পালোঁ, তেওঁ হেনো ইজনকৈয়ো আগতে গ'লগৈ। মই মাজৰ বিচনাখনতে শুই থাকিলোঁ— পুৱা সাৰ পাই উঠিবলৈ। অতদিনে আটায়ে জানিছিল, মোৰ অধিকাৰত থকা বিচনাখনহে কালিকা লগা — তেতিয়ালৈকে সেইখন বিচনাত হেনো একেটা মাহতে তিনিজনে সাৰ পাব জনা নাছিল।

সেই সময়ৰ অসম মেডিকেল কলেজৰ দুটা কথা মোৰ মনত আছে। প্ৰথম কথাটো হ'ল, তেতিয়াৰ দিনৰ মেডিকেল শিক্ষাদানৰ প্ৰায়োগিক শ্ৰেণীবোৰ। নিতৌ অধ্যাপকসকলে ৰোগীক সমুখত লৈ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰক ৰোগৰ বিষয়ে বৰ প্ৰাঞ্জলকৈ ৰোগৰ নিদান, লক্ষণ আৰু বিকাৰসমূহৰ তন্ন তন্নকৈ ব্যাখ্যা কৰা দেখা পাইছিলোঁ। এদিন ডাঃ বি. এছ্‌ বৰুৱাই মোৰ কাষৰ বিচনাৰ ৰোগীজনক আগতলৈ অস্থি সংস্থানৰ বিষয়ে বুজাই আছিল। মেডিকেলৰ ছাত্ৰ নোহোৱাকৈয়ে কথাবোৰ ময়ো বুজি গৈছিলোঁ। পেযিং কেবিনলৈ স্থানান্তৰিত হোৱাৰ পাচত লক্ষ্য কৰিলোঁ, পুৱা চাৰে ন বজামানৰ পৰা ডাক্তৰসকলৰ লানি নিছিগা সোঁত আৰু তেখেতসকলৰ পাচে পাচে পাঁচ-ছজনকৈ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ একোটা জুম। আজিকালি দেখিছোঁ, সেই দিশটোৰ চকুত পৰা ধৰণৰ অৱনতি ঘটিছে। দ্বিতীয় কথাটো হ'ল, ৰাতিপুৱা ৫নং ৱাৰ্ডৰ বাৰাণ্ডাৰ পৰা দেখি থকা এটা দৃশ্য। ৰাতিপুৱা শাৰী পাতি পাতি হোষ্টেলৰ পৰা ওলাই অহা নাৰ্চসকলৰ শোভাযাত্ৰা। সকলোৰে সাজপাৰবোৰ আটকধুনীয়াকৈ পৰিপাটি। সেই দৃশ্যটো দেখা পাই মোক এদিন সহযোগী এজনে কৈছিল, "কেনেকুৱা লাগিছে জানে? যেনিবা অসংখ্য পাখিলগা পৰুৱা— গাঁতৰ ভিতৰৰ পৰা ওলাইয়েই আছে, ওলাইয়েই আছে।" ক'ব নোৱাৰোঁ, সেই মানুহজন যদি ভিতৰি ভিতৰি কবি আছিল।

মেডিকেল কলেজৰ পৰা মুক্তি পালোঁ যদিও আৰোগ্য হ'বলৈ মোৰ বহুদিন লাগিছিল। হঠাৎ একোদিনা ৰক্তচাপ বাঢ়ি হৈ ২০০-ৰ ওচৰ পায়গৈ আৰু কেতিয়াবা তাকো চেৰাই যায়। তেতিয়া মই বিখ্যাত চিকিৎসাবিদ ডাঃ মথুৰানাথ ভট্টাচাৰ্যদেৱৰ ওচৰ চাপিলোঁ। তেখেতে মোক তন্ন তন্নকৈ পৰীক্ষা কৰি উঠি মোক এটা নতুন ঔষধৰ বিধান দিলে। ঔষধটোৰ প্ৰথম বড়িটো খাই উঠিয়েই অনুভৱ কৰালোঁ, মোৰ মুখৰ ভিতৰৰ গিজগিজনিটো নোহোৱা হৈ গ'ল। সেই ঔষধটোৰ নাম আছিল Cyclospasmol।

অসম মেডিকেল কলেজে মোৰ অসুখটোৰ নাম কৈছিল, Transient Cerebral Ischaemia; ডাঃ ভট্টাচাৰ্যই সিদ্ধান্ত কৰিলে, সেয়া Hypertensive Encephalopathy-ৰেই অভিব্যঞ্জনা। যি কি নহওক, ডাঃ ভট্টাচাৰ্যৰ চিকিৎসাত মই লাহে লাহে হেৰোৱা স্বাস্থ্য ঘূৰাই পালোঁ। ডাঃ ভট্টাচাৰ্যৰ ওচৰত মই চিৰজীৱনলৈ কৃতজ্ঞ। আৰু এটা কথা। মোক ইমান দীঘলীয়া কাল চিকিৎসা কৰাৰ বিনিময়তো তেখেতে মোৰ পৰা ফুটা কড়ি এটাও নল'লে। প্ৰত্যেকবাৰেই তেখেতক মই তেখেতৰ ফিজ্‌টো যাচিছিলোঁ, নল'লে যে নল'লেই, বৰং তেখেতৰ ফালৰ পৰাহে মোক ইটো-সিটো নমুনাৰ ঔষধ দি পঠিয়াইছিল। মই তেখেতৰ ভতিজাক অধ্যাপক প্ৰফুল্ল ভট্টাচাৰ্য্যৰ পৰা এষাৰ কথা গম পাইছিলোঁ তেখেতে যেতিয়া কোনোবা ৰোগীক নমুনাৰ ঔষধ যাচি দিয়ে, তেতিয়া জানিব লাগিব— সিজনৰ পৰা তেখেতে চিকিৎসা-সেৱাৰ ফিজ্‌টো নলয়। তাৰ পাচত, দুটা বছৰ মই একো কৰিব পৰা নাছিলোঁ। কেৱল তাৰ আগৰছোৱা সময়ত কৰি থোৱা কঠিয়াখিনিৰ শইচ্‌বোৰ চপাই আনিছিলোঁ। মোৰ গৱেষণা-গ্ৰন্থখন বিশ্ববিদ্যালয়ে আটোমটোকাৰীকৈ ছপাই উলিয়ালে। বান্ধোনে-চাটোনে 'নৱ-জীৱন প্ৰেছ'ৰ সেইখন পুথি নিশ্চয়কৈ ছাপাশালৰ এক সুন্দৰ কীৰ্তি। কেৱল আজিলৈকে মোৰ এটা দুখ বৈ গ'ল, সেইখন বজাৰত মেলিবৰ বাবে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ফালৰ পৰা এখন বিজ্ঞাপনেৰেও আলপৈচান ধৰা নহ'ল— জানোচা ক'ৰবাত সিখনে কিবা প্ৰশংসাৰ ফুটা কড়িয়ায়। কিন্তু, সেই নাম-যছৰ গৰাকী মই নহ'লোহেঁতেন। হ'লহেঁতেন ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়। আন এখন পুথি ছপা হৈ ওলাইছিল, 'ৰমন্যাসবাদ'। নক'লেও হ'ব, সেইখন ইংৰাজী সাহিত্যৰ ৰমন্যাসিক কবিসকলৰ কাব্যকৃতি-সম্পৰ্কীয় মোৰ নিজৰববীয়া অধ্যয়ন। সেইখন লেখিবলৈ উদ্‌গনি যোগাইছিল, সেই সময়ৰ ৬ষ্ঠ বাৰ্ষিক শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে। মই দেখিছিলোঁ তেওঁলোক আছকালত পৰে, চা-চিনাকি নথকা ইংৰাজ কবিবোৰক লৈ। উত্তৰ-কাকতবোৰ চাওঁতেও মোৰ ধাৰণা উপজিছিল, ইংৰাজীতে সেইসকল কবিৰ কবিতা-সম্পৰ্কীয় আলোচনাবোৰ পঢ়িও সেতুখন বিচাৰি নেপায়, যিখনেদি তেওঁলোকৰ অনুপ্ৰেৰণাবোৰ আহি আমাৰ কবিসকলৰ লগ ধৰিছিলহি। সেইকাৰণেই, মই সেই পুথিখনত সংশ্লিষ্ট হ'বলগীয়া সকলোবোৰ ইংৰাজী শব্দ খহাই পেলাইছিলোঁ; খাজি দিছিলোঁ, সিবোৰৰ সলনি অসমীয়া প্ৰতিশব্দৰ ৰাখৰ। তাৰে বহুবোৰ মোৰ নিজৰ কল্পনাৰ নিয়াৰিত কাটি-কুটি ন-কৈ গঢ় দি লৈছিলোঁ। সেইকাৰণেই, সেই কিতাপখন মোৰ নিজৰ দৃষ্টিত আটাইতকৈ প্ৰিয়। মাজে মাজে মন যায়, সেইখন ইংৰাজীলৈ ভাঙি উলিয়াবৰ। আৰু এখন পুথি ইংৰাজীলৈ ভাঙি উলিয়াইছিলোঁ টাই-খামতি ভাষাত লেখা দুখন পুথিৰ স্বৰ্গীয় বিমলা বৰুৱাই অসমীয়ালৈ ভাঙি দিয়া খচৰা দুটাৰ খেও ধৰি। সেই দুখন মানৰ আক্ৰমণৰ দুজন ব্ৰহ্মদেশীয় পণ্ডিতে থৈ যোৱাৰ চাক্ষুষ ঘটনাৰ টোকা। সেইখনৰে নাম, 'Weisaliqa'।

১৯৭৬ চনৰ প্ৰথম ভাগত বিজ্ঞপ্তি ওলাল, অসমীয়া বিভাগৰ প্ৰাধ্যাপক পদৰ

প্ৰাৰ্থীসকলৰ পৰা আবেদন বিচৰা হৈছে। স্বাভাৱিকতে, ময়ো এজন সেই পদৰ প্ৰাৰ্থী হ'লো। সেইবাৰৰ সাক্ষাৎকাৰত বিশেষজ্ঞ আছিল, ড° নেওগ আৰু ড° শৰ্মা— দুয়োজনেই মোৰ গুৰু। গতিকে, মোৰ ভাগ্যত কিবা বিষ্ট যদিওবা পৰিছিল, দুজনা গুৰুৰ দৃষ্টিয়ে সেয়া মচি নিলে। মে' মাহৰ পৰা মই প্ৰাধ্যাপক (Professor) পদত নিযুক্ত হ'লোঁ। কিছুদিনৰ পাচতে উপাচাৰ্য জিতেন্দ্ৰ নাথ দাসদেৱৰ অনুমোদনক্ৰমে মই সাহিত্যৰথী বেজবৰুৱা আসনখনৰো দ্বিতীয়জনা অধিকাৰী হ'লোঁ। মোৰ আগতে সিখন আসনত সমাসীন হৈছিল প্ৰাধ্যাপক পৰাগ চলিহা।

এইছোৱা সময়ত মই মোৰ সহকৰ্মীসকলৰ পৰা পোৱা সহৃদয় সহায়-সহানুভূতিখিনিৰ কথা পাহৰিব নোৱাৰোঁ। বিশেষকৈ ড° কেশৱানন্দ দেৱগোস্বামী, ড° সত্যেন গোস্বামী আৰু ড° নগেন শইকীয়াই মোৰ ববীয়া বহুখিনি দায়িত্বৰ ভাৰ তেখেতসকলৰ নিজৰ কান্ধত চপাই লৈছিল। মোৰ ইমানটো ডাঙৰ অসুখ হৈ গ'ল, অথচ ক'তো এষাৰ কথাও শুনিবলগীয়া নহ'ল— পাঠদানৰ কিবা নাটনি ঘটিছে। এইখিনি সময়তে অসমীয়া বিভাগৰ পৰা প্ৰত্যেক বছৰতো কিছুমান গৱেষণামূলক পুথি আৰু দুষ্প্ৰাপ্য পুথিৰ সম্পাদিত সংস্কৰণ প্ৰকাশনৰ এখন আঁচনিৰ পাতনি মেলা হয়। প্ৰসংগ ক্ৰমে কৈ থওঁ, সময়ত এই আঁচনিৰে আধাৰতে বহু কেইখন পুথি প্ৰকাশ কৰি উলিওৱা হয়। মোৰ আগৰজনা বিভাগীয় প্ৰধান প্ৰাধ্যাপক চলিহাই আৰম্ভ কৰি থৈ যোৱা সাঁচিপতীয়া পুথিভঁৰালটোও এইছোৱা সময়তে যথেষ্ট চহকী কৰি তোলা হয়। এটা সংস্কৃতিক সংগ্ৰহালয় প্ৰতিষ্ঠাকৰণ এইছোৱা সময়ৰে এটা নতুন পদক্ষেপ। এই সকলোবোৰ ৰক্ষণাবেক্ষণৰ সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব কান্ধ পাতি লৈছিল বিভাগীয় কৰ্মসচিব দেৱকুমাৰ গঁগৈয়ে। আৰু, এইছোৱা সময়তে মোৰ তত্ত্বাৱধানত ডক্টৰেট ডিগ্ৰীৰ অভিমুখে পোনতে গৱেষণা কৰিবলৈ লয়, প্ৰহ্লাদ কুমাৰ বৰুৱাই। তেওঁ গৱেষণা কৰা বিষয়টো আছিল, 'A critical study of significant Women Characters in Assamese Creative Literature'।

কামৰ মাজত এইদৰে বুৰ গৈ থকা সময়ছোৱাতে আকৌ এবাৰ পুৰণি ৰোগটো উক্ দি উঠিল। ক'ব নোৱাৰোঁ। এইটো এটা নতুন ৰোগৰহে আক্ৰমণ আছিল নেকি? হয়তো এনেও হ'ব পাৰে, সেইটো পুৰণি ৰোগটোৰে নতুন ৰূপান্তৰ। তাৰিখটো আছিল ১৯৭৮ চনৰ ১৪ নৱেম্বৰ। গুৱাহাটীৰ অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰ সচিব চন্দ্ৰ প্ৰসাদ শইকীয়াৰ দপ্তৰত সেই বছৰৰ প্ৰকাশন পৰিষদ পুৰস্কাৰৰ বিজেতাগৰাকীৰ নাম [illegible] কৰাৰ কামত ব্যস্ত আছিলোঁ। বিভিন্ন সমীক্ষকে মনোনীত কৰা লেখকসকলৰ নামবোৰ নীলমণি ফুকনে কৈ গৈছিল আৰু মই এখন কাগজত সেই নামবোৰ লিখি গৈছিলোঁ। হঠাৎ অনুভৱ কৰিলোঁ, আগৰবাৰৰ সেই অসুখৰ লক্ষণবোৰৰ পুনৰাবৃত্তি ঘটিছে।

ল'বালৰিকৈ মই মোৰ কোটৰ জেপৰ পৰা [illegible] আগত লৈ ফুৰোৱা ঔষধৰ বড়ি তিনিটা — Cyclospasmol, Serepax আৰু Adelphane প্ৰত্যেকৰে একোটাকৈ— উলিয়াই

লৈ একেলগে গিলি দিলোঁ। এনেতে এজনে চাহ-বিস্কুত দি গ'লহি। চাহপিয়লা একে শোহাই খাই উঠি, মই প্ৰায় যন্ত্ৰচালিতৰ দৰে দীঘলীয়া কোঠাটোৰ আনটো মূৰত থকা চোফাকেইখনৰ ওচৰ পালোঁগে। শইকীয়াই মোক পাচত কৈছিল, মই হেনো অতি বিকট ধৰণেৰে কেইবাবাৰো চিঞৰি উঠিছিলোঁ। আৰু কৈছিল, সেই কাগজখিলাৰ কথা— য'ত মই নামবোৰ লিখি গৈছিলোঁ। লেখাখিনি হেনো ভূতৰ হাতৰ আখৰৰ লেখীয়া হৈ উঠিছিল—কাৰো সেয়া পঢ়াৰ সাধ্য নাই। মই হেনো এনেদৰে ছটফটাই উঠিছিলোঁ যে চাৰি-পাঁচজনে ধৰিও মোক ৰখাব পৰা নাছিল। অবশেষত, মই সংজ্ঞাহীন হৈ পৰিছিলোঁ। মোক ল'ৰালৰিকৈ গুৱাহাটী মেডিকেল কলেজলৈ স্থানান্তৰিত কৰা হ'ল। সম্পূৰ্ণ ৯ ঘণ্টা পাৰ হোৱাৰ পাচত মাজৰাতিহে মই মোৰ জ্ঞান ঘূৰাই পালোঁ। সেইবাৰ মই গুৱাহাটী মেডিকেল কলেজত ১৬ দিন চিকিৎসাধীন হৈ থাকিলোঁ। কিন্তু, মোৰ ৰোগৰ সঠিক নিদান কোনেও নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰিলে। মোৰ কলেজীয়া দিনৰ বন্ধু ডাঃ ব্ৰজ গোস্বামীয়ে মোক পুংখানুপুংখৰূপে পৰীক্ষা কৰিলে। কিন্তু, একোৱেই ধৰিব নোৱাৰিলে। হ'লেও, তেখেতে মোক এটা বৰ ভাল উপদেশ দিলে। মোৰ দাঁতকেইটা অলপ ৰঙচুৱা দেখি সুধিলে, "আপুনি তামোল বেচি খায় নেকি? বহুত সময়ত এইবোৰ অসুখ তামোল-চালি খায়ো বাঢ়ে। মই কওঁ, শুনক। আপুনি ইচ্ছা কৰিলে অকণমান ড্ৰিংক কৰিবও পাৰে, চুৰটো খাব পাৰে দিনটোত দহোটামান। কিন্তু, মৰিব খুজিলে তামোল এখন খাই দিব— কামটো হৈ যাব।" মই অলপ অবাক হৈ গ'লোঁ। মই জানিছিলোঁ, তামোলেই আটাইতকৈ কম অপকাৰী, তাতকৈ অলপ বেচি অপকাৰী চুৰট খোৱা, আৰু আটাইতকৈ বেচি অপকাৰী মদ খোৱা। তেখেতে ক'লে, "উঁ-হো, নহয়। ক্ৰমটো ওলোটাহে। তামোলত বস্তু এটা থাকে, তাৰ নাম Arecaine। সেইটোৱে নিমিষতে স্নায়ুবোৰ সংকোচিত কৰি পেলায়। ফলত, নিমিষতে ৰক্তচাপ বাঢ়ি যায়।" মই সুন্দৰকৈ পতিয়ন গ'লোঁ। তেতিয়াৰ পৰা আজিলৈকে তামোল খোৱা নাই। চুৰট এৰি দিছিলোঁ। তাৰ সলনি 'চিউয়িং-গাম' খাবলৈ লৈছিলোঁ। লাভৰ ভিতৰত দাঁতবোৰ ঘুণে ধৰিলে। গতিকে, আকৌ দিনটোত দুটা খাবলৈ ল'লোঁ। তাৰ পাচত চাৰিটা, তাৰ পাচত দহোটা, তাৰ পাচত কুৰিটা এনেকুৱা হ'লগৈ। মুঠতে, চুৰট খাবলৈ বহুতবাৰ এৰিলোঁ।

সেইবাৰ গুৱাহাটীত পাচৰ সময়ছোৱা পেয়িং কেবিনত কটালোঁ মোৰ পুৰণি বান্ধৱী নিৰুপমা বৰগোহাঞিয়ে মোৰ খবৰ নিয়মীয়াকৈ লৈছিল। এদিন তেখেতে মোক সৰু টোকা বহী এটা দি ক'লে, "এই কেইদিন অন্য আৰু কি কৰিব। একো নকৰাকৈ থাকিলেও আমনি লাগিব। গতিকে, কবিতা কেইটামানকে লিখক— এই বহীটো দি থৈ গ'লোঁ। সঁচাসঁচিকৈয়ে লিখি উলিয়ালোঁ কেইটামান কবিতা — সেইকেইটাৰ প্ৰথম দুটা আজিকালি যাক বোলে 'তাৎক্ষণিক কবিতা' সেই ধৰণৰ তাৎক্ষণিক কবি'ৰ লেখীয়া। পাচত সেইকেইটা মোৰ 'ৰূপৰ টিলিঙাৰ মাত'খনৰ দুবৰদলিতে থাপি থ'লোঁ।

তাৰ পাচত, ঘন ঘনকৈ আৰু দুবাৰ একেটা বেমাৰৰ জুতি ল'লো। মোৰ পৰিবাৰ আৰু ল'ৰা-ছোৱালীকেইটা শংকিত হৈ উঠিল। কোনো কোনোৱে কৈছিল, কোনোবাই মন্ত্ৰ-তন্ত্ৰ কৰিছে নেকি। মই পিচে সেইবোৰ কথাত পতিয়ন নগ'লো। মোৰ পৰিবাৰেও বিশ্বাস নকৰিলে। মোৰ কথাষাৰ স্পষ্ট, জয়প্ৰকাশ নাৰায়ণে যে শেষ-জীৱনত তাবিজ আৰু ডোল-ফঁহাতৰবোৰ ডিঙিত আঁৰি লৈছিল, তেতিয়াৰেপৰা সেই 'ৰঙচুৱা ফেৰাৰী'জনৰ প্ৰতি থকা মোৰ আকৰ্ষণটো হেৰুৱাই পেলাইছিলোঁ। তাৰে আঁত ধৰি দুজন-এজনে ইংগিত এটা দিলে, জানোচা মৃগী। মই এদিন ডাঃ ভট্টাচাৰ্যক কথাষাৰ সুধিলোঁ। তেখেতে মোক আশ্বাস দি ক'লে, "নহয়"। মই নিজেও 'মেটিৰিয়া মেডিকা' এখন সংগ্ৰহ কৰি পঢ়ি চালোঁ। Ischaemia, Jackson's disease Grandmal, Epilepsy-ইবোৰৰ কোনোটোৰে লক্ষণবোৰ খাপ খাই নপৰে দেখোন। ডাঃ ভট্টাচাৰ্যই এদিন মোক পৰামৰ্শ এটা দিলে, "অসুখটোৰ লগত একেলগে বাস কৰিবলৈ শিকাটোৰ বাহিৰে উপায় নাই।" আঁখজা যেন লাগিলেও সঁচাসঁচিকৈয়ে সেইটো এটা ভাল চূড়ান্ত-পৰামৰ্শ আছিল। শৰৎচন্দ্ৰ সিংহই কোৱা কথাষাৰৰ লেখীয়া বাস্তৱ বুদ্ধিযুক্ত চূড়ান্ত-পৰামৰ্শ আছিল, সেয়া, "অসমীয়া মানুহে বানপানীৰ লগত একেলগে বাস কৰিবলৈ শিকিব লাগিব।" তাৰ বিকল্পটো আমাৰ দৰে মানুহৰ শক্তি আৰু সীমাৰ ভিতৰত নাই। তথাপি, মোৰ পৰিবাৰে তেখেতক সুধিলে, "অন্য ক'ৰবাত দেখুৱাই কিবা লাভ হ'ব পাৰে নেকি?" তেখেতে উত্তৰ দিলে, "বাহিৰত এটা বস্তু কৰাই চাব পাৰে—Catachalmin test। সেইটো ইয়াত কৰাৰ সুবিধা নাই।" তাৰ পাচত, তেখেতে মোক বস্তুটো বুজাই দিলে আৰু ক'লে, সাধাৰণতে এইটো বস্তুৱে আমনি দিয়ে এনেকুৱা অসুখত ভোগা হেজাৰজনৰ মাজত মাথোন এজনক। মই সুধিলোঁ, "সেইটো অসুখত ভুগিছোঁ বুলি প্ৰমাণ হ'লে, প্ৰতিকাৰটো কি? দৰব-পাতিয়ে ঢুকি পাবগৈ নহয়।" তেখেতে উত্তৰ দিলে, "কাটি পেলাব লাগিব।"

মোৰ সেইছোৱা সময়ৰ অসুখটোৰ বিষয়ে দীঘলীয়াকৈয়ে লেখিলোঁ। কাৰো আগত মোৰ বেমাৰটো চহকী হৈ উঠা কথাষাৰ যহাবলৈ নহয়। বহুতে অৱশ্যে সেইটো নকৰা নহয়। এবাৰ মোৰ অসুখৰ কথাটো বাতৰি-কাকতত ওলাওঁতে মোৰ এগৰাকী বন্ধুৰ চকুত টোপনি নহা হৈছিল। কাৰণ, তেওঁৰো অসুখ; অথচ বাতৰিটো বাতৰি কাকতত ওলোৱা নাই। গতিকে, বাতৰি-যোগনিয়া জনক ভালকৈ এজাউৰি দিলে— কোনোবা এজনক কটকী পাচি। পাচত যেনিবা বাতৰি কাকতত চমুকৈ ওলাল। তেতিয়াহে গম পালোঁ, বাতৰি কাকতত কাৰোবাৰ বেমাৰ-আজাৰৰ খবৰ ওলালে সিজন ডাঙৰ মানুহৰ লেখত পৰে। মোৰ অসুখৰ কথাখিনি মই যে অলপ দীঘলীয়াকৈ লেখিলোঁ, সেয়া তেনেকুৱা ডাঙৰ মানুহ খলপাত উঠাৰ উদ্দেশ্যেৰে নহয়। উদ্দেশ্যটো হ'ল, চিৰাচৰিত ধৰণৰ ব্যাধি (Classical cases of discase) -ৰ বহিৰ্ভুক্ত অসুখ এটাৰে অসুখীয়া মানুহ

এজনৰ নিজৰ মুখেৰে সেই অসুখটোৰ লক্ষণবোৰ মুকলিকৈ যোগান ধৰা। তাৰ এটা প্ৰয়োজন আছে। তেনেকুৱা আনুপূৰ্বিকবৰ্ণনাইবহু সময়ত ভৱিষ্যত চিকিৎসা-বিজ্ঞানৰ আগ্ৰহী গৱেষণাক সহায় কৰাৰ সম্ভাৱনা। উমানটো পাইছিলোঁ, পাচত চিকিৎসাৰ কাৰণে বিলাতলৈ গৈ। ডাঃ আই. ডি. মেলভিল (Dr. Ian D. Melvill) নামৰ এগৰাকী Institute of Neurological Science-ৰ স্নায়ুৰোগ বিশেষজ্ঞই ডাঃ ভট্টাচাৰ্যলৈ পঠোৱা ৰিপোৰ্টটোত লেখিছিল, "I am glad that he could provide such a detailed account of the 1976 and 1978 illnesses." তাৰ পাচত, ডাঃ এইচ. এল. ফ্ৰেজাৰ (Dr. H. L. Fraser) নামৰ এগৰাকী Glasgow Stabhill Hospital-ৰ হৃদৰোগ বিশেষজ্ঞই মই সিজনক দিয়া টোকাটো পঢ়ি উঠি মোক সুধিছিল "Do you have any objection if I publish your note in the British Medical Journal? I propose to invite opinions from different exprrts. There seems to be some deparatures from the classical cases." মই তেখেতক ১৯৭৬ চনৰ আক্ৰমণটোৰ সময়ত অজ্ঞান অৱস্থাত দেখা পোৱা সপোনটোৰ বিতং বিৱৰণ দিছিলোঁ। জানোচা অসুখটো মনস্তাত্ত্বিক ধৰণৰে। — সেই কথাবাৰ ভাবিয়েই।

১৯৭৮ চনৰ শেষৰ ফালেই মোৰ ঘৰত অপ্ৰত্যাশিতভাৱে দুজন অতিথি ওলাইছিলহি। এজন স্কটলেণ্ডৰ পৰা আহিছিল— মোৰ অতি ওচৰ-সম্পৰ্কীয় খুলশালী। তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ নামটো হ'ল, ডাঃ অনিমেশ দাস। তেওঁৰ দেউতাক এসময়ত বগৰীবাৰী অসামৰিক চিকিৎসালয়ৰ স্বাস্থ্য বিষয়া আছিল; নাম ডাঃ ভুৱনমোহন দাস— মোৰ খুৱা-শহুৰ। মোৰ মনত পৰে, ১৯৬১ চনৰ মাজ ভাগত অনিমেশ উচ্চ শিক্ষাৰ্থে বিলাতমুৱা হৈছিল। তেওঁৰ জন্মপত্ৰিকাখনত এবাৰ কথা সিখনৰ ৰচয়িতা অখ্যাতনামা জ্যোতিষীজনে লিখিছিল কোন কাবানিবাই এইদৰে ঃ "জাতকৰ বিবাহ হ'ব পশ্চিমদেশীয় কোনো উজ্জ্বল গৌৰবৰ্ণা পাত্ৰীৰ লগত।" মই পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ সেই জন্মপত্ৰিকা— তেওঁ বিলাতমুৱা হোৱাৰ কিছুদিনৰ আগতেই। সময়ত সেই ভৱিষ্যতবাণী আখৰে আখৰে ফলিয়ালে। তেওঁ বৰ্তমান গ্লাছগো চহৰত এজন জি. পি.— মানে জেনেৰেল প্ৰেক্‌টিশ্যনাৰ। তেওঁ তাৰে এগৰাকী স্কটিছ ছোৱালী বিয়া কৰাইছে; নামটো আ'ন (Anne)। অনিমেশ যিদিনা আমাৰ ঘৰলৈ আহিছিল, গীতাই— মানে মোৰ পৰিবাৰে তেওঁক মোৰ অসুখটোৰ বিষয়ে ক'লে আৰু সুধিলে, মোক বাৰু ভেলোৰৰ বিখ্যাত খৃষ্টান হস্পিটেলত দেখুৱাই অহাটো কেনে দেখে। অনিমেশে উত্তৰ দিলে,"তাতকৈ বৰং এটা কাম কৰিলে বেচি ভাল হয় নেকি! তোমালোক দুয়ো বিলাতলৈকে ব'লা।" গীতাই ক'লে, "ভেলোৰলৈ যাবলৈকে চিন্তা কৰিছোঁ। আৰু তুমি কৈছা, বিলাতলৈকে যোৱাৰ কথা। তাকো আকৌ মাথোন এজন নহয়— দুজনকৈ। সম্ভৱ নেকি আমাৰ নিচিনা মানুহৰ পক্ষে?" অনিমেশে ক'লে, "মই কওঁ, শুনা। ভেলোৰলৈ গ'লে তোমালোকে যিমান খৰচ পৰিব, বিলাতলৈ গ'লে অৱশেষত একেই পৰিবগৈ। চিকিৎসাটো মই বিনামূলীয়াকৈ কৰাই দিম। ভেলোৰত থকা-খোৱা আৰু চিকিৎসাৰ খৰচেৰে সৈতে কিমান বেচি পৰিবগৈ, তুমি চিন্তা কৰি চোৱা।" গীতাই ক'লে, "সেইবোৰ বৰং বাদ দিয়া। বৰং, তোমাৰ ভিনিদেৱেৰাক চাই-মেলি দৰৱ এটাকে লিখি দি থৈ যোৱা।" সঁচাসঁচিকৈয়ে

তেওঁ মোক ঠিক দৰৱ এটাই দি থৈ গৈছিল; নিজে গুৱাহাটীৰ পৰা কিনি ২০০ বড়িৰ দুটা বটল মোলৈ পঠাই দিছিল। মোলৈ লিখি পঠাইছিল, "অনুমানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই দিছোঁ।" দৰৱটোৰ নামটো মই পাহৰিলোঁ। দৰৱটো খাইছিলোঁ, এমাহমান; পেটৰ অসুখৰ আহুকাল পাই এৰি দিলোঁ।

গীতাক মই এদিন কলোঁ, "ভেলোৰ, বিলাত- এইবোৰৰ কথা মনৰ পৰা বাদ দিয়া. এনেকৈয়ে অসুখটোৰ লগত একেলগে বাস কৰিবলৈ শিকাটোৱেই ভাল হ'ব। তাকে নকৰিলে মানুহটোৱেই বন্ধকত যাম" ঠিক সেই সময়তে এদিন গম পালোঁ, মোৰ জীৱন-বীমাকেইটা বোলে কোন- কাহানিবাই বাতিল হ'ল। বাতিল হোৱা নুবুলি বিনচ্ হোৱা বুলি ক'লেহে আচল কথাটোৰ ওচৰ চপা হয়। গোৱালপাৰা কলেজত কাম কৰি থকা সময়ছোৱাৰ শেষৰ ফালৰ কথা-মোৰ মাহিলি দৰমহাৰ পৰা কাটি ৰখা কিস্তি কেইটামান বোলে নপঠিয়ালেই। কুঁজৰ মূৰত কিল, গোৱালপাৰাত মই লোকে লোৱা ঋণৰ জামিনদাৰ হোৱাৰ বাবে সেয়া ময়েই পৰিশোধ কৰিব লাগে বুলি আইন-আদালতৰ জাননীও পাবলৈ ধৰিলোঁ। বুজিলোঁ, বিপদ আৰু গৰু-গাড়ী সেইদৰে জাক পাতিয়েই আহে। তাৰ লগতে আৰু এবাৰ কথা গোট খালেহি- সেইটো সময়তে। অশলাগী মানুহৰ হৈ অ'ত-ত'ত ইটো-সিটো সাক্ষীবাদী দিও অলপ-অচৰপ অপযশ কিনিলোঁ। কোনোবা ক'ৰবাত ডালত উঠিলগৈ, কাঠি চেলেকাৰ মৰণ মিলিল।

লক্ষ্য কৰিছোঁ, মোৰ জীৱনৰ সন্ধিক্ষণবোৰত সম্পূৰ্ণ অপ্ৰত্যাশিতভাৱে একোজন দ্ৰষ্টা-জ্যোতিষীৰ আগমন ঘটে। সেইবাৰো তাৰ পুনৰাবৃত্তি ঘটিছিল। মোক বিচাৰি ওলালহি, লছমন সি নামৰ গোৱালপাৰাত এবাৰ লগ পোৱা জ্যোতিষীগৰাকী। এইজনে আকৌ পইচা-পাতি একো নলয়। নোসোধাকৈয়ে মাথোন মুখখনলৈ চাই কৈ যায়। গোৱালপাৰাত থাকোঁতে মোক কৈছিল, "আপোনাক সময়ত ডিব্ৰুগড়ত লম পামগৈ।" তেতিয়ালৈকে মই ডিব্ৰুগড়লৈ অহাৰ কথা সপোনতো ভবা নাছিলোঁ। সেইবেলি মোৰ পৰিবাৰক কাগজ অকণমান লৈ হাতত দি কৈছিল, "এই কাগজখিলা হাতৰ মুঠিত লওকচোন। তাৰ পাচত আপোনাৰ ডাঙৰ মনোবাঞ্ছা এটাৰ কথা ভাবক।" তেওঁ ভাবিলে, "পঢ়া-শুনা কৰিলোঁ। পৰীক্ষাটো দিয়া নহ'লগৈ। মই যদি এম. এ. পৰীক্ষাটো কেনেবাকৈ দি আহিব পাৰিলোঁগৈহেঁতেন। দিলে বাৰু উত্তীৰ্ণ হ'ব পাৰিলোঁহেঁতেনে ?" অলপ পৰৰ পাচত জ্যোতিষীগৰাকীয়ে তেওঁৰ হাতৰ মুঠিটো মেলি কাগজখিলাৰ ওপৰত চকু ফুৰাবলৈ ক'লে। তেওঁ সেইদৰে তাৰ ওপৰত চকু ফুৰাই দেখিলে দুটা ইংৰাজী আখৰ— M আৰু A। তেওঁ অবাক হৈ গ'ল। জ্যোতিষীজনে হাঁহি মাৰি ক'লে, "হ'ব।" ডিব্ৰুগড়লৈ অহাৰ পাচত তেওঁ কিতাপ-পত্ৰ আকৌ মেলি ল'লে। সময়ত তেওঁ গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ত ফিলছফিৰ এম. এ. পৰীক্ষাটো দিবলৈ ওলাল। এনেতে এদিন মোৰ ৰ'জ মামী আহিছিল, আমাৰ ঘৰত দুদিনমানৰ কাৰণে ফুৰি যাবলৈ। গীতাই অতদিনে নিদিয়া পৰীক্ষাটো দিবলৈ ওলোৱা বুলি শুনি মামীয়ে অতি আনন্দ প্ৰকাশ কৰিলে। লগতে ক'লে, "তুমি চিন্তা কৰিছা নেকি ঘৰখন এৰি যাবলৈ ? চিন্তা নকৰিবা, মই তোমাৰ ঘৰখন আৰু ল'ৰা-ছোৱালী,—

কেইটা মই ৰখি দিম।" সেয়া ১৯৭৪ চনৰ কথা। মামীয়ে ঘৰ ৰখি দিলে, গীতাই পৰীক্ষাটো দি আহিলগৈ। প্ৰাৰম্ভিক পৰীক্ষাটোত উত্তীৰ্ণ হৈ চূড়ান্ত পৰীক্ষাটোতো পাচৰ বছৰতে উত্তীৰ্ণ হ'ল। এনেকৈয়ে লছমন সিঙৰ ভবিষ্যত-বাণী ফলিয়ালে। আন কিমান ক্ষেত্ৰতো যে ফলিয়াইছিল, তাৰ প্ৰমাণ তেওঁৰ জোলোঙাটোত থকা পকা বন্ধোৱা বহী এখনত লৈ ফুৰে। গোৱালপাৰাত মই সেইখনৰ পাতবোৰ লুটিয়াই চাইছিলোঁ। প্ৰধানমন্ত্ৰী ইন্দিৰা গান্ধীৰ হাতৰ লেখা, "এওঁ মোক কৈছিল, ফিৰোজ গান্ধীৰ লগত বিয়া হ'ব।" ভাৰতৰ উচ্চতম ন্যায়ালয়ৰ প্ৰধান ন্যায়মূৰ্তিৰ লেখা, "এওঁ মোক কৈছিল, অমুক চনৰ অমুক তাৰিখে ইমান বজাত মোৰ ল'ৰাটো বাজআলিত দুৰ্ঘটনা এটাত চুকাব। সেইটোৱেই ঘটিল।"

সেই লছমন সিঙে মোক দেখা পায়েই ক'বলৈ ধৰিলে, "আপুনি খুবেই ভুগিলে, নহয় জানো? বিলাতলৈ যোৱা-নোযোৱাৰ কথা ভাবিছে। যাব লাগিব। পিছে, কলিকতাত তিনি দিন ন'হলে তিনি সপ্তাহ পলম হ'ব — কাগজ-পত্ৰ নোপোৱাৰ কাৰণে। কিন্তু, ২১ মে'ত উৰিব।" অলপ পাচতে গীতা ওলাই আহিলতে ক'লে, "দেখোন আপোনাৰো যোৱাৰ যোগ পৰিছে। আপুনিও যাব লাগিব-বিলাতলৈ। একেলগে যাব লাগিব। নিৰ্ঘাত যাব লাগিব।" তাৰ পাচত মোলৈ চাই কৈ গ'ল, কিন্তু, যিটো কাৰণে যোৱাৰ আয়োজন, সেইটোৰ কাৰণে মিছামিছিকৈয়ে যোৱা। একো বেমাৰ বিচাৰি নেপায়। কোনো কটা-ছিঙাও নহয়। আপোনাক ইয়াতো বহুত মানুহে সহায় কৰিব। তাত ইয়াতকৈয়ো বেচি মানুহ ওলাব— সহায় কৰিবলৈ। তাৰ পাচত, সেই জ্যোতিষীজনে মোক এটা অচিনাকি পাথৰ দিলে। তাৰ নাম চুলেমান। ক'লে, "আঙুঠি এটা গঢ়াই এই চুলেমানটো পিন্ধি থাকিব, সোঁ হাতৰ অনামিকা আঙুলিটোত।" বিনিময়ত মই তেখেতক এখন দামী 'Holy Bible' উপহাৰ দিলোঁ।

উভতি চাই ভাবোঁ, ১৯৭৬ চনৰ পৰা ১৯৭৮ চনৰ শেষলৈকে সেইছোৱা সময় মোৰ জীৱনৰ কি সময় আছিল বাৰু? লেখক হিচাপে মই হ'লোঁ ছন্দৰ কাৰবাৰী। গতি আৰু যতিৰ লগতেই মোৰ কাৰবাৰ। দুয়োটাৰে দোমাজাত অৰ্ধযতি বুলি এটা বস্তু আছে। সেয়া থমকি ৰোৱা, অথচ গৈ থকা। সেইখিনিতে শেষ হৈ অহা উশাহখিনি নিশাহ এটা এৰি আকৌ উশাহ সলাই পাচৰ পদটো টানিবলগীয়া হয়। সেই সময়ছোৱাত মোৰ জীৱনছন্দৰ সেই অৰ্ধযতিটোৱেই ভুমুকি মাৰি গৈছিলহি।

মই তেতিয়া চিন্তা কৰিছিলোঁ, স্বাস্থ্য আৰু মন বেয়াহতিৰ কাৰণে বিলাতলৈ যোৱা-নোযোৱাৰ কথা, যাব পৰা আৰু যাব নোৱাৰাৰ কথা। ভাবিছিলোঁ, জ্যোতিষী লছমন সিঙে হয়তো তাৰিখটো ঠিকেই দেখিলে; কিন্তু চনটো নেদেখিলেই। কতা, মোকতো কোন চনৰ ২১ মে' তাৰিখ— সেয়া দেখোন নক'লেই।

।। বিমান পথেৰে বিলাতলৈ ।।

"বিলেট দেশটা মাটির
সে ত' সোণা রূপার নয়;
সেথা আকাশেতে সূৰ্য্যি উঠে,
মেঘে বৃষ্টি হয়।"

— দ্বিজেন্দ্রলাল রায়

অনিমেশে চিঠিৰ উপৰি চিঠি লিখিবলৈ ধৰিলে, আমি দুয়ো যাব লাগে বিলাতলৈ—ভেলোৰ-টেলোৰ সেইবোৰ ক'লৈকো নহয়। মে'-জুন মাহত বিলাতৰ বতৰ ভাল হয়—সেইটো সময়ত যোৱাই ভাল। গীতাই কুটুৰিলে, "ব'লা, তালৈকে যাওঁ।" বিলাত চোৱাৰ হেঁপাহ নহয়। বৰং বিলাতে মোৰ লাটৰ বাহিৰ হৈ পৰা মোৰ স্বাস্থ্যটো চাই দিয়াৰ আকাংক্ষা এটাহে। কোনোবা এটা মুহূৰ্তত কৈ পেলালোঁ, "যাম বাৰু। তাৰ আগতে টকা-পইচা অলপ যোগাৰ কৰি লওঁ।" ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সেই সময়ৰ ৰাজনীতি-বিজ্ঞানৰ বিভাগীয় প্ৰধান ড° তৰুণ বসুৰ ঘৰলৈ গৈছিলোঁ, সৌজন্যমূলক দেখা এটা দি আহিবৰ কাৰণে। কথা প্ৰসংগত সিজনে ক'লে, "হ্যাঁ, একবাৰ গিয়ে আসুন। অসব অসুখ-বিসুখ তাদেৰ দেশে কিচছুই নয়, তুড়ি মেৰে উড়িয়ে দেবে। কাটা-ছেঁড়া কিচ্ছুই নয়, শুধু দু-একটা নল-টল দিয়ে এদিক-সেদিকেৰ ছিদ্র-টিদ্রগুলোঁ সামান্য পৰিষ্কাৰ কৰে দেওয়া-ব্যস্, হয়ে গেলো। সংগে দেশটাও ঘুৰে এলেন। মন্দ কি বলুন।" যেনেকৈহে ক'লে, যেন মাথোন এটা পাক মাৰি অহা। ড° বসু বছৰত ছ'মাহ-আঠ মাহ বিদেশতে থাকেগৈ। চকুচৰহাৰ দলে কৈছিল, হয়তো চি-আই-এ।

কিন্তু, যাত্ৰা বুলিলেই যোত্ৰতো লাগে। ক'ব নোৱাৰোঁ, ক'ৰ পৰা সেয়া কেনেকৈ যোগাৰ হ'ল। 'বাণী প্ৰকাশ'ৰ স্বত্বাধিকাৰী অম্বিকাপদ চৌধুৰীয়ে 'ৰমন্যাসবাদ'খনৰ ৰয়েলটিৰ বাবদ পাবলগীয়া টকা ১৬০০ পঠাই দিলে। মোৰ পুৰণি প্ৰবন্ধ কেইটামান একে কঠিকে থুপাই এখন কিতাপৰ আকাৰ দিছিলোঁ। ড° সত্যেন গোস্বামীৰ সৌজন্যত 'নিউ বুক ষ্টল'ৰ পৰা সেইখন প্ৰকাশনৰ আগতীয়া বানচ হিচাপে টকা ৫০০০ দিলে। মোৰ শালপতি ডাঃ মমেন সৰকাৰেও টকা ২০০০ দিলে। অৱশ্যে নিধিৰ পৰাও কিছু ঋণ ল'লোঁ। অৱশেষত, মোৰ পুৰণি ১৯৬৪ মডেলৰ '[illegible]' গাড়ীখন বেচি দিয়াৰ কথাবাৰ ভাবিলোঁ। সেইখন মোৰ [illegible] অসুখৰ পাচতে লৈছিলোঁ। বিশ্ববিদ্যালয়লৈ আহ-যাহ কৰিবৰ কাৰণে। [illegible] মাহ হেজাৰ টকাত। বন্দোবস্ত কৰি দিছিল অধ্যাপক প্ৰফুল্ল ভট্টাচাৰ্যই। গাড়ীখন লাহে লাহে আৰু ৬০০০ টকা মান খৰচ কৰি আহৰকাল নোহোৱা কৰি আনিছিলোঁ। স্বাস্থ্যৰ কাৰণেই নিজে চলাবলৈ ভয় কৰিছিলোঁ। গতিকে, মাজে মাজে মোৰ [illegible] গোৱালপাৰাত মোৰে প্ৰতিবেশী জ্ঞানেন পাটগিৰি

নামৰ মানুহ এজনে কোৱা গাজত লগা কথা এষাৰ মনত পৰিছিল, "মানুহক তিনি প্ৰকাৰে শত্ৰুতা কৰিব পাৰি। সৰুসুৱা শত্ৰুতা কৰিবলৈ হ'লে, সিজনক তাল এটা দি থৈ আহিব। গাখীৰ, ঘিঁউ আৰু গুৰ-চেনি কিনোঁতেই সিজনৰ এটা তালৰ পাঁচ গুণ দাম খৰচ পৰিব। মজলীয়া বিধৰ শত্ৰুতা কৰিবলৈ হ'লে দুহাত বাগৰা পুৰণি মটৰগাড়ী এখন গঁতাই দিব। আজি বোলে বল-বিয়েৰিং, কাইলৈ বোলে ক্লিপ বদলোৱা, পৰহিলৈ বোলে টায়াৰ-টিউব চাৰিওটা নতুনকৈ লগা। তাৰ পাছদিনা বোলে ৰংটো বেয়া লাগি নতুনকৈ ৰং দিওৱা— চাওঁতে চাওঁতে এখন পুৰণি গাড়ীতে তিনিখন নতুন গাড়ীৰ দাম খৰচ হৈ যাব। আৰু ডাঙৰ শত্ৰুতা কৰিবলৈ হ'লে, এম. এল. এ. হ'বলৈ উচটাই দিবা। এইবাৰ বোলে কেনেবাকৈহে হাৰিল, অহাবাৰ জিকিবই। জিকোঁ-জিকোঁ হোৱাৰ পানীমিঠৈ বান্ধি থাকোঁতেই দেউলীয়া হৈ যাব।" তেওঁৰ কথা শুনি মই মোৰ 'ভক্সহল' নামৰ পুৰণি বিলাতী গাড়ীখন ১৮০০ টকাত বেচি দিছিলোঁ। সেইখন থকা হ'লে মই এতিয়া কমেও এটা লাখটকীয়া সম্পত্তিৰ গৰাকী হৈ থাকিলোঁহেঁতেন। এইবাৰ এইখন ৬৪ মডেলৰ 'এম্বেছেডৰ' এদিন ৮০০০ টকাতে বেচি দিলোঁ। সেইখন মোৰ গেৰেজৰ পৰা কিনোতাজনে লৈ যোৱাৰ সময়ত মোৰ সৰুটো ল'ৰা টিংকুৱে সেইখনলৈ লক্ষ্য নয়নেৰে চাই মুখৰ ভিতৰতে বিৰ্‌বিৰাই উঠিছিল— ASE 407। তাৰ সেই চাৱনিটো আৰু সেই বিৰ্‌বিৰণিটো মই আজিলৈকে পাহৰিব পৰা নাই। সেয়া মনত পেলালেই চাটকৈ মোৰ মনত পৰি যায়, 'গাঁওবুঢ়া' নাটকৰ জেতুকীয়ে চিঞৰি উঠা দৃশ্যটোলৈ। তাই চিঞৰি উঠিছিল, "বুপাই, মোৰ বাটিটো নিয়ে এতিয়া। আজি মই কিহেৰে উমলিম?" সেই গাড়ীখন তাৰ কাৰণে জেতুকীৰ খুৰী-বাটিটোৰ লেখীয়াকৈ বৰ মৰমৰ আছিল, উমলি থকাৰ সমল আছিল। এদিন দেখিছিলোঁ, গেৰেজত সোমাই সি সেইখনক মন মনে চুমা খাইছে। সি সেইখনতে ড্ৰাইভিং শিকিছিল।

বহুত দূৰলৈ আঁতৰি গুচি গ'লোঁগৈ, যা-যোগাৰৰ কথা ক'বলৈ লৈ। এনেকৈয়ে বিলাতলৈ যাবলৈ প্ৰস্তুত হৈছিলোঁ। ক'ৰবালৈ যাবলৈ ওলালেই খুঁচুৰা খৰচৰ নতুন সুৰুঙা অনেক ওলায়। সেইবোৰৰ মুখত সীহৰ টোপাল গলাই জোন দি ৰাং পানী ঢালি থাকোঁতেই ভাগৰি পৰিছিলোঁ। এনেতে জিতেন ওলাইছিলহি নগাঁৱৰ পৰা। মোক তেওঁ টকা ডেৰ হেজাৰ দি ক'লে, "আমাৰ নগাঁৱৰ কলেজ কেইখনৰ শিক্ষকসকলে আপোনালৈ দি পঠাইছে— শুভেচ্ছাৰ চিনস্বৰূপে আৰু আৰোগ্য কামনাৰে।" মই সোধোৰ-মোধোৰত পৰিলোঁ। মই জানো, শিক্ষকৰ আৰ্জনৰ ধন কিমান পবিত্ৰ। ভাবিলোঁ, তেখেতসকলে নো এইদৰে কষ্টৰ ধন এমুঠি মোলৈ পঠাব লাগে নে? জিতেনে ক'লে, "আপুনি গ্ৰহণ নকৰিলে, তেখেতসকলে মনত কষ্ট পাব।" জিতেনৰ খট-খাদ্ধ এষাৰ নোৱাৰি ল'লোঁ।

যোৱাৰ দিনটো আৰু বেচি ওচৰ চাপি আহিল। এদিন অধিবক্তা বিমান বৰুৱাৰ পত্নী তুলতুল বৰুৱা হাতত এটা নতুন অ'ভাৰকোট লৈ শীতাৰ ওচৰ পালেহি; আৰু

তেওঁ হাঁহি হাঁহি গীতাক ক'লে, "বাইদেউ, মোৰতো কোনো কালেই বিলাতলৈ যোৱা নহ'ব। মই এইটো অ'ভাৰকোট অলপতে নতুনকৈ চিলোৱাইছিলোঁ। আপোনাৰ লগতে ইয়েই বিলাতত ফুৰি আহকগৈ।" এনেকুৱাবোৰ কথাকেই বোলে শুভেচ্ছা। সেই উভৈনদী শুভেচ্ছাৰ ভৰা গাগৰিটো লৈয়েই আমি দুয়ো এদিন বিলাত অভিমুখে কলিকতালৈ চাবুৱা বিমান কোঠৰ পৰা আকাশী-জাহাজত উঠি যাত্ৰা কৰিলোঁ। সেইদিনা আছিল ১৯৭৯ চনৰ ১৪ মে'।

কলিকতাত 'অসম ভৱন'ৰ আলহী হৈয়েই আমি ওচৰতে থকা 'মাৰ্কাৰি ট্ৰেভেলচ'ৰ অফিচলৈ গ'লোঁ। ইতিমধ্যে, ভাৰতৰ পৰা বাহিৰলৈ ওলাই যোৱাৰ পাৰপত্ৰ দুখন সংগ্ৰহ কৰা হৈ গৈছিল। সেই দুখনৰ দৌলতেতে আমি টিকট দুখন ল'ব পাৰিম। 'মাৰ্কাৰি ট্ৰেভেলচ'ৰ প্ৰধান কৰ্মকৰ্তা গৰাকীয়ে আমাক চমজাই দিলে, চিত্ৰা সেন নামৰ মহিলা এগৰাকীৰ তত্ত্বাবধানত। ইফালে আমি আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালীকেইটাক চমজাই থৈ আহিছিলোঁ, অনিলৰ হাতত — শিৱসাগৰত থকা মোৰ মা'ৰ ওচৰত থাকিবৰ বাবে লৈ যাবলৈ। ডাঙৰজনী ছোৱালী মুনক থৈ আহিছিলোঁ, মাহীদেউৰ তত্ত্বাবধানত। তাইৰ তেতিয়া উচ্চ মাধ্যমিক স্কুলৰ শেষ পৰীক্ষাৰ সময় হৈছিল। পৰীক্ষা দিয়াৰ পাচতে তায়ো যাবগৈ শিৱসাগৰলৈ।

চিত্ৰা সেন নামৰ মহিলা গৰাকীয়ে তেওঁৰ অতি আমায়িক আচৰণেৰে আৰু প্ৰখৰ বুদ্ধিমত্তাৰে আমাৰ দুয়োকো নিমিষতে মুগ্ধ কৰি পেলালে। তেওঁ আমাক ১৬ তাৰিখৰ দিনা টিকেট ল'বলৈ মাতিলে। ১৬ তাৰিখে টিকেট দুটা ল'লোঁ। প্ৰতিখন টিকটৰ দাম ৭,৪৫০ টকা — যোৱা আৰু উভতি অহা দুয়োটা ভ্ৰমণৰ বাবদ। তাৰ ওপৰত 'টেক্স' লাগিল, গাইপতি ৮৩২ টকাকৈ। মুঠ ৮,২৮২ টকাকৈ দুয়োজনৰ টিকেটৰ দাম হ'লগৈ সৰ্বমুঠ ১৬,৫৬৪ টকা। এতিয়াৰ সময় হোৱা হ'লে তাৰ দুগুণ পৰিলেহেঁতেন। তাৰ পাচত, চিত্ৰা সেনৰ উপদেশ অনুযায়ী ৰিজাৰ্ভ বেংকলৈ গৈ আমাৰ দুয়োৰো বাবে ৪০০ পাউণ্ডৰ বিনিময় মুদ্ৰা 'ট্ৰেভেলাৰ্চ চে'ক' কেইখনমানৰ ৰূপত সংগ্ৰহ কৰিলোঁ। উভতি চাই ভাবিছোঁ, 'ট্ৰেভেলাৰ্চ চে'ক' আটাইবোৰ অকল মোৰ চহীতে লৈ ডাঙৰ ভুল এটাই কৰিছিলোঁ। কাৰণ, মই যদি ক'ৰবাত কেনেবাকৈ অসুখত পৰি সংজ্ঞাহীন হৈ পৰিলোহেঁতেন, তেনেহ'লে গীতাই তাৰ এখনো ভঙাব নোৱাৰিলেহেঁতেন। তাৰ বাবে বহুত কাঠ-খেৰ পুৰিব লাগিলেহেঁতেন; আৰু এটা কথা, আমি দুয়োজনে অৱশ্যে ১০০০ পাউণ্ড বিনিময়-ধনৰ গৰাকী হোৱা সত্ত্বেও সিমান বেচি পাউণ্ড ল'বলৈ মোৰ হাতত এই দেশৰ টকাই নাছিল। কিছুমানৰ জেলত আকৌ এই দেশৰ টকাৰে গেৰেলা হৈ থাকে; কিন্তু লোকৰ দেশত খৰচ কৰিব পৰাকৈ সেইখিনি পাউণ্ড বা ডলাৰলৈ সলাই ল'বলৈহে সুবিধা নেপায়। তেনেকুৱা এজন মানুহ পাইছিলোঁ, ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দীঘলীয়া-বাটত। তেওঁৰ নামটো মনত আছে, মিঃ সৰকাৰ। তেওঁ মোৰ পাচে পাচে ফুৰিছিল,

মনোমোহা প্ৰস্তাৱ এটা লৈ। বোলে, মই লৈ যোৱা ৬০০ পাউণ্ডৰ বিনিময়-মুদ্ৰা তেওঁকে কিনি দি কৃতাৰ্থ কৰিব লাগে। পাকে-প্ৰকাৰে এইবাৰ কথাও কৈছিল, তাৰ বাবে এহেজাৰ টকা তেওঁ মোক এনেয়ে বেচিকৈ দিব। ফুটাই কৈছিল, "আপুনি নোলোৱা পাউণ্ডকেইটা অথলে যাব।" মোৰ পৰিয়ালে চকুৰ ঠাৱেৰেই মোক ক'লে, "সেইবোৰত নোসোমোৱাই ভাল।" মই চিন্তা কৰিলোঁ, তেওঁ কোৱাৰ দৰে পাউণ্ডকেইটা অথলে যাব জানো? নেযায়, বৰং এক পাউণ্ডত তেতিয়া হাৰত ১৭.৩০ টকাকৈ মোৰ দেশৰ দহ হেজাৰ টকা বিদেশৰ বজাৰত খৰচ হৈ যোৱাৰ সলনি সাঁচতীয়া হৈ ৰৈ যাব। হয়তো সিন্ধুৰ বুকুত বিন্দুৰ গৌৰৱ একোৱেই নাই। তথাপি, তাৰো কিবা সামান্য মহিমা নিশ্চয় আছে। সেই কথাবোৰ চিন্তা কৰিয়েই স্নিগ্ধ সৰকাৰৰ স্নিগ্ধ হাতেৰে আগবঢ়াই দিয়া দহহেজাৰ টকাৰ উমসনা স্পৰ্শৰে মোৰ জেপটো উমাল কৰি তুলিবলৈ মন নকৰিলোঁ। মই তেওঁৰ প্ৰস্তাৱটো গ্ৰহণ নকৰিলোঁ।

১৭ তাৰিখে বৃটিছ চৰকাৰৰ ডেপুটি হাই কমিছনাৰৰ দপ্তৰলৈ গ'লোঁ। তাতে বিনামেঘে বজ্ৰপাত হ'ল। ইমিগ্ৰেচন অফিচাৰৰ বিষয় খোৱা বিষয়া শ্ৰীশলে' নামৰ চাহাবটোৱে মোক সিটো মুৰৰ প্ৰবাসাজ্ঞা (VISA) দিবলৈ অসন্মতি প্ৰকাশ কৰিলে। তাৰ ধাৰণা, সস্ত্ৰীক যাম যেতিয়া, আমি তাৰ বিলাতত খুঁটি পুতি ৰৈ যোৱাৰ আশংকা। মই তাক ক'লোঁ, "মই কেৱল চিকিৎসাৰ কাৰণেহে তোমালোকৰ দেশলৈ গৈছোঁ।" সি কোনো প্ৰকাৰেই মান্তি নহ'ল। বৰং, তাক আৰু এটা ভয়ে আগুৰি ধৰিলেহি, মই তাৰ দেশত বিনামূলীয়া চিকিৎসা লৈ সেই দেশৰ কষ্টোপাৰ্জিত ভোগৰ কাঁহীত ভাগ বহুৱামগৈ। সি আমাক বাট আগচি ধৰিলে যি ধৰিলেই। সি মুকলিকৈয়ে ক'লে, "But such medical treatments are now-a-days available even in your country as well." ভাবিলোঁ, নেযাওঁ যা তোৰ দেশত ভূমুকি মাৰিবলৈ। আমি দুয়ো 'অসম ভৱন' পালোঁহি।

সেইদিনা আবেলি মোৰ-তাহানিখনৰ কলিকতীয়া মামা যোগেশ্বৰ হাজৰিকাৰ পৰামৰ্শ এটা লোৱাৰ কথা ভাবিছিলোঁ। কাৰণ, এইবোৰ কথাত তেখেত সন্ধিৰ বাঁহ বুদ্ধিৰে কটাত ওস্তাদ। চিত্ৰা সেনে অৱশ্যে পৰামৰ্শ দিছিল, "প্ৰবাসাজ্ঞা নোহোৱাকৈয়ে গুচি যাওকগৈ। বহুতেই যায়। আধা বাটৰ পৰা কোনো ঘূৰি অহা দেখা নাই। হিথৰো পালেগৈ আপোনাৰ খুলশালিয়ে দিয়া চিঠিখনৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি তেওঁলোকে আপোনালোকক প্ৰৱেশ-অনুমতিপত্ৰ দিবলৈ অকণো দ্বিধা নকৰে।" মই অনিমেষলৈ এখন 'Cable' কৰি পঠিয়ালোঁ। যোৱা-নোযোৱা খাতাং হোৱাই নাই তিক্তৰ জঞ্জাল মৰা নাই। আবেলি গীতাই 'অসম ভৱন'ৰ পৰিচাৰক এজনক সুধিলে, যোগেশ্বৰ হাজৰিকাই কোনটো সময়ত তাত ভূমুকি মাৰেহি? তেওঁ উত্তৰ দিলে, "তেখেতক তো আজি লগ পোৱা মস্কিল হ'ব। তেখেততো এতিয়া ইয়াতেই আছে— মুখ্যমন্ত্ৰীক লৈ ব্যস্ত হৈ। মুখ্যমন্ত্ৰী। ক'ৰ, অসমৰ নে পশ্চিম বংগৰ? উত্তৰ পালোঁ, অসমৰ সদাশিৱেই।

দিল্লীলৈ যোৱাৰ বাটত 'অসম ভৱন'তে মুখ্যমন্ত্ৰী গোলাপ বৰবৰাই আবেলিটোৰ বাবে জিৰণি লৈছেহি। গীতাই প্ৰায় ঢপলিয়াই আহি মোক খবৰটো দিলেহি। মই ক'লোঁ, জাকে বিচাৰোঁতে দেখোন খালৈয়েই পালোঁ। মুখ্যমন্ত্ৰী বৰবৰা মোৰ পুৰণি চিনাকি। গতিকে, তেখেতক লগ ধৰাত অসুবিধা নহ'ল। মোৰ সমস্যাটোৰ কথা ক'লোঁ। তেখেতে ক'লে, "মই বাৰু ডেপুটি হাইকমিচনাৰলৈ এখন চিঠি লিখি দিওঁ। আপোনাৰ অসুবিধা হ'ব নালাগে।" তেখেতৰ একান্ত সচিব আৰ. এন. চৌধুৰীয়ে মোৰ সমুখতে এখন ধুনীয়া অনুৰোধ-পত্ৰ মকাবিলা কৰি দিলে। সেইখনতে বৰবৰাই চহী এটা কৰি এটা লেফাফাত সুমুৱাই মোৰ হাতত দিলে। বৰবৰাৰ শলাগ লোৱাৰ ভাষা মোৰ নাই। আৰু এটা কথা, কোন বুৰ্বকে বাৰু লিখি থৈ গৈছিল 'পথে নাৰী বিৱৰ্জিতা' কথাষাৰ?

গধূলি মোৰ সেই তাহানিকলীয়া মামা যোগেশ্বৰ হাজৰিকাৰ ঘৰলৈ গ'লোঁ। এচপ্লেনে'ড্ ইষ্টৰ পাঁচ মহলীয়া ঘৰ এটাৰ চাদৰ ওপৰত বগীতামৰ মুধচ লগোৱা ঘৰটো। অকোৱা-পকোৱা লোহাৰ ৰেলিং দিয়া খটখটিটো বগাই ঘৰৰ ভিতৰ সোমালোঁগৈ। হাজৰিকাই তেতিয়া জিৰণি লৈছিল। পোনতে মই তেখেতৰ পৰিবাৰৰ লগত চিনাকি হ'লো। মামাৰ উপযুক্ত মামী। তাৰ পাচত, সকলো কথা ভাঙি-পাতি ক'লোঁ; চিঠিখনো দেখুৱালোঁ। আচল কথাষাৰ ক'লোঁ, "চীফ মিনিষ্টাৰে দিয়া চিঠিখনে কাম নিদিলে, তেন্তে আপুনি মোক সহায় কৰি দিব লাগিব, আপোনাৰ নিজস্ব উপায়েৰে।" তেখেতে উত্তৰ দিলে, আপুনি চিন্তাই নকৰিব। সেইখন এখন ডকুমেন্ট। সেইখন অগ্ৰাহ্য কৰাব প্ৰশ্নই নুঠে।" মই কলোঁ।"তথাপি যদি-।" হাজৰিকাই মোৰ মুখৰ কথা কাঢ়ি নি কলে,"যদি অগ্ৰাহ্য কৰে, তেনেহ'লে কথা গ হীন হ'ব। মই কৈছোঁৱেই, এইখন চিঠি নহয়-ডকুমেন্ট্।"

সেইখন সঁচাসঁচিকৈয়ে 'ডকুমেন্ট' আছিল। পাচদিনা সেই 'ডকুমেন্ট'খন লৈ বৃটিছ 'ডেপুটি কনচুলেট'ৰ অফিচলৈ গ'লোঁ। ৰিচেপ্‌শ্যনিষ্ট্ জন(John)ক ক'লো, ডেপুটি হাই কমিচনাৰক মই চিঠি এখন দিবলৈ আহিছোঁ। চিঠিখন তেওঁ মোৰ হাতৰ পৰা লৈ খটখটিৰ কাষতে ওপৰৰ পৰা জৰী লগাই ওলোমাই থোৱা পাচি এটাত থৈ জৰীডাল জোকাৰি দিলে। লগে লগে সেই পাচিটো ওপৰলৈ তুলি নিলে। কুৰি মিনিটমানৰ পাচতে গ্ৰীণলে' নামৰ ইমিগ্ৰেচন অফিচাৰজন ওপৰলৈ উঠি যোৱা দেখিলোঁ। অলপ পাচতে নামি অহাও দেখিলোঁ। তাৰ চাগৈ ভীষণ খং উঠিছিল, 'ডকুমেণ্ট'ৰ খুন্দাটো খাই। 'অক্সফোৰ্ড ডিক্সনেৰী'ত আছে শব্দটোৰ এটা সচৰাচৰ অচল অৰ্থ admonition, warning— মানে কৰ্কথনা, ভৎৰ্সনা অথবা গঞ্জনা।

অৱশেষত, আমি দুয়ো দুখন 'ভিছা' পালোঁ। আমাৰ মন ফৰকাল হৈ পৰিল।

২১ মে'ৰ দিনাখন ৰাতি চাৰে [illegible]ত 'পূৰ্বোদয় প্ৰেছ'ৰ গুৰুপদ চৌধুৰি, সিজনৰ আলহী তীৰ্থ ফুকন আৰু উমেশ ডেকা— তিনিওজনে আমাক দমদম বিমান কোঠত আগবঢ়াই থৈ আহিল। 'এয়াৰ ইণ্ডিয়া'ৰ বোয়িং বিমান এখনত ৰাতি চাৰে ন

বজাত বোম্বাই অভিমুখে যাবলৈ উঠিলোঁগৈ। ২৫ মিনিটৰ পাচতে বিমান-যানখন উৰিল। মাজনিশা বোম্বাই পালোঁগৈ। 'এয়াৰ ইণ্ডিয়া'ৰ বিচেপশ্যনিষ্ট এজনে আমাক আন্তৰ্জাতিক প্ৰস্থান-কক্ষৰ লাউঞ্জত বহুৱাই দিলেগৈ। ৰাতিৰ আহাৰ বিমানৰ ভিতৰতে কৰিছিলোঁ। গম পালোঁ, আমাৰ লণ্ডন অভিমুখী বিমান-যাত্ৰা 'এয়াৰ ইণ্ডিয়া'ৰ চিৰাচৰিত নিয়মেৰেই কেইঘণ্টামান পলম হ'ব। লাউঞ্জতে টোপনিয়াই ল'লোঁ, তিনিটামান কিস্তিত। ২৫ মে'ৰ দিনা ৰাতিপুৱা চাৰে সাত বজাত ৭৪৭ বোয়িং এয়াৰ বাছ এখন উঠিলোঁগৈ। আমাৰ দুয়োৰো আসন পৰিল, বাওঁপিনৰ ঘূৰণীয়া কাঁচৰ খিৰিকী এখনৰ কাষত। গীতাই ক'লে, "তুমিয়েই বহা, খিৰিকি কাষত।" আচলতে তেওঁৰ মনে মনে ভীষণ ভয় লাগিছিল— জানোচা ক'ৰবাত টুলুপ্‌কৈ সৰি পৰে। মোৰ মনত পৰিছিল ক'ৰবাত পঢ়া সেই বিৰাট এয়াৰ-বাছ খনৰ আকাৰ-প্ৰকাৰ আনুসংখিক হিচাপটো। তেওঁক ন'কলোঁ সেই হিচাপটো— জানোচা কেনেবাকৈ ভয়টো আৰু বেচি ভয়াবহ হৈ উঠে। হিচাপটো এনেকুৱা : দীঘলে ২৩২ ফুট মুৰৰ পৰা ফিছালৈকে; বহলে ২০ ফুট আৰু কেইইঞ্চিমান; মাটিত পৰি থাকোঁতে হেনো ৬৩ ফুট ওখ হৈ থাকে; ডেউকা দুখনৰ প্ৰতিখন হেনো ১৯৬ ফুটকৈ দীঘল। যাত্ৰীৰ আসন থাকে ৩৫৩ খন; প্ৰত্যেকটো শাৰী ভগোৱা থাকে তিনিটা চকলত— দুয়োকাষে দুখনকৈ আৰু মাজত কোনোবাখিনিত আটাইতকৈ সৰহীয়া শাৰীত ৬খন, ক'ৰবাত ৪খন আৰু ক'ৰবাত এখনো নাই। তলৰ মহলাৰ পেটত সুমুৱাই নিয়াৰ ব্যৱস্থা থাকে ৪০ হেজাৰ পাউণ্ড ওজনৰ মালবস্তু। নিৰ্দিষ্ট সময়তকৈ ৪ ঘণ্টা পলম কৰি পুৱা ৭ বাজি ৫৫ মিনিটত সেই বিমানখনে চাণ্টাক্ৰুজ বিমান কোঠ এৰি আকাশলৈ উৰা মাৰিলে। অলপ পাচতে চকুত পৰিল, তলৰ ডাঠ সেউজীয়া ৰঙৰ আৰৱ সাগৰ। দেখা পাইছিলোঁ, সাগৰৰ ঢৌৱে পাৰৰ উপকূলৰ মাটি কোবাই গৈছিলহি। চকুৰ নিমিষতে, সাগৰ আৰু মাটিৰ সেই ৰহস্যময় যুদ্ধ-দৃশ্য মচ খাই গ'ল। অনুভৱ কৰিলোঁ, ভাৰতৰ মাটি আৰু বায়ুমণ্ডল পাৰ হৈ অচিনাকি দিগন্তত সোমাই পৰিছোঁ। মাথোন কেইমিনিট মানৰ পাচতে আনকি তলৰ সেই সাগৰখনো নেদেখা হৈ পৰিলোঁ। থাকিল মাথোন কেউকাষে ফৰকাল আকাশখনৰ নিৰ্মল নীল। তাৰ মাজেদিয়েই আকাশ ফালি গৈ আছিল ঘণ্টাত প্ৰায় ৬২৫ মাইল বেগেৰে আমাৰ সেই বিৰাট বিমানখন। বোম্বাইৰ লাউঞ্জত মিছামিছিকৈয়ে ৮ ঘণ্টা সময় জোৰকৈ টোপনিয়াই আৰু মাজে মাজে হাতভৰি টঙাই ল'বলৈ খোজকাঢ়ি কটোৱাৰ পাচত সেই নীলাৰ মাজত গতিৰ প্ৰশান্তিয়ে মোৰ চকুহালত সঁচাসঁচিকৈয়ে টোপনিৰ মায়া সানি দিছিলহি। কাণ দুখনত আসনৰ লগতে মেৰিয়াই থোৱা ৰবৰৰ নলিচাডালৰ মুৰ দুটা গুজি ল'লোঁ। গান শুনিব পাৰি— সেই ৰবৰৰ নলিচাডালেৰে আহি থকা গানৰ গুণগুণনি। ওচৰতে থকা বুতাম তিনিটাৰ এটা টিপি দিলে আছে ভাৰতীয় বোলছবিৰ গান, আন এটা টিপি দিলে আছে য়ুৰোপীয় পপ-সংগীত আৰু তৃতীয়টো টিপি দিলে আছে উচ্চাংগ সংগীত— সম্ভৱতঃ য়ুৰোপীয়,

বিঠোফেন-মোজাৰ্ট জাতীয়। মই শুনিবলৈ ল'লোঁ; লতাৰ মুখৰ সুৰীয়া সুৰ।

বুৰ্বকৰ দৰে শুবলৈ মন নগ'ল। ইয়াৰ ভিতৰতে বিমানখনৰ এজনী শুশ্ৰূষাকাৰিণীয়ে— শংকৰৰ লেখাত পঢ়া 'প্লেনৰ চাকৰাণী— সুধি গৈছিলহি, "Vegetarian or non-vegetarian, please?" গীতাই উত্তৰ দিছিল, পোনৰ বিধ। মোৰ কথাযাৰ খাতাং, কাৰো ওচৰত শৰণ-ভজন লৈ মই ক'তো মোৰ জাতটো বিচাৰি লোৱা নাই; জাতটোৱেহে মোক বিচাৰি লৈছেহি মোৰ কেচুঁৱা কালত, মই যেতিয়া তাক চিনিয়েই পোৱা নাছিলোঁ। তেতিয়াৰেপৰা সি মোৰ মনৰ গা'তে লাগি আছে, বিশ্বাসৰ এটা কুমজেলেকুৱা হৈ। তাক খেদাবলৈ ভূত জাৰিব লাগিব, ভাতৰ লগৰ আঞ্জাত ইটো-সিটো খালেই সি নেযায়গৈ। তদুপৰি, সেইখন 'এয়াৰ ইণ্ডিয়া'ৰ বিমান। বাৰাণসী— আলিগড়ৰ ঘোপা চকুৰ বিষয়ে সি সদায় সজাগ। যাওক সেইবোৰ কথা। জা-জলপান খাই উঠি বিমানৰ ভিতৰৰ প্ৰশস্ত লে'ন দুটাৰে এপাক ঘূৰি আহিলোঁ। 'এয়াৰ-বাছ'বোৰৰ এইটোৱেই সুবিধা— বহি থকা আসনৰ সমুখৰ পিনে ভৰি দুখন মেলি দিবলৈ, শাৰী পাতি থকা আসনবোৰৰ চকল তিনিটাৰ মাজত খোজ কাঢ়ি সিৰামুৰিয়ে ধৰা; ভৰি দুখন অলপ টঙাই ল'বলৈ যথেষ্ট পৰিমাণৰ শূন্য ঠাইৰ ব্যৱস্থা আছে। দুপৰীয়া পোলাও বিৰিয়ানি ইত্যাদিৰে মধ্যাহ্ন-ভোজনৰ পৰ্বটো সকলোৱে সমাপ্ত কৰিলে। আমাৰ কাষতে দেখিলোঁ, এগৰাকী গুজৰাটী মহিলাই নিজৰ টিফিন-কেৰিয়াৰটো মেলি ল'লে। এনেতে আমাৰ সমুখৰ দূৰে দূৰে তিনিখন ৰূপালী পৰ্দাত তিনিখন বোলছবি আৰম্ভ হ'ল। চলমান ছবি তিনিখনৰ যেই সেই এখন বহিয়াকৈ চাব পাৰি; কাণৰ বিন্ধাত ৰবৰৰ নলিচাডালৰ গুটি দুটা গুজি লৈ কাষৰ বুতাম এটা টিপি চাব খোজা ছবিখনৰ লগত শুনি থকা মাতবোলটো মিলাই ল'লেই ছবিখন বোলছবিলৈ ৰূপান্তৰিত হৈ পৰে। মই পিচে সেই দিন-দুপৰত মেটিনী-শ্ব' নেচালোঁ। ষ্টুৱাৰ্ডে ঘূৰণীয়া খিৰিকি কাঁচৰ আগত পৰ্দাবোৰো পেলাই থৈ গৈছিল। গতিকে, বাহিৰলৈ চাব নোৱাৰি— চাব খুজি পৰ্দা আঁতৰাই পেলালে পোহৰৰ জলমলনিয়ে ছবিবোৰ খেলিমেলি কৰি দিয়াৰ সম্ভাৱনা। সাতে-পাঁচে লঘু কিবা এটাকে পঢ়িবলৈ লৈছিলোঁ। মনত নাই কি পঢ়িছিলোঁ। হয়তো 'এয়াৰ ইণ্ডিয়া'ৰ আটকধুনীয়া আলোচনী 'স্বাগত'খন। পঢ়া নহয়— চকু ফুৰোৱা আৰু চিলমিলকৈ টোপনি যোৱা।

জাত-ঘুমটিৰ জাল গহীন হৈ আহোঁতে নৌ-আহোঁতেই হঠাৎ অনুভৱ কৰিলোঁ [illegible] জাৰ লাগিছে। বিমানখনৰ চমু বোলছবিবোৰ শেষ হৈ গৈছে। খিৰিকিৰ পৰ্দাখন টানি বাহিৰলৈ চাই পঠিওৱাৰ লগে লগে অন্তৰখন উলাহে মথৰা হৈ পৰিল। আমাৰ বিমানখন যেন কচুকটীয়া [illegible]জান কমোৱা তুলাৰ মাজেদিহে বাট ফালি ফালি গৈ আছে। মই গীতাক ক'লোঁ, 'আমি নিশ্চয় আল্পচ পৰ্বতৰ ওপৰত আছোঁ। বাহিৰলৈ চোৱাঁ, সৌবোৰ গাখীৰৰ [illegible] লেখীয়া বগবগ কুঁৱলীৰ খেল। তাৰ তলত চাগে

পৃথিবীৰ দ্বিতীয়টো ওখ পাহাৰ।" তেওঁ উত্তৰ দিলে, "তুমিয়েই চোঁৱা। মই নাচাওঁ।" পাচত কৈছিল, তেওঁৰ হেনো কিছুদিন আগতে সেই আল্পচ পৰ্বতৰ ওপৰত হোৱা বিমান-দুৰ্ঘটনাত ভাৰতৰ পৰমাণু-বিজ্ঞানী ড° ভাবাৰ অকাল-মৃত্যুৰ কথা মনত পৰিছিল। পাচত ক'বলৈ নথৈ তেতিয়াই কোৱা হ'লে, মই নিশ্চয় ক'লোহেঁতেন, "তাতকৈ দেবদুৰ্লভ সুন্দৰ মৃত্যু আৰু কি হ'ব পাৰে।" অমৰ দেৱতায়ো মৰণৰ বাঞ্ছা কৰাৰ সম্ভাৱনা থকা সেই মনোৰম দৃশ্যটো মই হেঁপাহ পলুৱাই চালোঁ। সেই সময়ত আমাৰ বিমানখন অন্ততঃ ৩০ হেজাৰ ফুট ওপৰেদি উৰিছিল।

অলপ পাচত সেই উচ্চতা নিমিষে নিমিষে টুটি আহিল। মই চিনি পালোঁ। ৰোম মহানগৰী ঘেৰি থোৱা পাহাৰ সাতোটা। অৱশেষত স্পষ্টকৈ চকুত পৰিল, প্ৰাচীন ৰোমৰ বিখ্যাত amphitheatre-টোৰ জৰাজীৰ্ণ ৰূপ। তাৰ পাচতে বিমানখনে চোঁ মাৰি ৰোমৰ মাটি চুলেহি। মাইকত ঘোষণা কৰা হ'ল, "ৰোম পালোঁহি। বিমান ইয়াত এঘণ্টা থমকিব। কোনোবাই ইচ্ছা কৰিলে বিমানৰ পৰা নামি বিমান-কোঠৰ আস্থানটোলৈয়ো যাব পাৰে। কিন্তু, পাছপৰ্টখন লগত নিবলৈ নেপাহৰিব।" মই নামি গ'লোঁ। অলপ মাথোন বিমানখনৰ পাখিৰ ছাঁ লৈ অলপ খোজকাঢ়ি য়ুৰোপৰ মাটি চুই চোৱাৰ অনুভূতিটো ল'লোঁ। মোৰ ঘড়ীত যদিও তেতিয়া আবেলিৰ সময়, বাহিৰৰ চোকা ৰ'দজাকে কিন্তু সোঁৱৰাই দিলে— মাথোন এইমাত্ৰ দুপৰীয়া শেষ হৈছে। ঘড়ীৰ সময় আৰু বেলিৰ সময় দুয়োটাৰে মাজত দেখোন অমিল। মনতে পৰা নাছিল, আমি যে পশ্চিমলৈ আহি আছোঁ আৰু পৃথিৱীখনো যে পশ্চিমৰ পৰা পূবলৈ ঘূৰি আছে।

ইতিমধ্যে বিমান-কোঠৰ ইটালিয়ান ঝাডুদাৰবোৰে হাতত ঝাডুৰ সলনি বিজুলীশক্তিৰে চলা হুভাৰ (Hoover) কেইটামান লৈ বিমানখনৰ ওপৰলৈ উঠি আহি নিমিষতে তাৰ মজিয়াখন সাৰি থৈ গ'লহি। অতদিনে শুনি আহিছিলোঁ, ইটালিয়ান ভাষাটো হেনো শুনিবলৈ পৃথিৱীৰ ভিতৰতে মিঠা। নিজৰ কাণেৰে সেই ভাষাৰ কথা-বতৰাবোৰ শুনি মোৰ কিন্তু মুঠেই মিঠা যেন নেলাগিল সেই ভাষাটো। কোনটো ভাষা মিঠা, কোনটো ভাষা টেঙা— ক'বলৈকে টান। তাৰ উমান লওঁতে, লওঁতাজনক যে সংস্কাৰ বুদ্ধিয়ে আমনি নকৰেহি— তাকেই বা বুকু ডাঠি কওঁ কেনেকৈ। মোৰ নিজৰ ধাৰণা ঃ ফৰাচী ভাষাটো ফচ্‌ফচীয়া মিঠা, বাংলা ভাষাটো তজবজীয়া মিঠা আৰু আমাৰ অসমীয়া ভাষাটো তলতলীয়া মিঠা। ফৰাচী ভাষাত ফুলৰ প্ৰতি শব্দটো হ'ল (Oiseau) য'ত আছে পাঁচোটা স্বৰধ্বনি আৰু এটা ব্যঞ্জনধ্বনি। বাংলা ভাষাত আছে তৰল ব্যঞ্জনধ্বনিৰ পয়োভৰ; আৰু অসমীয়াত যেন অনুনাসিক ধ্বনি আৰু উমাল ধ্বনিৰ ভৰপ উলহমালহ। এটা যেনিবা আপেলৰ লেথীয়া, আনটো যেনিবা এচকল মালদহী আম, আৰু শেষৰটো যেনিবা সোণাপুৰৰ সুমথিৰা। সেইবোৰ আগ-গুৰি নোহোৱা কথা ভাবি থাকোঁতেই আকাশী-জাহাজে আকৌ পাখি মেলিলে।

এটা সময়ত মোৰ চকুত পৰিল, তলত এখন সাগৰ। নাও-জাহাজেৰে উপচি আছে। কাষেদি যোৱা এয়াৰ-হোষ্টেছক সুধিলোঁ, আমি বাৰু ইংলিচ চেনেল পালোঁহি নেকি? তাই কেইবাবাৰো বাহিৰলৈ জুমি চায়ো ক'ব নোৱাৰিলে, সেইডৰা ক'ৰ পানী। ভাবিলোঁ, তাইৰ কাঠৰ মুৰটোত ঘিঁউৰ চিটিকনি বুলিবলৈ একোৱেই নাই। ঠেক পানীভৰা দেখিয়েই তাই ক'ব পাৰিব লাগিছিল, সেয়া মই অনুমান কৰা প্ৰণালীটোৱেই। তাই কাঠৰ মুৰটোৰ ভিতৰত খেপিয়াই থাকোঁতেই মাইকে ঘোষণা কৰিলে কথাষাৰ—"আৰু কেইমিনিটমানৰ পাচতে হিথ'ৰো পামগৈ। কলিকতাটো যেনেকৈ দমদম, গুৱাহাটীৰটো যেনেকৈ বৰঝাৰ, লণ্ডনৰটোও তেনেকৈ হিথ্ৰো। তাৰ হিচাপবোৰো ক'ৰবাত পঢ়িছিলোঁ— তাৰ ওপৰত চকু ফুৰোৱা মানে তবধ মানিবলগীয়া। প্ৰতি মিনিটতে একোখন বিমান আকাশলৈ উৰা মাৰে আৰু তাৰ পাছৰ মিনিটতে একোখন বিমান মাটিত পৰেহি। সেয়া তিনিটা ৰাণৱে'ৰ ব্যস্ততাৰ এটা গড় হিচাপহে। ১৯৭৮ চনৰ কোনোবা এটা তাৰিখত হেনো ঘণ্টাত ৭৮খনকৈ বিমান চলাচল কৰাৰ আচল হিচাপটোৱে সেই গড় হিচাপটোকো তল পেলাইছিল। যাত্ৰীৰ হিচাপটোও একেধৰণৰ তবধ মানিবলগীয়া। বছৰত হেনো ২ কোটি ৭০ লাখ মানুহ হিথ্ৰোৰ দুৱাৰেদি বৃটেইন আৰু অৱশিষ্ট পৃথিৱীৰ মাজত অহা-যোৱা কৰে। সেই বিষযতো এটা স্মৰণীয় অভিলেখ স্থাপিত হৈছিল— ১৯৭৮ চনৰ ৮ জুন তাৰিখৰ দিনা। সেই তাৰিখে হেনো ২৪ ঘণ্টাৰ ভিতৰত হিথ্ৰোদি অহা যোৱা কৰা যাত্ৰীৰ সংখ্যাটো আছিল ১,০৬,৩৬১ জন। গড হিচাপে বছৰত হেনো দুই কোটি সত্তৰ লাখ যাত্ৰী হিথ্ৰোৰ দুৱাৰেদি অহা-যোৱা কৰে। আচৰিত কথা, ক'তো কোনো খেলিমেলি নেলাগে।

সেই হিথ্ৰোতে আমাৰ বিমানখন নামিলগৈ, মোৰ হাতত থকা ঘডীটোৰ সময়মতে ৰাতি ৮ বাজি ৫৫ মিনিটত। কিন্তু লণ্ডনৰ সময় মতে তেতিয়া আবেলি ৩ বাজি ১৫মিনিটহে গৈছিল। মোৰ ঘড়ীটোৰ ভাৰতীয় সময় বিলাতৰ সময়লৈ সলাই ল'লোঁ। বিমানৰ দুৱাৰমুখত থিয়হৈ দেখিলোঁ, বিমান-কোঠৰ ভিতৰলৈ যোৱাৰ ব্যৱস্থাটো বেলেগ। খট্‌খটিৰে নামি যাবও নেলাগে, দুয়োকাষে ৰেলিং দিয়া দলঙেৰে খোজকাঢ়ি পাৰ পাবগৈয়ো নালাগে; মাথোন পোনে পোনে এটা ডাঠ পানী-কাপোৰৰ বিয়াগোম চুঙাৰ ভিতৰেদি সোমাই বাহিৰ ওলাবগৈ লাগে। বিমানখনৰ দুৱাৰ ওপৰ-মহলাৰ পৰা আহি লিপিটি খাই ধৰা সেই আকাশী-সুৰংগটোৰেদি সোমাই ইমিগ্ৰেচন ডিপাৰ্টমেণ্টৰ কাইণ্টাৰলানিৰ সমুখত ওলালোঁগৈ। আমি দুয়ো দুখন বেলেগ কিন্তু প্ৰায় ওচৰাওচৰিকৈ থকা কাউণ্টাৰৰ আগত থিয় দিলোঁগৈ। মোৰ সমুখৰ বিষয়াজনক মই মোৰ পাছপোৰ্ট আৰু ভিছা দুখন দেখুৱালোঁ। তেওঁ সোধা তিনি-চাৰিটামান প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়াৰ পাচতে সুধিলে, "May I know your profession?" মই ক'লোঁ, "A teacher I'am serving as a Professor in one University." উত্তৰটো শুনিয়েই তেওঁ কাগজ-পত্ৰবোৰ সামৰি মোৰ

ফালে এনেকুৱা এটা চাৱনিৰে চালে, যেন তেওঁ মোক প্ৰশ্নটো সুধি জগৰহে লগালে। ফুটাই ক'লে "Sir, please don't mind for having asking you all these questions. You may go." মই অবাক হৈ গ'লোঁ, তেওঁৰ সেই অভাবিত মাত্ৰাৰ ভদ্ৰতা দেখি। মই ক'লোঁ, "But my wife is there in front of the other counter." লগে লগে সিজন বিষয়াক কিবা এটা ক'লেগৈ। সিজনে গীতাকো নিমিষতে বিদায় দিলে। মই তেতিয়া তেওঁক সুধিলোঁ, "May I know, where shall I find my luggages?" তেও ক'লে, "Please come with me. I'll show you." তেওঁৰ লগতে কেইবাটাও খটখটিৰে উঠি-নামি কেইবাটাও কোঠা পাৰ হৈ ঠাইডোখৰ পালোঁগৈ। তেওঁক মই অসংখ্য ধন্যবাদ জনালোঁ। আমাৰ চুটকে'চ্ দুটা তৎক্ষণাৎ পালোঁ। মোৰ সহযাত্ৰী কোনোজনেই তেতিয়ালৈকে clearance পোৱা নাছিল। কোঠাটোৰ বাহিৰ ওলায়েই দেখিলোঁ, অনিমেশ আমাৰ কাৰণে ৰৈ আছে। আমাৰ বিমান হেনো নিৰ্দিষ্ট সময়তকৈ চাৰি ঘণ্টা পলমকৈ পাইছেহি। অনিমেশে পোনতে গীতাক, তাৰ পাছতে মোক সাবটি মাৰি ধৰিলে। তাৰ পাচত চুটকেচ্ দুটাৰে ট্ৰলীখন ঠেলি ঠেলি অনিমেশে ক'লে, "খুব সোনকালে clearance দিলে আপোনালোকক। কিয়, ক'ব পাৰে নে, ভিনদেউ?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "নোৱাৰোঁ" কিয়, কোৱাচোন।" তেওঁ আকৌ ক'লে, "আপোনাক নিশ্চয় সুধিছিল, আপোনাৰ Profession কি?" মই ক'লো, "ওঁ"। কিন্তু, তাৰ লগত সোনকালে clearance দিয়াৰ সম্পৰ্কটো কি?" অনিমেশে বুজাই ক'লে, "ডাঙৰ সম্পৰ্ক। এই দেশত তিনিবিধ মানুহক সৰ্বোচ্চ সন্মান যাচে। এক, ইউনিভাৰ্চিটিৰ প্ৰফেচাৰ। দুই হাস্পাতালৰ নাৰ্ছ। তিনি, কল-কাৰখানাৰ শ্ৰমিক। তাৰ পাচতহে বাকীবোৰ।" কাহানিও শুনিবলৈ নোপোৱা কথা শুনিলোঁ, অনিমেশৰ মুখত সেইখন দেশৰ মানুহৰ বিষয়ে। মনৰ পৰা কলিকতাত গ্ৰীণলে' নামৰ চাহাবটোৱে দিয়া জুলুমখিনিৰ শেষ চিন কণো মচ খাই গ'ল। কিমান বেচি ভদ্ৰ, কিমান বেচি সভ্য এই দেশৰ মানুহবোৰ। পোনতে লগ পোৱা এই দেশৰ মানুহজনৰ সেই অমায়িক ব্যৱহাৰ মোৰ মনৰ পটত গভীৰভাৱে মুদ্ৰিত হৈ গ'ল।

তাৰ পাচত, বিমান-কোঁঠৰ বাহিৰ ওলাই অনিমেশৰ গাড়ীত উঠিলোঁগৈ। গাড়ীত উঠাৰ লাগে লাগে অনিমেশে safety-belt নামৰ গাদীখনতে লাগি থকা পেটি একোডাল আমাৰ গা'ত বান্ধি দিলে। লগতে শিকায়ো দিলে—কেনেকৈ বান্ধিব লাগে। ক'লে, "ইয়াৰ গাড়ীবোৰত উঠিলে এইডাল বান্ধি ল'বই লাগিব। কাৰণ, ইয়াৰ গাড়ীবোৰ ঘণ্টাত কমেও ৭০ মাইলকৈ চলে। বে'ল্ট বান্ধি নল'লে বিপদ। গাড়ী ৰ'লেই হামখুৰি খাই পৰাৰ সম্ভাৱনা।"

তাৰ পাচত, অনিমেশৰ গাড়ী লণ্ডনৰ চহৰতলীয়েদি যাবলৈ ধৰিলে— গ্লাচগো অভিমুখে। গীতাই অনিমেশক সুধিলে, "আমি এতিয়া লণ্ডনৰ মাজেদি গৈছোঁ নেকি?" অনিমেশে উত্তৰ দিলে, "মাজেদি নহয়— দাঁতিয়েদি। লণ্ডন আজি নেদেখুৱাওঁ— পাচত

দেখুৱাম।" এনেতে আমাৰ চকুত পৰিল, আমাৰ আগে আগে গৈ থকা গাড়ীখন কাষলৈ গৈ থমকি ৰ'ল। তাৰ পৰা এজন মানুহ নামি আহিল। তেওঁ সেই গাড়ীখনৰ পৰা দুই মিনিটৰ আগতে কাগজৰ মুঠি এটা বাটলুগুটি কৰি বাটৰ কাষৰ লেম্প প'ষ্ট এটাত হাতে ঢুকি পোৱাকৈ ওলোমাই থোৱা টিনৰ পাত্ৰ এটালৈ দলিমাৰি পঠিয়াইছিল। কাগজৰ বাটলুগুটিটো পাত্ৰটোত নপৰি বাটৰ ওপৰতে পৰিছিল। মানুহজনে উভতি আহি সেই কাগজৰ অকনমানি মুঠিটো বুটলি লৈ হালধীয়া ৰঙৰ সেই টিনৰ পাত্ৰটোত ভৰাই থৈ আকৌ দৌৰ মাৰি গাড়ীত উঠিলগৈ। মই আচৰিত হৈ গ'লোঁ— দেশখনক তেনেহ'লে কোনেও এইৰূপ লেতেৰা হ'বলৈয়ো নিদিয়ে। অনিমেশে ক'লে,"নিদিয়ে, ভিনিদেউ— মুঠেই নিদিয়ে। গোটেইটো বাটতে দেখি যাব এনেকুৱা হেজাৰ হেজাৰ লিটাৰিন (Litterine) দহ হাতমানৰ আঁতৰে আঁতৰে আঁৰি থোৱা থাকে সেইবোৰ। সময়ে সময়ে আৱৰ্জনা চাফা কৰা গাড়ীয়ে সেইবোৰ উদং কৰি লৈ গুচি যায়। সেইকাৰণেই, বৃটেইনত মহামাৰী বোলা বস্তুটো আজিকালি অচিন।" মোৰ মনত পৰিছিল, সেই মহামাৰীটোৰ সময়ৰ, ১৩৪৮-৪৯ চনৰ লণ্ডনৰ ছবিখন কোনোবা এখন চিনেমাত দেখিছিলোঁ। আৰু আজিৰ বৃটেইন ক'ত উপনীত হৈছেহি? সৰু হ'লেও সেইটো কিন্তু মোৰ বাবে এক পাহৰিব নোৱৰা অভিজ্ঞতা। বিলাতলৈ নোযোৱা হ'লে উৰুঙাকৈ বুজাতে থাকিলোঁহেঁতেন সেই কথাষাৰৰ আচল আৰু গভীৰ অৰ্থটো, যি কথাষাৰ ৫ম শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ হৈ থাকোঁতেই পঢ়িবলৈ পাইছিলোঁ। 'পৰিচ্ছন্নতাই ঐশ্বৰিকতা'। ইংৰাজী কথাষাৰৰ চলন্তি অসমীয়া ভাঙনিটো—'নিৰ্মলতাই ঈশ্বৰপৰায়ণতা'— তাৰ দুৰ-সুদুৰৰহে প্ৰতিধ্বনি। এইখন দেশ, য'ত সৰু ল'ৰা-ছোৱালীয়ে খোৱা লুজেঞ্চ-টফি মেৰিয়াই থোৱা কাগজখনতো লিখা থাকে, "Keep your country clean This is your country" -এনেবোৰ কথা। গ্ৰেট বৃটেইনত দুমাহ থাকিলোঁ।ক'তো এখিলা কাগজৰ টুকুৰা এটাও বাট-ঘাট ফুলনি-ঘাঁহনি লেতেৰা কৰি পৰি থকা দেখা নেপালোঁ।

ৰাতি ১১ বজাত আমি প্ৰে'ষ্টন নামৰ এখন চহৰ পালোঁগৈ। হঠাৎ, অনিমেশৰ গাড়ী এটা পদূলিত থমকি ৰ'লগৈ। লগে লগে সেই সাত সাগৰ তেৰ নদীৰ পাৰৰ দেশত অসমীয়া মাত এষাৰ শুনিবলৈ পালোঁ, "আহক। আমি গধূলিৰে পৰা বৈ আছোঁ।" অনিমেশে আমাৰ লগত চিনাকি কৰি দিলে— ডাঃ নৃপেন শইকীয়া আৰু তেওঁৰ সহধৰ্মিনী ডাঃ বিভা শইকীয়া। দুষাৰ-এষাৰ কথা পতাৰ পাচতে আমাক 'ডাইনিং ৰুম' পোৱালেগৈ। ভাবিছিলোঁ, চাহ-জলপানৰ যোগাৰ। সঁচাসঁচিকৈয়ে ভোক লাগিছিল। আমাৰ দেশৰ সময়মতে তেতিয়া জানো ৰাতি দুই বজা নাছিল ঃ চকুহাল টোপনিয়ে টানি টানি নিছিল। ভাতৰ কাঁহী দেখি মনটো ভাল লাগি গ'ল। আচৰিত লাগি গ'ল, যেতিয়া দেখিলোঁ মাছৰ আঞ্জাৰ বাটি এটা আৰু খৰিচাৰ থোপা এটাও লগতে এখনত আগবঢ়াই দিছে শ্ৰীমতী শইকীয়াই তেওঁৰ ডাক্তৰী হাতেৰে। এপদ নতুন খাদ্যবো জুতি ল'লোঁ, Braised

lamb ভেৰা-পোৱালিৰ মগুহৰ আল্লা। এখণ্টাৰ পাচতে বাতি-সুপৰত অনিমেশৰ গাড়ীয়ে আকৌ ঢাপলি মেলিলে।

ভয় লাগিছিল, জানোচা অনিমেশক একেবাৰে গাড়ী চলাই যাওঁতে ক'ৰবাত টোপনিয়ে হেঁচি ধৰেহি। অনিমেশক সকীয়াই দিলোঁ আৰু গাড়ী লাহে লাহে চলাবলৈ ক'লোঁ। অনিমেশে উত্তৰ দিলে, "ভয় নাই, ভিনিদেউ। বাটলৈ চাওক, সত্তৰ-আশী মাইলৰ আঁতৰে আঁতৰে বাটৰ ৰং সলাই থোৱা আছে। টোপনি আহিব খুজিলেও, টোপনিটো সলনি হোৱা ৰংটোৱে ভাঙি দিয়ে। আৰু, লাহে লাহে চলোৱাৰ কথাবাৰ। এয়া চাওক, স্পীডোমিটাৰত কাঁটাডাল এতিয়াও সত্তৰৰ ঘৰতে আছে। ইয়াতকৈ আৰু অলপ লাহে লাহে চলালেই পুলিচে ধৰিব। দুৰ্ঘটনা বোলা বস্তুটোও এই দেশত প্ৰায় অচিনাকি। কাৰণ সমুখৰ ফালৰ পৰা গাড়ী নাহে পাচফালৰ পৰাও গাড়ীয়ে খুন্দা নেমাৰেহি। কাৰণ, চাৰিটা track-ত চাৰিটা। মোৰ track-টোৰ স্পীড ঘণ্টাত ৭০ মাইলকৈ। ৮০-৯০ মাইলৰ ঘৰত সোমালেই দ্বিতীয়টো track-লৈ যাব লাগিব। তাৰ বেছি হ'লেই তৃতীয়টো track-লৈ যোৱাৰ নিয়ম। ১১০-ৰ পৰা ১২০ মাইলৰ স্পীড্ দিলে একেবাৰে সিমূৰৰ track-টোত সোমাবগৈ লাগিব। মই মন্তব্য দিলোঁ, "তাৰমানে চাৰিটা পট্টিত চাৰিটা গতি। একেবাৰে শেষৰটো ধুমুহাৰ কাৰণে। নহয় জানো?" তেওঁ মূৰ দুপিয়ালে।

অনিমেশক মই সুধি পেলালোঁ, "এই যে গতিৰ নিচাটো। তোমাৰ বাৰু কেতিয়াবা ভয় নেলাগেনে?" অনিমেশে ক'লে, "নালাগে। জোকাৰণি বোলা বস্তুটো পাইছে জানো?" মই কলোঁ, "নাই পোৱা। আচলতে তোমাৰ হাতখন চাফা।" অনিমেশে গীতালৈ চাই ক'লে, "বুজিছ, গীতা বাইদেউ। চিঠি লিখিবলগীয়া থাকিলে, গাড়ীতেই লিখিবি। মিছামিছিকৈয়ে ঘৰত সময় নষ্ট নকৰিবি।" সেয়া তেওঁৰ বায়েকলৈ গতিৰ লগত খাপ খুৱাই লোৱাৰ উপদেশ। দুদিনমানৰ পাচতে ময়ো সেই গতিৰ টিকাৰ হৈ পৰিলোঁ— 'গতি নাই গতিৰ বাহিৰে'। মোৰ জীৱনত দিনপঞ্জী বোলা বস্তুটো সেই কেইদিনেই ৰাখিছিলোঁ। আহিবৰ সময়ত— নহয়, সেই বছৰৰ আৰম্ভণিতে— 'বাণী মন্দিৰ'ৰ সূৰ্য হাজৰিকাই মোক এটা 'জিপ্-ফাষ্টনাৰ' লগোৱা বহীৰ লেখীয়া মানিবেগ উপহৰ দিছিল, ভিতৰত এখন ডায়েৰীৰ সৈতে। সেই ডায়েৰীখনৰ কথাবোৰ সৰহভাগেই চলন্ত গাড়ীৰ ওপৰতে লিখিছিলোঁ। অতদিনে সেই লেখাবোৰ দুনাই পঢ়িয়েই চোৱা নাছিলোঁ।

মই এঘুমটি মাৰি ল'লোঁ। সাৰ পাই দেখা পালোঁ, অনিমেশৰ গাড়ী 'ফ্লাই-অভাৰ'ৰ ওপৰেদি গৈয়েই আছে, ঘণ্টাত ৭০ মাইলৰ একেটা বেগেৰে। উভতি চাই আজি অকলে অকলে হাঁহিছোঁ। গুৱাহাটীৰ চান্দমাৰীত থকা ফ্লাই অভাৰটো যে এজন মন্ত্ৰীয়ে ফিটা কাটি মুকলি কৰিছিল— সেই কথাবাৰ মনত পৰাৰ কাৰণে। লণ্ডনৰ পৰা গ্লাছগোলৈ প্ৰায় ৬৮০ মাইলজোৰা ৰাষ্ট্ৰীয় ৰাজপথৰ ফ্লাই অভাৰটো মুকলি কৰিবলৈ বাৰু কেইজনমান মন্ত্ৰী লাগিলহেঁতেন। মাজতে গীতাই অনিমেশক সোধা শুনিবলৈ পালোঁ, "সেইটো

কিহৰ কাৰখানা অ'?" সেইবুলি তেওঁ মস্ত এটা চৌহদলৈ আঙুলিয়াই দেখুৱাইছিল। অনিমেষে ক'লে, "এইডোখৰ ঠাইৰ নাম River shore। সেইটো হ'ল এটা Junk Yards। তাতে পুৰণি গাড়ীবোৰ মস্ত এটা হাতুৰীৰে খুন্দি চেপেটা কৰি পেলায়।" গীতাই সুধিলে, "পুৰণি মানে কিমান বছৰৰ পুৰণি? আৰু সেইবোৰ খুন্দি কি কৰিব?" অনিমেষে তেওঁক জনালে, গ্ৰেট বৃটেইনৰ ৰাস্তাত পাঁচ বছৰতকৈ বেচি পুৰণি গাড়ী নচলেই। মই মাত দিলোঁ, "সেইবোৰ খুন্দি পিঠা কৰি পেলোৱাৰ পাচত চাঁগে লপথপীয়া লোহাখিনি বজাৰত বিক্ৰি কৰে।" অনিমেষে মূৰ দুপিয়ালে।

অৱশেষত অনিমেষৰ গাড়ী গ্লাছগো পালেহি। সেয়া মই ভাৰতৰ পৰা পঠোৱা চিঠিবোৰৰ ঠিকনাটো ঃ — 27, tweedsumuir/Bishopbriggs/ Glasgow G-64 –অনিমেষৰ ঘৰ। সমুখত জপনা-জেওৰাৰ জঞ্জাল নাই। আছে মাথোন ফুল আৰু ফুল। মনত পৰি গৈছিল ,সেই বৰ্ণনাটো ঃ

"Ten thousand saw I at a glance

Tossing their heads in spightly dance "

গোটেই চুবুৰীটোৰ সেই উমৈহতীয়া ফুলনিখনৰ মাজে মাজে মাথোন একোশাৰী এবেগেতীয়া লোহাৰ সৰু সৰু শলা নাইবা আলাসতে ওলমি থকা একোডাললৈ লোহাৰ দীঘলীয়া কামি— দেখাত তেনেই লাহী। সেইখিনিৰেই পদুলি মুখতে একোখন গিৰিহঁতৰ নিজৰ ববীয়া মাটিৰ সীমা। কাৰো প্ৰয়োজন নাই কোনো জেওৰা-জপনাৰ কাৰণ, সেইখন দেশত আমাৰ এইফালৰ দৰে ফুল গছ খাবলৈ বাটৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে গৰু-ছাগলী চৰি নুফুৰে।

সেই দেশৰ ঘড়ীত তেতিয়া পাচদিনা ৰাতি পুৱাৰ সময় তিনি বাজিছে। আৰু তেতিয়া আমাৰ ডিব্ৰুগড়ৰ ঘৰটোৰ আগ-চোতালত চাঁগে ফৰকাল পুৱাৰ চাঁৰে আঠমান বজাৰ ফংফঙীয়া এজাক ৰ'দ উজাৰ খাই পৰিছে। গ্লাছগোত কিন্তু কুঁৱলীমিহলি এজাক হাড়কপোঁৱা বতাহ বলিবলৈ লৈছে। মোৰ খুলশালিৰ সহধৰ্মিণী স্কটিছ ছোৱালী Anne (স্কটিছ উচ্চৰণটো প্ৰায় আ'নৰ লেখীয়া— দেউতাকে সেইবুলিয়েই মাতে) বাহিৰলৈ ওলাই আহিল, মুখত এমোকোৰা হাঁহি লৈ। মোক হাতখনত খামুচি ধৰি আৰু গীতাক কঁকালত ধৰি ভিতৰলৈ লৈ গ'ল, "Come inside, Bhindeu come inside Baideu. Don't stay in the wind. You'll catch cold." জাৰ লাগিলহেঁতেন যদিও জাৰৰ ভাবটো উৰি গুচি গ'ল আ'নৰ সেই উমাল অভ্যৰ্থনাত। ●

।। স্কটলেণ্ডৰ দিনপঞ্জী ।।

"Till a' the seas gang dry, my dear,
And the rocks melt, wi' the sun
I will luve thee sitll, my dear,
While the sands O' life shall run."

— Robert Burns

এয়া ১৯৭৯ চনৰ ২৩ মে'ৰ কথা। শেষৰাতি শুই পুৱা চাৰে দহ বজাতহে সাৰ পালোঁ। কিন্তু, পলমকৈ উঠিলোঁ নে সোনকালেই উঠিলোঁ— সেই কথাষাৰ ক'বলৈ টান। অনিমেশে তাৰ বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যাটো আমাৰ দুয়োকো সুন্দৰকৈ ক'লে। আমি মানুহবোৰ য'তেই কি নেথাকোঁ লাগিলে, তাৰ সময়ৰ গতিৰ লগত ক'ব নোৱৰাকৈয়ে জীৱন যাত্ৰাৰ ছন্দটো মিলাই লওঁ। তাৰ মাজতে কেতিয়াবা যদি অন্য ক'ৰবালৈ গৈ সময়ৰ কিবা বঢ়া-টুটাৰ পৰিস্থিতিত পৰোঁগে, তেতিয়াই সেই ছন্দমিলটো হেৰুৱাই পেলাওঁ; নতুন সময়ৰ গতি আৰু জীৱনৰ অভ্যস্ত ধাৰা দুটা একেটা তালত বান্ধি লওঁতে সময় লাগে। ইতিমধ্যেই মই মোৰ ঘড়ীত চাৰে পাঁচ ঘণ্টা, সময় কমাই লৈছোঁ। ভাৰতীয় সময়টো যদি মোৰ ঘড়ীত থাকিলেহেঁতেন, তেনেহ'লে ক'ব লাগিলহেঁতেন আবেলি চাৰি বজাতহে সাৰ পালোঁ। সেয়েহে চকুত পোৰণিয়ে ধৰা নাই। আৰু এটা কথা এই মে'-জুন মাহত স্কটলেণ্ডৰ আকাশত বেলিটো বহুত পৰলৈকে থাকে; দিনবোৰ বৰ দীঘলীয়া হয়— চাৰে চাৰি বজাতে ৰাতি পুৱায় আৰু গধূলি আৰম্ভ হয় ৰাতি দহ বজাত। কাৰণ, স্কটলেণ্ড বুলিলে প্ৰায় উত্তৰ মেৰু বুলিয়েই ক'ব পাৰি।

তেতিয়া হেনো স্কটলেণ্ডত জহকালিৰ বতৰ। অথচ, আমি অনুভৱ কৰিছোঁ— যেন মাঘমহীয়া জাৰকালি। সঁচাসঁচিকৈয়ে যেতিয়া জাৰকালি পৰে, তেতিয়া বাৰু কি হয়। গোটেই বৰফে ঢাকি পেলায়, বেলিটো তেতিয়া হেনো দুঘণ্টা-ডেৰ ঘণ্টামানহে থাকে। অনিমেশ আৰু আন'ৰ ল'ৰা-ছোৱালী কেইটা— সিহঁতৰ নাম Seanne (চ'ন) Bhaity (ভাইটি) আৰু Rhona (ৰোণা)— ৰাতিয়েই স্কুললৈ যায় আৰু ৰাতি আন্ধাৰতহে উভতি আহে। সেই সময়ছোৱা কিন্তু ইংলেণ্ডৰ ফালে বঢ়িয়া উমাল হৈ থাকে। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, ইংলেণ্ড বুলিলে স্কটলেণ্ডকো সামৰি থোৱা দেশখন নুবুজায়। বহুতে সেই কথাষাৰ পাহৰি স্কটলেণ্ড আৰু স্কটিছৰ বিষয়ে কিবা কওঁতে ইংলেণ্ড আৰু ইংলিচ বুলি কয়। গীতায়ো সেই ভুলটো বহুতবাৰ কৰিছিল। বাৰে বাৰে আ'নে শুধৰাই দিছিল, "Baideu, you mean Scottish ain't it?" আ'নৰ মুখত সেই গড়-হিচাপৰ স্কটিছ জাত্যাভিমানটো মই অতি আমোদ আৰু প্ৰশংসামিহলি অনুভূতিৰে উপভোগ কৰিছিলোঁ। ইয়াৰ আচল উৎসটো ক'ত, মই অলপ-অচৰপকৈ আগৰে পৰা জানিছিলোঁ। পাঁচ কোটি মানুহৰ দেশ গ্ৰেট বৃটেইন, তাৰে ৬০ নে ৭০ লাখহে স্কটিছ। অথচ, বৃটেইনৰ ওপৰেদি

যি দুখন মহাসমৰ এতিয়াৰ স্কটিছবিলাকৰ স্মৰণকালত মূৰৰ ওপৰেদি পাৰ হৈ গৈছে, সেই মহাসমৰত গ্ৰেট বৃটেইনে— তাতোকৈয়ো পচন্দৰ শব্দটো সংযুক্ত যুক্তৰাজ্য (United Kingdom) — হেনো ইংলেণ্ডৰ তুলনাত স্কটলেণ্ডৰ পৰা আনুপাতিক হিচাপত বহু বেচি মানুহৰ মূৰৰ লাওখোলা আৰু বুকুৰ তেজ যুদ্ধক্ষেত্ৰত উছৰ্গা কৰিলেগৈ। কথাষাৰ ক'ত পঢ়িছিলোঁ জানো— জে. ডি. মেকিৰ ‘ History of Scotland’ খনত বোধকৰোঁ। ঠিক তেনেকুৱা এটা অভিযোগ আমাৰ দেশতো পঞ্চনদীৰ পাৰৰ মানুহখিনিৰ মুখতো শুনা-নুশুনাকৈ শুনিছিলোঁ, সৌ সিদিনালৈকে। আ'নক মই জোকাই চাইছিলোঁ, উইনষ্টন চাৰ্চিলৰ প্ৰশংসা কৰি। উত্তৰত আ'নে চাৰ্চিলৰ নামটো মহান পুৰুষৰ তালিকাৰ পৰা মুহূৰ্ততে খাৰিজ কৰি দিছিল, “ Nobody will remember him. He is already a forgotten name.”

অনিমেশৰ ল'ৰা-ছোৱালীকেইটা ভাবিব নোৱাৰাকৈ শান্ত। সিহঁতক গধূলিহে লগ পালোঁ। সিহঁতৰ লগত গধূলিটো শিশুমনৰ কথাপাতি কটালোঁ। ডাঙৰ ল'ৰাটোৰ পঢ়া-শুনাতেই ধাউতি। মই মন কৰিলোঁ, সি গধূলি সময়খিনি বাহিৰা কিতাপ পঢ়িয়েই কটায়। ভাইটি নামৰ সৰুটো ল'ৰা তজবজীয়া। আৰু আটাইতকৈ সৰু ৰোণা আছিল আলসুৱা, মৰম লগাকৈ ধুনীয়া আৰু বেচ্ লাজুকীয়া ছোৱালী। তাই কিজানি এতিয়ামানে তাইৰ বালিঘড়ীৰ গঢ় (hour-glass figure)টোৰে বহুত স্কটিছ ডেকাল'ৰাৰ মূৰত বা মাৰলিৰ টো সৃষ্টি কৰিছে। তাত দেখিছিলোঁ, ল'ৰা-ছোৱালীয়ে ঘৰলৈ কিতাপ-পত্ৰ নানে— স্কুলতে পঢ়ে। আমাৰ এইফালৰ দৰে সিহঁতে ঘৰুৱা শিক্ষকৰ বাবেও হাবাথুৰি খাব নেলাগে।

সেইদিনা আবেলি অনিমেশৰ লগত বিছপব্ৰিগ্‌চ চুবুৰীটোৰ বজাৰ কেন্দ্ৰ (Shopping Centre) লৈ ওলাই গ'লোঁ। এটা দীঘলীয়া ঘৰ; তাতে ছ'টা আহল বহল কোঠালি। স্কটলেণ্ডত চুবুৰী (Community) বুলিলেই এনেকুৱা বজাৰ কেন্দ্ৰ, এটা স্কুল আৰু এটা গীৰ্জা থকাটো চৰকাৰৰ ফালৰ পৰা হেনো বাধ্যতামূলক। বজাৰ কেন্দ্ৰত থকা পাঁচখন দোকান হ'ল ঃ Mardware, Laundry, Bakery, Butchery and Stationery। আমাৰ অসমৰ ফালে এনেকুৱা পাঁচখন দোকান একেটা ঘৰতে থকা হ'লে, নামবোৰ কোনোবাই এনেকুৱাকৈ থ'লেহেঁতেন নাইবা ময়েই থলোঁহেঁতেন— সানমিহলি, ৰজকালয়, জা-জলপান, তেজী খাৱন আৰু কাপ মৈলাম। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, বিছপব্ৰিগচত থকা ছয় নম্বৰ দোকানখন আছিল চৰকাৰী- মানে ডাকঘৰ। যৌলেণ্ড হিলৰ দেশত সেই দোকান নেথাকি ক'ত থাকিব। মই কেইখনমান ‘এয়াৰ-লেটাৰ’ কিনিলোঁ। তাৰ আগতে মই তাৰ কাষতে থকা এটা বেংকৰ কাউণ্টাৰলৈ গৈ ‘ট্ৰেভেলাৰ্চ চেক’ কেইখনমান ভঙাই লৈছিলোঁ। অনিমেশও সেই বেংকতে কেইপাউণ্ডমানৰ চেক এখন ভঙাই ল'লে। মই ভাবিছিলোঁ, অনিমেশৰ ধন থোৱা বেংক চাগে সেইটোৱেই। পিচে নহয়। স্কটলেণ্ডত মোৰ প্ৰথম অভিজ্ঞতাটো হ'ল, সেই দেশত বেংকৰ সেৱা। কোনো মানুহেই তাত

মনিবেগ লৈ নুফুৰে। প্ৰত্যেকৰে জেপে জেপে থাকে মাথোন একোটা নোদোকা চেক বহী।। তেওঁলোকৰ চেক ভঙাই দিবলৈ চুবুৰীয়ে চুবুৰীয়ে সিঁচৰতি হৈ আছে, অসংখ্য বেংক-কাউণ্টাৰ। বজাৰ বিলাকত যে উভৈনদীকৈ আছে— প্ৰায় প্ৰতিখন দোকানৰ কাষতে একোটাকৈ বেংক কাউণ্টাৰ—একোজনী ছোৱালী আৰু নগদ পাউণ্ডৰ পেৰা। গ্ৰেট বৃটেইনৰ কোন চহৰৰ কোন বেংকৰ কোনটো শাখাত আপোনাৰ কিমান ধন জমা আছে, কোনেও নোসোধে। চেক কাটি দিলেই তাৰ বিপৰীতে সিমানখিনি নগদ ধন আপোনাক উলিয়াই দিব। প্ৰত্যেকৰে মাহিলি বেতন-বানচ পোনে পোনে বেংকলৈ গুচি যায়। বেংকে প্ৰত্যেকৰে নিৰ্দেশ পত্ৰ চাই সেই অনুক্ৰমে কাক কেনেকৈ দিবলগীয়া আছে— ঘৰৰ দামৰ কিস্তি, মটৰ গাড়ীৰ দামৰ কিস্তি ইত্যাদি— সিটো পক্ষৰ হিচাপলৈ লগে লগে বদলি কৰি দিয়ে। এনেকৈ যে কোনেও নিজৰ জমাৰ ধন নগদ ৰূপত বেচিকৈ চুবলৈ নেপায়। তাৰ ফলত প্ৰত্যেকৰ জমাৰ ধনে বেংকৰ হিচাপ-বহীতে সৰহীয়াকৈ পোৱালি মেলি থাকে। মোৰ মনত পৰিছিল, মাৰ্ক্সৰ কথা এষাৰ। শ্ৰমিকে যে শ্ৰমৰ মজুৰী সপ্তাহৰ মূৰকত পায়, তাৰ ফলত পুঁজিপতিয়ে শ্ৰমিকৰ পৰা লোৱা অদৃশ্য ধাৰৰ ধনে সপ্তাহটোৰ ভিতৰতে পোৱালি মেলে। সেইটোৱেই হেনো পুঁজিবাদৰ শোষণ-যন্ত্ৰটোৰ গোনৰ খট্খটিটো। এতিয়া কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ বেংক ব্যৱস্থাত সেই অদৃশ্য লাভৰ ধনৰ গৰাকী হৈ পৰিছে, প্ৰত্যেকজন চেক-বহীৰ গৰাকী। কেনেও কাৰো মাখিৰ মূৰৰ ঘিউখিনি কাঢ়ি নিয়াৰ সুযোগ নেপায়। আৰু, সেইকাৰণেই কাৰোবাৰ জেপত পাঁচ পাউণ্ডমানতকৈ বেচি এনেয়ে সোমাই থকাৰ মানে হ'ল, ইচ্ছা কৰি সেইকেইটা পাউণ্ডক পোৱালি দিব নোৱৰাকৈ বজা কৰি থোৱা।

তাহানিৰ স্কুলত পঢ়ি থাকোঁতে এখন দোকানত এফাঁকি কথা ধুনীয়াকৈ বন্ধাই থোৱা চকুত পৰিছিল, "উঠনা মানে উঠি গৈ থকা। এতেকে কোনো ভাল মানুহেই সেইটো খটখটিত নুঠে।' সেই জাননীখনত লওঁতাৰ কথাষাৰহে আছিল। বিলাতলৈ গৈ দিওঁতাৰ ফালৰ কথাষাৰ টলকিব পাৰিলোঁ। বৃটেইনৰ প্ৰত্যেকজন মানুহেই নিজৰ আৰ্জনৰ ধন চাবলৈ গ'লে বেংকক উঠনা দিয়ে। গতিকে, তেওঁৰ ধনে পোৱালি জগায়েই থাকে। অৱশেষত, পোৱালিও পোৱালি দিবলৈ ধৰে।

বহুত দূৰলৈ আঁতৰি আহিলোঁ। এইবোৰ কথা বিতংকৈ পাচত ক'ম। তাৰ আগেয়ে দেশখনৰ আন কথা কিছুমান কৈ লওঁ। সেইদিনা 'বজাৰ ঘৰ'ৰ পৰা ওলাই অন্য এটা ঘৰ চালোঁ। এটা অনুষ্ঠানৰ ঘৰ। অনুষ্ঠানটো চৰকাৰী। তাৰ নাম হ'ল, Home for Underprivilegde Children— মানে যথেষ্ট সা-সুবিধা নোপোৱা ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে সজোৱা ঘৰ। এনেকুৱা ঘৰবোৰ সেইবোৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ কাৰণে, যিবিলাকৰ মাক-বাপেকৰ কোনোবাজনে অসুখত ভুগি আঁতৰি থাকিবলগীয়া হৈছে নাইবা মাক- বাপেক হঠাতেই মৃত্যুবৰণ কৰিছে। সহজ ভাষাত ক'বলৈ হ'লে, মাউৰা ল'ৰা-ছোৱালীৰ আশ্ৰয়

ঘৰ। চাওঁতা নোহোৱাবোৰো মাউৰাৰ লেখত পৰে। সেই ঘৰটোৰ নাম-ফলিখন দেখিলেই বহুত কথাৰ উমান পাই গ'লোঁ। গ্ৰেট-বৃটেইনত জনকল্যাণ ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শটো ক'ত থমকিছেগৈ।

সেইদিনা ক্লাইড নদীৰ তলেদি যোৱা সুৰংগ পথেদি দুবাৰ অহা-যোৱা কৰিলোঁ। কিন্তু, তাহানিখনেই ভূগোলত পঢ়া সেই বিখ্যাত নদীখন হ'লে নেদেখিলোঁৱেই। যি কি নহওক, কিছু সময় ফুৰি-চাকি লৈ ঘৰলৈ উভতি আহিছিলোঁ। ভাবিছিলোঁ, সোনকালে শুম। কিন্তু, সিমান সোনকালে টোপনি নাহিল। ৰাতি যদিও যথেষ্ট হৈছিল, তথাপি গমেই পোৱা নাছিলোঁ। কাৰণ, ৰাতি ভালেমান হোৱা স্বত্বেও, বেলিটো মাৰ যাবই খোজা নাছিল। ৰাতি শুবৰ সময়ত শোৱনি-কোঠাৰ পৰ্দাবোৰ টানি দিছিলোঁ, যাতে কেনিও অকণো পোহৰ সোমাব নোৱাৰে।

পাচদিনা ২৪ তাৰিখে মাথোন ঘৰুৱা কথা পাতিয়েই কটাই দিলোঁ বুলি ক'ব পাৰি। আবেলি অনিমেশৰ লগত East End-ৰ ফালে ফুৰিবলৈ ওলাই গ'লোঁ। তাতে কিছুমান আটকধুনীয়া ঘৰ দেখা পালোঁ। সেইবোৰেই হেনো 'মডেল হাউচ'। এটা কথা গম পালোঁ, সেইখন দেশত কোনেও নিজৰ ববীয়াকৈ ঘৰ-দুৱাৰ সাজিবলৈ লৈ জীৱনৰ এপোৱা সময় অনাহকতে খৰচ নকৰে। ঘৰ-মাটি দোকানত কিস্তিৰ বন্দোবস্তত কিনিবলৈ পোৱা যায়। দোকানলৈ গৈ সুধিলেই হ'ল, "ঘৰ কিনিব খুজিছোঁ। ফটো চাওঁ।" লগে লগে দোকানীয়ে জাপে-জাপে ফটো উলিয়াই দিব— লগতে অঞ্চলটোৰ বিৱৰণ আৰু ঘৰটোৰ পৰিসৰ আৰু সা-সুবিধাৰ বৰ্ণনা দোকানত প্ৰপত্ৰ এখন পূৰাই চহী কৰি দিলেই হ'ল। লগে লগে দোকানীয়ে ঘৰটোৰ ঘাই-দুৱাৰৰ চাবি দুটা শোধাই দিব। সেই-দিনাখনৰ পৰা ঘৰটোৰ আধা-আধি আপোনাৰ হৈ গ'ল। আমাৰ দেশত ভাড়াঘৰৰ বাবদ মাহিলি যিটো ভাৰা দি থাকিব লাগে, সিমানখিনি ধনেই মাহিলি কিস্তি বুলি দি থাকক— তাকে গা'ত নলগাকৈ বেংকৰ পৰা পোনে পোনে কাটি পঠিওৱাৰ বন্দোবস্ত— দামটো আদায় হৈ যোৱাৰ লগে লগে, ঘৰটোৰ পূৰাপূৰি গৰাকী আপুনিয়েই হৈ পৰিল। ইচ্ছা কৰিলে প্ৰথমজন আৱাসিকক তেওঁ তেতিয়ালৈকে আদায় দিয়া ধনৰ একাংশ নগদ দি বাকীখিনি কিস্তি হিচাপে আদায় কৰাৰ চৰ্তত আধা-পুৰণি ঘৰো কম দামৰ বিনিময়ত একেদৰে কিনি ল'ব পাৰি। মই চিন্তা কৰিছিলোঁ, আমাৰ দেশত এইটো ব্যৱস্থা নথকাৰ কাৰণেই বহুত মানুহেই আধা-বয়সতে পকা চুলি লৈ মৰে। গুৱাহাটীৰ চেনিকুঠিত এজন নামজ্বলা মানুহে এটা ঘৰ ভাৰালৈ লৈ ওৰেটো জীৱন তাতে কটাইছিল। ভাৰাৰ টকাৰে ঘৰ-মাটিৰ দুগুণ দাম কোন কাহানিবাই পূৰ হৈছিল, কিন্তু সেই মানুহজন ঘৰটোৰ ভাৰাতীয়াৰ পৰা গৰাকীলৈ ৰূপান্তৰিত নহ'ল।

কথাবাৰ পাহৰাৰ লেখীয়াই হৈছে, মই যে সেই দেশলৈ গৈছিলোঁ— মোৰ স্বাস্থ্যটো মেৰামতি কৰিব কাৰণে। ২৫ তাৰিখৰ পৰা সেই কামটো আৰম্ভ হ'ল। এমাহৰ আগতে

মই ভাৰতত থাকোঁতেই তাৰিখটো নিৰ্দিষ্ট কৰা হৈছিল— সেইদিনা ৰাতিপুৱা ১০ বাজি ৫ মিনিট যাওঁতে মোক Institute of Neurological Science-ৰ এজন বিশেষজ্ঞ ডাক্তৰে মোৰ স্বাস্থ্য পোনতে পৰীক্ষা কৰিব। গতিকে, সেইদিনা দহ বাজি কেইমিনিটমান থাকোঁতে অনিমেষে মোক সেই চিকিৎসালয়টো পোৱালেগৈ। লগে লগে এগৰাকী আইৰিছ নাৰ্ছে মোৰ লগত চা-চিনাকি হৈ কথাৰ লাচতে সুধিলে, "By the by, have you brought your urine sample. ?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "Sorry, I didn't get any advice of the kind." তেওঁ তেতিয়া ক'লে, "Don't worry, Please come with me." মই বস্তুটো নমুনা এটা বটলত দি থৈ ওলাই আহিলোঁ। লগে লগে এগৰাকী auxiliary nurse-য়ে মোৰ দেহৰ ওজনটো ল'লেগৈ। সেই কামটো শেষ নহওঁতেই আগৰ বস্তুটোৰ ৰিপোৰ্ট লেবৰেটৰীৰ পৰা আহি পালেহিয়েই—NADC। দুয়োগৰাকী নাৰ্ছৰ নম্ৰতাই মোক মুগ্ধ কৰিলে। তাৰ পাচতে, দেৱাল-ঘড়ীৰ কাঁটা দুডালে ১০ বাজি ৫ মিনিটৰ সময়টো দেখুওৱা লগে লগে Dr. Ian D. Melville-ৰ চেম্বৰৰ দুৱাৰখন মেল খালে। D. Melville -এ মোৰ পিনে চাই ক'লে, "Please come in, Dr. Bora " মই আগবাঢ়ি গৈ শুভ-সম্ভাষণ জনালোঁ।

ভিতৰলৈ সোমায়েই দেখিলোঁ, আৰু এজন ডাক্তৰ বহি আছে। সিজনৰ লগতো শুভ-সম্ভাষণ বিনিময় কৰিলোঁ। তাৰ পাচত, ডাঃ মেলভিলে মোৰ অসুখটোৰ চমু বুৰঞ্জী এটা বিচাৰিলে। ই চমুকৈ নকৈ, বৰং বিতংকৈয়ে ক'লোঁ। সেয়া শুনি উঠি তেওঁ মোক প্ৰথম প্ৰশ্নটো কৰিলে, "Do you find any difficulty in language control ?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "Not so much. But at times I Just grope for words." তেওঁ তেতিয়া আকৌ সুধিলে, "Is that a serious problem for you ?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "I don't feel it to be so. Within minutes I am enabled to overcome the same " তাৰ পাচত, তেওঁ মোৰ clinical examination কৰিবলৈ ল'লে। মই মন কৰিলোঁ, মোৰ ৰক্ত-চাপৰ জোখ লওঁতে দুয়োখন হাতত দুবাৰ বেলেগে বেলেগে ল'লে। মেকে সুধি পেলালে, "Is it your normal B.P.– 180 by 110?" তেওঁৰ চিন্তা কৰা যেন দেখা পাই মই ক'লো, "May be, the rise is due to excitement of coming to you." তেওঁ হাঁহিলে— হয়তো সেইটোৱেই। তাৰ পাচত, তেওঁ Fundascope কৰিলে; আৰু সেই পৰীক্ষাত Grage I complaint এটা পালে— মোৰ বাওঁ চকুটোত। অনুমান কৰিলে, মোক অলপ hypertension আছে। মুকলিকৈ মোক ক'লে, "Here is good news for you. Nothing sinister is there." তাৰ পাচত, তেওঁ মোৰ চাৰিখন ৰশ্মিৰেখা ছবি— এখন বুকুৰ তিনিখন মূৰৰ-ল'বলৈ ক'লে। সেয়া লোৱা হ'লত, মোৰ EEG (Electroencephalogram) ল'বৰ কাৰণে আন এটা কোঠালৈ পঠালে। সঁচাকৈ ক'বলৈ হ'লে, মোৰ বৃটেইনলৈ অহাৰ আচল কাৰণটো আছিল এইটোৱেই। ভাৰতত এই পৰীক্ষাটো তেতিয়ালৈকে যথেষ্ট ব্যয়সাধ্য আছিল আৰু বৰ সহজলভ্য নাছিল। কোঠাটোত সোমাই দেখিলোঁ, এজনী ছোৱালীও মোৰ

লগে লগেই তাত উপস্থিত হৈছিলোঁ। মই ভাবিলোঁ, মোৰ চাগৈ প্ৰতীক্ষা কৰাৰ পাল পৰিল। কিন্তু, মোক প্ৰায় অবাক কৰি টেকনিচিয়ানজনে ছোৱালীজনীক ক'লে, "Please come at 1p.m.. We are a bit busy today. Besides, there is shortage of staff. As far as we are concerned, we go by order of arrival." মোৰ মনটো ফৰকাল লাগি গ'ল। শুনি থকা কথাবোৰ মিছা, এই দেশত বৰ্ণ বৈষম্য বোলা বস্তুটো নাই। যি কি নহওক, মোৰ EEG লোৱা কামটো আৰম্ভ হ'ল। যন্ত্ৰৰ নিৰ্দেশত মই ক'ব নোৱাৰাকৈ টোপনিত ঢলি পৰোঁ, সাৰ পাওঁ আৰু সজাগ হৈ পৰোঁ। সম্পূৰ্ণ দুঘণ্টাৰ পাচত পৰীক্ষাটো শেষ হ'ল। মোক কোৱা হ'ল, এইটো পৰীক্ষাৰ ফলাফলৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিব, মোৰ isotope scanning লাগিব নে নাই।

অনিমেশে ক'লে, EEG-ৰ ৰিপোৰ্টটো পাবলৈ কেইদিনমান বাট চাব লাগিব। গতিকে ঠিক, হ'ল, আমি অলপ ফুৰা-চকা কৰিম। অনিমেশহঁতৰ দুখন মটৰগাড়ী— এখন আ'নে চলায় আনখন অনিমেশে। মোক অনিমেশে সুধিলে, "ভিনিদেউ, কি চাব— কওঁক।" মই ক'লো, "তোমাৰ যি ইচ্ছা। মোৰ কেৱল সৰু ইচ্ছা এটা আছে, দুয়োবিধ মানুহ চোৱাৰ, মজিয়াৰ পৰা মুধচলৈ কিমান দূৰ— সেয়া জনাৰ।" সেইবাবে ঠিক হ'ল, পোনতে এটা বেচ ধনী পৰিয়ালৰ ঘৰলৈ যাওঁ। অনিমেশে এগৰাকী সহকৰ্মিনী আছিল নাম Dr. Agnes Malcolm। কাম-কাজ নকৰিলেও চলে। জানোচা ডাক্টৰী বিদ্যাটোত মামৰে খায়। সেই বুলিয়েই কাম এটা লোৱা তেৰোঁ অনিমেশৰ দৰেই — G.P.-মানে General Practitioner। কথাষাৰ ওলাল যেতিয়া, বৃটেইনৰ স্বাস্থ্যৰক্ষা-ব্যৱস্থাটো কেনেকুৱা, সেই বিষয়ে যিখিনি জানিব পাৰিছোঁ— সেয়া অলপ কৈ লওঁ। দেশখনৰ আটাইবোৰ ঠাই কিছুমান স্বাস্থ্য বিভাগীয় অঞ্চলত ভাগ কৰি লোৱা হৈছে। সেইবোৰৰ দায়িত্ব এজোজন G.P. ওপৰত ন্যস্ত। সাধাৰণতে এনেকুৱা অঞ্চল একোটাত নিম্নতম ১৬০০ আৰু উচ্চতম ২০০০ জন সম্ভাব্য ৰোগী থাকে। এওঁলোকৰ কাৰোবাৰ মূৰটো অকণমান কামুৰিলেই অথবা পেটটো চিকুটি ধৰিলেই G.P. জনলৈ খবৰ আহে— 'ভিজিট' এটা দিবগৈ লাগে। কিন্তু, 'ভিজিট' দিয়াৰ বাবে ডাক্তৰক ৰোগীৰ ফালৰ পৰা ফুটাকড়ি এটাও যাচিব নালাগে। আকৌ, দৰব-পাতি যিখিনি লাগে, সেয়া 'কেমিষ্ট' (আমাৰ ইয়াৰ ফাৰ্মেচিষ্টৰ লেখীয়া)-ৰ দোকানলৈ গৈ প্ৰেস্ক্ৰিপশ্যনখন দেখুৱালেই হ'ল, দৰবৰ টোপোলাটো বান্ধি-কুন্ধি ৰোগীৰ ফালৰ কিনোতাজনক দি দিব। পইচা-পাতিও নলয়, চহী এটাও নাৰাখে। প্ৰেস্ক্ৰিপশ্যনখন ৰখাৰ প্ৰশ্নটো যে নুঠেই। দামটো চৰকাৰে দিব। সিফালে ডাক্তৰৰ ঘৰত ডাক্তৰৰ পৰিবাৰে যে দিনটো ৰোগীৰ call বিলাকৰ খবৰ ৰাখি থয় বাবে বাবে টেলিফোনৰ ওচৰলৈ গৈ, সেইবাবে ডাক্তৰণীয়ে এটা সাপ্তাহিক বানচ পায়— ২৫ পাউণ্ডকৈ; আমি তাত থাকোঁতেই সেয়া বাঢ়ি ৩৫ পাউণ্ড হৈছিল গৈ। থোৰতে ক'বলৈ হ'লে, এইখিনিয়েই আছিল বিলাতৰ স্বাস্থ্যৰক্ষাৰ চৰকাৰী ব্যৱস্থা।

কোনোবাই ইচ্ছা কৰিলে, বিশেষজ্ঞৰ ওচৰ চাপিব পাৰে। কিন্তু, তাৰ বিনিময়ত ভৰিব লাগিব, হেজাৰ হেজাৰ পাউণ্ড। সেইটো ফালৰ খা-খবৰ মই সংগ্ৰহ নকৰিলোঁ।

কিন্তু, সেই দেশৰ চহা আৰু চহকী দুয়োবিধ মানুহৰ ঘৰ-দুৱাৰ চাবৰ মন এটা আছিল। অনিমেশে তাৰে এটা প্ৰথম দিনাখনেই পূৰণ কৰিলে। আমাৰ দুয়োকো তেওঁ ব্ৰুকফিল্ড্ নামৰ ঠাই এডোখৰলৈ লৈ গ'ল। তাতে ডাঃ এগনেচ্ মেলকম (Dr. Agnes Malcolm) নামৰ এগৰাকী মহিলা ডাক্তৰৰ ঘৰ। তেওঁ তেতিয়া অনিমেশৰ সহকাৰিণী ডাক্তৰ হৈ আছিল। যিমানহে তেওঁৰ ঐশ্বৰ্য-বিভূতি, চাকৰি কৰাটো মাথোন এটা বিলাস। কাম-বন নকৰি বহি থাকিলে বেয়া লাগে কাৰণেই চাকৰিটো কৰি সময় কটোৱা। তেওঁ বোলে অকলেই প্ৰায় চাৰে তিনিশ মান মটৰগাড়ীৰ গৰাকীয়নী। তেওঁ চিনাকি কৰি দিলে, ভনীয়েক কুমাৰী মোৰাগ্ মেলক'ম (Miss Morag Malcolm)-ৰ লগত। তেওঁ দুখ প্ৰকাশ কৰিলে, ককায়েকজনৰ লগত মোক চিনাকি কৰি দিব নোৱাৰাৰ কাৰণে। সেইদিনা তেওঁ ওপৰ-মহলাত য়ুৰোপৰ এগৰাকী চেম্পিয়ন ব্ৰীজ-খেলুৱৈৰ লগত তাচ খেলি আছিল। সিজনো বোলে পাঁচ শ মান মটৰগাড়ীৰ গৰাকী। অৱশ্যে, তেওঁলোকৰ সা-সম্পত্তিৰ সেই হিচাপটো তেওঁ নিজে মোক ন-চহকীৰ দৰে যঁহাই কোৱা নাছিল। কৈছিল, অনিমেশেহে। মই যেতিয়া তেওঁৰ লগত গীতাক চিনাকি কৰি দিছিলোঁ, তেতিয়া তেওঁ জাপ মাৰি উঠিছিল, "Ah, Gita! I have read its English version done by Isherwood It is simply great " কথাই কথাই ওলাল তেওঁ সংগ্ৰহ কৰা পুৰণি শিল্প-সম্পদবোৰৰ দুটামান কথা। মই চাব খুজিলত, মোক কাষৰ কোঠাটোলৈ লৈ গ'ল। সংগৃহীত বস্তুবোৰৰ শিল্পগত মূল্যৰ কথা অনুমান কৰি মোৰ চকু থিৰ হৈ গ'ল। কোনোবাটো হয়তো ৰাণী এলিজাবেথৰ দিনৰ— ৰূপৰ পানপাত্ৰ। কোনোবাটো হয়তো ভাৰতীয় ৰজা এজনৰ— সোণৰ ধোঁৱাখোৱা এটা। সেইবোৰৰ বৰ্ণনা মই পাহৰি গ'লোঁ। মনত আছে কেৱল তেওঁৰ দুষ্প্ৰাপ্য গছ-গছনিৰ বাগানখনৰ কথা। মই হঠাৎ ক'লোঁ, "One thing I have a desire to see. I have come across the description of a sycamore tree, but I am still to see the same " তেওঁ মোক দেখুৱাই দিলেগৈ, এজোপা চিকাম'ৰ গছ— ডিমৰু পাতৰ লেখীয়া কণী-চানেকীয়া বহল পাতে ছানি থোৱা এজোপা মসৃণ দেহৰ ধুনীয়া গছ, মই গাই দিছিলোঁ,

" Here, under this dark sycamore, and view
These plotes of cottage-ground, these orchard-tufts,
Which at this season, with their unripe fruits,
Are clad in one green hue, and lose themselves
" Mid groves and copses."

তেওঁ সঁহাৰি জনাইছিল, "Ah! that's it!" মোৰ মনত বৈ গ'ল সেই প্ৰতিভাশালী

মহিলা গৰাকীৰ স্মৃতি। মনে মনে কৈ উঠিছিলোঁ, "An intellectually sharp and aesthetically sophisticated lady indeed." মোৰ দিনপঞ্জীখনত লিখি থৈ দিছোঁ, সেই কথাষাৰ।

তেওঁলোকৰ পৰা বিদায় লৈ উভতি আহোঁতে কেইবাটাও মনত ৰৈ যোৱা বস্তু দেখিলোঁ। এঠাইত দেখিলোঁ, প্ৰায় দুই-চাৰি হেজাৰ আৰোহী নোহোৱা গাড়ীৰ এখন পোহাৰ। মই অনিমেশক সুধিলোঁ, "নীলাম কৰিব নেকি?" তেওঁ মোক ক'লে, "নহয় ভিনিদেউ। ওচৰতে গ্লাছগো বিমানঘাটি। এইবোৰ ৰাতিপুৱাই সদায় কামলৈ ওলাই যোৱা মানুহৰ গাড়ী। গধূলি যেতিয়া উভতি আহিব, তেতিয়াই এই গাড়ীবোৰ ইয়াৰ পৰা নোহোৱা হৈ পৰিব।" আমাৰ ফালে এইদৰে গৰাকী নোহোৱা কৰি কোনোবাই য'তে-ত'তে গাড়ী থৈ যাব পাৰিলেহেঁতেন জানো? মাথোন কেইদিনমানৰ আগৰ কথা। অনিমেশৰ ভায়েক আনিলে তেওঁৰ গাড়ীখন অফিচৰ আগতে থৈ দিছিল। গধূলি অফিচৰ পৰা ওলাই দেখিলে, গাড়ীৰ ভিতৰত কপ্‌কপীয়াকৈ লাগি থকা ৰেকৰ্ড-প্লেয়াৰটো উধাও।

এটা ভাল বস্তু দেখা পালোঁ। বাটৰ দাঁতিত এজন বুঢ়া মানুহ ৰৈ আছিল। তেওঁৰ জেকেটটো টিক্‌টিককৈ হালধীয়া, টুপীটো তেনেই নীলা আৰু হাতত এখন ঢাল। সেই ঢালখনত লিখা আছিল STOP। আমাৰ গাড়ীখন গৈ থাকোঁতেই তেওঁ আমাক সেই ঢালখন দেখুৱাই আগচি ধৰিলে। গাড়ীখন অনিমেশে ৰখাই দিলে। দেখিলোঁ, সেই মানুহজনে বাটৰ সিপাৰৰ পৰা কেইটামান সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালী ইটো পাৰলৈ হাঁহি হাঁহি আগবঢ়াই আনিলে। মই ভাবিছিলোঁ, মানুহজনৰ মুৰটোত কিবা লেঠা আছে। পিচে নহয়। অনিমেশে ক'লে, "ভিনিদেউ, এনেকুৱা মানুহবোৰৰ নাম Lollypop man। পেঞ্চন পোৱা মানুহবোৰেই এই কামটো পায়। স্কুলবোৰ ছুটি হ'বৰ সময়ত এওঁলোক বাটৰ মূৰে মূৰে ৰৈ থাকে। কাপোৰ-কানি উজ্জ্বল হালধীয়া দেখিলেই এওঁলোকক চিনি পোৱা যায়। এওঁলোকৰ ক্ষমতা ট্ৰেফিক-পুলিচৰ নিচিনা। আৰু সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীক বাট পাৰ হোৱাত সহায় কৰি দিয়াটোৱেই এওঁলোকৰ কাম।" মই সেই মানুহজনৰ ছবিখন আজিও পাহৰিব পৰা নাই। সঁচাকৈয়ে সেই দেশৰ চৰকাৰে সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ কাৰণে বঢ়িয়াকৈ কিছুমান ককাদেউতা বিচাৰি উলিয়াইছে। লগতে তেওঁলোকৰ এটা লোভ লগা উমৈহতীয়া নাম।

তাৰ পাচদিনা ২৬ মে'। সেইদিনা অনিমেশৰ বন্ধৰ দিন। তাৰ মানে সেইদিনা দেওবাৰ। লগতে সেইদিনা ভাইটিৰ জন্মদিন। মই ভাবিলোঁ, সেই জন্মদিনত মই তাক কি দিব পাৰোঁ? এটা ইংৰাজী কবিতাকে টাইপ কৰি উলিয়ালোঁ। সেইটোকে উপহাৰ দিলোঁ। আবেলি অনিমেশে আমাৰ দুয়োকো ইংলেণ্ড-স্কটলেণ্ডৰ সীমা-মূৰিয়ালি ঠাই চাওঁৱলেণ্ডলৈ গৈ গ'ল। ওৰেটো বাট অপূৰ্ব প্ৰাকৃতিক দৃশ্য চাই গ'লোঁ। যান্ত্ৰিক দৃশ্যবোৰো

কম মনোৰম আৰু আকৰ্ষণীয় নহয়। এঠাইত পৰ্বতীয়া ঠাই এডোখৰ পাৰ হওঁতে আমাৰ গাড়ী টিলা এটাত উঠিছিল গৈ। পাচলৈ চাই দেখিলোঁ, নামনিৰ আঁকোবা-পঁকোবা বাটত হেজাৰ হেজাৰ গাড়ী। যেন সেইবোৰ গাড়ী নহয়— গুৰি পৰুবাবহে লাগি। অনিমেশৰ পৰা খবৰ এটা জানিলোঁ, বৃটেইনত হেনো ৩ কোটি প্ৰাপ্তবয়স্ক বৃটিছ নাগৰিকৰ ২ কোটিৰো অধিক গাড়ী আছে। আনিমেশৰ নিজৰো দুখন গাড়ী আছে। এখন তেওঁৰ মেম আ'নে চলায়। কথা প্ৰসঙ্গত ওলাল, গোটেইখন দেশৰ সকলোবোৰ পটিৰ মাজত থকা Cat's eye নামৰ বস্তুটোৰ কথা। আন্ধাৰত সেইবোৰ বিজুলী-চাকি হৈ জ্বলি থাকে। অথচ, মই মন কৰিছিলোঁ, এটা পটি সলাই কাষৰ পটিটোলৈ যাওঁতে গাড়ীবোৰ সেই চাকিবোৰৰ ওপৰেদি নিৰ্ব্বিবাদে পাৰ হৈ গুচি যায়। প্ৰশ্ন জাগিছিল, সেই বাল্বৰোৰৰ কাঁচখন বাৰু কিহৰ— অতবোৰ গাড়ীৰ চেপা খায়ো যে নেভাগে। গম ল'বলৈ অনিমেশৰ গাড়ীখন এঠাইত বাটৰ মাজতে ৰখোৱালোঁ। নামি গৈ তাৰে এটা চালোঁ। দেখোন সেইটো বাল্বেই নহয় ৰবৰৰ নিচিনা সোপোকা সাঁচ এটাত খাঁজি থোৱা আছে। দুয়োফালে দুটা পাথৰ। গাড়ীৰ হে'ডলাইটৰ পোহৰ পৰিলেই সেই দুটা জিকমিকাই উঠে। আকৌ, সাঁচটো একোটাকৈ ফাঁকৰ ভিতৰত খাঁজি থোৱা থাকে। গাড়ীৰ চকা উঠাৰ লগে লগে সাঁচবোৰ হেঁচা খাই ফাঁকৰ ভিতৰত সোমাই পৰে। আৰু এটা কথা গম পালোঁ, বস্তুটো অবিষ্কাৰকজনে হেনো পেটেন্টৰ বাবদ ৰয়েলিটি পায়, প্ৰতি বছৰে কেইবা নিযুত পাউণ্ড। মাৰ্কিন চৰকাৰেও হেনো বস্তুটো তেওঁলোকৰ ৰাজআলিবোৰত লগোৱাৰ কথা চিন্তা কৰি আছে। মাথোন ৰয়েলিটিৰ হাৰ তেতিয়ালৈকে নিৰ্ণীত হোৱা নাছিল। কাৰণ, অংকটোৱে কেইবাকোটিৰো পাৰ ভাঙি যোৱাৰ সম্ভাৱনা।

সামাজিক বনানীকৰণ এতিয়া ভাৰতৰ প্ৰায় সকলোৰে মুখে মুখে। কিন্তু, সেই ১৯৭৯ চনতে বস্তুটো বৃটেইনত বিকশিত হৈ উঠিছিল, বহু বেচি পৰিপাটিকৈ। বাটত দেখিছিলোঁ, ঠায়ে ঠায়ে ওখ-চাপৰ গছৰ কেইবাটাকৈয়ো লানি। বছৰত একোবাৰকৈ আটাইতকৈ বেচি বয়সীয়া গছবোৰ কাটি পেলোৱা হয়, আৰু তাৰ লগে লগে কটা যোৱা গছবোৰৰ আগে আগে সিমানজোপা গছৰ পুলি ৰুই দিয়া হয়। তেনেকৈয়ে, বছৰৰ পাচত বছৰ ধৰি একোখন ঠাইৰ গছৰ সংখ্যা নিৰ্দিষ্ট কৰি ৰখা হয়। জধে-মধে সৰহীয়াকৈ অথবা তাকৰীয়াকৈ ৰুই বৰষুণৰ অভ্যন্ত গতিটোক কোনেও আমনি নকৰে। তাৰ পাচত, কয়লা নগৰী New Castle-ত ভুমুকিয়াই গ'লোঁ।

চাওঁৰলেগু পাওঁতে সেইদিনা গধূলি হৈছিলগৈ। অৱশেষত, আমি seaham নামৰ সৰু চহৰখনৰ ভিতৰৰা Ryhope নামৰ চুবুৰীটো পালোঁগৈ। তাতে মোৰ তাহানিকালৰ বন্ধু ডাঃ অক্ষৰ ঠাকুৰীয়াৰ ঘৰত এৰাতি থাকিলোঁ। ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ সৈতে কটন কলেজৰ একেটা মেচতে আছিলোঁ। পৰিবাৰৰ নাম সত্যৱতী ওৰফে টুলু ঠাকুৰীয়া। ল'ৰা-ছোৱালী এহাল। নাম দুটা বঢ়িয়া মজাৰ— ইংৰাজী নামেৰেও পোনাৰ পাৰি, অসমীয়া নামেৰেও।

ল'ৰাটোৰ নাম ৰবীন(Robin), ছোৱালীজনীৰ নাম ৰীতা (Rita)। হালেই ধুনীয়া ইংৰাজী কয়— অসমীয়াহে নেজানে। সেই ৰাতি ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ ভায়েক ডাঃ সত্যেন ঠাকুৰীয়াকো সস্ত্রীক লগ পালোঁ— তাহানি কটন কলেজত তেওঁ মোৰ ছাত্ৰ আছিল; বিয়া কৰাইছে বিলাততে— স্পে'নিছ ছোৱালী, নামটো পু'ৰী (Pourie)।

পাচদিনা ৰাতিপুৱা ডাঃ ঠাকুৰীয়াই আমাক সাগৰৰ পাৰলৈ ফুৰাবলৈ লৈ গ'ল। উত্তৰ মহাসাগৰ। সাগৰ দেখিছোঁ— কেইবাখনো। কিন্তু, সিমান শান্ত সাগৰ দেখা নাছিলোঁ। সেইদিনা হেনো আৰু বেছি শান্ত হৈ পৰিছিল। কাৰণ, আমি গৈ পাবৰ সময়ত ভাটা পৰিছিল। অলপ দূৰতে আকাশত এজাক গঙাচিলনী (Sea gull)। ৰনাই ফুৰিছিল। সাগৰৰ পানীৰে মুখখন কুলকুলিয়াই ল'লোঁ। ফটোও তুলিলোঁ। আমাৰ পাচফালে উপকূলৰ এটা শিলৰ ফাঁকত এখন কজলা ৰঙৰ ধুনীয়া মটৰ গাড়ী পৰি আছিল। মই ভাবিছিলোঁ, নিশ্চয় কিবা ডাঙৰ দুৰ্ঘটনাৰ পৰিণতি। পিচে নহয়। অনিমেষে ক'লে, "নহয় ভিনিদেউ। কোনোবাই মনে মনে পেলাই থৈ গৈছেহি, -Junk Yard-ত দি পইচা ভৰি চেপেত্বা কৰাব লাগে বুলি।" মই ক'লোঁ, "কিন্তু গাড়ীখন দেখোন তেনেই নতুন।" অনিমেষে ক'লে, "ইয়াৰ মতে পুৰণি। পাঁচ বছৰ পাৰ হ'লেই গাড়ী পুৰণি হৈ যায়। গাড়ীখনলৈ চাওঁক, ধৰা পৰে বুলি নাম্বাৰ প্লেট দুয়োখন সোলোকাই লৈ গৈছে।" ভাবিলোঁ। এই স্বাৰ্থক হ'মছৰ দেশত নাম্বাৰ প্লেট সোলোকাই নিলেও গৰাকীক অনায়াসে বিচাৰি উলিয়াব পাৰিম- মাথোন বিচাৰি উলিয়াই লাজ দিব নুখুজিলে। মই গাড়ীখনৰ সেতে ঠাইডোখৰৰ ফটো এখন ল'লোঁ। কাৰণ, ইমান বয়সীয়া পুৰণি গাড়ীবোৰেই আমাৰ দেশত বেচ চ'ৰা দামত বিক্ৰি হয়— 'ফৰেইন গাড়ী' বুলি। আৰু কেইবাখনো ফটো লোৱা হ'ল।

তাৰ পাচত, আমি Seaham Hall -ৰ ফাললৈ গ'লোঁ। এসময়ত সেইটো কবি বায়ৰণৰ ঘৰ আছিল। তাৰে এটা কোঠাত বায়ৰণৰ বিয়া হৈছিল কুমাৰী মিলবেংকৰ লগত। চৌহদত সোমোৱাৰ লগে লগে এজন ওখ-পাখ পহৰীয়া (Security Guard) আৰু এটা প্ৰকাণ্ড এলচেছিয়ানে আমাৰ বাট আগচি ধৰিলেহি। চৌহদটো হেনো ব্যক্তিগত সম্পত্তি— বাহিৰা মানুহৰ প্ৰৱেশ নিষেধ। অনিমেষে পহৰীয়াজনক বুজাই ক'লে যে, আমি বিদেশী ভ্ৰমণকাৰী আৰু আমাৰ ইচ্ছা তেওঁৰে সৈতে ঘৰটোৰ কেইখনমান ছবি তোলা। লগে লগে তেওঁ বন্ধুিয়াল মানুহজন হৈ পৰিল। তেওঁ আমাক চৌহদৰ ভিতৰলৈ লৈ গ'ল। ঘৰটোৰ দুৱাৰমুখৰ ওচৰতে দেৱালৰ গাত মাৰ্বল পাথৰৰ ফলি এখনত আন কথাবোৰৰ লগতে এইষাৰ পঢ়িবলৈ পালোঁ : "And in the drawing room upstairs Lord Byron the poet was married to Miss Ann Isabella Millbanke on the 2nd January, 1815." চাবৰ মন গ'ল, সেই ইতিহাস মণ্ডিত কোঠাটো।

হঠাৎ অনিমেষে পহৰীয়াজনক জনালে, "এই মানুহজন এজন কবি। সেইকাৰণেই,

বায়ৰণৰ জীৱনৰ লগত জড়িত ইটো-সিটো কথা লৈ ইমান আগ্ৰহী।" পহৰীয়াজনে মোৰ মুখলৈ চালে। তাৰ পাচত, তেওঁ আৰু কোনো প্ৰতিবোধৰ ভাব নেদেখুৱালে; বৰং দুৱাৰখন মেলি ঘৰটোৰ ভিতৰখন চাবলৈ দিলে। মাথোন আমাক সতৰ্ক কৰি দিলে। তিনি মহলাৰ সেই কোঠাটোলৈ — যিটো কোঠাত বায়ৰণে বিয়া কৰাইছিল— নোযোৱাই ভাল। মই সুধি পেলালোঁ, "কিয় ?" তেওঁ উত্তৰ দিলে, "It's still a haunted room" লেডী মিলবেংকৰ প্ৰেতাত্মাটো হেনো তাতেই থাকে। সেই ঘৰটোত হেনো মাজতে Seaham Hospitalবহুৱাইছিল। পিচে, নাৰ্চ বিলাকক হেনো নিতৌ ভূতে ধৰিছিল। তাকে তদন্ত কৰিবলৈ হেনো পুলিচ আহিছিল। পিচে পুলিচকো ভূতে ধৰিছিল— পলাইহে সাৰিব পাৰিলে। সেই তেতিয়াৰে পৰা হাস্পাতাল উঠি গ'ল। কথাবোৰ শুনি মোৰ হাঁহি উঠি গ'ল। মই পহৰীয়াজনক সুধি দিলোঁ, —"Are not you afraid of teh ghosts?" তেওঁৰ উত্তৰ দিলে, "Who am I, you think? I am as well one of them." — 'মোক নো কি বুলি ভাবিছা ? ময়োতো সিহঁতৰে এজন।' বুলি খলখলাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

আমি ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'লোঁ। মোৰ মনত পৰিছিল, বায়ৰণৰ কবিতাৰ দুটা-এটা ছত্ৰ আৰু তেওঁৰ বিষয়ে তাহানি পঢ়া কথাবোৰ। সেই বায়ৰণ, যাৰ বিষয়ে মহাকবি গ্যেটেই একেষাৰ কথাৰে হাতী মাৰি ভুৰুকাত ভৰাইছিল, "Here is a man fighting to free society from cant, language from banality and the poet from ivory tower." — 'এয়া এজন মানুহ যিজনে সমাজক মুকলি কৰিছিল শূন্যগৰ্ভ শ্লোগানৰ পৰা, ভাষাক তুচ্ছতাৰ পৰা আৰু কবিক গজদন্তমিনাৰৰ পৰা।' সেই ঘৰটো আছিল, সেই ৰূপহী মহিলাগৰাকীৰ— যাৰ বৰ্ণনাটো তেওঁ স্থানান্তৰত এইদৰে দিছিল ঃ

> 'She walks in Beauty, like the night
> Of cloudless climes and starry skies ....'

য'ত তেওঁৰ বিয়া হৈছিল, সেই কোঠাটোলৈ পহৰীয়াজনে মাথোন মোকহে সোমাবলৈ দিলে। কাৰণ, মই তেওঁৰ দৃষ্টিত এজন কবিলৈ ৰূপান্তৰিত হৈ পৰিছিলোঁ। তেওঁ কৈছিল, বায়ৰণে হেনো সেই কোঠাটোত লেডী মিলবেংকৰ মুখলৈ চাই বিয়াৰ মন্ত্ৰটো পাহৰি গৈছিল। মোৰ মনত পৰি গৈছিল, বিয়াৰ মন্ত্ৰটো নহয়— নিজৰ নামটো ওঁঠে মব্যোই লেখি থৈ গৈছে, বায়ৰণৰ জীৱনীখনত ঃ "The bride said, 'I Ann Isabella', firm as a rock, but the bridegroom 'hitched' over 'I George Cordon'." কাৰণ, বায়ৰণে হেনো কইনাৰ কাপোৰসাজ 'Slate coloured' হৈ পৰা দেখিছিল; আৰু তাৰ পৰিণতিস্বৰূপে বায়ৰণে ফুটাই ক'ব পৰা নাছিল— "With all my worldly gods I thee endow'." বায়ৰণে তেওঁৰ 'The Dream' নামৰ কবিতাটোত সেই কথাষাৰকে আনৰ গাত জাঁটুজি কৈ, গৈছে— এইদৰে ঃ

"…. and he spoke'
The fitting vows, but heard not his own words,
And all things reel'd around him."

কাক ভূতে পাইছিল, ক'ব নোৱাৰোঁ। কবি বায়ৰণক নে লেডী মিলবেংকক ? নে মোক ? অনিমেশে সেই কোঠাটোত মোৰ এখন ফটো লৈছিল। সেই ফটোখনত মোৰ মূৰ্তিটো কঁপা-কঁপা ছঁয়ামন্ন।

ওলাই আহোঁতেই অমিমেশে মোক কৈছিল, 'পহৰীয়াটোত এই আধা পাউণ্ড বক্‌চিচ বুলি দিব। সি বহুত অনুগ্ৰহ কৰিছে, যাকে-তাকে নিদিয়ে।" মই আগবাঢ়ি গৈ সেই দেশৰ সেই আধলিটো তেওঁৰ হাতত দি ক'লো, "Excuse me, here is a small gift just for a quaff of beer." তেওঁ সেইটো হাত পাতি লৈ ক'লে, "Yes, I'll enjoy it your name this evening." তেওঁ খুব ফূৰ্ত্তি পালে।

অলপ পাচতে আমি যিটো বাটেৰে ওলাই আহিলোঁ, তাৰে এচুকত এখন কাঠৰ ফলি দেখা পালোঁ। তাত লিখা আছিল ঃ Byron's Walk । একো বস্তু নাই, মাথোন এটা আলিবাট আৰু এখন ঘাঁহনি। তাকে ধুনিয়াকৈ সজাই থৈ দিছে, এটা অতি মধুৰ সোঁৱৰণী হিচাপে। মই মন কৰিলোঁ, বৃটিছ জাতিটোৱে সৰুসুৰা সোঁৱৰণি চিনবোৰকে বৰ আলফুলকৈ ৰাখিব জানে। অলপতে খবৰ এটা পঢ়িছিলোঁ, মৌলনা আজাদৰ ওপজা ঘৰটো এতিয়া হেনো এটা ঘোঁৰাৰ দানাৰ বস্তা থোৱা গুদাম হ'ল। যি কি নহওক, মই অনিমেশক ক'লোঁ, "মোৰ এখন অকলশৰীয়া ফটো ল'বানে ?" তেওঁ মোক থিয় হ'বলৈ ক'লে। মই থিয় হ'লোগৈ বাটৰ দাঁতিত। মোৰ ভৰিৰ তলত আছিল আমাৰ কণচৈ ফুলবোৰৰ লেখীয়া কিছুমান বনৰীয়া কেলেণ্ডুলা ফুল।

উভতি আহোঁতে এঠাইত দেখিলোঁ এটা চৌহদ আৰু এখন নাম-ফলি, য'ত লিখা আছিল Refinery— শোধনাগাৰ। অনিমেশক সুধিলোঁ, শোধনাগাৰটো কোন ফালে আছে। অনিমেশে উত্তৰ দিছিল, "সাত মাইল মাটিৰ তলত। ওপৰত উত্তৰ মহাসাগৰ। পাৰত থকা গাঁতটোৰে সোমাই ডেৰ মাইলমান সাগৰৰতলিটো মূৰত লৈ খোজকাঢ়ি যোৱাৰ পাচতে শোধনাগাৰটো। বৃটিছ জাতিটোৱে আৰু আগৰ দৰে পেট্ৰোলৰ কাৰণে হাবাথুৰি খাব নেলাগে। অকল উত্তৰ মহাসাগৰৰ সাগৰতলিত পোৱা তেলৰ পুঁজিৰে আৰু ৯৭ বছৰৰ চাহিদা পূৰণ হ'ব।" সেই সময়ত 'টাইমছ' কাকতত এখন 'সম্পাদকলৈ চিঠি' ওলাইছিল। মই পঢ়িছিলোঁ। কোনোবা এজন চৌদি আৰবৰ শেখে অভিযোগ কৰিছিল, বৃটেইনত হেনো আগৰ দৰে আতিথ্যয়তাটো নাই। যিজনৰ আগত অভিযোগটো কৰিছিল, তেওঁ বোলে জোকৰ মুখত চূণ দি কৈছিল, "Nothing do we expect inreturn any longer." উত্তৰটো উত্তৰ মহাসাগৰৰ গৰ্ভৰ পৰাই ওলাইছিল।

পাচদিনা ২৮ মে' তাৰিখ ডাঃ ঠাকুৰীয়া দম্পত্তিৰ পৰা বিদায় লৈ আকৌ গ্লাছগো

অভিমুখে যাত্ৰা কৰিলোঁ। অহা বাটেদি নহয়, বেলেগ এটা বাটেদি। অলপ পাচতে আমি উইণ্ডাৰমিয়েৰ (Windermere) জিলাত সোমালোঁ। কবি ৱৰ্ডচৱৰ্থৰ দেশ। কেউকাষে পাহাৰ— শ্বিলং-গুৱাহাটী বাটটোৰ লেখীয়া। উইণ্ডাৰমিয়েৰত আমি ৰ'লোঁ। খোজকাঢ়ি উইণ্ডাৰমিয়েৰ হ্ৰদৰ পিনলৈ গ'লোঁ। মুঠতে দুইমাইলমান বাট খচকিলোঁ। কিনকিনিয়া বৰষুণ দিছিল। এখন ৰেস্তোৰাঁত সোমালোঁ। তাৰ পাচতে উজ্বল ৰ'দ দিবলৈ ধৰিলে। আমাৰ চকুৰ আগত উদ্ভাসিত হৈ উঠিল, বিৰাট উইণ্ডামিয়েৰ হ্ৰদ, তিনিওফালে কপলা পাহাৰ, এফালে সেউজীয়া ঘাঁহনিৰ স'তে বিস্তীৰ্ণ অধিত্যকা আৰু পানীৰ বুকুত শ শ পালতৰা নাও (Yact)। লোকে লোকাৰণ্য হৈ আছিল, সেই দহ মাইল দীঘলীয়া হ্ৰদৰ পাৰটো। আবেলি সময়ত উভতিলোঁ। চকুত পৰিল হ্ৰদৰ ফাললৈ সোমাই যোৱা এটা ধুনীয়া আলিবাট— কাষতে ফলি এখনত লিখা আছে ঃ Dorothy's Walk। মোৰ মনত পৰি গ'ল, ৱৰ্ডচৱৰ্থৰ বিখ্যাত ভনিয়েকজনীৰ কথা, 'Dorothy's Journal'খনৰ কথা, আৰু ৱৰ্ডচৱৰ্থে লেখা সেই বিখ্যাত কবিতাৰ চৰণসমূহ ঃ

"and in thy voice I catch
The language of my former heart, and read
My former pleasure in the shooting lights
Of thy wild eyes."

মোৰ কাণত গুণগুণাই উঠিছিল, তাহানিৰ আমাক কটন কলেজত ৱৰ্ডচৱৰ্থৰ কবিতা পঢ়োৱা অধ্যাপক হৰেণ চৌধুৰীৰ কণ্ঠস্বৰ। কি সুন্দৰকৈ, কি মৰ্মস্পৰ্শী ধৰণেৰে আমাক সেই বিখ্যাত 'টিনটাৰ্ন এবি' কবিতাটো পঢ়াইছিল সেই নাতিখ্যাত অধ্যাপকজনে। আৰু ডৰোথিৰ 'জাৰ্ণেল'খনৰ একাংশ আমাৰ আই. এ. মহলাত পঢ়াইছিল অধ্যাপক তাৰিণীকান্ত ভট্টাচাৰ্যই। তেতিয়া যদি 'কেছেট' কৰি থোৱাৰ ব্যৱস্থাটো থাকিলহেঁতেন, সেই কথাবোৰ ৰেকৰ্ড কৰি থ'লোঁহেঁতেন।

যি কি নহওক, আবেলি ৫মান বজাত সেই মহাকবি গৰাকীৰ শেষ জীৱনৰ আশ্ৰয়স্থল ৰাইডেল মাউণ্ট (Rydal Mount)-ৰ বঙলাটো চালোঁগৈ। ভিতৰত সোমাব নোৱাৰিলোঁ। বাহিৰত ডৱাপিটা বৰষুণ দি আছিল আৰু বঙলাটোৰ দুৱাৰ বন্ধ হৈ গৈছিল। সেই ঘৰটোত তেওঁ আৰু তেওঁৰ পৰিয়ালে হেনো ১৮১৩ চনৰ পৰা ১৮৩০ চনলৈকে পৰম আনন্দৰে কটাইছিল। এবাৰ তাতে তেওঁক বৃটেইনৰ ৰাণীয়ে দেখা কৰি গৈছিলহি। কবি-পত্নীৰ লগত তেওঁৰ হেনো ওচৰতে থকা জলপ্ৰপাতৰ অপূৰ্ব দৃশ্যশোভা চাবলৈ গৈছিল। ৱৰ্ডচৱৰ্থৰ কবিতাত সেই 'sounding cataract'-টোৰ সৌন্দৰ্য বৰ্ণনা পঢ়িছোঁ। তালৈ যাবলৈ আমাৰ সময়ৰ নাটনি হ'ল। সময় নহ'লে উভতি চাই আজি তাৰ কথা এইদৰে ক'বলৈ "The sounding cataract haunted me like a passion." তাৰ সলনি উভতি অহাৰ বাটত, আৰু আধা মাইলমান পাৰ হৈয়েই, গ্ৰাচমিয়েৰত থকা Dove Cottage-টোৰ

আগতে খন্তেক থমকি ৰ'লোঁ। নামি গৈ বৰষুণৰ মাজতে সেই ওক কাঠেৰে সজা কবি-তীৰ্থৰ দেৱালখনত হাত বুলাই চালোঁ। অনিমেষে তাৰ সমুখত বৰষুণত তিতি থকা আমাৰ দুজনৰ ফটো এখন ল'লে। জানিছিলোঁ, ওচৰতে ৱৰ্ডচৱৰ্থৰ মিউজিয়ামটো আৰু প্ৰাচামিয়েৰ গীৰ্জাৰ চৌহদত কবিৰ সমাধি আছে। বাহিৰৰ পৰা ভূমুকিয়াই নো কি কৰিমগৈ । যাবলৈ নহ'ল।

সেইদিনাৰ পৰা হঠাৎ গোটেইখন দেশতে পেট্ৰ'লৰ ৰেছনিং আৰম্ভ হৈছিল। পেট্ৰ'লৰ কথা ওলাওঁতেই এবাৰ কথা কৈ থওঁ। বৃটেইনৰ পেট্ৰ'ল ডিপোবিলাকত ভিন ভিন ধৰণৰ পেট্ৰ'ল থাকে। কোনোবাটো ডিপোত ৯০% পেট্ৰ'লিয়াম, কোনোবাটো ডিপোত ৮০% পেট্ৰ'লিয়াম আৰু কোনোবাটো ডিপোত ৭০% পেট্ৰ'লিয়াম যোগান ধৰা হয়। ভিন ভিন গাড়ীৰ যন্ত্ৰপাতি ভিন ভিন শতকৰা হাৰৰ পেট্ৰ'লিয়ামেৰে চলে। আকৌ, তাৰ পাম্পবিলাকৰ পৰা পেট্ৰ'ল লওঁতাজনে নিজেই ভৰাই লয়— কোনেও এটোপাল সৰহকৈ নলয়। নিজে লৈ নিজেই ডিপোলৈ গৈ দামটো দি আহে।

মাজতে কেইদিনমান জিৰণিয়েই ল'লোঁ। জিৰণি লোৱা মানে সেই কেইদিন বিকাৰতাত্ত্বিক পৰীক্ষা (pathological)বোৰৰ হয়তোবা তেজৰ নমুনা দিয়া, নহ'লেবা ওৰেদিন উপবাসে থকা ইত্যাদি নানা আনুষ্ঠানিক কাম সম্পাদন কৰা। সেইবোৰৰ কথা কৈ আমনি নলগাওঁ। সেই কেইদিন ঘৰতে বহি, ওচৰে-পাজৰে খোজকাঢ়ি, টি. ভি.-ৰ ছবি চাই বিলাতৰ বিষয়ে যিবোৰ সৰুসুৰা কথা সংগ্ৰহ কৰিছিলোঁ, তাৰে অলপ আভাস দিওঁ।

আমাৰ দেশত তেতিয়ালৈকে কেৱল দুই-চাৰিখন মহানগৰীৰ বাহিৰে ক'তোৱেই টেলিভিশ্যন নাছিলেই। দিল্লী, কলিকতা, বোম্বাই আৰু মাদ্ৰাজ— মাথোন এই চাৰিখন মহানগৰীতেই টেলিভিশ্যন কেন্দ্ৰ আছিল। বিলাতলৈ গৈ দেখিলোঁ, ঘৰে ঘৰে কোঠাই কোঠাই টি. ভি. ছেট। চেনেলৰ পৰিমাণো চাৰিটা। গতিকে, বস্তুটো এতিয়া আমাৰ ইয়াত হোৱাৰ দৰে 'বুৰ্বকৰ বাকচ' হৈ পৰা নাছিল। তদুপৰি, সংস্থাটোও চৰকাৰ-নিয়ন্ত্ৰিত নহয়। গতিকে, টি. ভি. চাই মনটো চহকী আৰু মুকলি কৰি ল'ব পাৰি। এখন দলিল-ছবি চাইছিলোঁ শিৰোনামটো আছিল, 'Multiracials'। আচলতে সেইখন Enoch Powell নামৰ উগ্ৰ বৰ্ণ বৈষম্যবাদী বুলি কুখ্যাতি লাভ কৰা মানুহজনৰ সৈতে এটা সাক্ষাৎকাৰ। পাৱেলৰ দুষ্কৃতিবিলাকৰ গল্প ভাৰতত থাকোঁতেই শুনিছিলোঁ। ভাবিলোঁ, চোৱা যাওক শুনা যাওক তাৰ অন্তৰংগ কাহিনী। চাই উঠি কিন্তু তাৰ প্ৰতি থকা মোৰ ধাৰণা বাৰুকৈয়ে সলনি হ'ল। সি ক'লে, ভাৰতীয় মানুহ বিলাকক সি গাৰ ছালখন ক'লা হোৱাৰ কাৰণে অলপো ঘৃণা নকৰে। ছালখনো আচলতে ক'লা নহয়েই— জলফাইৰঙীহে। কিন্তু, ভাৰতীয়বোৰৰ মন আৰু কাণ্ড-কাৰখানা কিছুমানেহে তাৰ মনত বিস্বাদৰ সৃষ্টি কৰিছে। বাটে-ঘাটে বিয়াৰ শোভাযাত্ৰা উলিয়াই যেতিয়াই তেতিয়াই শান্তিভংগ কৰাই নহয়, সিহঁতে

এখন নিৰুদ্ধ সমাজো গঢ়ি তুলিছে বিলাত দেশখনত। তদুপৰি, ভাৰতীয়বিলাকৰ নাৰী জাতিৰ প্ৰতি থকা বিৰূপ ধাৰণাটোও সমস্যাটো সৃষ্টি হোৱাৰ বাবে দায়ী। সেইখন যেনিবা দুয়োফালে ধাৰ থকা তৰোৱাল। এফালে সিহঁতে কোনো বগা চামৰাক সিহঁতৰ তিৰোতাসকলৰ লগত কথা এষাৰ পতাটোও পচন্দ নকৰে। আনফালে সিহঁতে মনে মনে বৃটিছ নাৰীসকলক লাজ-চৰমৰ মুৰ খোৱা প্ৰায়-বিবস্ত্ৰা বুলিয়েই ভাবে। মই চিন্তা কৰি দেখিলোঁ, তাৰ অভিযোগবোৰ সৰহ ক্ষেত্ৰতে আখৰে আখৰে সঁচা।

এদিন তাৰ সকলোবোৰ বাতৰি কাকত আৰু টেলিভিশ্যনত এটা খবৰ অতি ৰজনজনাকৈ প্ৰচাৰ হৈছিল। ডেভিদ টেইলৰ নামৰ এটা ৮ বছৰীয়া ল'ৰাক ভুল চিকিৎসা কৰি তাৰ মগজুটো ঘুণীয়া কৰাৰ কাৰণে আদালতে ডাক্তৰজনৰ বিৰুদ্ধে ৩ লাখ ১০ পাউণ্ডৰ ক্ষতিপূৰণ আদায়ৰ আদেশ দিছিল। আধুনিক কালৰ বৃটিছ বুৰঞ্জীত হেনো সেইটোৱেই ক্ষতিপূৰণৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ অংক। ডেভিদৰ অসুখ হৈছিল মেনিঞ্জাইটিছ; চিকিৎসা কৰিলে মেলেৰিয়া নে কিবা; পৰিণতি হ'লগৈ কোনোকালেই ভাল কৰিব নোৱৰা মৃগী। বিচাৰপতি স্মিথে মন্তব্য দিছিল— "It is as if , at the age of 12 months, a shutter came down preventing any further development " সেইকাৰণে, পাৰিবাৰিক চিকিৎসক ডাঃ উইলিয়াম গ্লাছক সেই বিপুল পৰিমাণৰ ক্ষতিপূৰণ শোধাবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছিল ৯টা বিভিন্ন শিতানত।সেই হিচাপটো লিখি থৈছিলোঁ, তাৰ আদালতবোৰ কিমান সহানুভূতিশীল আৰু ন্যায়নিষ্ঠ- সেই কথাষাৰ কেতিয়াবা মনত পেলাবলৈ। বিভিন্ন শিতানত ক্ষতিপূৰণৰ অংকবোৰ আছিল এই ধৰণৰ ঃ

১. ডেভিদৰ দুখ আৰু কষ্ট	পাউণ্ড	৬০,০০০
২. ভৱিষ্যত ব্যৱস্থাত-,পিতৃ-মাতৃৰ মৃত্যুৰ পাচত ধাত্ৰী নিয়োগ আৰু নিজস্ব ঘৰ		১,০৪,৫০০
৩. সম্ভাব্য আৰ্জনৰ বাট নষ্টকৰণ		৫০,০০০
৪. ডেভিদৰ পিতৃ-মাতৃৰ দ্বাৰা অতীত আৰু ভৱিষ্যতৰ সেৱাদান		৫২,০০০
৫. বৰ্তমানে ডেভিদক ৰাখিবৰ বাবে পিতৃ-মাতৃয়ে ব্যৱস্থা কৰা বিশেষ বঙলা ঘৰটোৰ দাম		১৫,০০০
৬. ডেভিদৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় এখন দ্বিতীয় মটৰগাড়ী		৯,৩০০
৭. এখন চকা লগোৱা চকী		৫০০
৮. অতদিনে পৰিয়ালটোৰ বহন, দুখ-কষ্টৰ ক্ষতিপূৰণ		১,২০০
৯. সুদ		১৭,০০০

পাচত দেখিছিলোঁ, বিলাতত ডাক্তৰৰ দায়িত্ব প্ৰায় অকল্পনীয়। কামৰ সময়ত কোনোবা ডাক্তৰ যদি নিজৰ মেজৰ সমুখত নেথাকে আৰু তাৰ কাৰণে যদি কেতিয়াবা কোনোবা হৃদৰোগীৰ আকস্মিক মৃত্যু ঘটে, তেনেহ'লে ডাক্তৰৰ ভাগ্যত নিৰ্ঘাত কাৰাদণ্ড। বিলাতৰ বাতৰি কাকত আৰু টেলিভিশ্যনৰ দৈনিক খবৰবোৰৰ চৰিত্ৰ এনেকুৱাই। তাত কেৱল একেখন মুখৰ দীঘলীয়া-বক্তৃতা আৰু একোচাম মানুহৰ অপমৃত্যুৰ খবৰ পৰিৱেশন নকৰে।

সেই জিৰণিৰ দিনকেইটাতে এদিন আ'নৰ লগত 'চুপাৰ মাৰ্কেট'লৈ গৈছিলোঁ; সেইখন মফস্বল চহৰৰহে 'চুপাৰ মাৰ্কেট' অথচ, আজিকালি দিল্লীত হোৱাখনৰে সমান। কিন্তু দিল্লীৰ খনত যিমানবোৰ দোকানী আছে, তাৰ এশ ভাগৰ এভাগো নাই। দোকানী বুলিবলৈ পাঁচজনীমান ছোৱালী দুৱাৰমুখতে থাকে। কিনোতাবোৰে এস্কেলেটৰ (escalator)-ত ইটো মহলাৰ পৰা সিটো মহলালৈ উঠি নামি বগাই ফুৰি শাক-পাচলিৰ পৰা কিতাপ-পত্ৰলৈকে, মাছ-মঙহৰপৰা কাপোৰ-কানিলৈকে বাচি বাচি ট্ৰলী (Trolley)-ত জাপি জাপি দুৱাৰ মুখ পোৱায়হি। তাতে সেইবোৰ এটা এটাকৈ চলন্ত কাঁহী (moving tray) এখনত তুলি দিব লাগে, তাৰ পাচত সেয়া আপোনা-আপুনি গৈ থাকিব আৰু কম্পিউটাৰত হিচাপবোৰ হৈ থাকিব। কিনিব খোজা বস্তুবোৰ 'ট্ৰলী'ত নুতুলি নিজৰ হাত-মোনাত সুমুৱাই আনিলেই shop lifting মানে 'হাত-লৰ' হোৱাৰ জগৰত পৰিব লাগিব। প্ৰতিটো মহলাতে ঠায়ে ঠায়ে close-circuit TV -ৰ Radar Screen আঁৰিথোৱা থাকে; সেয়া দেখিলেই তলৰ বেচোঁতা ছোৱালীকেইজনীয়ে তেনেকুৱা 'হাত-লৰ চোৰ'ক পুলিচৰ হাতত গঁতাই দিয়ে। যাওক সেইষাৰ কথা, মোৰ নিজৰ জ্ঞান-ভাণ্ডাৰ চহকী হোৱাৰ কথা দুটা কওঁ। আ'নে শাক-পাচলিৰ দোকানত বৰ বেঙেনা কেইটামান লৈছিল। মই ক'লোঁ, Brinjal-বোৰ ধুনীয়া-ৰং আৰু আকাৰ দুয়োটাই। আ'নে সুধিলে, "Brinjal? What's that?" মই ক'লো, "Those longish things just now you picked up " আ'নে হাঁহিলে, সেইবোৰ হেনো aubergene। আকৌ দৈ গাখীৰৰ গিলাচ দুটামান কিনিবৰ সময়ত মোক সুধিলে, "Do you like taking yogurt" সেইবাৰ মই হাঁহিলোঁ, কলোঁ— আমাৰ ফালে তাৰ নাম Curd। এনেকৈয়ে মোৰ ইংৰাজী শব্দ ভাণ্ডাৰত দুটা মতুন শব্দ সোমাই তাক চহকী কৰি তুলিলে। তাহানি 'ৰাজভাষা'ত থকা শব্দবোৰৰ ইটো-সিটো নানান খেলিমেলি। কত-জনৰ মুখত এতিয়াও ছেগা-চোৰোকাকৈ শুনো, নৈশ-ভোজনৰ ভুল প্ৰতিশব্দটো— supper। আৰু মধ্যাহ্ন ভোজনৰ ভুল প্ৰতিশব্দটো dinner। অনিমেশৰ ঘৰত এদিন খালোঁ, haddock মাছৰ টেঙাৰ আঞ্জা। মেমে ৰন্ধা আঞ্জাত টেঙা দিছিল rhubub নামৰ এবিধ শাকৰ ঠোৰ। Haddock মাছবোৰ আমাৰ আৰি মাছৰ লেখীয়া। এদিন খালোঁ, Herring মাছ। ইংৰাজী প্ৰবচনটোলৈ মনত পৰিছিল, 'Neither fish nor flesh but a red-*herring*'। Red-herring -টো বেলেগ একো নহয়— ধোঁৱাৰ ওপৰত থৈ মাছৰ গাত

ফুটফুটীয়া ৰঙচুৱা কৰি তোলা herring হে। সেই দেশৰ মানুহে আন কথা পাহৰি সেই মাছবোৰ টকালি পাৰি খায়। সেই কাৰণেই, অস্বস্তিকৰ আচল কথাৰ পৰা মনটো আনফালে ঢাল খুৱাব খুজিলেই তাৰ মানুহে red-herring-অৰ কথা উলিয়ায়। প্ৰবচনটোৰ আচল অৰ্থ হ'ল— বিষয়ৰ পৰা ফালৰি কাটি যোৱা।

ফালৰি কাটি যোৱাৰ পৰা উভতি আহোঁ। আ'নে আন এদিনাখন ৰান্ধিছিল, Bream মাছৰ আঞ্জা। মোৰ কিন্তু তাৰ জুতিটোৰেই আটাইতকৈ ভাল লাগিছিল— চিতল মাছৰ কোলথিৰ লেখীয়া সেইবিধ মাছৰ কোলথিবোৰ। খৰিয়া মাছ যদি চিতল মাছৰ ক্ষুদ্ৰ সংস্কৰণ, Bream তেনেহ'লে তাৰেই বৃহৎ সংস্কৰণ। ইতিমধ্যে গম পালোঁ, আ'নৰ হাতৰ ডাইলখন প্ৰবাসী অসমীয়া ডাক্তৰবোৰৰ মাজত বিখ্যাত। এদিন মন কৰিলোঁ, আ'নে ভাত ৰান্ধিবলৈ লৈ চাউলখিনি পলিথিনৰ মোনাৰ পৰা পোনে পোনে পানীত উবুৰিয়াই দি উতলাবলৈ লৈছে। মই সুধিলোঁ, ধান-পতান চালিব নেলাগে নেকি? আ'নে ক'লে, "These are from India So prior-washing is not required." তেতিয়াহে গম পালোঁ, ভাৰতীয় চাউল ভালৰ ভালখিনি বিদেশ পায়গে— শিল কপৰামিহলি থকা চাউলখিনিহে আমাৰ বজাৰত বিক্ৰি হয়। চাউল দেখি গীতাই এদিন পায়স ৰান্ধিবলৈ ল'লে। কিন্তু, তাৰ গাখীৰবোৰ ইমান বেচি ঘন যে নিমিষতে পায়সখিনি কৰাল বান্ধিলে। সেই কেইদিন অনিমেশৰ ঘৰত গাখীৰৰ উভৈনদী হৈছিল। আলহী আছে দেখি ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ ঘৰৰ পৰা তিনি-চাৰি বটলকৈ গাখীৰ নিয়মীয়াকৈ এনেয়ে আহিছিল। তাত ৰাতিপুৱাই চৰকাৰৰ ঘৰৰ পৰা দুবটলকৈ গাখীৰ সস্তাতকৈয়ো সস্তা দৰত যোগান ধৰে। খাই দুখাম নোৱাৰাখিনি দৈ কৰে; আৰু সেইবোৰ দৈ নহয়— যেনিবা এবিধ কে'ক্।

এদিন ৰাতিপুৱা অকলে অকলে খোজকাঢ়ি ওচৰৰ Kirkintiloch(কিৰ্কিনটিলখ্) নামৰ এখন গাঁৱৰ ফালে ওলাই গৈছিলোঁ। Wester hill নামৰ ঠাইটুকুৰা পাইছিলোঁগে। উভতি আহোঁতে এজোপা গছৰ তলত উমলি থকা ল'ৰা-ছোৱালী এজুমে কিৰিলিয়াই উঠা শুনিলোঁ, 'Blackie, Blackie' বুজিলোঁ, সিহঁতে কোনোদিনা সিহঁতৰ গাঁৱত মোৰ নিচিনা ক'লা চাহাব আগতে দেখা নাই। ময়ো চিঞৰি চিঞৰি সিহঁতক জোকাবলৈ লাগিলোঁ, "Whity, Whity" এনেতে এজন বয়সীয়া মানুহ আহি সিহঁতৰ মুখবোৰ সোপা দি ধৰিলেহি। মানুহজনে মোৰ পিনে চাই শুভ-সম্ভাষণ জনালে। ময়ো মোৰ ফালৰ পৰা প্ৰতি সম্ভাষণ জনালোঁ। মানুহজনে আগবাঢ়ি আহি মোক সুধিলে, মই নো কোন ঠাইৰ পৰা আহিছোঁ। মই কলোঁ, ভাৰতৰ পৰা। তেওঁ তেতিয়া ক'লে, "You mean from Hindostan?" মই সুধিলোঁ, "So you know Hindustan?" তেওঁ হাঁহি হাঁহি ক'লে, "Yes, Hindostan and Pakistan. So faraway countries." মনে মনে চাগে কৈছিল, 'তুমি কাকো নক'বাগে, আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে ভুলতে মানুহৰ ছালখনৰ ওপৰত চকু দিয়ে।" পাচদিনা অনিমেশৰ গাড়ীত কিৰ্কিনটিলখৰ লগতে আৰু দুখন গাঁও— চেম্পছি

(Champse) আৰু লেন্‌জি (Lenzie) দেখুৱাই আনিলেগৈ। গাঁও আৰু চহৰৰ পাৰ্থক্য কোনখিনিত, সেয়া ধৰিবকে নোৱাৰি। পাৰ্থক্যটো মাথোন ইতিহাসতেই আছে। আৰু আছে গছ -গছনি থকা-নথকাৰ ওপৰত। চহৰ হওক গাঁও হওক- সকলোতে একেই নিৰ্জনতা। স্কটলেণ্ড আৰু ইংলেণ্ড— দুয়োখন ৰাজ্যৰ ক'তোৱেই এদিনো এখন মটৰগাড়ীৰ 'হৰ্ণ' নুশুনিলোঁ, মাজৰাটিত ৰেলগাড়ীৰ উকিও নুশুনিলোঁ। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, স্কটলেণ্ডত অনিমেশৰ ঘৰৰ পাচফালেই ৰেলৰ লাইন; আৰু ইংলেণ্ডত ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ ঘৰৰ পাচফালেও তেনেকুৱা ৰেলৰ লাইন। কোনোবাই ক'ৰবাত মটৰ গাড়ীৰ 'হৰ্ণ' বজালে চাৰিওপিনে মন্তব্যৰ উজান উঠিলেহেঁতেন ঃ 'Uncultured' মুঠৰ ওপৰত, দেশখনত বাহিৰৰ কোলাহলৰ শব্দটো জোখা হ'লে পোৱা গ'লহেঁতেন, গড়ে ৫০ ডেচিবলতকৈয়ো কম; ৰাতি সেয়া শূন্যটোৰ ওচৰে-পাঁজৰে থকা কিবা ডেচিবল। স্কটলেণ্ড যেতিয়া শোৱে, সেয়া যেনিবা ৰাজআলি ঢাকি থোৱা এটা বৰফৰ চামনিহে। প্ৰসংগক্ৰমে কৈ থওঁ, যেতিয়া এটা বৰফৰ চামনি আঁতৰাই মাটিৰ তলৰ পৰা ঘাঁহৰ আগ এটাই ভুমুকি মাৰেহি, তেতিয়া কাৰো কাণত নপৰা শব্দটোৰ জোখ বোলে মাথোন এক ডেচিবল।

এৰাতি কাণ্ড এটা ঘটিছিল। তেতিয়া প্ৰায় মাজৰাতি— চাৰে এঘাৰমান বাজিছিল। অথচ, বাহিৰত দিনৰ পোহৰ শেষ হোৱা নাছিল। গীতাই খিৰিকিৰ ডাঠ পৰ্দাবোৰ টানি শুই পৰিছিল। আৰু মই 'টেবুল লেম্পটো জ্বলাই চিঠি লিখি আছিলোঁ। গীতাই আপত্তি কৰিছিল, পোহৰত টোপনি ধৰা নাই বুলি। গতিকে মই, সেইদিনাৰ বাতৰি-কাকতখনেৰে বিচনাৰ ফাললৈ আঁৰ কৰি 'টেবুল লেম্পটো' অলপীয়াকৈ ঢাকি দিঠিলোঁ। অলপ পাচতে কাগজ পোৱা গোন্ধ এটা পালোঁ। চিঠিৰ পৰা মুৰ তুলি চায়েই দেখিলোঁ, কাগজখন ভমক্‌কৈ জ্বলি উঠিল। কোনোমতেহে নুমোৱালোঁ। গোটেই কোঠাটো ধোঁৱাৰে ধুৱঁলী -কুঁৱলী হৈ উঠিছিল। তেতিয়াহে মই গম পালোঁ, বিজুলি-চাকিৰ ভল্টেজ্‌ কিমান বেচি, বাটৰ কাষৰ লাইটবোৰ কিয় সিমান ৰঙচুৱা দেখি। বিলাতখন মাটিৰ দেশ— সঁচা কথা। কিন্তু, তাৰ নিৰ্জনতা, হাড়কপোঁৱা জাৰ আৰু বিজুলী চাকিৰ পোহৰ— আটাইতকৈ মাটিৰ দেশৰ নহয় নেকি!◉

।। স্বচ্ছ্‌ উলৰ লেখীয়া উমাল ।।

"But here there is no light[illegible]
Save what from heaven is [illegible]ezes bl[illegible]
Through verdurous glooms and w[illegible]ossy wa[illegible]

— John Keats

তাৰ পাচত জুন মাহ আৰম্ভ হ'ল। ২ তাৰিখটো আছিল শনিবাৰ। সেইদিন অনিমেষে আমাক স্কটলেণ্ডৰ দ্বিতীয় মহানগৰী এডিনবৰা (Edinburgh) দেখুৱাবলৈ লৈ গ'ল। ৰেছনিং হোৱাৰ পাচৰে পৰা কেইদিনমানৰ কাৰণে পেট্ৰলৰ নাটনিয়ে বাৰুকৈয়ে দেখা দিছিল। কেইবাটাও ডিপোত নিৰাশ হোৱাৰ পাচত আমি ভাবিছিলোঁ, ভ্ৰমণটো বাতিলেই কৰিব লাগিব। সৌভাগ্যক্ৰমে, অনিমেষে চিকিৎসা কৰা পাঞ্জাবী এজনক আমি লগ পাই গ'লোঁ। তেওঁ আকৌ চাৰ্ভিছ ষ্টেশ্যন এটাৰ গৰাকী। খাতিৰ কৰি তেওঁ অনিমেষক ৩ গেলন পেট্ৰোল আনি দিলেহি। সেইখিনি পালত সমস্যাটো দূৰ হ'ল।

এঘণ্টা মানৰ পাচতে আমি এডিনবৰা পালোঁগৈ। চহৰখনত সোমায়েই অনিমেষে আমাক তেওঁৰ এগৰাকী সদ্য বিধবা বন্ধু-পত্নী বিদ্যা গৌড়ৰ ঘৰলৈ লৈ গ'ল। অনিমেষৰ লগতে আমিও তেওঁক সমবেদনা জ্ঞাপন কৰিলোঁ। তেওঁ আমাক ল'ৰালৰিকৈ অলপ পোলাও আৰু মটৰ মাহৰ আঞ্জা ৰান্ধি খুৱালে। বিদায় ল'বৰ সময়ত অনিমেষে তেওঁক ২৫ পাউণ্ডৰ সহায় এটা যাচিলে। শ্ৰীমতী গৌড়ক গীতাই সুধিছিল, ইয়াৰ পাচত তেওঁ ভাৰতলৈ উভতি যাবগৈ নেকি? তেওঁ যিটো উত্তৰ দিলে, সেয়া শুনি মইয়ো সিদ্ধান্ত কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিলোঁ, এইখনেই তেনেহ'লে দ্বিতীয় স্বৰ্গ। তেওঁ বোলে তেওঁৰ স্বামীয়ে জীৱনকালত যিখিনি উপাৰ্জন কৰি পৰিয়ালটোক পোহপাল দি গৈছিল, তাৰ এটা পইচাও হেৰফেৰ নোহোৱাকৈ ৰজাঘৰৰ পৰা পৰিয়ালৰ পেঞ্চন বুলি পাই থাকিব। তদুপৰি, তেওঁৰ ল'ৰা-ছোৱালীহালেও পঢ়া-শুনা এৰিবলগীয়া নহয়। কাৰণ, বিলাতত স্কুললৈ যোৱা প্ৰত্যেক লৰা-ছোৱালীয়ে সপ্তাহত ২৫/৩০ পাউণ্ডকৈ নিয়মীয়া বানচ পায়— তেওঁ যে স্কুললৈ গৈ চৰকাৰক অনুগ্ৰহ কৰিবলৈ পাহৰা নাই, সেই কথাষাৰৰ বিবেচনাতেই। শ্ৰীমতী গৌড়ে কৈছিল, "দেশলৈ উভতি যোৱা মানেই মৰিবলৈ হেঁপাহ কৰা। নেখাই-নবৈ মৰিবহে লাগিব তালৈ গৈ।" অনিমেষে বাটে বাটে মোক কৈ গ'ল, কল্যাণকৰ ৰাষ্ট্ৰখনৰ আৰু বহু বিধি-ব্যৱস্থাৰ কথা। বিলাতত কোনোবা ৫ বছৰমান থাকিলেই, সেই দেশৰ নাগৰিক হওক-নহওক, এনেবোৰ সা-সুবিধাৰ অধিকাৰী হৈ পৰে— আইন সংগত ভাৱেই। মই অনিমেষক উচ্ছাসতে কৈ পেলালোঁ, "হেৰা, তুমি কোনো ভুল নকৰিবা। পাৰা যদি তুমি নাগৰিকত্বটো গ্ৰহণ কৰি লোৱাঁ। দৰ্খাস্ত কৰিলেই নেপাবা জানো?" অনিমেষে কলে, "চাওঁ।" এতিয়া তেওঁ বিলাতৰে নাগৰিক।

[redacted]গৌড়ৰ ঘৰৰ পৰা আমি এডিনবৰাৰ প্ৰসিদ্ধ দুৰ্গটো চাবলৈ ওলাই গ'লোঁ। [redacted]মেশে গাড়ী দুৰ্গটোৰ প্ৰৱেশ-পথৰ বাওঁফালে থকা আধুনিক parking [redacted]গে। আ[redacted]সেইটো এটা সাত মহলীয়া ঘৰ- মাটিৰ ওপৰত চাৰি মহল[redacted]তিনি[redacted]টেই ঘৰটোৰ কেউকাষে এটা বাটৰ ঘেৰ; ঘেৰটো এটা শ[redacted]কা আঁ[redacted]লেখীয়া। ওপৰমুৱা হৈ গৈ থাকিলে মুধচ পায়গৈ, নামনিমু[redacted]থাকিলে [redacted] তলি পায়গৈ। বাটটোৰ সমুখতে প্ৰতি মহলাতে ৮০/৯০ টাকৈ গাড়ী থ'ব পৰা কুঠৰী। আমি পোনতে ওপৰলৈ উঠি গ'লোঁ, কুঠৰী এটাও খালী হৈ থকা নাই। নামি আহিলোঁ; মাটিৰ তলৰ মহলা এটাত কেইটামান কুঠৰী খালি হৈ আছিল। তাৰে এটাত গাড়ী সুমুৱাই অনিমেশে টিকেট এটা ল'লে। আজিকালি আমাৰ গুৱাহাটীটো এনেকুৱা টিকেট দিয়াৰ উজান উঠিছে। বোলে, সেই বাটৰ দঁতিবোৰেই পৌৰসভাৰ 'থমকি ৰোৱা ঠাই।' পৌৰসভাৰ কাম-কাজ যে যুগৰ বাটত থমকিয়েই আছে— তাৰে সেইবোৰ ৰাজহুৱা স্বীকাৰোক্তি।

দুৰ্গটোৰ ভিতৰত বাটটো ৰঙচুৱা ইটাৰে বন্ধোৱা। ইটাবোৰ দেখি মোৰ মনত ধাৰণা এটা খেলাই গৈছিল, সেইবোৰ যেন একালৰ স্কটলেণ্ডৰ বুকুৰ তেজ— আজিও বিৰিঙি আছে। ভিতৰত এটা অকণমানি আটকধুনীয়া গীৰ্জা আছে। গীৰ্জাটোৰ নাম St Margaret Chapel; আমি তিনিও সেই গীৰ্জাটোৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'লোঁ। ভিতৰত দহ-বাৰজন মানুহ সোমাই আছিল। এঠাইত দেখিলোঁ, এখন বাইবেল পুথি মুকলি কৰি থোৱা আছে। দৰ্শকসকলৰ এজনে আমাক ক'লে, "That's the page of the Book, Marie Queen of Scots had been reading before she was taken away for execution." মই ওচৰ চাপি গ'লোঁ। দেখিলোঁ, পুৰণি এংলোচেক্সন ভাষাত লিখা বাইবেল। আহানি এম. এ. পঢ়োঁতে ভাষাটো অলপ-অচৰপ শিকিছিলোঁ। সেই ভাষাৰ আখৰবোৰ আৰু উচ্চাৰণবোৰ বেলেগ। মই পঢ়ি গ'লোঁ ঃ 'এন অংগিন ইজ্ য়েল্ৱা থিঙা। ছে গোড্ডাম্ ইল মিহটিগ্। স্বা স্বা ৱিটাৰ কুলেঞ্চিজ ফয়ৰ, স্বা স্বা আলমছিন ছিনাম।' মই পঢ়ি যোৱা দেখি কেইবাজনো দৰ্শক ওচৰ চাপি আহিল। তেওঁলোক অলপ আচৰিত হৈছিল, যিটো ভাষা তেওঁলোকৰ বাবেই অচিন হৈ পৰিল, সেই বিভক্তি-প্ৰত্যয়েৰে কণ্টকিত ভাষাটো মই বিদেশী মানুহটোৱে পঢ়ি যোৱা দেখি। গীতায়ো নেজানিছিল, মই সেই ভাষাটো জানো বুলি। পৃষ্ঠাটো মই আধুনিক ইংৰাজীলৈ তৰ্জমা কৰি দিলোঁ। মানুহকেইজনৰ চকুবোৰ অলপ চলচলীয়া হৈ উঠিছিল, ফাঁচীৰ আগমুহূৰ্তত স্বাধীন স্কটলেণ্ডৰ শেষ ৰাণীগৰাকীয়ে পঢ়া বাইবেলৰ সেই পৃষ্ঠাটোৰ কথাখিনি শুনি উঠি। মোৰ নিজৰো বেজাৰ লাগিছিল, স্কটিছ্ ইতিহাসৰ সেই পৃষ্ঠাটোৰ কথা মনত পেলাই। সেই কথাবোৰ J.D Mackie-ৰ 'History of Scotland' খনত সুন্দৰকৈ লিখি থোৱা আছে। কিতাপখন বহুদিনৰ আগতেই মই পঢ়িছিলোঁ। হঠাৎ মোৰ চকু পৰিল, বাইবেলখনৰ কাষতে থোৱা সৰু কাৰ্ড এটাত। তাত লিখা আছিল,

"Probably buried at Dunformik Abbey in 1230. Bought for £. 6 in 1887." সেয়া, সেইখন বাইবেলৰ ইতিহাস।

সেই গীৰ্জাটোৰ পৰা ওলাই আমি ওচৰতে থকা মিউজিয়ামটোত সোমালোঁ। তাত কেইবাটাও নেদেখা বস্তু দেখিলোঁ। এটা হ'ল, টিপু চুলতানৰ গাৰ চাপকনটো— সেইটো হেনো তেওঁৰ মৃতদেহৰ পৰা সোলোকাই আনিছিল। মোৰ বেলেগ এটা অনুভূতি উপজিছিল, এয়া তেওঁলোকৰ বুৰঞ্জীৰ আনটো পিঠি— বাওঁফালৰ পিঠি। টিপু চুলতানৰ মৃতদেহৰ পৰা লুণ্ঠন কৰি অনা আন কেইপদমান বস্তু হ'ল ঃ সোণৰ সূতাৰে বনকৰা এখন চাদৰ, কাপোৰেৰে মেৰিয়াই থোৱা ডিঙিৰ তাবিজটো আৰু এডাল যাঠি। তিনিখন তৰোৱাল আৰু এখন সৰু ছবিও দেখা পাইছিলোঁ। কাষৰ আন এটা কোঠাত দেখা পাইছিলোঁ,Prince Charles Edward Stewart-অৰ গাৰ কানি-কাপোৰবোৰ। লগতে দেখিলোঁ, ঘোঁৰাৰ ৰেকাব দুটা। সেই দুটা আকৌ কাল'ডেন যুদ্ধ (Battle of Culloden) -ত মৃত্যুবৰণ কৰা এজন বীৰপুৰুষৰ।

সেই দুৰ্গৰ চোতালৰ পৰা চাই পঠিয়ালোঁ, নগৰখনলৈ। নগৰখন দেখিলোঁ আবেলি পৰৰ সোণালী কুঁৱলীত বুৰ গৈ আছে; তাৰ সিপাৰে মহাসাগৰ। মই অলপ অকলশৰীয়াকৈ এঠাইত বহি ল'লোঁ— ভাগৰ লাগিছিল। গীতা আৰু অনিমেশ ইফালে-সিফালে ঘূৰি তাহানিকলীয়া বৰতোপ-হিলৈ ইত্যাদি চাই আহিলগৈ। গীতাই হেনো হঠাৎ মন কৰিলে, এটা লাহুদাং চেহেৰাৰ চাহাব তেওঁৰ পাচে পাচে আহি আছে। মুখামুখি হ'লতে চাহাবে তেওঁক সুধিলে, "কিতনা বাজা হ্যায় ?' গীতাই তেওঁক সময়টো কৈয়েই ওভোতাই সুধিলে, "Do you know Hindi?" চাহাবে উত্তৰ দিলে, "Only that much Once I had been to India. It was during the wars." তেওঁ ওচৰ চাপি আহি গীতাৰ কাপোৰসাজলৈ চাই সুধিলে, "What do you call it, this long-flowing skirt " গীতাই উত্তৰ দিলে, 'মেখেলা'। তাৰ পাচত চাহাবে তেওঁৰ পৰা বিদায় ল'লে।

দুৰ্গতো এৰিয়েই আমি Meadow নামৰ চহৰখনৰ মাজ ঠাই এখনত বহা মেলা চাবলৈ গ'লোঁ। তালৈ গৈ দেখিলোঁ, চাৰিওপিনে নাচ-গানৰ কলকোলাহল. লোকে লোকাৰণ্য। এফালে দেখিলোঁ, পপ্‌-সংগীতৰ জোৱাৰ বৈছে। ঘাঁহনিৰ ওপৰত মুকলিকৈয়ে ডেকা-গাভৰুবিলাকে জোৰ পাতি পাতি উমলি আছে। এঠাইত দেখিলোঁ, এজনী গাভৰু ছোৱালী এজন ডেকাল'ৰাৰ বোকোচাত উঠি উৰাই-ঘূৰাই হাঁহিছে। হালৰে মুখত জীৱন বিচাৰি পোৱাৰ আনন্দ। আন এফালে দেখিলোঁ, কাঠৰ ঘোঁৰাৰ ঘূৰণ-দোলা আৰু পুতলা ৰেলগাড়ীৰ অহা-যোৱা। চাই খুব ভাল লাগিছিল সেই যৌৱনৰ উচ্ছলতা আৰু কৈশোৰৰ মধুময়তা— দুয়োটাৰে অনাহত অভিব্যক্তি। তাৰপৰা ওলাই আহিয়েই দেখা পালোঁ, আমাৰ বিপৰীত ফালৰ পৰা এহাল দম্পতি আহি আছে। দুয়োজনেই দেখিবলৈ অতি ধুনীয়া। এনেতে দেখিলোঁ মেলাৰ পৰা দুজন ভাৰতীয় ডেকা গাম্ভীৰ্যহীন

খোজেৰে ওলাই আহি মানুহহালৰ আগেদিয়েই পাৰ হৈ গ'ল। পাৰ হ'বৰ সময়ত সিহঁতে মহিলাগৰাকীক খুব সম্ভৱ ইচ্ছা কৰিয়েই কিলাকুটিৰে খুন্দিয়াই থৈ গ'ল। তথাপি সিহঁতে মাত এষাৰো নিদিলে— সৌজন্যসূচক ক্ষমা এটা খুজি। মানুহহাল খঙত ৰঙা পৰি উঠিল। মই অনুভৱ কৰিলোঁ, তেওঁলোকে আমাৰ মুখৰ ফালে সপ্রশ্ন দৃষ্টিৰে চাইছে— "তোমালোকো নিশ্চয় ভাৰতীয়। এইটোৱেই নেকি তোমালোক ভাৰতীয়বোৰৰ ভদ্রতাৰ নমুনা?' মই তেওঁলোকৰ ওচৰলৈ গৈ চাই উচ্চাৰণ কৰিলোঁ, "Good Afternoon. How do you do?" নিমিষতে দুয়োৰো মুখত কোমল হাঁহিৰ ৰেখা বৈ যোৱা দেখিলোঁ; মোকো তেওঁলোকে প্রতি-সম্ভাষণ জনালে। তেওঁলোকক সিদ্ধান্ত কৰিবলৈ সময় নিদিলোঁ, ভাৰতীয় মানুহ আটাইবোৰেই অভদ্র। আজি যে বিলাতত ভাৰতীয়-বিৰোধী মনোভংগী এটা গঢ় লৈ উঠিছে, তাৰ অন্তৰালত বর্ণবৈষম্যৰ প্রেৰণাই কাম কৰা নাই। কাম কৰিছে, আমাৰ ইয়াৰ পৰা যোৱা এচাম ভাৰতীয়ৰ লেতেৰা স্বভাৱে। এটা জাতিয়ে নিজৰ দেশখন সজাই-পৰাই ধুনীয়া কৰি লৈছে, জীৱন-যাপনৰ এটা সুন্দৰ মূল্যবোধ তৈয়াৰী কৰি লৈছে, সেইবোৰত ঘা লগাবলৈ সিহঁতে কিয় এৰি দিব? মই নিজ চকুৰে দেখিছিলোঁ, এদিনবৰাৰ সেই মেলাখনত এজন ভাৰতীয় মানুহে কল এটা খাই বাকলিটো ঘাঁহনিৰ ওপৰত দলিয়াই পেলাই দিছে। মই শুনিছিলোঁ, ইংলেণ্ডৰ কিছুমান ঠাইত ভাৰতীয় উপ-মহাদেশৰ মানুহৰ চুবুৰী গজি উঠিছে। সিবোৰৰ একোটা ঘৰত হেনো ৩০ টালৈকে মানুহ পাল পাতি শোৱে, একেলগে আড্ডা দিয়ে আৰু মাজে-সময়ে 'shop-lifting' কৰি বগাভাত খায়গৈ।

এডিনবৰাত আমি এটা বৰ মনত থাকিবলগীয়া বস্তু দেখিলোঁ। মেলা বহা ঠাইখনৰ পৰা অলপ দূৰলৈ গৈয়েই দেখিলোঁ, সেই বস্তুটো। প্রকৃতিৰ অদ্ভুত খেয়ালৰ নিদর্শন। চাৰিজোপা লঠঙা গছ। বাঢ়ি বাঢ়ি ওপৰলৈ উঠি আটাইকেইজোপাৰে মূৰকেইটা একে ঠাইতে থুপ খাইছেগৈ। যেন সেই কেইজোপা চাৰিটা হাতীদাঁতহে— জোঙা আগকেইটা কোনোবাই মূৰে মূৰে লগ খুৱাই থৈছে। আৰু মাজৰ খালী ঠাইখিনিৰে সৈতে সেয়া এখন দৰা-কইনা নোওৱা বেই এখনৰ লেখীয়া হৈ আছে। মই আৰু গীতা সেইখনৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'লোঁ; অনিমেষে তাৰে ফটো এখন লৈ থ'লে। চাহাবৰ দেশৰ মানুহে বস্তুটোৰ নাম থৈছে, Jaw-bone— মানে দাঁতৰ কোৱাৰিটোত আঁকা চাৰিসিৰীয়া হাড়ডোখৰ। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, সময়ৰ হাতবুলনিত চাৰিওজোপা গছ কেতিয়াবাই মৰিল। তথাপি, আটাই কেইজোপা শিল হৈ জীয়াই আছে। এজোপাত দেখিলোঁ, এখন সৰু ফলি। তাত লিখি থোৱা আছে: Zetland and Fair Isle knitting stand. Edindurgh Exhibition 1886। এশ বছৰৰ আগৰ শিল হৈ পৰা সেই বেইখনৰ ভিতৰত থিয় হৈ ফটো তোলাইছিলোঁ— আমি সময়ৰ মামৰে খোৱা একুৰি বছৰৰ পুৰণি এহাল দৰা-কইনাই।

তাৰপৰা আমি এডিনবৰাৰ ৰাজপ্ৰসাদলৈ লৰা-ধপৰাকৈ গ'লোঁ। মাজে মাজে বৃটেইনৰ ৰাণীয়ে হেনো সেই প্ৰসাদত এমাহ-দুমাহ কটাই যায়হি। সেই সময়ত ৰাণী লণ্ডনতে আছিল। গতিকে, সেই সময়ছোৱাত ৰাজপ্ৰসাদৰ ভিতৰলৈ গৈ চোৱাত বিশেষ একো বাধা নেথাকে। আমি সোমাই যাওঁতেই গম পালোঁ, জপনাখন বন্ধ হ'বলৈ বেচিপৰ নাই। ভিতৰত আমি মাথোন এটা কোঠাহে চাবলৈ পালোঁ। তাত ৰাণীৰ ৰাজহুৱা অয়-অলংকাৰবোৰ কাঁচৰ বাকচত সুমুৱাই থোৱা আছে। প্ৰথমেই চকুত পৰিছিল, ৰাণীৰ মুকুটটো। বৃটেইনৰ মুদ্ৰাবিলাকত থকা সংশ্লিষ্ট সময়ৰ ৰজা অথবা ৰাণীৰ মুখটোৰ ছবিখনত সেইটো মুকুটৰে প্ৰতিচ্ছবি থাকে। মুকুটটো এখন নীলা দলিচাৰ ওপৰত জিলিকি আছিল আৰু তাক পহৰা দি আছিল, দুজন বন্দুকধাৰী সৈন্যই। অন্যান্য অলংকাৰ সমূহৰ ভিতৰত মোৰ মনত ৰৈ গ'ল, ৰাণীয়ে পিন্ধা হাৰডালত থকা লকেটটোৰ কথা। লকেটটোৰ পাচফালে এটা হাতীদাঁতৰ যোঁৱা দেখা পাইছিলোঁ— অতি সূক্ষ্ম কাৰুকাৰ্যপূৰ্ণ শিল্পবস্তু। তাৰ ওপৰতে সোণ আৰু হীৰাৰ সূক্ষ্মতম কাৰুকাৰ্য— চকুত চমক লাগি যায়।

তাতকৈয়ো বহু বেচি মূল্যবান বস্তু দেখি গৈছিলোঁ, এডিনবৰা চহৰলৈ সোমোৱাৰ বাটত। তাৰ নাম হ'ল, Grey Friar's Bobby— এটা কুকুৰৰ সমাধি তীৰ্থ। এডিনবৰাৰ ওচৰতে Pentland hill নামৰ সৰু গাঁও এখন আছে। তাতে জন গ্ৰে' নামৰ এজন ভেৰাৰখীয়া আছিল। সপ্তাহত এবাৰকৈ তেওঁ এডিনবৰাত বজাৰ কৰি গৈছিলহি। কুকুৰটোৰ নাম ববি। সিও এডিনবৰাত ফুৰি-চাকি গৈছিলহি তাৰ গৰাকীৰ লগত। এদিন ভেৰাৰখীয়া গ্ৰে' বাটতে দুৰ্ঘটনা হৈ মৰিল। তেওঁক ওচৰতে থকা গীৰ্জা এটাৰ অন্তৰ্গত কবৰখানাত সমাধিস্থ কৰা হ'ল। ববিক কিন্তু কোনেও ঘৰলৈ ওভোতাই নিব নোৱাৰিলে। সি তাৰ গৰাকীৰ কবৰটো পহৰা দি থাকিবলৈ ল'লে। যেয়ে দেখিছিল সেয়ে মন কৰিছিল, তাৰ দুয়োগালেদি চকুপানী বৈ থাকে। চৈধ্য বছৰ এইদৰেই গ'ল। এদিন সকলোৱে দেখিলে, তাৰ গৰাকীৰ কবৰটোতে মূৰ থৈ সিও মৰিল। লগে লগে সেই কবৰখানাতে ভেৰাৰখীয়া গ্ৰে'ৰ কবৰটোৰ কাষতে সকলোৱে তাক কবৰ এটা খান্দি সমাধিস্থ কৰিলে। ৰাইজে পইচা তুলি তাৰ চেহেৰা-পাটিৰে লেখীয়া এটা ব্ৰ'ঞ্জৰ প্ৰতিমূৰ্তি গঢ়োৱালে আৰু তাৰ কবৰৰ ওপৰতে স্থাপন কৰিলে। Gray Friar's Bobby হ'ল, সেই প্ৰভুভক্ত কুকুৰটোৰে প্ৰতিমূৰ্তি।

প্ৰসংগক্ৰমে এবাৰ কথা কৈ থওঁ, বিলাতৰ মানুহে কুকুৰ-মেকুৰী আদি পোহনীয়া জন্তুক অদ্ভুত ধৰণৰ চকুৰে চায়। আমি তাত থকা সময়তে ঘটা এটা সৰু ঘটনাৰ কথা মনত পৰে। পোনৰ ফালে এদিন বজাৰলৈ যাওঁতে চকুত পৰিছিল, বজাৰৰ সমুখতে থৈ যোৱা-গাড়ীবিলাকত নানা ধৰণৰ একোটাকৈ কুকুৰ কোঁপাই-জোপাই বহি থাকে। বন্ধ খিৰিকিবোৰেৰে জুমি চোৱাৰ উপায় সিহঁতৰ নাই। এনেতে এদিন চকুত পৰিল, স্থানীয় দৈনিক কাকত এখনৰ সম্পাদকলৈ চিঠি শিতানৰ চিঠি এখন। লেখোঁতাজনে

প্ৰশ্ন এটা তুলিছিল, পোহনীয়া কুকুৰবিলাকক এইদৰে শাস্তি দিয়াটো কিমান দূৰ সমীচীন? সিহঁতে জানো অক্সিজেন বোলা বস্তুটো নিবিচাৰে? কেতিয়াবা কোনোবা কুকুৰ অক্সিজেনৰ অভাৱত গাড়ীৰ ভিতৰতে মৰি থাকিলে কোন দোষী হ'ব? মই ভাবিলোঁ, বেচতো ভাবপ্ৰৱণএই লেখোঁতাজন। কুকুৰৰ মৰমতে পমি মৰে এইজন। পিচে নহয়, দুদিনমানৰ পাচতে সেই কাকতখনতে আন এজনে ব্যৱহাৰিক সমাধান দাঙি ধৰিলে। কুকুৰটো লগতো নিব নেলাগে, স্বাস্থ্য-বিভাগেও সিহঁতৰ বাবে ৰাজহুৱা খৰচেৰে Kennel সাজিব নেলাগে; কুকুৰৰ গৰাকীবোৰে নামি যাবৰ সময়ত পাচফালৰ খিৰিকি দুখন মাথোন আধা বেগেতমান নমাই থৈ গ'লেই হ'ল। বতাহো চলাচল কৰি থাকিব, গাড়ীৰ ভিতৰ লুকা চোৰেও সেইপিনেদি হাত সুমুৱাব নোৱাৰে। পাচদিনাৰ পৰা সেই নিয়মটো আটাইবোৰ কুকুৰৰ গৰাকীয়ে পালন কৰা হ'ল। মই এখন গাড়ীৰ কাষেদি পাৰ হৈ গৈছিলোঁ। মোৰ ফালে চাই এটা কুকুৰে তাৰ টিক্‌টিক্‌কৈ ৰঙা জিভাখন উলিয়াই দেখুৱাইছিল— খিৰিকিৰ ওপৰৰ সেই কণমানি ফাঁকটোৰে। ময়ো তাৰ ফালে চাই এবাৰ চিঞৰি দিলোঁ। সি মূৰটো দুপিয়াই দিলে, তাৰ কাণ দুখন নচুৱাই লৈ।

বিলাতলৈ গৈয়েই মোৰ কুকুৰলৈ থকা ভয়টো ভাগিল। তাত কোনেও বাঘ-তেল খুৱাই জধেমধে কুকুৰ নোপোহে। প্ৰত্যেকটো কুকুৰেই দস্তুৰমতে প্ৰশিক্ষিত। একো একোটা কুকুৰ সৰুসুৰা একোটা বাঘ, অথচ, কাৰো গাত এনেয়ে জঁপিয়াই নপৰেগৈ। গোটেই বৃটিছ জাতিটোৱেই কুকুৰ বোলা প্ৰাণীটোৰ মৰমতে মৰে। Ryhope-ত ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ ঘৰত উঠোঁতে দেখা পোৱা এটা ঘটনাৰ কথা মনত পৰে। ঠাকুৰীয়াৰ এটা বৰ ধুনীয়া কুকুৰ আছিল— দেখাত প্ৰকাণ্ড, নামটো Luddy। এদিন বাহিৰ-চোতালত উমলি থাকোঁতে কেনেবাকৈ গাড়ী এখনৰ আগত পৰিছিলগৈ। চকাৰ তলত নপৰিল। সেই গাড়ীখনেই নহয়, পাচে পাচে অহা ১০০ খন গাড়ী থমকি ৰৈ গ'ল। আৰোহীজনে গাড়ীৰ পৰা নামি কুকুৰটো বুকুৰ মাজত আথেবেথে লৈ ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ চৌহদলৈ সোমাই আহিল। সুধিলে, তেওঁ এতিয়া কি ক্ষতিপূৰণ দিব? ঠাকুৰীয়াই চাই-মেলি দেখিলে Luddy-ৰ একো হোৱা নাই। মানুহজনে প্ৰস্তাৱ দিলে, তেওঁ পশু-চিকিৎসালয়ত দেখুৱাই আনিবগৈ খোজে। ডাঃ ঠাকুৰীয়াই ক'লে, "Please don't worry. Believe me, it has sustained no injury. I myself am a doctor. No injury whatever is caused." মানুহজনে তেতিয়াহে গ'লগৈ। পাচদিনাখন মানুহজনে Luddy-লৈ কিবাকিবি খোৱাবস্তু লৈ আহিছিল।

অন্য এদিনৰ কথা মনত পৰে। সেই Ryhope-ৰে কথা। এদিন আমি ওলাই গৈছিলোঁ, এজন শ্ৰমিকৰ ঘৰলৈ। কয়লা-খনিত কাম কৰা শ্ৰমিক। তেওঁৰ পৰিবাৰে সপ্তাহত দুদিনমান আহি কিবা এটা বানচৰ বিনিময়ত লাচনি-পাচনি কৰি যায়হি। নিয়মীয়া বন বুলিবলৈ মাথোন দুটা: Luddy-ৰ গঁৰালটো চাফ-চিকুণ কৰি থৈ যোৱা আৰু তাৰ গাটো ধুৱাই-পখলাই দি যোৱা। সেই সূত্ৰেই শ্ৰমিকজনৰ ঘৰত ভুমুকি মাৰি অহাৰ সুযোগ

ঘটিছিল। তেওঁলোক দুয়ো জুহালৰ কাষত বহি আছিল; ওচৰতে কুকুৰটো— মস্ত বিয়াগোম কুকুৰ। তাক দেখি গীতাই উচ্প খাই উঠিছিল। প্ৰায় দৌৰ মাৰি বাহিৰ-চোতাল পাইছিলগে। মানুহজনে তেওঁক আশ্বাস দি কেইবাবাৰো কৈছিল, "Won't harm you. It's a pet ... a pet, you know." বুজিবলৈ সময় লৈছিল, গীতাই। মানে আলফুলীয়া মৰমৰ অধিকাৰী। গোটেইখন দেশতে কুকুৰৰ উমৈহতীয়া নাম সেইটো। বিলাতত কোনোবাই ক'ৰবালৈ দুই-তিনিদিনৰ বাবে ওলাই যাওঁতে কুকুৰটো লগত নিয়াত অসুবিধা থাকিলে, তাক কোনোবা এটা pet-kennel-ত থৈ যায়। মই সেইবোৰকে কুকুৰৰ হোটেল আখ্যা দি থৈছোঁ। মোৰ 'নীলা ধতুৰাৰ ফুল' নামৰ কবিতাটোত সেইবোৰ pet-kennel-কে মনৰ চকুৰ আগত থৈ লেখিছিলোঁ ঃ

'আমাৰ এইফালে বাৰু নেসাজে কোনেও কিয় কুকুৰৰ হোটেল'। বিলাতৰ কুকুৰৰ কথা ঢেৰ আছে— ক'লে এখন সুকীয়া কিতাপেই হ'বগৈ। তথাপি, তৃতীয়টো কুকুৰৰ কথা ক'ম বুলি ভাবিছোঁ। তাকে অলপ পাচতে ক'ম। এডিনবৰালৈকে উভতি যাওঁ।

এডিনবৰালৈ নহয়— এডিনবৰাৰ পৰা উভতি অহাৰ কথালৈহে উভতি যাওঁ। উভতি অহাৰ বাটত দুখন ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ ঠাই চাই আহিলোঁ। এটা মালভূমি— চাৰিওফালে ৰঙচুৱা মাটি। সেই মালভূমিটোৰ ওপৰতে নৰ্দাম্ব্ৰিয়াৰ ৰজা আৰ্থাৰৰ বাসস্থান আছিল। তাৰপৰা অলপ দূৰ গৈয়েই Holyrood palace— এটা নাতিবৃহৎ ৰাজপ্ৰসাদ। সময় থাকিলেহে এইবোৰ বস্তু ভালকৈ চাব পাৰি। সেইদিনা ৰাতিলৈ ডাঃ দেৱদাস গোস্বামী আৰু তেওঁৰ পৰিবাৰ ডাঃ পাৰ্বতী গোস্বামীৰ ঘৰত নিমন্ত্ৰণ আছিল।

পাচদিনা দেওবাৰ। জুনৰ ৩ তাৰিখ। সেইদিনাৰ পৰা মোৰ স্বাস্থ্য-পৰীক্ষাৰ দ্বিতীয় পৰ্যায়টো আৰম্ভ হ'ল। Catacholamine test নামৰ এটা আমনি লগা urin test-অৰ প্ৰাথমিক কামবোৰ ওৰেদিন চলিল। মোৰ ক্ষেত্ৰত সেইটো বৰ প্ৰয়োজনীয় আছিল। তাৰ সহায়ত Pheochromocytoma নিৰূপণ কৰা হয়। তাৰ পাচদিনা ডাঃ মেলভিলৰ ৰিপোৰ্টৰ নকল এটা পালোঁ। এটা কথা এইখিনিতে কৈ থওঁ, বিলাতৰ কোনো ডাক্তৰেই কাৰো বেমাৰ চাই উঠি তাৰ ফলাফল কোনো ৰোগীকেই নকয়। মাথোন কৰ্কট ৰোগৰ বেলিকাহে তাৰ ব্যতিক্ৰম। ডাক্তৰে ছেগ বুজি ৰোগীজনৰ মনটো প্ৰস্তুত কৰি শেষত কয়গৈ, "I think you should enjoy the next one and half year. Better, you enjoy it to the brim. I am sorry to say, you have developed cancer. Well, after all, life is dowered with death." — এই ধৰণৰ সান্ত্বনা সূচক দুটামান কথা।

৪ জুনৰ পৰা ৯ জুনলৈকে জিৰণিয়েই ল'লোঁ। সেই কেইদিন আ'নৰ লগত অনেক ঘৰুৱা কথা পাতিলোঁ। মন কৰিলোঁ, স্কটিছ ছোৱালী আৰু ইংলিছ ছোৱালীবোৰৰ মাজত এটা মৌল প্ৰভেদ আছে। কথা-প্ৰসঙ্গত মই স্কটলেণ্ড আৰু ইংলেণ্ডত বাঢ়ি অহা কিশোৰ-মানসৰ বিকৃতি সম্পৰ্কীয় বিষয়টো উলিয়াইছিলোঁ। আ'নে বাঢ়িয়াকৈ ক'লে, working

mother-বোৰে লʼৰা-ছোৱালীৰ প্ৰতি মন-কাণ দিবলৈ সময়েই নেপায়। তদুপৰি, চাকৰীৰ বজাৰখনো মহঙা। অৱশ্যে, চৰকাৰৰ ঘৰৰ পৰা বেকাৰৰ বাবে পেঞ্চনৰ নাটনি নাই। মই সেই কেইদিনৰ কাকত পঢ়ি এটা খবৰ বুটলিছিলোঁ, বৃটেইনত কাম কৰাৰ মৌলিক অধিকাৰটো কথাত নহʼলেও কামত মানি লোৱা হৈছে। উচ্চশিক্ষা বোলা বস্তুটো এনেদৰে পৰিকল্পনা কৰা হৈছে যে, পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱা প্ৰত্যেকজনৰ কাৰণেই চাকৰীৰ বজাৰত এটা চাকৰী সাজু হৈ আছে। ধৰা যাওক, এটা নতুন কাৰখানা গঢ়ি তুলিবলৈ লোৱা হৈছে। তাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বিশেষজ্ঞ যʼত যিমান লাগিব— সিবোৰৰ বিশদ তালিকা শিক্ষা-বিভাগলৈ গুচি যাব। শিক্ষা-বিভাগেও বিভিন্ন শিক্ষানুষ্ঠানত সেইবোৰ বিষয়ৰ বাবে ঠিক সিমানখিনি আসনৰেই ব্যৱস্থা কৰিব।

এদিন এটা বঢ়িয়া ঘটনা ঘটিছিল। আʼন আৰু গীতা কʼৰবালৈ যাবলৈ ওলাইছিল। ঘৰৰ ৰখীয়া হৈ থাকিব লাগিব মই। আʼনক সুধিলোঁ, "Should I keep the door shut?" আʼনে উত্তৰ দিলে, "If you like, keep it ajar." মই আকৌ সুধিলোঁ, "But, suppose I get fast asleep. You might be knocking at the door only to find me unawake." তেওঁ হাঁহি হাঁহি কʼলে, "In that case, keep it open." মোৰ সমস্যাটো কʼলোঁ, "But then the burglars might take a good chance." এইবাৰ তেওঁ হাঁহি সামৰিব নোৱৰা হʼল। কʼলে, "Bhindeu, burglars have no time to waste in such silly business. They'll rather take out a train and vanish into thin air." ময়ো হাঁহি দিলোঁ। কʼলোঁ, "Then really they trace their ancestry to Robin Hood! I think, he was not Scottish." মন কৰিলোঁ, দেশখনৰ মানুহে ঘৰৰ ঘাই দুৱাৰখন মাথোন ভেজা এটা দি বন্ধ কৰি থʼব পৰাতেই সন্তুষ্ট। তলা-চাবিৰ কাৰবাৰ বৰ বেচি নাই।

এখন অলপীয়া কিটিপ্ থকা ঘাই দুৱাৰ দেখিছিলোঁ। ডাঃ প্ৰণৱ ঠাকুৰৰ ঘৰত। অনিমেশ দুৱাৰমুখতে থকা Toy Bank-ৰ লেখীয়া বাকচ এটাৰ আগলৈ গৈ কʼলে, "ডাঃ ঠাকুৰ, আমি আহিছোঁ।" বাকচটোৰ পৰা লগে লগে মাতটো ওলাল, "আহক"। সিমানেই নহয়, লগে লগে দুৱাৰখনো মুকলি হৈ গʼল। সেয়া আছিল, দূৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ কাৰবাৰ। ডাঃ ঠাকুৰ আৰু তেওঁৰ পৰিবাৰ ভেৰোণিকা তেতিয়া ওপৰ মহলাত বহি আছিল। দুৱাৰখন মুকলি হোৱাৰ লগে লগে খটখটিৰে আমি ওপৰলৈ উঠি গʼলোঁ। ডাঃ ঠাকুৰৰ আচল ঘৰ ডিব্ৰুগড়ত— চৌকিডিঙি খেলপথাৰৰ পূবৰ চুকটোত। শাহুৱেককো লগ পালোঁ। অতুল সম্পত্তিৰ গৰাকিনী।

আৰু বহুতকে লগ পাইছিলোঁ, গ্লাছগোʼত। এদিন এম. এছ. আলি নামৰ এজন গৱেষক-ছাত্ৰৰ ঘৰলৈ গৈছিলোঁ। তেওঁৰ ঘৰ মোৰ শহৰৰ ঘৰৰ নগৰখনত। ধুবুৰীৰ বিদ্যাপাৰাত। তেওঁ তাত operational statistics-ৰ ওপৰত গৱেষণা কৰিছিল— কামটো শেষ হৈছিল। অতদিনে তেওঁ নিশ্চয় 'ডক্টৰেট্' উপাধিটো ঘটিছে। তেওঁ তাত সপৰিয়ালে

আছিলগৈ। শ্ৰীমতীৰ নাম শেফালী; আনী অকণমানি ছোৱালীজনীৰ নাম জুনি। শেফালীয়ে তাতে কাৰখানা এটাত চাকৰি এটা গোটাই লৈছিল। যি কি নহওক, তেওঁলোকৰ ঘৰৰ পৰা উভতি আহোঁতে এটা Pub-ৰ পৰা কেইজনমানক টলংপলংকৈ ওলাই অহা দেখা পাইছিলোঁ। এটা কথা মন কৰিলোঁ, তাৰ মানুহে মদ খায়— কিন্তু কস্মিনকালেও মদে মানুহ খাবলৈ নেপায়। সেইবাবেই বাটে-ঘাটে কিৰিলিয়াই ফুৰা মানুহো ক'তোৱেই দেখা নেপালোঁ। আনহাতে, সুঘৰিয়াই-কিৰিলিয়াই ফুৰাটোও মদৰ জুতিলওঁতাজনৰ কাৰণে বৰ সুখদায়ক নহয়। পুলিচে পালেই থানা পোৱাবহে। তাতে পুলিচৰ ডাক্তৰে দুটা সৰু বটলত সিজনৰ তেজৰ নমুনা ল'ব। এটা বটল 'চীল-মোহৰ' মাৰি সিজনৰ হাতত দিব। লগতে ক'ব, "কালিলৈ অমুক আদালতত হাজিৰ হ'বগৈ।" যদি সেই তেজৰ নমুনাত শতকৰা ৫০ভাগতকৈ অধিক সুৰাসাৰ (alcohol) পায়, তেনেহ'লে গাড়ী চলাই যোৱাজনৰ কমেও ছমাহলৈ গাড়ী চলোৱা বন্ধ আৰু খোজকাঢ়ি যাওঁতাৰ বেলিকা সৰু এটা জৰিমনা— চাৰি-পাঁচ বটল মদৰ দাম এনেয়ে ভৰা। আৰু যদি কোনোবাই কয়, সিমান বেচি মদ খোৱা নাছিল, তেনেহ'লে আদালতে ক'ব "আপোনাৰ হাতত দিয়া তেজৰ নমুনাৰ বটলটো উলিয়াওক।"

১০ জুনৰ দিনা মই Glasgow Stobhill Hospital-ত ভৰ্তি হলোঁগৈ। পোনতে জেনেৰেল বাৰ্ডৰ ২২নং বিচনাখন দিলে। গণি চালোঁ, ১৭ গৰাকী নাৰ্চ আছে সেই বাৰ্ডটোত। তেওঁলোকৰ এজনে আহি মোৰ বিচনাখন ধুনীয়াকৈ পাৰি দিলেহি। মোৰ লগত নিয়া বস্তুবোৰৰ তালিকা এখন কৰি লৈ গ'ল। তাৰ পাচত সুধিলেহি, "Do you have any restriction in your diet-habit?" মই হাঁহি হাঁহি উত্তৰ দিলোঁ, "Excepting legs of chairs and tables, I eat everything, By the by, I don't relish eating beef so much." তেওঁ খুব ফূৰ্তি পালে। তাৰ পাচত, মই মোৰ লগত নিয়া Dr Christiaan Barnard-ৰ 'One Life' শিৰোনামাৰ কিতাপখন উলিয়াই ল'লোঁ। সেইখন তাতে কিনিছিলোঁ, আ'নৰ লগত কিতাপৰ দোকান এখনলৈ গৈ। ২০০টা মান পৃষ্ঠা ঘৰতে পঢ়িছিলোঁ—বাকীখিনি পঢ়িবলৈ ল'লোঁ। হাস্পাতালৰ নিস্তব্ধতাত। অলপ পাচতে Dr. Lynda— উপাধিটো মনত নাই — নামৰ ওখ-পাখ এগৰাকী অতি ধুনীয়া মহিলা-ডাক্তৰে মোৰ ওচৰলৈ আহি মোৰ বেমাৰৰ বুৰঞ্জীটো ল'লে। তাৰ পাচত আহিল Dr. A.P. Rae; সিজনে মোৰ শৰীৰৰ প্ৰাথমিক পৰীক্ষাটো কৰিলে।

তাৰ পাচদিনা Dr. H.R.L. Fraser নামৰ হৃদৰোগ-বিশেষজ্ঞ গৰাকীয়ে মোৰ বেমাৰৰ বুৰঞ্জী খৰচি মাৰি ল'লে। তেখেতে মোক ক'লে, "There seems to be some departures from classical cases of disease." তাৰ পাচত, মোৰ তেজ-পৰীক্ষাৰ আউৰি উঠিল। সাতবাৰ মান কাঁচৰ চুঙাত ভৰাই মোৰ শৰীৰৰ পৰা চুঙাই চুঙাই তেজ নিলেহি। তাৰ ভিতৰতে এগৰাকী নাৰ্চে মোৰ E.C.G.-ও কৰি নিলেহি। আমাৰ কালে এইবোৰ নাৰ্চে

কৰাটো দূৰতে থাওক, M.B.B.S. ডাক্তৰো আটাইবোৰে নোৱাৰে। দুটা কথা শুনি অৱশ্যে বৰ আনন্দ পাইছিলোঁ। এক, ডিব্ৰুগড়ৰ অসম মেডিকেল কলেজৰ নামটো বিলাতত পৰিচিত। দুই, মোক যিজনে চিকিৎসা কৰিছিল— সেইজন ডাঃ মথুৰানাথ ভট্টাচাৰ্যৰ নামটোও সমানে পৰিচিত।এই দুটা পৰিচিত নামৰ খেও ধৰি তাৰ ডাক্তৰসকলে মোৰ ৰোগটো অলপ শ্ৰদ্ধেয় বুলিয়েই বিবেচনা কৰিছিল।

এদিনৰ পাচতে মোক সেইটো ৱাৰ্ডৰ কাষতে থকা একমাত্ৰ এজনীয়া ৰোগীৰ কোঠাটোলৈ স্থানান্তৰিত কৰিছিল। জেনেৰেল ৱাৰ্ডৰ লগত সেই কোঠাটোৰ পাৰ্থক্য ইমানেই যে, তাত ক'লা-বগা পৰ্দাৰ টেলিভিশ্যনটোৰ বাহিৰেও এটা ৰঙীন ছবিৰ পৰ্দা থকা টেলিভিশ্যন আছিল; আৰু সেইটোৰ দূৰ-নিয়ন্ত্ৰনৰ ব্যৱস্থাও আছিল। মূৰ-শিতানত চাৰিটা বস্তু থাকে ঃ এটা থাৰ্মোমিটাৰ, এটা অক্সিজেনৰ নলিচা আৰু দুটা কিবাকিবি — নাম দুটা পাহৰিলোঁ। এযাৰ কথাই মনত আছে, বিলাতৰ হাস্পাতালত কোনো ৰোগীয়েই অক্সিজেনৰ নাটনিত নমৰে। তদুপৰি, বিচনাতে শুই শুই পঢ়িব পৰাকৈ মূৰ-শিতানত ওপৰতে ভালকৈ 'শ্বেড' দি থোৱা এটা বাল্ব থাকে; তাৰ আকৌ তিনিটা চুইচ— একেটা বাল্বৰে পোহৰ ইচ্ছামতে বঢ়াব-টুটাব পাৰি। বিচনাখনো চুইছ টিপি আৰামী চকীৰ দৰে উঠাব-নমাব পাৰি। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, হাস্পাতালত ভৰ্তি হ'বৰ দিনাখনেই মোৰ বাওঁহাতৰ সৰু গাঁঠিত এডাল প্লাষ্টিকৰ বেগু বান্ধি দিছিল। সেই বেগুডালৰ ভিতৰত থকা ফিটা এডালত মোৰ নাম, এটা নম্বৰ, আৰু ডাঃ ফ্ৰে'জাৰৰ নাম লিখি থোৱা আছিল। সেইডালৰ গুণ বহুত। যেনিবা হঠাৎ মই মূৰ্ছিত হৈ পৰিলোঁ, লগে লগে সেইডালৰ ওপৰত চকু ফুৰায়েই নাৰ্চে walkie-talkie এটাত কথাষাৰ কৈ ডাক্তৰক খবৰটো দিব। ডাক্তৰজন য'তেই নেথাকক কিয়, দহ মিনিটৰ ভিতৰতে ঢপলিয়াই মোৰ ওচৰ পাবহি। ডাক্তৰজন যদি কেতিয়াবা ছ-মাইলৈ পৰিসীমাৰ বাহিৰলৈ যায়, তেতিয়া এজন ডাক্তৰক দায়িত্বটো দি থৈ যায়। সেই দায়িত্বটোৰ নাম ল'কাম (Locum-duty)। তাত সাধাৰণতে বেচিভাগ ডাক্তৰেই আন চাকৰিয়ালৰ দৰে পাঁচদিনীয়া সপ্তাহ উপভোগ কৰিবলৈ বিচাৰে। গতিকে, আমাৰ ভাৰতীয় ডাক্তৰবোৰে Locum-duty লৈ শনিবাৰে-দেওবাৰে কিছু উপৰুৱা পাউণ্ড ঘটি লয়। অক্সিজেনৰ অভাৱত যেনেকৈ কোনো ৰোগীয়েই নমৰে, শেষ-মুহূৰ্তত ডাক্তৰৰ পৰিচৰ্যা নোপোৱাকৈয়ো তেনেকৈ কোনো ৰোগী নমৰে।

এটা কথা মন কৰিলোঁ, জেনেৰেল ৱাৰ্ডবোৰত আবুৰ বোলা বস্তুটো অকণো দুৰ্লভ নহয়। চুইছ এটা টিপি দিলেই বিচনাখনৰ চাৰিওফালে এটা ডাঠ বগা কাপোৰৰ ঘেৰ নিমিষতে তৈয়াৰ হৈ যায়। প্ৰত্যেকজন ৰোগীক পৰীক্ষা কৰিবলগীয়া হ'লেই ডাক্তৰে সেই ঘেৰটো কেউকাষে তৰি লয়। মোৰ বেলিকা এজনীয়া কোঠাত সেইকণ কষ্টও কৰিব নেলাগে। অসুবিধা বুলিবলৈ মাথোন এটা। তাৰ হাস্পাতালবোৰৰ গা-খোৱা ঘৰবোৰত ভিতৰে-বাহিৰে কেনিও কোনো শলখা বোলা বস্তুটো নেথাকে। মাজে-

সময়ে লাজত মূৰ দোঁ-খাবলগীয়া হয়। এজনীয়া কোঠাত তাৰো জইন মৰিছিল, যদিও তাতো কোনো শলখা নাছিল।

মই যে এজনীয়া কোঠাটো মোৰ ববীয়াকৈ পাইছিলোঁ, তাৰ অন্তৰালৰ ৰহস্যটো হঠাৎ এদিন গম পাই গৈছিলোঁ। এদিন এগৰাকী নাৰ্চ— নামটো যিমান দূৰ মনত পৰে ক্ৰিষ্টিনা (Christiana) -মোৰ কোঠাটোত অতি সন্তৰ্পণে সোমাই আহিছিল। মই পঢ়ি আছিলোঁ। মোৰ ফালে চাই ক'লে, "I'm terribly afraid of you." মই অবাক হৈ সুধিলোঁ, "Why? What makes you afraid of me?" তেওঁ ধুনীয়া হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, "Because you're so nulligible." হাস্পাতাললৈ আহি গম পাইছিলোঁ, স্ক'টিছ প্ৰৱনটো ধৰিব নোৱাৰি বহু কথা বুজিবলৈ টান হয়। মই ধৰিব পৰা নাছিলোঁ, nulligibleটো কি? গতিকে, উবাওতে সুধিলোঁ, "How have you come to know of it?" তেওঁ উত্তৰ দিলে,"Because you're a professor. Your ticket says." তেতিয়াহে বুজিলোঁ, nulligible-টো যে Knowledgeable-ৰে এক ৰূপভেদ। লাজ লাগি গ'ল— ময়ো যে প্ৰফেচাৰ। তেওঁ তাৰ পাচত ক'লে, "That's why you're getting this solitary and single-seatred room." তেতিয়ালৈকে উৰহী গছৰ ওৰ নেপাই ভাবি থৈছিলোঁ, মোৰ স্থলৰ ৰংটো ক'লা হোৱাৰ কাৰণেই চাগৈ মোক সেইদৰে আচুতীয়াকৈ থৈছে।

বঢ়াব-টুটাব পৰা বিজুলী-চাকিৰ পোহৰ আৰু কোলাহলশূন্যতা — দুয়োটা বস্তুৱেই মোক সেইকেইদিন কিতাপ পঢ়াত মন বহুৱাই দিলে। One Life-খন পঢ়ি শেষ কৰিলোঁ। Peter Pan খনো। মনে মনে থিৰাং কৰি থলোঁ, ঘৰলৈ উভতি গৈ সেইখন অসমীয়ালৈ ভাঙি উলিয়াম— ল'ৰা-ছোৱালীৰ উপযোগীকৈ। সেইখন মোক আ'নে উপহাৰ দিছিল। মোৰ মন গৈছিল, মে'টাৰলিংকৰ 'মন্না ভান্না'খন এবাৰ পঢ়ি চাবলৈ। মোৰ কথামতে আ'নে লাইব্ৰেৰীত বিচাৰিলেগৈ। গ্লাছগো'ৰ লাইব্ৰেৰীত নাছিল। প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে, দুদিনমানৰ ভিতৰতে অন্য কোনোবা লাইব্ৰেৰীৰ পৰা অনাই দিব। আচৰিত কথা, গধূলি ডাকত আ'নে কাৰ্ড এটা পালে, কিতাপখন অন্য এটা লাইব্ৰেৰীৰ পৰা ধাৰলৈ আনি থৈ দিছেহি। সেই কাৰ্ডটো মই আজিলৈকে থৈ দিছোঁ, সেই দেশৰ লাইব্ৰেৰী-ব্যৱস্থাৰ দক্ষতাৰ দলিল স্বৰূপে। বিলাতত মানুহৰ আনুকূল্যৰ লগতে বতৰেও সহায় কৰে, পঢ়া-শুনা কৰাত। বেগেতে ভাগৰ নেলাগে। আমাৰ দেশত একেলেথাৰিয়ে ছঘণ্টা সময়ো পঢ়িব নোৱাৰি; তাত কিন্তু সেইটো কাম ওঠৰ ঘণ্টালৈকে কৰিব পাৰি। কথাষাৰ পঢ়িছিলোঁ, পণ্ডিত নেহৰুৰ কোনোবা এটা লেখাত। সেই কেইদিনতে গম পালোঁ, কথাষাৰ আখৰে আখৰে সঁচা। আৰু যেনিবা অলপ-অচৰপ ভাগৰ লাগিলেই, নাৰ্চৰ আলপৈচানে সেইখিনিও মচি দিয়েহি। এদিন মই পঢ়ি থাকোঁতেই অকণমানকৈ এবাৰ হামিয়াইছিলোঁ। অলপ পাচতে এগৰাকী নাৰ্চ — নামটো বোধকৰো মাৰ্গেৰেট আছিল— মোৰ কোঠাত ওলালহি। সুধিলে : "I think, you feel like having a cup of coffee!" মই ক'বলৈহে পালোঁ, "Yes,

but would it be possible to get it at this odd hour?" তেওঁ পাচফালে লুকুৱাই অনা কফিৰ পিয়লাটো মোৰ সমুখত উলিয়াই দি ক'লে, "Look, I've already brought one for you." মই আচৰিত মানিলোঁ। আচলতে তেওঁ -Close Circuit T.V. Screenত দেখি আছিল, মই যে হামিয়াইছিলোঁ।

এদিন এটা মজাৰ ঘটনা ঘটিছিল। হঠাৎ মই আগদিনা গধূলি মন কৰিলোঁ, মোৰ সোঁ-ফালৰ খিৰিকি খনৰ পিনে বেলিটো বুৰ যাবলৈ লৈছে। অথচ, ৰাতিপুৱাও দেখোন বেলিটো সেইখন খিৰিকিৰ ফালেই উদয় হৈছিল। ভাবিলোঁ, কিবা ভুল কৰিলোঁ নেকি? পাচদিনা ৰাতিপুৱা দেখিলোঁ, মই ভুল কৰা নাছিলোঁ। মোৰ কপালখনত নিশ্চয় চিন্তাৰ বলিৰেখা স্পষ্ট হৈ উঠিছিল; অলপ পাচতে নাৰ্চ এগৰাকী মোৰ কোঠাত সোমালহি। ক'লে, "It seems you are worried about something. Could I help you any way!" মই উত্তৰ দিলোঁ, "I have been thinking which way lies the east and which way the west." তেওঁ ক'লে, "That is very simple." তেওঁ কিন্তু অলপ থমকি ৰৈ বিমোৰত পৰি ওলাই গ'ল। অলপ পাচতে উভতি আহি ক'লেহি, "Alright, plese don't worry. I'll tell you tomorrow." মই হাঁহি হাঁহি ক'লোঁ, "Tommorrow? I shall also be able to tell you tommorrow." আচল কথাটো আছিল, গ্লাছগো'ৰ আকাশ উত্তৰ মেৰুৰ আকাশ। আকাশপথত বেলিটোৰ ভ্ৰমণ-পৰিক্ৰমা তলৰ মাটিৰ পৰা চাই পঠিয়ালে ধেনুভিৰীয়া যেন লাগে; য'ৰ পৰা তাৰ যাত্ৰা তাতে তাৰ সামৰণি। পূব আৰু পশ্চিম দুয়োটা ওচৰাওচৰিকৈ বিন্দু, উত্তৰ মেৰুত দুয়োটা যেনেকৈ একেটা বিন্দু। মোৰ মনত পৰিছিল, তাহানি Readers Digest-ত পঢ়া এটা ধুনীয়া সাঁথৰলৈ। 'এজন মানুহে হাতত এটা বন্দুক লৈ ১০ মাইল দক্ষিণলৈ গৈ ১০ মাইল পশ্চিমলৈ গ'ল। তাতে এটা ভালুক মাৰি ১০ মাইল উত্তৰলৈ গৈয়েই ঘৰ পালেগৈ। ভালুকটোৰ গাৰ বৰণ কি? উত্তৰটো হ'ব, তৰ গাৰ বৰণ বগা। কাৰণ, অন্য কোনো ঠাইতে সম্ভৱ নহয়— চতুৰ্ভুজৰ সলনি ত্ৰিভুজ এটা আঁকি উভতি গৈ ঘৰ পোৱাটো আৰু সেই ত্ৰিভুজটোৰ ৰেখা তিনিডাল অনিবাৰ্যভাৱে সমতলৰ ওপৰত আঁকা নহয়। সাঁথৰটো আছিল ভূগোলৰ — অংকৰ নহয়।

গ্লাছগোত থকাহিল হাস্পাতালত কটোৱা সেই দিনকেইটাত মই পূবৰ মানুহটো পশ্চিমৰ মানুহবোৰৰ মন-দিগন্তৰ ওচৰ চাপি গৈছিলোঁ, উত্তৰায়ণৰ মহিমা-স্পৰ্শত। মাথোন এদিন মোক এজন মোৰ সহৰোগীয়ে প্ৰশ্ন কৰিছিল, "Excuse me are you a Nepali?" মই উত্তৰ দিছিলোঁ, "Not so. But very near. I am an Indian." তেওঁ অলপ চিন্তিত পৰিছিল। সেই কেইদিন মই বাকীবোৰ ৰোগীৰ দৰেই য়ুৰোপীয় খাদ্য খাইছিলোঁ। মোৰ গাটো যৰকাল লাগি আছিল, উচ্চ কেলৰীৰ কম পৰিমাণৰ খাদ্য খাই। কি কি খাইছিলোঁ, তাৰ তালিকাখন দিব নোৱাৰোঁ। এবাৰ কথা কিন্তু মোৰ মনত আছে, তাৰ মানুহবোৰ যেনো হাস্পাতাললৈ যায় দুটা বস্তুৰ আকৰ্ষণত— 'Delicious dishes and awfully beautiful

nurses' স্বীকাৰ কৰিব লাগিব, তাৰ নার্চবোৰ দেখিবলৈ অসম্ভৱ ধুনীয়া আৰু অনুপম ৰাংঢালী। আৰু কথাই-বতৰাই আচৰণে-বিচৰণে প্ৰত্যেকজনীয়েই একো একোজনী ফ্লোৰেন্স নাইটিংগেল। মোৰ তেনেকুৱাই লাগিছিল। বিচাৰি পাইছিলোঁ কাৰণটো, কিয় সেই জাতিটোৱে নার্চক সিমান সন্মানৰ চকুৰে চায়। কিয় সেই দেশৰ কোনো গাড়ীচালকে আগৰ গাড়ীখনক পাচফালে নার্চৰ বগা টুপীটো দেখা পালে, সেই গাড়ীখন পাচ পেলাই আগবাঢ়ি যাবলৈ চেষ্টা নকৰে। পাচত গম পাইছিলোঁ, সেই দেশৰ কোনোবা ডাক্তৰে কোনোবা নার্চৰ পাণিগ্ৰহণ কৰিবলৈ পালে, তেওঁৰ জনমটো সাৰ্থক হৈ যোৱা যেন পায়। আনৰ চকুতো ডাক্তৰজনৰো মান-সন্মান বাঢ়ি কোনোবাখিনি পায়গৈ। জুতিলগা খাদ্যৰ কথা কওঁ। তেওঁলোকে প্ৰত্যেকজন ৰোগীৰ খোৱা-লোৱাৰ ওপৰত অতি সতৰ্ক দৃষ্টি ৰাখে যেন পাইছিলোঁ। মোক মাজে মাজে কৈ যায়হি, "We've brought something special for you" দেখিলোঁ, এদিন থ'লেহি Chinese diet Chow-min chickenআৰু অন্যান্য আনুষংগিক। আৰু এদিন দিলেহি Mexican dish Pizzaবোলা বস্তুটো খাবলৈ পাইছিলোঁ এদিন। সেইদিনা নতুন বস্তুৰ জুতি ল'লোঁ। আটাইতকৈ আচৰিত হৈছিলোঁ, এটা দেওবাৰে। সেইদিনা এগৰাকী নার্চে কৈ গ'লহি, "We'll give you a sweet surprise today We've brought something very very special for you" অলপ পাচতে উলিয়ালেহি, Indian Polao আৰু Chicken Biriyani গোটেই কোঠাটো মচলাৰ গোন্ধে মলমলাই উঠিছিল। ভাবিলোঁ, বহুত দিনৰ মূৰত ভাতৰ জুতি ল'ম। এনেতে নার্চ এগৰাকী সোমাই আহিল। পাচে পাচে আৰু তিনি-চাৰিগৰাকী। মই খাবলৈ আৰম্ভ কৰিছিলোঁহে। এজনীয়ে চিএঞৰি উঠিল, "Ah! such a good smell! Let me taste a little!" — এইবুলি কৈয়েই তেওঁ আঙুলি এটা মোৰ বাটিটোত দিলে জুবুৰিয়াই। তাৰ পাচত, তেওঁ আঙুলিটো চুঁহিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাচতে আকৌ দুবাৰমান। বাকী কেইগৰাকীও উবুৰি খাই পৰিলহি— মোৰ খোৱা পাতৰ ওপৰত। অৱশেষত, আনন্দত কিৰিলি পাৰি আটাইকেয়োজনী ওলাই গ'লগৈ। মই নোখোৱাকৈ নেথাকিলোঁ— মেমৰ আঙুলিয়ে অকণমান চুৱা কৰিলে যদি কৰিলে। এদিন খাইছিলোঁ, Rice krispies আৰু Yogurt— মানে হুৰুম দৈ। মোৰ সেইদিনা ড° লীলা গগৈ লৈ মনত পৰিছিল।

আৰু এটা সৰু অভিজ্ঞতা। হাস্পাতালৰ বিচনা-পাটিবোৰ দিনটোত দুবাৰকৈ সলায়। আমাৰ ফালৰ হাস্পাতালবোৰত কথাবাৰ ভাবিবই নোৱাৰি। এদিন ৰাতিপুৱা নতুন বিচনাখন পাৰি দিয়াৰ পাচতে মই সেইখনত বহি লৈ পুৱাৰ কাকতখন পঢ়ি আছিলোঁ। হঠাৎ এগৰাকী নার্চ সোমাই আহি মোক পুৱাৰ সম্ভাষণ জনালেহি। মোৰ কোঠাটো আৰু বেচি পৰিপাটি কৰি উঠি তেওঁ মোৰ ওচৰ পালেহি। অতি আলফুলকৈ তেওঁ মোৰ হাত দুখন কাগজখনেৰে সৈতে বেডকভাৰখনৰ ওপৰৰ পৰা দাঙি দিলেহি। মই দেখি অবাক মানিলোঁ, কাগজখনৰ আখৰবোৰ ৰবফৰ দৰে বগা ধকধকীয়া

বেডকভাৰখনত ছপা হৈ গৈছে— ছিলমিলকৈ পঢ়িব পাৰি। কুঁৱলীৰ বতাহ সোমাই আহিছিল খিৰিকিখনেদি; কাগজখনৰ ছপা আখৰবোৰো আগদিনাৰ শেষৰাতিৰ। হয়তো দুয়োটা কাৰণ মিলিয়েই সেই আচৰিত কাণ্ডটো ঘটিছিল। লাজতে মৰি যোৱা যেন লাগিছিল। আটাইবোৰ ইণ্ডিয়ানৰে বদনাম নহ'বতো। মই ক'লোঁ, "I am so sorry. I didn't know that it would be so sticky." নাৰ্চগৰাকীয়ে ক'লে, "Don't worry. I'll change the thing right now." তেওঁ দৌৰি গৈ এখন নতুন বেডকভাৰ লৈ আনি সলাই দিলেহি।

হাস্পাতালৰ সেইবোৰ অভিজ্ঞতা কথা কিমান ক'ম। মোৰতো ওৰেটো জীৱনৰ এটা চকলৰ প্ৰায় গোটেইখিনিয়েই এটা হাস্পাতালত। বহুতবাৰ জুতি লৈছোঁ হাস্পাতালৰ বিচনাৰ— ডিব্ৰুগড়ত, গুৱাহাটীত আৰু দিল্লীত। কিন্তু, সিমান চাফচিকুণ বিচনা ক'তোৱেই দেখা নাই। আনকি, আজিকালি ঠায়ে ঠায়ে গঢ়ি উঠা প্ৰাইভেট ক্লিনিকবোৰতো। তুলনামূলকভাৱে ডিব্ৰুগড় অসম মেডিকেল কলেজৰ বিচনাবোৰ দিল্লীৰ বোৰতকৈ কেইবাগুণো বেচি চাফা; গুৱাহাটী মেডিকেল কলেজৰ আলপৈচান বেচি ভাল; আৰু দিল্লীত বিশেষজ্ঞৰ পয়োভৰ বেচি, কিন্তু বিচনাবোৰ অধইচ্।

যাওক সেইবোৰ যোগ-বিয়োগৰ কথা। গ্লাছগোৰ হাস্পাতালত এটা বস্তুৰ যে অভাৱ নাই—তাৰে দুটামান কথা কওঁ। বস্তুটো হ'ল, এক্স-ৰে প্লেট। এদিন মোৰ বুকুৰ এক্স-ৰে এখন লৈছিল। ছবিখন লোৱাৰ পাচতে টেক্নিচিয়ানজনে ক'লে, "Please wait for 5 minutes Let me see if it has come out properly." ৫ মিনিটৰ পাচতে মোক ক'লে, "Would you please help me again? That has gone away. A bit hazy." মই আকৌ উশাহ-নিশাহ বন্ধ কৰি থিয় হ'লোগৈ নেদেখা পোহৰখিনিৰ সমুখত। তেওঁ মোক সেইবাৰো আকৌ ৫ মিনিট ৰ'বলৈ ক'লে। আকৌ ৫ মিনিটৰ পাচতে ক'লে, "Please don't mind giving you trouble. I feel that too a bit unclear." তৃতীয়বাৰ প্লেটখন চাই উঠি ক'লে, "Its come out fine. I am sorry for giving you trouble." যেন তেওঁ মোৰ জগৰহে লগালে, ছবিখন ভালকৈ উঠাবলৈ লৈ। আমাৰ ফালে বাৰু কি হ'লহেঁতেন। ক'লেহেঁতেন, "হ'ব দিয়ক এইখনেৰেই। সেই চাইজৰ প্লেট পোৱাই মস্কিল।"

আন এদিন মোৰ I.V. Pyaelograph লৈছিল। মোৰ শৰীৰত কিবা এবিধ নীল ৰঙৰ পানী ভৰাই দি ৫ মিনিটৰ অন্তৰে অন্তৰে তিনি ঘণ্টা ধৰি একোখন এক্স-ৰে লৈছিল। এজন ডাক্তৰ মোৰ হাতৰ সিৰত বেজী এটা খোচ মাৰি থিয় হৈ আছিল, কিবা অঘটন ঘটিলেই ঔষধখিনি সুমুৱাই দিব। মই চাই আছিলোঁ।, ভিন ভিন তিনিগৰাকী নাৰ্চ এক্স-ৰেবোৰ লৈ অহা-যোৱা কৰি আছিল।মোৰ কাষত অনেক যন্ত্ৰপাতি। সেইখিনিৰ কাৰণেই মোক সেই বিশেষ কোঠাটোলৈ নিয়া। তাত সাধাৰণতে বেমাৰী এক্স-ৰে থকা কোঠাটোলৈ যাব নেলাগে; বৰং আগুৱাব-পিছুৱাব পৰা, এটেলীয়া নাইবা একতীয়া কৰিব

পৰা বিচনা এখনৰে সৈতে এক্স-ৰে যন্ত্রটোহে আহে ৰোগীৰ কাষলৈ। মোৰটো অলপ, জটিল ধৰণৰ ছবি লোৱা কথা বুলিয়েই কোঠাটোৰ পৰা মোক সেই পৰীক্ষাগাৰলৈ লৈ গৈছিল। তিনি ঘণ্টাৰ পাচত মহিলা-টেকনিচিয়ান গৰাকীয়ে মোক অভিনন্দন জনাই ক'লে, "Thank God! you have survived." মই সুধিলোঁ, "Was it so dangerous?" তেওঁ ক'লে, "Yes, one patient died yesterday. It was here in this place. I must admire your courage" তাৰপাচত তেওঁ মোৰ গাত তেওঁৰ গাউনটোকে পিন্ধাই দি ক'লে, "Please go to the adjacent toilet and empty your bladder. Don't walk fast." মই তালৈ গৈ দেখিলোঁ, মোৰ দেহৰ পৰা ওলাই গৈছে সৰু পানী নহয়— অজস্র ঘন নীলা চিয়াঁহী। উভতি আহিলত তেওঁ মোক সুধিলে, "Getting cold" মই কি কৈছিলোঁ মনত নাই। মোৰ টোপনি আহিছিল। আবেলি ডাঃ ফ্রেজাৰ আহিছিল। মোৰ বিচনাখনতে বহি লৈ তেখেতে মোক বৰ অন্তৰঙ্গ ধৰণেৰে কৈছিল, "If it is detected that there is something wrong with pheochromocytoma, just a minor operation will be necessary. A specialist in the field is ready at hand." অৱশ্যে, সেয়া নেলাগিল।

এনেকৈয়ে চিকিৎসা চলি আছিল। আৰু প্ৰত্যেক দিনাই অনিমেশ আ'ন আৰু গীতাই দিনটোত মোক দুবাৰকৈ দেখা কৰি গৈছিলহি। এদিন তেজপুৰৰ ডাঃ নবীন গোস্বামী, তেখেতৰ পৰিবাৰ ডাঃ লক্ষ্মী গোস্বামী আৰু তেখেতৰ শালপতি তথা মোৰ প্ৰাক্তন ছাত্ৰ ড° তৰুণ দাস নামৰ লণ্ডন নিবাসী ইঞ্জিনীয়াৰ — তিনিও মোক মাত লগাই গৈছিলহি। ডাঃ গোস্বামীয়ে মোক এটা খবৰ দিছিল, লণ্ডনৰ School Of Tropical Disease And Medicine-ৰ ৰিচাৰ্ছ কৰ্ণাৰত ভাৰতীয় ছাত্ৰৰ গৱেষণা-পত্ৰ এখনো নাই; অথচ, আফ্ৰিকানবোৰৰ দেখাৰ আছে। গতিকে, মোৰ ফালৰ পৰা সিদ্ধান্ত কৰিছিলোঁ, আমাৰ বেমাৰবোৰ বহু সময়ত বৃটিছ ডাক্তৰসকলৰ বাবে যথেষ্ট অচিন।

মাজে মাজে আ'ন আৰু গীতাই কৈ গৈছিলহি, তেওঁলোক ক'ত কেনেকৈ ফুৰি আহিছেগৈ। এদিন আ'নে ক'লে, "I took Baideu yesterday to Bannockburn. I am sorry, I could not take you to that place." মই ক'লোঁ, "You mast have shown her the huge statue of an equestrienne." আ'ন অলপ আচৰিত হৈ গ'ল। সুধিলে, "Yes, I did. But how did you know." মই ক'লোঁ, "There must have been a plaque underneath, where this date is given 1314 A.D." আ'ন আৰু বেচি আচৰিত হ'ল। সুধিলে, "Did Animesh take you there? But he never told me." মইতেতিয়া ভেদ ভাঙি ক'লোঁ, "No, he didn't. But I had to read these things in my schooldays. Battle of Bennockburn, Robert bruce, 1314 A.D.-all these." তেতিয়া আ'নে উশাহটো টানি লৈ মন্তব্য দিলে, "Bhindeu, you know so many unnecessary things." উভতি চাই ভাবিছোঁ, মন্তব্যটো মোৰ ওপৰত নাছিল— আমাৰ দেশৰ শিক্ষা-ব্যৱস্থাটোৰ ওপৰতহে আছিল। কোনো

দৰকাৰ নাই সেই চন-তাৰিখবোৰ মুখস্থ কৰি ৰখা— প্ৰয়োজন হ'লে, প্ৰসংগ পুথি এখনৰ পাত লুটিয়ালেই হৈ যায়। তেওঁলোকৰ দেশত দেখিছিলোঁ, প্ৰত্যেকেই মেট্ৰিকুলেটৰ সমপৰ্যায়ৰ পৰীক্ষাত পাছ কৰা মানুহ; কিন্তু তাৰ ওপৰত মহলাৰ মানুহৰ সংখ্যা অতি সামান্য। আমাৰ দেশত গ্ৰেজুৱেটৰ সংখ্যা যিমান, 'অনাখৰী' মানুহৰ সংখ্যা তাৰ তিনিগুণ। দুয়োবিধৰে উভৈনদী।

আন এদিনৰ কথা । অনিমেশ আৰু গীতা গৈছিল হাস্পাতাললৈ। গীতাই ক'লে, "কালি এডোখৰ ঠাইলৈ গৈছিলোঁ। ভাবিব নোৱাৰিবা, কি যে অপূৰ্ব ধুনীয়া ঠাই। মই ভাবিছিলোঁ, সেইজোপাও এজোপা গছ। সমুখত শাৰী শাৰী পাইন গছ।

ওচৰলৈ গৈহে গম পালোঁ, গছ নহয়— এটা সৰু হোটেল। চালখন গছৰ পাতেৰে ছাটি থোৱাৰ নিচিনা লাগে। তাত বোলে নতুন দৰা-কইনাবোৰে হনিমুন কৰেগৈ।" মই বাধা দি ক'লোঁ, "চব বুজি পালোঁ বাৰু। ঠাইডোখৰৰ নামটো কি?" তেওঁ উত্তৰ দিলে, "ট্ৰোছাকছ।" মই উচ্ছ্বসিত হৈ ক'লোঁ, "বাঃ! Trosachs চাই আহিলাগৈ। কি অপূৰ্ব ধুনীয়া বুলি কৈ গৈছে বৰ্ডচৱৰ্থে—

" With watchful eyes
Feed it 'mid Nature's old felicities,
Rocks, rivers and smooth lakes more clear than glass
Untoched, unbreathed upon ..."

সকলোৰেই পাহৰি যায় তাঁলৈ গৈ— "Life is but at tale of morning grass withered at eve." চাবলৈ গৈ ভাল কৰিলা। মোলৈ ৰ'লে চোৱা নহ'লগৈহেঁতেন।" অনিমেশে দুখ কৰিলে— মোকো নিব নোৱৰাৰ কাৰণে। ক'লে, "এদিন আপোনাক দেখুৱাই আনিমগৈ।" মোৰ মনলৈ আহিছিল, চালোঁৱেইতো বৰ্ডচৱৰ্থৰ প্ৰকৃতি ৰাজ্য-ৰাইডেলত, গ্ৰাচমিয়েৰত। শিতানত নীলচীয়া পাহাৰ, তলত আকাশ নীলা হ্ৰদবোৰৰ পানী আৰু মাইলৰ পাচত মাইলজোৰা পাতল সেউজীয়া, গভীৰ সেউজীয়া কজলা ঘাঁহনিৰ উপত্যকা-অধিত্যকা। হয়তো ট্ৰোছাকছ তাতোকৈ ধুনীযা। নেদেখিলোঁ ভালেই হ'ল। সেয়া সপোন হিচাপেই পুঁহি থ'বলৈ প্ৰেৰণা লভিলোঁ। আজিও সি সপোন হৈয়েই আছে।

তাৰ মাজতে এটা মজাৰ কাণ্ড ঘটিছিল। এদিন ডাঃ ই. এইচ. মেকলাৰেণ (Dr. E.H. McLaren) নামৰ ডাঃ ফ্ৰে'জাৰৰ সহকাৰী ডাক্তৰজনে মোক কথা এষাৰ ক'লেহি, অত্যন্ত নম্ৰ অনুৰোধৰ সুৰত, "আমাৰ লগৰে ডাক্তৰ এজনৰ অসুখ। তেওঁক এদিন এটা বৰ জটিল পৰীক্ষা কৰিবলগীয়া হৈছে। জেনেৰেল ৱাৰ্ডতো বিচনা নাই। ইফালে তেওঁক ওপৰ-মহলালৈ নিলেও যন্ত্ৰপাতিবোৰ তালৈ নিবলৈ অসুবিধা। গতিকে, আপুনি যদি অকণমান সহায় কৰে। ওপৰত এটা অকলশৰীয়া কোঠা আছে। এৰাতি তাতে কটোৱাত বাৰু আপোনৰ কিবা অসুবিধা হ'ব নেকি? জানো, মোৰ অনুৰোধটো অন্যায়েই

হৈছে।” ভাবিলোঁ, এই বিলাত দেশখনত কোনে যে কাক 'অনুবোধ' কৰে। আৰু পাচতে মোৰ সৰু বাকচটো ওপৰ পালেগৈ। মোকো লৈ গ'ল। গৈ দেখিলোঁ, সেইটো দেখোন ফিমেল ৱাৰ্ডৰ লগতে লাগি থকা অস্থায়ী কোঠা। আনকালৰ দৰে বয়ঃপ্ৰাপ্ত খোজকাঢ়ি ফুৰা এটা দিনৰ কাৰণে বন্ধ হৈ গ'ল। মোৰ এগৰাকী নাৰ্চে চাহ-জলপান দিবৰ সময়ত সুধি গ'লহি— আনকালৰ দৰেই “How d'ye do?” মই হাঁহি হাঁহি উত্তৰ দিলোঁ, “I get transformed.” তেৱোঁ হাঁহিলে, "Really? Wonderful indeed!" মই সেইদিনা ওৰেটো দিন বাতৰি-কাকতকে পঢ়িলোঁ।

তাৰ বাতৰি-কাকতবোৰ যেনিবা একোখন কিতাপেই —৪০/৫০ পৃষ্ঠাকৈ থাকে। এটা খবৰ পঢ়িলোঁ, গ্লাছগোৰ কোনোবা এটা 'চুইমিং পুল'ত এজনী ছোৱালীয়ে কেইবাদিনো সাঁতুৰিছিলগৈ। এদিন তাই মন কৰিলে, তাইৰ সোণালী চুলিকোছা সেউজীয়া হৈ আহিছে। অনুসন্ধান কৰোঁতে ওলাই পৰিল, সেই কৃত্ৰিম পুখুৰীটোৰ পানী তপতাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা বিদ্যুৎ প্ৰবাহী তামৰ শলাকেইডালৰ ৰসায়নিক বিক্ৰিয়াৰ ফলতেই ঘটনাটো ঘটিবলৈ পালে। কথাবাৰৰ লগত জড়িত ক্ষতিপূৰণৰ প্ৰশ্নটো আদালতৰ ওচৰ পাইছেগৈ। অন্য এটা খবৰ পঢ়িলোঁ, এজন মানুহ সমস্যা এটাত পৰিছে, তেওঁৰ ঘূণীয়া ভৰি এখনৰ পৰা কাটি পেলোৱা বাকীডোখৰ ভৰিক লৈ। সেই অকামিলা অংশটোও জানো কাঢ়িলেকে মানুহজনৰ দেহৰে এটা খণ্ডৰূপ নাছিল? তেনেহ'লে সেই মনুষ্য-দেহাংশক জানো য'তে-ত'তে খালে-ডোঙে পেলাই থৈ আহিবগৈ পাৰি? কবৰখানাতো এটা জীয়া মানুহৰ মৰা দেহাংশ কবৰ দিয়া অসম্ভৱ। গতিকে, মানুহজনে বিচাৰিছে, সেই আধাডোখৰ ভৰি তেওঁ নিজৰ বাৰীত পুতি থ'ব। ওচৰ চুবুৰীয়াই আদালতত গোচৰ তৰিলে। আদালতে ৰায় দিছে, মানুহজনে নিজৰ বাৰীতে সেই পুতৌ এৰিব নোৱৰা বস্তুটো পুতি থ'ব পাৰে; কিন্তু স্বাস্থ্যজনিত কাৰণত সেইটো তিনিফুটতকৈ কম দ গাঁতত পুতিব নোৱাৰিব। এইবোৰেই হ'ল, বিলাতৰ বাতৰি-কাকতত পৰিৱেশন কৰা খবৰৰ নমুনা।

সেইখন দেশলৈ গৈ এটা বিশ্ববিয়পা অনুষ্ঠানৰ খবৰ গোটালোঁ, যিটোৰ খবৰ আগতে কোনোদিনেই পোৱা নাছিলোঁ। সেয়া হ'ল, ব্লু-ক্ৰচ্ ছোচাইটিৰ খবৰ। ৰেড্‌ক্ৰচ্ ছোচাইটি মানুহৰ অমংগলীয়া সময়ৰ বন্ধু। ব্লু-ক্ৰচ্ ছোচাইটি তেনেকৈ পশু-পক্ষীৰ অমংগলীয়া সময়ৰ ত্ৰাণকৰ্তা। পোনতে ১ম মহাসমৰৰ সময়ত ঘোঁৰাৰ দুখ মোচন কৰিবৰ বাবেই এই আন্তঃয়ুৰোপীয় অনুষ্ঠানটোৰ জন্ম হৈছিল। এতিয়া সি ৰেড্‌ক্ৰচৰ লেখীয়াকৈয়ে আন্তৰ্জাতিক অনুষ্ঠান হৈ পৰিছে আৰু তাৰ কামৰ পৰিসৰ শান্তিৰ সময়লৈকো প্ৰসাৰিত হৈছে। পেঞ্চনপ্ৰাপ্ত লোক, নিম্ন মজুৰীৰ শ্ৰমিক আৰু বেকাৰ নাগৰিকৰ পোহনীয়া পশু-পক্ষীক বিনামূলীয়া চিকিৎসাৰ যোগান ধৰা হয়— সেইটো অনুষ্ঠানৰে দাক্ষিণাত্য। দুটা সঁচা কাহিনী পঢ়িছিলোঁ। পোনৰটো এটা মেকুৰীৰ বিষয়ে। বিলাতত দেখিছিলোঁ চুৰা-পাতনিৰ সলনি একোটা ক'লা ৰঙৰ ডাঠ পলিথিনৰ মোনা

থাকে— প্ৰতিটো ঘৰৰে পাচ চোতালত। সেই মোনাটোৰ নাম disposal bag; সপ্তাহত একোদিনা চুবুৰীয়ে চুবুৰীয়ে এখন মস্ত বিয়াগোম ট্ৰাক ওলায়হি। লগত অহা কৰ্মীবোৰে ঘৰে ঘৰে পিটিপিটাই পেলনীয়া বস্তুৰে ভৰপূৰ হৈ থকা disposal bag-বোৰ নি গাড়ীত তোলেগৈ; যাওঁতে নতুন disposal bag এটা থৈ যায়— পাচৰ সপ্তাহৰ পেলনীয়া বস্তু পেলাবলৈ। ট্ৰাকৰ ওপৰত এটা Rubbish Crusher-এ তেনেকুৱা মোনাবোৰ হেঁচি চেপেটা কৰি পেলায়। সেই মোনাবোৰ জাপ জাপকৈ জাপি নিলে, গাড়ীত ঠাই ওলায় বেচি। এদিন পিচে কেইটামান মোনা তেনেকৈ চেপেটা কৰিবলৈ লওঁতেই এটা মেকুৰীৰ মাত শুনি তৎক্ষণাত চালকজনে যন্ত্ৰটো বন্ধ কৰি দিলে। সেই মেকুৰীটো ব্লু-ক্ৰচ্ 'অনাথ আশ্ৰম' পালেগৈ। পাচৰটো কাহিনী এটা এলচেছিয়ান কুকুৰৰ। সেই কুকুৰটোক ঘৰৰ গৰাকীয়ে ঘৰৰ ভিতৰতে বন্ধ কৰি থৈ কোনোবা ফালে গৈছিল— উভতি আহিবলৈকে পাহৰিছিল। এলচেছিয়ানটোৱে সাদিন নে দহদিন একো নোখোৱাকৈয়ে কটালে। উপাই নেপাই শেষত সি দুৱাৰ-খিৰিকিৰ পৰ্দাবোৰকে হেনো খাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। ঘটনাটো ব্লু-ক্ৰচ্‌ৰ দৃষ্টিগোচৰ হ'ল। ব্লু-ক্ৰচৰ মানুহে দুৱাৰ ভাঙি সেই মৃতপ্ৰায় কুকুৰটোক নি পশু চিকিৎসালয় পোৱালেগৈ।

বিলাতত মানুহে যে কুকুৰক ইমান মৰম কৰে, তাৰ কাৰণটো আৱিষ্কাৰ কৰিছিলোঁ, ষ্টব্ হিল হাস্পাতালতে। তাত দিনৰ ভাগত টেলিভিশ্যনৰ এটা চেনেলত আদালতৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বিচাৰবোৰৰ পোনপটীয়া টেলিভিশ্যনৰ প্ৰচাৰ উপভোগ কৰিব পাৰি। এদিন দেখিলোঁ এহাল দম্পতিৰ বিচাৰকাৰ্যৰ বিৱৰণী। মানুহ হালৰ ল'ৰা-ছোৱালী নাছিল। গতিকে, মানুহহালে এজনী অকণমানী ছোৱালী চুৰ কৰি আনিছিল। এদিন পুলিচ সিহঁতৰ ঘৰত ওলাইছিলহি। সেইদিনা সিহঁতে সেই ছোৱালীজনীক এটা আলমাৰীৰ ভিতৰত লুকুৱাই থৈ কথমপি সাৰিব পাৰিলে। কিন্তু সিহঁতে প্ৰমাদ গণিলে। গতিকে, সিহঁতে তাইক এটা দুৰ্গৰ চোতালৰ পৰা পেৰাম্বুলেটৰ এখনত ভুলি তললৈ ঠেলি পঠিয়াই মাৰি পেলাবলৈ থিৰাং কৰিলে। অৱশেষত, সিহঁতে এদিন ভাবি থোৱামতেই কামটো কৰি বেগাবেগিকৈ আঁতৰি গুচি গ'ল। পেৰাম্বলেটৰখন এটলীয়া কাষ এটাৰে দুৰ্গটোৰ পৰা নিজে নিজে নামি যোৱা দেখা পাই এটা কুকুৰে জাঁপ মাৰি তাৰ ফিটা এডাল কামুৰি ধৰিলেগৈ কুকুৰটো তেনেভাৱেই বৈ থাকিল। অন্য এটা কুকুৰে ঘটনাটো দেখা পালে। সি দৌৰি গৈ অলপ দূৰত থকা পুলিচ চাৰ্জেণ্ট এজনৰ লংপেণ্টটো কামুৰি তেওঁক ওলমি থকা পেৰাম্বুলেটৰখনৰ ওচৰলৈ টানি আনিলেগৈ। ছোৱালীজনীয়েও ৰক্ষা পালে, দোষী দম্পতিহালো ধৰা পৰিল। বিচাৰৰ সময়ত গোটেই ঘটনাটো পুনৰাভিনয় কৰি দেখুৱাইছিল। আমাৰ কুকুৰবোৰো সিমান পাকৈত নহয়, মানুহবোৰো কুকুৰৰ প্ৰতি সিমান সহানুভূতিশীল নহয়। সেইকাৰণেই, আমাৰ দেশত ব্লু-ক্ৰচৰ নামটোকে শুনিবলৈ পোৱা নাযায়।

হাস্পাতালৰ কথা আৰু বহুতো আছিল। সেইবোৰ লিখি কথা বেচি দীঘলীয়া নকৰোঁ। ২৭ জুনৰ দিনা পুৱা ডাঃ ফ্রেজাৰ মোৰ বিচনাখনত বহি পৰিলহি মোক ক'লে "We tried our best; but found nothing serious about you. Maybe, you have fully recovered from your ailment. Almost, we can say, yours is a case of just essential hypertention I am sending a full report to Dr. M.N Bhattacharyya within a day or two" তাৰ পাচত তলকা মাৰি বৈ মোক সুধিলে, "I think, you will be spending some more days in Scotland." মই ক'লোঁ, সোনকালেই যামগৈ। যোৱাৰ বাটত লণ্ডনত দুদিনমান বৈ যাম। তেওঁ ক'লে "That's fine, there are many things in London. But London has lost some of its earlier beauty. Now a days, you will find it somewhat sizzling with crowd."

সেইদিনাই মই হাস্পাতালৰ পৰা বিদায় ল'লোঁ— আবেলিপৰত। অনিমেষে মোক এটা সৰু টোপোলা আনি দিলেহি— চক'লেট আৰু টফিৰ। মোক তেওঁ ক'লে, "এই দেশৰ এটা সৰু নিয়ম, হাস্পাতালৰ পৰা বিদায় ল'বৰ সময়ত নাৰ্চবোৰক দুটা-এটা চক'লেট দি যাব লাগে।" ময়ো আগবাঢ়ি গৈ বিদায় ল'লোঁ, সেই জ্রোবেল নাইটিংগেলৰ দলটোৰ পৰা, "Here is a small packet of some sweets for you." তেওঁলোকৰ চকুবোৰ অলপ ঢুলঢুলীয়া হৈ পৰিছিল। ভাবিবই পৰা নাছিলোঁ, সেই কেইদিনৰ ভিতৰতে যে তেওঁলোকে মোক সিমান আপোন কৰি লৈছিল।

কেইজনমান ৰোগীকো মাত লগাই বিদায় ল'লোঁ। তাৰে দুজনৰ কথা মই বহুত দিনলৈকে পাহৰিব নোৱাৰোঁ। এজনে মোক সুধিছিল, মই অসমৰ কোনখন ঠাইত থাকোঁ। মই ডিব্রুগড়ত থাকোঁ বুলি ক'লত তেওঁ আকৌ সুধিছিল, "Is the place near Moran?" মই কৈছিলোঁ, "Yes, it is so" তেওঁ তেতিয়া ক'লে,"I know a bit of your language" গৰমপানী ফুৰিব, ফুৰিব।" তেওঁ হেনো যুদ্ধৰ সময়ত অসম দেখিছিল। মৰাণতে ৰাতি পুৱাইছিল। এখন চাহৰ দোকানত সোমাইছিলগৈ। পানীৰ কেট্‌লি এটা দি মুখ-হাত ধুবলৈ কেট্‌লিটো দাঙিব খোজোঁতেই—"Everyone shouted aloud" গৰম পানী -ফুৰিব, ফুৰিব। "They were so kind to me." আনজনে সময় পালেই মোৰ ওচৰলৈ আহি সুহুৰিয়াই সুহুৰিয়াই য়ুৰোপীয় সংগীতৰ একোটা অংশ শুনাই গৈছিলহি। তেওঁ ভাবি লৈছিল, য়ুৰোপীয় সংগীতৰ ভাল চমজদাৰ। কাৰণ, তেওঁৰ সুহুৰি শুনিয়েই মই ক'ব পাৰিছিলোঁ— এইটো বিঠোফেনৰ আৰু এইটো মোজাৰ্টৰ ইত্যাদি। তেওঁ হেনো 'ভায়োলিন' বজায়। মই তেওঁ কোৱা দোকানখনৰ পৰাই এটা mouthorgan কিনি আনিছিলোঁ— টিংকুলৈ, মানে মোৰ সৰুটো ল'ৰালৈ।

তাৰ পাচত, আৰু মাথোন তিনিটা দিন। গ্লাচ্‌গোৰ পৰা বিদায় ল'বৰ সময় হ'লহি। ২৮ জুনৰ ওৰেটো দিন জিৰণিয়েই ল'লোঁ। উবুৰিল হাস্পাতালে মোৰ ভৰিব নথৰ পৰা

মূৰৰ চুলিলৈকে চাই বেমাৰ বিচাৰি নেপালে—সঁচা কথা। কিন্তু, মোৰ মনটো সঁজাল কৰি দিলে, ফৰকাল কৰি দিলে। অনিমেশ সপৰিয়ালে ইটালিলৈ যোৱাৰ কথা আছিল। আমাৰ কাৰণেই বন্ধ হৈ থকাৰ কথা গম পালোঁ। মই ক'লোঁ উভতি যাবগৈ পাৰিম—তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ পৰিকল্পিত ভ্ৰমণটো স্থগিত কৰিব নেলাগে। পাচদিনা প্ৰাগ্‌গো নগৰখন ভালকৈ চাই ল'লোঁ। আৰু জানো এইবোৰ ঠাই দ্বিতীয়বাৰ চাবলৈ আহিব পাৰিম। সেইদিনাই আ'নৰ দেউতাক-মাকক মাত এষাৰ দি আহিলোঁগৈ। ৰীতিমতে মিতিৰ খোৱা বুলি ক'ব পাৰি।

৩০ জুনৰ দিনা আবেলি আমি ডাঃ অক্ষয় ঠাকুৰীয়াৰ ঘৰ অভিমুখে ওলালোঁ। তাতে দুদিন কটাই লণ্ডনলৈ যামগৈ— সেইটোৱেই আছিল আমাৰ পৰিকল্পনা। আ'নে মুনইঁতলৈ বুলি কেইবাটাও সৰু উপহাৰ গীতাৰ হাতত দিলে। জংকি আৰু টিংকুলৈ দুটা ধুনীয়া চুৱেটাৰ। স্বচ্ছ উলেৰে গোঁথা। আমাৰ দুয়োকো উবুৰিয়াই দিলে, বিদায় বেলাৰ মৰম— স্বচ্ছ উলতকৈয়ো উমাল। সময় যিমানে আগবাঢ়ি যায়, সেই উমটোও সিমানে মিঠা হৈ গৈ থাকে।●

।। ছয়ামময়াকৈ ইংলেণ্ডখনো ।।

"যত বড়ো হোক ইন্দ্রধনু সে
সুদূৰ আকাশ আঁকা;
আমি ভালোবাসি মোর ধরনীর
প্রজাপতিটির পাখা।"

— ৰবীন্দ্রনাথ ঠাকুৰ

স্কটলেণ্ডৰ পৰা আমি ইংলেণ্ডৰ সমতললৈ নামি আহিছিলোঁ। সিদ্ধান্ত কৰি থৈছিলোঁ, আমি ৰাইহ'পত ডাঃ অক্ষয় ঠাকুৰীয়াৰ ঘৰত কেইদিনমানৰ কাৰণে থমকি ৰ'মগৈ। বাটতে অনিমেষে সুধিলে, স্কটলেণ্ডৰ পাউণ্ডৰ নোটবোৰ ইংলেণ্ডত চলা পাউণ্ডৰ নোটলৈ সলাই ল'লো নে নাই। মই নেজানিছিলোঁৱেই, স্কটলেণ্ডৰ নোট যে ইংলেণ্ডত অচল। অনিমেষৰ পৰাই গম পালোঁ ঃ দেশখন যদিও একেখনেই তথাপি দুয়োখন ৰাজ্যৰ দুটা বেলেগ বেংক। দুয়োটা স্বতন্ত্ৰীয়া বেংক— এটা হ'ল বেংক অব ইংলেণ্ড, আনটো বেংক অব স্কটলেণ্ড। মই চিন্তাতে পৰিছিলোঁ। অনিমেষে আশ্বাস দিলে, সেইটোৰ ব্যৱস্থাটো তেওঁ কৰি দিব।

ইংলেণ্ডত সোমোৱাৰ অলপ পাচতে আমি চাহ খাবৰ বাবে এখন ৰেস্তোঁৰাত সোমালোঁ। অনিমেষে এটা বন্ধ থাৰ্মো ফ্লাস্কৰ লগতে লাগি থকা সৰু বাকচৰ ওপৰত থকা ফাঁক এটাৰে পেনি কেইটামান সুমুৱাই দি, ফ্লাস্কটোৰ তলৰ পিনে থকা লাহী নলী এটাৰ মুখত খালী পিয়লা এটা ধৰিলে। লগে লগে গাখীৰ-চেনি মিহলোৱা চাহ এপিয়লা ওলাই আহিল। এপিয়লা-এপিয়লাকৈ তেওঁ আমাৰ তিনিওৰে কাৰণে তিনি পিয়লা চাহ এইদৰে বাকি লৈ আমাৰ দুয়োজনকে দুপিয়লা দি এপিয়লা নিজেও ল'লে। স্কটলেণ্ডৰ ৰেস্তোঁৰাতো চাহ খাইছোঁ; কিন্তু তাত একেবাৰেই গাখীৰ-চেনি মিহলি হৈ থকা চাহ বাকি ল'ব নোৱাৰি। দোকানীক হাতে হাতে দামটো দি ফ্লাস্কৰ পৰা মাথোন ফিকা চাহটোপাহে বাকি ল'ব পাৰি। গাখীৰ বেলেগ এটা ফ্লাস্কৰ পৰা বাকি লৈ তাতে মিহলাই ল'ব লাগে। চেনিও আনি ল'ব লাগে, আন এটা পাত্ৰৰ পৰা। দুয়োখন ৰাজ্যৰ মাজত এনেবোৰ সৰু-সুৰা পাৰ্থক্য লৈয়েই গোটেইখন বঁজা দেশ— যুক্তৰাজ্য (United Kingdom)। মানুহবোৰৰ মাজতো আচাৰ- আচৰণৰ গভীৰ পাৰ্থক্য — অলপ টলকি চালেই উমান পোৱা যায়। স্কটলেণ্ডৰ মানুহবোৰ কথাই-বতৰাই ভৎভতীয়া -মনবোৰ মুকলি। মন কৰিছিলোঁ, কাৰোবাৰ লগত মুখামুখি হ'বলৈ পাওঁতে-নেপাওঁতেই সিজনে আগবাঢ়ি সম্ভাষণ জনোৱা কামটো শেষেই কৰে। ইংলেণ্ডৰ মানুহবোৰৰ কিন্তু মুখবোৰ জানিবা বেজী-সুতাৰে চিলাই কৰিহে থোৱা; আগবাঢ়ি কাৰো লগত কোনো কথা ভুলতো নেপাতে। কোনোবাই আগে-ভাগে কাৰোবাক উমাল সম্ভাষণ জনালেও, সিজনৰ সঁহাৰিটো যথেষ্ট কুণ্ঠীয়া লাগে।

এঠাইত আমি নামিলোঁ। গাঁৱলীয়া ঠাই। আমি মাটিৰ ওপৰতে থকা 'টয়লেট'লৈ গ'লোঁ। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, বিলাতত 'টয়লেট'বোৰ সচৰাচৰ থাকে মাটিৰ তলত। সুৰংগটোৰে সোমাই গ'লেই পোৱা যায় একোটা পৰিপাটি' চেলুন' —চুলিকটা নাপিতৰ ঘৰ নহয়, মানুহ গোট খাব পৰা সৰু কোঠা এটা। দুয়োকাষে থাকে দুশাৰী বন্ধ দুৱাৰৰ 'টয়লেট' — পুৰুষ আৰু মহিলাৰ বাবে আচুতীয়াকৈ। সিবোৰৰ প্ৰত্যেকটোৰে দুৱাৰমুখত আঁৰি থোৱা থাকে একোটা সৰু বাকচ। তাৰ ফাঁকেৰে পেনি এটা সুমুৱাই দিলেই দুৱাৰখন আপোনাআপুনি মুকলি হৈ যায়। পাচত ওলাই আহি দাপোণত মুখ চাই আপোন ৰূপত মুগ্ধ হৈ ল'ব পাৰি। পানী-দুনি ব্যৱহাৰ কৰিও ৰুমাল-গামোচা বিচাৰি ফুৰিব নেলাগে। পানীৰে তিতি থকা হাতখন 'ড্ৰায়াৰ' এটাৰ সমুখত ধৰি বুতাম এটা টিপি দিলেই হ'ল; নিমিষতে ভিতৰৰ পৰা ওলাই অহা গৰম বতাহে হাতখন শুকুৱাই দিব।

সেই যে গাঁওখনৰ বাটৰ দাতিলৈ এক পলকৰ কাৰণে নামি গৈছিলোঁ, তাৰ পাচতে কিছুদূৰ গৈয়েই মোৰ চকুহালৰ সমুখত মোৰ অসুখটোৰ চিনাকি খেলিমেলিটো অনুভৱ কৰিলোঁ। অনিমেষে মোক কিবাকিবি সুধিছিল মই ভালকৈ উত্তৰ দিব পৰা নাছিলোঁ গাড়ীতে দুঘণ্টা মান শুলোঁ। শুই উঠি কিছু সুস্থ অনুভৱ কৰিলোঁ অলপ পৰৰ পাচতে ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ ঘৰ পালোঁগৈ। মোক অসুস্থ যেন দেখি ওপৰ মহলাৰ শোৱনি-কোঠালৈ লৈ গ'ল। কিন্তু, আধা ঘণ্টাৰমানৰ পাচতে মোক অজ্ঞান অৱস্থাত হাস্পাতাললৈ স্থানান্তৰিত কৰা হ'ল। চাণ্ডাৰলেণ্ড জেনেৰেল হস্পিটেলৰ ডাঃ জি. এল. হাৰ্লো (Dr. G.L. Harlow)-ই মোৰ চিকিৎসাৰ ভাৰ লৈয়েই দেখিলেহি, মই দেখোন সিজনৰ লগত সুস্থ মানুহৰ দৰে কথা পাতিলোঁ। সিজনে নিজৰ ৰবীয়াকৈ জুলাই মাহৰ প্ৰথম দুদিন মোৰ স্বাস্থ্য পৰীক্ষা কৰিলে। ডাঃ মেলভিল আৰু ডাঃ ফ্ৰেজাৰৰ ৰিপোৰ্ট দুটাও চালে। গীতাৰ লগতো মোৰ আগৰ তিনিওটা অসুস্থতাৰ কাহিনী সম্পৰ্কে কথা পাতি কিছুমান সিদ্ধান্তলৈ আহিল। তেখেতে তেখেতৰ দীঘলীয়া ৰিপোৰ্টত কেইবাটাও কথা লিখিলে। প্ৰথম, "he was subsequently found to be having a generalised jerking of his limbs, the description of which does not conform to true grand mal clonic movements."। দ্বিতীয়, "the words *convulsions and epilepsy* do not seem to have been established. ... there seems to be no indication for treatment on the basis of possibility epilepsy."। তৃতীয়, "With regard to the possibility of hysteria I am not aware of any justification for this diagnosis."। উভতি চাই ভাবিছোঁ এই ডাক্তৰ গৰাকীয়েই পোনতে সেইপিনে আঙুলিয়াই দেখুৱাইছিল, যিটো ৰোগৰ নিদান পাচত ডাঃ হৰিপ্ৰসাদ বৰুৱাই স্পষ্টকৈ নিৰূপণ কৰিলে, আৰু যিজনৰ চিকিৎসাতে মই সময়ত আৰোগ্য হৈ উঠিলোঁ। প্ৰসংগক্ৰমে কৈ থওঁ, ডাঃ বৰুৱাই যদিও সুদীৰ্ঘকাল ধৰি মোৰ চিকিৎসা কৰিলে, মই তেখেতক এটা ফুটা কড়িও গ্ৰহণ কৰাব নোৱাৰিলোঁ। আৰু এটা কথা। সিজনক যদি মই

আগতে বিচাৰি পালোঁহেঁতেন, মই নিশ্চয় বাৰে বাৰে মোৰ পৰিবাৰ আৰু ল'ৰা-ছোৱালীকেইটাক উচপ্ খুওৱাৰ দোষত দোষী হ'ব নেলাগিলহেঁতেন। তাতকৈয়ো ডাঙৰ কথা, স্বাস্থ্যটো মেৰামতিৰ মৰীচিকা যেদি নিশ্চয় সাঁত সাগৰ তেৰ নদীৰ সিপাৰৰ দেশখনতো নোলালোঁগৈহেঁতেন।

যি কি নহওক, জুলাইৰ ৩ তাৰিখে আবেলি চাণ্ডাৰলেণ্ড হাস্পাতালৰ বিচনা এৰিলোঁ। আহিবৰ সময়ত উভতি চাই মন কৰিছিলোঁ, সেই জিলা চিকিৎসালয়খনেই আমাৰ অসম মেডিকেল কলেজখনৰ এলেকাটোতকৈ সৰহ ঠাই জুৰি আছে। গ্লাছগো লৈ মনত পৰিছিল। তাৰ ষ্টৱ্ হিল হাস্পাতালটো ডেৰ শ বছৰতকৈয়ো পুৰণি। অথচ সময়ে সময়ে ইটো-সিটো সলাই থকা ঘৰবোৰ মন কৰিলে মাথোন অতি বেচি ডেৰ কুৰি বছৰৰ পুৰণি যেন লাগে। প্ৰতিটো ৱাৰ্ডৰ সমুখত দুই ফাৰ্লংমান জোৰা একোখন ঘাঁহনি। পুৱা-গধূলি খোজকাঢ়ি স্বাস্থ্য-চৰ্চা কৰাত বাধা নাই। চাণ্ডাৰলেণ্ড আৰু গ্লাছগো দুয়োখন ঠাইৰে হাস্পাতালত একোটা বেলেগ ৱাৰ্ড মোৰ চকুত পৰিছিল। ৱাৰ্ডটোৰ নাম Geriatrics — মানে বাৰ্ধক্যাশ্ৰম। বিলাতত আটাইতকৈ দুখলগা বয়সটো হ'ল, বাৰ্ধক্যৰ কালছোৱা। ল'ৰা-ছোৱালী আটাইবোৰ আঁতৰি যায়গৈ; সিহঁতে আনকি বাপেক-মাকৰ জন্মদিনৰ তাৰিখটো মনত পেলাবলৈয়ো আজৰি নেপায়। আটাইতকৈ মজাৰ কথাটো হ'ল, তেওঁলোকে সেই কথাষাৰ ভাবি বেজাৰ কৰাৰ সুৰুঙা নেপায়। পৌৰ সভাক পুতেকহঁতে ধন দি থয়, কেলেণ্ডাৰ চাই মেয়ৰে যাতে বুঢ়াক বা বুঢ়ীক ফুলৰ থোপা এটা দি আহেগৈ— বোলে Many more happy returns! বুঢ়া বা বুঢ়ীয়ে দিনটো সেইষাৰ কথাকে সুঁৱৰি আনন্দ লভে। নাৰ্চবিলাকেও কাণে কাণে কৈ যায়হি ঃ "আপোনাক আজি হেনো সম্বৰ্ধনা জনাই যাবলৈ স্বয়ং মেয়ৰ আহিছিল! কোনে বাৰু আপোনাক ঈৰ্ষা নকৰিব।" মোৰ চকুত পৰিছিল, এদিন তেনেকৈ কোনোবা এজন ফুলৰ মস্ত থোপা লৈ Geriatrics-ৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈছিল হ'বও পাৰে নহ'বও পাৰে—হয়তো সেইদিনা পুতেকহঁতে খবৰ ল'বলৈ নহা কাৰোবাৰ জন্মদিন পৰিছিল।

জুলাইৰ ৫ তাৰিখে ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ ল'ৰা ৰবীনৰ জন্মদিন আছিল। সেইদিনা কিন্তু পাঁচ নে ছয় বছৰত ভৰি দিয়া ৰবীনৰ জন্মদিনটো তাৰ লগৰ সমনীয়াবোৰে সুন্দৰকৈ পাতি গৈছিলহি। সেইদিনা ডাঃ ঠাকুৰীয়াই নিজেই ৰন্ধা-বঢ়া কৰাত লাগি দিছিল।

ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ Luddy নামৰ মৰম লগা কুকুৰটোৰ কথা আগতে কৈছোঁ। ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ সেই কুকুৰটোৰ আলপৈচান ধৰা মানুহজনীৰ কথাও কৈছোঁ। নামটো ক'বলৈ পাহৰিছিলোঁ। এতিয়া মনত পৰিছে। নামটো আছিল Jean। ৰবীনৰ জন্মদিনৰদিনাখনেই তেওঁ আমাক তেওঁৰ 'দুখীয়া-পঁজা'টো এদিন সময় পালে চাই আহিবলৈ মাতি থৈ গৈছিল। আমি সেই নিমন্ত্ৰণৰ সঁহাৰি দিছিলোঁ, জুলাইৰ ৬ তাৰিখৰ দিনা। ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ ঘৰৰ পৰা ছয়-সাত মাইলৰ বাট— Seaham বোলা ঠাইখনত। গৈ দেখিলোঁ, অমিক

পৰিয়াল হ'লেও, তেওঁলোকৰ অৱস্থাটো আমাৰ বহুতো নিম্ন-মধ্যবিত্ত পৰিয়ালৰ অৱস্থাতকৈ ভাল। Jean-ৰ মাকৰ লগতো চা-চিনাকি হ'ল। মোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত বুঢ়ীয়ে কৈছিল, Jean-এই হেনো তেওঁক সুন্দৰকৈ চোৱাচিতা কৰে। তাৰ মাজতে Jean-এ মোকে গীতাকে জনালে, মাকক সেইদৰে চোৱাৰ কাৰণে চৰকাৰৰ ঘৰৰ পৰা তেওঁ এটা বিশেষ বানচ পায়। বৰ বেচি নহ'লেও, তাৰে হাত-খৰচৰ ধনখিনি উপৰন্তুৰাকৈ ওলায়। প্ৰশ্ন কৰি গম পালোঁ, তেওঁ যদি মাকক চাবলৈ মান্তি নহ'লহেঁতেন বা সময় নেপালেহেঁতেন, তেনেহ'লে অন্য কাৰোবাক সৰহীয়া বেতন দি হ'লেও মাকৰ আল ধৰিবলৈ চৰকাৰ বাধ্য থাকিলহেঁতেন। কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ আৰু এটা ৰূপ মোৰ চকুৰ আগত উদ্ভাসিত হৈ উঠিছিল। জীৱনজোৰা শ্ৰম আৰু সততাৰে সেই মানুহজনীয়ে যিখিনি সেৱা দেশখনলৈ আগবঢ়াই আহিলে, জীৱনৰ গধূলি পৰত ৰাষ্ট্ৰই তেওঁৰ সেইখিনি সেৱাৰ কথা পাহৰি গ'লে অকৃতজ্ঞতাৰ দোষে চুব। বিলাতত কোনো মানুহেই আওমৰণে মৰিব নোৱাৰে। সেইকাৰণেই 'জৰা, মৃত্যু আৰু ব্যাধি'— মানুহৰ এই তিনিওটা দুৰ্ভাগ্যৰ দিশৰ ওপৰতে চৰকাৰৰ ইমান চকু। অকল শাৰীৰিক যন্ত্ৰণাৰে অপনয়ন নহয়, কোনোপ্ৰকাৰৰ মানসিক ক্ষোভৰ সম্ভাবনাও অপনোদন কৰিব পৰাতেই ব্যৱস্থাবোৰৰ পৰিপূৰ্ণ সাৰ্থকতা। জীৱনজোৰা শ্ৰমৰ অন্তত সেই বৃদ্ধা শ্ৰমিক-পত্নীগৰাকীয়ে যে তেওঁৰ জীয়েকৰ পৰা দৈনন্দিন শুশ্ৰূষাৰ ৰূপত কোনো ধৰণৰ শ্ৰম বিনামূলীয়াকৈ কাঢ়ি লৈছে বুলি ভাবিব নাগালে, বৰং আপোন শ্ৰমৰ উদ্বৃত্ত মূল্য ৰাজহুৱা সঞ্চয়কোষত ভৱিষ্যতৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সঞ্চয়ন ধাৰাবাহিক ৰূপত বিনিয়োগ কৰিয়েই প্ৰাপ্তি হিচাপে প্ৰাপ্যখিনিকেই পাই থকাৰ আনন্দ লভিব পাৰে। তাৰ বাবে কাৰো ওচৰত অনাহকতে কৃতজ্ঞ হোৱাৰ অৱকাশ নাই— আছে অতীতৰ শ্ৰম আৰু সেৱাৰ গৌৰৱেৰে বৰ্তমানৰ ভাগীৰথীত আপোনাকে আপুনি পখালি লোৱাৰ স্নিগ্ধতা। সেইদিনাই উদ্ধাৰ কৰিছিলোঁ মাৰ্ক্সৰ সেই

সুদূৰপ্ৰসাৰী কথাষাৰৰ আচল মৰ্মাৰ্থ, 'কেৱল ইংলেণ্ড, ফ্ৰান্স আৰু জাৰ্মানীৰ লেখীয়া দেশকেইখনতেই বিপ্লৱ সফল হ'ব।' মৌন ধৰণৰ হ'লেও, সেই বিপ্লৱটো মুঠেই উৰুঙা নহয়। মাৰ্ক্সে তেওঁৰ 'ডাচ কেপিটেল'ত ব্যৱহাৰ কৰা সুতীক্ষ্ণ শোষণৰ যিবোৰ অফুৰন্ত তথ্য-পাতি ইংলেণ্ডৰ মাটিৰ পৰা, ভূ-গৰ্ভ খনিৰ পৰা খান্দি উলিয়াইছিল, সিবোৰৰ দূৰ-সুদূৰৰ প্ৰতিধ্বনি অথবা জিলমিল চিটিকনিও আজি বিচাৰি পাবলৈ নাই।

ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ ঘৰটোৰ বাহিৰ-দেৱালখন আছিল ৰঙচুৱা ইটাৰ। সুধিবলৈ নহ'ল, সেইটো যদি আগতে Ryhope ৰেলৰ ষ্টেছনৰ সম্পত্তি আছিল। ঠিকনাটো তেনেকুৱাই- 2, East Station House; তদুপৰি, আমি যিটো শোৱনি-কোঠা পাইছিলোঁ ওপৰমহলাত, সেইটোৰ কাষেদিয়েই ৰেলৰ লাইনটোৰ ওপৰেদি দিনটোত কেইবাখনো ৰেলগাড়ী অহা-যোৱা কৰিছিল। Jean-ৰ ঘৰৰপৰা উভতি আহিয়েই কোঠাটোত সোমা[illegible]। ঠিক

সেই সময়তে এখন গাড়ী পাৰ হৈ গৈছিল। মই ৰেলগাড়ীখনৰ পাচফালে চাই পঠিয়াইছিলোঁ। হঠাৎ মোৰ চকুত পৰিছিল, অদূৰতে থকা এজাক গৰুৰ ওপৰত। দেখিলোঁ, কেইবাটাও চৌহদৰ ভিতৰতে ঘাঁহ খাই চৰি ফুৰিছিল। পাচত গম পাইছিলোঁ, ডাঃ ঠাকুৰীয়াই কৈছিল, গৰুজাক হেনো পাচদিনা সেইটো চৌহদৰ ভিতৰৰ পৰা কাষৰ চৌহদটোত চৰিবগৈ। তাৰ পাচদিনা আন এখনত। এইদৰে সিহঁত এখন-এখনকৈ সাতখন চৰণীয়া পথাৰৰ সাতোটা চৌহদ ঘূৰি প্ৰথম দিনাৰ চৌহদত আকৌ সোমাবহি মাজতে সেইটো গোহালি ঘৰ-পুৰা গাখীৰ খীৰাবৰ সময়ত আৰু কেতিয়াবা বৰষুণৰ বতৰত সেই গৰুজাক তালে সুমুৱাই আনে। আনবোৰ দিনত সিহঁতে প্ৰতিটো সপ্তাহতে গজি উঠা নতুন ঘাঁহেৰে উদৰ পূৰণ কৰি চৰি ফুৰে। মই অনুমান কৰিলোঁ, মাৰ্কিন ভাষাৰ 'Ranch' বোলা কথাটো এই 'Cattle Farm'ৰে বৃহৎ সংস্কৰণ।

এইবোৰ কথা ভাবি থাকোঁতেই মনত পৰিল শিৱসাগৰত মোৰ মাৰ লগত থৈ অহা ল'ৰা-ছোৱালী কেইটালৈ। টিংকুৱে চিঠি লিখি জনাইছিল। মোৰ মাজুজনীভনী নিৰুৰ বিয়া ঠিক কৰিছে— ৬ জুলাইৰ দিনা। আৰু লিখিছিল, "তোমালোকৰ সন্মতিলৈ বাট নেচালোঁ। তোমাৰ হৈ আমিয়েই সন্মতি দিছোঁ। বিয়া দেৰগাঁৱতে মণি খুৰাৰ চৰকাৰী ঘৰৰ পৰাই পতা হ'ব।" মনত পৰি গ'ল সেইদিনাই ৬ জুলাই। বাইহ'পত তেতিয়া ফৰকাল আবেলি। দেৰগাঁৱৰ সময়ত ঘড়ীৰ কাটাই তেতিয়া পাঁচ ঘণ্টা বঢ়াই দেখুৱাইছে। মুনে জনাইছিল, আন এখন চিঠিৰে—"দৰাৰ নাম খগেন্দ্ৰ বৰুৱা। মানুহজন ধুনীয়া। ঘৰ যোৰহাটৰ কৰঙাত। মাক আৰু দেউতাক দুয়োজনেই মুক্তি-যুঁজাৰু।" সেই চিঠি দুখনে মোৰ মন আনন্দৰে ভৰাই তুলিছিল।

পাচদিনা ৭ জুলাই। ডাঃ ঠাকুৰীয়া ঘৰলৈ সেইদিনা মোৰ পুৰণি চিনাকি কেইবাজনো ডাক্তৰ আহি গোট খাইছিলহি। দুজন মোৰ কটন কলেজৰ দিনবোৰৰ পুৰণি ছাত্ৰ— ডাঃ মানৱ চৌধুৰী আৰু ডাঃ অনিল মেধি। এজনৰ লগত নতুনকৈ চিনাকি হ'লোঁ। নাম ডাঃ নৰেন শইকীয়া। আৰু এজন লগ পালোঁ। নামটো কৈ বাকীবোৰ কথা নক'লে। মুখখন মোৰ মনত পৰিল। পুৰণি সোঁৱৰণীটো উজাৰ খাই উঠিল। তাহানি এওঁকে কটন কলেজৰ চি.এম. হোষ্টেলত পৰীয়ে আমনি কৰিছিলহি। বিলাতত এতিয়া জাক-জাক আধা-আধি পৰীৰ মাজতে জীৱন কটাইছেহি। কোনেও আমনি কৰা নাই। কাৰণ, তেওঁ মাজতে ভাৱতলৈ উভতি গৈ ৰঙা কৰচ পিন্ধি আহিল কোনো ভুল নকৰাকৈ। ডাঃ নৰেন শইকীয়াই আমাক নিমন্ত্ৰণ কৰিলে তেওঁৰ ঘৰত এসাজ খাই আহিবলৈ। পাচ-দিনাই গলোঁ, তেওঁৰ উড্‌লেণ্ড (Woodland)-ত থকা ঘৰলৈ। তেওঁৰ পৰিয়ালো ডাক্তৰ— শ্ৰীমতী ৰীতা শইকীয়া। খাবলৈ লৈ আচৰিত হৈ গ'লোঁ, কাঁহীৰ দাঁতিত বেতিয়া দেখিলোঁ আলুকুলকৈ দিয়া এমুঠি খাৰলি। উত্তৰ-লক্ষীমপুৰৰ খাৰলি চৌপোলা বিলাত পাইছিলগৈ। তাতকৈয়ো আচৰিত হৈছিলোঁ, তেওঁৰ শোৱনি-কোঠাৰ বেৰত থকা কেইখনমান

বচা বচা ইংৰাজী কিতাপৰ মাজত এখন অসমীয়া কিতাপ দেখি। কিতাপখন আছিল মোৰ 'ডন কুইকচোট্'।

তাৰ পাচদিনা আমি নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিলোঁগে কিলিংৱৰ্থ (Killingworth) নামৰ মফচল-চহৰখনত থকা ডাঃ অনিল মেধিৰ ঘৰত। ৰাইহ'পৰ পৰা প্ৰায় ২০/২৫ মাইলৰ বাট। বাটত টাইন (Tyne) নদীৰ তলেদি যোৱা সুৰংগ পাৰ হ'লোঁ। সুৰংগটো ১.২ মাইল— মানে ১ মাইল ৩৫২ গজ দীঘল। সেইপিনেদি পাৰ হৈ যাওঁতে ঘাটেক দিয়াৰ নিচিনাকৈ ২০ পেঞ্চৰ 'ঘাট' এটা দি যাব লাগে। মোৰ মনত পৰিছিল, তাহানি দিখৌৰ পকা দলং পাৰ হৈ যাওঁতে ঘাটৰ মূৰত গাড়ীবোৰৰ পৰা আধলি এটাৰ 'ঘাট' ল'বলৈ খাপ পাতি বৈ থকা ন-আলিৰ সৰুটি ঘাটেৰ মুখখনলৈ। যাওক সেইবোৰ কথা। কিলিংৱৰ্থ জৰ্জ ষ্টিফেনছনৰ জন্মভূমি। কিলিংৱৰ্থত সেই ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ বস্তুটো দুডাল ৰেলৰ চিৰিত আতোলতোলকৈ সজাই থৈ দিছে, যিটো বস্তুৰ নাম ষ্টিফেনছনে নিজেই থৈছিল 'ৰকেট' — পৃথিৱীৰ প্ৰথমটো ৰেলৰ ইঞ্জিন। ডাৰ্লিংটনৰ পৰা সেই ইঞ্জিনটো যেতিয়া ৰেলৰ চিৰি দুডালৰ ওপৰেদি প্ৰায় দহ মাইলৰ বাট ডেৰ ঘণ্টা সময়তে পাৰ হৈ গৈছিল, তেতিয়া বহুতে ভাবিছিল, সেইটো নিশ্চয় এটা ভূত। এতিয়া সেই ইঞ্জিনটো তুলি থোৱা সৰু চিৰি দুডালৰ বাহিৰে গোটেইখনতে দুবৰি বন। কিলিংৱৰ্থৰ ওচৰতে এখন সৰু গাঁও আছে। নাম ৱাছিংটন। আমেৰিকাৰ জন্মদাতা জৰ্জ ৱাছিংটনৰ জন্মভূমি। কিছুদিনৰ আগতে হেনো মাৰ্কিন যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ ৰাষ্ট্ৰপতি জিমি কাৰ্টাৰে তাত তীৰ্থ কৰি গৈছিলহি। আমি তাত খন্তেক ভুমুকি মাৰি আহিলোঁ।

১০ জুলাইৰ দিনা আমি Seaham-ৰ এখন চুপাৰ মাৰ্কেটলৈ গ'লোঁ। বজাৰৰ পৰা সৰুসুৰা বস্তু কেইটামান কিনিলোঁ। লগতে এটা Two-in-one আৰু এটা Grinder and Liquidiser। উভতি আহোঁতে ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ ঘৰৰ ওচৰতে থকা Albion's Inn নামৰ Pub এটা চকুত পৰিল। চেক্সপীয়েৰৰ বহুতো নাটকত Inn আৰু Pub-ৰ কথা পাইছিলোঁ। মই ডাঃ ঠাকুৰীয়াক ক'লোঁ, "ৰেয়া হ'ব নেকি ইয়াতো এদিন ভুমুকি মাৰিলে?" ডাঃ ঠাকুৰীয়াই ক'লে, "আহিব খুজিছে যদি, আজি গধূলিয়েই আহিম।" গধূলি আমি ওলালোঁ। গীতাই ক'লে, "ময়ো যাওঁ।" মই তেওঁক ক'লোঁ, "Pub" মানে তুমি কি বুলি ভাবিছা? Public House-ৰেই সংক্ষিপ্ত ৰূপ। তাত কেৱল আপং খোৱা মানুহ গোট খায়— মেল-মিটিং কৰিবলৈ গোট নেখায়।" তেওঁ তেতিয়া মোক সুধিলে, "তুমি হবলা তাত মদ খাবাগৈ।" মই ক'লোঁ, "আলবৎ। মদখোৱা মানুহৰ লগত কথাই যদি নেপাতা, মানুহৰ মনৰ খবৰেই বা পাবা কেনেকৈ? মই জানিব খুজিছোঁ, এই জাতিটো কেৱল হাঁহি-খেমালিৰ নৈতে ওপঙি ফুৰিছে, নে সিহঁতৰ মনৰ তলিত দুখ-বেজাৰৰ চিন্তা গেদেৰি আছে?" ডাঃ ঠাকুৰীয়াই ক'লে,"ওলাওক দিয়ক। কোনো ক্ষতি নাই। আটাইবোৰ নহ'লেও, সৰহভাগেই চিনাকি মানুহ।"

সেই চৰাইখানাত সোমালোঁগৈ। কিন্তু, তাত চেক্সপীয়েৰৰ যুগৰ কোনো ফল্‌ষ্টাফকেই লগ নেপালোঁ। মাথোন কেইজনমান মানুহ। যেনিবা গধূলি কোনোবা ৰেষ্টোৰাঁত চাহ এপিয়লা খাই যাবলৈকে সোমাইছে। মই আৰু ডাঃ ঠাকুৰীয়ায়ো ল'লোঁ, দুগিলাচ শ্যেম্পেন (Champagne)। গীতাৰ হাততো কিবা এটা নিদিলে, কথাটো আপচু হ'ল। মই ক'লো, "Let her enjoy something soft." দোকানীজনে ক'লে, "I've something really good. I mean Martinee." তেওঁ মাৰ্টিনিৰ জুতিটোকে ল'লে। ইফালে-সিফালে ঘূৰি দুজনমানৰ লগত চিনাকি হ'লোঁ এজনকেই পালোঁ, চকুহালত অলপ ৰং ধৰিছে। তেওঁ আমাকো দুগিলাচ আগবঢ়াই দিলে, নিজৰ দাক্ষিণ্যেৰে। গীতাকো দিব খুজিছিল। মই মাথা দি ক'লোঁ, "The Indian lady won't be able to stand it." গতিকে, তেওঁ আমাক লৈয়েই ইণ্ডিয়াখনৰ স্বাস্থ্যপান কৰিলে। কিছু সময়ৰ পাচত অনুভৱ কৰিলোঁ, মনৰ খবৰ দিবলৈ কোনোৱেই প্ৰস্তুত নহয়। আটাইবোৰ একোটা গড়ৰে'জৰ ভলা। গতিকে বেচিপৰ নেথাকিলোঁ, উভতি আহিলোঁ।

পাচদিনা ১১ তাৰিখে আমি বিলিংহ্যম (Bilingham)-ত থকা ডাঃ মানৱ চৌধুৰীৰ ঘৰলৈ গ'লোঁ, সেই ৰাতিৰ নিমন্ত্ৰণ খাবলৈ। তেওঁৰ পৰিবাৰৰ নাম Patricia। অকণমানি দুজনী ছোৱালী— অনিতা আৰু এছিয়া, মাকৰ দৰেই দুয়োজনী ধুনীয়া। তাত আধুনিকতম ইংৰাজী গানৰ কেছেট কেইটামান শুনিলোঁ। তাৰে কেইটামান মোৰ খুব ভাল লাগিল। মোৰ মুখত সেইকেইটাৰ প্ৰশংসা শুনি মোৰ এসময়ৰ ছাত্ৰ ডাঃ চৌধুৰীয়ে ক'লে, "মই বাৰু বাচকবনীয়া গান কেইটামানৰ কেছেট এটা নিজেই কৰি আপোনাক কাইলৈ দি থৈ আহিম গৈ।" পাচদিনা সঁচাসঁচিকৈয়ে দি থৈ গৈছিলহি। সেই কেছেটটো আজিও মোৰ হাতত আছে।

১৩ তাৰিখে ৰাইহ'প এৰি লণ্ডনলৈ অহাৰ দিন ঠিক কৰিছিলোঁ। গতিকে, ১২ তাৰিখে আবেলি আমি ডাঃ ঠাকুৰীয়াৰ প্ৰতিবেশী 3, East Station House -ৰ Frank Torjensen (ফ্ৰেংক্ টোৰজেনছেন) নামৰ নৰওৱেদেশীয় মানুহগৰাকীৰ ঘৰত মাত এষাৰ দি আহিবলৈ গ'লোঁ। ইতিমধ্যে, তেওঁৰ লগত চিনাকি হৈ গৈছিলোঁ। গৈয়েই আমি বাৰুকৈয়ে অপ্ৰস্তুত হ'লো। দেখিলোঁ, Mrs. Torjensen এগৰাকী অলপ বয়সীয়া মহিলাই পৰস্পৰৰ ডিঙিত সাবটি ধৰি কান্দি আছে। নৰওৱেজিয়ান ভদ্ৰলোকজন আমাৰ লগতে ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈছিল। কথাবাৰ তেওঁ ভাঙি ক'লে, "My mother-in-law has come to give us some consolation. We are moving towards a misfortune. My wife was ill for the last few months. Today the doctor has declared that she is having Leukoemia. Sure death, you know, within two years." মই তবধ মানিলোঁ তেওঁলোকৰ সহ্যশক্তি দেখি। ইতিমধ্যে, তেওঁৰ শাহুৱেক ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। Mrs Torjensen-এ চকুহাল মচি আমাৰ লগত কথা পাতিবলৈ ল'ব খুজিলে। আমি তেওঁক সান্ত্বনা দিবটোত

একো নাই। আমি গুচি আহিব খুজিলো, তেওঁ ক'লে, "If you don't mind, plese sit fer a while and listen some songs. I have a very rare collection of discs. Some old Norwegian songs, old Rumanian songs and mordern Irish songs." উপায় নোহোৱাত শুনিবলৈ ল'লোঁ। তাৰে এখনত চিনাকি সুৰ এটাৰ এছোৱা শুনি শিয়ৰি উঠিলোঁ। গীতাই গাই উঠিল; 'মোৰে ভাৰতৰে, মোৰে সপোনৰে'। সম্পূৰ্ণ ৰেকৰ্ডখন শুনি উঠি সেইছোৱা দুনাই শুনিলোঁ।

পাচদিনা আবেলি ৰাইহ'প এৰিম। অথচ, সেই নৰওৱেদেশীয় পুৰণি ধৰণৰ বেহেলাত তোলা সুৰটো কেছেট কৰি লৈ আহিবৰ মন গৈছিল। আন একো কাৰণত নহয়, ৰূপকোঁৱৰ জ্যোতিপ্ৰসাদৰ সৃজনী প্ৰতিভাই যে ক'ৰ সুৰ কেনেকৈ বুটলি আনি থলুৱা সুৰৰ লগত মিহলি কৰি এক অনুপম সুৰৰ ৰহঘৰাটো সৃষ্টি কৰিছিল— সেই কথাষাৰ মনত ৰাখিবৰ কাৰণে। টোৰজেনচেনে মোক ক'লে, 'পুৱালৈ ৰেকৰ্ড কৰি লৈ যাবহি। সেইটো ১৩শ শতিকাৰ নৰওৱেদেশীয় লোকগীতৰ সুৰ।' পাচদিনা ৰাতিপুৱা সেইটোৰ লগতে আৰু কেইটামান যন্ত্ৰসংগীতৰ ৰূপত আবদ্ধ ১৮ শতিকাৰ এটা ৰোমানিয়ান গীতৰ সুৰ আৰু ১৮ শতিকাৰে এটা আইৰিছ গীতৰ সুৰ মই কেছেটত তুলি থ'লোঁ। নৰওৱেজিয়ান সুৰটো বজাইছিল Torleiv Bolstad নামৰ এজন শিল্পীয়ে। ৰেকৰ্ডখনত সুৰটোৰ বৰ্ণনা আছিল এনেদৰে ঃ Seven Nyhur Kwartet/ Varstjena, Vals, Fele 3:19। মই তাৰ অৰ্থটো নেজানো। কেছেটটো সযতনে থৈ দিছোঁ। ৰোমানিয়ান সুৰটোৰ শিল্পী Gheorge Lamfir আৰু আইৰিছ শিল্পীজনৰ নাম James Galway। গ্লাচগো'ত থাকোঁতে মই তাৰ ৰাজহুৱা পুথিভঁৰালৰ পৰা দুদিন দুখন কিতাপ অনাই পঢ়িবলৈ সুযোগ পাইছিলোঁ। এখন হ'ল, মে'টাৰলিংকৰ 'মন্না ভান্না'; আনখন নোয়েল কাৱাৰ্ডৰ 'Cavalcade'। সেই দুখনৰ পৰা বহু কথা মোৰ টোকা বহীত টুকি আনিলোঁ। 'Cavalcade' আৰু 'Monna Vanna' পঢ়িবলৈ নোপোৱা হ'লে, মই 'নাট্যশিল্পী জ্যোতিপ্ৰসাদ' নামৰ দীঘলীয়া তুলনামূলক আলোচনাযুক্ত প্ৰবন্ধটো কেনোকালেই লেখি উলিয়াব নোৱাৰিলোঁহেঁতেন। মোৰ সেই কেছেটটো এদিন সংগীতজ্ঞ বীৰেন ফুকনৰ আগত বজাই শুনোৱাৰ ইচ্ছা এটা আছে। কাৰণটো ইয়াত নিলিখোঁ।

অৱশেষত, ১৩ জুলাইৰ আবেলি ডাঃ ঠাকুৰীয়া সপৰিয়ালে ওলাল আমাক লণ্ডনত থৈ আহিবলৈ। বাটত বাৰ্ণচলি (Barnsley) নামৰ মফচল-চহৰ এখনত থকা ৰমাকান্ত ভাবাঁটিয়া নামৰ এজন ভাৰতীয় মানুহৰ ঘৰত সোমাইছিলোঁ। তাৰপাছত, য়ৰ্কশ্বায়াৰ (Yorkshire) চহৰৰ কাষেদি বৈ যোৱা উৰ (Ure) নদীত খেলি ফুৰা মটৰ-বোট সমূহৰ সমাৱেশ চালোঁ। তাৰ পাচত, লীড্‌চ (Leeds) চহৰতো উকমুকৈ সোমাই আহিলোঁ। গধূলি লণ্ডন পালোঁগৈ। গোনতে ডাঃ ঠাকুৰীয়া আৰু অনিমেষৰ উমৈহতীয়া বন্ধু ডাঃ নীলমণি শিকদাৰৰ ঘৰত ৰাতিৰ আহাৰ খালোঁ। তাৰ পাচত, আগতে বন্দোবস্ত কৰি

থোৱা মতে ড° তৰুণ দাস ওলালহি। মোৰ প্ৰাক্তন ছাত্ৰজনে আমাক তেওঁৰ 84 Kingsbridge Road ঠিকনাটোৰ ঘৰটো পোৱালেগৈ। তেওঁৰ পৰিয়াৰ শ্ৰীমতী মুকুট দাসৰ লগত আমাক চিনাকি কৰি দিলে। মুহূৰ্ততে তেওঁৰ মধুৰ ব্যক্তিত্বই মোৰ মনত এটা স্থায়ী চাপ্ বহুৱাই দিলে। অত্যন্ত উৎসাহী, প্ৰাণোচ্ছল, নিৰহংকাৰিণী আৰু আত্মবিশ্বাসেৰে পৰিপূৰ্ণ সেই মানুহজনী লৈ ড° তৰুণ দাসৰ জীৱনটো সঁচাসঁচিকৈয়ে সুখী। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, ঘৰলৈ লৈ যাবৰ সময়ত আমাক টেমছ্ (Thames) নদীৰ তলেদি Dartland Tunnel টোৰেদি লৈ গৈছিল, যিটো একালত পৃথিৱীৰ অপূৰ্ব বিস্ময়েই আছিল। আজি আৰু সি বিস্ময় হৈ থকা নাই। কাৰণ, গোটেই বিলাতখনেই নদীবোৰৰ পাৰাপাৰ সুৰংগপথময় হৈ পৰিল।

জুলাইৰ ১৪ তাৰিখটো মোৰ মনত থাকিব। সেইদিনা লণ্ডন ঘূৰাৰ ব্যস্ততাতেই কটালোঁ। পোনতে চালোঁ, বিখ্যাত ৰিজেণ্ট পাৰ্ক। তাত দেখিলোঁ, গান-বাজনাৰ দল এটা। বেণু আৰু পাইপৰ তালে তালে হাফপেণ্ট-যুক্ত মোজা পিন্ধা এজন গাঠলু চেহেৰাৰ ডেকাই গান গাই থকা দেখি মোৰ হাঁহি উঠিছিল। ওচৰৰ দোকান এখনৰ পৰা কিনি অনা পেকেট-লাঞ্চৰ টোপোলা এটাৰ পৰা আমি সেই পাৰ্কখনতে দুপৰীয়াৰ আহাৰ খাই ল'লোঁ। কাগজৰ বন্ধ গিলাচত লৈ যোৱা গৰম চাহখিনিও তাতে খালোঁ। তাৰ পাচত ওলালোঁ বাকিংহাম ৰাজপ্ৰসাদ চাবলৈ। ছবিখনৰ লগত চিনাকি যদিও ভৱা নাছিলোঁ— সঁচাসঁচিকৈয়ে যে ৰাজকাৰেং বোলা অট্টালিকা এটা সিমান নিৰলংকাৰ হ'ব পাৰে। তাৰ পাচত, আমি আৰু কেইটামান বস্তু চালোঁ ঃ পাৰ্লিয়ামেণ্ট ভবন, হোৱাইট হল, ট্ৰাফালগাৰ স্কোৱাৰ আৰু ৰাছেল স্কোৱাৰ। ট্ৰাফালগাৰ স্কোৱাৰত সৰু ঘটনা এটা ঘটিছিল। ঠাইডোখৰ হ'ল, দহোটা ৰাজপথৰ সন্ধিস্থল। স্বাভাৱিকতে মানুহ আৰু গাড়ীৰে ঠাহ খাই থাকে। আলি-দোমোজাৰ সেউজীয়া-নীলা-ৰঙা চাকিৰ সংকেট নেচাই খোজ দিলেই বিপদ ঘটাৰ সম্ভাৱনা। ৰঙা চাকিৰ পাচত নীলা চাকি জ্বলি উঠাৰ লগে লগে সেইটো বাটৰ গাড়ীবোৰৰ সকলো ড্ৰাইভাৰ ব্ৰেক এৰিবলৈ প্ৰস্তুত। এনেতে গীতা সোমালগৈ বাটৰ মাজত। কলিকতা বা গুৱাহাটী হোৱা হ'লে, সেইদিনা তেওঁৰ পৈত্ৰিক প্ৰাণটো তাতে উদ্ধাৰ হ'লহেঁতেন। তেওঁ হঁহকি যাব খোজোতেই কেইবাখনো গাড়ীৰ ড্ৰাইভাৰে তেওঁক হাঁহ হাঁহি আশ্বাস দিলে, "Yes, cross the road. We shall be waiting, don't hurry." ক'ব নোৱাৰোঁ, তেওঁলোকে যদি চিনি পাইছিল, এই বিদেশিনী কোনোবা 'সাহে-সাহে'ৰ দেশৰ পৰা লণ্ডনত ওলাইছেহি— খৰকৈ খোজ দিলে ক'ৰবাত উজুটি খাব। আমি সিপাৰ পালোঁগৈ। নেলছনৰ মূৰ্তিটোৰ তলত হেজাৰ-হেজাৰ পাৰ চৰাই উবুৰি খাই পৰিছেহি তেতিয়া। পাহৰিব নোৱৰা দৃশ্য সেইটো। অকল পাৰ চৰাইৰ বিৰাট সমাৱেশ চাবলৈকে কেউকাষৰ ৰেলিঙত আঁউজি থাকেহি হেজাৰ-হেজাৰ মানুহ।

ইতিমধ্যে, তৰুণ দাস আমাৰ লগ এৰি ক'ৰবাত কিবা এটা 'ইণ্টাৰভিউ' দিবলৈ

গ'ল। ক'লে, "আপোনালোকে তাতে বৈ থাকিব পাৰ চৰাই চাই। মই আধা ঘণ্টাৰ পাচতে পামহি।" মই সুধিলোঁ, "যদি তুমি উভতি আহোঁতে পলম হয়। ইণ্টাৰভিউৰ কথা নহয় জানো?" তেওঁ উত্তৰ দিলে, "পামহিয়েই। ইয়াৰ ইণ্টাৰভিউবোৰ আমাৰফালৰ নিচিনা নহয়।" তেওঁ গ'লগৈ। মই চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলোঁ ঃ আজি কি হয়— ঠিক নাই। তৰুণ দাসতো গ'লগৈ ইণ্টাৰভিউ দিবলৈ। এতিয়া তেওঁৰ পাল পৰোঁতে ৰাতি নহ'লেই ৰক্ষা। আচৰিত কথা চল্লিশ মিনিটমানৰ পাচতে তেওঁ উভতি আহি লগ ধৰিলেহি। মই সুধিলোঁ, "কি হ'ল, ইণ্টাৰভিউ নহ'ল নেকি?" তেওঁ উত্তৰ দিলে, "হ'ল। দিলোঁ। খবৰ পাম পৰহিলৈ।" বাকীখিনি কথাও গম পালোঁ। তেওঁক সময় দিছিল ২ বাজি ১৫ মিনিটত। তেওঁৰ পাচৰ প্ৰাৰ্থীজন ৰ'ল; তেওঁক ঠিক ২ বাজি ১৫ মিনিটত ভিতৰলৈ মাতিলে। আধা ঘণ্টাৰ পাচত তেওঁক বিদায় দি আনজনক মাতি পঠিয়ালে। মোৰ মনত পৰিছিল, আ'নৰ মুখৰ কথা এষাৰ ঃ "Bhindue, in this country time is the costliest commodity." ভাবিব নোৱৰাকৈ আখৰে আখৰে সঁচা। তিনি দিনৰ পাচত তৰুণ দাসলৈ চিঠিখন আহিছিল, সৰহীয়া দৰমহাৰ চাকৰীটো তেওঁৰেই পাইছে। আমেৰিকালৈ যাব লাগিব।

যি কি নহওক, আমি সেইদিনা আৰু মাত্ৰ এটা বস্তু চাবলৈহে সময় হ'ব। কোনটো চাম— বৃটিছ মিউজিয়াম নে মেডাম টুচ্যো (Madam Tussaud)ৰ জীৱন্ত মূৰ্তিবোৰ। বহু সময়ত চাবলৈ অহা মানুহবোৰকে মূৰ্তি বুলি ভুল হয় আৰু সঁচা মূৰ্তিবোৰকে থৰ হৈ থকা কোনোবা দৰ্শক যেন লাগি যায়। তাত ভাৰতীয় মানুহৰ মূৰ্তি বুলিবলৈ এজনৰ মূৰ্তিহে দেখিলোঁ— গান্ধীজীৰ। তেজ-মঙহৰ ৰূপত গান্ধীজীক মই মোৰ জীৱন কালত দেখা নেপালোঁ। সেইদিনা আচল দৈৰ জুতিটো ঘোলৰ চক্ চেলেকিয়েই ল'লো-প্ৰৰ দেশত। পণ্ডিত নেহৰুৰ মূৰ্তিটো হেনো তেতিয়া গঢ়িহে আছিল। সেয়া দেখা হ'লে ক'ব পাৰিলোঁহেঁতেন- দৈ আৰু ঘোলৰ মাজত পাৰ্থক্য ঠিক কিমানখিনি।

উভতি আহোঁতে আমি চেপেলহাম কমন (Chapalham Common)-ৰ কাষেদি আহিলোঁ। বিৰাট মুকলি পথাৰ। যেনিবা কলিকতাৰ 'গড়েৰ মাঠ'। ৰাতি ভাত খালোঁ, মোৰ স্কুলীয়া দিনৰ বন্ধু ডাঃ লীলা বৰা আৰু গীতাৰ তাহানিকালৰে বান্ধৱী শ্ৰীমতী মাতুৰ ঘৰত।

পাচদিনা দেওবাৰ ১৫ জুলাই। সেইদিনাও লণ্ডনৰ আন কিছুমান দৰ্শনীয় ঠাই চালোঁ। ৰিচমণ্ড পাৰ্ক (Richmond) সোমাৰ কথা নাছিল। হঠাৎ সোমাই পৰিলোঁ। ঠাইখনৰ নাম মই ৰবীন হুডৰ কাহিনীত পাইছিলোঁ। তৰুণ দাসক সুধিলোঁ, "সেইখনেই নহয় জানো ৰবীন হুডৰ অৰণ্যখন?" তেওঁ যেতিয়া 'হয়' বুলি উত্তৰ দিলে, মই তেতিয়া ক'লো ব'লা, চাই যাওঁ।" ৰবীন হুডৰ অৰণ্য এতিয়া আৰু নাই। তথাপি জকুত পৰিল, শ শ হৰিণা পহু চৰি ফুৰিছে। মোৰ তেতিয়া মনত পৰিছিল, উইণ্ডাৰমিয়াৰলৈ। মনত পৰিছিল,

Dorothy's Walk নামৰ বাটটোৰ কাষৰ বং মনে মুখত ঘাঁহ লৈ চৰি ফুৰা হৰিণাজাকলে। সিহঁত আৰু ইহঁতৰ ভিতৰত কিবা এটা পাৰ্থক্য আছে। কিন্তু সেই পাৰ্থক্য— মই নিজেই ক'ব নোৱাৰোঁ। হয়তো কুঁৱলী আৰু ৰ'দৰ পাৰ্থক্য। পাৰ্কখনৰ কাষেদি টেম্‌চ নদী বৈ গৈছে।

ৰিচ্‌মণ্ড পাৰ্কৰ পাচত কিউ গাৰ্ডেন (Kew Garden)-ত সোমাই পৰিলোঁ। সেইখন বিশ্ববিখ্যাত এখন উদ্ভিদ উদ্যান। ইংলেণ্ডৰ মানুহে তাৰ বতৰত দেখিবলৈ নোপোৱা গছ-গছনি গুল্ম-লতা কৃত্ৰিম উপায়েৰে জীয়াই ৰাখিছে। ক'ব পাৰি, সেইখন জীৱন্ত গছ-লতাৰ মিউজিয়াম। তাত থকা hot house-টো চাবলগীয়া। কাঁচৰ প্ৰকাণ্ড ঘৰ এটাৰ ভিতৰত গৰম দেশবোৰৰ গছ-গছনি জীয়াই ৰাখিছে। এঠাইত দেখিলোঁ, এজোপা তামোল গছ— তাত থোকাথোকে তামোল লাগি আছে। গছজোপাৰ গাত পাণ এজোপা বগাই আছে। দেখিলোঁ, কেইবাটাও সঁচৰ কল গছ, কেইবাজোপাও ভিন ভিন জাতিৰ বাঁহ গছ আৰু কেইজোপামান অমিতা গছ। কল আৰু অমিতা লাগি আছে। আন এঠাইত দেখিলোঁ ঃ ৰঙালাও, জাতিলাও, তিয়ঁহ, চিৰাল আৰু বাঙী। আমাৰ ফালে ভাল ভাল যাৰীতো আটাইবোৰ একেলগে সিমান উভৈনদীকৈ দেখা নেযায়। আকৌ এঠাইত দেখিলোঁ, তিতা কেৰেলাৰ গছ এজোপাত দুটামান কেৰেলা পকি ফাটি আছে। গৰমত ঘামি উঠিলোঁ। গৰম কোটটো সোলোকাই হাতত ল'লোঁ। টাইডালৰ গাঁথিটোও ঢিলা কৰি ল'লোঁ। তাৰ মাজতে দেখিলোঁ, চুকে চুকে কিছুমান ল'ৰা-ছোৱালী; টোকা-বহী লৈ কিবাকিবি টুকিছে নাইবা ড্ৰইং-বহী লৈ ইটো-সিটো আঁকিছে। তেওঁলোকে 'ৰিছাৰ্চ' কৰিছে। জুই জ্বলা গৰমত থাকিব নোৱাৰি বাহিৰলৈ ওলাই আহিলোঁ। সেমেকা বতাহত কঁপি উঠিলোঁ। লৰালৰিকৈ কোটটো আকৌ পিন্ধি ল'লোঁ। বাহিৰলৈ ওলায়েই তৰুণ দাসে ক'লে "সৌ ঘৰটোলৈ যাও ব'লক। তাত এপাহ প্ৰকাণ্ড পদুম ফুল আছে। দেশ-বিদেশৰ পৰা বহুত মানুহ অকল সেইপাহ চাবলৈকে আহে।" মই তাৰ বৰ্ণনাটো শুনি ক'লোঁ,"Nymphia lotus নেকি ? তাত বাৰু এটা ফৰমুলা লিখি থোৱা আছে নেকি-Pac Aoc,Gac ?" গৈ দেখিলোঁ, হয় সেইপাহ ফুলেই, কাঠৰ ফলি এখনত ফৰমুলাটোও সেইদৰেই লিখা আছে। আচল কথা হ'ল, তাহানি কটন কলেজত পঢ়ি থাকোঁতে এদিন অধ্যাপক অতুল দত্তৰ 'A Text Book of Botany' খনত পাইছিলোঁ, সেই ফৰমুলাটো। মই আচৰিত হৈ গৈছিলোঁ, উদ্ভিদ-বিজ্ঞানতো তেনেহ'লে ফৰমুলা থাকে। মোৰ পৃষ্ঠাটোও মনত বৈ গৈছিল, কিতাপখনৰ য'ত সেই কথাষাৰ আছিল।

তৰুণ দাসক মই কলোঁ, "হাইড্ পাৰ্ক দেখুৱাই আনিবাগৈ, ব'লা।" তেওঁ আমাক লৈ গ'ল সেই ঠাইডোখৰলৈ। যেনিবা আমাৰ ফালৰ দেওবৰীয়া হাট এখনহে— বক্তাৰ উজান উঠিছিল। সৰহভাগেই ধৰ্মসম্বন্ধীয় বক্তৃতা দি আছিল। এজন নিগ্ৰো বক্তাই পেকিং-বাকচ এটাত উঠি হাঁহি হাঁহি নেশ্যনেল পাৰ্টিৰ বৰ্ণবৈষম্য সম্পৰ্কীয় নীতিৰ নিন্দা কৰি

আছিল। থমকি অলপ পৰ শুনিলোঁ। পাগত উঠাগৈ নাই। এজনৰ কথাবোৰ শুনি চালোঁ। মাৰ্ক্সবাদী বক্তা— বৃটিছ গণতন্ত্ৰৰ মুৰ চোবোবাৰ ইচ্ছা। আন এজনৰ ওচৰত ৰ'লোঁ গৈ। সিজন নৈৰাজ্যবাদী। প্ৰত্যেকৰ ওচৰে ওচৰে একো জুম মানুহ— হাঁহি কিৰিলিৰে উখলমাখল লগাই আছিল। যি কি নহওক, মই বৰ মুগ্ধ নহ'লো কাৰো বক্তৃতা শুনি। উভতি আহিলোঁ, ৰিজেণ্ট পাৰ্কৰ কাষেদি। চকুত পৰিছিল, হালে হালে ডেকা-গাভৰু ডিঙিত ধৰাধৰিকৈ ঘাঁহনিত শুই আছে। নেলছন স্কোৱাৰতো আগদিনা দেখা পাইছিলোঁ, আমাৰ ওচৰতে ৰেলিঙত আউজি লৈ এজন ডেকাই এজনী গাভৰুক অতি আবেগেৰে সাৱটি ধৰি চুমা খাইছে। সিহঁতৰ জীৱনত লুক-ঢাক বোলা বস্তুটোৱেই নাই। ক'ৰবাত তাহানি পঢ়িছিলোঁ চাৰ্চিলে হেনো এবাৰ দেবাংগভূষণ বস্ত্ৰ পিন্ধিয়েই গা-ধোৱা ঘৰৰ পৰা ওলাই আহি চ'ৰাঘৰলৈ সোমাই অহা ৰুজভেল্টক কৰমৰ্দন কৰিছিলগৈ। অপ্ৰস্তুত হৈ পৰা ৰুজভেল্টক তেওঁ হেনো কৈছিল, "We britishers have nothing to hide from our friends."

সেই চাৰ্চিল আৰু বৰ্তমান কালৰ মাৰ্গাৰেট থেচাৰৰ চৰকাৰী কাৰ্যালয়ৰ ১০নং ডাউনি ষ্ট্ৰীটৰ ঘৰটোও চাই আহিলোঁগৈ। বাকিংহাম ৰাজপ্ৰসাদ যিদৰে অতি নিৰলংকাৰ, এইটোও সেই তেনেকুৱাই। দুয়োকাষে আটাইকেয়োটা কেইবাগৰাকীও ঘাই মন্ত্ৰীৰ--- স্বৰাষ্ট্ৰ, বৈদেশিক আৰু বিত্ত বিভাগৰ— কাৰ্যালয় তথা বাসভৱন। ভাবিবই পৰা নাছিলোঁ, যিবোৰৰ চোতালৰ পদূলিটোযে সকলোৰে বাবে ইমান মুকলি হ'ব পাৰে। লেখীয়া পদূলিমুখত কেৱল এজন পুলিচ চাৰ্জেণ্ট মাৰ্বলৰ মূৰ্তি এটাৰ দৰে থৰ হৈ থিয় দি আছিল। বহুপৰৰ মূৰত একোবাৰ চকুৰ পচাৰ নেদেখা হ'লে, তেওঁক মাডাম টুচ্যোৰে গঢ়া এটা মূৰ্তি বুলিয়েই ঠাৱৰালোঁহেঁতেন। মোৰ দুষ্ট বুদ্ধি এটা খেলাই গৈছিলহি। মই তেওঁৰ কাষতে থৰ হৈ থিয় দিলোঁগৈ। তৰুণ দাসক ক'লোঁ, "ছবি এখন লোঁৱা" তৰুণ দাসে ছবিখন তুলিলে। পিচে, তৰুণ দাসে তোলা ছবিবোৰৰ এখনো মোৰ হাতত নপৰিলহি। হয়তো পাচত আমেৰিকালৈ যোৱা খগজপনিত কেনেবাকৈ তেওঁৰ হাততে হেৰাল।

তাৰ পাচত, আমাক সেইদিনা তেওঁ Tower of London-টো দেখুৱালেগৈ। কাষেদি বৈ গৈছে, টেমচ নদী আৰু অদূৰত টেমচৰ ওপৰৰ সেই বিখ্যাত দলংখন, যিখন দলঙৰ মাজৰ ছোৱা তাহানি দিখৌৰ দলংখনৰ মাজছোৱা দঙাৰ লেখীয়াকৈ দাঙিব পাৰি। অৱশ্যে, অলপ বেলেগ। মাজৰ ছোৱা মাথোন আগ দুটা ছিঙি ওপৰলৈ তুলি নিনিয়ে। বৰং, মাজতে দুটুকুৰাকৈ ছিঙি দুডাল হাতীৰ শুঁৰৰ নিচিনাকৈ ওপৰলৈ তুলি নিয়ে। তলেদি তেতিয়া জাহাজবোৰ খতি-খুন নোহোৱাকৈ পাৰ হৈ যায়। টাৱাৰ অৱ লণ্ডন চাই থাকোঁতে মোৰ মনত পৰিছিল, চাৰিটা শতিকাৰ অসংখ্য বন্দীৰ ডিঙিবোৰেদি উজাৰ খাই অহা তপত ছমুনিয়াহবোৰৰ কথা। মনত পৰিছিল, ৰাণী এলিজাবেথৰ প্ৰেমনিবেদন প্ৰত্যাখান

কৰি বন্দীত্ব যাপন কৰা ছাৰ বাল্টাৰ ৰেলে'ৰ ছবিখন। ভিতৰলৈ সোমাই চাবলৈ মন নগ'ল। দুৰ্গ সদৃশ সেই বিৰাট কাৰাগাৰটোলৈ অকোৰা-পকোৰা ধৰণেৰে লাহে লাহে উঠি যোৱা ৰঙচুৰা বাটটো মাথোন খন্তেকি চালোঁ। আৰু বেচি নেচালোঁ সেই বিলাতৰ তাহানিথনৰ তিহাৰ কাৰাগাৰ। উভতিলোঁ। উভতি আহোঁতে ৱেষ্টমিনষ্টাৰ ব্ৰিজখন পাৰ হ'বৰ সময়ত চাই পঠিয়াইছিলোঁ, পাৰ্লিয়ামেণ্ট ভবনৰ চূড়াত থকা চাৰিওফালৰ পৰা দেখা পোৱা বিগ বেন (Big Ben) নামৰ ঘড়ীটোলৈ, য'ত জিলিকি থাকে শূন্য দ্ৰাঘিমাৰ সময়। বুঢ়া সময়ে মোক যেন মাত লগাই কৈছিল, "তহঁতৰ দেশত এইমাত্ৰ আজিৰ দিনটো মোৰ হাতত আঁজলিলৈ খহি পৰিছে। উভতি যাগৈ, তোৰ পাৰপত্ৰত আৰুতো বেচিদিন ইয়াত খলি পুতি ৰোৱাৰ ব্যৱস্থা নাই।"

১৬ তাৰিখে চৈধ্য বছৰ হেৰাই থকা ল'ৰাক বিচাৰি পালোঁ। ডিব্ৰুগড়ৰ যিটো চুবুৰীত আমি তেতিয়া আছিলোঁ, সেই উদয়পুৰৰ পৰা তপন শৰ্মা নামৰ ল'ৰা এটা বিলাতলৈ কেৱল যোৱাৰ খৰচটো লৈ ঘৰ এৰি গুলাই গৈছিল। তেতিয়া সেই ল'ৰাটোৰে আনকি প্ৰৱেশিকাৰ ডেওনাখনো পাৰ হোৱা নাছিল। জলপথে-স্থলপথে নানা ঠাই ঘূৰি-পকি বিলাত পাইছিলগৈ। পোনতে চিঠিপত্ৰ দিছিল, পাচলৈ নিমিয়া হ'ল। ল'ৰাটোৰ নাম আছিল তপন শৰ্মা। বিলাতলৈ যোৱাৰ বহুতৰে পৰা খবৰ ল'লোঁ। কোনেও কোনো খবৰ আনি দিব নোৱাৰিলে। আমি ওলাই আহিবৰ সময়ত মাকে গীতাক কৈছিলহি, "আন একো নালাগে। মাথোন এইখিনি খবৰ আনি দিলেই তোমালোকৰ ওচৰত চিৰদিন ঋণী হৈ থাকিম— সি কেতিয়া কেনেকৈ মৰিল।" কথাষাৰ আমাৰ মনত আছিল। মই হাস্পাতালত থকা সময়ছোৱাত গীতাই বহুতো প্ৰবাসী অসমীয়াৰ ওচৰতে খবৰ ল'লে। কোনেও ক'ব নোৱাৰিলে, তেতিয়াও জীয়াই আছে নে নাই! আমি গ্লাচগো এৰাৰ আগদিনা এক অপ্ৰত্যাখিত সূত্ৰৰ পৰা খবৰ এটা পালোঁ— আছে তপন শৰ্মা আছে। তেওঁৰ টেলিফোনৰ নম্বৰটো 01-794-8882।

সেইদিনা আবেলিপৰত গীতাই সেই নম্বৰত ফোন কৰিলে। বহু কথা কটাকটিৰ পাচত বৰফ গলিল। ক'লে, "আপোনালোক বাৰু আহিব নেলাগে। ময়েই যাম। ফোনৰ নম্বৰ যেতিয়া পাইছে, ঠিকনাটোও নিশ্চয় পাইছে : 47, Balsize Square, London NW3" গধূলি তেওঁ ওলালহি। আচলতে, তেওঁৰ ঘৰৰ ওপৰত অভিমান উপজিছিল। মাকৰ কাৰণে মই তেওঁক ক'লোঁ, "তোমাৰ কথা আটাইবোৰ মই এই Two-in-one-টোত ৰেকৰ্ড কৰি লৈছোঁ। এতিয়া তুমি তেওঁলোকক কিবা ক'বা নেকি তোমাৰ নিজৰ মুখেৰে?" ভঙা ভঙা অসমীয়াতে ক'লে— সম্পূৰ্ণ ১৪টা বছৰ কোনো অসমীয়াৰ লগত কোনো সংযোগ নাই, অসমীয়া পাহৰি যোৱাটোৱেই স্বাভাৱিক— "মা, মই ভালে আছোঁ। মই এবাৰ যাম।" মই ক'লোঁ, "তোমাৰ girl-friend জনীৰ ছবি এখন দিয়া। তোমাৰ মাৰাক দেখুৱালে ভাল পাব।" তেওঁ ক'লে, "ছাৰ, মই সিমান দূৰলৈকে যোৱা নাই।" পাচদিনা তেওঁ

আমাক এটা গ্ৰীক হোটেলত ডিনাৰ খুৱালে— খুব ধুমধামকৈ। কথাষাৰ কৈ থওঁ, ডেৰমাহ মানৰ পাচতে এদিন মাজৰাতি লণ্ডনৰ পৰা ফোন-কল পালোঁ। তপন শৰ্মাৰ মাত, "ছাৰ, মীনাহঁতক ক'ব— মই এই সপ্তাহতে ডিব্ৰুগড়লৈ গৈছোঁ।" সেই যে আহিছিল, তাৰ পাচত দুবাৰ নে তিনিবাৰ আহিছিল। মোৰ ডাঙৰ ছোৱালী মুনৰ বিয়াও খাই গ'লহি। তাৰ কেইদিনমানৰ আগতে এজনী অসমীয়া ছোৱালীও বিয়া কৰালে। অপৰূপ ধুনীয়া মেমতকৈয়ো।

১৭ তাৰিখে প্ৰায় এনেয়ে কটালোঁ। যেনিবা 'কিনা হাঁহৰ ঠোঁটলৈকে মঙহ' বুলি ক'ৰবালৈ ওলালোহেঁতেনেই— কিমান নো চাব পাৰিলোঁহেঁতেন। ৰাংঢালী, মুকুটে গীতাক ক'লে, "বাইদেউ, ব'লক এবাৰ টিউব-ট্ৰেইনত উঠিব।" ময়ো ওলাই গ'লোঁ। Oxford Circus নামৰ গাঁতৰ ভিতৰৰ ষ্টেচনটো পালোঁগৈ। টিকেট ল'লোঁ। খুচুৰা পেনিকেইটা ট্ৰে' এখনত আপোনাআপুনি ওলাই আহিল। গে'টখনতো চে'কাৰ বাবু নাই। যন্ত্ৰ এটাত টিকেটখন সুমুৱাই দিলোঁ। গে'টখনো মুকলি হৈ গ'ল, টিকটটোও সিপাৰৰ যন্ত্ৰৰ মুখত ওলালগৈ। পাৰ হৈ গ'লোঁ, গে'টখনো বন্ধ হৈ গ'ল। যন্ত্ৰটো দেখিবলৈ এডাল ঘূৰি থকা ফিটাৰ লেখীয়া। প্লে'টফৰ্মতো বেচি মানুহ নাই। গাড়ী আহিল, থমকিল, কাঁচৰ দুৱাৰ আপোনাআপুনি দুফাল হৈ মেল খালে আৰু আমি খৰধৰকৈ সোমালোঁ কি নোসোমালোঁ, দুৱাৰ দুখন দুয়োফালৰ পৰা চলি আহি জাপ খাই গ'ল আৰু গাড়ীয়েও গা লৰালে। কেইমিনিটমানৰ পাচতে Tottenham নামৰ ষ্টেচন পাই আমি নামি গ'লোঁ। তাৰ পাচত, এস্কেলেটৰত উঠি আমি গাঁতৰ মুখ পালোঁগৈ। পাহৰিলোঁ, আমি ক'ত চিটি-বাছত উঠিছিলোঁ- গ্লাচগোত নে সেইদিনা লণ্ডনতে। সোমাওঁতেই টিকেট ল'ব লাগে। উঠিয়েই বহিবলৈ পোৱা যায়। সেইদিনা গধূলি তৰুণ দাসে আমাক পিকাডিলি চাৰ্কাচ (Picadilly Circus) দেখুৱাই আনিলেগৈ।নিয়ন-উজ্জ্বল মায়াপুৰী সেই ঠাইডোখৰ।

কোনোবা এজনে— কোনে কৈছিল, মনত নাই— এদিন গীতাক বিলাতৰ ঐশ্বৰ্যবোৰৰ কথা বৰ্ণাই উঠি কৈছিল, "পৃথিবীৰ আৰু ক'তো নাই ঐশ্বৰ্যৰ এই পয়োভৰ। ভাৰতত্তো ভাবিবই নোৱাৰি।" অলপ অভদ্ৰৰ দৰেই মই সিজনৰ সমুখতে গীতাক কৈছিলোঁ, "কাৰণ এনেকুৱা ডকাইত জাতি এটা পৃথিবীৰ আৰু ক'তোৱেই নাই। গোটেই উনবিংশ শতিকাটো ইহঁতে কেৱল ডকাইটিয়ে কৰিলে কহিনুৰ হীৰাখণ্ডৰ পৰা টিপু চুলতানৰ মৃতদেহৰ বাখৰ খটোৱা চাপকনটোলৈকে।" যোগ দিয়া নাছিলোঁ, আৰু এষাৰ কথা : তাজমহলটোও তুলি আনিলেহেঁতেন, যদি কেনেবাকৈ খান্দি আনিব পাৰিলেহেঁতেন।

১৮ তাৰিখে ৰাতিপুৱাই দুঃসংবাদ। বাটৰ কাষত থৈ দিয়া আন কেইবাখনো গাড়ীৰ লগতে তৰুণ দাসৰ গাড়ীখনো আন এখন গাড়ীয়ে কেনেবাকৈ খুন্দিয়াই থৈ গ'ল। আবেলি বীমা কোম্পানীৰ মানুহে তদন্ত কৰি লগে লগে ক্ষতিপূৰণ দি যাবহি। ক'ত

জানো এখন কাৰ্টুন ছবি দেখিছিলোঁ, জামনীত মটৰ-দুৰ্ঘটনা এটা হোৱাৰ লগে লগে তাত আঠজন মানুহ গোট খাইছেহি ঃ এজন যাজক, (Chaplain), এজন পুলিচ ছিপাহী, এজন উকীল, এজন ডাক্তৰ, এজন ইন্সিওৰেঞ্চ এজেণ্ট, এজন সন্দেহমৃত পৰীক্ষক (Coroner), এজন বাতৰি যোগনিয়াৰ (correspondent) আৰু এগৰাকী নাৰ্চ। কাৰ্টুনখনৰ শিৰোনামাটো আছিল, Within Five Minutes। তৰুণ দাসৰ গাড়ীৰটো দুৰ্ঘটনা (accident) নাছিল— এটা দুৰদৃষ্ট (mishap) হে আছিল। প্ৰশ্ন হ'ল, হিথ্ৰোলৈ যাম কেনেকৈ? তৰুণ দাসে ক'লে, "মোৰ এজন আইৰিছ বন্ধুৱে থৈ আহিবগৈ। তেওঁৰ নাম মিঃ ব্ৰিয়ান (Mr Brian)।"

তিনি বজাৰ লগে লগে মিঃ ব্ৰিয়ানৰ গাড়ী তৰুণ দাসৰ ঘৰৰ আগত ৰ'লহি। আমি সকলোৰে পৰা বিদায় লৈ গাড়ীখনত উঠিলোঁহি। দহ মিনিটমানৰ ভিতৰতে আমি হিথ্ৰো পালোঁগৈ। মাল-বস্তুবোৰ জুখিবলৈ দিওঁতে ভাবি আছিলোঁ, জানোচা অতিৰিক্ত কিবা দিবলগীয়া হ'য়। ওচৰতে থিয় হৈ আনফালে চাই থকা মিঃ ব্ৰিয়ানে চকুৰ ঠাৰেৰে মোক তেওঁৰ ভৰিৰ ফাললৈ চাবলৈ ক'লে। চাই মোৰ হাঁহি উঠি গ'ল। দেখিলোঁ, তেওঁ এপাট জোতাৰ আগটো দেখোন পাল্লাৰ তলত। পাল্লাখন দাঙি ধৰিছে। সেইটোৱেই আইৰিছ চৰিত্ৰ— কোনেও নেদেখা আসন্ন বিপদটোৰ গোন্ধ আগতীয়াকৈ পায়, ব্যৱস্থাও ল'ব জানে খৰতকীয়াকৈ। সময়ত দেখিলোঁ, লাউঞ্জৰ সমুখতে থকা দুখন প্ৰকাণ্ড দুৱাৰৰ এখন খোল খালে। মই উঠিব খোজোঁতেই মিঃ ব্ৰিয়ানে ক'লে, "Don't hurry, that is theirs For us, the other one Second class people of the Commonwealth we happen to be" লগে লগে দুষ্ট ধৰণেৰে মিচিকিয়া হাঁহি এটা মাৰি দিলে। সেই হাঁহিটোৰ সকলোখিনি ব্যঞ্জনা মোৰ মগজুত বিৰিঙি উঠিবলৈ নৌ-পাওঁতেই 'কমনৱেলথ্' বুলি লিখি থোৱা দুৱাৰখনো মেল খাই গ'ল। মিঃ ব্ৰিয়ানৰ পৰা বিদায়লৈ দীঘলীয়া চ'ৰাঘৰ এটা পালোঁগৈ। 'এয়াৰ ইণ্ডিয়া'ৰ প্ৰস্থান-পথ বোলে ১৯নং দুৱাৰখনেদি। দেখিলোঁ, বহুতো যাত্ৰী conveyer's belt এডালত উঠি আপোনাআপুনি গৈ আছে। খোজকঢ়াৰ কষ্ট নকৰি আমিও তাতে উঠি দিলোঁ। মুহূৰ্ততে সিমূৰ পালোঁগৈ।

নিৰ্দিষ্ট সময়ত আমি বিমানখনত উঠিলোঁগৈ। অলপ সৰু আন্তৰ্জাতিক উৰণৰ বাবে। ভৰি দুখন মেলিবলৈ বৰ বেচি খালী ঠাই নাই। বোলছবি ইত্যাদি দেখুওৱাৰো ব্যৱস্থা নাই। খোৱা-বোৱাখিনি অৱশ্যে ভাল। সময়ত সেইখন ৰাণ-ৱে'ত উঠিলগৈ। উভতি চাই দেখিলোঁ, পাচপিনে আৰু দুখন বিমান। আমাৰ বিমানখনে দোপ এটা লৈ আকাশৰ পিনে উৰা মাৰিলে। চাই দেখিলোঁ, আমাৰ পাচে পাচে অহা বিমান দুখনো উৰিল। কিছু সময়ৰ পাচতে অনুমান কৰিব পাৰিলোঁ, আমি উভতি অহা আকাশীবাটটো এইবাৰ বেলেগ। আৰু এটা কথা অনুমান কৰিব পাৰিলোঁ, যদিও বিমানখনৰ গতিটো আগৰ বাৰৰ 'এয়াৰ বাছখনতকৈ কম হ'লেও বেচি নহয়। তথাপি সময়বোৰ যেন

সোনকালে পাৰ হৈ গৈছে। কাৰণ বিমান খন আহিছিল পূৰ্বলৈ আৰু সময় হিচাপত খেলিমেলি লগাই মূৰৰ ওপৰৰ বেলিটো গৈছিল পূবৰ পৰা পশ্চিমলৈ বেচি খৰকৈ। সিবাৰ ঘড়ীৰ কাটাত সময় বিয়োগ কৰিছিলোঁ; এইবাৰ যোগ কৰি গৈছিলোঁ। আবেলি চাহ-জলপান খাই ভোক নৌ লাগোঁতেই ৰাতিৰ আহাৰ খাবৰ সময় হ'লহিয়েই। ইতিমধ্যে, আমাৰ বিমানখন চুইজাৰলেণ্ডৰ ৰাজধানী বাৰ্ণ নগৰীত নামিছিলহি। তাৰ পাচত, আকৌ পাখি মেলিলে ৰাতিৰ আকাশ ফালি। শেষ নিশা কায়ৰোত ৰ'লহি। মোৰ চকুহাল টোপনিয়ে হেঁচি ধৰিছিলহি। জড়িমাসনা চকুহাল এবাৰ পিৰামিড এটাৰ ওপৰেদি ফুৰি আহিছিল। ভালকৈ এঘুমটি মাৰোঁ বুলি লওঁতেই এয়াৰ -হোষ্টেছে জগাই দিলেহি; "Greakfast Please!" মোৰ সময় নসলোৱা ঘড়ীত তেতিয়া ৰাতি দুটামানহে বাজিছিল। বোম্বাইৰ চাণ্টা ক্রুজ বিমান বন্দৰত আমি এঘণ্টামান থমকিলোঁ। ভালকৈ ভৰি মেলিব নোৱাৰি, দুয়োখন ভৰিয়েই যেন অলপ উখহি উঠিছিল। বোম্বাইতে আমাক আন এখন বিমানত তুলিলেগৈ। ময়ো ঘড়ীৰ কাঁটাৰ সময় স্থানীয় সময়ৰ লগত মিলাই আগবঢ়াই দিলোঁ। তাৰ পাচত, পুৱা ১০.৫৫ বজাত দমদম পালোঁহি। 'কাষ্টমছ'ৰ কৰ-কাটল শোধাবলৈ বুলি বিমান বন্দৰৰ ভিতৰতে থকা বেংকৰ কাষত থিয় দিলোঁগৈ। পাউণ্ডৰ নোটবোৰ টকালৈ ভঙাব লাগে।

তাতে এজনে মোক সুধিলে, "বিলাতী মদৰ বটল দুটামান আনিছে নেকি?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "ওঁ-হো, নাই অনা।" মোক তেওঁ হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, "মহাশয়, আপোনাৰ দৰে বুৰ্বক মানুহ আৰু দেখা নাই। নেজানে নেকি, প্লে'নত যে duty free বিলাতী মদ পোৱা যায়। দুটামান বটল লৈ আহিলে এইবোৰ কাষ্টমছৰ জামেলা মুহূৰ্ততে কৰ্পূৰৰ দৰে উৰি নোহোৱা হৈ গ'লহেঁতেন।" মই অলপ তভক মাৰি ক'লোঁ, "পাচৰ বাৰ চেষ্টা কৰি চাম বাৰু।"

এনেতে চকুত পৰিল, 'পূৰ্বোদয় প্ৰেছৰ'ৰ গুৰুপদ চৌধুৰী আৰু মোৰ সহকৰ্মী ড° সত্যেন্দ্ৰনাৰায়ণ গোস্বামী হাঁহি হাঁহি ওলাইছেহি— আমাক আগবঢ়াই নিবলৈ।

দুৰাতি কলিকতাতে থাকিলোঁ।

মলক গুইন গুইন হৈ পৰাৰ সাহসটো মোৰ নাছিল।৩

।। মোহনাত এয়া জীৱনৰ নৈ।।

"Grow old along with me!
The best is yet to be,
The last of life, for which the first was made."

– Robert Browning

ক'ব নোৱৰাকৈয়ে, মাজতে এইছোৱা অচিনাকিৰ দেশত দুদিন ফুৰি অহাৰ খুচুৰা খবৰেৰে ভৰুণ সৰুসুৰা এখন ভ্ৰমণ-কাহিনীয়েই লেখি পেলালোঁ। কিন্তু, এই যে জীৱনৰ, ধূলিৰ বাটত খোজকাঢ়ি ইটো-সিটো দৰিদ্ৰ সফলতাৰ চৰাইখানাত সোমাই নাইবা ইফালে-সিফালে খুন্দা-খুন্দলি খাই ফুৰি ফুৰা মোৰ পৰবাসী আত্মাটো, তাৰ খুচুৰা খবৰেৰে আচল ভ্ৰমণ-কাহিনীটো দেখোন একোৱেই লেখি উলিয়াব নোৱাৰিলোঁৱেই।

লেখি উলিওৱাঁ কেনেকৈ?

জীৱিকা-নিৰ্বাহ কৰাটোকেই দেখোন জীৱন-যাপন কৰা বুলি ভুল কৰি বহি আছোঁ? জীৱিকাটোকেই জীৱন বুলি খামুচি লওঁতে দেখোন পৃথিৱীৰ হাটতে জীৱনৰ সোণাৰ ধন গোটেইখিনি খুচুৰা খৰচেৰেই উজাৰ কৰি পেলালোঁ। ভাবিবলৈয়ো টান সেই অপচয়ৰ কাহিনীটো মোৰ নিজৰ হৈয়েই থাওক।

ভাবিছোঁ, দুটামান চৰাইখানাৰ খবৰেই টুকি থৈ দিওঁ। এতিয়াৰ সময়ছোৱা যদিও আত্ম-বিজ্ঞাপনৰ সময়, তথাপি এইখিনি সেইটো পটিয়েদি যাবলৈ দিয়াটো মোৰ মনৰ অভিপ্ৰায় নহয়। ইমানকে ক'ব পাৰোঁ, সেইবোৰ তাৰিখত মোৰ মনৰ চোতালত ক্ষণকাল আনন্দৰ একোচেৰেঙা ৰ'দ উপচি পৰিছিলহি। সেইৰ'দচেৰেঙা অনুভৱ কৰাৰ সময়ছোৱা আছিল, ১৯৮১ চনৰ পৰা ১৯৮৬ চনলৈকে। মাজে মাজে আমনি কৰিবলৈ পাহৰা নাছিল, মোৰ বিলাততো মেৰামতি নোহোৱা স্বাস্থ্যটোৰ দুটা-এটা জেউৰে।

সেয়া ১৯৮১ চনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ১৮ আৰু ১৯ তাৰিখ। অসম সাহিত্য সভাৰ নিমন্ত্ৰণক্ৰমে যোৰহাটৰ চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱনত 'বাগ্মীবৰ নীলমণি ফুকন বক্তৃতা' এটা দিছিলোঁ। সেইবক্তৃতাটোৰ বিষয় আছিল, 'অসমীয়া লিপিৰ ক্ৰমবিকাশ'। কোনো অহংকাৰ নকৰাকৈ ক'ব পাৰো, সেই বক্তৃতাটোত মই অসমীয়া লিপিতত্ত্বৰ বিষয়ে কেইটামান নতুন কথা কোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছিলোঁ। মই নিজেই নেজানো, সেইখিনি কথা কেনেকৈ মোৰ মগজুত জনা-জনা যেন হৈ খেলাই গৈছিলহি। দুয়ো দিনাই সভাত পৌৰোহিত্য কৰিছিল, সাহিত্যাচাৰ্য মিত্ৰদেৱ মহন্তপ্ৰভুৱে। মোৰ বক্তৃতাৰ শেষত তেখেতে বাকীবোৰ কথাৰ লগতে এষাৰ কথা কৈছিল, যিষাৰ শুনি মোৰ চকুৰপানী ওলাইছিল, এই জীৱনৰ পৰম প্ৰসাদ লাভ কৰাৰ আনন্দত। তেখেতে কৈছিল, "আজি মোৰ পুত্ৰলাভ হ'ল। মই মোৰ সকলোখিনি পুণ্যৰ অধিকাৰী তেওঁকে পাতিলোঁ। মই মোৰ পৰমায়ুৰ বাকী থকা

গোটেইখিনি তেওঁকে দিলোঁ।" মই সেই মঞ্চৰ ওপৰতে সিজনাৰ ওচৰত আঠু লৈ দিলোঁ। মাজে মাজে আজিও মোৰ সেই মুহূৰ্তটোলৈ মনত পৰে। ভাবোঁ বহু জনমৰ পুণ্যৰ ফলতহে তেনেকুৱা আৰ্শীবাদৰ ভাগীৰথীত স্নান কৰাৰ সৌভাগ্য ঘটে। মোৰ সেইদিনা মনত পৰিছিল।, বহুত দিনৰ আগতে কটন কলেজত পঢ়ি থকাৰ সময়তে অধ্যক্ষ হেম বৰুৱাই মোক কোৱা কথা এষাৰলৈ, যিষাৰ কথা মোৰ নিজৰ মুখেৰে দোহাৰিবলৈ ভয় লাগে। তেখেতে মোক সাবটি ধৰি কৈছিল, "মই বিচাৰি ফুৰা মানুহজন তোমাতে বিচাৰি পালোঁ।" মই সেই মানুহজন হ'ব নোৱাৰিলোঁ। মহন্ত প্ৰভুৰ প্ৰাণভৰা আৰ্শীবাদে মানুহটোক আকৌ এবাৰ জীৱনৰ চলন-শক্তিটোৰ যোগান ধৰিলে।

'বাগ্মীবৰ নীলমণি ফুকন স্মাৰক বক্তৃতা'টো অসম সাহিত্য সভাৰ সেই সময়ৰ প্ৰধান সম্পাদক নগেন শইকীয়াৰ উদ্যোগত সুন্দৰকৈ আৰু পৰিপাটিকৈ ছপা হৈ ওলাল। 'The Evolution of Assamese Script' শিতানেৰে সিখন পুথিৰে খেও ধৰি মই বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগৰ দ্বাৰা ১৯৮২-৮৪ চনৰ বাবে 'ৰাষ্ট্ৰীয় মহাসদস্য' (National Fellow) মনোনীত হ'লোঁ। প্ৰসংগ ক্ৰমে কৈ থওঁ, বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগে একোটা সময় পৰিধিত গোটেই ভাৰতবৰ্ষত মুঠতে ৫জন কলা বিভাগৰ আৰু ৫জন বিজ্ঞান বিভাগৰ প্ৰাধ্যাপকক ৰাষ্ট্ৰীয় (National Professor)-ৰ মৰ্যাদাৰে ৰাষ্ট্ৰীয় মহাসদস্য (সদস্য মহীয়ান?) হিচাপে মনোনীত কৰে। সেইবোৰৰ তালিকাত — আৰু এতিয়ালৈকে পৰৱৰ্তী কালৰ তালিকাতো— পূব ভাৰতত মাথোন মোৰেই নামটো সোমাইছিল। সেই বিপুল সন্মানৰ অধিকাৰী মই হওঁনে নহওঁ, হয়তো সেয়া তৰ্কাতীত মুঠেই নহয়। হয়তো হ'বও পাৰে, বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগে জকাইচুকীয়া পণ্ডিত বুলিয়েই মোক অলপ বেচি মৰমেৰে মনত পেলাইছিল।

সেই খিতাপটো দিওঁতে আয়োগে আমাৰ বিশ্ববিদ্যালয়ক চৰ্ত এটা বান্ধি দিছিল, সেই দুবছৰলৈ মই মোৰ বেতনসহ ছুটি উপভোগ কৰিম। কিন্তু বিশ্ববিদ্যালয় কৰ্তৃপক্ষৰ ওচৰত মই ছুটি নিবিচাৰিলোঁ। বৰং, সেই সময়ছোৱা মই তিনিগৰাকী গৱেষকৰ গৱেষণাৰ গুৰি ধৰাতেই ব্যস্ত থাকিলোঁ। ফল স্বৰূপে, ১৯৮২ চনৰ ২৫ জুন তাৰিখে একেদিনাখনেই মোৰ তত্ত্বাৱধানত গৱেষণা কৰি থকা তিনিজন ডক্টৰেট উপাধি-প্ৰাৰ্থীৰ গৱেষণা-গ্ৰন্থকেইখন পি-এইছ-ডি উপাধি প্ৰদানৰ বাবে গৃহীত হৈছিল। নেজানো, একেদিনাই তিনিজন একেলগে একেজন উপদেষ্টাৰ তত্ত্বাৱধানত ডক্টৰেট উপাধি পোৱাৰ অভিলেখ আছে নে নাই। তাৰ এজন হ'ল, ড° লীলা গগৈ। সিজনাৰ বিষয়টো আছিল, 'A critical study of Assamese Buranji Litereture with special referance to certain unpublished manuscripts.' সম্প্ৰতি সিখন পুথিৰ আকাৰত ছপা হৈ ওলাইছে। সিখনৰ নামটো থৈছে, 'Buranjis, Historical Litereture of Assam' অন্য এজন হ'ল, ড° নগেন শইকীয়া। সিজনৰ বিষয়টো আছিল, 'A critical study of Social and Intellectual Background of Modern

Assamese Literature (1826-1903).' অলপতে সেইখনো পুথি হৈ ওলাইছে। সিখনৰো নামটো চমু, 'Background of Modern Assamese Literature.'। তৃতীয়জন হ'ল, ড° প্ৰহ্লাদ কুমাৰ বৰুৱা। তেওঁৰ বিষয়টো আছিল, 'A critical study of significance women characters in Assamese creative Literature till 1970.' এতিয়ালৈকে সিখন কিতাপ হৈ ওলোৱা নাই। ওলালে, সিখনো যে মূল্যবান পুথি বুলি পৰিগণিত হ'ব— মোৰ সেই বিষয়ে সন্দেহ নাই।

কোনোবা এজন ৰসিকে বাংলা কিতাপ এখনত ধেমেলীয়াকৈ লিখিছিল, 'গৱেষণা মানে গো+এষণা। সহজ ভাষাত ক'বলৈ হ'লে, গৰু বিচৰা। তিনিওজনে যে বিভিন্ন পথ হাবিয়ে-বননিয়ে নজনা কথাৰ গৰু বিচাৰি অশেষ কষ্ট কৰিবলগীয়া হৈছিল, সেয়া জনা কথা। মোৰ ভাগৰ কামটো আছিল, কেতিয়াবা ক'ৰবাত উমান পালে সেই সকলক সন্ধান দিয়া— সৌ হাবিখনত বিৰিণা বনৰ আগ দুটামান কঁপি থকা দেখা পাইছিলোঁ আৰু কেতিয়াবা গৰুজাক বিচাৰি আনি গোহালিত বান্ধোতে মনত পেলাই দিয়া— এইটো খুটাত এৰাল নিদি সৌটো খুটাত এৰাল দিলেহে সুচল হ'ব। ড° গগৈ আৰু ড° শইকীয়া দুয়ো পৈণত লেখক হিচাপে জিলিকিয়েই আছিল। প্ৰহ্লাদ অৱশ্যে তেতিয়াও লেখক হৈ ঠন ধৰি উঠা নাছিল। সেইকাৰণে তেওঁক কেতিয়াবা দুডাল-এডাল এৰালৰ জৰীও বটিয়াই দিবলগীয়া হৈছিল।

কষ্ট কৰিবলগীয়া হৈছিল ° নীহাৰ ৰঞ্জন মজুমদাৰৰ লগত। তেওঁৰ বিষয়টো আছিল ভাৰতীয় গৱেষণাক্ষেত্ৰত প্ৰায় অচিনাকি বিষয়, 'Studies in Quantitative Linguistics with a Board Survey of Modern Assamese Literature.'। বিষয়টোৰ আধাখিনি পৰিসংখ্যা-বিজ্ঞানৰ ভিতৰুৱা। সেইকাৰণে, ৰায়চুৰৰ ৰবিশংকৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰিসংখ্যা-বিজ্ঞানৰ প্ৰাধ্যাপক ড° হৰিৰাম সিং আছিল মোৰ লগৰীয়া সহ-তত্ত্বাৱধায়ক। সেইখনৰ তত্ত্বাৱধান লওঁতে মই নিজেও পৰিসংখ্যা-বিজ্ঞানৰ কিছু কথা শিকি ল'বলগীয়া হৈছিল। তাহানি গোৱালপাৰা কলেজত অৰ্থনীতিৰ অনাৰ্চৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক পৰিসংখ্যা-বিজ্ঞানৰ প্ৰাথমিক কথাখিনি পঢ়ুৱাবৰ সময়ত পোৱা অভিজ্ঞতাখিনিয়ে মোক নতুন কথাখিনি শিকাত বাৰুকৈয়ে সহায় কৰিছিল। যি কি নহওক, সেইখন গৱেষণা-গ্ৰন্থ পি-এইচ. ডি উপাধিৰ কাৰণে গৃহীত হৈছিল, ১৯৮৬ চনৰ ৬ ডিচেম্বৰ তাৰিখে।

তাৰো উজনিত মোৰ নামটো সংযোজিত কৰিছিলোঁ, অসমৰ শৈক্ষিক বুৰঞ্জীৰ এটা তাৎপৰ্যপূৰ্ণ সোণালী অধ্যায়ৰ লগত। তেতিয়ালৈকে অসমীয়া ভাষাটো মাধ্যম হিচাপে স্নাতকোত্তৰ পৰ্যায়লৈকেহে স্বীকৃত হৈ আছিল। গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ে যেনেতেনে-পিছলা কৰি থকাৰ সময়তে ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ে গৱেষণা পৰিষদে আনৰ লগত মোৰো কিছু উদ্যোগত কথাষাৰ নিষ্পত্তি কৰিছিল, যুক্তিযুক্ত ক্ষেত্ৰত অসমীয়া ভাষা-সাহিত্য-সংস্কৃতি বিষয়ক গৱেষণা-গ্ৰন্থ অসমীয়া মাধ্যমতো দাখিল কৰিবলৈ দিয়া হ'ব।

এনেতে তিনিচুকীয়া কলেজৰ বাংলা বিভাগৰ অধ্যাপক মণীন্দ্রচন্দ্র নাথে মোক লগ ধৰিলেহি, বোলে সিজনে অসমীয়া মাধ্যমতে গৱেষণা কৰাৰ কথা চিন্তা কৰিছে— বিষয় এটা বিচাৰি দিব লাগে। তাৰ পাচত, তেখেত মনপুতি লাগিল গৱেষণা কৰিবলৈ। বিষয়টো আছিল, "আধুনিক অসমীয়া কবিতা ঃ পাঁচজন প্রধান কবিৰ বিশেষ উল্লেখনেৰে'। ১৯৮৫ চনৰ ৬ মার্চ তাৰিখে সেই গৱেষণা-গ্রন্থখন ডক্টৰেট উপাধিৰ বাবে গৃহীত হ'ল। অসমীয়া ভাষাৰেও যে গৱেষণা কৰিব পাৰি, এতিয়ালৈকে পাণ্ডুলিপি হৈ ৰোৱা সেই গ্রন্থখন তাৰ প্রথম নিদর্শন।

এইখিনিকে লৈয়েই মোৰ সিজুগছৰ ফুলনিখন। মাটিৰ নহয়— লেখা-পঢ়াৰ জগতখনৰ।

গৱেষণা বোলা বস্তুটোৰ সম্বন্ধ মগজুৰ খৰাং মাটিৰ লগত। তেনেকুৱা খৰাং মাটিৰ মলা মোৰ নিজৰ ৰবীয়াকৈ দুটা সজাই তুলিছিলোঁ ঃ এটা ছন্দতত্ত্বৰ আৰু আনটো লিপিতত্ত্বৰ। কাষে কাষে সৰুসুৰা আৰু কিছুমান মলাত সাহিত্য-সমালোচনাৰ আৰু তুলনামূলক সাহিত্যৰো সিজুগছ ৰুইছিলোঁ। সিজুগছৰ সৌন্দর্য ফুলত নহয়— ঠাল-ঠেঙুলিবোৰৰ গঢ়-গতিত। আৰু তাৰ মাধুর্যটো অনুভৱ কৰিব পাৰি, ইজোপা-সিজোপাৰ দুটা এটা ঠাৰি ভাঙি। সেউজীয়া ছালৰ তলত পৰা এটোপা-দুটোপা গাখীৰৰ দৰে বগা ঘনিল এঠাৰ টোপাল সৰি পৰে তেতিয়া। নতুন মালীক সেই কথাষাৰ শিকাই দিব পৰাতো পুৰণি মালীৰ কৃতিত্ব আৰ মুখে তাৰ মুখে সেইষাৰ কথাই ৰজনজনাই উঠে। ফুলৰ বজাৰত পুৰণি মালীৰ যশ-গৌৰব এনেয়ে বিয়পি পৰে। তাতে যদি সিজনৰ নিজৰ মলাটোতো সিজুগছৰ কঁাইটৰ গুৰিয়ে গুৰিয়ে কণ কণ ৰঙচুৱা ফুল ফুলিবলৈ লয়।

বতৰৰ ফুলগছ ৰুবলৈ এৰিলোঁ যদিও, কেতিয়াবা বতৰ-নেওচা ফুলৰ গছ ৰোৱাৰ অভ্যাসটো এৰিব পৰা নাই। সৃষ্টিধর্মী লেখাৰ সম্বন্ধ হৃদয়ৰ পলসুৱা মাটিৰ লগত নুফুলি নুফুলিও মোৰ ফুলনিত দুপাহ-এপাহ মৰমলগা ফুল জকমকাই ফুলে। মই মন কৰিছোঁ, মোৰ ফুলনিত সেই ফুলবোৰ কৰণিত চপাই থ'ব পৰাকৈ ফুলে দহ বছৰৰ অন্তৰে অন্তৰে। ১৯৬০ চনৰ সেই কৰণিটো থৈছিলোঁ, 'জাতিস্মৰ'ত ১৯৭০ চনত দ্বিতীয়টো কৰণি সজালোঁ, 'এই নদীয়েদি' খনেৰে। এইছোৱা সময়ৰ প্রথম কৰণিটো হ'ল ১৯৮১ চনত সজাই উলিওৱা 'ৰূপৰ টিলিঙাৰ মাত' খন। তাৰ পাচতে নিয়ম ভাঙি। ১৯৮৭ চনত সজাই উলিওৱা 'আলি-দোমোজাৰ ক্রচকপাৱা'খন। এৰেকৌটা বছৰতে মোৰ বিভিন্ন সময়ৰ বাচনিত উঠা কবিতাবোৰ সজাই উলিয়ালোঁ, মোৰ 'নীলা ধতুৰাৰ ফুল'খন। মোৰ সেই তাৰুণীয়া কবিতাবোৰৰ কিছুমান মই নিজে ইংৰাজীলৈ ভাঙি বিভিন্ন বাহিৰৰ পৰা প্রকাশিত আলোচনী তথা সংকলনত অন্তর্ভুক্ত কৰাত সহায় কৰিছোঁ। সুজাতা প্রিয়ম্বদাই মোৰ ভালেমান কবিতা ওড়িয়াকে ধৰি আন কেইবাটাও ভাষালৈ ভাঙি

প্ৰকাশ কৰিছে। তদুপৰি, মোৰ কিছুমান কবিতা উৰ্ধেন্দু দাস আৰু আনন্দ মুখোপাধ্যায়ে বাংলা ভাষালৈ, বাবুভাই পেটেলে গুজৰাটী ভাষালৈ, নৱাকণ্ বৰ্মা আৰু তৰুণ আজাদ ডেকাই হিন্দীলৈ আৰু এৰিক ষ্টাইনাছে চুইডিছ্ ভাষালৈ ভাঙি প্ৰকাশ কৰিছে। কোনোবা এজনে তাহানিয়েই চীনা ভাষালৈয়ো মোৰ 'মধুমালতীৰ চিঠি'খন ভাঙিছিল। সিজনাৰ নামটো মোৰ মনত নপৰে। যি কি নহওক, হয়তো সেইবোৰৰে খেও ধৰি কেৰালাৰ আ'চান মেমোৰিয়েল এছোচিয়েশ্যন ১৯৮৩ চনত মোলৈ সময়ছোৱাৰ এজন শ্ৰেষ্ঠ ভাৰতীয় কবিৰ স্বীকৃতিৰে মহাকবি আ'চান স্মাৰক বঁটা আগবঢ়ায়। সেই বঁটাটো প্ৰতি বছৰে মালায়ম সাহিত্যৰ মহাকবিত্ৰয়ৰ প্ৰধানগৰাকী কুমাৰণে আ'চানৰ জন্মদিনতে যি কোনো এটা আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাৰ কবিক যাচে। সেই পাঁচ হেজাৰ টকীয়া পুৰস্কাৰটো মোলৈ যচাৰ আগৰবাৰ কবি শংখ ঘোষলৈ যাচিছিল। তেৰোঁ সেই পুৰস্কাৰটো মোৰ লগতে একেদিনাই একেখন সভাতে গ্ৰহণ কৰিছিল। মোৰ সেয়া দ্বিতীয়বাৰ কেৰালা ভ্ৰমণ। মোৰ মনত পৰে, সেই নাৰিকলকনৰ দেশত মহাকবিগৰাকীৰ জন্মস্থান কায়িকাৰাত পৰম্পৰাগত ৰীতিৰে আপ্যায়ন কৰা ভোজসভাখনলৈ। ভাতখিনি বাঢ়ি দিছিলহি, মাটিৰ মজিয়াত পাৰি থোৱা আমাৰ কলপাতৰ লেখীয়া এবিধ সুগন্ধি পাতত। সেই পাতখিলাৰ কেউকাষে আছিল কণ কণ খুৰীবাটি প্ৰায় পঁচিশটা প্ৰত্যেকটোতে ছুৰবাহমান ভাতৰ জোখেৰে একোখনকৈ ভিন্ন স্বাদৰ ব্যঞ্জন। এজনে শিকাই দিছিলহি, বাওঁহাতৰ পৰা ধেনুভিৰীয়াকৈ সজাই থোৱা বাটিবোৰৰ পৰা এবিধ এবিধলৈ খাই নিব লাগে। জুতিটো তেতিয়াহে ধুনীয়াকৈ পোৱা যায়। মহাকবি ওপজা ঘৰটোও চাইছিলোঁগৈ। সাধাৰণ মাটিৰে বেৰ লেপি থোৱা এটা সৰু পঁজা— মাথোন দুটা কোঠা। এতিয়া তাত কবিৰ এগৰাকী সম্পৰ্কীয় বৃদ্ধা থাকে। পাচদিনা ত্ৰিবান্দ্ৰম চহৰত ৰাতিলৈ ভোজ দিছিল তেতিয়াৰ মুখ্যমন্ত্ৰী কৰুণাকৰণে তেওঁৰ চৰকাৰী বাসভৱনত। নিমন্ত্ৰিত হৈছিলোঁ, শংখ ঘোষ, মই আৰু কেইবাজনো কৰ্মকৰ্তা। উভতি আহিবৰ দিনা এজন হোটেলৰ কৰ্মচাৰীয়ে মোৰ ভি. আই. পি. চুটকেছত 'ষ্টিকাৰ' এটা থাপ মাৰি বহুৱাই দিছিলহি। পঢ়ি চালোঁ, ইংৰাজীত লেখা 'Geeth' — তাৰ মানে 'গীত'। দন্ত্য বৰ্ণ হ'লেই তাত একোটা minus 'h' জোঁট লগাই দিয়ে। আমি বহুতেই সেইযাৰ নেজানো ঃ চাহবে যে Dacca-টো উচ্চাৰণ কৰিছিল 'ঢাকা' ; আৰু আজিকালি বি বি চি-য়ে নতুন বানানৰ Dhaka-টো পঢ়ে 'দাকা' বুলি।

ভাষাতত্ত্ব চৰ্চা নকৰোঁ। ইংৰাজী ভাষাৰ উচ্চাৰণৰ মহিমাও বৰ্ণনা নকৰোঁ। স্কটলেণ্ডত শুনিছিলোঁ, Church-টো 'কাৰ্ক' বুলি; চাওৰলেণ্ডত Bus-টো 'বুছ' বুলি। সেইবোৰ মনত পৰে। সংস্কৃত ভাষাৰ উচ্চাৰণত জানো আমি উজুটি নেখাওঁ। ভাবিছিলোঁ, উচ্চাৰণতেই যেতিয়া আমাৰ ইমানবোৰ খেলিমেলি লাগে অৰ্থ বুজাতো আতকৈ বেচি খেলিমেলি লাগে। সেইবোৰ শিপা নোহোৱা কথা খেলিমেলিকৈ ভাবি থাকোঁতেই মনৰ খিৰিকিয়েদি

ভুমুকি মাৰি গৈছিলহি, সংস্কৃত 'গীত'খন অসমীয়ালৈ কবিতাৰ ভাষাৰে ভাঙি উলিওৱাৰ সপোন এটাই। সেইখন মই কিয় লেখিছিলোঁ, কেনেকৈ লেখিছিলোঁ— সেইবোৰ কথা মই স্থানান্তৰত 'মই কিয় লিখোঁ' নামৰ প্ৰবন্ধটোত লেখিছোঁ। এবাৰ কথা যোগ দি থ'ব পাৰোঁ— সিখনৰ প্ৰথম অধ্যায়টো মই অসম সাহিত্য সভাৰ উদ্যোগত ১৯৮৪ চনৰ ২৪ আৰু ২৫ ডিচেম্বৰত বৰঙাবাৰীত অনুষ্ঠিত কবি-সন্মিলনত আবৃত্তি কৰি শুনাইছিলোঁ। মোৰ কেইবাজনো সতীৰ্থ কবিয়ে সেই অধ্যায়টোৰ ভাঙনি ৰূপটো ভাল পালে। ডিব্ৰুগড়লৈ উভতি আহিছিলোঁ, ইচ্ছা এটা পুঁহি— ভাঙিব জানো পাৰিম গোটেই খন। অৱশেষত, অলপ আজৰি পাই ভাঙিলোঁ। গঢ়িলোঁ, মই নিজে আৱিষ্কাৰ কৰি লোৱা এটা নতুন সাঁচত ঢালি। সেইখন ভাঙি গৈ থাকোঁতেই শিকি শিকি গ'লোঁ, জীৱনটোৰ মুখামুখি হোৱাৰ সৰু-ডাঙৰ মন্ত্ৰবোৰ। ভাঙি গ'লোঁ, একাধাৰে সংস্কৃতৰ শ্লোক আৰু জীৱনৰো জঁটলগা বহুতো অৰ্বাচীন মৰ্মব্যথাৰ এনেক জটিল গ্ৰন্থি। শিকি পেলালোঁ, জীৱনৰ নৈত ভাঁহি অহা জাঁজৰিবোৰকো নৈখনৰেই সুঁতিৰ সম্পত্তি বুলি ভাবিবলৈ।

সেই যে বৰঙাবাৰীলৈ গৈছিলোঁ, সেয়াও মোৰ জীৱনৰ এটা ডাঙৰ অভিজ্ঞতা। কোনেও নেদেখাকৈ মই বৰঙাবাৰী হাইস্কুলৰ কাষতে থকা কলকলতাৰ সমাধিভূমিৰ চৌহদত সোমাই সন্মুখত আঁঠু লৈছিলোঁগৈ। অনুভৱ কৰিছিলোঁ, মৰণেৰে জীৱনৰ চাকিগছি জ্বলাই থৈ যোৱা সেই শ্বহীদ গৰাকীৰ অনুপম দেশপ্ৰেমৰ উম। উভতি আহি আকৌ শুনিছিলোঁ, অসংখ্য কবিৰ পাচত স্বৰচিত কবিতা গাবলৈ লোৱা আৰু এজন কবিৰ কণ্ঠস্বৰ। নামটো সুধি জানিছিলোঁ, তেওঁৰ নাম নীলিম কুমাৰ। সেইখন কবি-সন্মিলনত নীলিম কুমাৰৰ দৰে আৰু কেইবাজনো নতুন সুৰৰ সন্ধান দিয়া কবিক আৱিষ্কাৰ কৰিছিলোঁ। মনে মনে মই প্ৰাৰ্থনা কৰিছিলোঁ, "হে ঈশ্বৰ! এওঁলোকক যেন কোনখন সত্ৰৰ অগ্ৰজ কবিয়ে শৰ-ভজন দিবলৈ নেপায়।" তেওঁলোকৰ কেইবাজনেও আহি মোক অত্যন্ত আপোনভাৱেৰে মাত দিছিলহি। মই উচপ খাই উঠিছিলোঁ, তেওঁলোকে মোকো কিবা কবিৰ লেখীয়া জন্তু বুলি স্বীকৃতি দিছেহি নেকি? মোকতো কবিৰ জগতৰ ইজন-সিজন অনেক চন্তৰীয়ে প্ৰাপ্ত বয়স্কৰ প্ৰৱেশ-নিষেধ বুলিহে বাট ভেটি-ধৰাৰ উমানহে পাওঁ। উমান পাইছিলোঁ, কোনে কেনেকৈ মোৰে ওচৰত বাৰেমতৰা শিকি আঁতৰি গৈছিল। সেইদিনা মোৰ বিশ্বাস উপজিছিল, সেই তৰুণ কবিসকলৰ কেইজনমানে তেওঁলোকৰ মনৰ মণিকোঠাত ঠাই আঁজৰাই দিছে। মোৰ মনত পৰে, কবিৰ জগতলৈ সোমাই অহা কবি ৰাজেন বৰদলৈয়ে মোক কৈছিল, "আমি এখন কবি-মঞ্চ তৈয়াৰী কৰিম, আপুনি তাত সূত্ৰধাৰৰ ভূমিকা পালন কৰিব লাগিব।" মই ক'ব খুজিও ক'ব নোৱাৰিলোঁ, 'মোৰ যে আবেলি হ'বৰে হ'ল।'

মই মন কৰিছোঁ, মাজে মাজে মোৰ ভিতৰত থকা সামাজিক দায়বদ্ধ মানুহটো সাৰ পাই উঠে। সাৰ পাই উঠিছিল, অসমজোৰা আন্দোলনৰ বিৰাট জাগৰণৰ সময়তো।

১৯৭৯ চনৰ ৩ ডিচেম্বৰৰ কথা। ৰাতি ৯ বজাত 'আকাশ-বাণী'ৰ ইংৰাজী বাতৰি শুনি আছিলোঁ। স্তব্ধ হৈ গৈছিলোঁ, কেন্দ্ৰৰ এগৰাকী মুৰগধুৰ মন্ত্ৰীৰ দাম্ভিক সতৰ্কবাণী শুনি। বোলে, অসমৰ 'উৎপাত'বোৰ বন্ধ নকৰিলে, যদি কোনোবাই ৰেলৰ ডবাবোৰ আগচি ধৰি অসমলৈ চাউল-ডাইল-আলু-পিঁয়াজ আহিবলৈ নিদিয়ে, তেতিয়া দেখোন অসমৰ মানুহবোৰ খাবলৈ নোপোৱা হৈ দুৰ্ভিক্ষতে মৰিব। লগে লগে মই টাইপ-ৰাইটাৰটো উলিয়াই লৈ লেখি উলিয়ালোঁ সেই দীঘলীয়া প্ৰবন্ধটো, যিটো প্ৰবন্ধ 'Between the two Innings in Assam' শিৰোনামাৰে 'The Asam Tribune' কাকতৰ ১৩ ডিচেম্বৰ সংখ্যাত প্ৰকাশিত হৈছিল। মই সেই অসম ভাৰতবৰ্ষৰ বাহিৰৰ কোনোবা দেশ বুলি ভাবি থকা মন্ত্ৰীটোৰ কথা সুঁৱৰি লেখিছিলোঁ, 'His threat is losded with two logical corollaries of far reaching implications, which perhaps he is blissfully oblvious of. First, the people of Assam may not be prevented from stricking a retaliatory measure by stopping the flow of even a pint of crude oil through the pipeline that feeds the hearted refineries. Secondly, they have been given a right to drive out all foreign nationals on their own initiative, since they cannot be expected to feed any extra mouth than what the local food-crop permits. It is tume that such leaders in Delhi throw off the blinkers from their eyes and learn to see beyond their nose.' ইত্যাদি। পাচত, মই স্বস্তি পাইছিলোঁ যিদিনা শুনিছিলোঁ সদৌ অসম ছাত্ৰ সন্থাই তেনেকুৱা এটা সিদ্ধান্তকে গ্ৰহণ কৰিছিল। ক'ব নোৱাৰোঁ, যদি কোনোবাই মোৰ সেই কথাখিনিত অন্ধকাৰৰ বিৰুদ্ধে পোহৰৰ অস্ত্ৰ বিচাৰি পাইছিল। কিন্তু, মোৰ ফালৰ পৰা ক'ব পাৰোঁ, মই সেই সময়ৰ অসমীয়া মানুহৰ নাড়ীৰ— খবৰ উমান যথেষ্ট আগতীয়াকৈ ধৰিব পাৰিছিলোঁ। মই কেৱল বুজি পোৱা নাছিলোঁ, অৱশিষ্ট ভাৰতবৰ্ষৰ কাৰণে ভাৰতীয় হৈ থকা অসমীয়াখিনিতকৈ বিদেশী অনুপ্ৰৱেশকাৰীবোৰ বেচি আপোন। আজিও বুজি পোৱা নাই।

কেইবাটাও কবিতা লেখিছিলোঁ, সেই সময়ছোৱাতে। খৰ্গেশ্বৰ তালুকদাৰ শ্বহীদ হোৱাৰ বাতৰিটো পাই লেখি উলিয়াইছিলোঁ, মোৰ 'সংকল্প নামৰ কবিতাটো। লেখিছিলোঁ-

'পুৱতী নিশা আজানৰ নিচিনাকৈ
বিয়পি পৰিছে কথাষাৰ
মগুহৰ পৰা আত্মালৈ সৰি পৰিছে
ফুলকলি যেন জীৱন তাৰ
চিক্‌মিকাই উঠিছে দেশখনৰ মাটি
ক্ষৰিত ৰক্তেৰে তাৰ পৱিত্ৰ দেহৰ'

আৰু দুটা কবিতা লেখিছিলোঃ 'উট' আৰু 'জাহ্নবী ঃ জুহালকাবৰ' খুব সম্ভৱ, সেই দুটাও বেয়া কবিতা লেখা নাছিলোঁ।

এটা সময়ত অসম আন্দোলনৰ সকলোবোৰ ঘাই নেতা আৰু পালি নেতা কাৰাৰুদ্ধ হৈ পৰিছিল। সেই সময়টোতে মোৰ ডাক পৰিছিল, অসমৰ বাহিৰত প্ৰচাৰকাৰ্য চলাবলৈ যোৱা দুটা দলৰ ভিতৰত এটা দলৰ মুখপাত্ৰ হৈ উত্তৰ-ভাৰতলৈ যোৱাৰ বাবে। মাজৰাতি টেলিফোনযোগে পাইছিলোঁ, সেই অনুৰোধ। মোৰ গা বৰ ভাল নাছিল যদিও ততালিকে সম্মতি-জ্ঞাপন কৰিছিলোঁ। লগে লগে পাচৰ কথাষাৰ শুনিলোঁ, "আপুনি পৰহিলৈকে আহক। তাৰ পাচদিনাই যাত্ৰা কৰিব লাগিব। প্লে'নৰ টিকেট কাইলৈ পুৱাই কাটিম।" মই ওলালোঁ। যিখন দেশৰ প্ৰথম নগৰীখনৰ সকলো নাগৰিকে একোটা উকি শুনিয়েই ৰাজপথলৈ ওলাই পৰিছিল কাৰ্ফ্যুৰ জাঁজৰি উটুৱাই নিবলৈ, সেইখন দেশৰ মানুহ হৈ দেশৰ ৰাজধানীত দুটা কথা ক'বৰ বাবে ওলাই যাবলৈ ইতস্ততঃ কৰাটো জানো কাৰোবাৰ পক্ষে শোভা পায়?

মোৰ লগত গৈছিল গুৱাহাটীৰ পৰা মোৰ এসময়ৰ ছাত্ৰ আৰু সৌ সিদিনাৰ ৰাজহমন্ত্ৰী থানেশ্বৰ বড়ো আৰু অনিল জৈন নামৰ এজন ছাত্ৰ। ১৯৮০ চনৰ মে'-জুন মাহৰ কথা সেইবোৰ। পোনতে ২৯ মে' তাৰিখে দিল্লীৰ 'অসম ভৱন'ৰ সমুখতে থকা প্ৰাংগনত এখন সাংবাদিক মেল আহ্বান কৰিছিলোঁ। অসম আন্দোলনৰ মূলকথাবোৰ ব্যাখ্যা কৰাৰ পাচতে প্ৰশ্নৰ জাউৰি উঠিছিল। তাৰ আভাস এটা দিওঁ। এজনে জকজকাই উঠিছিল। "I Charge that your Assam movement is a secessionist movement." মই ওভোতাই সুধিলোঁ, "What makes you come to such a conclusion?" তেওঁ উত্তৰ দিলে, আৰু এটা খণ্ডাল প্ৰশ্নৰে, "Is not it a fact that you have been driving out all the U.P. tea-garden labourers from Assam?" মই নজনাৰ ভাও ধৰি আকৌ সুধিলোঁ, "Did anyone complain to you in that way?" তেওঁ উত্তপ্ত কণ্ঠেৰে উত্তৰ দিলে, "The Prime Minister has said it." মই তেতিয়া মোৰ উত্তৰটো দিলোঁ, "I throw a gauntlet to the Prime Minister, let her prove first of all that there is even one single U.P. tea-garden labourer serving in Assam tea-gardens" তেওঁ মনে মনে থাকিল। অন্য এজন সাংবাদিকে লগে লগে প্ৰশ্ন কৰি বাহিল, "But she said in Tamilnadu that you are driving out all the Tamilians from Assam?" মই একে উশাহতে উত্তৰ দিলোঁ, "As per 1971 census, there are only 2,547 Tamilians residing in Assam. Do you want to believe that such a huge movement is at all necessary to drive them out?" তাৰ পাচতে এজনে মোক জব্দ কৰাৰ অভিপ্ৰায়ে কঠিন প্ৰশ্ন এটা কৰিছিল, "Do you want to say that the Prime Minister is a liar?" মই চুঙা চাই সোপা দি কৈছিলোঁ, "We ordinary humen mortals can speak truth or lie. But the Prime Minister of a country does not enjoy the right of making a choice of the kind." এইদৰে আৰু কেইবাটাও বিষয়লৈ চুপতি মাৰিলোঁ। কথাকেইটা গজগজীয়াকৈ প্ৰতিষ্ঠা কৰিলোঁ ঃ আন্দোলনটো সংবিধানৰ

চাৰি খুটাৰ ভিতৰতে চলিছে, আন্দোলনটো তেওঁলোকে কোবাৰ লেখিয়াকৈ CIA প্ৰণোদিত নহয় আৰু সি বিদেশীৰ বিৰুদ্ধেহে— ভাৰতবাসী কোনো বহিৰাগতৰ বিৰুদ্ধে নহয়। পাচদিনাখন কথাখিনি নিৰ্ভেজাল ধৰণেৰে সবিস্তাৰে প্ৰচাৰিত হৈছিল, 'ইণ্ডিয়ান এক্সপ্ৰেছ', টাইমছ অৱ ইণ্ডিয়া', 'পেট্ৰিয়ট', 'দ্য হিন্দু' আৰু 'হিন্দুস্থান টাইমছ'— আটাইকেয়োখনৰে প্ৰথম পৃষ্ঠাত। পাচদিনাখনো কেইবাখন কাকতত ওলাইছিল, কেইবাটাও আচুতীয়া সাক্ষাৎকাৰৰ বিস্তাৰিত ব্যাখ্যা।

কেইবাগৰাকীও বিৰোধী দলৰ নেতাক বেলেগে বেলেগে লগ ধৰি উঠি আমি চণ্ডিগড়লৈ ওলালোঁ। আমাৰ লগতে জোনটি বৰাও ওলাল। তাত আমি Bed and Breakfast-ৰ যোগান ধৰা ঘৰত উঠিলোঁগৈ। বেলেগে বজাৰ কৰাৰ ধনৰ বিনিময়ত ঘৰৰ মালিকজনে আমাক ৰান্ধি-বাঢ়ি খুউৱাবো ব্যৱস্থা কৰি দিলে। পাচদিনা ৰাতিপুৱা উঠিহে মই গম পাইছিলোঁ, ওৰে ৰাতি বোলে ঘৰটো পুলিচে ঘেৰি থৈছিল। থানেশ্বৰ বড়োইঁত উজাগৰেই থাকিল গোটেই ৰাতিটো, কেতিয়া বগা ঘৰত সুমুৱায়গৈ-তাৰ প্ৰহৰ গণি। পাচদিনা এটা হোটেলত সাংবাদিক মেল আয়োজন কৰিছিলোঁ। ব্যাখ্যা কৰিবলগীয়া কথাখিনি ময়েই ব্যাখ্যা কৰি দিলোঁ। আউৰি আউৰিয়ে প্ৰশ্নবো মুখামুখি হ'লোঁ। এগৰাকী মহিলা-সাংবাদিকৰ মুখখন বৰ চোকা আছিল। তেওঁকো পতিয়ন নিয়াব পাৰি নিজেই সন্তুষ্ট হৈছিলোঁ। সন্তুষ্ট হৈছিলোঁ, 'দ্য ট্ৰিবিউন' নামৰ কাকতখনৰ ৫জুনৰ সংখ্যাত কথাবোৰ ফটফটীয়াকৈ তুলি ধৰা দেখি। 'সম্পাদকীয়'ও ওলাইছিল সহানুভূতিশীল মন্তব্যৰে। আৰু সিখনৰ সম্পাদকগৰাকী আছিল, বিখ্যাত সাংবাদিক প্ৰেম ভাটিয়া। সেইদিনাও ৰাতি সেই ঘৰটোত পুলিচৰ খিটখিটনি আছিল। মাথোন তাৰ পৰিণামটো কম আৰু যথেষ্ট সহনীয় ধৰণৰ আছিল।

সেইবোৰ কথা মই দোহাৰিব খোজা নাই। এবাৰ কথা মাথোন কৈ থওঁ, দেশৰ ডাক যেতিয়াও শুনিছোঁ, জ্ঞান-বিশ্বাসেৰে যেতিয়াই ঢুকি পাইছোঁ সেয়া মোৰ দেশৰেই বিপন্ন সময়ৰ ডাক, তেতিয়াই মই মোৰ সমস্ত আত্মাৰে তাৰ সঁহাৰি দিছোঁ। বিস্ময় মানো— যেতিয়া দেখা পাওঁ, ইজনে-সিজনে ক'ৰবাত কোনোবাদিনা সমদল এটাত ভাগ লৈছিল বুলিয়েই যে আজি ইটো-সিটো প্ৰতিদান বিচাৰি মান-অভিমানৰ ওৰা পাতে। মোৰ নিজৰ কথা ক'বলৈ হ'লে, ভুল হওক শুদ্ধ হওক, নৈতিক কৰ্তব্যৰ প্ৰেৰণাতহে লোকৰ পথাৰতো হাল বাইছিলোঁগৈ। মোৰ সমনীয়া লেখক বহুতেই তাৰ পৰা আঁতৰত আছিল বুলিও সেইসকললৈ মোৰ শ্ৰদ্ধা-সম্মানৰ অকণমানো বঢ়া-টুটা নঘটিল। মোৰ জীৱন-দৰ্শন হিচাপে মই অস্তিত্ববাদী ধ্যান-ধাৰণাবোৰত দোৰ্ঘোৰ নহ'লেও বহু পৰিমানে বিশ্বাসী। মই বিশ্বাস কৰোঁ, মোৰ বৰীয়া যি কোনো দুটা বিকল্পৰ মাজত এটাৰ মনোনয়নেৰে মোৰ কাষৰ মানুহবোৰক সেই মূল্যবোধটোৰ প্ৰতি দায়বদ্ধ কৰি তোলোঁ। লা ৰচফুকোৰে সোঁৱৰাই থৈছে, মানুহে যদি কবি-সাহিত্যিকৰ লেখাত ইমানদৰে

প্ৰেমৰ কথা পঢ়িবলৈ নেপালেহেঁতেন, তেনেহ'লে হয়তো মানুহে প্ৰেমত পৰিবই নেজানিলেহেঁতেন। লেখক হিচাপে মোৰ দায়িত্ব সিমানতে শেষ। প্ৰয়োজন হ'লে মই আলিবাটলৈয়ো ওলাই যাম, কিন্তু কাৰো তামিঘৰাত মই নোসোমাওঁগে। মোৰ এই মনোনয়নটো আজিৰ নহয়—১৯৫১ চনৰে। সময়ৰ খটখটি যিমানে বগাই আহিছে, সিমানে ইয়াৰ প্ৰতি মোৰ আনুগত্যটো বাঢ়ি আহিছে। মোৰ 'সমাজবাদৰ কথা' খন সেই কথাষাৰৰে ফলশ্ৰুতি।

মোৰ অক্ষমতাবোৰৰ সম্পৰ্কে মই আত্মবীক্ষণৰ অধিকাৰী নোহোৱাকৈয়ো যথেষ্ট পৰিমাণে সজাগ। মই মোৰ আপোন চৰিত্ৰৰ অন্ধ বিন্দুবোৰৰ বিষয়ে যিদৰে অলপ অবহিত, মোৰ প্ৰতিৰোধ-ক্ষমতাৰ দুৰ্ভেদ্য অংশবোৰৰ সম্পৰ্কেও সিদৰে কিঞ্চিৎ সচেতন। মোৰ চৰিত্ৰৰ এক ডাঙৰ দুৰ্বলতা হ'ল, সাংসাৰিক জীৱনৰ কথা মই একোৱেই নেজানো। মোৰ ক্ষেত্ৰত এইষাৰ কথা একেবাৰে সঁচা, মই নেজানো যে খুচুৰা খৰচৰ চোৰাং গতি। সীমিত আয়ৰ ভিতৰতে ভৱিষ্যতৰ মুখামুখি হ'ব পৰাকৈ সামান্য সঞ্চয় কৰাৰ সদগুণটো মোৰ নাই। কিন্তু, মোৰ বন্ধু স্থানটো অত্যন্ত উত্তম। চলাৰ পথত মই যেতিয়াই কিবা বিপদৰ মুখামুখি হৈছোঁ। তেতিয়াই মোৰ সেই অসংখ্য বন্ধুৰ দল আনকি সক্ৰিয় সহায়ৰ হাত লৈয়ো আগবাঢ়ি আহিছে। জীৱনৰ বাটত লগ পোৱা মোৰ তেনেকুৱা কেইজনমান শুভাকাংক্ষী অনুজপ্ৰতিম বন্ধু— ড°নগেন শইকীয়া, জিয়াউৰ ৰহমান, চেনিৰাম বৰা, শিবতোষ বসু, অমৰ বৰ্মণ, আজাদ বেহাতী, যোগেন কলিতা আৰু দিবাকৰ বড়ো। কোনোবাজন লক্ষপতি, কোনোবাজন প্ৰায়-কপৰ্দক-হীন, কোনোবাজন মাথোন চৰকাৰী চাকৰিয়াল। জীৱনৰ নানা স্তৰৰ, নান বৰ্ণৰ মানুহ মোৰ এই অনুজপ্ৰতিম বন্ধুৰ দল। মোৰ নিজৰ ববীয়া সৰু এটা ঘৰ সাজি উলিওৱা, মোৰ ডাঙৰ ছোৱালীজনীৰ বিয়া পতা, দিল্লীত মোৰ স্বাস্থ্যৰ মেৰামতি কৰা ইত্যাদি এটা কামো মই সুকলমে কৰি উঠিব নোৱাৰিলোহেঁতেন— জীৱনৰ বাটত যদি এওঁলোকক কাকোৱেই লগ নেপালোহেঁতেন।

প্ৰসংগক্ৰমে এটা কথা কৈ থ'বৰ মন গৈছে। মই আটাইতকৈ বেচি বিব্ৰত অনুভৱ কৰোঁ, মোৰ পৰিবাৰে যেতিয়া মোক ভুলতে সোধে সচৰাচৰ নোসোধা কথাষাৰ, "মাহটোত মুঠ দৰমহা বুলি তুমি বাৰু কিমানকৈ পোৱা?" মই মোৰ প্ৰাথমিক দৰমহাটোৰ বাহিৰে বাকী বানচবোৰ কিমানকৈ পাওঁ, তাৰে কিমান কেনি কটা-কুটা যায়—সেইবোৰৰ কথা একোৱেই নেজানো। মোৰ দৰমহাৰ বিলখনত মাথোন চহী এটা কৰি মোৰ বিভাগীয় পিয়ন অনিল কাকতিৰ হাতত মোৰ কলেজীয়া জীৱনৰ সহপাঠী আৰু এতিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সহকাৰী পঞ্জীয়ক কুমুদেশ্বৰ শৰ্মাৰ অফিচলৈ পঠিয়াই দিওঁ। হিচাব-বহুক নীল কোঁচে সংখ্যাবোৰ য'ত যেনেকৈ পূৰাব লাগে, সেইদৰে পুৰাই মেলি পাবলগীয়া দৰমহাটো বেংকত মোৰ নামত জমা কৰাই দিয়ে। মই যে কিমান কৃতজ্ঞ, বেআইনী কামৰ দায়িত্ব কান্ধ পাতি লোৱা এই মানুহগৰাকীৰ ওচৰত।

মোৰ অন্য এটা দুৰ্বলতা হ'ল, মোৰ ভমককৈ জ্বলি উঠা খংটো। সেই চণ্ডালটোৰ বশৱৰ্তী হৈ মই তাহানিখন বহুতো বস্তু নষ্ট কৰিছোঁ। তাহানি গুৱাহাটীত শিলপুখুৰীৰ সমুখৰ 'ধলপুৰ ভৱন'ত থাকোঁতে এবাৰ মোৰ পৰিবাৰে কথা ফুটোঁ-ফুটোঁ হোৱা বয়সৰ মোৰ ডাঙৰ ছোৱালী মুনক উমলি থাকিবলৈ 'Lust for Life' কিতাপখন দিছিল। কলেজৰ পৰা উভতি আহিয়েই দেখিলোঁ, তাই দুটামান পাত ফালিলে। লগ লগে মই খণ্ডত সেই কিতাপখন টানি আনি দুছিৰা কৰি পেলালোঁ। মুহূৰ্ততে মোৰ জ্ঞান হ'ল, মই কিয় খং কৰিলোঁ? তাই জানো মোৰ ঘৰত মাথোন কেইটামান বছৰৰ আলহী নহয়? এতিয়া কেতিয়াবা কিবা কথাত খং উঠিলে, মই সাঁচি থোৱা সেই কিতাপখন চাই যাওঁহি— খংটো লগে লগে নুমাই যায়। গোৱালপাৰাত থাকোঁতে এবাৰ মই ৰেডিঅ'ত কিবা এটা কথিকা শুনি আছিলোঁ। মোৰ পৰিবাৰে ৰেডিঅ'টো বন্ধ কৰি থ'বলৈ ক'লে। লগে লগে মই সেই দামী ৰেডিঅ'টো বন্ধ কৰি তাঁৰ দুডাল খুলি চোতাললৈ দলি মাৰি পঠিয়ালোঁ। ৰেডিঅ'টো চুৰ্মাৰ হৈ থাকিল। পাচত চিন্তা কৰি চালোঁ, হয়তো মোৰ পৰিবাৰৰ মূৰ কামোৰিছিল। সেই কাৰণেই, সাধাৰণ অনুৰোধ এটা কৰিছিল আৰু মোৰ সঁহাৰিটো আগ্নেয়গিৰিৰ বিস্ফোৰণ নহৈয়ো পাৰিলেহেঁতেন। এতিয়া মোৰ হৈ খংটো দমন কৰিব জনা হৈ আহিলোঁ। মাথোন সভাই-সমিতিয়ে কোনোবাই অযথলা কথা কৈ সভাৰ পৰিৱেশ নষ্ট কৰিলে দুষাৰ-এষাৰ শুনাই দিওঁ।

মোৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ দুৰ্বলতাটো হ'ল, মই পেটত কথা লুকুৱাই ৰাখিব নেজানো। অলপতে ক'ৰবাত পঢ়িছিলোঁ, কোনোবা এজনে হেনো তেওঁৰ পুতেক পৰীক্ষাত সুন্দৰকৈ 'পাছ' কৰা সত্ত্বেও ফূৰ্তি কৰিব পৰা নাছিল। সুধিছিল, "যাচোন যা, অমুকৰ ল'ৰাটো 'ফেইল' কৰিলে নে নাই— খবৰটো লৈ আহগৈ।" খবৰ লৈ পুতেক উলটিল —"ওঁ-হো, তাৰো ভাগ্য বেয়া। বেচেৰা এইবাৰ ফেইল হ'ল।" বাপেকে তেতিয়াহে পুতেক 'পাছ' কৰা খবৰটো শুনি কিৰিলিয়াই উঠিল। আকৌ এবাৰ কোনোবা এগৰাকী শাহুৱেকে বোৱাৰীয়েকৰ গিৰিয়েক মৰিলতো দুখ কৰিবলৈ সময় বিচাৰি পোৱা নাছিল। কথাষাৰ শুনি এটা চকু মলচি ক'লে,"এইবাৰ চাম বোৱাৰীৰ দেমাক। বৰ বাঢ়িছিল তাই।" জীৱনৰ বাটে-ঘাটে এনেকুৱা মানুহৰ সাঁচতে গঢ়া দুই-এজন কপট বন্ধুক লগ নোপোৱাকৈ থকা নাই। বুৰ্বকৰ দৰে সিবিলাককো মোৰ দুটা-এটা সৰুসুৰা সফলতাৰ কথা লুকুৱাই নৰখাকৈ কৈ দিওঁ। পাচতহে উমান পাওঁ, গাখীৰখিনি কিয় ফটিল।

তথাপি, ভাগ্যবাদী মই মুঠেই নহওঁ। জীৱনৰ মূল্যবোধ-সম্পৰ্কীয় কথাবোৰ লৈ মই ক'তো আপোচ কৰি পোৱা নাই। কিছুমান কথাত মই ভয়ানক ধৰণেৰে জেদী। অলপ খাতিৰ কৰিয়েই ল'ব পৰা বস্তুও মই কোনোদিনে কাৰো পৰা লোৱা নাই। সম্পাদকে নিজে চিঠি দি নিবিচাৰিলে মই কালৈকো একো নপঠিয়াওঁ। এখন ভাল আলোচনীত মই আজিলৈকে এটা খুচুৰা প্ৰবন্ধ অথবা কবিতাও লেখি পোৱা নাই— অকল এইটো

কাৰণতে। আৰু মই যাক ভাল পাওঁ, তেওঁৰ কাৰণে মই জীৱনটো দিবলৈয়ো প্ৰস্তুত। এজন সম্পাদক — চন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়া; তেখেতে যদি কিবা বিচাৰি লেখে, মই দহোবন কাতি কৰি সিজনৰ কাকতলৈ লেখি পঠিয়াওঁ। আৰু এটা কথা, মই আটাইতকৈ সেইবোৰ মানুহকেই বেচি ঘৃণা কৰোঁ, যিবোৰ মানুহ ফন্দীবাজ, যিবোৰ মোৰ সমুখত আনৰ বিষয়ে আঁৰৰ পৰা নিন্দা কৰি ভাল পায়। খুব সম্ভৱ, এইকেইটাই মোৰ চৰিত্ৰৰ সবল অংশ।

এইবোৰ লাহী আৰু মিহি, শকত আৰু খহটা সূতা বাটি উলিওৱা জৰীডালেৰেই মোৰ জীৱনটো কঠিনে-কোমলে মেৰ খাই আছে। সিমানখিনিয়েই ক'ব পাৰোঁ। তাতকৈ বেচি ক'ব পৰাকৈ আত্মবীক্ষণৰ শক্তি মোৰ নাই। সময়ে মোৰ পৰা মোৰ বহুতো শক্তি কাঢ়ি লৈ গৈছে। মোৰ শ্ৰম শক্তি টুটি আহিছে। মোৰ স্মৰণশক্তিও টুটি অহাৰ উমান পাইছোঁ। লেখাতো দেখিছোঁ, পাচৰ শব্দটোৰ একাংশ ভাগি আহি আগৰ শব্দটোৰ শেষত অৰ্থহীন হৈ সোমাই পৰিছে। সময়ৰ উপলা নদীত জুৰিৰ জিৰজিৰণিবোৰৰ সলনি যেন শ্লথগতি ধীৰ প্ৰৱাহ এটাহে আছে। হয়তোবা সেইটোকেই বাৰ্ধক্যৰ প্ৰথম উকমুকনি বুলি কয়। তাহানি দেউতাই মোলৈ লেখা শেষৰফালৰ এখন চিঠিত লেখিছিল, "চাওঁতে চাওঁতে মোৰ জীৱনৰ গধূলিয়েই হ'ল।" চিঠিখন পঢ়ি উঠি কিয় জানো মোৰ চকুহাল চলচলীয়া হৈ উঠিছিল। হয়তো মোৰ দেউতা নেলেখা কবিতাৰ কবি আছিল। সেই একেষাৰ কথাৰেই বহুত কথাৰ আভাস দিছিল ঃ একোৱেই কৰি যাব নোৱাৰিলোঁ বুলি ভবাৰ এটা দুৰণিবটীয়া উমান।

জীৱনৰ গধূলিপৰত দেউতা ঘৰলৈ উভতি গৈছিল। আৰু মই জীৱনৰ আবেলিপৰত মোৰ চিনাকি গাঁৱৰ পৰা জীৱনৰ কুৰুৱা বতাহত উৰি আহি থিতাপি ল'লোঁহি ডিবৰুপৰীয়া জীৰ্ণ চহৰত। তাৰো কৃতিত্বটো মোৰ নিজৰ নহয়। গীতাই হঠাৎ সন্ধান পাইছিল মাটি-ডোখৰৰ কথা তেওঁৰ এগৰাকী মাহীয়েক— চৌকিডিঙিৰ জানকী মাহীৰ পৰা। গীতাই নিজে গোৱালপাৰালৈ গৈ তাত থকা মোৰ ঘৰ আৰু মাটিডৰা বেচি থৈ টকাৰ সৰু টোপোলা এটা লৈ উভতি আহিল। কলিকতাৰ শিবতোষ বসুৱে আনি দিলেহি 'নিউ বুক এজেঞ্চি'ৰ পৰা মই লেখা দুখন পাঠ্যপুথি 'সাহিত্য কাকলি' আৰু সাহিত্য জেউতি'ৰ বাবত পাবলগীয়া 'ৰয়েলটি'ৰ এটা কিস্তিৰ ধন। তেনেকৈয়ে মোৰ জীৱন ফুকন নগৰৰ মাটিডৰা হ'ল। ঘৰটো সাজিবলৈ ল'লোঁ, মোৰ অনুজপ্ৰতিম বন্ধু চেনিৰাম বৰাৰ উৎসাহ-উৎপাতত। সিজনে মই ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে মোৰ মাটিত ঘৰ সজাৰ সঁজুলিবোৰ দ'মাই দিলেহি। লগতে ঘৰ সজা ঠিকাদাৰ বাবুজীক। কিন্তু, ঘৰৰ ভিতৰত মূৰটো গুজিব পৰা হ'লগৈ, প্ৰায় তিনি বছৰৰ পাচত। সেইকণো হ'লগৈ, মোৰ ডাঙৰজনী ছোৱালী মুনৰ বিয়াৰ সময়তহে। তাইৰ বিয়াৰ তাৰিখটো আছিল। ১৯৮৬ চনৰ ৬ মাৰ্চ। ইয়াৰ ভিতৰতে মই ককাদেউতা হৈ পৰিছোঁ। অগা-পিচাকৈ ওপজা দুটা নাতিল'ৰা।মাম থৈছোঁ, পোহৰ

আৰু নিয়ৰ। পোহৰ সদায় মোৰ পঢ়া-কোঠাচোত ভুমুকি মাৰি যায়হি। মোক নেপালেই চিঞৰি উঠে, 'নাই'। আৰু মই যেতিয়া থাকোঁ, সি মোৰ কিতাপৰ আলমাৰীটো চুই প্রতিখন কিতাপ আঙুলিয়াই কৈ যায়, "এইছ এইছ। ইতাৰ পাচত্রে পঢ়া শেষ হৈ যায়। নিয়ৰে কেৱল মোক দেখিলেই হাঁহি এটা মাৰি পিঠিখন দাঙি দিয়ে। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, মোৰ জোঁৱাইৰ নাম শংকৰ দাস। নামতে নহয় কামতো শংকৰ। সংগীত লৈয়েই ব্যস্ত থাকে; যন্ত্র-সংগীতৰ অনেক যন্ত্রৰ যন্ত্রী। তাৰ মুৰটোত বাজি থাকে মাথোন সুৰৰ তন্ত্রী। সেইটোৱেই মোৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ readymade son। মাজে মাজে মাজে সি মোক সুৰ দিবলৈ গান বিচাৰে। দিছোঁ, কেইবাটাও। ভাবিছোঁ, তালৈ কিছু গান লেখিম। পোহৰৰ আৰু নিয়ৰৰ নামত দুখন সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ পুথিলেখি উলিয়ালোঁ। সময় হ'লে পোহৰলৈ ওলাব। ছবিবোৰ আঁকি দিবলৈ দিছোঁ, মোৰ সৰুটো ল'ৰা টিংকুক

দেউতাক হিচাপে মই তেনেই অকামিলা। মই সিহঁতক ভালকৈ বাট পোনাই দিব নোৱাৰিলোঁ। সেয়া সিহঁতৰ মাকৰ ওপৰতে এৰি দিছোঁ। মই দেখোন সময়েই নেপাওঁ, মোৰ নিজৰ হুতাশনীয়া কিতাপৰ ভোকটো পলুৱাই উঠি। সময়েই নেপাওঁ, মোৰ কিতাপবোৰ থান-ঠিত লগাই থ'বলৈ। মোৰ লেখাৰ মেজখন থান-বান হৈ থকা কিতাপেৰে পোত খাই থাকে। কোনোবাই সুধিলে উত্তৰ দিওঁ, "লেখিকালে লওঁতে ডিকেঞ্চে মেজৰ তলত ভৰিৰ ওচৰত এপাচি গেলি-পচি গোন্ধ ওলোৱা আপেল থৈ লৈছিল।" মোৰো স্বভাবটো সেইটোৰ ওচৰেদিয়েই যোৱা যদিও মই ডিকেঞ্চৰ লেখীয়া মহামহীৰুহ নহওঁ। অৱশ্যে, মিছা বিনয় দেখুৱায়ো নকওঁ, লেখক হিচাপে মই বাটৰ দুবৰি।

১৯৮৬ চনৰ নৱেম্বৰ মাহৰ কথা। হঠাৎ খবৰ পালোঁ, অসম সাহিত্য সভাই মোক পাঠশালাত হ'বলগীয়া ত্রিপঞ্চাশত্তম অধিৱেশনৰ সভাপতি নির্বাচিত কৰিছে। সেই আসনখনৰ অধিকাৰী হোৱাটো মোৰ স্বপ্নৰো অগোচৰ আছিল। মই বিশ্বাস কৰোঁ,সেইখন অসমীয়া মানুহৰ হৃদয়-কাৰেঙৰ সোণৰ সিংহাসন। বন্ধু-বান্ধৱ আৰু শুভানুধ্যায়ীৰ অভিনন্দনে মোক বুৰাই পেলালে। সদৌ অসম শিখ সংস্থাৰ পৰা তাঁৰযোগে পোৱা অভিনন্দন-বার্তাই মোলৈ কঢ়িয়াই আনিলে মোৰ 'চামুৱাই'ৰ সোঁৱৰণী। চিৰকাল মনত থাকিব, আউনিআটীয় সত্রাধিকাৰ প্রভুৱে কটকী ধৰি মোলৈ পঠিওৱা বকুলফুলৰ মালাধাৰ আৰু নির্মালিৰ টোপোলাটোৰ স্মৃতি। সেয়া মই বৰ আটোমটোকাৰীকৈ আজিলৈকে সাঁচি থৈছোঁ।

অভিভাষণখন লেখি উলিয়ালোঁ। প্রাণ উবুৰিয়াই লেখিছিলোঁ। কিন্তু, দ্বিতীয়বাৰ চকু ফুৰাই চাবলৈ নেপালোঁ। ১৯৮৭ চনৰ জানুৱাৰী মাহৰ প্রথমছোৱাৰ কথা। পাচদিনা ৰাতিপুৱাই গোলাঘাটলৈ যাম। গোলাঘাট সাহিত্য সভাই মোক সম্বর্ধনা জনাবৰ বাবে বিপুল আয়োজন কৰিছিল। কিন্তু, সেই ৰাতিয়েই মই ভীষণ অসুস্থ হৈ পৰিলোঁ। পাচদিনা

ডাঃ অজিত শৰ্মাই মোক চালেহি। পোনতে মাথোন পেটৰ বিষ বুলিয়েই ভাবিছিল। তেখেতে পৰামৰ্শ দিলে, এজন বিশেষজ্ঞৰ ওচৰ চপা ভাল। এনেতে মোৰ বন্ধু কৈলাশ শৰ্মা আহি উলাইছিলহি তেখেতে মোৰ অৱস্থাটো দেখি তেখেতৰ চিনাকি ডাঃ যতীন্দ্ৰনাথ ভাগৱতীক লৈ আনিলেগৈ। তেখেত শল্য-চিকিৎসক; স্বাভাৱিকতে, তেখেতে মোৰ গা'ত হাত দিয়েই উমান পাইছিল, অসুখটো ভেষজ-চিকিৎসাৰ অতীত হৈ পৰিছে। তেখেতো মোৰ পৰা কিবা ফিজেই ল'বলৈ মান্তি নহ'ল। কেইবাদিনো মোক চলেহি; দৰব-বেজী ইত্যাদিও নিজৰ সংগ্ৰহৰ পৰা বহুখিনি দিলে। অৱশেষত ১৩ জানুৱাৰীৰ দিনা অসম মেডিকেল কলেজত ভৰ্তি হ'লোগৈ। সেই যে চক্ৰবেহুত সোমালোঁ, ওলাব নোৱৰা হ'লোঁ। মোৰ এসময়ৰ সহপাঠী মেডিকেল কলেজৰ অধ্যক্ষ ডাঃ মহম্মদ আলী চৌধুৰীয়ে অৱশেষত মোক পৰামৰ্শ দিলে, দিল্লীৰ All India Institute of Medical Sciences লৈ এবাৰ গৈ অহা ভাল হ'ব। মুখ্যমন্ত্ৰী প্ৰফুল্ল কুমাৰ মহন্তয়ো ব্যক্তিগতভাৱে মোৰ আৰোগ্য কামনা কৰি তাঁৰ-বাৰ্তা পঠিয়ালে আৰু ডাঃ আলী চৌধুৰীৰ পৰা মোৰ অসুখৰ বিতং খবৰ ল'লে।

পাঠশালা অধিৱেশনৰ অভ্যৰ্থনা সমিতিৰ ফালৰ পৰা এটা সৰু দলে মোক দেখা কৰি গ'লহি। অভ্যৰ্থনা সমিতিৰ সম্পাদক সতীশ চৌধুৰীয়ে মোক সুধিলে, "অধিৱেশন পিচুৱাব লাগিব নেকি?" মই ক'লোঁ, "সেইবোৰ চিন্তা নকৰিব। ইমানবোৰ মানুহৰ আশীৰ্বাদ অথলে যাব নে? মই নিশ্চয় সোনকালেই আৰোগ্য হৈ পাঠশালাত ওলামগৈ।' ৯ ফেব্ৰুৱাৰীৰ দিনা ডাঃ আলি চৌধুৰীয়ে মোক অধিৱেশনলৈ যাব পৰা কৰি দি মেডিকেল কলেজৰ পৰা মুক্তি দিলে। লগতে লিখি দিলে, 'দিল্লীৰ A.I.I M S -ত দেখুৱাৰ পৰামৰ্শ দিয়া হৈছে।' ১১ তাৰিখে মই সপিয়ালে বিমানযোগে গুৱাহাটীলৈ যাত্ৰা কৰি মোৰ শালপতি ডাঃ যোগেন ভূঞাৰ চৰকাৰী বাসভৱনত উঠিলোঁগৈ। তাত এনিশা অসুখটোৱে অলপ কুৰুং-কাৰাং কৰিছিল। দীপকে— তেবোঁ ডাক্তৰ, ডাঃ ভূঞাৰ ল'ৰা-বেজী এটা দি বিষটোৰ চোক কমাই থ'লে। যি কি নহওক, ১৩ তাৰিখে পাঠশালা পালোঁগৈ। মন্ত্ৰী পবিত্ৰ ডেকাৰ ব্যক্তিগত তত্ত্বাৱধানত নতুনকৈ সজা ডাক-বাঙলাটোত আমিয়েই প্ৰথম অতিথি হ'লোঁগৈ। পাঠশালাৰ আতিথেয়তা মোৰ জীৱনৰ সুখ-স্মৃতিবোৰৰ ভিতৰত মধুৰতম।

১৪, ১৫আৰু ১৬ ফেব্ৰুৱাৰী— তিনিও দিনেই মোৰ অসুখটোৱে মোক অকণো আমনি নকৰিলে। মানুহৰ আশীৰ্বাদে যে মৰণ-পথৰ যাত্ৰীকো জীৱনলৈ আকৌ ঘূৰাবাউল দি আনিব পাৰে— তাৰ প্ৰমাণ পাঠশালাতেই পালোঁ। সেই কেইদিনত মই মৰ্মে মৰ্মে অনুভৱ কৰিছিলোঁ, বহু জনমৰ পুণ্যৰ ফলতহে মই অসমীয়া জাতিৰ এই অনুপম মৰম-অঞ্জলিৰ গৰাকী হ'ব পাৰিছোঁ। জীৱনৰ শেষ দিনলৈকে মনত থাকিব, পাঠশালাবাসীৰ হিয়া উবুৰিয়াই দিয়া মৰমৰ অত্যাচাৰ। অসমীয়া জাতিয়ে যাচিব পৰা সৰ্বোচ্চ সন্মানৰ

আসনখন মোৰ প্ৰাপ্যৰ অতীত প্ৰাপ্তি। এই জাতিৰ প্ৰতি সামান্যতম দায়িত্ব স্খলনৰ দোষত যদি কেতিয়াবা দোষী হ'বলগীয়া হওঁ, মোৰ আত্মা চিৰকাল ধৰি নৰকৰ পূতিগন্ধ-আৱৰ্জনাৰ মাজত পচি ৰ'ব। সেইকাৰণেই, মোৰ সাধ্য অনুসৰি আজিকালি লেখা-পঢ়া লৈয়েই ব্যস্ত থাকোঁ। স্বাস্থ্যৰক্ষাৰ অনুশাসন নেমানিও মই মাজনিশা পাৰ হৈ নোযোৱালৈকে লেখা-পঢ়া কৰোঁ আৰু ফেহুজালি শুনোঁ-নুশুনোতেই সাৰ পাই উঠি মেজৰ কাষ চাপোঁ। মোৰ শেষতম কবিতাকেইটাৰ এটাত আপোনা-আপুনি মনৰ তলিৰ পৰা উজাৰ খাই অহা কথাষাৰ এইদৰে বন্দী হৈ পৰিছে, মাথোন তাৰেই আঁত ধৰি—

"পাৰোঁ যদি আহিম উভতি ৰণুৱা ঘোঁৰাত উঠি
স্বৰ্গ বুলি ভাবি ল'লো যিখন দেশক
আহিম উভতি সেই স্বৰ্গলৈকে
মৰি মৰি উপজিম যুঁজ কৰি জয়ী হ'বলৈ
আৰু যদি হ'ব লাগে সুৰৰ পূজাৰী
জীৱনৰ যতমানে প্ৰমূল্য সাধনা
ৰাখিলে মলিন কৰি যিবোৰ সুৰৰ ভুলে
আহিম উভতি
সেইবোৰ সুৰৰে চানেকি
নেৰাখি অকনো ভুল ৰূপ দিবলৈ"

যুক্তি-তৰ্কৰ শাসন নমনা এই কথাবোৰৰ অন্তৰালত আছে পাঠশালাৰ পাঠৰ প্ৰেৰণা আৰু অসমীয়া জাতিৰ আৰ্শীবাদ।

পাঠশালাৰ এটা মুহূৰ্তৰ কথা পাহৰিব নোৱাৰিম। সভাঘৰৰ ভিতৰলৈ মোক সুৱাগুৰি তুলি নিবৰ সময়ত হেজাৰ হেজাৰ মানুহে থিয় হৈ মোক যেতিয়া সম্মান অঞ্জলি যাচিছিল— তেতিয়া মোৰ নিজকে অত্যন্ত সৰু যেন লাগিছিল, মোৰ ভৰি দুখন অযোগ্যতাৰ ভৰ লৈ কঁপি উঠিছিল। মঞ্চৰ ওপৰত উঠি যেতিয়া দেখা পাইছিলোঁ মোৰ কলেজীয়া জীৱনৰ গুৰু ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাদেৱো অন্যান্য বিশিষ্ট অতিথিসকলৰ লগতে থিয় হৈ দিছে, তেতিয়া মই তেখেতৰ ওচৰ চাপি তেখেতক সেৱা কৰি ভৰিৰ ধূলি লৈছিলোঁ। মোক পাচত এজন ডেকাই প্ৰশ্ন কৰিছিল, "ছাৰ, আমি অবাক হৈছিলোঁ, আপোনক ড° শৰ্মা ছাৰৰ ওচৰত মূৰ দোঁৱাই সেৱা কৰা দেখি।" মই ওভোতাই সুধিছিলোঁ, "কিয়, কিবা ভুল হৈছিল নেকি?" তেওঁ উত্তৰ দিছিল, "কিন্তু, অসম সাহিত্য সভাৰ সভাপতিজন সেই মুহূৰ্তটোত জানো সকলোৰে সকলোতকৈ মুখচৰ মানুহজন নাছিল?" মই তেতিয়া তেওঁক ক'লোঁ, "শুনা তেনেহ'লে। যিবাৰ কথা আন ক'তোৱেই সিমান ফটফটীয়াকৈ ক'ব নোৱাৰিলোঁহেঁতেন, সেই কথাষাৰ তাৰে পৰাই ক'লোঁ। সভাপতিৰ অভিভাষণত আঁকিব নোৱৰা কথা এষাৰ মই মৌন ভাষাৰে সেইখন মঞ্চৰ পৰাই

কৈছিলোঁ— গুৰুক সন্মান দেখুওৱাত কুণ্ঠিত কোনো জাতিয়ে জীৱনৰ মন্ত্ৰ বিচাৰি নেপায়।" এই মানুহজন—ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা মানুহজন। তেখেতে এবেলি মই গুৱাহাটী মেডিকেল কলেজত মই জ্ঞানহীন অৱস্থাত শুই থাকোঁতে মোৰ গালে-মুৰে হাত ফুৰাই দিছিলগৈ। মই তেখেতৰ হাত দুখনত কিবা এটা সুগন্ধি অনুভৱ কৰিছিলোঁ। লাহে লাহে মই জ্ঞান পাই উঠিছিলোঁ। মই দেখিছিলোঁ, তেখেতে মোৰ পিনে কৰুণ দৃষ্টিৰে চাই আছে।

'জাহানাৰাৰ আত্মকাহিনী'ত পঢ়িছিলোঁ, সম্ৰাট ছাহজাহানক দিল্লীৰ কোনোবা এজন ফকীৰে তলুৱাত এটা আপেল ঘঁহি শুহি চাবলৈ কৈছিল। সম্ৰাটে শুঙি চাইছিল, অপূৰ্ব সুন্দৰ এটা গোন্ধ। ফকীৰে কৈ থৈ গৈছিল, "জাহাপনা, যিমান দিনলৈকে আপোনাৰ হাতৰ তলুৱাত সেই গোন্ধটো জীয়াই থাকিব সিমান দিনলৈকে আপোনাৰ জীৱন-শলিতা জ্বলি থাকিব।" আগ্ৰা দুৰ্গত বন্দী হৈ থাকোঁতে হেনো এদিন ছাহজাহানে চিঞৰি উঠিছিল, "জাহানাৰা, সেই গোন্ধটো আৰু নাই।" জাহানাৰায়ো সম্ৰাটৰ হাতখন শুঙি চালে— সঁচাসঁচিকৈয়ে নাই। গল্পটো সঁচা-মিছা কোনটো-নেজানো। কিন্তু, তেনেকুৱা কোমল মিঠা গোন্ধ এটা বহুতৰে হাতৰ তলুৱাত পাইছোঁ। সেইবোৰ আতৰৰ গোন্ধ নহয়।

আৰু সেই ডেকাজন যিজনে প্ৰশ্নটো সুধিছিল। খুব সুখী হৈছিলোঁ, মই যেতিয়া শুনিছিলোঁ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সৰ্বোচ্চ মহলাৰ পৰীক্ষাত তেওঁ ১ম শ্ৰেণীৰ ১ম স্থান অধিকাৰ কৰিছে বুলি। মই জানো, তেওঁ জীৱনৰ মন্ত্ৰ গুণগুণাব জানিছে। এনেকুৱা ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ দেখা পালেই মই উচপ্ খাই উঠোঁ, জানোচা তেওঁক নি কোনোবা ভুৱা প্ৰফেটে শৰণ-ভজন দি আপোন বাটেৰে বৈ যোৱাৰ সুঁতিটো ভেটা দি আগছি ধৰে।

পাঠশালাৰ পৰা উভতি আহি গুৱাহাটীৰ শেৱালিইঁতৰ ঘৰত জিৰণি লোৱাৰ দিনা ৰাতি তেওঁৰ ল'ৰা দীপকে মোক এটাৰ পাচত এটাকৈ চাৰিটা বেজী দিবলগীয়া হৈছিল। পাচদিনা ড° নগেন শইকীয়া ওলাইছিলগৈ। মোক তেওঁ সুধিলে, "আপুনি ক'লৈ যাব বুলি ভাবিছে?" মই ক'লোঁ কিয় ডিব্ৰুগড়লৈ।" তেওঁ সুধিলে, "কিন্তু, চিকিৎসাটো?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "হ'ব লাহে লাহে টকা-পইচাওতো গোটাব লাগিব।" তেওঁ তেতিয়া হাঁহি হাঁহি ক'লে— "সেইবোৰ মিছা কথা। আপুনি কাইলৈকে দিল্লীলৈ যাওকগৈ। এয়া লওক, ১৭,০০০টকাৰ এইখন চেক্- মুখ্যমন্ত্ৰী মহন্তই মুখ্যমন্ত্ৰীৰ পুঁজিৰ পৰা আপোনালৈ দি পঠিয়াইছে মোৰ হাততে।" মই অভিভূত হৈ গ'লোঁ। মইও কাকো কোৱা নাছিলোঁ। ড° শইকীয়াই মোৰ বিস্ময়-তন্দ্ৰা ভাঙি আকৌ ক'লে, "যদি এনেকুৱা হয়, আপোনাৰ চিকিৎসাৰ বাবে আৰু ধন লাগে— আমি আছোঁৱেই দেখোন। আপুনি চিন্তা নকৰিব।" পাচদিনা ডাঃ ভাগৱতীয়েও মোক দেখা কৰি একেটা পৰামৰ্শকেই দিলে— দিল্লীত দেখুৱাবলৈ যোৱাই ভাল, বেমাৰটো পুহি ৰাখিব নালাগে। ক'বলৈ পাহৰিছোঁ, অসম

চৰকাৰৰ সৌজন্যত ডাঃ ভাগৱতীও ভিক্রগড়ৰ পৰা মোৰ লগতে পাঠশালালৈ গৈছিল।

অৱশেষত, দিল্লীত A I I M S -ত দেখুৱাইছিলোঁ গৈ। পোনতে ডাঃ ৰাকেশ টেণ্ডনে চাবলৈ ল'লে। CAT scanner-ত কেইবাবাৰো পৰীক্ষা কৰাৰ পাচত ধৰা পৰিল, bile duct-ত এটা শিল। মোৰ মনত আছে, CAT (Computersed Atomic Tomography)-ত scanning কৰা ডাক্তৰজনৰ কি ফুৰ্তি, শিলটো ধৰা পেলাই। যেতিয়া পুলিচৰ হাতত হে ফেৰাৰ হৈ ফুৰা চোৰ এটা ধৰা পৰিল। কেইবাজনো ডাক্তৰক আনি দেখুৱালেহি, মোৰ পেটত থকা সেই চোৰ শিলটো। ডাঃ টেণ্ডনে ক'লে, "অস্ত্ৰোপচাৰ কৰিব নেলাগে। মুখেদি শিলটো উলিয়াব পৰা যাব।" ERCP নামৰ সেই চিকিৎসাটো কৰা জাপানী যন্ত্ৰটোৰে প্ৰথম দিনা প্ৰদৰ্শনী চিকিৎসা যি দুজন ৰোগীৰ কৰিছিল, তেওঁলোক দুয়োজনেই হেনো আছিল অসমীয়া। এজন আছিল জখলাবন্ধাৰ, আনজন যোৰহাটৰ। নাম দুটাও কৈছিল ডাঃ টেণ্ডনে— পাহৰিলোঁ। মই সেই যন্ত্ৰটোৰে চিকিৎসিত ১২৬নং ৰোগী। গতিকে, মই আৰোগ্য হোৱাটো নিশ্চিত।

সেয়া এক যমৰ ঘৰৰ যন্ত্ৰণা। পোনতে মোক উবুৰি হৈ শুই পৰিবলৈ দিলে। তাৰ পাচত, পিঠিটোত আলফুলকৈ হেঁচা মাৰি ধৰিলেহি ওপৰৰ পৰা নামি অহা ৰিয়াগোম এডোখৰ আহল-বহল আৰু চেপেটা লোহাৰ পাতে। মুখেদি সুমুৱাই দিলে এডাল ৰবৰৰ নলী; তাৰ ভিতৰত অকণমাণি এটা বাল্ব, এখন ছুৰি কটাৰী আৰু এডাল চেপেনা। কাষতে থকা এটা যন্ত্ৰৰ পৰ্দাত দেখা পোৱা ছবি চাই পেটটো ঘুলুকিও চোৰ-শিলটোক বিচাৰি নেপালে। এঘণ্টামানৰ পাচত হেঁচা মাৰি ধৰি থকা লোহাচটা আঁতৰাই নিলে। তিনি দিনমানৰ পাচত আকৌ চেষ্টা— একেটা পদ্ধতিৰেই। পাচবেলা আকৌ অলপ বেলেগ ধৰণেৰে চেষ্টা কৰাৰ কথা উঠিল। কিবা বিজুতি পাই মোক ল'ৰালৰিকৈ এখন বিচনাত তুলিলেগৈ। মোৰ লগত মোৰ সৰুটো ভাই মাখন— তাৰ পোচাকী নামটো প্ৰভাত বৰা— গৈছিল। সিয়েই মোক সেই কেইদিন ইনষ্টিটিউটলৈ অহা-যোৱা কৰাত লগ দিছিল। লগত আছিল, যোগেন কলিতা। সেইদিনা ৰাতিটো মোক তাতে ৰখাটো থিৰাং হ'লত সি 'অসম ভৱন'লৈ গ'লগৈ ৰাতি মোৰ ওচৰত থাকিবৰ বাবে সাজু হৈ আহিবলৈ। লগতে মোৰো কাপোৰ-কানি দুডোখৰ মান লৈ আহিবগৈ।

দুঘণ্টামানৰ পাচত ড° শইকীয়াক লগত লৈ মাখন উভতি আহিল। আহি দেখিলে, মোৰ অৱস্থা শোচনীয়। মই হোলোকা-হোলোক তেজ বতিয়াবলৈ লৈছোঁ। তেজেৰে মজলীয়া ধৰণৰ বাল্টি এটা ওপচ খাই উঠিছে। ডাঃ টেণ্ডনে ক'লে, তৎক্ষণাৎ অস্ত্ৰোপচাৰ কৰিব লাগিব— অন্য বিকল্প নাই। সেইদিনা আছিল ১৯৮৭ চনৰ ১১ মাৰ্চ।

মই চহী কৰি দিলোঁ কাকতখনত, মোৰ মৃত্যুৰ বাবে কোনো দায়ী নহ'ব। শুই শুয়েই কাকতখন ওপৰমুৱাকৈ ধৰি চহী কৰি দিলোঁ। ড° শইকীয়াক কোনোবা এজন চাৰ্জনে ক'লে, তেজৰ যোগান ধৰিব লাগিব। মোক তেজ দিবলৈ ওলালহি, দিল্লীৰ

'অসম ভৱন'ৰ কেইবাজনো সৰু-ডাঙৰ কৰ্মচাৰী। দিবাকৰ বড়োৱে হেনো কৈছিল, "ব'লক। মোৰ গা'ৰ পৰা যিমান বটল তেজ লাগে, উলিয়াই দিম। কেৱল যেনেতেনে বাচি থাকিবৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় তেজখিনি ৰাখি থ'লেই হ'ব।" এই ডেকাল'ৰাজনৰ ওচৰত মই ওৰে জীৱনটোলৈ ঋণী। ইতিমধ্যে ডাঃ টেগুনে ক'লেহি— তেজখিনি তেওঁ সংগ্ৰহ কৰি আনিলে। মোক ছিলমোহৰ মাৰি থোৱা তেজৰ ছ'টা পেকেট দেখুৱাই সিজনে ক'লে, "এয়া চাওক, আপোনাৰ গ্ৰুপৰ তেজ। আপুনি চিন্তা নকৰিব।" তাৰ পাচত, ৰাতি ৮.৩০ বজাত মোক জৰুৰী অস্ত্ৰোপচাৰৰ বাবে কাষতে থকা 'অপাৰেশ্যন থিয়েটাৰ'লৈ নিবলৈ ওলাল। মোৰ চকুত পৰিল, মাখন আৰু ড° শইকীয়া দুয়োৰে চকু দুহাল চলচলীয়া হৈ উঠিছে। মই হাঁহি হাঁহি দুয়োকে একেষাৰ কথাৰে ক'লে, "উভতি আহিম। কোনো ভয় নাই।" ক'ৰ পৰা মোৰ বুকুলৈ সেই সাহসটো আহিছিল— মই নিজেই নেজানো। মোক ভিতৰলৈ লৈ গ'ল। জানোচা মোৰ বমি হৈ থকা তেজৰ পৰা কিবা সংক্ৰমণ ঘটে, বোধকৰোঁ, সেইবাবেই মোক য'ত শুৱাই দিলেগৈ, সেয়া সচৰাচৰ দেখা বিচনা নাছিল— আছিল এটা ধুনীয়া পেৰেঙনি।

অস্ত্ৰোপচাৰ কৰাৰ দায়িত্ব লৈছিল, সুবিখ্যাত অস্ত্ৰ-চিকিৎসাবিদ ডাঃ বি এল কাপুৰে। তেখেতে মোৰ গা'ত হাত ফুৰাই সুধিলে, "Are you afraid?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "It will be a pleasure to die when you will be by my side with your knife in hand." তেখেতে আশ্বাস দিলে, "Don't worry You are sure to survive." তেনেকুৱাতে মই চকুৰ ঠাৰেৰে মই শুই থকা পেৰেঙনিটো দেখুৱাই ক'লোঁ, "They say, without crucifixion there can be no resurrection." তেখেতে অলপ থমকি বৈ ক'লে "There *shall* be resurrection" তাৰ পাচত, তেখেতে মোৰ দেহত চৰিটা ভিন ভিন 'অপাৰেশ্যন' কৰিলে। পোনতে হেনো শিলটো উলিয়াই আনিলে। সেইটোৰ আকাৰ হেনো ১.৫×০.৫ চেন্টিমিটাৰ আছিল। শিলটো অলপ স্বচ্ছ কাঁচৰ লেখীয়া আছিল। সেইকাৰণেই সি ৰঞ্জন-ৰশ্মিৰ পোহৰকো ফাঁকি দি ধৰা নপৰাকৈ সাৰিব পাৰিছিল। দ্বিতীয়তে, মোৰ পেটৰ ভিতৰত আগ্ন্যাশয় (Pancreas)-ৰ কাষত আবিষ্কৃত হ'ল এটা টেমুনা। সেইটো কাটি গুচাই পেলালে। কিন্তু, লগে লগে জনাৰ উপাই নাই— সেইটো নিৰীহ নে উৎপাতীয়া। তৃতীয়তে, যদি সেইটো উৎপতীয়া, তেনেহ'লে অন্ততঃ আঠ-ন মাহ বাচি থাকিব পৰাকৈ সেই ফালেদি যোৱা বাটটোকে তেনে ধৰণেৰেই থৈ আৰু এটা কাষৰীয়া বাট (by-way) চিকুণাই দিলে। চতুৰ্থতে, গ্ৰহণীমুখ (duodenum)ত জাপানী যন্ত্ৰটোৱে লগোৱা ঘাঁবোৰ বাটি দিলে। সম্পূৰ্ণ পাঁচ ঘণ্টা লাগিল, পেটটো মুকলি কৰাৰ পৰা সেইটো জপাই টোপোলা বান্ধি শেষ কৰালৈকে। পাচত মাখনে কৈছিল, সেই গোটেইখিনি সময় ডাঃ টেগুন হেনো মোৰ ওচৰতে থিয় দি আছিল থৰ হৈ। তেখেতেই হেনো মোৰ টেমুনাটো লৈ লেবৰেটৰীত দি আহিছিলগৈ biopsy কৰিবৰ কাৰণে। পাচতো তেখেতেই জনাইছিল, সি বোলে

উৎপতীয়া নাছিল।

তাৰ পাচত, সম্পূৰ্ণ ২১ দিন পাৰ হৈ গ'ল। তেতিয়াহে আমি দিল্লী এৰিলোঁ। কেৰেলাতকৈ গুটি দীঘল হ'ল। খাওঁতে-বওঁতে, আহোঁতে-যাওঁতে আৰু ডাক্তৰৰ হতুৱাই নিতৌ ঘা পখালি লোৱাওঁতে ভালিখিনি ভৰিলোঁ। সেই ২১ দিন আৰু তাৰো আগতে ২০ দিন ধৰি মাখনে মোৰ যি আলপৈচান ধৰিলে, মোক যি ধৰণেৰে প্ৰতিটো খোজতে সহায় কৰিলে— তাৰ তুলনা নাই। কোনেও কোনো সহোদৰৰ কাৰণে সেইদৰে ৰাতিক দিন আৰু দিনক ৰাতি কৰি নোতোলে। মই তাৰ ওচৰত জীৱনলৈ ঋণী। সি আৰু ড° নগেন শইকীয়া দুয়ো মিলি মোক মৃত্যুৰ দুৱাৰ দলিৰ পৰা ওভোতাই আনিলে। মইতো সাৰ নোপোৱাকৈ শুয়েই থাকিলোহেঁতেন। মই তেতিয়া সুখ-কষ্টৰ অতীত হৈ পৰিলোহেঁতেন। কিন্তু, মোৰ পৰিয়ালটোৱে হয়তো দুখ-কষ্টৰ জুহালৰ কাষত বহি দিন কটাবলগীয়া হ'লহেঁতেন। অৱশ্যে, ময়েই বা কোন সেয়া লাঘৱ কৰিবলৈ।

উভতি আহিলোঁ। তাৰ মাজতে এটা মিঠা সোঁৱৰণী সাঁচিলোঁ। এদিনৰ কথা। মই মোৰ ঘৰৰ বাৰাণ্ডাত থিয় হৈ আছোঁ। হঠাৎ ৰাটেদি যোৱা মোৰ পুৰণি ৰাতৰি কাকতবোৰ কিনি কিনি নিয়া ফেৰীৱালাজন থমকি ৰৈ গ'ল। মোক, সুধিলে, "বাবু, আপকা ক্যা হুৱা? এইয়া হালত কৈসে হুৱা?" মই মোৰ ফেঁটটো উদঙাই ধৰি দেখুৱাই ক'লোঁ, "য়ে হুৱা। দেহ্লী মে ডাগদৰ লোগ হামাৰ পেট কাট দালা।" ফেৰীৱালাজন জপনাখন ঠেলি মোৰ বাৰাণ্ডাত উঠিলহি। তেওঁ কৈ গ'ল, 'মই চিনিবই পৰা নাছিলোঁ আপোনাক। আপোনাৰ তো ছুটিৰ প্ৰয়োজন হ'ব দীঘলীয়া সময়লৈ। টকা-পইচাৰো চাগে ভয়ানক নাটনি হৈছে।' মই ক'লোঁ, ছুটিৰ কাৰণে কোনো অসুবিধা হোৱা নাই। টকা-পইচাৰ অৱশ্যে নাটনি হৈছে। অলপ ধেমালি কৰিয়েই ক'লোঁ, "অভী তো দশগো ৰূপয়েকে লিয়ে সোচ্না পৰতা হ্যায়। আয়েগা ফিৰ আচ্ছা দিন।" তেওঁ মোক চ'ৰাঘৰলৈ মাতি ক'লে, "অলপ ভিতৰলৈ সোমাই আহকচোন।' মই সোমাই গ'লোঁ। তেওঁ মোক সাউতকৈ জেপৰ পৰা সাতখন এশচকীয়া নোট উলিয়াই মোৰ হাতত গুজি দি ক'লে, "আপ্‌কো তন্‌খা-উন্‌খা ভী নহী মিলা হোগা হ্যায়। ঘৰ চলানা তো মুস্কিল হো গয়া শায়দ। আপ্‌কা হাথ্‌মে ৰখ দীজিয়ে। সমঝা লীজিয়ে, আপ হামাৰ বেংক হায়। হমাৰা হাথ্‌মে ঔৰ হ্যায়। কাল দে'কৰ জাউগা।" মই মস্কিলত পৰি গ'লোঁ। তেওঁ নেৰে— ভয় খাব নেলাগে। ছ'মাহ পাচত ঘূৰাই দিলেও হ'ব। মই ক'লোঁ, দা-দৰমহা পাই আছোঁ। মোৰ অসুবিধা হোৱা নাই। তেওঁ শেষ প্ৰস্তাৱ দিলে, 'তেনেহ'লে এই কেইমাহ গাখীৰ খাব এইখিনিৰে।' তথাপি, মই নেৰাখিলত, তেওঁ অতি গধূৰ মনেৰে সেইদিনা ওলাই গ'ল।

দুদিনৰ পাচত তেওঁ আকৌ আহিল। পিঠিত কাগজৰ থৈলাটো লৈ চ'ৰাঘৰলৈ একেকোবেই সোমাই আহিল। কেইবাজনো আলহী বহি থকা দেখি তেওঁ মোক মাজৰ কোঠাটোলৈ মাতি ক'লে, "বাবু, জৰা আইয়ে তো। সিৰ্ফ দো মিনিট।" মই পৰ্দাখন

ঠেলি সোমাই গ'লোঁ। কথা নাই বতৰা নাই, তেওঁ জেপৰ পৰা টকা ৩০০ উলিয়াই মোৰ হাতত দিলে আৰু ক'লে, "এয়া ৰাখি নথ'লে বেয়া পাম। টানে-আপদে লাগিব পাৰে। মই সেইদিনা আপোনাক চিনিবই পৰা নাছিলোঁ।' মই দেখিলোঁ, বাহিৰৰ কোঠাত মানুহ বহি আছে— আচল কথা বুজাবলৈ সময় লাগিব। তেওঁ আকৌ ক'লে, "কোঈ ফিকৰ ন কীজিয়ে, জব্ আপকা তন্‌খা মিলেগা, তব্ ৱাপস দীজিয়ে।" মই তেওঁৰ সেই নোটকেইখন জেপত ভৰাই লৈ তেওঁক ধন্যবাদ যাচিলোঁ। তেওঁ গ'লগৈ। এমাহ পাচত তেওঁ যেতিয়া বাটেদি গৈ আছিল, মই তেওঁক মাতিলোঁ। তেওঁকো বহুৱাই লৈ ৩০০ টকা উলিয়াই আনি তেওঁৰ হাতত দি ক'লোঁ, 'বহুত কামত আহিল এই টকাকেইটা। সেইবাবে অসংখ্য ধন্যবাদ। কালি দৰমহা পালোঁ, এই মাহটো চলি যাব পাৰিম' আচলতে গোটেই কথাখিনি সাজি কৈছিলোঁ। তেওঁক চাহ-জলপান খুৱাই লৈ সুধিলোঁ, "আপকা শুভ নাম?" তেওঁ ক'লে, "বচ্ছা ছাহ।" — মানেটো ভাঙি উলিয়ালে হয়গৈ, শিশু সম্রাট। মই সেই সম্রাটৰ বন্ধু হৈ পৰিলোঁ। বন্ধু আহে মাজে মাজে মোৰ ঘৰলৈ। সুখ-দুখৰ কথা পাতি উভতি যায়গৈ।

লাহে লাহে মই অনাৰিয়া হৈ আহিলোঁ। ইয়াৰ ভিতৰতে গম পালোঁ, মোৰ অভিভাষণখন লৈ এটা মহলত বাৰুকৈয়ে উষ্মাৰ সৃষ্টি হৈছে। মই নোকোৱা কথাও মোৰ মুখত আঁৰি এজনে স্বদেশপ্ৰেমৰ ঢল বোৱাই দিলে। এজনে আকৌ মোৰ মূৰত 'কচাই' আখ্যাটো পিন্ধালে, ঠিক সেইটো মুহূৰ্ততে যেতিয়া মোক এজন 'কচাই'-এ তেওঁৰ হাতৰ কটাৰীখন চলায়েই মোক মৃত্যুৰ দুৱাৰদলিৰ পৰা ওভোতাই অনাত ব্যস্ত আছিল। কোনো খেদ নাই, 'পথীসৱ উৰয় যেন পথা অনুসাৰে।' মোৰ তেতিয়া মনত পৰিছিল সেই সাধুটো, যিটোৰ কথা অলপ আগতে কৈ আহিলোঁ। সেই কথাষাৰ— "এইবাৰ চাম, বোৱাৰীৰ দেমাক বৰ বাঢ়িছিল তাই।"

এজনে কৈছিল, মোৰ ফালৰ পৰা প্ৰতিবাদ কৰিব লাগে। মই সিজনক উত্তৰ দিছিলোঁ, "ক্ৰুচেডৰ তৰোৱাল ৰণৰ পথাৰৰ কাৰণেহে— ৰাজআলিৰ কাষৰ খালে-ডোঙে ঘূৰাই ফুৰিব কাৰণে নহয়।"

মোৰ হেৰোৱা স্বাস্থ্যটো উদ্ধাৰ কৰোঁতে যথেষ্ট দিন লাগিল। মোৰ যে স্বাস্থ্যটো বাৰে বাৰে ভাগি পৰে, তাৰ বাবে দায়ী মই নিজেই। কোনোকালেই মই কোনো কচৰৎ-ব্যায়াম-যোগ আদিৰ অনুশীলন কৰি পোৱা নাই। সিমানেই নহয়, মই বহু সময়ত স্বাস্থ্যৰ ওপৰত ইটো-সিটো অত্যাচাৰ কৰি আহিছোঁ। মদ-ভাং নেখাওঁ যদিও, চুৰুট আৰু চাহ অলপ অতিৰিক্ত পৰিমাণেই খাওঁ। দেহৰ শ্ৰম নকৰোঁ যদিও, মগজুৰ শ্ৰম অলপ বেচিকৈ কৰোঁ। দিনত অলপ শোওঁ যদিও, ৰাতিৰ মমবাতিডাল দুয়োটা মূৰৰ পৰাই পোৰোঁ। তথাপি, অসম সাহিত্য সভাৰ হাইলাকান্দি অধিৱেশনৰ আগে আগে মোৰ হেৰোৱা স্বাস্থ্যটো প্ৰায় ঘূৰাই পাইছিলোঁ। তালৈ যাওঁতে মোৰ সংগ দিছিল মোৰ অনুজপ্ৰতিম

বন্ধু জিয়াউৰ ৰহমানে। পাঠশালাৰ দৰে তাতো উঠিছিলোঁগৈ নতুনকৈ সাজি উলিওৱা আলগাপুৰৰ ডাক-বঙলাত প্ৰথমজন অতিথি হৈ। চহৰৰ কোলাহলৰ পৰা ৬ মাইল আঁতৰৰ নিৰ্জন পৰিৱেশৰ গাঁৱৰ সৌন্দৰ্য স্বৰূপ সেই ডাক-বঙলাটোৱে মোৰ সকলোখিনি ভালপোৱা নিমিষতে আদায় কৰি লৈছিল। তাৰ লগতে মিহলি হৈ পৰিছিল মন্ত্ৰী ছাইদুল আলম চৌধুৰীৰ নিৰ্মল অতিথিসেৱাৰ মধুময়তা। মোক 'কচাই' আখ্যা দিয়া মানুহমুঠিৰ কথা শুনি ভাবিছিলোঁ, হাইলাকন্দিয়ে হয়তো মোক ভুল বুজি মোৰ প্ৰতি বিৰূপ হৈ আছে। ক'তা, তাৰ মানুহেতো মোৰ অভিভাষণৰ মৰ্মকথা ভুলকৈ পঢ়া নাছিল। বৰং এজনে মঞ্চৰ ওপৰতে স্পষ্টকৈ ঘোষণা কৰিছিল, মই কোৱা কথাখিনি আখৰে আখৰে সঁচা। সেই মানুহজনৰ কথাই মোক মুগ্ধ কৰি দিছিল। সিজনৰ পৰিষ্কাৰ চিন্তা শক্তি অনুপম। মই বুজি পাইছিলোঁ, দেশজুৰি 'গড্ডলিকা-প্ৰৱাহ'ৰ ঢল বিয়পা নাই। সেই বিশ্বাসেৰে খেও ধৰি মই মুল অধিৱেশনৰ আগদিনা দিনৰ এক বজাৰ পৰা ৰাতি তিনি বজালৈকে বিষয় বাচনী সভাৰ পৌৰোহিত্য কৰিও অকণো ভাগৰি পৰা নাছিলোঁ। হাঁহিমুখে মই মোৰ দায়িত্ব সম্পাদন কৰি উঠি পাচদিনা পুৱা ৫ বজাত ডাক-বঙলাটোৰ পৰা ওলাই আহি ৬ বজাত পতাকা উত্তোলন কৰিছিলোঁহি। সেয়া মোৰ জীৱনৰ এক অবিস্মৰণীয় অভিজ্ঞতা, মোৰ শৰীৰ-মানসৰ সহনশক্তিৰ এক অবিশ্বাস্য অভিলেখস্বৰূপ।

ওচৰ-অতীতৰ বিষয়ে মই আৰু একো নেলেখোঁ। উচিতো নহয় আৰু বেচি লেখা।

এতিয়া মই বহুতো দায়িত্বৰ পৰা মুক্ত হৈ লেখা-পঢ়াৰ কামত নিজকে উৎসৰ্গ কৰিব পাৰিছোঁ, অলপ বেচি একাগ্ৰতাৰে। মাজে মাজে মাথোন অলপ আমনি পাওঁ 'পাতনি' লেখি দিয়াৰ দায়িত্ব ল'বলগীয়া হৈ। নহ'লেও চলে সেই ফোটটো পিন্ধোৱাৰ কিন্তু, সিযে দস্তুৰ হৈ পৰিছে। এজন আহিছিল কেইদিনমানৰ আগতে। সেইদিনা 'এনাস্থেচিয়া' প্ৰয়োগ কৰি ডাঃ বঞ্জিত বৰুৱাই মোৰ ভগা হাতখন জোৰা দি মেডিকেল কলেজৰ বিচনাত শুৱাই থৈছিল। মোৰ ডাঙৰ ল'ৰা জংকিয়ে 'কবি' জনক ক'লে, মোৰ দুৰ্ঘটনা হোৱাৰ কথা। তেওঁ তেতিয়া জংকিক সুধিলে, "কোনখন হাত ভাগিছে?" জংকিয়ে উত্তৰ দিলে, "বাওঁ হাতখন।" সেই 'কবি'জনে তাৰ হাতত পাণ্ডুলিপিটো গুজি দি ক'লে, "দেউতাৰাৰ বাওঁ হাতখন ভাগিছে যদি, কোনো কথা নাই। সিখন হাতেৰে লিখি দিব পাৰিব।" পাচদিনা কথাবাৰ শুনি অবাক হৈ গ'লোঁ, সেই গঁড়ৰ ছালৰ লেখীয়া কল্পনা-শক্তিৰ অধিকাৰী 'কবি'জনৰ কথা ভাবি। কেতিয়াবা আকৌ কোনো কোনোজন কবিৰ মুখামুখি হৈ মোৰ অভিভূত হোৱাৰ আৰু অনুতাপ কৰাৰো পাল পৰে। এজন আহিছিল সিজনৰ আগতে। দহোবন কাতি কৰি হ'লেও কিবা এষাৰ লিখি দিবই লাগিব। লেখি দিলোঁ, সেই অসংখ্য বৰ্ণাশুদ্ধি থকা কিতাপখনত সৰু কথা এষাৰ ঃ কণীৰ ভিতৰত থকা কুহমটোও এটা চৰায়েই— যদিও তাৰ গাত পাখিবোৰ গজি উঠা নাই; তেওঁ সেইষাৰ কথাকেই দুবৰিদলিতে আঁৰি ভুল বানানৰ আৰু ভুল গাঁথনিৰ কিতাপখন ছপাই উলিয়ালে।

মোকো দিলেহি তাৰে এখন। অনুতাপ হৈছিল, মই যদি কিতাপখনৰ ভাষাটো পোনাই দিলোঁহেঁতেন। কথাষাৰ নিজৰ জীৱনৰ গাত আঁউজাই লৈ চিন্তা কৰিছিলোঁ, ময়োতো আজিলৈকে চৰাই হৈছোঁ বুলি ভাবি মাথোন উমাল কুহুম এটা হৈয়েই ৰৈছোঁ।

শেষত এষাৰ কথা কওঁ, মোৰ জীৱনৰ বিষয়ে। মাজে মাজে অনুভৱ কৰোঁ, জীৱনৰ বাটত মই বৰ অকলশৰীয়া। মোক যে সেই ভাৱনাটোৱে হেঁচি ধৰেহি, মই নিজকে নিজেই সোধোঁ— সেয়া বাৰু কিবা আত্মনিগ্ৰহ-ৰুচি (masochism)-ৰ প্ৰকাশ নেকি? মই ভাবিবলৈ টান পাওঁ, তেনেকুৱা ধৰণৰ কিবা বুলি। থাকিলে থাকিব পাৰে, তাৰ অলপ চিটিকনি। যিয়েই কি নহওক, সেইবোৰ মুহূৰ্তত মোৰ জৰ্জৰিত আত্মাই সান্ত্বনা বিচাৰে। কিন্তু, সি বিচাৰি নেপায় সেই সান্ত্বনাৰ কোনো আভাস। বৰং, তাৰ লগত— সেই নিঃসংগানুভূতিৰ লগত— সখী পাতেহি, সাংসাৰিক জীৱনৰ মানুহ হিচাপে মোৰ বহু ব্যৰ্থতা আৰু সিবিলাকৰ পৰা ওপজা এক অপৰাধ-কুটৈষাৰ অনুভূতিয়ে। মোৰ-ল'ৰাছোৱালীকেইটাৰ সহজাত প্ৰতিভাসমূহ সুসংগঠিত ৰূপত অভিব্যক্ত হোৱাত মই যথোচিত আলপৈচান ধৰাত ব্যৰ্থ হৈছোঁ।

এটা কথা সঁচা, সিহঁতৰ কোনোজনেই মোৰ পৰিচিত পথেদি নাহিল। মাথোন মোৰ ডাঙৰ ল'ৰাটো জংকি আহিবলৈ লৈছিল। সিও থমকি ৰৈ গ'ল, অসুখে তাক জুৰুলা কৰিলে। বাকী আটাইকেয়োটা বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী। সিহঁতৰ মনোভংগীৰ লগত মোৰ মনোভংগীৰ আচল পাৰ্থক্যটোৰ উমান পাওঁ, সৰুসুৰা কথাবোৰত।সিহঁতে 'দূৰদৰ্শন'ত ছবি চাই ভাল পায় সাম্প্ৰতিক কালৰ। মুখবোৰ দেখিয়েই কৈ যাব পাৰে, কোনজন আৰু কোনজনী কোন। মই নোৱাৰোঁ। মই ছবি চাওঁ তাহানি কালৰ আৰু মাজনিশা দেখুওৱা বিদেশী পৰিচালক কাৰোবাৰ। সিহঁতে শুনি ভাল পায়, 'পপ' অথবা 'জাজ'। মই ভাল পাওঁ, খেয়াল অথবা বিঠোফেনৰ চিম্ফনী। মই মানুহটো যেন অতীত আৰু অনাগত এখন সাঁকো। স্মৃতি আৰু স্বপ্ন লৈয়েই মই ব্যস্ত। আৰু সিহঁতৰ বাবে সঁচা মাথোন বৰ্তমানৰ নয়ানজুলি; দুয়োপাৰে দুটা অচিন-অচিন থিয়গৰা। সিহঁতৰ চকুত মই এটা পুৰণি মানুহ। আৰু সিহঁতৰ বয়সৰ অন্য বহুতৰ চকুত হয়তোবা মই দস্তুৰমতে অপ্ৰাসংগিক।

আঁটুফুল

লেখা-লেখা খেলাৰ খেলিমেলি

লেখক-জীৱনৰ সোঁৱৰণী লাগে। ক'ৰ পৰা দিওঁ বাৰু। লেখক বোলা মানুহজন দোখোন মই হ'বগৈয়ে পৰা নাই— আজিও। খুব বেচি, লেখা- লেখা, খেলা-খেলি আছোঁ। এই লেখা-লেখা খেল খেলা আৰু প্ৰেমিক-প্ৰেমিক ভাও দিয়া— দুয়োটাই একে ধৰণৰ বস্তু। দ্বিতীয়টোৰ বিৰল অভিজ্ঞতা এটা তাহানিৰ কলিকতাত এম. এ. পঢ়ি থকা সময়তে সংগ্ৰহ কৰিছিলোঁ। গতিকে, তাৰ সোঁৱৰণীতে আঁউজি লৈ প্ৰথমটোৰ কথা কওঁ। তাকে নকৰি উপায় নাই। কাৰণ, লেখক-জীৱনহে নেলাগে— ভাত-পানী খাই কটোৱা জীৱনটোকে লৈ মোৰ দুটা বস্তুৰ নাটনি। দিনপঞ্জী আৰু হিচাপৰ বহী। বহুত চেষ্টা আৰু সংকল্প কৰিও এই দুটাৰ এটাও লিখিব নেজানিলোঁ। সদায় মাথোন প্ৰথম পৃষ্ঠাতে ৰৈ যায়।

কলিকতাত এবছৰ কাল উকলি যোৱাৰ পাচতে মোৰ এগৰাকী বান্ধৱী কলিকতালৈ আহিল। এই বান্ধৱীগৰাকী মোৰ আৰু তেতিয়ালৈকে মোৰ আচল বান্ধৱীৰ উমৈহতীয়া বান্ধৱী। ইতিমধ্যে মোৰ আচল বান্ধৱীৰ হুকুম পালোঁ— আমাৰ বান্ধৱীৰ সৰুসুৰা আলৈ আহুকালৰ লেঠা মৰাত কিবা লাচনি-পাচনি কৰি দিবলগীয়া হ'লে, মই যেন অকণো কোৰামুঠীয়া নহওঁ। গতিকে, মোৰ এই বান্ধৱীৰ ওচৰলৈ মাজে-সময়ে হৈ অহাটো মোৰ কামৰ ভিতৰুৱা হৈ পৰিল। বিনা জাননীৰে লগ ধৰিবলৈ গ'লে, তেওঁ ওপৰ-মহলাত খবৰ পাই তলৰ মহলালৈ নামি আহোঁতে সময় লাগে। তলৰ 'লগপোৱা কোঠা'লৈ নামি আহে-আহে মানে লগ পোৱা আধাঘণ্টীয়া সময়েই উকলি যায়। তেওঁ এদিন ক'লে, "আপুনি এটা কাম কৰিব। দেওবাৰে দেওবাৰে আহিব।" কাৰণটো সুধিবলৈ নহ'ল।

এটা দেওবাৰে গ'লোঁ। দেখিলোঁ, 'লগ পোৱা কোঠা'টো লগ পাবলৈ অহা মানুহেৰে ঠাহ খাই আছে। বান্ধৱীৰ সমুখত অন্য এখন খালী চকী লৈ মোলৈ বুলি ৰৈ আছে। বান্ধৱীয়ে তেওঁৰ লগৰ বান্ধৱীজাকক এজনী এজনীকৈ তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকৰে বন্ধুৰ মূল্যবান সময় নষ্ট কৰি মোৰ ওচৰলৈ মাতি আনি মোৰ লগত চিনাকি কৰি দিবলৈ ধৰিলে,"এইজনী আৰতি মজুমদাৰ। আৰু এইজনী—।" কিন্তু মই? চিনাকি নিদিয়াকৈয়ে চিনি পালে। প্ৰত্যেকেই একোটা ৰসজ্ঞ 'মিষ্টি' হাঁহিৰে মোৰ সম্ভাষণ জনালে। উভতি গৈ প্ৰত্যেকেই আকৌ নিজৰ নিজৰ বন্ধুৰ মুখামুখিকৈ বহিল। তাৰ পাচত, আমি কথা পাতিবলৈ ল'লোঁ। বান্ধৱীয়ে ক'লে, "ৰ'ব কথাটো বৰ মজাৰ হৈছে। মই ইহঁতক কৈ থৈছোঁ, আপুনিয়েই মোৰ প্ৰেমিক। গতিকে, অভিনয়ত যেন স্খলপতন নহয়।" মই

ততালিকে মান্তি হৈ গ'লোঁ। কাৰণ, মোৰ বান্ধৱী দৰাচলতে নিৰহ-নিপানী বন্ধুত্বৰেই অধিকাৰিণী। আজিও। বাকীখিনি লেখাৰ প্ৰয়োজন নাই। সেইখিনিৰ লগত লেখক-জীৱনৰ সম্পৰ্ক নাই।

এই বান্ধৱীয়ে যেতিয়াই দেখিছিল, প্ৰেমিকৰ ভাওত মোৰ কিবা ছন্দপতন ঘটিছে— তেতিয়াই তেওঁ মোৰ ছন্দ ভুল শুধৰাই দিবলৈ নেপাহৰিছিল। এটা কথা অকপটে তেওঁ স্বীকাৰ কৰি থওঁ, এই ধেমেলীয়া বান্ধৱীৰ সংস্পৰ্শলৈ নহা হ'লে, মই যে কলিকতাৰ 'গিল্টি সোণা'ৰ বজাৰত কেনেবাকৈ বিপন্ন হৈ নপৰিলোঁহেঁতেন— তাৰ কোনো নিশ্চয়তা নাছিল। কলিকতীয়া প্ৰেমৰ বজাৰখন তেতিয়া আছিল এনেকুৱা, অনামী কবিৰ চকুৰে দেখা—

বনলতা বক্সী
ক্লাসে দিয়ে প্ৰক্সী
ইনি উনি দু'জনায়
চলে যান সিনেমায়,
মেট্ৰ' বা ৰক্সী।

আমাৰ অভিনয়ৰ কথা মই যেনেকৈ মোৰ আপোনজনক জনাই থৈছিলোঁ, তেখোঁ তেনেকৈ তেওঁৰ আপোনজনক— যদি কোনোবা আছিল— জনাই থ'বলৈ পাহৰা নাছিল। গতিকে, আমি কোনোজনেই অভিনয় আৰু বাস্তৱ দুয়োটাকে একাকাৰ কৰি পেলোৱা প্ৰশ্ন উঠা নাছিল। অকল সেয়ে নহয়, আনকি সি প্লেটোনিক পৰ্যায়ৰ প্ৰান্ত সীমাও চুবগৈ পৰা নাছিল।

এই খেলাৰ অভিজ্ঞতাই মোক জীৱনৰ দুটা অতি মূল্যবান পাঠ শিকাই থৈ গৈছিল। এক, খেলা বুলিলেই লাগে সুগভীৰ নৈৰ্ব্যক্তিকতা আৰু ক্লান্তিহীন অনুশীলন। লেখাৰ খেলাতো। খেলা মানেই আচল জীৱনৰ নিৰ্লিপ্ত প্ৰস্তুতি। খ্যাতনামা অভিনেতা ককেলিনে নাটঘৰত মৃত্যুৰ অভিনয় কৰিবলৈ লৈ নাটঘৰতে চিৰকাললৈ টোপনি গৈছিল। তেওঁ পাহৰি গৈছিল। তেওঁ পাহৰি গৈছিল, জীৱনৰ আখৰা কৰা আৰু জীৱন-যাপন কৰা - দুটা সুকীয়া বস্তু। দুই, লেখাৰ খেলাৰ পৰা খেলাৰ সিপাৰৰ লেখালৈ শত যোজনাৰ বাট— অনামী কবিৰ বনলতা বক্সীৰ পৰা জীৱনানন্দৰ বনলতা সেনলৈ যিমান দূৰ, যিমান। কোনো ছন্দপতন তাত কোনেও ক্ষমা নকৰে। খেলা আৰু লেখা দুয়োটাৰে ধুঁৱলি-কুঁৱলী সীমান্ততে মই তেনেকৈ বেনামী সমালোচকৰ ভ্ৰূ-কুঞ্চনত গ্লানিৰ মুখামুখি হৈছিলোঁ। আজি আৰু সেইবোৰ কথাৰ দুষ্ট সোঁৱৰণী নতুনকৈ অৱতাৰণা নকৰোঁ। কাৰণ, পুৰণি দিনৰ সেইবোৰ আপোন মনৰ তিক্ততা আৰু বন্ধুজনৰ বিক্ততাৰ সকলোঁ সাঁচ স্মৃতিৰ ফলিৰ পৰা মচি পেলালোঁ।

খেলাৰ জগতত আৰ্হি বোলা বস্তু এটাৰ দাম বৰ মহত্তা। এই আৰ্হিবোৰৰ যোগান

ধৰে, স্মৃতিৰ কোঠাত খাঁজ খাই থকা কোনো অগ্ৰসূৰীৰ ভাল লাগি যোৱা ইটো-সিটো সৃষ্টি কৰ্মৰ আসঞ্জনশীল প্ৰতীতিয়ে। মোৰ অগ্ৰজপ্ৰতিম চৈয়দ আব্দুল মালিকে এদিন মোক নিজৰ কবিতাৰ সংকলন এটা উলিয়াবলৈ লোৱাৰ কথা কৈছিল। মই সুধিছিলোঁ, 'মোৰ স্বৰ্গ। কবিতাটো অন্তৰভূক্ত কৰিছেনে নাই। তেখেতে উত্তৰ দিছিল মোৰ স্বৰ্গ এতিয়া বিচাৰি পাওঁ নে নেপাওঁ জানো।" মই তেখেতক ক'লোঁ, "নেপালে ক'ব, মোৰ মুখস্থ আছে গোটেই কবিতাটো। গাই শুনাব পাৰোঁ, আপোনাৰ আগত।" কিছু অংশ গাই শুনালোঁ, সেই মুহূৰ্ততে। সেই কবিতাটো, যিটো কবিতা মই হাইস্কুলীয়া ছাত্ৰ হৈ থাকোঁতেই 'বাঁহী'ৰ পাতত পঢ়িছিলোঁ আৰু যাৰ প্ৰতিটো চৰণ মোৰ স্মৃতিৰ কোঠাত আপোনা-আপুনি সঞ্চিত হৈ ৰৈ গৈছিল। সেই ছয় পৃষ্ঠাজোৰা কবিতাটোৰে সৈতে মালিক ককাইটিৰ 'স্বাক্ষৰ' ছপা হৈ ওলাল। মোৰ জীৱনত গ্ৰহণ কৰিবলৈ পোৱা আটাইতকৈ মূল্যবান স্নেহেৰে লেখা সেই কথা কেইষাৰঃ "মোৰ হৃদয়ৰ ভাগি থানবান হোৱা দাপোনত মই চাবলৈ বিচাৰোঁ এখন অক্ষত, সুন্দৰ পৃথিৱী; আৰু তোমাৰ হৃদয়ৰ অক্ষত, অম্লান দাপোনত তুমি দেখা পোৱা এখন ক্ষত-বিক্ষত, বিশৃংখল, থানবান হোৱা পৃথিৱী। নেজানো আমি কোনজন বেচি দুৰ্ভগীয়া।" এইখিনি কথাই মোক ক'ত কেতিয়া কেনেকৈ মোৰ গৈ থকাৰ বাটত কিমান অনুপ্ৰেৰণা যোগান ধৰি আহিছে, তাৰ লেখ দি শেষ কৰিব নোৱাৰোঁ।

তেনেকুৱা মৰম-উমাল আশীৰ্বাদ-অনুপ্ৰেৰণা মোৰ জীৱনলৈ অতি কমেই আহিছে। মনত পৰে, তাহানি হাইস্কুলৰ ৯ম শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ হৈ থাকোঁতে, শিৱসাগৰৰ জ্ঞানোদ্দীপিকা সভাৰ বাৰ্ষিক অধিৱেশনত পঠিত মোৰ 'বিংশ শতিকাৰ কবিতা' শিতানৰ ৰচনাখন শুনি উঠি কবি শৈলধৰ ৰাজখোৱাই ৰাজহুৱাকৈ ঢালি দিয়া এজোলোকা আশীৰ্বাদেৰে মোক বুৰাই পেলাইছিল। মোৰ অগ্ৰজতুল্য কুল গগৈয়ে হোষ্টেললৈ উভতি আহি মোক কৈছিল, "তুমি নকৰা বুলি জানো। তথাপি তোমাক কৈ থওঁ, তুমি অহংকাৰ নকৰিবা। মাথোন তুমি ধৰি ল'বা, তোমাৰ দায়িত্ব বাঢ়িল।" কলেজীয়া জীৱনত তেনেকুৱা অনুপ্ৰেৰণাৰ উম আকৌ এবাৰ পাইছিলোঁ, কবি-সাহিত্যিক হেম বৰুৱাৰ পৰা। তেতিয়া তেখেত বি. বৰুৱা কলেজৰ অধ্যক্ষ আৰু মই কটন কলেজৰ ছাত্ৰ। এদিন তেখেতে মোক মাতি পঠিয়ালে। গ'লোঁ; তেখেত তেতিয়া পশু চিকিৎসালয়ৰ ওচৰৰ সৰু ভাৰাঘৰ এটাত আছিল। মোৰ লগত আছিল, মোৰ সহপাঠী বন্ধু হীৰা শইকীয়া। অধ্যক্ষ বৰুৱাই মোৰ 'ল. সা. গু. নামৰ কবিতাটোৰ কথা কৈ মোক সাৱটি ধৰিলে। তাৰ পাচত আৰু এষাৰ কথা ক'লে। সেইষাৰ কথায়ো মোৰ জীৱনৰ সুঁতি সলাই দিলে। ঠিক কৰিলোঁ, লেখা-মেলাৰেই সাধনা কৰিম— মাটি আৰু মানুহৰ বিষয়ে। তাৰ পাচৰ পৰাই লেখাৰ খেলা নিয়মীয়াকৈ খেলিবলৈ ল'লোঁ। মই এখোলা মাটিৰ দ'ম আছিলোঁ; হেম বৰুৱাই মোক মানুহৰ মূৰ্তিলৈ ৰূপান্তৰিত কৰি আনিলে। মোৰ সকলো ধ্যান-ধাৰণা, সিদ্ধান্ত-সাধনাৰ অন্তৰালত প্ৰচ্ছন্ন হৈ আছে, এই মানুহজনৰ নিঃসীম প্ৰেৰণা। সেইবাবে, কোনোবাই

হেম বৰুৱাৰ বিষয়ে উন্নাসিক মন্তব্য কৰিলে, সহ্য কৰিবলৈ টান পাওঁ। কিছুদিন আগতে এজনে তেনেকৈ মন্তব্য কৰি মোক শুনালে, "যেয়ে যি কওক লাগিলে, অসমীয়া সাহিত্যত শিথিলবন্ধী গদ্যশৈলীৰ প্ৰৱৰ্তক হেম বৰুৱা।" মোৰ মুখৰ ৰংঢো দেখি তেওঁ আৰু একো নক'লে। মই মানুহটো এনেয়ে ক'লা; আৰু বেচি ক'লা পৰি চাগে তেনেই লোহোৰা এখনৰ তলিটো যেন হৈ পৰিছিলোঁ। সেই নিশা মোৰ টোপনি অহা নাছিল। গোটেই নিশাটো লুকাচৰ 'অন ষ্টাইল'খন দুনাই পঢ়ি কটালোঁ; লগতে ৱাল্টাৰ পেটাৰৰ 'এপ্ৰিচিয়েশ্যনছ'ৰ শৈলী সম্পৰ্কীয় অধ্যায়টোৰ কথাখিনি। জানোচা সিজনে সঁচা টেকেলি এটাকে ভাঙিলে।

মহৎজনৰ অনুপ্ৰেৰণাৰ পৰশমণিয়ে হেনো তুচ্ছ এটি পৰশেৰে শিলকো সোণ কৰি তোলে। সোণ হ'ব নোৱাৰিলোঁ; অৱশ্যে গিল্টি কৰা সোণবস্তী হৈ আছিলোঁ নেকি, খেলাৰ জগতৰ পৰা বিদায় লৈ হ'ব খোজাৰ জগতখনলৈ তাৰ সীমাৰেখা নেওচি সোমাই অহাৰ লগে লগে। ক'ত সেই প্ৰেমিক-প্ৰেমিক ভাও দিয়াৰ দুষ্টামি-মিহলি আনন্দ আৰু ক'ত তাৰ অনুগামী আচল প্ৰেমৰ গাৰ্হস্থ্য ব্যঞ্জনাৰ পূৰ্ণতা-শূন্যতা, ঘাত-প্ৰতিঘাত আৰু স্বপ্নাবেশ-স্বপ্নভংগৰ বিচিত্ৰ ঊৰ্মিৰ মিশ্ৰিত কলৰোল। লেখা মানে জীৱনৰ লগত আপোনাকে বান্ধি অনাৰ দূৰপনেয় লক্ষ্যৰ অভিমুখী তীৰ্থযাত্ৰা। লাগে জীৱনদীক্ষা, লাগে জীৱনৰ অংশীদাৰ হোৱাৰ নিঃসীম সাধনা; আৰু জীৱন মানে অকলশৰীয়া ঘনচিৰিকা চৰাইৰ বাহ নহয়।

জীৱিকাৰ উপায়ৰূপে বাচি ল'লোঁ অধ্যাপকৰ বৃত্তি। মই তেতিয়া তেজপুৰৰ দৰং কলেজত। ১৯৫৪ চন। পৰিচিত হ'লোঁ, এজন অসামান্য প্ৰতিভাসম্পন্ন ব্যক্তিৰ সৈতে। স্কটিছ চাৰ্চ কলেজৰ ইংৰাজী বিভাগৰ ভূতপূৰ্ব অধ্যাপক, তেজপুৰ উকীল সংস্থাৰ এগৰাকী প্ৰবীণ অধিবক্তা, সাহিত্যৰ সূক্ষ্মজ্ঞানী এজন ৰসপিপাসু আৰু এগৰাকী স্বনামধন্য আপেশাদাৰ মঞ্চাভিনেতা। বহুতে পাহৰি পেলোৱা এই মানুহজনৰ নাম আছিল, অন্নদাকুমাৰ পদ্মপতি। এবাৰ তেখেত মোৰ এটা ইংৰাজী বাক্যৰ গাঁথনিত অভাবিতৰূপে সন্তুষ্ট হৈছিল। সেইটোৱেই মোৰ কাল হৈ পৰিছিল। তেখেতক কেনেবাকৈ ক'ৰবাত লগ পাই যোৱাৰ ভয়ত মই ওলাব নোৱৰা হ'লোঁ। লগ পালেই উলিয়াব এনেকুৱা ধৰণৰ কথা এষাৰ, "তুমি ক'ব পাৰিবা। অমুক চৰিত্ৰটো ক'ত আছিল জানো। ... কি ক'লা, ও নীলৰ 'আণ্ডাৰ দ্য এলম ট্ৰীজ' খনত? ঠিক কৈছা, এতিয়া মোৰ মনত পৰিছে। আৰু তাৰ লগৰটো? মই কৈছোঁ, ৰ'বা।" এদিন সুধিলে, "ৰোমা ৰোল্যাঁৰ 'জঁ ক্ৰিস্টফ' পঢ়িছা নহয়। তাত পোৱা নাই জানো অমুক কথাষাৰ? খাটি কথা লেখি থৈ গৈছে, ৰোল্যাঁই।" সাহস নহ'ল, 'জঁ ক্ৰিস্টফ' তেতিয়ালৈকে পঢ়া নাই বুলি ক'বলৈ। পাচদিনাই কলেজ লাইব্ৰেৰীৰ পৰা আনি পঢ়িবলৈ ল'লোঁ।, সেই বিৰাটকায় উপন্যাসখন। এই মানুহজনৰ পৰাই শিকি ল'লোঁ, চৰিত্ৰবিলাকৰ নামৰ শুদ্ধ উচ্চাৰণ ঃ এন্টইনেট্ আচলতে

আঁটোৰাট, চেবাইন আচলতে চাবোঁ ইত্যাদি।

এদিন তেখেতে মোক ক'লে, "তোমালোকৰ এই, টি. এছ. ইলিয়টৰ কবিতা মই পঢ়া নাই। দিবাচোন এখন ইলিয়টৰ কিতাপ। পঢ়ি চাবৰ মন গৈছে।" দিলোঁ, মোৰ হাতত থকা 'ৱে'ষ্টলেণ্ড'খন আৰু দুখনমান তাৰ টীকা ভাষ্য। পাচদিনা গম পালোঁ, পকা মজিয়াত শুই শুই তেখেতে পুৱতী নিশালৈকে পঢ়িলে ইলিয়েটৰ কবিতা। কিতাপখন ওভোতাই দিবৰ দিনা মোক মাথোন ক'লে, "সঁচাকৈয়ে ভাল।" মই এক তীব্ৰ প্ৰেৰণা লাভ কৰিলোঁ, তেনেকৈ পঢ়াৰ আৰু চিৰায়ত সাহিত্যখিনি পঢ়ি লোৱাৰ। তেজপুৰতে পঢ়িলোঁ, বিৰাটকায় শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থবোৰ— 'ব্ৰাদাৰ্ছ কাৰামোজভ', 'ৱাৰ এণ্ড পীচ্', 'আনা কাৰেনিনা', 'ফৰছাইট ছাগা', 'ক্ৰাইম এণ্ড পানিছমেণ্ট'ইত্যাদি নক'লেও হ'ব, দৰং কলেজৰ লাইব্ৰেৰী এই বিষয়ত অসম্ভৱ ধৰণেৰে চহকী আছিল। আৰু এটা কথা, সেই ধৰণৰ কিতাপবোৰ পঢ়া মানেই ৰাতি টোপনি খতি কৰা। সেই তেতিয়াৰে পৰা যাক বোলে 'মাজনিশাৰ শলিতা পুৰি লেখা-পঢ়া কৰা'— সেই কামটো কৰিবলৈ শিকিলোঁ।

কিন্তু, কি পালোঁ? জীৱনবীক্ষা বোলা বস্তুটো? ওঁ-হো, নেপালোঁ। কিতাপ পঢ়ি আলোচনী-বাতৰি কাকতৰ পিঠিৰ উৰুঙা সমালোচক হৈ চিনাকি নামৰ গৰাকী হ'ব পাৰি; কিন্তু লেখক হোৱাৰ পাৰপত্ৰ সংগ্ৰহ কৰিব নোৱাৰি। ভোক্তা আৰু স্ৰষ্টাৰ মাজত এটা প্ৰভেদ আছে। জীৱনৰ কথা যদি সৃষ্টিৰ চোতাললৈ বুটলি আনিব পাৰিছিলোঁ, তেনেহ'লে সেয়া অন্য ক'ৰবাৰ পৰা— কিতাপৰ পাতৰ পৰা নহয়। সেইবোৰ সৰুসুৰা কথা নষ্টালজিয়াৰ ৰূপ লৈ মোৰ মনৰ গোপন কোণত সাঁচতীয়া হৈ সোমাই আছিল। মোৰ দেউতাৰ জন্মভূমি শিৱসাগৰ নগৰৰ অদূৰত যিখন গাঁও, সেইখন গাঁৱৰ প্ৰথম মেট্ৰিকুলেট মোৰ দেউতা আৰু দ্বিতীয়জন মই। ইমানেই পিছপৰা আছিল সেই গাঁওখন। এতিয়া তাৰ সমুখত থকা পথাৰখনত— যিখনৰ নাম ৰূপহী পথাৰ— ৰাতি জুই জ্বলে, মাটিৰ গৰ্ভৰ পৰা উজাৰ খাই অহা হেজাৰ হেজাৰ ঘনফুট বাষ্পৰাশিৰ জুই। ভুৰভুৰাই বিয়পি নেথাকে তাত তাহানিখনৰ দৰে নিয়ৰকদম আৰু সুৱাগমণিৰ প্ৰাণ কাঢ়ি নিয়া সুন্দৰ সুবাস। সেইবোৰ সোঁৱৰণিৰে চিটিকনি পৰিছে মোৰ 'এখন চহৰৰ গজিল'.নামৰ কবিতাটোত। দেউতাৰ চৰকাৰী চাকৰি জীৱনত আমিও দেউতাৰ লগে লগে চহৰৰ পৰা চহৰলৈ বদলি হৈ ফুৰোঁতে বিভিন্ন মেজাজৰ বিভিন্ন সমাজত ডাঙৰ-দীঘল হৈছিলোঁ। সেইকালৰ চৰকাৰী চাকৰিয়াল সমাজখন আছিল, নিম্ন মধ্যবিত্তৰ বাঙালী সংস্কৃতিৰে প্ৰভাৱিত। বদলি হৈ ইখনৰ পৰা সিখন চহৰলৈ যোৱাৰ মাজৰ সময়খিনিহে— এমাহ অথবা খুব বেচি তিনি মাহ— আমি কটাইছিলোঁগে আমাৰ গাঁৱৰ ঘৰত। মাথোন সেইখিনি সময়তেই থলুৱা সংস্কৃতি আস্বাদটো লভিবৰ এখানমান সুযোগ পাইছিলোঁ। তাতো বঞ্চনা। জানোচা বোকা-পানী খচকি আমাৰ পানীলগা জ্বৰ হয়, সেই ভয়তেই আমাৰ আপোন মানুহবোৰে আমাক গাঁৱৰ জীৱন আচলকৈ উপভোগ কৰিবলৈ নিদিছিলেই। তাৰ মাজতেই

এবাৰ মই কোনেও নজনাকৈ মোৰ মাজুগৰাকী বৰ-মা'ৰ লগত আঘোণমহীয়া পথাৰ পাইছিলোঁগৈ। দেখাক দেখি মোৰো মন গ'ল, ডাঙৰি কঢ়িয়াবৰ। বহু খট্-বাদ্ধ কৰি উঠাৰ মূৰকত বৰ-মাই মোকো এভাৰ সৰু চাই ডাঙৰি বান্ধি দিলে। ডাঙৰি মানে জেওৰা-খৰি এডালৰ দুয়োমূৰে মাথোন দুঁথৰ ধানৰ মুঠি। তাৰে লৈ কিৰিলি পাৰি উভতি অহাৰ লগে লগে বন্ধ হৈ গৈছিল, পথাৰ খচকি পোৱাৰ আনন্দ, পথাৰৰ আলতীয়া মাটি খান্দি চেঁচোৰ বিচাৰি চোবাই ফুৰাৰ আনন্দ।

অৱশেষত, দীঘলীয়াকৈ গাঁৱত থকাৰ সৌভাগ্য ঘটিছিল, হাইস্কুলৰ ৭ম শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ হৈ থাকোঁতে। সেইটো বছৰতে গাঁৱৰ জীৱনৰ সোৱাদ নিঃশেষে গ্ৰহণ কৰিছিলোঁ। মোৰ ডাঙৰগৰাকী বৰ-মাৰ ওচৰত মোৰ এখন ওপৰঞ্চি পঢ়াশালি বহিছিল— ছুটিৰ দিনবোৰত আৰু আজৰি পৰত। বৰ-মাৰ নাম আছিল, বতাহী। কামতো। মোৰ কামটো আছিল বৰ-মাক সময় বুজি কীৰ্তন-পুথিৰ পদ আওৰাই শুনোৱা। মই পঢ়ি যাওঁ, বৰ-মাই লগে লগে গাই যায়। মই ৰান্ধনি ঘৰৰ দুৱাৰমুখতে চাকি এখনত বহি লওঁ, বৰ-মাই জুহালৰ জুইকুৰা বঢ়াই বঢ়াই আন্ধাৰ কোঠাটোতে সোমাই লৈ আওৰাই যায়। খোকোজা লাগিলে হাতত থকা কাঠৰ কৰচলিখন কাষতে থোৱা কাঁহৰ চৰিয়াটোত থৈ বৈ দিয়ে। মই আকৌ সেই ফাঁকি আওৰাই দিওঁ। দেওবাৰে দুপৰীয়া শুনো— আনবোৰ বাৰে মই স্কুলত থাকোঁগৈ সেই সময়ছোৱাত—বতাহী বৰ-মাই আমাৰ ঘৰৰ সমুখৰ নামঘৰত আইসকলৰ আগত পুথি পঢ়িছে। নামৰ পৰা উভতি আহিলে বৰ-মাক সোধোঁ, সেইদিনা কোনছোৱা পঢ়িছিল। বৰ-মাই পুথিখন ঠিক ঠাইতে মেলি মোক দেখুৱাই দিয়ে, 'এইছোৱা'। অথচ, বৰ-মা আছিল তেনেই অনাখৰী।

আৰু এখন অনিয়মীয়া কিন্তু গোপন পঢ়াশালি বহিছিল, সুমলা বাইদেউক লৈ— দিনৰ বেলিকা তাঁতৰ শালত আৰু ৰাতি কেতিয়াবা সকলো শুলৈ যোৱাৰ পাচত টিপচাকিৰ পোহৰত ঢেঁকীশালত। পঢ়ি শুনাব লাগে, 'কুমৰ হৰণ' সুমলা বাইদেৱে মোৰ উকা পাঠৰ লগে লগে গুণ গুণ কৈ গাই যায়। সুমলা বাইদেউক মোৰ কিবা উষা-উষা যেন লাগিছিল। এদিন সুমলা বাইদেউৰ বিয়া হৈ গ'ল। পূৰে বগা ডাঁৱ দিওঁতে-নিদিওঁতেই গৰু-গাড়ীত উঠি দূৰৰ গাঁৱলৈ গ'লগৈ। সেই প্ৰথম দেখিছিলোঁ, বৰ-মাৰ চকুত চকুপানী।

আকৌ এদিন। ব'হাগৰ বিহুৰ সময়ত। বৰ-মাক দেখিছিলোঁ, বাৰে বাৰে বাটলৈ ওলাই দূৰলৈ চাই পঠিয়ালে। তাৰ দুমাহৰ আগতেই সুমলা বাইদেউৰ মৃত্যু ঘটিছিল। বৰ-মাই জানিছিল, সেই অকাল মৃত্যুৰ কথা। তথাপি, সেইদিনা ক'ৰবাত গৰু-গাড়ীৰ টিলিঙা বজা শুনিলেই পদূলিলৈ ওলাই আহিছিল, জানোচা সুমলা বাইদেৱেই আহিছে। অৱশেষত, এখন গৰু গাড়ী আহি সেইখিনিতে অলপ সময় এনেয়ে থমকি ৰৈছিলহি। বতাহী বৰ-মা উৰা মাৰি যোৱাৰ দৰে পদূলিলৈকে ওলাই গ'ল। বৰ-মা পদূলিমুখ সৌ-

পাওঁতেই গৰু-গাড়ীখন আকৌ চলিবলৈ ধৰিলে। মই দেখিলোঁ, বৰ-মাৰ দুয়োটা চকুৰ পানী পানীৰে উপচি উঠিছে। সুধিলোঁ, “বৰ-মা। কি হ'ল?” বৰ-মাই উত্তৰ দিলে, “সুমলা নাহিল। দেখাৰ নিচিনা লাগিছিল দেখোন।” বহুত দিনৰ পাচত এই দৃশ্যটোৱেই মোৰ এটা কবিতাত, য'ত মোৰ দেউতা ওপজা গাঁওখনৰ বহুতো দৃশ্য সিঁচৰতি হৈ আছে— সেই ‘চিনাকি গাঁৱৰ বাট’ নামৰ কবিতাটোত— ভুমুকিয়াই গৈছিলহি ঃ

“মাথোন সুমলা নাহে যদিও অহাৰ কথা
আইতাকে চাই থাকে দূৰণিত চকু থাপি
চকুলো মলচি চায় বাট কিয় ধূঁৱলি-কুঁৱলী”

মৃতকক জীৱন্তৰ দৰে ছঁয়ামযাকৈ দেখা পোৱাৰ এই মনৰ ভিতৰৰ খেলিমেলিটোৰে নাম মাৰ্কিন মনস্তত্ত্ববিদে থৈছে, psi psychology। এই খেলিমেলিটোৰ লগত দ্বিতীয়বাৰ চাক্ষুষ পৰিচয় ঘটিছিল,, স্বৰ্গীয় বিচিত্ৰনাৰায়ণ দত্তবৰুৱাৰ লয়াৰ্ছ বুক ষ্টলত। দত্তবৰুৱায়ো চলচলীয়া চকুৰে ধাৰাপাত কিনিবলৈ আহি বিনা দামৰ ধাৰাপাতখন লৈ উভতি যোৱা ল'ৰাটোলৈ চাই আপোন মনেৰে কৈ উঠিছিল, “ঠিক ইমানটোৱেই। মাথোন চাৰি অনা ....।” তাৰ বৰ্ণনা এটা সাঁচি থোৱা আছে, মোৰ ‘অপ্ৰকাশ’ নামৰ কবিতাটোত।

এইবোৰ একোৱেই জীৱনবীক্ষা বোলা গুৰুগম্ভীৰ শব্দটোৱে সামৰি থোৱা অৰ্থটোৰ ভিতৰুৱা নহয়। ইমানকে ক'ব পাৰোঁ, এইবোৰ মাথোন জীৱনৰ লগত মোৰ সৰুসুৰা পৰিচয়। সেইকণ পৰিচয়েৰে লেখক হৈ সাহিত্যৰ সোণৰ দেউল বান্ধিব নোৱাৰি। ভুলটো কোনোবাখিনিতে হৈ আহিল। প্ৰেমিক-প্ৰেমিক খেলাৰ নিৰ্লিপ্ততাৰে পাচত যিটো জীৱনত প্ৰেমৰ প্ৰয়োজন, তাত প্ৰেমৰ যোগন ধৰাত ছন্দপতন নঘটাটোৱেই অস্বাভাৱিক। তাতকৈ বৰং বহুত ভাল, ‘ইউ উনি দু'জনায়, চলে যান সিনেমায়’ ধৰণৰ কলিকতীয়া প্ৰেমৰ মাজত হেৰাই যোৱা। তেতিয়া অন্ততঃ আচল জীৱনত ৰাতি দুই বজালৈকে চাকিৰ শলিতা পুৰি কিতাপ পঢ়াৰ জ্বালাৰে আপোনজনৰ জীৱন দুৰ্বহ কৰি তোলাৰ কাৰণ হ'ব নেলাগিলহেঁতেন। লেখা- লেখা খেলাৰ অভিজ্ঞতাৰে লেখক হোৱাৰ বাসনা লৈ খেলাৰ শেষত মাথোন ৰিণিকি ৰিণিকি পাণ্ডিত্য ক'ব পাৰি, লেখক হ'ব পৰা সাহিত্যৰ লগত চিনাকি হ'ব নোৱাৰি। লেখা- লেখা খেলি উঠি একেচাটেই লেখক হ'ব খুজিলেও, অন্য কিছুমান কল-কজাৰ জ্ঞানখিনিও আয়ত্ব কৰিব পাৰিব লাগে— বিশেষকৈ পাৰস্পৰিক চাটুবাদৰ প্ৰয়োজন পুৰাব পৰাকৈ এটা গোষ্ঠী গঢ়ি তোলাৰ জ্ঞান। সেয়া নেজানিলে জানি থোৱাৰ প্ৰয়োজন ঃ লেখক জন্ম হয়— গঢ় লৈ নুঠে। মই জানো, মই জন্ম নহ'লো। ◉

প্ৰকাশ ১৩ বছৰ ১২ম সংখ্যা, ১৯৮৫

মোৰ প্ৰথম গ্ৰন্থ

মোৰ প্ৰথম গ্ৰন্থখন মোৰ নিজৰ সৃষ্টি নহয়, আনৰ। মই মাথোন আমাৰ ভাষালৈ ভাঙি উলিওৱা গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থ বুলি ক'বলৈ লাজ লাগে। ছপা কিতাপ বুলি ক'লেই যথেষ্ট। এই কিতাপখন লেখি উলিওৱা আৰু ছপাই উলিওৱাৰ অন্তৰালত মোৰ জীৱনৰ দুটা মধুৰ কাহিনী বিজড়িত হৈ আছে। সুঁৱৰিবলৈ ল'লেই মন আনন্দৰে উপচি পৰে।

তেতিয়া ১৯৫১ চন। বি এ পৰীক্ষাটো দি উঠিছোঁ। ইংৰাজীত অনাৰ্চৰ ছাত্ৰ হৈ পৰীক্ষা দিছোঁ। স্বাভাৱিকতে, কথাটো খাটাং আছিল— ইংৰাজীতেই স্নাতকোত্তৰৰ পাঠ ল'ব লাগিব। কিন্তু, তেতিয়ালৈকে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ত ইংৰাজী বিষয়ৰ স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণী খোলা নাই। গতিকে, প্ৰশ্নটোৰ মুখামুখি হৈছিলোঁ— তাৰ পাচত ক'ত পঢ়িমগৈ। ভাবিলোঁ ঘৰলৈ যোৱাৰ আগতে কটন কলেজৰ অৱসৰ প্ৰাপ্ত অধ্যক্ষ ড° বাণীকান্ত কাকতি ছাৰক কথাষাৰ সুধি যোৱা ভাল হ'ব। সেউত্তাক অন্ততঃ পতিয়ন নিয়াবলৈ সুবিধা হ'ব— অমুকটো বিশ্ববিদ্যালয়লৈ যোৱাটোৱেই এজন ডাঙৰ মানুহৰ উপদেশ। ছাৰ তেতিয়া ৰিহাবাৰীৰ ঘৰৰ বাৰাণ্ডাত বহি আছিল। মই বাৰাণ্ডাত ভৰি দিয়াৰ লগে লগে তেখেতে মোক সুধিলে, "কি হে, গুৰু-ভক্তি দেখুৱাবলৈ আহিছা নেকি?" মই ভাবিলোঁ, ছাৰৰ মেজাজ আজি বৰ ভাল, মই উত্তৰ দিলোঁ, "হয়, ছাৰ। লগতে এটা কথা সুধি যাবলৈ আহিলোঁ।" ছাৰে প্ৰসন্ন হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, "কোৱাচোন।" মই কৈ গ'লোঁ, "ছাৰ, অনাৰ্চ দিছোঁ। ইংৰাজীতে। অনাৰ্চটো পাম। কিন্তু, তাৰ পাচত ক'ত পঢ়া ভাল হ'ব? আপোনাৰ উপদেশ লৈ যাওঁ বুলি আহিলোঁ।" লগে লগে কাকতি ছাৰে তেখেতৰ চিৰ পৰিচিত ক্ষয়ংকৰী হাঁহিটো— যাক কয়, devastating smile—উজাৰ কৰি উত্তৰ দিলে. "ৰ'বাচোন, তুমিতো ফেইল কৰিবাই। তাৰ পাচত, 'চুইচাইড' কৰিবলৈ মন যাব নহয়। সেইটোৰ ব্যৱস্থা কৰি লোৱাচোন।" মই উচপ্ খাই উঠিলোঁ। তথাপি, মৰণত শৰণ দি ক'বলৈ ধৰিলোঁ, "নহয় ছাৰ। মই পাছ কৰিমেই।" অনাৰ্চো পাম। গতিকে, আপুনি মোক—।" ছাৰৰ হাঁহি-খলকনিয়ে কিন্তু থমকিবই নজনা হ'ল। ভয়ো লাগিল। যদি সঁচাসঁচিকৈয়ে—। ছাৰৰ মোলৈ কিবা এটা মায়া উপজিল। ক'লে, "এটা কাম কৰা, বুজিছা। কিবা ভাল ইংৰাজী কিতাপ এখন অসমীয়ালৈ ভাঙিবলৈ লোৱা। ৰিজাল্টটো যি হয়, হ'ব। অন্ততঃ 'চুইচাইড়'টো মুলতুবী ৰাখিব পাৰিবা। ফেইল হোৱাৰ পাচতো বাকীখিনি শেষ কৰি থৈ যাবৰ মন যাব।" ইত্যাদি, ইত্যাদি।

শিৱসাগৰৰ ঘৰলৈ আহি ভাঙিবলৈ লাগি গ'লোঁ, জোনাথন চুইফ্টৰ 'গালিভাৰ্ছ ট্ৰেভেলছ'খন। তেতিয়া জহকালি। আমাৰ ঘৰটোৰ মুখচখন আছিল বগীতামৰ। তেতিয়ালৈকে চিলিঙি দিয়া হোৱা নাছিল। গতিকে, দিনত জুই জ্বলে। আমাৰ গোহালি

ঘৰটোৰ কাষতে এজোপা তামোল গছ আছিল। দিনত গৰু গাই নেথাকে। তাতে চকী-মেজ পাৰি, তামোল গছজোপাৰ বতাহকণকে লৈ সাহিত্য-চৰ্চা কৰিবলৈ লাগি গ'লোঁ, চাওঁতে চাওঁতে 'গালিভাৰ্ছ ট্ৰেভেলছ'ৰ প্ৰথম দুটা খণ্ড ভাঙি উলিওৱা হ'ল। দেউতাক সুধি আকৌ দুদিনমানৰ কাৰণে গুৱাহাটী পালোঁহি।

পাণ্ডুলিপিৰ টোপোলাটো লৈ আকৌ কাকতি ছাৰৰ ঘৰ ওলালোঁগৈ। কলোঁ, "ছাৰ। আপোনাৰ কথামতেই এইখন তৰ্জমা কৰি আনিছোঁ, গালিভাৰৰ ভ্ৰমণ কাহিনী। আজি কিন্তু মোক ক'বই লাগিব, ক'ত পঢ়িমগৈ।" দেখিলোঁ, আকৌ সেই ক্ষয়ংকৰী হাঁহিটো। চোকটো অৱশ্যে আগৰবাৰতকৈ কম। ক'লে, "ৰ'বাচোন। ছপাৰ বন্দোবস্ত এটা কৰোঁ। ফেইলতো কৰিবাই। ছপা হৈ থাকিলে মন যাব, একেবাৰে ছপা কিতাপখন চায়েই যাওঁ। তেতিয়াহ'লে পাচলৈ থওঁতে থওঁতে মৰা নহ'বগৈয়ে।" সুযোগ বুজি ক'লোঁ, "তেনেহ'লে ছাৰ। এখন পাতনি লেখি দিব।" ছাৰে উত্তৰ দিলে, "সেইখন তুমিয়েই লেখি ল'বা। চৰ্চাও হ'ব, বদনামৰো হাত সাৰিবা। নহ'লে সকলোৱে ক'ব— মিছামিছি কথা কিছুমান লেখাই আনিছে বাণী বাবুৰ পৰা।"

তাৰ পাচত, মই খট্-বান্ধ লগালোঁ— আচল প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ বিচাৰি। শেষত তেখেতে ক'লে, "যদি ৫০০ কিতাপ পঢ়ি থাৰ্ড ক্লাছ পাবৰ মন, তেনেহ'লে কলিকতালৈ যোৱা। আৰু যদি ৪৫ খন কিতাপ পঢ়িয়েই ফাৰ্ষ্ট ল'ব খুজিছা, '—' বিশ্ববিদ্যালয়লৈ যোৱা।" মই তেখেতৰ মুখলৈ ছালোঁ। মুখখন গহীন। তেখেতে কৈ গ'ল, "কিন্তু, কলিকতালৈ গ'লে কিছু কথা শিকিব পাৰিবা। প্ৰফেছাৰবোৰো জানা মানুহ। লাইব্ৰেৰীটোও দামী।" মই ঘপ্‌কৈ ক'লোঁ, 'ছাৰ। মই তেনেহ'লে কলিকতালৈকে যাম।" ছাৰে ক'লে, "কিন্তু, থাৰ্ড ক্লাছৰ মস্কিলটো আছে। চাকৰি পোৱা টান।"

কলিকতাত নাম লগালোঁগৈ। 'প্ৰভিজনেল' ভৰ্তিকৰণ; কাৰণ, ৰিজাল্ট তেতিয়াও ওলোৱা নাই। এদিন 'কফি হাউচ'ত বহি কফি খাই আছোঁ। হঠাৎ এজন মানুহ মোৰ ওচৰত বহিলহি। মানুহজন অলপ খোনা। মানুহজনে মোৰ পৰিচয় সুধি কবলৈ ধৰিলে, "আচ্ছা, মই এটা কথা ভাবিছোঁ। আপুনি ক'ব দেই, কথাটো কেনেকুৱা দেখে। মই কলিকতাতে এটা অসমীয়া কিতাপৰ প্ৰকাশন-প্ৰতিষ্ঠান খুলিব খুজিছোঁ। লাভবান হ'বনে বাৰু?" মই উত্তৰ দিলোঁ, "নোহোৱাৰতো কাৰণ নাই।" তেখেতে হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, "কিন্তু কিতাপ?" মই তেখেতক জনালোঁ, আপাততঃ মইয়েই এখন দিব পাৰোঁ; লাগিলে কিছুদিনৰ পাচতে আৰু এখন দিম। তেখেতে ক'লে, "তেনেহ'লেতো আচল সমস্যাটোৱেই সমাধান হ'ল। ঠিক আছে, আপোনাৰ কিতাপেৰেই আৰম্ভ কৰিম।" সেই মানুহজনেই অৰুণ পুৰকায়স্থ। শ্ৰীভূমি পাবলিছিং কোম্পানীৰ প্ৰতিষ্ঠাতা। তেতিয়া চফল ডেকা— বিয়া-বাৰু কৰোৱা নাই। মানুহজনৰ মধুৰ ব্যক্তিত্বই মুহূৰ্ততে মোৰ মন-প্ৰাণ কাঢ়ি ল'লে। আজিলৈকে কাঢ়ি থৈছে। মোৰ 'গালিভাৰ'— খনেৰেই তেখেতৰ শ্ৰীভূমিৰ আৰম্ভণি।

আজি সেই শ্ৰীভূমি অসমীয়া কিতাপৰ বজাৰৰ এটা অতি পৰিচিত নাম— প্ৰায় ৩০০খন অসমীয়া কিতাপৰ প্ৰকাশক; আৰু এটা সময়ত 'আমাৰ প্ৰতিনিধি' খনৰ প্ৰকাশক। শ্ৰীভূমিৰ দ্বিতীয়খন পুথি মোৰ 'ডন কুইকচোট্'।

ওপৰাওপৰিকৈ দুয়োখন পুথি প্ৰকাশ হৈ ওলাইছিল, ১৯৫২-ৰ শেষছোৱাত আৰু ১৯৫৩-ৰ প্ৰথম চোৱাত। 'গালিভাৰ'ৰ ছবি আঁকি দিছিল, সাধন লাহিড়ী নামৰ এজন তৰুণ চিত্ৰশিল্পীয়ে। 'ডন কুইকচোট'ৰ বেটুপাত আৰু ভিতৰৰ ছবিবোৰ বিখ্যাত শিল্পী হেমন্ত মিশ্ৰৰ কুশল হাতৰ।

এদিন এটা ঘটনা ঘটিছিল। তাৰো সোঁৱৰণী 'গালিভাৰ'ৰ সৈতে গঁথা। ড° প্ৰিয়ৰঞ্জন সেনৰ ক্লাছ চলি আছিল। একেবাৰে শেষৰখন বেঞ্চত বহি মই মোৰ বন্ধু নন্দগোপালৰ লগত আনৰ কাণত নপৰা মাতেৰে কথা পাতি আছিলোঁ। কথা পতা মানে তেওঁক এখন বাংলা চিঠিৰ খচৰা কৰি দিছিলোঁ। তেওঁৰ প্ৰেমিকাৰ চিঠি পঢ়ি উঠি কলমত সেই চিঠিৰ উত্তৰ লেখি দিছিলোঁ। ক্লাছ শেষ হওঁতে-নহওঁতেই, ড° সেনে গম্ভীৰ মাতেৰে মোলৈ চাই ক'লে, "You please see me when the class is over." মোৰ বুকুখন ধপ্‌ধপাই উঠিল। নন্দগোপালে ক'লে, "খেয়ে ফেলেছি ৰে, খেয়ে ফেলেছি। আমাৰ জন্যই তুই এখন থাৰ্ড ক্লাস পাবি।" মুৰটো চোবালেই; চোবাই উঠি অনুতাপ কৰিলে কি হ'ব।

কঁপি-জপি মই 'কমন ৰুম' পালোঁগৈ। জিভাখন এছলা কাঠ হৈ পৰিছে। জানোচা মন গলাবই পাৰোঁ, এইবুলি ভাবি বাংলাতেই ক'লোঁ, "স্যৰ, আপনি আমায় ডেকেছিলেন?" কিন্তু, ইকি অপ্ৰত্যাশিত কথাধাৰ শুনিলোঁ, 'ডেকেছিলাম। তুমি নাকি দু'টো বই লিখেছ? তোমাৰই লেখা, না?"। তুমি বোলে দুখন কিতাপ লিখিছা? তুমিয়েই লিখা, নহয় জানো?" মই স্বস্তি নিশ্বাস পেলাই ক'লোঁ, "হয়, ছাৰ।" তাৰ পাচত, নিৰ্জু ল'ৰাটো হৈ মুৰ খজুৱালোঁ। ছাৰে ক'লে, "হ্যাঁ, সেদিন দেখলাম এক জায়গায়।" — 'ওঁ, সেইদিনা দেখিলোঁ এঠাইত।" তাৰ পাচত সেই পণ্ডিত ৰাজনীতিবিদ অধ্যাপকগৰাকীয়ে তেখেতৰ উচ্চ শক্তি যুক্ত চশ্‌মাজোৰৰ মাজেদি মোলৈ চাই ক'লে, "এসব কিছুই থাক্‌বে না। থাক্‌বে শুধু ওসব— দুই-এক চত্ৰ লেখা।" মানে, এইবোৰ একোৱেই নাথাকে। থাকিব মাথোন সেইবোৰ— দুই-এফাঁকি লেখা। মই বিমূঢ় হৈ গ'লোঁ। ক'ব কোন অসমীয়া ল'ৰা এটাই দুখন সৰু পুথি লেখিছে— যিটো কাম সিজনে বাওঁ হাতেৰেই কৰিব পাৰে দুই-চাৰি ৰাতিৰ ভিতৰতে— তাৰ খবৰ ৰাখিছে, এই সাহিত্যিক-অধ্যাপকজনে। মই সিদিনালৈকে ভাবি থৈছিলোঁ, ৰাঠিটাৰে এজাক ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাজৰ এটা মোৰ মাথোন ৰোল-নম্বৰটোকেই তেখেতে জানিলে জানিব পাৰে। তাতকৈ সৰহীয়া মোৰ বিষয়ে কিবা জনাৰ সম্ভাৱনা তেখেতৰ একোৱেই নাই। মই ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে তেখেতৰ চৰণ দুখন স্পৰ্শ কৰি প্ৰণাম জনালোঁ। তেখেতে মোৰ মুৰত হাত থৈ ক'লে, "লেখি থাকাঁ। এনেকৈয়ে।" আজিও সেই কণ্ঠস্বৰ মোৰ কাণত বাজিয়েই আছে।

মই কমনকমৰ পৰা ওলাই আহিলোঁ, দুৱাৰমুখতে নন্দগোপাল বৈ আছিল। সুধিলে, কি ঘটিল। মই ক'লোঁ, "তোৰ অঞ্জুৰ চিঠিৰ চেয়েও মিষ্টি।" সেই চিঠিখনতকৈয়ো মিঠা সেই সোঁৱৰণী। দুজন যাঠি ফুট ওখ ব্ৰবডিংনাগিয়ানৰ মৰম-আৰ্শীবাদেৰে ধন্য মোৰ পোনৰখন গ্ৰন্থ মাথোন ছফুট ওখ 'গালিভাৰ'।

মই কিয় লিখোঁ

"কাৰণ, মই লেখিব পাৰোঁ",— মোৰ এজন চিনাকি কবি-বন্ধুৱে কৈছিল এখন লেখক-সমাৰোহত, "সেইকাৰণেই মই লিখোঁ।" ময়ো যদি তেনেকৈয়ে ক'ব পাৰিলোহেঁতেন। নোৱাৰোঁ, সাহস নহয় কেইবাটাও কাৰণত। প্ৰথম কাৰণটো হ'ল, মই লিখা কথাবোৰ লেখা হৈ উঠিল নে নাই— সেয়া মই নিজেই নেজানো। বৈষ্ণৱী বিনয় নহয়— অপকট স্বীকাৰোক্তি। যিদিনাই মই লিখা কথাবোৰ লেখাৰ চোতাল গচকিব পাৰিব, সিদিনাই মোৰ লিখাৰ প্ৰয়োজন শেষ হৈ যাব। লিখক, মানে লেখাৰুৱে চাৰেকি চাই আখৰখিনি পাতত তুলি যায়। লেখকে মনৰ কথাবোৰ পাটিত বচুৱায়। লেখক যদি হ'ব পাৰিলোহেঁতেন, তেতিয়া দেখোন মনৰ কথাবোৰহে নেলাগে, বিশ্বভুৱনৰে কথাবোৰ আপোনা-আপুনি আহি মোৰ কলমৰ আগত থমকি ৰ'লহিহেঁতেন। এই যে লিখি উঠি কটাকটি কৰা, ইটো শব্দ সোলোকাই সিটো শব্দ আদৰি অনা, পদ্যই লিখিম নে গদ্যই লিখিম থিৰাং কৰিব নোৱৰা— সেইবোৰে তেতিয়া মোক মুঠেই আমনি নকৰিলেহেঁতেন। তাৰ মানে, এতিয়ালৈকে মই লেখক হোৱাৰ পানী-যুঁৱলিতে থিয় হৈ আছোঁ। দ্বিতীয় কাৰণটো হ'ল, মই কেইবাধৰণৰো কিবাকিবি লিখোঁঁ। কবিতা বুলি শব্দৰ ক্ৰম সলাই কথাৰ খেলিমেলি কৰোঁ; সমালোচনা বুলি আনৰ লেখাৰ জুতি-বিজুতিৰ খবৰ দিওঁ; প্ৰবন্ধ বুলি তৰ্কৰ জখলা বগাই সতৰ্ক যুক্তিৰ যোগান ধৰোঁ। এতিয়া বাৰু মই কেনেকৈ কওঁ এই সকলোবোৰ বস্তু একেটা কাৰণতে লিখোঁ।

মাথোন দুটা কথা মোৰ জ্ঞান-বিশ্বাসেৰে ন দি ক'ব পাৰোঁ। এক, মই কাকো কিবা উপদেশ দিবলৈ নিলিখোঁ। দুই, লিখিবৰ সময়ত কলমৰ বাহিৰে কাৰো গোলাম হৈ নিলিখোঁ আৰু এটা কথা তিনি নম্বৰ বুলি ছুঁয়ামুয়াকৈ আঁৰি থ'ব পাৰোঁ। একান্তভাৱেই মোৰ নিজৰ সমস্যাবোৰক ৰাজহুৱা সমস্যা কৰি তুলিবলৈয়ো মই নিলিখোঁ।

মই এইকাৰণেই লেখোঁ যে, নেলেখাকৈ মই থাকিব নোৱাৰোঁ। কোনোবাই সুধিব পাৰে, তেনেহ'লে নিচা নেকি? চুৰট খোৱা, মদ খোৱাৰ নিচিনা? ওঁ-হো, সেই ধৰণৰ কোনো নিচা নহয়। নিচা বুলি ক'লে, তাৰ পাচফালে কোনো উদ্দেশ্যৰ প্ৰেৰণা নেথাকে। মোৰ বেলিকা লেখাৰ ব্যস্ততাটো যদিও নিচাৰ লেখীয়া, তাৰ পাচফালে কিবা এটা উদ্দেশ্য তাড়না অথবা প্ৰেৰণা আছে। মই নিজেই নেজানো, সেই উদ্দেশ্যটো কি? মই বিশ্বাস কৰোঁ, পৃথিৱীলৈ আহি প্ৰত্যেকেই কিবা নহয় কিবা এটা কৰণীয় কামৰ বোজা কান্ধ পাতি ল'বলগীয়া হয়। কোনো সন্ন্যাসীকতো কোনেও ক'ব নেলাগে, তুমি ধৰ্ম-কৰ্মৰ বাটেৰে গৈ থাকিবা বুলি। কোনো ৰাজনীতিবিদকতো কোনেও এইদৰে কোৱা কাৰণেই তেওঁ ৰাজনীতিৰ কামত ব্যস্ত নেথাকে, তুমি চেষ্টা কৰা মানুহৰ জীৱনৰ

মান বঢ়াবলৈ। নিজে কান্ধপাতি লোৱা সেই কৰণীয় কামৰ লিপ্ততাটোৱেই হ'ল, এটা মনোনয়ন, এটা choice, মানে জীৱন কটাই দিবলৈ এটা বাট বিচাৰি লোৱা। মোৰ কাৰণে লেখিবলৈ লোৱাটো এটা মনোনয়ন। বাকীখিনি অন্বেষণ। মই বিশ্বাস কৰোঁ, লিখি লিখি লেখাৰ আখৰা কৰি গৈ থকিলেই কোনোবাদিনা কেনেবাকৈ লেখক হৈ যাবগৈ পাৰোঁ। আৰু বিশ্বাস কৰোঁ, জীৱিকা আৰু জীৱন দুটা সুকীয়া বস্তু। কোনো মানুহেই জন্মৰ লগে লগে সন্ন্যাসী অথবা শিল্পী হৈ নাহে। সকলোৱেই আখৰা কৰিব লাগে। আখৰাৰ শেষত যিটো বস্তু হাতৰ মুঠিত পোৱা যায, সেয়া হ'ল এটা মানৱীয় প্ৰমূল্য— যি প্ৰমূল্যই গোটেই মানুহ জাতিটোকে অনাগত দিনবোৰৰ কিছুমান বিকল্পৰ প্ৰতিও দায়বদ্ধ কৰি তোলে। জীৱন আৰু জীৱিকাৰ খেলিমেলি লগাই দুয়োটাকে একাকাৰ কৰি পেলালেই, সন্ন্যাসী যেনেকৈ হৈ পৰিব পাৰে বাজীকৰ, ৰাজনীতিবিদ যেনেকৈ হৈ পৰিব পাৰে তস্কৰ, লেখকো তেনেকৈ হৈ পৰিব পাৰে দালাল নাইবা অন্য এটা বাটেদি মাথোন শব্দৰ ৰান্ধনি।

এই যে লেখাৰ লগত লিপ্ততাটোৰ মনোনয়ন, মই কিয় তাকেই বাচি ল'লোঁ। খুব সম্ভৱ, মই অন্য সকলো কামতে অকামিলা। মই বজাৰ-সমাৰ কৰিব নেজানো ঘৰৰ আগফালৰ ভগা জেওৰাখন বাতিব নেজানো, চোলাৰ বুতাম সুলকিলে আকৌ লগাব নেজানো, গান বুলি সুহুৰিয়াবও নেজানো, ছবি বুলি কাউৰী এটাও আঁকিব নেজানো। খুব সম্ভৱ, স্বৰ্গদেউ গদাধৰ সিংহই মোৰ লেখীয়া মানুহ কিছুমানৰ হতুৱাইয়েই ধোদৰ আলি বন্ধাইছিল। এটা কথা স্বীকাৰ নকৰোঁ, মোৰ এই সকলোবোৰ নজনাৰ কাৰণটো একমাত্ৰ ময়েই। বৰং ক'ব খোজোঁ, মোৰ চাৰিওফালৰ পৰিৱেশ আৰু মই ওপজা সময়ছোৱাও বাৰুকৈয়ে দায়ী। তাহানি মাকুম স্কুলত ২ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ হৈ থকা দিনৰ দুটা কথা মনত পৰে। শিক্ষকে আমাক ছবি আঁকিবলৈ দিছিল, এটা কাউৰী। আঁকিলো ঠিকেই, ভাবিলোঁ ৰং খুৱাই দিওঁ। ৰঙৰ বাকচৰ পৰা এডাল পেঞ্চিল বাচি লৈ ঘঁহি ঘঁহি কাউৰীটো চিকুণ কৰি তুলিলোঁ। টিক্‌টিক্‌কৈ ৰঙা কাউৰীটো মোৰ পচন্দ হ'লেও শিক্ষকে মোক সুধিছিল, "হেৰ', ক'ত দেখিছিলি ৰঙা কাউৰী?" তেতিয়াহে মোৰ খবৰ হ'ল, দেখাতো মনত নপৰে। আকৌ, এদিন দুপৰীয়া ৰাগ টানিছিলোঁ, গংগাধৰ বৰঠাকুৰৰ গীত 'ব'হাগী লুইতৰ ৰূপোৱালী পানীত'— তাৰ পাচত, ৰমকজমক সেই কলিটো পাইছিলোঁগৈ— 'ঘামি-জামি আহিলা প্ৰিয়া/লাহৰী প্ৰিয়া মোৰ তেনেই কুমলীয়া।" আলহীৰ লগত কথা পাতি থকা দেউতাই সিটো কোঠাৰ পৰা ভাবি মাৰি পঠিয়ালে, "হেৰ', সেইবোৰ কি গাইছ?" ছবি আঁকা, গান গোৱা— এইবোৰ সেই তেতিয়াই চাওত উঠিল। তাৰ পাচত, এতিয়া আটাইতকৈ অস্বস্তিবোধ কৰোঁ জাতীয় সংগীত গাবৰ সময় হ'লে। মই এটা কাঠৰ খুটাৰ দৰে ঠৰঙা হৈ থিয় দি সময়খিনি কটাই দিওঁ। মনে মনে ভাবোঁ, সময় কিমান সলনি হৈ গ'ল। কোনেওতো ভুল বুলি নকয়, পিকাচোৰ ছবি।

মানুহ, যন্ত্ৰ-পাতি, চৰাই-চিৰিকতি-আটাইবোৰ তেজস্বতী বস্তু। আৰু ভূপেন হাজৰিকাৰ সেই বিহসুৰীয়া গানবোৰ। কোনেওতো নকয় সেই গানবোৰ শুনি-অসভ্যটো ক'ৰবাৰ বুলি। নিজৰ কথা ক'ব পাৰোঁ; সেই ছবি চাই, সেই গান শুনি মই তাৰ মাজত হেৰাই যাওঁ। গান গাব নোৱৰাৰ দুখটো গান লেখি মই পুৰাই লওঁ। আৰু, মই মোৰ চিনাকি সঁজুলিৰে অতীত বিৰহৰ ৰূপ দিওঁ কবিতা নাম দি— এনেকৈ, ঠিক এনেকৈ ঃ

মন গ'ল সুধিবৰ নিজকে নিজেই মই বাৰু গালোঁ কাৰ গান
ফুল তৰা নাৰী আৰু আকাশৰ সীমা চুই প্ৰশস্ত নদীৰ
স্মৃতিৰ কুঠৰী পোহৰাই থোৱা ছবিময় গান সেইবোৰ
সেই ছবি সেই গান জীৱনৰে প্ৰতিধ্বনি অমল অধীৰ
বিশ্বাস নকৰোঁ মই তোমালোক সকলোৱে
মনবোৰ মাথোঁ গঁড়ছাল চকুবোৰ চুঙা-বাদুলিৰ

(কল্যাণ খৰমান)

কবিতা বোলা বস্তুটো বক্তব্য নহয়। যিবোৰ বস্তু কথাৰ ভাষাৰে লেখিব নোৱাৰি, সেইবোৰ বস্তুকেই মই কবিতা বুলি লেখোঁ। পানী যেতিয়া শুকাই আহে, তেতিয়াই অতদিনে পানীৰ তলত বুৰ গৈ থকা পাৰৰ কোমল মাটিত অ'ত-তত পানীৰ বুৰবুৰণি উঠে। লাহে লাহে সেই বোকা-মাটিখিনি কঠিন হৈ আহে। তেতিয়া সেই বুৰবুৰণিৰ বিন্ধাবোৰেদি নতুন বনৰ গজালিয়ে ভুমুকি মাৰেহি। জিভা মেলি গজি উঠা বন দুদিনমানৰ পাচতে ঠন ধৰি লিহিৰি লিহিৰি বন হৈ পৰে। মোৰ কবিতাবোৰো তেনেকৈয়ে লেখোঁ নেকি। অ'ত অকণমান দুখৰ ৰাঙলী ঘা, ত'ত এচেৰেঙা হাঁহিৰ চিটিকনি, তাত এটা নোপোৱাৰ উজুতি, ইয়াত এচকল সপোন মিঠা জুতি— এই সকলোবোৰ মোৰ মনৰ গাগৰিত সাঁচতীয়া হৈ ৰৈ যায়। কেতিয়াবা যেতিয়া মাজনিশালৈ দিনৰ জুমুৰিবোৰ নোহোৱা হৈ যায়, তেতিয়াই অনুভূতিৰ জলভাৰে কবিতাৰ নিচিনা আধা-চিনাকি কথাবোৰে বুৰবুৰণি কাঢ়ি মনৰ পাৰত ভুমুকি মাৰেহি। তেতিয়া মই নেলেখি নোৱাৰোঁ। লেখাৰ ভাষাত সেই অনুভূতিটো অথবা অনুভূতিবোৰ বন্দী কৰিব নোৱাৰিলেই একো নোৱৰাৰ ব্যথাই মোক আমনি কৰে। এই আমনিৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈকে মই লেখোঁ।

আৰু মই লেখোঁ, কেনেবাকৈ কিজানিবা ক'ৰবাত কৃপণ বুলি পৰিচিত হৈ যাওঁ, সেই সম্ভাৱনাটোৰ পৰা ৰক্ষা পৰিবৰ কাৰণে। মই লেখোঁ, সৰু সৰু মানুহৰ ছবিবোৰ মোৰ মনৰ চকুৰ আগত থৈ ভূৰু কোঁচ খাই থকা পণ্ডিত-পাঠকলৈ বুলি মই নেলেখোঁ— অন্ততঃ কবিতা। মই জনা কথাবোৰ, মই পোৱা অভিজ্ঞতাবোৰ মোৰ চাৰিওপিনৰ অপণ্ডিত মানুহমুঠিৰ মনৰ চোতালত মেলি ধৰিবলৈকে লেখোঁ। মই বিশ্বাস কৰোঁ,- কেৱল চপালেই নহয়— মেলি ধৰিবও লাগে। তাকে নকৰাজনেই কৃপণ। মোৰ ধাৰণা,

কৃপণ হৈ চহকী বোলোৱাতকৈ ডাঙৰ দাৰিদ্ৰ আৰু একোৱেই নাই। সেইকাৰণেই, মই বহুত কিবাকিবি— যিবোৰৰ লগত চিনাকি হৈ মোৰ নিজৰে ভাল লাগিছে— অনুবাদ কৰিছোঁ। ওমলাঘৰলৈ বুলি ইখন-সিখন পুথি ভাঙিছোঁ। যিবোৰে বয়সৰ ডেওনা পাৰ হৈ সময়ৰ নাটনিতে বিচাৰি-বিচাৰিও নিবিচৰা হৈ গ'ল, তেওঁলোকলৈয়ো কিবা-কিবি ভাঙিছোঁ। তথাপি, এটা বস্তু যোগান ধৰাত মই বৰ কৃপণ। বস্তুটো হ'ল, অশ্লীলতা। অশ্লীল কথা ক'তো মই এযাৰো লেখা নাই। অকল অশ্লীলতা নহয়। স্থূলতাকো মই ঘৃণা কৰোঁ। সেইকাৰণেই, মই মোৰ অভিজ্ঞতাৰ বাহিৰৰ কোনো বস্তুকেই মোৰ লেখাৰ জগতলৈ সুৰাগুৰি তুলি নানো।

মই মন গ'লেহে লেখোঁ। মন নগ'লে নেলেখোঁ। মন যোৱা-নোযোৱাটো নিৰ্ভৰ কৰে অনেক কথাৰ ওপৰত। জীৱনটোৰ আধাখিনি ন'হলেও তিনিভাগৰ ওভাগ দেখোন শোওঁতেই গ'ল। তাতে আকৌ মন যোৱা-নোযোৱাৰ প্ৰশ্ন। সময়ৰ টুকুৰাত দুটা-এটা চহী থৈ যাবলৈহে আজৰি। আৰু মোৰ সমুখত কোনোবাই যেন চকু টিপিয়াই সুধিছেহি, “চহীকেইটা যে দিছা, ক'ত দিছা? কিয় দিছা? কোৱাচোন।” ক'ত থ'লোঁ, কিয় থ'লোঁ— ভালকৈ ভবাই নাছিলোঁ। মাথোন জানো— ক'ত থ'ব নোৱাৰিলোঁ আৰু কিয় নোৱাৰিলোঁ। আজৰি বুলিবলৈ সময় পাইছোঁ, মাজে মাজে হাস্পতালৰ বিচনাত আনৰিয়া হৈ অহা সময়খিনিত। মোৰ কেইবাটাও মই নিজে প্ৰসন্ন হ'ব পৰা কবিতা হাস্পাতালতে লেখা। ‘যাত্ৰা’, ‘যুগে যুগে মৰিয়ম’ ইত্যাদি তেনেকুৱা আজৰিৰ উম থকা কবিতা। জীৱন আৰু মৰণৰ অচিন্ত্য ভেদাভেদৰ উপকূল হাস্পাতালতেই দেখিছোঁ দেখিছোঁ, আটাইতকৈ বেচি ফটফটীয়াকৈ। এবাৰ দেখিছিলোঁ, মোৰ কাষৰ বিচনাখনৰ ৰোগীজন ৰাতিপুৱালৈ নাই। তেওঁলৈ হেনো ৰাতি তিনিবাৰ তিনিটা অক্সিজেন ঢোল আনিছিল। প্ৰথম ঢোলটোত অক্সিজেনেই নাই। দ্বিতীয় ঢোলটোৰ ঠিলাটো খুলিবই নোৱাৰিলে— যান্ত্ৰিক বিজুতি। তৃতীয় ঢোলটো আহিয়েই নেপালে— বিচাৰি ফুৰোঁতেই বিচৰাৰ প্ৰয়োজন উকলি গ'ল। এই ছবিখন মোৰ কবিতাত বন্দী কৰি থ'ব নোৱাৰিলোঁ— তিনিবাৰ চেষ্টা কৰিও। তিনিওবাৰ সি ৰঙা কাউৰী হৈ উৰি গুচি গ'ল। তাত ৰং দিব লাগিছিল; আচলতে চুটিগল্পৰ। কিন্তু, মই চুটিগল্প লেখিব নেজানিছিলোঁৱেই।

গল্প-উপন্যাস লেখিব নেজানিলেও, অন্য যিবোৰ লেখিবলৈ মন যায় আৰু অলপ-অচৰপ লেখিবও জানো, সেইবোৰ লেখিও এটা বেলেগ ধৰণৰ আৰাম আছে। সেইকাৰণেই লেখোঁ। প্ৰত্যেকটো লেখাই— কবিতাই হওক, প্ৰবন্ধই হওক— যেনিবা একো-একোখন উত্তৰলৈ আশা নকৰা চিঠি। চিনাকি-অচিনাকি আনকি এতিয়াও জন্ম নোহোৱা মানুহবোৰলৈ লেখা চিঠি। পঢ়িলা যদি পঢ়িলা, নপঢ়িলা যদি নাই। মোৰ একো ক্ষতি নাই। মোৰ লাভ, বহুত ‘তুমি’লৈ একেলগে একেখন চিঠি লেখি পেলালোঁ। ডাক-টিকটটো নেলাগিল, সময়ো খৰছ নহ'ল। মোৰ কাৰণে টানৰো টান— তিনিটা

কাম বৰ টান। টুথ-পেষ্টৰ টিউবৰ মুখেদি সৰহকৈ ওলাই অহা পেষ্টখিনি ওভোতাই আকৌ টিউবটোত হেঁচা মাৰি সুমুৱাই থোৱা টান। ধূৰ্ত্ত পিক্তি বাতি বিচনাত শুবলৈ টান। আৰু কাৰাবাৰ পৰা পোৱা কিবা ডাঙৰ উপকাৰৰ জোখাৰে শলাগ লোৱাৰ ভাষা বিচাৰি পোৱা আটাইতকৈ টান। পোনৰটো চেষ্টা কৰা নাই। মাজৰটো চেষ্টা কৰি হাৰ মানিলোঁ। শেষৰটো লেখাৰ মাজেদিয়েই আওপকীয়াকৈ কৰি আহিছোঁ। কাকো এই সিদ্ধান্ত কৰাৰ সুযোগ দিয়া নাই— মই অতি কৃতঘ্ন। মোৰ লেখাৰ মাজেদি প্ৰকাশ কৰি আহিছোঁ— মই যে সঁচাসঁচিকৈয়ে কৃতজ্ঞ।

ভাল পালোঁ পৃথিৱীক ভাল পালে মোকো পৃথিৱীয়ে
প্ৰাপ্যৰ অধিক সি যে প্ৰাপ্তি মোৰ

— মোৰ কেইবাটাও কবিতাত এইৰাৰ কথা দোহাৰিছোঁ। মানুহৰ পৰা মই যি পাইছোঁ, তাৰ এটা অনুচ্চ কৃতজ্ঞতা জনাবৰ কাৰণেও মই লেখোঁ।

কোনোবাই সুধি দিব পাৰে, "জানিলোঁ বাৰু কবিতা লেখাৰ কাৰণটো। কিন্তু, এই যে বকলাবকলে সমালোচনাবোৰ লেখা, সেইবোৰ কিয় লেখা?" প্ৰশ্নটো কল্পনা কৰাৰ লগে লগে মোৰ ঢেকিয়াল ফুকনৰ সেই কথাবাৰ মনত পৰি গ'ল, "যি সময়ত অসম হাবি গুচি ফুলনি হ'ব, নৈত ডোঙা গুচি ভাপ-নাও হ'ব, ঘৰ বাঁহৰ গুচি শিল-ইটাৰ হ'ব ... সেই সময়, হে পৰমপিতা জগদীশ্বৰ, শীঘ্ৰে ঘটোৱা।" সেই সকলোবোৰ আখৰে আখৰে ঘটিল। আমি মানুহখিনি কিন্তু একে ঠাইতে থাকিলোঁ। আহঙ্কিও ভাওনা চাই থাকোঁতে মাজে মাজে চিঞৰিছিলোঁ— "আগৰ মানুহ বহি যাওক'; এতিয়াও তেনেকৈয়ে চিঞৰোঁ। কত লেখকে ঘৰৰ খাই বনৰ ম'হ খেদি ফুৰিছে। আমি কি কৰোঁ? আমাৰ গোষ্ঠীৰ ভিতৰৰ নোহোৱা কাৰোবাক আগবাঢ়ি যোৱা দেখিলেই তেওঁক সমালোচনা কৰি মূৰত টাঙোন শোধাই দিওঁ। মই ভাবোঁ, এনেকুৱা লেখক সকলৰ গুণবোৰ বখানি দোষ-ত্ৰুটিবোৰ মাথোন আঙুলিয়াই দিব লাগে। সেইকাৰণেই মই সমালোচনা লেখোঁ। স্বীকাৰ কৰক-নকৰক, মই তেনেকুৱা কেইবাজনো নতুন লেখকক সাহসৰ যোগান ধৰিছিলোঁ। কোনোবাই আত্মশ্লাঘা বুলি ক'লেও, মই নিৰুপায়। মই মাথান উভতি চাবলৈ ক'ম।

মাজে মাজে অনুভৱ কৰোঁ, মোক যেন কিহবাই লম্ভিছেহি। সি যেন মোক চকু ঘোপা কৰি কয়হি, "লেখ। নহ'লে মৰিবি। তইঁতৰ পৰিচয় পৃথিৱীৰ পৰা মচ খাই যাব। সকলোৱে ক'ব তইঁত এনেয়ে আহিছিলি।" মোৰ চাৰিওপিনে চকু ফুৰাই দেখোঁ বহুতেই লেখি আছে আৰু বহুতেই লেখি থৈ গৈছে। সেইখিনিকে লৈয়েই পৃথিৱীত আমাৰ পৰিচয়। ময়োতো মোৰ পাচৰ প্ৰজন্মৰ মানুহখিনিৰ কাৰণে মোৰ আগৰ প্ৰজন্মৰ সেই বহুতেই মোৰ বাবে থৈ যোৱা আমাৰ উমৈহতীয়া পৰিচয়টো ম্লান নোহোৱাকৈ থৈ যোৱাৰ দায়িত্ব এটা ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে বহন কৰিছোঁ। কিবা এটা লেখি থৈ যাবই লাগিব, যিটো বস্তুত সোমাই থাকিব মই ভালপোৱা মানুহখিনিৰ মুখৰ ভাষাৰ পৰিচয়। তেতিয়াই

মই মোৰ লেখাৰ কাৰণে কোনেও নেলেখা সাহিত্যৰূপৰ সন্ধান লওঁ। অলপ নিলাজৰ দৰেই এটা কথা কাণে কাণে ক'ব পাৰোঁ, মই এনেকৈয়ে মোৰ 'গীতা'খন লেখি উলিওৱাৰ প্ৰেৰণা এটা সেই ভূতটোৰ পৰাই পাইছিলোঁ। কোনো লুক-ঢাক নোহোৱাকৈ ক'ব পাৰোঁ, ভাৰতৰ অন্য কেইবাটাও ভাষাত পদ্যত লেখা 'ভগৱদগীতা'ৰ ভাঙনি থাকিলেও, মুক্তক ছন্দত লেখা 'ভগৱদগীতা'ৰ কোনো ভাঙনি কোনোটো ভাৰতীয় ভাষাতে নাই। দুখ লাগিছে, এইষাৰ কথা মই নিজেই ক'বলগীয়া হোৱাৰ কাৰণে। মূলৰ কথাখিনি যিকোনো অসমীয়া মানুহে বুজি পোৱাকৈ লেখিবৰ চেষ্টা কৰিছিলোঁ। আৰু চেষ্টা কৰিছিলোঁ, আমাৰ যুগৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কাব্যৰূপটোৰ আধাৰত সেই কথাখিনি ক্ষয়-ক্ষতি নোহোৱাকৈ বন্দী কৰি থ'বৰ কাৰণে। কোনোবাই বিশ্বাস কৰে-নকৰে নেজানো, তিনিমাহ ধৰি একেৰাহে লেখি গৈছিছিলোঁ। সেই তিনি মাহলৈ মোক ভূতে পাইছিল। বিভিন্ন টীকা-ভাষ্য পঢ়ি অৰ্থ উদ্ধাৰ কৰি, কথাখিনি কবিতাৰ ভাষালৈ ছপাই আনিছিলোঁ। আজিলৈকে কোনো পণ্ডিতৰ মুখৰ পৰা এষাৰ মন্তব্যও নেপালোঁ, কোনো কাকত-আলোচনীতো সাধাৰণ সমীক্ষণ এটাও নোলাল। তাৰ বাবে ক্ষোভ নাই। কাৰণ, সেই শ্লোকটো মই ভাঙিবলৈ পাহৰা নাছিলোঁ:

> আছে মাথোঁ অধিকাৰ কপালৰ ঘাম মচা একান্ত কৰ্মৰ,
> নকৰিবা একো বাঞ্ছা ফলৰ প্ৰাপ্তিৰ কৰ্মৰ অন্তৰ;
> নেলাগে থাকিব কোনো ফলাকাংক্ষা একো হেঁপাহৰ,
> আপুনি ফলিব ফল
> কামৰ বেলিকা মাথো নপৰিলে চিটিকনি এলাহ ভাবৰ।

মই মোৰ পৰিশ্ৰমৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ পুৰস্কাৰ পাইছোঁ। এজনে লিখিছিল, "আপোনাৰ 'গীতা' পঢ়ি গম পালোঁ, খোদা একেজনেই।" আন এজনে লিখিছিল, "আমি বড়ো ভাষালৈ 'গীতা'খন ভাঙিবলৈ লৈছোঁ। আপোনাৰ খনকে ভাঙিবলৈ সিদ্ধান্ত কৰিছোঁ। অনুমতি লাগে।" যাক বোলে ধৰ্মীয় প্ৰেৰণা, তেনেকুৱা কোনো প্ৰেৰণাৰে এই পুথিখন লেখা নাছিলোঁ। লেখিছিলোঁ সম্পূৰ্ণ সাহিত্যিক প্ৰেৰণাৰ অধীন হৈ। অথচ, বহু প্ৰৌঢ়জনৰ পৰাও চিঠি পাইছোঁ, শেষ বয়সত এইখনে অকণমান শান্তি দিছে বুলি। এনেবোৰ চিঠিয়েই মোক আৰু লেখিবলৈ প্ৰেৰণা যোগায়। সেইবাবেই মই লেখোঁ, আৰু লেখি গৈ আছোঁ। জীৱনৰ শেষৰ দিনাখনো যদি সৰু এটা কবিতা লেখি থৈ যাব পাৰোঁ, তেনেহ'লে জানি যাম— মই জীৱন যাপন কৰি গ'লোঁ, কেৱল জীৱিকাই নিৰ্বাহ নকৰিলোঁ। যমৰ আগত সেই কথাষাৰ ক'বলৈ সমৰ্থ হ'বৰ কাৰণেই মই লেখোঁ।৩

সাপ্তাহিক জনমভূমি, ১৯৮৭। আকাশবাণীতো প্ৰচাৰিত।

পরিশিষ্ট

পৰিশিষ্ট -১

'ষাঠিৰ খামখুমীয়াত' সম্পৰ্কীয়

১৯৬০ চনৰ ৪ জুলাইত কটন ছাত্ৰাবাসত গুলী-বৰ্ষণৰ সম্পৰ্কত এই সম্পাদকলৈ চিঠি'খন 'আসাম ট্ৰিবিউন' কাকতৰ ৮ জুলাই সংখ্যাত মোৰ ব্যক্তিগত নামত প্ৰকাশিত হৈছিল, যাৰ পৰিণতি স্বৰূপে অৱশেষত কটন কলেজৰ অধ্যাপক পদৰ পৰা বিদায় ল'বলৈ বাধ্য হৈছিলোঁ। চিঠিখনৰ শিৰোনামা আছিল, **'Police Firing at Gauhati' :**

Now that the prominent men in public life have demanded a judicial inquiry into l the police violence on the innocent students inside the hostels of eotton College, I venture to suggest that immediate suspension of some topmost police officers including the Inspector. General and the D I. G. at Gauhati is indispensable for the smooth passage of proper inquiry. Anything short of this will not be able to meet the ends of justice. Because, certain petty constables and the S. P., Sri Pabbi, alone are not solely responsible. There are ample reasons to believe that this brutal murder is a dellberate and pre-planned one. These. topmost officials moved in a way that we had forecast a tragedy of this kind either inside the Cotton hottel or inside the University hostel.

A letter written by several Professors of Cotton College published in yout 3rd July issue drew pointed attention to the doubtful behaviour displayed by the police Unfortunately, the Chief Minister could not appreciate the gravity of the situation, which should have been appreciated merely -on this consideration that the Professors of a Government .college do not rush to the Press with a flimsy complaint in the normal course. Rather, we discovered to our dismay and surprise that police pickets remained as usual around the hostels even after this mild protest on thepart of the responsible Professors of the College. In this connection, I can authenticate the facts that certain police officials accompanied by a magistrate threatened the Superintendent of the First Mess that if the students do not behave like good boys, the hoste ls shall be taken over by the police. This uncalled for threat was made as early as on June 29. Again, on July 2, at 9 a. m., one high official of

police threatened the students loitering in the verandahs of the New Arts Building in a very offensive maner with a loaded revolver in his hand. Such instances; can be multiplied. In the face of such threats, all the. boarders behaved in the most disciplined manner anticipating an incident of the kind.

But the fact remains, Sri Lala B. K. De, D. I. G. was.. sent to Gauhati with a clear mission to crush the spine. of Assamese nationalism. Besides the posting of this' particular D. I. G. at Gauhati, other tranfers were made. People have reasons to believe that these police officers are partisans in the State Language controversy, and they: moved in a manner that a situation was artificially createdwhere their stand for imposition of curfew may be' vindicated and thereby the passage of the State Language. Bill can be throttled before it is brought to the legislature. When all their plans were about to be frustrated by theformation of Peace Committees in the different wards of Gauhati and subsequently near-normalcy returned to the civic life, the police came out to execute their alternative' plan. The firing was decided upon long before they arrived in the scene. Because, within five minutes it was discovered. that all roads leading to the college hostels had been. cordoned off. All telegraphic and telephonic connections were snapped to gag the public communication with higher authorities. The police never behaved so smartly when there was actual disturbance. I can testify that Section 144, was never implemented even at night. The police tolerated even to the extent of giving indulgence to tbe gatherings of mob on tbe street! But they viewed with alarm that peace was restored on the night of July 3. So the I. G. P., D.1. G. and their lackeys basking under the sunsbine of the Chief Minister created a situation, where central intervention might be justified.

I wonder, if the Chief Minister could not anticipate that attempts were made by these partisan police officials to get his Government policy frustrated. Certainly be was aware that these officials, particularly the 1. G. P., moved in a way that can deliver a fatal blow over the student community of Assam, because they

happen to be the sanest, most reasonable and most organized element of society. The Chief Minister was sounded about all these developments, directly and indirectly, in his police department, by responsible citizens of Gauhati long ago. On tbe face of all these facts, Sri Chaliha who is also responsible of the education portfolio, forfeits the moral right to be the Chief Minister of Assam, unless he immediately suspends all these top officials of Assam police, unless he orders a personal trial of these culprits for. their committing, aiding and abetting cold-blooded murder, and unless he gives compensation to the relatives of these victims of police fury and muddleheaded policy of himself.

সময়ৰ মুৰকত, অসমৰ শিক্ষা সচিবে মোক অভিযুক্ত কৰি যিখন চিঠি দিছিল, সেইখনৰ প্ৰতিলিপি। এই ৰেজিষ্ট্ৰী চিঠিখন মোৰ হাতত-পৰিছিলহি ১২ দিনৰ পাচত ২১ চেপ্তেম্বৰ তাৰিখে ঃ

You, Sri Mahendra Nath Bora, Lecturer, Cotton College, Gauhati, are hereby required to show cause under Rule 55 of the Civil Services (Classification, Control and Approval) Rules, read with Art. 311 of the Constitution of India why you should not be removed from service or punished otherwise on account of the following charge. You should submit a written statement in your defence within 15 days from the date of receipt of this communication and should also state whether you desire to be heard in person.

1) That, you criticised the policy and action of the State Government in your publication in the Assam Tribune dated 8. 7.60 and thereby violated Rule 6(a) (I) of the Assam Government Servants' Conduct Rules, 1937 as amended.

A statement of allegation is attached herewith.

The Governor of Assam is pleased to authorise Shri H. C. Goswami, Principal, Cotton College, Gauhati to conduct the enquiry and report with his recommendations.

....Your written explanation and all communication in this connection should hereafter be made to the said conducting officer.

সেইখনৰ লগতে গাঁথি দিছিল এই অভিযোগনামা (Statement of

Allegations) খন:

1. That you being a Government servant under the Government of Assam published in your own name a letter captioned 'Police Firing at Gauhati' in the Tribune, in its issue of the 8. 7. 60 wherein you have openly and adversely criticised the policy and action of the State Government including the Chief Minister. You have thereby violated the provision of Rule 6(a) (I) of the Assam Government.Servants Conduct Rules, 1937 as amended.

সেই ব্যৱস্থা বিচৰা চিঠিখন আৰু অভিযোগনামাৰ উত্তৰ দিলোঁ, তলত দিয়া চিঠিখনেৰে-২০ অক্টোবৰ তাৰিখে ঃ

In reply to the above memo [No. ECL. 3/59/21 dated 9. 9.60] asking me to show cause against the imposition of penalty by removal from service or otherwise, I beg to submit my explanation as below :

1. That the publication referred to in the said memo is of sufficient length, and in the absence of any indication in the memo or in the statement of allegations in support of the charge, as to which portion or portions *of* the publication is alleged to be in violation *of* rule 6(a) (I) *of* the Assam Govt. Servants' Conduct Rules 1937 as amended upto 1st October 1952, the charge in its present form is too vague to answer and difficult to refute specifically, However, I have tried to show below that on the language *of* the publication itself the charge cannot have any *locus standi* whatsoever as such.

2. That dealing with the publication as a whole, as I have been advised to vide your Memo No. 4478 dated 18th 'October, 60, I beg to say that at the relevant time the situation had so developed that it was impossible for us to .contact the Govt. in the normal channels *of* communication -for proper redress *of* the serious grievances *of* the studen~ as well as *of* everyone connected with the College, but the grievances needed immediate redress. The press, at that time, was functioning as the only channel *of* communication for the purpose, And, I went to the press for publication *of* the letter laden with the nature *of* the grievances

only to draw the attention *of* the Govt. on the matter.

I submit that I have an unqualified right or rather a duty to bring the grievances *of* the students, the moral wellbeing *of* whom is definitely our look-out, to the notice *of* the Govt. As such, the publication does not entail any violation *of* the Govt. Servants' Conduct Rules.

3. That the publication does not at all refer to any policy or action *of* the Govt. It simply refers to actions on the part *of* some police officials, which I have commented upon and as such, in my humble opinion, ~t does not come within the mischief *of* the rule 6(a) (I) *of* the Govt. Servants' Conduct Rules.

4. That the references made to the Chief Minister in the publication do not refer to any policy or policies *of* the State Govt. or even *of* the Chief Minister himself.

5. That in the last two lines of the publication there is an expression, where the word 'policy' has been inserted~ but when it is read in the proper context, it will be clear that this has no reference to any policy-statement of the State Govt. or of the Chief Minister, which I am said to have criticised. In fact, the word 'muddleheaded policy~ had been used in the sense of 'muddleheadedness', without meaning any disrespect to the person of the Chief Minister. As such, the word 'policy' in the body of the publication does not and cannot convert the material of the publication into a criticism of the policy of the State Govt. including the Chief Minister.

6. That the entire material in the publication does not contain any reference to any action on the part either of the State Govt. or of the Chief Minister, which I am said to have adversely criticised. All the activities, I may be said to have criticised, had been those of the police officials. The publication read as a whole throws into clear relief only a fact that there was an excess of the action on the part of those police officials, overshadowing to the extent of relegating to the oblivion the policy or action, if there was anything of the kind, of the State Govt. including the Chief Minister at the relevant time referred to in it.

পৰিশিষ্ট -২

সভাপতিৰ অভিভাষণ সম্পৰ্কীয়

পাঠশালা অধিৱেশন হৈ যোৱা ছমাহৰ পাচত অসম কাছাৰ কৰিমগঞ্জ ছাত্ৰ সন্থাৰ সভাপতি প্ৰদীপ দত্ত ৰায় আৰু প্ৰধান সম্পাদক প্ৰেমাংশু পাল চৌধুৰীৰ যুটীয়া স্বাক্ষৰত ৬.৮.৮৭ তাৰিখে মেলৈ চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱনৰ ঠিকনাত প্ৰেৰিত খণ্ডাল চিঠিখনৰ প্ৰতিলিপিঃ

Respected Dr. Mahendra Bora,

Through newspapers we have come to know that you made a statement in the Pathsala Session of the Asom Sahitya Sabha which have created much confusion and controversy in the mind of the people of the twin Districtsof Cachar and Karimganj. Through this letter it would be our humble effort to draw your kind attention to the confusing and sickening atmosphere created by your state ment. The ACKSA has always tried to bring the people of Barak and Brahmaputra valley closer; we all know that an atmosphere of confusion and misunderstanding has always prevailed between the valleys, much due to the political bias and self-interest of our former leaders. Our aim has always been to narrow the gap between the two valley and create an atmosphere of confidence, mutual trust which will enable the people of both the valley to brush away past bitter experiences. Your statement has become a stumbling block in the process of our effort. If an educationist like you make such unfortunate statement, it will really be difficult for us to try and bring the people of both the valleys closer.

You must have come to know that we called for a 12 hour bandh during your visit a.t Silchar. We would like to clarify that the Bondh call was not against the Asom Sahitya Sabba but against your unfortunate statement, we have time and again categorically declared that we are never against any language, religion and culture. Your statement was most unbecoming since it has people of Barak Valley to quit Assam if they do not learn and accept Assamese language. We are not against Assamese but certainly opposed to its forcible imposition. Since the Central Government do not dare to impose Hindi, it being the National language, it -

7. That at the time I went to the press, it was far from my intention to criticise any policy of the Govt. including the Chief Minister. In fact, on the contrary, in the body of the publication, precisely in the third paragraph, I have expressed an apprehension of an attempt on the part of certain police officials to frustrate the Govt. policy, which was on the anvil at the relevant time. This stands as an unambiguous testimony of my unqualified support to the Govt. policy as it was envisaged to be.

8. That, as already mentioned, the charge and the statement of allegations both lack in particulars, and as .such, I might not have satisfied you on probable queries about the publication. I may, therefore, be allowed to be heard in person and I may also be permitted to make any addition or alteration to my explanation in the light of evidence or elucidation of the charge as it develops in course of the hearing.

9. That, it may also, be mentioned here, I ;have not been furnished with any \document or list of witnesses, which may be depended upon in support of the charge. These may kindly be furnished to me sometime before the hearing begins.

seems ridiculous to us how a particular state tries to impose a particular language on a particular section.

Your statement besides being parochial and chauvinistic is in flagrant violation of the Official Language Act of 1961 which makes provision of Bengali for the two districts of Barak Valley. The statement is at the same time is opposed to the articles 29 and 30 of Indian Constitution which allows the Linguistic minorities to have their own educational institution and receive education in their mother tongue. It would be relevant to refer to the recommendation of the State Re-organisation Commission. which has specified that a State can never be regarded unilingual if any linguistic group constitutes 30% or more of its population. Your statement is in sharp contrast to this recommendation of S. R. C.

ACKSA, against this backdrop, feels that your statement violates all constitutional and democratic provisions to ensure the distinct linguistic status of the minorities of Assam. It is really shocking that you shold have forgotten the polyglot structure of Assam.

Since your statement has only created a sense of apprehensions in the minds of the people and since the atmosp here of Barak Valley is surcharged with passions over the emotional issue, it would be in the fitness of things; and to build up conducive atmosphere of mutual trust and confidencc that the statement, though belated, should be with drawn. If it is withdrawn it will only prove your greatness.

On 2nd August during our 12 hour bandh, your General Secretary *Mr.* Amal Rajkhowa, through a messenger (a journalist), invited us for a talk regarding your statement, but as the invitation was merely an oral one, it was not possible on our part to accept the invitation That we are not against ASOM SAHITY A SABHA and that no personal rift prevails between you and us we are still ready to talk to you regarding your statement for the greater interest of the people of both the valleys.

There is no personal rift between you and us, we respect you and honour you for you are a man of knowledge, and we

believe that your statement was a sudden outburst of your emotions, and we hope and believe that you will withdraw your controversial statement and thus help to bring the people of both the valley smuch closer.

সেই চিঠিখনৰ উত্তৰত অসম সাহিত্য সভাৰ সভাপতিৰ পেডত লিখি ২৯.৮.৮৭ তাৰিখে মই পঠোৱা চিঠিখনৰ প্ৰতিলিপি। আমাৰ এচাম 'দেশপ্ৰেমিক' সাংবাদিকৰ শ্ৰমৰ ফচল কাছাৰৰ মাটিত লহপহীয়া হৈ বাঢি উঠিছিল। প্ৰদীপ দত্ত ৰায়লৈ খৰচি মাৰি লিখা এই চিঠিখন ঃ

Dear Shri Dutta Roy,

I am in receipt of your letter. It reached my hand only a few days ago. I very much appreciate the tone of your letter dated 6th instant. I feel it to be *my* duty to allay any misgiving on what I have spoken, in course of my address as the President of the 53rd Annual session of the Asom Sahitya Sabha, long before in the month of February. Nowhere did I issue a 'statement' of the kind, which you have chosen to make an occasion for 'Silchar Bandh'. It seems, somebody is out to do some mischief to gain some political end.

I am confident, if you go through my address in its entirety and read between the lines, instead of relying on funny newspaper reports, you will have occasion to see through the futility of the Bandhs and protests. I wish, I could send a copy of my printed address. I will send you one. That is littered with my ideas about the magnificent contributions of a good many Bengali-speaking Assam inhabitants. Besides, I threw some constructive suggestions towards amity and mutual understanding among the crosssections of so many linguistic and ethnic groups of people in Assam. It was my thesis, everyone born within the territory of Assam is born with the heritage of a capacity to speak, at least, two languages-one is his mother tongue (মাতৃভাষা), and the other is a kind of wet-nurse tongue (ধাত্ৰীভাষা), In the frame of a correct language policy, there must be pro'vision for learning these two languages plus English/ Hindi.I have spelt it out, even at the risk of incurring displeasure of many Assamese-speaking friends of mine, that their children must offer to learn one tribal regional language. In return, non-Assamese

students would have to offer learning the principal language of the State, with prece,dence for one's own mother tongue.

Well, I am the last man to suggest any imposition from any quarter. As for Cachar, I told specifically. no student from Cachar is to be overburdened with the task of learning not even one more language than what their counterparts elsewhere in the country are expected to learn. Here, I did draw a parallel of the educational situation that I prevails in Darjeeling. It is in the fairness of things, that the Nepali students are expected to offer learning Bengali in addition to Nepali. There I stopped drawing the parallel. In the case of Cachar, unlike Darjeeling area, Bengali has been accorded a special place as niched in the Assam Language Act and in consonance with the spirit of the Art. 347 of the Constitution. It is very much there, no 'matter even if it meant encroaching upon the privilege .of the President by the State Legislature at the relevant time. The fact remains, history has taught us to live in amity.

Now, many more things remain to be done. Beforethat, you must concede the propriety of two postulates.. First, Cachar alone wi l l shape its own destiny. No one hasany right to treat *Cachar* as anybody's colony. *Secondly*, Assam must develop in unison. If anyone is fond of. *trying a rift in the lute, that is likely to* open a Pandora's box. I have a tremendous faith in the new generation of men and women of Cachar. I said, if anyone is unhappy to make even the smallest sacrifice towards a good orchestration of life in Assam, then no one has any right to hinder the other's right to go alone. That if is a big *if,* and to rob that if from my expression is as bad as to twist its meaning. We are not oblivious of the fact that times without number some Cachar leaders held out a threat that they would go out of the fold of Assam. I am very happy to see that the new generation is out to erase the traces of that bitter memory. It means to begin everything anew.

One more word, I am no politician, nor do I dance to anybody's tune. You have chosen to call me 'parochial'" and 'chauvinist'. As a writer by choice and a teacher by profession, I

am not in the habit of blowing hot and cold. Therefore, the question of withdraw'ing anything is simply irrelevant. I hope, you wi1l not grudge my right to enjoy the twin freedom of thinking and of expression.I have enquired of Shri Amal Rajkhowa, GeneraT Secretary of Asom Sahitya Sabha regarding your complaint' of his extending an oral invitation! He told me that the boot was rather on the other leg. He could have gone to Canton but, by no means, to Canossa.

As for myself, I shall be looking forWard to have any open dialogue. But I am afraid, it cannot be in an atmosphere of the kind that prevails with threats of Bandh all around. To overlook the atmoshere would be going guilty of misfeasance on my part.

With Kindest Regards.

সেই চিঠিখনৰ উত্তৰ -ৰ সভাপতি প্ৰদীপ দত্ত ৰায়ে আওপকীয়াকৈ স্বীকাৰ কৰিলে, 'নগৈ গড়গাঁৱৰ বতৰা' দিয়াতহে শিলচৰ বন্ধৰ জঁক উঠিছিল। ২৯ অক্টোবৰ ৮৭ তাৰিখে তেওঁ মোলৈ দিয়া চিঠিৰ প্ৰতিলিপি ঃ

Dear Sir ,

I am in receipt of your letter dated 29th August which,. however, reached me on 8th October, thanks to the efficiency of Postal Department.

I have gone through your esteemed letter and express my deep gratitude to you for your kind gesture.

It will be highly appreciated. if you kindly send us a printed copy of your Pathsala address to enable us to have a correct appraisal of the emotional issue.

Please send your reply along with the printed copy of your Pathsala speech on the following address......

Being well here, I wish you health and happiness.

With warmest of regards.

সময়ত অসম সাহিত্য সভাৰ হাইলাকান্দি অধিৱেশন সুকলমে হৈ গ'ল। মোক 'কছাই' বুলি সজাই অধিৱেশন পণ্ড কৰাৰ যা বাঞ্ছা পূৰণ নহ'ল, সাহিত্য সভাৰ নামত পিণ্ড দি যুৱা মহাপণ্ডিত মহলৰ। হাইলাকান্দিৰ আতিথেয়তা মোৰ বাবে অবিস্মৰণীয়। সেলাম তোমাক, হে হাইলাকান্দি।

পৰিশিষ্ট-৩

ক. প্ৰকাশিত গ্ৰন্থসমূহৰ তালিকা

১৯৫২ঃ 'গালিভাৰ'। চেমনীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ উপযোগীকৈ জোনাথন চুইফ্‌টৰ Gullivers Travels- ৰ প্ৰথম দুটা কাহিনীৰ অনুবাদ। প্ৰ. শ্ৰীভূমি পাবলিছিং কোম্পানী, কলিতা। ৬ষ্ঠ সংস্কৰণ- বাণী মন্দিৰ, ডিব্ৰুগড়।

১৯৫৩ঃ 'ডন কুইকচোট্‌'। চেমনীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ উপযোগীকৈ মিগুৱেল দ্যা চাৰ্ভেন্টিচৰ Don Quixote-ৰ চমু অনুবাদ। প্ৰ. শ্ৰীভূমি পাবলিছিং ৯ কোম্পানী, কলিকতা। ৫ম সংস্কৰণ- বাণী মন্দিৰ, ডিব্ৰুগড়, ১৯৮০।

১৯৫৬ঃ 'নতুন কবিতা' যুদ্ধোত্তৰ যুগৰ অসমীয়া কবিতাৰ সংকলন। প্ৰ. শ্ৰীভূমি পাবলিছিং কোম্পানী, কলিকতা, ৩য় সংকৰণ-বাণী মন্দিৰ, ডিব্ৰুগড়, ১৯৮৭।

১৯৫৭ঃ 'নীল সাগৰৰ সাধু'। চেমনীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ উপযোগীকৈ ভিক্টৰ হিউগো'ৰ Toilers of the Sea-ৰ চমু অনুবাদ। প্ৰ. শ্ৰীভূমি পাবলিছিং কোম্পানী, কলিকতা।

'ফুল তৰা গান'। 'ভিন ভিন দেশৰ ভিন ভিন কবিৰ কবিতাৰ পৰিচয়'। প্ৰ. লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল, গুৱাহাটী। ৩য় সংস্কৰণ- ষ্টুডেণ্টচ্‌ এম্পোৰিয়াম, ডিব্ৰুগড়। ১৯৮৭।

'ভূত' নৰৱেজিয়ান নাট্যকাৰ হেনৰিক ইব্‌চেনৰ Ghosts-ৰ অনুবাদ। সাহিত্য অকাডেমি, নতুন দিল্লী।

'1857 IN ASSAM'। ১ম স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ সময়ত অসমৰ ভূমিকাৰ বিবৰণ। প্ৰ. লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল, গুৱাহাটী।

১৯৫৮ঃ 'ৰজা'। বিশ্বকবি ৰবীন্দ্ৰনাথৰ 'ৰাজা' নাটকৰ অনুবাদ। সাহিত্য অকাডেমি, নতুন দিল্লী।

'বিনোদনী'। বিশ্বকবি ৰবীন্দ্ৰনাথৰ 'চোখেৰ বালি' নামৰ উপন্যাসখনৰ অনুবাদ। সাহিত্য অকাডেমি, নতুন দিল্লী।

১৯৫৯ঃ 'ফেডাৰেলিষ্ট পেপাৰ্চ'। হেমিল্টন, জে' আৰু মেডিচনৰ মাৰ্কিন সংবিধান সম্পৰ্কীয় চমু প্ৰবন্ধাৱলীৰ অনুবাদ। প্ৰ. শ্ৰীভূমি পাবলিছিং কোম্পানী, কলিকতা।

১৯৬১ঃ 'জাতিস্মৰ'। নিজৰ দ্বাৰা ৰচিত কবিতাসমূহৰ প্ৰথম সংকলন। প্ৰ. গুৱাহাটী প্ৰেছ।

'অসমীয়া কবিতাৰ ছন্দ'। সংশ্লিষ্ট বিষয়টোৰ ওপৰত প্ৰথম আলোচনা গ্ৰন্থ। প্ৰ. লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল, গুৱাহাটী। ২য় সংস্কৰণ— বাণী মন্দিৰ, ডিব্ৰুগড়, ১৯৮৬।

১৯৬৮ঃ 'ইয়েৰ্লিং'। মাৰ্জৰী কিনান বলিংচৰ The Yearling নামৰ কাহিনীটোৰ অনুবাদ। প্ৰ. শ্ৰীভূমি পাবলিছিং কোম্পানী, কলিকতা।

'দেশে দেশে গল্প'। বিভিন্ন দেশৰ ২১টা চুটিগল্পৰ অনুবাদ-গ্ৰন্থ। প্ৰ. অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী।

১৯৭০— 'পিনক্কিঅ"। চেমনীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ উপযোগীকৈ কাৰ্লো কলোডি'ৰ Pinocchio কাহিনীটোৰ অনুবাদ। প্ৰ. লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল, গুৱাহাটী।

'এই নদীয়েদি'। নিজৰ দ্বাৰা ৰচিত কবিতাসমূহৰ দ্বিতীয় সংকলন। প্ৰ. শ্ৰীভূমি পাবলিছিং কোম্পানী, কলিকতা।

১৯৭৪ঃ 'আনন্দচন্দ্ৰ আগৰৱালা ৰচনাৱলী'। কবিতা অংশৰ সম্পাদনা। প্ৰ অসম সাহিত্য সভা।

১৯৭৬ঃ 'ৰমন্যাসবাদ'। ইংৰাজী কবিতা— ইতিহাসৰ ৰমন্যাসিক কবিসকলৰ সমালোচনা মূলক পৰিচয় গ্ৰন্থ। প্ৰ. বাণী প্ৰকাশ, গুৱাহাটী; ২য় সংস্কৰণ— ষ্টুডেন্ট্ এম্পৰিয়াম, ডিব্ৰুগড়। ১৯৮৭।

১৯৭৭ঃ 'দুৰ্গেশ্বৰ-শৰ্মাৰ ৰচনাৱলী'। সুদীৰ্ঘ ভূমিকাসহ সম্পাদনা। প্ৰ অসম সাহিত্য সভা।

FUNDAMENTEL OF ASSAMESE METRE. অসমীয়া ছন্দতত্ত্ব সম্পৰ্কীয় গৱেষণা গ্ৰন্থ। প্ৰ. ডিব্ৰুগড বিশ্ববিদ্যালয়।

'WEISSALISA.' স্বৰ্গীয় বিমলা বৰুৱাৰ সহযোগত সম্পাদনা আৰু মূল দুখন টাই বুৰঞ্জীৰ ইংৰাজী অনুবাদ; অসমত মানৰ আক্ৰমণ বিষয়ে দুগৰাকী ব্ৰহ্মদেশীয় পৰ্যটকৰ চাক্ষুষ বৰ্ণনা। প্ৰ. অসমীয়া বিভাগ, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়।

১৯৮১ঃ 'ৰূপৰ টিলিঙাৰ মাত'। নিজৰ দ্বাৰা ৰচিত কবিতাসমূহৰ তৃতীয় সংকলন। প্ৰ. গীতা বৰা, ডিব্ৰুগড়।

'THE EVOLUTION OF ASSAMESE SCRIPT.' অসমীয়া লিপিৰ বিবৰ্তনৰ ইতিহাস সম্পৰ্কীয় মৌলিক গৱেষণা গ্ৰন্থ। প্ৰ. অসম সাহিত্য সভা।

১৯৮৫ঃ 'সাহিত্য উপক্ৰমণিকা'। সাহিত্যৰ বিভিন্ন ৰূপ সম্পৰ্কীয় অনুপুংখিক আলোচনী গ্ৰন্থ। প্ৰ. ষ্টুডেন্ট্ ষ্টোৰ্চ, গুৱাহাটী। ২য় সংস্কৰণ, ১৯৮৭।

১৯৮৬ঃ 'সমাজবাদৰ কথা'। সমাজবাদ সংক্ৰান্ত দৰ্শন, অৰ্থনীতি আৰু ৰাজনীতিৰ আলোচনা গ্ৰন্থ। প্ৰ. অসম বুক ডিপো, কলিকতা।

'গীতা'। মূল সংস্কৃত গীতাৰ মুক্তক ছন্দত বিধৃত কাব্যানুবাদ। সুদীৰ্ঘ ভূমিকা, বেঙনি আৰু সমীক্ষিত সংস্কৃত পাঠসহ। প্ৰ ষ্টুডেন্টচ্ ষ্টোৰ্চ গুৱাহাটী। ২য় সংস্কৰণ, ১৯৮৯।

১৯৮৭ঃ 'আলি-দোমোজাৰ ক্ৰুচৰ পৰা'। নিজৰ দ্বাৰা ৰচিত কবিতাসমূহৰ চতুৰ্থ সংকলন। প্ৰ. ষ্টুডেন্টচ্ এম্পোৰিয়াম, ডিব্ৰুগড়।

'নীলা ধতুৰাৰ ফুল'। নিজৰ দ্বাৰা ৰচিত কবিতাসমূহৰ স্বনিৰ্বাচিত সংকলন। প্ৰ. ষ্টুডেন্টচ্ এম্পোৰিয়াম, ডিব্ৰুগড়।

'পিটৰ পেন'। চেমনীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ উপযোগীকৈ জে. এম. বেৰীৰ Peter Pan নাটকৰ কাহিনীৰূপৰ অনুবাদ। প্ৰ. ষ্টুডেন্টচ্ এম্পোৰিয়াম, ডিব্ৰুগড়।

১৯৮৮ঃ 'সাহিত্য আৰু সাহিত্য'। দেশ-বিদেশৰ লেখক সম্পৰ্কীয় আলোচনা গ্ৰন্থ। প্ৰ. বনলতা, ডিব্ৰুগড়।

১৯৮৯ঃ 'মহাভাৰত ১ম খণ্ড'। মূল সংস্কৃতৰ মৰ্মানুবাদ। প্ৰ. ষ্টুডেন্টচ্ ষ্টোৰ্চ,

১৯৯০ঃ 'অসমীয়া ছন্দৰ শিল্পতত্ত্ব'। প্ৰ. বনলতা ডিব্ৰুগড়।

১৯৯৬ঃ 'জীৱন এক অভ্ভাবল' । প্ৰ. বাণী মন্দিৰ, ডিব্ৰুগড়।

খ. সম্পাদিত আলোচনী

নৱেম্বৰ ১৯৬০ - জুলাই ১৯৬৬	মণিদীপ, ১ম বছৰ ১ম সংখ্যাৰ পৰা ৬ষ্ঠ বছৰ ৯ম সংখ্যালৈ।
জুন ১৯৭৪ — এপ্ৰিল, ১৯৭৫	অসম সাহিত্য সভাৰ পত্ৰিকা, ৩১শ বছৰ ১ম সংখ্যাৰ পৰা চতুৰ্থ সংখ্যালৈ।

পৰিশিষ্ট-৪

জীৱন পঞ্জী সংক্ৰান্ত

জন্মৰ স্থান-জন্মৰ তাৰিখ ঃ টিংখং, ২২ আগষ্ট ১৯২৯ খ্ৰীষ্টাব্দ।
পিতৃমাতৃ ঃ ˚ইন্দ্ৰেশ্বৰ বৰা আৰু ˚লীলাৱতী বৰা।
সহধৰ্মিণী ঃ শ্ৰীমতী গীতা বৰা, এম. এ.।
পুত্ৰ-কন্যা ঃ মধুমিতা (মুন) [স্বামী ঃ শঙ্কৰ দাস]; দীপংকৰ (জংকি); উতংক (টিংকু); স্বপ্নমিতা (পপি)।

শিক্ষা-জীৱন ঃ

প্ৰাথমিক পৰ্যায় ঃ ছৈখোৱা (১৯৩৬-১৯৩৭), মাকুম (১৯৩৮), লাহোৱাল (১৯৩৯-১৯৪০)।

মাধ্যমিক পৰ্যায় ঃ জৰ্জ ইন্‌ষ্টিটিউচন, ডিব্ৰুগড় (১৯৪১-১৯৪৩); শিৱসাগৰ চৰকাৰী উচ্চ ইংৰাজী বিদ্যালয় (১৯৪৪-১৯৪৭); প্ৰবেশিকা পৰীক্ষা, কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৪৭।

স্নাতক পূৰ্ব পৰ্যায় ঃ কটন কলেজ, গুৱাহাটী (১৯৪৮-৫১); আই. এ. ১৯৪৯; বি.এ. ইংৰাজীত অনাৰ্চসহ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৫১।

স্নাতকোত্তৰ পৰ্যায় ঃ ইংৰাজী বিভাগ, কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয় (১৯৫২-১৯৫৩); এম. এ. (ইংৰাজী), কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৫৩।

ডক্টৰেট ঃ গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় ডি. ফিল. ডিগ্ৰী লাভ (ডক্টৰ মহেশ্বৰ নেওগৰ তত্বাৱধানত), ১৯৭১।

কৰ্ম জীৱন ঃ

- ইংৰাজীৰ অধ্যাপক (Lecturer) ঃ কানৈ কলেজ, ডিব্ৰুগড় (১৯৫৪); দৰং কলেজ, তেজপুৰ (১৯৫৪-৫৫); কটন কলেজ, গুৱাহাটী (১৯৫৫-৬০)।
- মহাবিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষ আৰু ইংৰাজীৰ অধ্যাপক ঃ গোৱালপাৰা কলেজ (১৯৬১-১৯৭৩); বিলাসীপাৰা কলেজ (১৯৭৩)।

- বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সহ-প্ৰাধ্যাপক (Reader) : অসমীয়া বিভাগ, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয় (১৯৭৩-৭৬)
- বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰাধ্যাপক (Professor) : সাহিত্যৰথী লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা আসন, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয় (১৯৭৬-১৯-৯০)।
- বিভাগীয় প্ৰধান : অসমীয়া বিভাগ, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয় (১৯৭৩-৮৮)।

বিশিষ্ট সন্মান আৰু পুৰস্কাৰ আদি :

- আউনিআটী স্বৰ্ণ পদক, ১৯৪৭। আলোচনা-চক্ৰৰ সভাপতি, অসম সাহিত্য সভাৰ বৰপেটা অধিবেশন, ১৯৬৮
- কবি সন্মিলনৰ সভাপতি, অসম সাহিত্য সভাৰ বঙাইগাঁও অধিবেশন, ১৯৮৩
- ৰাষ্ট্ৰীয় কবি : আকাশ বাণী, নতুন দিল্লী, ১৯৬১
- মোহনৰাম শৰ্মা স্মাৰক বঁটা, অসম সাহিত্য সভা, ১৯৭৮
- ৰঘুনাথ চৌধুৰী স্মাৰক বঁটা, অসম সাহিত্য সভা, ১৯৮৩
- মহাকবি আচা'ন স্মাৰক বঁটা, আচা'ন মেম'ৰিয়েল এছোচিয়েশ্যন, কায়িক্কাৰা, কেৰেলা (১৯৮৩)
- ৰাষ্ট্ৰীয় মহাসদস্য (National Fellow)— ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰাধ্যাপক (National Professor)-ৰ মৰ্যাদাসহ : বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগ, (১৯৮২-৮৪)
- সভাপতি, অসম সাহিত্য সভা, পাঠশালা অধিবেশন, ১৯৮৭
- শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ বঁটা ১৯৯৪

বিশিষ্ট গৱেষক নিৰ্দেশক আৰু তত্বাৱধায়ক :

ক. একেদিনাই ডক্টৰেট পাওঁতা তিনিজন, ২৫ জুন ১৯৮২ :

ড° লীলা গগৈ — 'A critical Study of Assamese Buranji Literature with special referance to certain unpublished manuscripts.'

ড° নগেন শইকীয়া — 'A Critical Study of Social and Intellectual Background of Modern Assamese Literature (1826-1903)'

ড° প্ৰহ্লাদ বৰুৱা — 'A Critical Study of Significant Of Women characters in Assamese Creative Literature.'

উপলা নদীৰ দৰে

খ. অসমীয়া মাধ্যমত গৱেষণা-গ্ৰন্থ লিখি পোন প্ৰথমে ডক্টৰেট পাওঁতাজন, ৬ মাৰ্চ ১৯৮৫ ঃ

ড° মনীন্দ্ৰচন্দ্ৰ নাথ — 'আধুনিক অসমীয়া কবিতা ঃ পাঁচজন প্ৰধান কবিৰ বিশেষ উল্লেখনেৰে'।

গ. যুটীয়া তত্ত্বাৱধানত বিজ্ঞান শাখাত ডক্টৰেট পাওঁতাজন, ৬ডিচেম্বৰ ১৯৮৬ ঃ

ড° নীহাৰ ৰঞ্জন মজুমদাৰ — 'Studies in Quantitative Linguistics with a broad Survey of Modern Assamese Literature.'

পুনশ্চঃ

বেটুপাতৰ গোহৰ-ছবিখন লোবাৰ পৰা সিখনৰ ৰং-ৰেখা আৰু আখৰখিনি সজোৱালৈকে গোটেইখিনি কাম নিয়াৰিকৈ কৰি দিছে, তৰুণ চিত্ৰশিল্পী কিশোৰ দাসে। তেওঁলৈ ৰ'ল, হিয়াভৰা মৰম আৰু শুভ-কামনা।

মনৰ খুদুৱনি এটা বৈ গ'ল। কথাবোৰ লেখি যাওঁতে, জানোচা কাৰোবাক ক'ৰবাত কিবাকৈ মনত ঘা লগা কথা কৈ মনত দুখ দিছোঁ। লেখি উঠি দুনাই পঢ়ি চাবলৈ সময়েই নেপালোঁ। সেইবোৰ, তেনেকুৱা কোনোবা কোনোবাজনলৈ আগতীয়াকৈ ক্ষমা খুজি থ'লোঁ।

পুথিখনৰ ১৯ পৃষ্ঠাত লেখিছোঁ, মোৰ এজন মামাৰ বিষয়ে পোৱা খবৰ এটাৰ কথা। শেহতীয়া খবৰটো পাইছোঁ, সেই মামাগৰাকী এতিয়াও সুন্দৰকৈ জীয়াই আছে। মামালৈ মোৰ মিনতি— 'তুম সলামৎ ৰহো হাজাৰ বৰষ। হৰ বৰষকো হো দিন পাঁচশ হাজাৰ।'

আবেলি । জীৱন ফুকন নগৰ — মহেন্দ্ৰ বৰা
মাৰ্চ, ১৫, ১৯৯০